TOLNAI VILMOS
egyetemi tanár

ARCHIVUM PHILOLOGICUM
LIX

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

59. ÉVF.

SZERKESZTI

HUSZTI JÓZSEF ÉS ECKHARDT SÁNDOR

A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával

1935

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

A Budapesti Philologiai Társaság 1935-ben.

Tiszteletbeli tagok:

Amandos Konstantin egyet. tanár, Athén.
Bees A. Nikos egyet. tanár, Athén.
Berzeviczy Albert a Magy. Tudományos Akadémia elnöke, Budapest.
Chatzidakis N. György ny. egyet. tanár, Athén.
Császár Elemér egyet. tanár, Bpest.
Csengery János ny. egyet. tanár, Bp.
Dörpfeld Vilmos ny. egyet. tanár, München.
† *Fináczy Ernő* egyet. tanár, Bpest
Gyomlay Gyula ny. egyet. tan. Pécs.
Hóman Bálint m. kir. vallás- és közokt. miniszter.
Kukules Phaidon, egyet. tanár, Athén.
Kornis Gyula áll.-titk. egy. tan. Bpest.
Kuzsinszky Bálint ny. egyet. tan., Bp.
Némethy Géza ny. egyet. tanár, Budapest.
Petz Gedeon ny. egyet. tanár. Bpest.
XI. Pius pápa, *Ratti Achille* a vatikáni könyvtár v. prefektusa, Róma.
† *Ruszt József* udvari tan., Budapest.
Sir Stein Aurél, archaeologiai felügyelő, London.
Szász Károly volt képviselőházi elnök, Budapest.
Szinnyei József ny. egyet. tan. a Magy. Tud. Akad. főkönyvtárosa, Bpest.
Tolnai Vilmos egyet. tanár, Pécs.
Vári Rezső egyet. tanár, Budapest.
Werner Adolf zirci apát, Zirc.
Wilhelm Adolf egyet. tanár, Bécs.

A Társaság tisztviselői:

Elnök: *Láng Nándor*
Alelnökök: *Eckhardt S.* és *Huszti József.*
Első titkár: *Pukánszky B.*
Másodtitkárok: *Jirka Alajos* és *Schwartz E.*
Pénztáros: *Lelkes István.*
Ellenőr: *Finály Gábor.*
Számvizsg. biz.: *Bariska Mihály, Nagy Ferenc, Travnik Jenő.*
Szerkesztők: *Eckhardt Sándor* és *Huszti József.*

Választmányi tagok:

Alföldi A.	† Gombocz Zoltán	Kövendi Dénes	Rados Tamás
Alszeghy Zsolt	Gulyás József	Kristóf György	Schmidt Henrik
Antal Imre	György Lajos	Lám Frigyes	Szabó Miklós
Balogh József	Gyulai Ágost	Magyaryné Techert M.	Szidarovszky János
Bárczi Géza	Hankiss János	Marót Károly	Szinnyei Ferenc
Baros Gyula	Heinlein István	Melich János	Tamás Lajos
Belohorszky F.	Horváth Endre	v. Mészáros Ede	Thienemann T.
Birkás Géza	Horváth János	Módi Mihály	Vayer Lajos
Császár Ernő	Ivánka Endre	Molnos Lipót	Vietorisz József
Darkó Jenő	Kardos Tibor	Moravcsik Gyula	Wagner József
Egry Gyula	Karsai Géza	Pap Károly	Waldapfel József
Förster Aurél	Kastner Jenő	Papp Ferenc	Zlinszky Aladár
Friml Aladár	Kemenes Illés	Pintér Jenő	Zolnai Béla
Gálos Rezső	Kerényi Károly	Prácser Albert	Zoltvány Irén
Garda Samu	Koszó János	Pröhle Vilmos	Zsigmond Ferenc

Az Egyetemes Philologiai Közlöny dolgozótársai 1935-ben:

Aistleitner J.	Győri János	Ligeti Lajos	Sőtér István
Alszeghy Zsolt	Hankiss János	Machovich V.	Szabó Árpád
Bajza József	Hári Ferenc	Mály Ferenc	Szalay Jeromos
Bárczi Géza	Heinlein István	Marót Károly	Szegő Albert
Belohorszky F.	Horváth Endre	Módi Mihály	Szilágyi Endre
Clauser Mihály	Horváth Károly	Mollay Károly	Tamás Lajos
Dercsényi M.	Huszti József	Moravcsik Gy.	Timár Kálmán
Dornseiff F.	Ivánka Endre	Nagy Ferenc	Tomasz Jenő
Eckhardt S.	Jirka Alajos	Ortutay L. Gy.	Tóth László
Fábián István	Kastner Jenő	Papp István	Ullmann István
Fest Sándor	Kerecsényi D.	Petrich Béla	Vértes O. András
Finály Gábor	Király Ilona	Révész Mária	Waldapfel József
Fludorovits J.	Koszó János	Sándor (Skala) I.	Zlinszky Aladár
Förster Aurél	Kövendi Dénes	Schwartz Elemér	Zolnai Béla
Gáldi László	Láng Nándor	Semjén Gyula	Zoványi Jenő

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
Eötvös József Kollégium Könyvtára

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

Oldal

Alszeghy Zsolt: Ismeretlen magyar dráma a XVII. század elejéről 34
Une moralité hongroise inédite du XVIIe siècle 64
Fábián István: Gustave Lanson (1857—1935) 73
Fest Sándor: Anonymus angol forrásai 162
English literary influence on Anonymus's Gesta Hungarorum 179
Horváth Endre: Görög históriás ének Mihály vajdáról 378
Νεοελληνικὸ ἱστορικὸ ποίημα γιὰ τὸ Μιχαὴλ Βʹ ηβόδα 392
Huszti József: Lettere inedite di Giorgio Valagussa a Janus Pannonius 256
Ivánka, Endre: Die Quelle von Ciceros De natura deorum II. 45—60 (Poseidonios bei Gregor von Nyssa) 10
Király Ilona: Egy XIII. századi Szent Erzsébet-legenda 64
Une variante du XIIIe siècle de la légende de sainte Élisabeth de Hongrie 72
Koszó János: Bleyer Jakab emlékezete 1
Jakob Bleyer zum Gedächtnis 9
Machovich Viktor: A magyar-francia ciszterci-kapcsolatok történetéhez 269
Contribution à l'histoire des rapports des Cisterciens de Hongrie avec les abbayes de France 288
Marót Károly: A görög irodalomtörténetírás jelen feladatai 21
Problèmes à résoudre dans l'histoire de la littérature grecque
Moravcsik Gyula: A magyar Szent Korona görög feliratai 113
Les inscriptions grecques de la sainte Couronne hongroise .. 158
Nagy Ferenc: Auctor Περὶ ὕψους 363
Der Verfasser des griechischen literarästhetischen Werkes über die Erhabenheit 376
Szabó Árpád: Horatius és a hellenisztikus irodalomtudomány .. 225
Horaz und die hellenistische Literaturwissenschaft 254
Waldapfel József: Katona József és a filozófia 337
Josef Katona und die Philosophie 361

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Clauser Mihály: A Radnótfájai-kézirat epitaphiumairól 396
L'épitaphier du manuscrit de Radnótfája 397
Dornseiff F.—Marót Károly: Zur Frage: Frühantike und Orient .. 289
Förster Aurél: Az aristotelesi Parva Naturalia kérdéséhez 290
Zur Frage der aristotelischen Parva Naturalia 293
Gáldi László: Adalékok az alakpárok elméletéhez 296
Contribution à la théorie des doublets 302

Oldal

Hankiss János: Beszámoló a II. (amsterdami) irodalomtörténeti kongresszusról 397
Compte-rendu du IIe Congrès international d'Histoire littéraire (Amsterdam, septembre 1935) 400
Kövendi Dénes: Még egyszer a Parva Nat. kérdéséhez 393
Zur Frage der aristotelischen P. N. 395
Mály Ferenc: A Szigeti Veszedelem forrásaihoz 294
Contributo alle fonti dell'Assedio di Sziget del conte Niccolo Zrinyi 296
Marót Károly: Die Antike und der Orient..... 184
Moravcsik Gyula: A IV. nemzetközi bizantinológiai kongresszus.. 75
Le IVe Congrès international des Études Byzantines 78
Ortutay L. Gyula: Martinovics „Mémoires Philosophiques" című könyvének nyomdája 191
L'imprimerie des Mémoires Philosophiques de Martinovics .. 191
Révész Mária: Andreas Pannonius és Bornio da Sala 79
Andrea Pannonio e Bornio da Sala 81
Schwartz Elemér: Pyrker anyanyelve 403
Die Muttersprache Pyrkers 409
Timár Kálmán: A Bánk bán landaui változata 86
Die älteste deutsche Fassung der Sage von Bánk Ban 87
Tóth László: Verancsics Faustus ismeretlen munkája 180
Un ouvrage inconnu de Faustus Verantius 183
Ullmann István: Italianisms in Chaucer's „Troilus" 302
Vértes O. András: Bessenyei „Amerikaner"-jének mintája 401
Le modèle de l'Amerikaner de Bessenyei 403
Zoványi Jenő: Két Bogáthi Fazekas Miklós 82
Die beiden Nikolaus Bogáthi Fazekas 86

HAZAI IRODALOM.

Bácsy Ernő: Die Urkundensprache in den Rheinlanden bis etwa 1500. *(Papp István.)* 211
Barna, Catherine: Une femme de lettres du Second Empire. La Comtesse Julie Apraxin. Sa vie, ses oeuvres. *(Hankiss János.)* 210
Cserba Olga: Charles Sorel, mint kritikus. *(Horváth Károly.)* 96
Dissertationes Pannonicae. Gronovszky Iván: Meghatározott nemzetiségű pannoniai személynevek (Nomina hominum Pannonica certis gentibus adsignata); *Korbuly György:* Aquincum orvosi emlékei (Die ärztlichen Denkmäler von Aquincum); *Szilágyi János:* A pannoniai bélyeges téglák (Inscriptiones tegularum Pannonicarum). *(Finály Gábor.)* 89
Förster Aurél: Az aristotelesi ú. n. Parva Naturalia szerkezete és keletkezése. *(Kövendi Dénes.)* 197
György Lajos: A magyar anekdóta története és egyetemes kapcsolatai *(Zolnai Béla.)* 422
Három bibliografia a hazai németségről. Litschauer, G. Franz: Bibliographie zur Geschichte, Landes- und Volkskunde des Burgenlandes 1800—1929. *Réz, Heinrich:* Bibliographie der deutschen Volkskunde in den Karpathenländern. *Réz, Heinrich:* Bibliographie zur Volkskunde der Donauschwaben. *(Mollay Károly.)* .....—.. 318
Horatius Noster. Magyar Horatius. (Szilágyi Endre.) 409
Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. *(Eckhardt Sándor.)* 416

Oldal

Huszti József: Humanista kézirati tanulmányok. *(Révész Mária.)* 413
Juhász Gergely: Klopstock Magyar Utókora. *(Zlinszky Aladár.)* .. 423
Két új francia-magyar szótár. Birkás Géza: Francia-magyar és magyar-francia szótár; *Ujváry-Velledits:* Francia-magyar és magyar-francia iskolai és kézi szótár. *(Bárczi Géza.)* 207
Kuzsinszky, Valentin: Aquincum, Ausgrabungen und Funde. *(Láng Nándor.)* 88
Lux Gyula: Modern nyelvoktatás. (II.) *(Petrich Béla.)* 191
A Magyar Irodalmi Ritkaságok újabb kötetei. (K. D.) 317
Magyar irodalomtörténeti értekezések. 1. *Kardos Tibor:* Reneszánsz királyfiak neveltetése. 2. *Sáfrány Oszkár:* A tájeszmény változásai a magyar költészetben Petőfiig. 3. *Halász Viola:* Goethe és Arany. 4. *Biró János:* Tolnai Lajos. 5. *Tiborc Lajos:* Andor József. *(A. Zs.)* 420
Magyary Zoltánné Techert Margit: A hellén újplatonizmus története. *(Förster Aurél.)* 205
A magyarság kapcsolatai a görög-római művelődéssel. 1. *Bakos József:* Martialis a magyar irodalomban. 2. *Vetéssy Géza:* Antik eposzi hagyományok Vörösmarty Mihály kisebb eposzaiban, különös tekintettel Vergilius Aeneisére. *(Jirka Alajos)* 306
Mályusz Elemér: A Toldi-monda. *(Kerecsényi Dezső.)* 211
Nagy Lajos: Az aquincumi orgona. *(Finály Gábor.)* 305
Németh Gyula: A magyar rovásírás. *(Ligeti Lajos.)* 94
Pallós Jenő: Millot és Bessenyei. *(Belohorszky Ferenc.)* 97
Szász Béla: A Gracchusok. — A római földkérdés története. *(Heinlein István.)* 310
Szemitológiai tanulmányok. 1. *Rosenblum Manó:* Izrael tíz törzsének száműzetési helye. 2. *Sebestyén József:* Efód és terafim, a papi jóslás Izraelben. 3. *Deutsch Gábor:* A Prédikátor bölcseletének rendszere. 4. *Náthán Nándor:* I. Agrippa alakja a keresztény és zsidó történet tükrében. 5. *Némethy László:* Hurri hatások a nuzi okmányok nyelvében. *(Aistleitner József.)* 315
Várady, Emerico: La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria. *(Kastner Jenő.)* 92

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Bornecque, Henri: Tite-Live *(Tomasz Jenő.)* 430
Bray, René: Chronologie du romantisme (1804—1830). *(Sz. A.)* .. 109
Cazes, André: Grimm et les encyclopédistes. *(Ortutay L. Gyula.)* 335
Colombo, M. P.: Il mimo di Sofrone e di Senarco. *(Módi Mihály.)* 324
Damourette, J.—Pichon, E.: Des mots à la pensée. Essai de grammaire de la langue française. *(Gáldi László.)* 436
Doutrepont, Georges: Jean Lemaire de Belges et la Renaissance. *(Győry János.)* 334
Drăganu Nicolae: Romanii in veacurile IX—XIV pe baza toponimiei şi a onomasticei. *(Tamás Lajos.)* 217
Fancev, Franjo: Hrvatska crkvena prikazanja. *(Bajza József.)* .. 336
Francia brevárium-kódexek. (E. S.) 224
Frazer, Elizabeth M.: Le renouveau religieux d'après le roman français de 1886 à 1914. *(Szalay Jeromos.)* 333
Gaillard, Henri, de Champris: Les Ecrivains Classiques. *(Hankiss János.)* 220

Oldal

Goga, Octavian: Emeric Madách, Tragedia Omului. Poem dramatic. Trad un versuri de —. *(Gáldi László.)* 219

A horatiusi Ars Poetica újabb irodalma. Chr. Jensen: Philodemos, Über die Gedichte fünftes Buch. *Aug. Rostagni:* Arte Poetica di Orazio. *O. Immisch:* Horazens Epistel über die Dichtkunst. *(Szabó Árpád.)* 103

Ijac, Charles: Hugo Meltzl. *(Eckhardt Sándor.)* 110

Index Apuleianus. (Fludorovits Jolán.) 329

Jespersen, Otto: Linguistica. *(Ullmann István.)* 441

Latte, Kurt: Sallust. *(Hári Ferenc.)* 428

Loch, Philipp: Charles Sorel als literarischer Kritiker. *(Horváth Károly.)* 96

Loukovitch, Kosta: L'évolution de la tragédie religieuse classique en France. *(Sőtér István.)* 107

Magendie, Maurice: Le roman français au XVIIe siècle de l'Astrée au Grand Cyrus. *(Sz. A.)* 108

Μιχαηλίδου Εὐγενίου: Εὐτύχιος 'Αλεξανδρείας. *(Dercsényi Móric.)* 111

Pasquali, Giorgio: Storia della tradizione e critica del testo. *(Moravcsik Gyula.)* 425

Πλάτωνος Συμπόσιον. Κείμενον, μετάφρασις καὶ ἑρμηνεία ὑπὸ Ἰ. Συκουτρῆ. *(Moravcsik Gyula.)* 322

Pohlenz, Max: Antikes Führertum. Cicero de officiis und das Lebensideal des Panaitios. *(Hári Ferenc.)* 326

Preisendanz, Karl: Papyrusfunde und Papyrusforschung. *(Moravcsik Gyula.)* 212

Rheinfelder, Hans: Kultsprache und Profansprache in den romanischen Ländern. *(Bárczi Géza.)* 321

Répertoire chronologique des Littératures Modernes. (E. S.) .. 216

Revue de Synthèse. (E. S.) 224

Selver, Henrik: Die Auffassung des Bürgers im deutschen Drama des 18. Jahrhunderts. *(Sándor István.)* 440

Stenzel, Julius: Zahl und Gestalt bei Platon und Aristoteles. *(Kövendi Dénes.)* 98

Ullmann, Richard—Gotthard, Helene: Geschichte des Begriffes „Romantisch" in Deutschland. *(Skala István.)* 105

Wais, Kurt: Das antiphilosophische Weltbild des französischen Sturm und Drang. 1760—1789. *(Semjén Gyula.)* 222

A Budapesti Philologiai Társaság LX. közgyülése 444

Beküldött könyvek 447

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

Actio Curiosa 35
Ady Endre 371
Agrippa (I.) 316
Ajánlás 370 k.
Akadémikusok 227
Alakpárok 296 k.
Alakzatok 369
Albéric 269 k.
Alexios (I.) 154
Algerus 180 k.
Ἀνάργυροι 124
Ammonios 363
Andal 343 k.
Andor József 421
Andreas Pannonius 79 k.
Anekdota 422
Anonymus 162 k.
Antifilozófus világkép 22 k.
Antik olvasó 242
Antiochus (askaloni) 14
Anyagválasztás 245 k.
Aphrodite 366 k.
Aplicatio 55
Apollodoros (pergamoni) 251
Apraxin Júlia 210
Apuleius 329 k.
Aquincum 88 k.
Aquincumi orgona 305 k.
Arany János 421
Aranyosrákosi Székely S. 424
Aratos-fordítás 10
Archeológiai Értesítő 88
Ariosto 294
Ariston (chiosi) 227 k.
Aristoteles 19, 98 k., 197 k., 226 k., 290 k., 364 k., 393 k.
Ars 249
Ars poetica 103 k., 225 k.
Arthur 163
Attila 211
Auctor ad Herennium 248
Auctor Περὶ ὕψους 363 k.
Augustus 129, 371 k.
Αὐτοκράτωρ 129
Avaritia 234 k.
Az Ember Tragédiája 219 k.
Álmos 166
Árpád 169

Bacchylides 372
Balambér 4
Basileios (II.) császár 120
Βασιλεύς 129
Bánk bán 337 k.
Bánk bán-monda 86 k.
Báthory Endre 379
Báthory Kristóf 83
Báthory Zsigmond 379
Beda Venerabilis 168
Beheim Mihály 3
Beöthy Zsolt 401
Berlini Magyar Intézet 1
Berzeviczy Albert 92
Bessenyei 97 k.
Bessenyei Amerikanerje 401
Béla (II., III.) 177, 269 k.
Bérmálás 59 k.
Bizantinológiai kongresszus 75 k.
Bizánci korona 113 k.
Blahó 36
Bleyer Jakab 1 k.
Bock Ferenc 115
Bogáthi Fazekas Miklós 82 k.
Boileau 363
Bonfini 418
Bornio da Sala 79 k.
Börne 8
Brunetière 73
Brutus 166
Budapest Régiségei 88
Budapesti Hirlap 2
Budapesti Philologiai Társaság 2, 444 k.
Bulcsu 113
Bulgaria 148

Burke 363
Byron 359 k.

Caecilius 363 k.
Catullus 231, 371
Cessi 21 k.
Charakter 371
Charisok 367 k.
Châtillon Anna 269 k.
Chaucer 302 k.
Cicero 10 k., 326 k., 370
Ciszterciták 269 k.
Clairvaux-i apát 282 k.
Codex Paris 2036, 368 k.
Colocci 413 k.
Color Romanus 234
Comico-tragoedia 36
Communia dicere 248
Comoedia 36
Corona Graeca 115
Corona Latina 115
Courtenay Jolán 269 k.
Cymbeline 163
Czeglédi István 35
Czobor Béla 116
Császárság 370 k.
Csokonai 351

Dares Phrygius 162 k.
Darkó Jenő 75 k.
Dávid Ferenc 83 k.
Dávid király 43
Deákosok 424 k.
Decsy Sámuel 115
Deimos 367 k.
Demetrios (phaleroni) 374
Demokritos 228 k.
Demosthenes 367 k.
Δεσπότης 129, 134 k.
Detreh 4
Deus ex machina 243
Deutschungarische Heimatsblätter 9
Dézsi Lajos 82
Diachronikus alakpár 297 k.
Διάνοια 238 k.
Dionysios (halik.) 104, 363 k.
Diszjunkt alakpár 297 k.
Dominus 129
Dráma 237 k.
Drama ethicum 36
Drámai jellemzés 238 k.
Dukas Mihály 114 k.
Dyas 98 k.

Ecclesia 63 k.
École Normale Supérieure 74
Efód 315 k.
Egresi apátság 277 k.
Egyetemes Philologiai Közlöny 2
Embermegvetés 337 k.
Emese 166
Enciklopédisták 335
Endre (II.) 269 k.
'Ενθουσιασμός 235
Eötvös József Collégium 74
Epikureusok 227
Epitafion katastrofikon 35
Eratosthenes 230
Erázmus 419
Eros 366 k.
Esztétika 23
Etele 4
Euripides 372
Eutychios 111 k.
Énekek Éneke 80
Én-magam ideája 342
Érzékelés 202
Észrevevés 199
ἦθος 371

Felvinczi 36
Fenség 363 k.
Ferencesek 36 k.
Fichte 342 k.
Fordítás 193
Förster Aurél 3
Fraknói Vilmos 79
France Anatole 73
Francia (Valenciennesi) Anonymus legendája 64
Francia bevárium-kodexek 224
Francia klasszikus vallásos tragédia 107 k.
Francia-magyar szótár 207 k.
Francia nyelvészet 436 k.
Francia regény 108 k., 333
Francia Sturm u. Drang 222 k.
Frigyszekrény-oltáriszentség dráma 37 k.

Galeotto Marzio 258 k., 420
Gábor arkangyal 119
Geoffrey of Monmouth 163
George-kör 409
Gergely (VII.) pápa 148 k.
Gertrud királyné 269 k.
Gesta 285
Gesta Hungarorum 162 k.
Gesta-irodalom 162 k.
Γεωβιτζάς 134 k.

Géza fejedelem 114
Géza (I.) király 140 k.
Goethe 1, 7 k., 106, 359 k., 421
Gottsched 4 k.
Görög históriás ének 378 k.
Görög irodalomtörténetírás 21 k.
Görög irodalomtudomány 363 k.
Gracchusok 310 k.
Gragger Róbert 1
Grammatika 226
Gregorus Nyss. 10 k.
Grimm 335
Guarino Veronese 259 k.
Gudeman 230
Gyermekkor 339
Gyöngyösi 35
Gyulai Pál 349

Harmonia 367 k.
Hasznos elmélet 370 k.
Hazai németség 318 k.
Házasság 61 k.
Hegedüs István 381
Hegesias (magn.) 372
Hellenisztikus irodalomtudomány 225
Henrik (IV.) német király 151
Herakles 189, 289
Heraklios császár 378
Herder 6
Herodotos 28, 186
Hesiodos 28, 185 k.
εὑρέτης 236 k,
ἡγεμονικόν 17
Hétszentség-énekek 37 k.
Hierax 378
Historia Domus 36
Historia regum Britanniae 163
Hóman Bálint 154, 178, 270 k.
Homeros 21 k., 185 k., 365 k.
Horatius 103 k., 225 k., 409 k.
Horák 367 k.
Horányi Elek 114 k.
Horvát egyházi dráma 336
Horváth István 318
Horváth János 337
Hősdal 27
Humanista kéziratok 413 k.
Humanizmus 416 k.
Humboldt 7
Hunyadi János 417
Huszti József 79
Hurri hatások 316 k.
Huyskens 72
Hypereides 365 k.

ὕψος-iskola 252 k.

Idea iambiké 243
Ideák 98 k., 364 k.
Idő 349 k.
Igaz 365 k.
Immisch 225 k.
Imperator 129
Impresszionizmus 73
Improvizáció 235 k.
Intermedium 38 k.
Ipolyi Arnold 116
Irodalomtörténeti kongresszus (II.) 397 k.
Iskolás jelleg 370 k.
Isokrates 372
Israelitac 42
Istenszobrok 367
Izrael törzsei 315

Jaeger W. 12 k.
Jakab prenestei bíboros 282
Janus Pannonius 256 k.
Jensen 225 k.
Julius Caesar 167
Justinos (I.) császár 152

Kaegerl István 86 k.
Kaibel G. 369
Kaisar 137
Kalandregény 105
Kallimachos 186
Karköltészet 186
Kastner Jenő 36
Katalogus-epika 27
Katharsis 242
Katona István 115
Katona József 337 k.
Kazinczy 92, 424 k.
Kármán József 361
Kelet 184 k., 207, 289 k.
Kerc 280
Keresztség 58 k.
Ketel 173
Kettős kereszt 154
Képzet 346 k.
Kifejezésmód 363 k.
Kiválasztás (szó-) 369 k.
Klopstock 423 k.
κοινή 375
Koller József 115 k.
Komédia 243
Kommentár 370 k.
Komnenos Ioannes (II.) 128

Konrád 67
Konstantinos Dukas (X.) 128 k.
Konstantinos Monomachos 122 k.
Konstantinos Porphyrogennetos 114 k.
Korellatív alakpár 297 k.
Kosmos 11 k.
Költészet célja 230
Költői eredetiség 245 k.
Költői felfogás 228 k.
Költőiség 370 k.
Könyvnélküli 194
κράλης 145 k.
Kriemhild 211
Kritika 226
Kroll 227
Kunok 273
Kynaithos 186

Labarum 126
La Fontaine 221
Lajos őrgróf 68
Landaui Udalrik 86 k.
Lanson 73 k.
Láng Nándor 3
László (V.) 420
Látás 344
Lázár 36
Lear király 163
Legrand 381 k.
Lelki tevékenység 198
Lelki valóság 366 k.
Lemaire 334
Lemaître 73
Leo Fr. 375
Leopardi 359
Lessing 363
Levelek 256 k.
λέξις 238 k., 249 k.
Lélekzés 200
Libellus de dictis... 65
Linguistica 441 k.
Livius 430 k.
Longinos 363 k.
Lovagság 285 k.
Lucas a S. Edmundo 35
Lucilius 244
Ludus annulorum 66
Lukács érsek 162
Lysander 38 k.
Lysias 367 k.

Maass E. 367
Macaulay 363
Macchiavelli 418
Madách 219., 318
Magyar-francia kapcsolatok 269 k.
Magyar-francia szótár 207
Magyar hún-monda 4
Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve 95 k.
Magyar róvásírás 94 k.
Malmesbury 163
Marino 35
Martialis 231, 307 k.
Martinovics Ignác 191
Maximus Tyrias 236
Mánuel császár 137
Mátyás király 418 k.
Medgyesi Pál 351
μελοποιία 238 k.
Memoires Philosophiques 191
Menandrosi komédia 228, 243
Merlin jós 163
Mészöly Gedeon 35
Michael (VI.) császár 128
Mihály arkangyal 119
Mihály vajda 378 k.
Millot 97 k.
Milton 363
Mimesis 230. 235. 245
Modern nyelvoktatás 191 k.
Molière 221
Mommsen 363
Monas 98 k.
Montesquieu 401
Moravcsik Gyula 75 k.
Múzsák 235
Mythos 23 k., 238 k.

Nagy Konstantin 113 k.
Nagy Lajos 417
Natura 249
Nádasdi Bálint 36 k.
Nádorfehérvár ostroma 149
Nekrologium 80
Nemesios (Emesa) 18
Neoptolemos 103, 225 k.
Német dráma 440
Német philologia 7
Német Philologiai Dolgozatok 9
Német történeti népénekek 3
Névtelen 36
Nikephoros Botaneiates 130 k.
Niketas dux 149
Nis 149
Norden 16, 103, 225
νοῦς 16 k.
Novellizmus 27
Nuzi okmányok 316 k.

Nyelvtani óra 193

Olasz irodalom 92 k.
Oláh kérdés 217 k.
Oltáriszentség 57 k.
Olvasmánytárgyalás 194
ὄψις 238 k.
Orbilius Pupillus 228
Ótestamentumi idézet 376
Ovidius 36 k., 231, 238
Otto W. F. 368

Pacificus Maximus Hecatelegiuma 413 k.
Palamidisz 382
Panaitios 10, 326 k.
Pannonia 4
Pannoniai bélyeges téglák 90 k.
Pannoniai személynevek 89 k.
Pantokrator 118
Papi rend 61
Papyrus-kutatás 212 k.
Paraspondylos Zotikos 378
Paris Gaston 74
Paristrion 148
Párizsi iskola 162 k.
Parva Naturalia 197 k., 290 k. 393 k.
Pascal 352
Πάθος 371
Peitho 367 k.
Peri Hypsus 104, 363 k.
Peripatetikusok 226
Pester Lloyd 2
Petőfi 8, 339
Petz Gedeon 4
Pétzeli József 114 k.
Philistaei 42
Philodemos 103 k. 225 k.
Philomelos 227
Philon 206
Phobos 367 k.
Pilisi feljegyzések 270 k.
Pindaros 372
Pintér Jenő 34
Πισίδης 378
πιστός 146 k.
Platon 98 k., 206, 226 k., 322 k., 353, 364 k.
Plautus 235
Plinius ifj. 231
Plotinos 205 k.
Plutarchos 252
Poenitentia 60 k.
Polgári felfogás 440 k.
Politikus 370 k.
Pontigny 276
Pope 363
Porphyrio 104, 225
Poseidonios 10 k., 363 k.
Postumius Terentianus 370
Praxiphanes 240
Πρέπον 251
Prédikátor bölcselete 316
Prologus 37 k.
Psellos Michael 126 k.
Pseudo-Longinos 232 k., 246, 251, 363 k.
Ψυχαγωγία 230 k.
Ψυχή 198
Psyho-physiologiai irány 197
Pyrker 403 k.
Pythagoras 365

Radnótfájai kézirat 369 k.
Rege 345 k.
Regényes 106
Reinhardt K. 11 k.
Remmius Palaemon 226
Renaissance 334
Reneszánsz-írók 318
Reneszánsz királyfiak 420 k.
Répertoire chronologique des Littératures Moderne 216
Retorikai alapvetés 370
Revue de Synthèse 224
Révai Péter 113
Rhetor-iskolák 249 k.
Richardson 106
Róbert érsek 273
Római Archaeologia 375
Romanos Diogenes 133 k.
Romantika 105 k., 109 k.
Rostagni 225 k.
Rousseau 106, 222 k.
Rousseau-i magányvágy 337 k.
Rövidség 250
Rufus Metilius 371

Salamon 67
Salamon király 149
Sallustius 428 k.
Sappho 371
Sámson 69
Schelling 342
Schiller 360, 363
Schlegel Frigyes 7
Schopenhauer 354 k.
Schwarz Gottfried 113
Sebastokrator 137
Seneca 12

Sextus Empiricus 19
Shakespeare 163
Silvio Piccolomini 420
Skylitzes 144, 151 k.
Sokrates 229
Somogyvár 285
Sophokles 372
Sophron 324 k.
Sorel 96 k.
στέμμα 126
στέφανος 152 k.
Stesichoros 185 k., 289
Stoa 10 k., 226, 363 k.
Strabon 230 k.
Suetonius 228
Suidas 360
Swemmel 211 k.
Sylvester (I., II.) pápa 113 k.
Synchronikus alakpár 297 k.
σύγκρισις 371
Synthesis 368 k.

Szamosközy 391
Szatíra 243 k.
Szádeczky Kardos Lajos 379
Számok 98 k.
Szent András 139
Szent Damján 124
Szent Demeter 120 k.
Szent Dénes 65
Szent Erzsébet legenda 64 k.
Szent Ferenc 65, 70 k.
Szent György 120 k.
Szent János 66
Szent Korona 113 k.
Szent Kozma 123 k.
Szent László 123
Széchenyi Ferenc gr. 7
Szépség 365 k.
Szépséglátás 343 k.
Szigeti Veszedelem 294 k.
Szöveghagyományozás 425 k.
Szövegkritika 425 k.
Sztavrinosz 391

Tacitus 376
Taine 73, 430 k.
Tanító célzat 370 k.
Tar Lőrinc pokoljárása 211
Tájeszmény 421
Társalgási beszédgyakorlatok 192
τέχνη 232
Temesvári Pelbárt 419
Terafim 315 k.
Terentius Varro 29
Tékozló fiú 36 k.
Télfy Iván 117
Theodoros (gadarai) 251, 363 k.
Theodosios 378
Theopompos 372
Theophrastos 364 k.
Theophylaktos érsek 132
Thomsen 95
θρεπτικόν 198
Tiberius 376
Toldi-monda 211
Toldy Ferenc 360
Tolnai Lajos 421
Topos 374
Történetelőttiség 23 k.
Tragico-comoedia 36
Tragikum 360
Tragoedia 36
Trattatista-teória 234 k.
Troilus 302 k.
Troisfontainesi apát 282 k.
Tudományos Gyüjtemény 361
Turkia királya 142 k.
Τοῦρκοι 143 k.

Újplatonizmus 205 k.
Utánzás 245 k., 371 k.
Utolsó kenet 62 k.

Valagussa 256 k.
Varjú Elemér 116
Vasárnapi Ujság 92
Vates 233
Vágy 346 k.
Vári Rezső 2
Verancsics Faustus 180 k.
Vergilius 234, 294, 307 k.
Világbéke 367 k.
Virág 367 k.
Vitéz János 257 k., 417 k.
Voltaire 401
Vörösmarty 307 k., 424

Wace Róbert 154 k.
Werbőczy 418 k.
Weszprémi István 114 k.
Wilamowitz 363

Xenarchos 324 k.
Xenophon 16

Zelosis 246, 365
Zrinyi 35, 92, 294 k.
Zsigmond király 417

ARCHIVUM PHILOLOGICUM
LIX

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

SZERKESZTI
HUSZTI JÓZSEF ÉS ECKHARDT SÁNDOR

1935
A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

59. ÉVF. JANUÁR—MÁRCIUS 1—3

Szerkesztőség: Huszti József (görög-latin és keleti filológia) Budapest, IV., Reáltanoda-u. 9.; **Eckhardt Sándor** (modern filológia) Budapest, I., Attila-körút 19.

Előfizetés, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíja, felszólamlások, egyes füzetek megrendelése, lakásváltoztatás bejelentése a pénztároshoz, **Lelkes Istvánhoz** (Budapest, VIII., Tavaszmező-u. 17) intézendők. Előfizetési díj évi 8 pengő. Tagsági díj évi 5 pengő. Befizetni a 312. sz. postatakarékpénztári folyószámlára is lehet.

TARTALOM.

Lap

Koszó János: Bleyer Jakab emlékezete 1
Jakob Bleyer zum Gedächtnis 9

Endre v. Ivánka: Die Quelle von Ciceros De natura deorum II 45—60 (Poseidonios bei Gregor von Nyssa) 10

Marót Károly: A görög irodalomtörténetírás jelen feladatai 21
Problèmes à résoudre dans l'histoire de la littérature grecque 33

Alszeghy Zsolt: Ismeretlen magyar dráma a XVII. század elejéről 34
Une moralité hongroise inédite du XVIIe siècle 64

Király Ilona: Egy XIII. századi Szent Erzsébet-legenda 64
Une variante du XIIIe siècle de la légende de sainte Élisabeth de Hongrie 72

Fábián István: Gustave Lanson (1857—1935) 73

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Moravcsik Gyula: A IV. nemzetközi bizantinológiai kongresszus 75
Le IVe Congrès international des Études Byzantines 78

Révész Mária: Andreas Pannonius és Bornio de Sala 79
Andrea Pannonio e Bornio da Sala 81

Zoványi Jenő: Két Bogáthi Fazekas Miklós 82
Die beiden Nikolaus Bogáthi Fazekas 86

Timár Kálmán: A Bánk bán landaui változata 86
Die älteste deutsche Fassung der Sage von Bánk Ban 87

(A tartalomjegyzék folytatását lásd a boríték III. oldalán.)

Felolvasások az I. titkárnál, **Pukánszky Bélánál** (I., Hertelendy-u. 13) jelentendők be.

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8 (Kir. M. Egyet. Nyomda).

BLEYER JAKAB EMLÉKEZETE.*

Váratlan és korai halála mindnyájunkat megdöbbentett. Úgyszólván előttünk áll még és így elsősorban róla mint emberről emlékezünk meg. Ha valakiről, úgy róla teljes joggal elmondható a Goethe Faustját jellemző „immer strebend sich Bemühen": nem ismert nyugalmat, nem ismert megállást és az fájt neki legjobban, ha a tőle megindított munka az azt vállalók lanyhasága vagy rá nem termettsége miatt elakadt. Hányszor panaszkodott a szellemi „vis inertiae"-re, amely sok-sok szép tervének megvalósulását megakadályozta. Hányszor sajnálta, hogy az utolsó tizenöt évet nem tudta teljesen és kizárólagosan a tudománynak szentelni, mert másfelé is szólították nagy és halaszthatatlan kötelességek. Csak hallomásból tudom, hogy a legegyszerűbb parasztember legkisebb bánatával is szeretettel foglalkozott, de tapasztalásból mondhatom, hogy volt tanítványai sohasem fordultak hozzá hiába semmiféle kéréssel, ha annak teljesítése, vagy csak közvetlen elősegítése is hatalmában állt. Mindenkiért megtett mindent, amit csak tehetett. De nemcsak személyekért, intézményekért is. A berlini Magyar Intézet érdekében Gragger Róbert megbízásából hozzá fordultam miniszterségének első idejében és ő rengeteg egyéb gondja mellett rögtön segítségünkre sietett egy akkoriban elég jelentős összeggel, de közvetve is támogatta a Magyar Intézetet azzal, hogy más minisztériumok jóindulatát is megnyerte ügyünk számára. Szíve mindig helyén volt és erre soha senki sem apellált hiába.

Éppen ebből következett pedagógiai vonatkozásban is az, hogy legtermékenyebb hatást mint tanár szintén a személyes érintkezésben gyakorolta. Hihetetlen odaadással, szívósággal, rajongással ismételte azokat a tudományos alapigazságokat, melyekre nagyrészt ő maga jött rá speciális kutatási területein; lelkesíteni tudta tanítványait, meg tudta őket győzni szempontjai helyességéről és ezer apró megjegyzéssel, javító, helyreigazító, a „mesterségbe" bevezető, illetve ebben tökéletesítő ujjmutatással irányította, vezette őket anélkül, hogy önállóságukat veszélyeztette volna. Az egyéni meggyőződést minden tekintetben tiszteletben tartotta és egyenesen rossz néven vette, ha valaki tisztán rá való tekintetből vallotta ezt vagy azt a köz-

* Fölolvastatott a Philologiai Társaság 1934 januárjában tartott közgyűlésén.

ismert nézetét. A legmodernebb irodalomtörténeti irányokkal is igyekezett, minden más irányú nagy elfoglaltsága mellett, lépést tartani, noha természetesen nem tudott fönntartás nélkül mindenhez csatlakozni, ami új, csak azért, mert új. Különben is aránylag könnyű volt lépést tartania a tudományunkban éppen a világháború óta bekövetkezett óriási módszertani fejlődéssel, mert alapvető nézetei — mint erre még alkalmam lesz rámutatni — már az 1900-as években csirában magukban foglaltak sok mindent, ami nagyon is rokon volt a Németországban csak legújabban érvényre jutott nézetekkel. Megvolt azonkívül az a minden igaz tudóst jellemző igazságszeretete, hogy legnagyobb készséggel meghallgatta, sőt sokszor kifejezetten kérte munkatársainak hozzászólását, bíráló megjegyzéseit, mielőtt valamelyik újabb szép dolgozatát nyomdába adta volna. Nem egyszer változtatott ezen hozzászólás nyomán a szövegen és mindig nagyon hálás volt a legőszintébb véleménynyilvánításért. Viszont a legnagyobb elszántsággal lépett föl mindenütt, ahol szent meggyőződéséhez nyúlt valaki illetéktelen vagy durva kézzel. Tette ezt talán több férfiassággal mint hajlékonysággal, több erővel mint ügyességgel, több hittel mint óvatossággal, de éppen ezzel vívta ki az őt jobban ismerők szeretetét és föltétlen tiszteletét. Egész ember volt, német fajának jellemző szívósságával, idealizmusával, darabos becsületességével.

A bácskai Dunacsében született 1874-ben. Egyetemi tanulmányait Budapesten folytatta és Münchenben meg Lipcsében egészítette ki. Középiskolai tanári pályáját Sopronban kezdte meg, hol mindjárt belekapcsolódott a hazai németség kultúrtörekvéseinek az ápolásába, majd Budapesten folytatta, ahol 1905-ben német szakon egyetemi magántanárrá is habilitálták. 1908-ban a kolozsvári, 1911-ben pedig a budapesti egyetem rendes tanárává lett. Erőteljesebb politikai szereplése az összeomlás idején kezdődött: 1918-ban már hévvel fordult Károlyi Mihály és Jászi Oszkár nemzetzüllesztő politikája ellen (főként a Budapesti Hirlap és a Pester Lloyd hasábjain). Friedrich István kabinetjében vállalta azután a nemzetiségi minisztérium vezetését és nagy kitartással harcolt mind itthon, mind külföldi útjain Nyugatmagyarországnak hazánkkal való további együttmaradásáért. 1920 végén fölöszlott minisztériuma és ő visszatért egyetemi tanszékére, melyet ettől kezdve haláláig gondosan ellátott, noha emellett a szentgotthárdi, majd a villányi kerület képviselője és a magyarországi német népművelődési egyesület vezetője is volt.

Tudományos tevékenysége kezdettől fogva szorosan egybeforrt a Budapesti Philologiai Társasággal és az Egyetemes Philologiai Közlönnyel. Társaságunknak 1904—8 között négy éven át másodtitkára volt s Vári Rezső mint első titkár 1909 jan. 9-i jelentésében a legnagyobb elismeréssel adózott ügybuzgalmának és lelkesedésének. Tisztétől csak azért kellett megválnia, mert Kolozsvárra került. Később kilenc éven át (1914—22) társszer-

kesztője volt közlönyünknek, még pedig kezdetben Láng Nándorral, azután Förster Auréllal dolgozott együtt. Működéséhez folyóiratunk egyik virágkorszakának emléke fűződik. Már jellemzett lelkesedésével és kitartásával látott munkához és a legkisebb ismertetést is nagy gonddal dolgozta át, ha ezt szükségesnek látta. Egyben a fiatalabb nemzedék tagjait a vidéken is következetesen fölkutatta és bevonta a munkába. Témákkal, önyvekkel látott el bennünket, tanítványait. Mindegyikünk csak hálával, szeretettel gondolhat vissza működésének erre a részére is. Később társaságunk alelnöke, majd tiszteletbeli tagja lett.

Közlönyünk lapjain jelent meg azonban első nagy tanulmánya is: „Magyar vonatkozású német történeti népénekek 1551-ig" (EPhK XXI. évf., 1897; 149., 235., 334., 417., 538. ll.). Ebben főleg Rochus von Liliencron ötkötetes gyüjteménye („Die historischen Volkslieder der Deutschen vom XIII. bis XVI. Jh." Leipzig, 1865—69) alapján, de mind a többi idevágó mű segítségülvételével is, lehetőleg teljes képet igyekezett adni arról, hogy a német *nép* hogy gondolkodott a magyarokról ezekben a régi századokban. Jellemző az arról való vélekedése, hogy mikép kell fölfognunk a csaknem az összes idevágó emléken áthúzódó ellenséges meg lekicsinylő hangot: „Ime, ez volt a német nép zömének ítélete és fölfogása úgyszólván három századon át a magyar nemzetről!" — írja (552. l.). „Ritkán találkoztunk némi jóakarattal, az általunk végbevitt tettek méltányló bírálatával; a népénekek soraiból rendesen nagy és eleven gyűlölet, néha még kicsinylés és megvetés is szólt hozzánk. Ez a megvetés és gyűlölet azonban sohasem volt tehetetlen és céltalan, hanem mindig a német nép sovinizmusából, fajszeretetéből sarjadzott. Ahol nevének nem saját erényei adtak fényt. ott más nemzet képzelt és ráfogott bűneinek árnyékára volt szüksége, hogy megőrizze féltett becsületének tiszta ragyogását. És ez így volt és van nemcsak a németeknél, hanem mi nálunk és minden nemzetnél s az ilyen gyűlöletben van valami fölemelő és megragadó, mert századokkal dacoló erőről, a fajszeretet kiolthatatlanul erős ösztönéről tanuskodik." Ehhez az idézethez nem kell magyarázatot függeszteni. Ezekben az 1897-ben leírt mondatokban már benne él az egész későbbi Bleyer Jakab, aki szembeszállt Károlyi—Jásziékkal és síkraszállt magyarhoni német fajtestvéreiért is, ott és annyira, ahol és amennyire saját külön igazukat látta és kereste a közös anya, Magyarország védő karjainak oltalma alatt.

Tudományos pályáján egyelőre folytatta az itt megkezdett irányban működését „Beheim Mihály élete és művei a magyar történelem szempontjából" (1902) c. tanulmányában. Ez a Beheim (Behaim), ki 1416-ban született a württembergi Sulzbachban s eleinte takács volt, de később katona, többek között V. László királyunk alatt is szolgált és III. Frigyes zsoldjában megérte az 1462-i bécsi lázadást, legtöbb élményét írásba foglalta. Krónikás- és mesterdalosként valamikor neve volt, de írásainak

művészi értéke nincs, viszont annál nagyobb kultúrtörténeti érdeklődésre tarthatnak számot. Éppen e miatt fordult feléje Bleyer is, akinek művelődéstörténeti irányú beállítottsága az irodalomtudomány keretén belül mind világosabbá vált ezzel, noha végleges formában még csak Gottsched tanulmányaival kapcsolatban alakult ki alapvető nézete.

Keletkezési sorrendben a „Beheim"-re következő nagy munkája inkább eltérés volt ettől a mind világosabban látott iránytól. „A magyar hún-monda germán elemei" ennek a címe s 1906-ban jelent meg a „Századok"-ban, de a Dézsi Lajostól szerkesztett Magyar Irodalomtörténeti Értekezések 7. és 8. számaként önállón, könyvformában is, sőt azután német nyelven, „Die germanischen Elemente der ungarischen Hunnensage" címen a „Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache" XXXI. k. 429—599. lapjain. A hún mondával való foglalkozás különben csábította a XIX. századvégi meg XX. századi csaknem minden nevesebb tudósunkat, akiknek szaktárgya csak valamikép is erre a térre való kipillantást engedett meg. Bleyer Petz Gedeon kutatásainak eredményeiből indult ki és főleg két kérdésre próbált feleletet adni, melyekkel Petz nem foglalkozott behatóbban: *„a)* micsoda helyet foglal el a magyar húnmonda, amennyiben germán eredetű, a germán hősmonda chronológiai és geographiai kialakulásában?; *b)* hol és melyik germán törzstől vette át a magyarság húnmondájának germán elemeit?". Eredményként megállapította Bleyer, hogy a magyar húnkrónikának mondai elemei nem tudós kölcsönzések, hanem valódi hagyományok, melyek Pannónia felső részében lokalizálva, a magyar nép ajkán éltek. Viszont maga a monda majdnem egész terjedelmében germán eredetű. Úgy gondolta, hogy az átadó germán törzset közelebbről a keleti gótokban jelölheti meg, de a közvetítők nem lehettek a bajorok, kikre régebben egyesek gondoltak, hanem csakis szlávok, nevezetesen a pannóniai szlovének. A tulajdonképeni hún-monda szerinte Pannónia elfoglalásával kezdődött, melynek északi részében lokalizálva volt. „A Pannónia meghódításáról szóló monda oly hagyományokból alakult ki, melyek a húnok és gótok történeti küzdelmei alapján képződtek és eredetileg Balambér hún királynak Vinitharius és Athanaricus gót fejedelmek ellen vezetett győzelmes hadjárataira vonatkoztak. Balambér helyébe lépett Etele (ez nem egyéb az „Attila" névnek kései gót és magyar továbbfejlesztésénél), Vinitharius és Athanaricus helyébe pedig a VI. század második felében Detreh = Nagy Theodorik; az előbbi a húnok képviselője, az utóbbi pedig a germánoké. Ennek a keleti gót hagyománynak úgyszólván semmi nyomát sem találjuk a német mondában; de hogy mégis hatással volt a német mondára, a legnagyobb valószínűséggel a Dietrich számkivetéséről szóló német hagyomány mutatja, mely csak Detrehnek, a római császárnak vereségével, ahogy a magyar monda feltünteti, magyarázható meg kellőképen. A sajátosan magyar elemek a Pannónia megvételéről szóló mon-

dában jelentéktelenek és a monda kompozíciója szempontjából számba nem jöhetnek." Hasonló részletességgel tisztázván a mondával kapcsolatos többi kérdést, arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy, ha majd a német kutatás is helyesebb szempontokból nagyobb figyelemre méltatja a mi húnmondánkat, még további és nem jelentéktelen eredmények lesznek nyerhetők a hún históriát magukban foglaló magyar krónikákból, melyek a germán és magyar mondatörténet nem egy homályos kérdését felderíteni alkalmasak.

Legismertebb és legnagyobb hatást tett munkája következett ezután, 1909-ben: „Gottsched hazánkban", melyet a Magy. Tud. Akadémia adott ki. Ezt egy hosszabb tanulmánysorozat bevezető részének szánta és előkészíteni óhajtotta vele a magyar-német irodalmi érintkezések történetének összefoglaló és áttekintő megírását. Már a Bevezetésben leszögezte, hogy nem szándékozik az egyes jelenségeket pusztán az irodalomtörténetíró szempontjából vizsgálni, hanem szellemi életünk egyéb vonatkozásait is igyekszik lehetőség szerint tekintetbe venni. Különösen fontosak fölfogásának, irányának, tudományunkban elfoglalt helyének megértetéséhez a következő mondatok, melyeket élete utolsó napjaiig nem szűnt meg lényegükben ismételni és mindnyájunk vérébe átoltani: „Nem is elégszem meg annak puszta konstatálásával, hogy ennek vagy annak a német írónak vagy irodalmi irányzatnak hatása ebben vagy abban a magyar költőben vagy költői alkotásban jut kifejezésre, hanem megállapítom a közvetítés útját és módját is és azonkívül felkutatom lehetőség szerint mindazon rejtettebb okokat, melyek a német befolyást szellemi életünkbe vezethették és vezették. Ha nem is közvetlenül, de közvetve ebben a szélesebb keretben is az irodalomtörténetet szolgálom, *mert inkább, mint néhány könyv betüiből, táplálkozik a költő a sokoldalú életből*, mely őt körülveszi és amely a maga érzéseivel és gondolataival minden idegszálon át szivárog lelkébe. Ha megmutatjuk az idegen elemet az átlagos szellemi életben, hozzájárulunk az irodalom megértetéséhez is: a talaj minősége mindig meglátszik a virág színén és megérzik a gyümölcs zamatján. És az idegen hatások közül éppen azok a legértékesebbek, melyek a nemzeti közérzésen és köztudaton át — megszűrődve és megtisztulva — jutnak az irodalomba. Épp azért nagy súlyt vetek a politikai és társadalmi érintkezésekre, az iskolázásra, levelezésre és mindarra, amiben idegen hatások nyomai mutatkoznak, mert meggyőződésem, hogy a szellemi energia nem vész el soha hatástalanul." Ez egész egyszerűen annyit jelent, hogy Bleyer Jakab már tisztán látta a nálunk akkoriban virágzó, de még később is nagy szerepet játszó ú. n. hatáskutatások egyik sarkalatos hibáját: a lélektelenséget, a formalizmust és betűimádatot, amely idegenül áll szemben az élettel, a szellemmel. Bleyer itt megszűnt a régi értelemben vett pozitivistának lenni. Hogy ez ebben az alapvető munkájában mennyire fontos volt neki,

mennyire középponti problémája, azt döntően igazolja az EPhK 1910-es XXXIV. évfolyamában Gragger Róbert nem egészen megértő bírálata körül kifejlődött polémiája. Itt (239. l.) újra leszögezte, hogy célja az volt, hogy az egész kultúrhullámot feltüntesse, mely a XVIII. század második és a XIX. század első felében Németországból hazánkra tódult és mind a magyarság, mind a nemzetiségek szellemi életét megtermékenyítette. „Ezt tartom ugyanis — írja itt — a szellemi hatások megállapításánál a legfontosabbnak, mert az én hitem szerint csak így támadhat szerves összefüggés az egyes részletek (kölcsönzések, átdolgozások, fordítások) közt, csak így érezzük néhány könyvön és a betűk ezrein túl, vagy a könyvek és betűk ellenére, a való életet, és csak így látjuk, hogy a szellemi összefüggések nem mechanikus kapcsok, melyek csak kötnek, hanem lüktető erek, melyekből vér és élet ömlik." Ezt szebben és egyszerűbben a legmodernebb szellemtörténet sem tudta volna kifejezni. Személyes beszélgetésekből jól tudom egyébként, hogy Bleyer Jakabnak egyik legkedvesebb írója Herder volt és nagyon örült annak, hogy a legújabb idők újra fölfedezték Herdert mint gondolkodót, mint teoretikust. Saját tudományos elvei és a modern irányokéi tehát ebből a közös forrásból eredvén, rokonságot kellett hogy mutassanak. Egyetemünkön utolsó ténykedése még egy szemináriumi gyakorlat vezetése volt Bleyer Jakabnak és ez alkalommal is még a következő képbe igyekezett sűríteni elgondolását: a nyugati kultúra hegyeiről és fennsíkjairól állandóan kelet felé, az alacsonyabb nívók felé ömlik a művelődés sok ezer hulláma s mi vagyunk az a terület, amely elsősorban részesül ezek termékenyítő áldásaiban, de nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy Ausztrián, Bécsen keresztül hömpölyögtek ezek a szellemi áramlatok századokon át! Maga ez a kép is Herderre emlékeztet, noha ő más területen és épp ellenkező irányban használta.

A „Gottsched hazánkban" c. tanulmány a vázolt gondolatmenetnek megfelelően mindenekelőtt az osztrák, elsősorban a bécsi gottschedizmust vizsgálta. Itt, ebben a lassabban haladó, azaz inkább hosszasabban barokknak megmaradt kultúrában az ő irodalmi és bölcseleti elvei akkor váltak tudatosakká, mikor Gottsched maga a német birodalomban már lejárta magát. Bécs útján vett azután tudomást róla és törekvéseiről a hazai irodalom, illetve ennek művelői. Először természetesen a hazai német írók figyeltek fel (K. G. Windisch), de hamarosan a magyar szellemiség képviselői is követték őket. A drámairodalom meg a nyelvtanirodalom terén mutatkozott jelentős hatás nálunk, de természetesen nemcsak Gottsched maga, hanem például „Schaubühne"-jének különböző írói is (és nem is mindig kifejezetten csak az ő szellemében) hatottak. Épp e körül is mozgott még a Graggerrel folytatott, fenntebb érintett vita, mire azonban itt most nem térhetünk ki.

Egész logikusan követte ezt az új irodalomtörténetírói csapásokon haladó munkálatot a „Hazánk és a német philologia a XIX. sz. elején" c. tanulmány 1910-ben (Akadémiai Ért.), de Bleyer Jakabnak mint tudósnak és mint embernek képét sokkal teljesebben kapjuk meg, ha az 1913-ban az „Ung. Rundschau"-ban megjelent nagyobb értekezését vizsgáljuk még tüzetesebben, melynek címe: „Friedrich Schlegel am Bundestage in Frankfurt. Ungedruckte Briefe Friedr. und Dorothea Schlegels nebst amtlichen Berichten und Denkschriften aus den Jahren 1815 bis 1818." Rendkívül tanulságos, hogy mikép tölti meg egy jelentős tudós fő belső tartalommal a régi pozitivista adatközlést, leletközzétételt. Huszonkét újonnan föllelt levélen épült fel elsősorban ez a valóságos könyvvé nőtt tanulmány. Ezeket a leveleket Schlegel Frigyes neje intézte Széchenyi Ferenc grófhoz. A szerző ezen és a bécsi Hof- und Staatsarchivban talált hivatalos jelentések segítségével olyan kultúrtörténeti képet és az ifjabb Schlegelnek olyan vallásos és politikai fejlődésmenetét rajzolta meg, amely a németországi szakkörökben is teljes elismerést vívott ki. Sokatmondó azonban ez a téma Bleyer Jakabnál épp azért, mert összefügg a frankfurti Bundestagon folytatott egyházpolitikával. Különösen behatóan ismertette itt a katolikus „pápai" pártnak, melyet Helfferich vezetett, és a független német nemzeti egyházat követelő, Wessenberg után igazodó csoportnak a harcát. (Akárcsak a jelenleg Németországban próbálkozó nemzeti szociálista túlzók „germán" vallása körül kifejlődött küzdelmeket látnók majdnem egy századnyi távlatban, s nagyon érdekes, hogy a porosz kiküldött, a híres Wilhelm von Humboldt, Schlegel szemében pogánynak tűnik fel!). Friedrich Schlegel, a romantikus és konvertita természetesen Róma oldalán áll, sőt még a konzervatív császári Bécsben is klerikálisnak nevezik és a nagy német államférfi, Freiherr vom Stein, intoleránsnak tartja. Ha ezt a tárgyilagos megállapítást kapjuk is, tagadhatatlan, hogy a szerző elítéli a túlzó nemzeti aspirációkat, melyek az egyház ellen irányulnak és minden rokonszenvével Schlegeléket kíséri e küzdelmükben. Itt lép elénk Bleyer Jakab a szorosan vett tudományos, még hozzá irodalomtörténeti téren talán a legnyiltabban mélyen vallásos emberként, amilyennek ismertük és aminek hangsúlyozott kimondása nélkül a róla rajzolt kép nem is lenne teljes.

Nagyobb munkái mellett csak két, legújabban írt kisebb értekezéséről szeretnék most még megemlékezni, mert ezek egyrészt erős magyar érzését, másrészt a legmodernebb irodalomtörténeti törekvésekbe való egészen önálló egyéni és épp ezért gyümölcsöző bekapcsolódását igazolják. Az első az 1932 március 24-én Németországban a nagy Goethe-ünnepen elmondott beszéde „Goethe in Ungarn", mely nyomtatásban a „Jahrbuch der Goethegesellschaft" 18. kötetében (114. s köv. ll.) jelent meg. Nemcsak a szellemi téren mutatkozó magyar-német testvériségről szólt itt nagyon lendületes formában, hanem nagyon meleg

szavakat talált a XIX. században olyan szép virágzásnak indult magyar irodalom jelentőségének méltatására is. Jellemző, hogy hazatérte után körünkben mennyire örült annak, hogy a magyarság és a magyar kultúra iránti milyen nagy érdeklődést és rokonszenvet tapasztalt éppen ezekben a tudós körökben, melyekben ez a beszéd is elhangzott. Kazinczytól Kölcseyn, Bajzán, Petőfin, Eötvösön, Keményen, Aranyon és Madáchon át Adyig a leglényegesebbre szorítkozó, helyes mértéktartási érzékkel és a németek számára könnyebb érthetőséget biztosító, ügyes beállítással mutatott rá minden nagy írónknál arra, amit a német szellemóriástól akár közvetlenül, akár közvetve vett át. Éppen ebben mutatkozott meg megint finom érzéke a szellemi légkör alakulása, a kézzel nem fogható „hatások" magasabb szinten való áttekintése irányában. Kedvelt példája, melyet későbbi, csakhamar említendő, dolgozatában is alkalmazott, Petőfi esete, ki az ú. n. ifjúnémetek, de elsősorban Börne hatása alatt Goethe-ellenesnek vallotta magát és mégis többet köszönhetett ennek a német költőfejedelemnek, mint ellenlábasainak, kiknek szavaira esküdött. „Goethe war bereits zu einem unveräusserlichen Element des Geisteslebens geworden, sodass nach ihm kein wirklicher Dichter mehr agoethisch dichten konnte, auch wenn er sich als Goethegegner gab oder Goethe überhaupt nicht kannte."

Utolsó programmatikus írása az 1933 május 21-ére kiadott „Dichtung und Forschung" c. Ermatinger-emlékkönyvben jelent meg. Ez az „Über geistige Rezeption und nationales Schrifttum". Itt főelveit úgyszólván mégegyszer röviden és tömören összefoglalta, mintegy sejtve, hogy ezt nem sokáig teheti már. Rámutatott újra a fentebb már érintett nyugat-keleti irányú kultúrhatásáramlásra és tette ezt itt úgyszólván klasszikusan tömör, egyszerű formában: „Es besteht seit dem Abschluss der Völkerwanderung ein sich von Westen nach Osten abstufendes, schicksalhaft gegebenes Kulturgefälle, das den Weg der geistigen Strömungen und ihrer Auswirkungen fast unverrückbar genau bestimmt." Fölhívta a német kutatók figyelmét arra is, hogy a magyar szellemi élet fejlődéstörténete a hatások vizsgálatának szempontjából egészen különleges példával szolgál, mert míg a nagy nyugati népeknél megvolt és megvan a kölcsönhatás és a szellemi áramlatok iránya változatos, addig itt egyirányú, t. i. nyugat-keleti és fordítottjáról nem igen lehet szó, sőt nyugaton még alig-alig vettek tudomást népünk létezéséről és a nyugati kultúrkörbe való bekapcsoltságáról is. Éppen ezt pedig azután erősen aláhúzta Bleyer Jakab ebben az utolsó, Nyugatnak szóló írásában, sőt kidomborította még azt is, hogy Magyarország régi, történelmi határa egyben határa az európai műveltségnek, mert ezen túl kezdődött és kezdődik a Balkán. Rámutatott arra, hogy pl. az erdélyi és királyságbeli oláhság között ez adja az eltörölhetetlen különbséget, hogy előbbi eddig Magyarországhoz tartozván, kultúrembereket termelt ki magából,

míg a második esetben legfeljebb egy vékony legfelső rétegben mutatkozott hasonló fejlődés.

Még egy nagyon fontos megállapítás foglaltatik ebben a munkálatban; az, hogy nem a nagy művek és azok alkotóinak a szellemi befolyása az igazán lényeges, mert ezek mindig csak egyeseknél érvényesülnek, hanem az „univerzális kultúráramlatok", „die Höchstes und Niedrigstes, Religion und Weltanschauung, Philosophie und Wissenschaft, Kunst und Technik, bis hinab zur Tagesmode und all den zivilisatorischen Behelfen des täglichen Lebens mit sich führen". Ő maga sem akart soha elsősorban mint egyes tudós a maga alkotásaival hatni, hanem életet akart teremteni maga körül és bízott abban, hogy ez majd helyes irányban fog továbbfejlődni. Létrehívta a „Német Philologiai Dolgozatok" sorozatát, amely ma már egész kis könyvtárt tesz ki, pedig a világháború és az utána következő még szomorúbb évek ugyancsak akadályozták fejlődését. Megalapította néhány évvel ezelőtt a „Deutschungarische Heimatsblätter" c. folyóiratot is, amely hazai és külföldi kutatók impozáns tömegét állította sorompóba. Szinte szimbolikus utolsó nagy szerkesztői tette: a németnyelvű, sanyarú viszonyaink közt bámulatos terjedelmű Petz Gedeon-emlékkönyv, amelybe nemcsak a hazai germanisták írtak csaknem kivétel nélkül, hanem a külföldi neves tudósok egész sora is. Ez volt utolsó tudományos tette. Rövid idővel ezután elragadta a halál. Tudományos munkáiban, folyóiratában, könyvsorozatában és személyes hatásával elért tudományos eredményekben azonban tovább él.

Koszó János.

*

Jacob Bleyer war eines der ältesten und tätigsten Mitglieder unserer Philologischen Gesellschaft. Er leitete unter anderem auch lange Zeit unsere Zeitschrift. Er sollte aber in dieser Trauerrede (gehalten in der Generalversammlung des Jahres 1934) nicht nur als unser Mitglied, sondern als Gelehrter überhaupt und vor allem auch als Mensch geschildert werden. Eiserner Wille, unerschütterliches Festhalten an einmal für richtig erkannten Zielsetzungen kennzeichen ihn ebenso, wie auch das ehrliche Bestreben immer Schritt zu halten mit der Entwicklung unserer Fachwissenschaft und z. B. von der sogenannten geistesgeschichtlichen Methode gutwillig alles zu übernehmen, was einer streng philologisch fundierten Forscherarbeit eben noch zu übernehmen möglich ist. Jedenfalls trug die Auseinandersetzung mit den neueren Methoden bei ihm sehr dazu bei, dass seine Literaturschau immer umfassender wurde und er immer grosszügigere Synthesen versuchte. Nicht uninteressant sind schon seine ersten wissenschaftlichen Arbeiten auch in Bezug auf seine spätere politische Denkweise. Schon in seiner Dissertation kann man den Kern seiner allgemein bekannten späteren Anschauug erkennen. Die rein wissenschaftliche Einstellung zielte übrigens auch nicht zufällig auf die kulturellen Beziehungen und Vermittlungen „Deutschland—Österreich-Ungarn" ab. Lehrreich ist da z. B. sein Streit mit Robert Gragger über dessen an seinem Gottsched-Buch geübten Kritik. Bleyer hegte aber nicht nur für deutsche Kulturgüter eine grosse Liebe und Achtung, sondern er war auch für die

ungarischen Kulturleistungen offen und hatte ein scharfes Auge auch für die Vorzüge des Ungartums. Er war stolz darauf, dass er bei grossen Gelegenheiten, wie zuletzt noch bei der Goethe-Hundertjahrfeier, gewissermassen auch ein Stück Ungarngeist mit beisteuern konnte zur Verehrung des grössten deutschen Geisteshelden. Schon dies verrät seine Warmherzigkeit und Begeisterungsfähigkeit, die er als Universitätslehrer stets betätigte. Sein reinmenschliches Bild verlöre ohne die Erwähnung dessen ebenso wie seine Charakterzeichnung als Gelehrter. Eben seine Gutherzigkeit und die ehrliche Hingabe an seine Lehrarbeit ermöglichten es, dass er echte Anhänger seiner wissenschaftlichen Auffassung unter seinen Schülern gewinnen konnte auch zu einer Zeit, wo der Methodenstreit und die bei uns bald siegreiche neue Schau das Interesse vielfach von seinem Themenkreis ablenken musste. *J. Koszó.*

DIE QUELLE VON CICEROS DE NATURA DEORUM II. 45—60 (POSEIDONIOS BEI GREGOR VON NYSSA).

Dass der Teil der stoischen Theologie in Ciceros de natura deorum, der von der Anordnung und Zweckmässigkeit des Weltalls handelt, eine in sich geschlossene Einheit ist, ein Ganzes für sich (wenn auch einige Einschübe darin vorhanden sein mögen), ist seit langem erkannt worden. Man pflegt den vorhergehenden Abschnitt (von cap. 30 an) dazuzuziehen, mit dem Vorbehalt freilich, dass die Exzerpte aus Ciceros Aratübersetzung Ciceros eigene Zutat sind, und es ist üblich, dieses Ganze auf eine andere Quelle zurückzuführen, als die übrigen Teile des Buches.

Nun ist aber (vgl. Hirzel, Untersuchungen zu Ciceros philosophischen Schriften I. 192) eine seit langem verbreitete Annahme, Cicero habe bei seiner Arbeit das Werk des Poseidonios περὶ θεῶν benützt. Die Annahme ist unzweifelhaft richtig. Aber — wenn zwei quellenmässig verschiedene Teile in diesem Buche unterschieden werden sollen — für *welchen* dieser Teile gilt sie? Natürlich für den ersten, pflegt man zu antworten (vgl. Hirzel a. a. O. I. 204) oder wenigstens für den Anfang des Buches (wenn man nämlich cap. 17—29 aus einer *dritten* Quelle ableitet, vgl. Hirzel a. a. O. I. 208—210). Dies folgert man aus der Erwähnung des Poseidonios am Ende des ersten Buches, die eben zum *Anfang* des zweiten Buches überleitet.

Was ist dann aber die Quelle von cap. 30—60? Panaitios περὶ προνοίας. Dieser Vermutung hat zuerst Valentin Rose (Aristoteles pseudepigraphus, zu Fragment 255) ausgesprochen, und sie ist seither zur herrschenden These geworden. Tatsache ist, dass Cicero (ad. Att. XIII, 8) sich zur Zeit der Abfassung des Werks de natura deorum das Buch des Panaitios περὶ προνοίας bestellt hat. Freilich, bemerkt Hirzel (a. a. O. I. 195) mit Recht, folgt daraus nicht, dass er es wirklich benützt hat. Aber es

stimmt dazu, dass in cap. 33 § 85 scheinbar die Ewigkeit der Welt gelehrt wird (bekanntlich eine der Abweichungen des Panaitios von der allgemeinen Lehre der Stoiker vom Weltbrande) und dass der letzte Abschnitt (cap. 61—66) der wieder zu der ursprünglichen, im ersten Teil benützten Vorlage zurückkehrt, die Lehre von der Mantik enthält, die Panaitios im Gegensatz sowohl zur orthodoxen Stoa als zu Poseidonios nicht gelten liess. Eben deshalb, weil er die Verurteilung der Mantik durch Panaitios nicht billigte, meint man (vgl. Hirzel a. a. O. I. 202) liess hier Cicero das Buch περὶ προνοίας als Vorlage fallen, und setzte seine Darstellung nach der Quelle fort, die er im Anfang benützt hatte, nämlich Poseidonios. Das ist die auch heute vorherrschende Auffassung.

Demgegenüber hat K. Reinhardt in seinen beiden Büchern „Poseidonios" (1921) und „Kosmos und Sympathie" (1926) die Ansicht vertreten, dass im Wesentlichen gerade dieser zweite Teil des Buches, cap. 45—60, von Poseidonios stammt, wenn auch an einigen Stellen Stücke aus anderen Quellen eingetragen sind, die sich durch ihre andere Weltbetrachtung und ihre abweichende Auffassung von der Natur des Menschen verraten[1] ebenso wie umgekehrt in die vorhergehenden Teile Stücke eingesprengt sind, die sich deutlich durch ihre eigenartige vitalistische Naturauffassung als poseidonisch ausweisen[2]. Als den Grundgedanken dieses Abschnitts hat Reinhardt in überzeugender Weise die „conservatio" nachgewiesen (Poseidonios S. 210—220), die zu seiner Erhaltung zweckmässig eingerichtete Organisation jedes einzelnen Wesens sowohl als des Kosmos überhaupt. Diesem Gesichtspunkt ordnet sich das ganze bunte physiologische, biologische und zoologische Material unter, das dieser Abschnitt enthält, und das in seiner lebendigen Mannigfaltigkeit auf das naturwissenschaftliche Interesse und Beobachtertum des Poseidonios hinweist (Reinhardt, Poseidonios 222—224), ebenso wie der Hinweis auf die innere Zweckmässigkeit des *Lebendigen* im Einzelnen, und nicht auf die mechanische Ordnung und exakte Causalität des Kosmos im Ganzen, völlig zu seiner vitalistischen Naturauffassung passt, für die πρόνοια nicht das berechnende Wirken einer die Welt durchdringenden Vernunft, sondern das naturhaft-harmonische Walten einer in allem Seienden lebendigen Lebenskraft ist.

Entscheidend für die ganze Frage ist es daher, dass der ganze in cap. 45—60 enthaltene Gedankengang noch einmal in der antiken Literatur vorliegt, und zwar in griechischer Fassung

[1] Der „Preis des Menschen" 60, 150 b—61, 153 (vgl. Kosmos u. Sympathie S. 140—143) und die ähnlichen Abschnitte 56, 140 (vgl. Poseidonios 260—261, Kosmos u. Sympathie 144—146) und 58, 145b—146 (vgl. Kosmos u. Sympathie 147—149).

[2] 15, 40—43 (Kosmos u. Sympathie 61—91) 19, 49—22, 58 (Kosmos u. Sympathie 121—138) 32, 82—33, 84 (Kosmos u. Sympathie 92—110).

in Gregors von Nyssa Schrift de hominis opificio. Die Schrift behandelt, wie der Titel und die Einleitung (Migne Patrologia Graeca XLIV. 125 C—127 A) besagen, nur die Natur und Schöpfung des Menschen. Ebendarum ist der beste Beweis dafür, dass auch hier eine fertige Vorlage umgearbeitet wird, der Umstand, dass gleich nach der Einleitung von der Erforschung der Natur des Menschen mit einem etwas gewaltsamen Sprung auf die Natur des Kosmos übergegangen wird (127 C). In der Vorlage ist eben zunächst der Kosmos, und dann der Mensch behandelt worden. Natürlich konnte hier dem Abschnitt über den Kosmos nicht, wie bei Cicero, der Gedanke der conversatio (ita stabilis est mundus, atque ita cohaeret ad permanendum cap. 45 § 115) vorausgeschickt werden. Aber die Gedanken, mit denen die zweckmässige Einheit des Kosmos charakterisiert werden, sind dieselben wie bei Cicero, und alle auf das Motiv der Erhaltung gerichtet: Die Verteilung der Elemente im All nach Leicht und Schwer, Beweglich und Unbeweglich, die Selbstbegrenzung des Kosmos durch die kreisförmige Bewegung des Aethers, die Zweckmässigkeit der Kugelgestalt — alles das kehrt bei Gregor von Nyssa (128 C—D) ebenso wieder wie bei Cicero im 45. Capitel.

Und hier begegnen wir auch dem ersten Hinweis auf die Autorschaft des Poseidonios. Was Cicero im § 117 über die Mittlerstellung der Luft sagt, sind ein paar allgemeine Wendungen, deren exaktere Formulierung Reinhardt in Senecas naturales quaestiones II 4 wiedererkennt, in den Worten: „Die Luft ist ein notwendiger Teil der Welt. Sie ist's, die Himmel und Erde verbindet, die *das Unterste und Oberste trennt und vereint.* Sie trennt, sofern sie inmitten ist, und sie vereint, sofern durch sie das Unten mit dem Oben Eintracht hält" (Reinhardt, Poseidonios 249). Als Quelle für Seneca ist Poseidonios bezeugt; und nun steht bei Gregor von Nyssa an der Stelle, die genau dem § 117 bei Cicero entspricht, ein Abschnitt, der sich wie eine Paraphrase des Senecazitats liest:[3] „Zwischen Himmel und Erde, die einander in ihren Eigenschaften diametral entgegengesetzt sind, steht ein vermittelndes Element, das in gewissem Masse an beiden Teil hat, und so zwischen den beiden Extremen vermittelt, so dass die innige Einheit (συνάφεια) des Entgegengesetzten durch die Vermittlung des Dazwischenstehenden offenbar wird. Denn die Luft ahmt die immerwährende Bewegtheit und die Feinheit des feurigen Elements in ihrer Leichtigkeit und Beweglichkeit nach und steht doch den festen Dingen nicht ganz fern, da sie zwar nicht

[3] Denselben Gedanken hat W. Jaeger (Nemesios von Emesa. Quellenforschungen zum Neuplatonismus und seinen Anfängen bei Poseidonios) bei Nemesios nachgewiesen (S. 74.), und das Neue in ihm (gegenüber der Lehre Platons im Timaios 31) richtig auf Poseidonios zurückgeführt.

ständig unbewegt, aber doch auch nicht immer in Fluss und Bewegung ist. Da sie beiden verwandt ist, steht sie wie eine Grenze zwischen den entgegengesetzten Kräften, das der Natur nach *Gegensätzliche zugleich verbindend und sondernd*" (129 A—B). Der Abschnitt schliesst bei Cicero und Gregor von Nyssa geradezu mit denselben Worten:

πάντα πρὸς ἄλληλα νεύει τὰ κατὰ τὸν κόσμον φαινόμενα, καὶ ξυμπνέει πρὸς ἑαυτὴν ἡ κτίσις. (129 C)

quae copulatio rerum et quasi consentiens ad mundi incolumitatem coagmentatio naturae quem non movet? (cap. 46 § 119).

Die nun bei Cicero folgende Schilderung der Zweckmässigkeit der irdischen und insbesondere der organischen Welt (cap. 47, 120—53, 132) ist bei Gregor von Nyssa begreiflicherweise, mit Rücksicht auf das eigentliche Thema seiner Schrift, stark zusammengestrichen worden; es ist eine ganz kurze Übersicht über die Mannigfaltigkeit und Schönheit der irdischen Schöpfung, ohne jedes naturhistorische und teleologische Detail. Aber der Schluss dieses Abschnitts führt auf den bei Cicero vorliegenden Gedankengang zurück: καὶ ἅπας ὁ κατὰ τὴν κτίσιν πλοῦτος κατὰ γῆν τε καὶ θάλατταν ἕτοιμος ἦν ἀλλ' ὁ μετέχων οὐκ ἦν (132C). Das ist — in den biblischen Gedankenkreis des Nacheinanders der Schöpfung übersetzt — derselbe Gedanke wie bei Cicero cap. 53 § 133: Quorum igitur causa quis dixerit effectum esse mundum? Eorum scilicet animantium, quae ratione utuntur. Die beiden bei Gregor nun folgenden Capitel (132 D—136 A) sind nur eine weitere Ausführung des Satzes, der sich bei Cicero unmittelbar an den eben zitierten anschliesst: ratio est enim, quae praestat omnibus. Dies gibt freilich Gregor Gelegenheit, auf speziell christliche Probleme abzuschweifen: die Gottebenbildlichkeit der menschlichen Vernunft, die Verbindung zwischen Vernunft und Willen, die Gottebenbildlichkeit des Menschen durch den freien Willen (das αὐτεξούσιον); selbst der Arianismus wird berührt (140 B). Aber sobald er auf die physische Seite des Menschen, auf seine Organisation als Lebewesen zurückkehrt, ist auch die Parallelität mit dem Gedankengang Ciceros wieder vorhanden. Nur ist zunächst die Reihenfolge verschoben.

Der Gedankengang des nächsten Capitels bei Gregor (140 D—144 A) ist folgender: Der Mensch ist entblösst von natürlichen Waffen geboren. In fast allen leiblichen Fähigkeiten steht er den Tieren nach. Das ist aber von der Vorsehung so eingerichtet, damit er umsomehr angetrieben werde, seine Vernunft zur Beherrschung und Nutzung aller übrigen Lebewesen zu gebrauchen, und sich ihrer Kräfte und Fähigkeiten

zu seinen Zwecken zu bedienen.[4] Dies wird nun im zweiten Teil des Capitels (141 C—144 A) mit vielen Beispielen durchgeführt. Diesem Abschnitt entspricht genau das 60. Capitel *(von § 151 an)* bei Cicero. Die Tendenz, die diese Beispielsammlung bei Gregor hat, scheint noch z. B. in den Worten Ciceros durch: quadrupedum celeritas atque vis (nämlich wenn sie gezähmt sind) nobis ipsis affert vim et celeritatem. Aber bei Cicero ist dieser Abschnitt an den Preis der Hand angeschlossen; ursprünglich (Poseidonios 259) hat Reinhardt diese Anknüpfung für echt (d. h. aus der Vorlage stammend) gehalten, und nur Cicero eine Veränderung der Tendenz zugeschrieben: „Cicero ... fand es schöner und erhebender, vom Menschen als dem Herrn der Erde als durchaus von der gelungenen Zweckerfüllung seines Instruments zu reden, so dass jetzt die Hauptsache zur Nebensache geworden ist." Erst in „Kosmos und Sympathie" erkannte er die Äusserlichkeit und Gezwungenheit der Anknüpfung (S. 141). Er folgert daraus (S. 143), dass Cicero hier zwei Quellen kontaminiert habe, von denen eine über die zweckmässige Organisation des Menschen handelt, die andere — nicht poseidonische, das verrate das Ethos des folgenden, 61. Capitels — die Herrlichkeit des Menschen und seinen Vorrang über alle anderen Geschöpfe preist. Dies wäre dieselbe Quelle, aus der die Einschübe 56, 140 (Kosmos und Sympathie S. 144) und 58, 145 b—146 (ebenda S. 146) stammen. Ist es aber nicht auffallend, dass Gregor in seiner Vorlage denselben Abschnitt vorgefunden hat? Und dass er ihn an einer Stelle bringt, wo er viel besser in einen geschlossenen Gedankengang sich fügt als bei Cicero in einem Gedenkengang, auf den auch die oben hervogehobene Stelle bei Cicero hinweist? Hat Cicero nicht einfach umgestellt? Oder sollen wir annehmen, dass Gregor auch eine interpolierte Vorlage, nicht Poseidonios selbst, benützt hat — und noch dazu mit *denselben* Interpolationen, wie sie bei Cicero vorliegen?

Dasselbe Problem stellt sich bei dem folgenden Abschnitte. Der aufrechte Gang des Menschen, dessen Ausdeutung bei Cicero (als Zeichen seiner Fähigkeit zur Gotteserkenntnis) Reinhardt (Poseidonios S. 260, Kosmos und Sympathie S. 144) als unposeidonisch verwirft, kehrt hier wieder (144 B), freilich ohne Beziehung auf die Gotteserkenntnis, nur als die dem Herrschenden zukommende Haltung gedeutet. Die *Tendenz*, die Cicero hineinlegt, mag also wohl wirklich anderem Geiste und anderen Quellen (Reinhardt nennt Antiochos von Askalon) entstammen; aber Reinhardt hat deshalb die ganze *Stelle* für eingeschoben erklärt. Wie ist das mit ihrem Vorkommen bei Gregor zu vereinbaren?

[4] Denselben Gedanken weist Jaeger (a. a. O. 123) bei Nemesios von Emesa nach, und setzt ihn mit der poseidonischen Theorie der Kulturentstehung in Zusammenhang. Vgl. Reinhardt Poseidonios S. 399/400.

Von da an folgen bei Gregor so ziemlich alle Punkte, die in den Capiteln 54, 134—60, 150 bei Cicero zur Sprache kommen, nur — auffallenderweise — in einer wesentlich anderen Disposition. Und sonderbarerweise ergibt sich bei Gregor dennoch ein straff zusammenhängender Gedankengang. Cicero bespricht der Reihe nach (die Disposition gibt Reinhardt, Poseidonios S. 254): 1. Die Organe der Ernährung und des Atmens, 2. die Organe oder Mittel des Zusammenhalts und Aufbaus, das System der Adern, Knochen, Sehnen, Nerven, 3. die Sinnesorgane, 4. den Geist, 5. die Werkzeuge des Geistes, Sprache und Hand. „Hier blickt," bemerkt Reinhardt (Poseidonios S. 255) „durch das lockernde Latein hindurch die strenge Systematik des hellenischen Welterklärers." Bei Gregor ist derselbe Stoff anders disponiert. Vom aufrechten Gang geht er unmittelbar auf die Funktion der Hände über. Erst der aufrechte Gang macht es möglich, dass die Hände, die bei den vornübergeneigten vierfüssigen Lebewesen als vordere Stützen nötig sind, zu anderen Verrichtungen frei werden (144 B). Auf die übrigen Funktionen der Hand, die von Cicero im § 150 aufgeführt werden, wird nur kurz hingewiesen; der Nachdruck liegt hier darauf, dass die Hand die Sprache ermöglicht. Vor die Erklärung dieses Satzes schiebt sich noch ein (in den Einleitungsworten 144 C deutlich als solcher gekenntzeichneter) Exkurs über die Stufenfolge des vegetativen, des sensitiven und des geistigen Lebens ein (144 C—148 B). Dann folgt die Erklärung (148 B—149 A): „Wenn der menschliche Mund allein zur Aufnahme der Nahrung bestimmt wäre, und ihn darin die Hände nicht durch Fangen und Zubereiten unterstützten, so müsste er so gebaut sein, dass er zum Sprechen unfähig wäre.[5] Insofern also gehört der aufrechte Gang zum Wesen des vernünftigen Lebewesens, da er durch die Entlastung der Hände diesen Gelegenheit gibt, einen Teil der Arbeit des tierischen Mundes zu übernehmen, und so die Möglichkeit der Sprache schafft, die zum denkenden Lebewesen notwendig dazugehört." Derselbe Übergang liegt bei Cicero vor, der von der Erkenntnisfähigkeit des Geistes (§ 147) unmittelbar auf die Sprache übergeht (§ 148 eloquendi vis . . . quae primum efficit, ut ea, quae ignoramus, discere, et ea, quae scimus, alios docere possimus) und dann erst die anderen Funktionen der Sprache (cohortari, persuadere, consolari etc.) erwähnt. Es ist nicht zu leugnen, dass im Gedankengang Gregors das geistige Band klar vorliegt, das die bei Cicero nur äusserlich aneinandergereihten Punkte Geist — Sprache — Hand zu einer geschlossenen Zweckeinheit zusammenfasst. Und in diesen Zusammenhang gehört als not-

[5] Die Schilderung des auf sich allein angewiesenen, ohne Hilfe der Hände seine Nahrung suchenden und verarbeitenden tierischen Mundes verrät in der Einsicht in die daraus sich ergebende Organisation seiner Teile das zoologische Erklärertum des Poseidonios.

wendiges Glied der aufrechte Gang des Menschen. Das beweist, dass die Erwähnung des aufrechten Ganges (wenn auch nicht seine Verbindung mit der Gotteserkenntnis) notwendig hierhergehört, freilich wohl nicht an die Stelle, an der sie Cicero vorbringt.

Im folgenden Capitel (149 B—152 A) wird die Organisation der Sprechwerkzeuge im einzelnen geschildert, entsprechend dem § 149 bei Cicero. Diese Berührung in einem Detail erwähnt Reinhardt (Poseidonios S. 257) ohne doch auffallenderweise die Parallelität des Gedankenganges im ganzen zu bemerken. Darauf folgt ein Abschnitt (152 B—153 C), der die Sinneswahrnehmungen behandelt. Während aber Cicero im entsprechenden Abschnitte (56, 140 b—57, 145 b oder bis 58, 146, vgl. Reinhardt, Kosmos u. Sympathie S. 146) mehr die zweckmässige Beschaffenheit der Wahrnehmungsorgane herausarbeitet, betont Gregor vor allem, dass es der νοῦς ist, der durch die Sinnesorgane erkennt und in ihnen wirksam ist. Auch dies, das Herauslugen des νοῦς durch die Kanäle der Sinneswerkzeuge, ist ein echt poseidonischer Gedanke. Die Belege dafür sind bei Reinhardt Kosmos u. Sympathie S. 287—289 gesammelt.

Daran schliesst sich ein Capitel (153 D—156 B), das die Unkörperlichkeit des νοῦς, seine Verschiedenheit von den Sinneswerkzeugen, deren er sich bedient, hervorhebt, und seine Unerkennbarkeit — trotz der Greifbarkeit seiner Wirkungen — in Parallele setzt mit der Unerkennbarkeit Gottes, dessen Wirken auch in der Schöpfung erkannt wird, ohne dass dadurch sein Wesen erkannt würde. Derselbe Gedanke klingt auch schon in der Einleitung der Schrift an (128 A). Es ist ein alter τόπος, dessen Geschichte E. Norden (Agnostos Theos S. 24) von Xenophons Memorabilien an verfolgt hat; aber poseidonisch ist er nicht. Das hat meines Erachtens Reinhardt (Kosmos u. Sympathie S. 293) überzeugend nachgewiesen; denn die Trennung zwischen dem unerkennbaren νοῦς und seiner Wirksamkeit im Leiblichen, die darin liegt, widerspricht dem für die poseidonische Auffassung typischen psychophysischen Parallelismus. Dass sich ihn der Christ Gregor von Nyssa zu eigen macht, ist wiederum selbstverständlich. Der beste Beweis dafür, dass er bei Poseidonios an dieser Stelle nicht gestanden haben kann, und überhaupt seiner Weltauffassung widerspricht, ist aber die Einstellung, die Gregor von dem Augenblick an, wo er diesen Gedanken erwähnt hat, seiner Vorlage gegenüber einnimmt: er folgt ihr, indem er gegen sie polemisiert, eben im Sinne dieses Gedankens! Σιγάτω τοίνυν πᾶσα στοχαστικὴ ματαιολογία τῶν μορίοις τισὶ σωματικοῖς τὴν νοητὴν ἐναποκλειόντων ἐνέργειαν (156 C). Und darauf folgt die Behandlung der Frage nach dem Sitz des ἡγεμονικόν. Er kennt zwei Anschauungen: eine, die ihm das Herz, die andere, die ihm das Gehirn als Sitz zuweist. Es sind dieselben zwei Anschauungen, die bei Cicero nebeneinander vorkommen (vgl. Reinhardt, Kosmos u. Sympathie S. 291). Die Unterschei-

dung Gregors ist der beste Beweis dafür, wie falsch es ist, beide Anschauungen bei Cicero als poseidonisch miteinander verquicken zu wollen (ebenda Anm. 2). Und doch ist es wahr, dass die andere, nicht-poseidonische, auf die Darstellung der poseidonischen Teleologie in de natura deorum eingewirkt haben muss, vielleicht gar aus derselben Quelle, aus der auch Gregor die Darstellung dieser anderen Auffassung geschöpft hat: denn die Worte Ciceros: Sensus autem, interpretes ac nuntii rerum, in capite, tamquam in arce mirifice . . . collocati sunt (§ 140 b) erinnern auffallend an die Stelle bei Gregor: Οἱ δὲ τὸν ἐγκέφαλον ἀφιεροῦντες τῷ λογισμῷ ὥσπερ ἀκρόπολίν τινα τοῦ σώματος . . . τὴν κεφαλὴν . . . λέγουσιν ἐνοικεῖν δὲ ταύτῃ καθάπερ τινὰ βασιλέα τὸν νοῦν, οἷόν τισιν ἀγγελοφόροις ἢ ὑπασπισταῖς τοῖς αἰσθητηρίοις ἐν κύκλῳ δορυφορούμενον (156 D). Nur dass Gregor kontrastiert, um aus der gleichen Stärke der Beweisgründe, die für beide Lokalisierungen sprechen, die Sinnlosigkeit der Lokalisierung überhaupt zu erweisen, während Cicero in die *eine* Darstellung ihm geläufige Phrasen aus der *anderen* einträgt, die nur in einem anderen Zusammenhange beweisenden Sinn haben.[7] Die poseidonische Auffassung ist jedenfalls die, die mit der Pneuma- und Wärmelehre des Poseidonios zusammenhängt, und Atmung, Lebenswärme und Blutkreislauf in physiologischen Zusammenhang setzt, wie die Darstellung Ciceros in § 138. Dass aber der Sitz und Quell der Lebenswärme für Poseidonios notwendigerweise auch der Sitz des νοῦς sein muss, das hat Reinhardt (Kosmos u. Sympathie S. 331 und 351) nur aus der Analogie mit der Sonne erschlossen, die nach Poseidonios zugleich „Herz der Welt" und „Nus der Welt" genannt wird — weil der Sitz der Wärme zugleich der Sitz der Vernunft sein muss, da Vernunft = Lebenswärme ist. Der systematische Gedanke nun, der von Reinhardt hier rekonstruiert wird, ist bei Gregor mit aller wünschenswerten Deutlichkeit ausgesprochen: „Denn er (derjenige nämlich, der das Herz zum Sitz des ἡγεμονικόν macht) betrachtet die Vernunftbewegung als dem Feurigen verwandt, weil sowohl das Feuer als die Vernunft in ständiger Selbstbewegung begriffen ist (διὰ τὸ ἀεικίνητον εἶναι καὶ τὸ πῦρ καὶ τὴν διά-

[7] Für die poseidonische Auffassung, wonach der νοῦς selbst es ist, der in den Sinneswerkzeugen wirkt, können ja die Sinne auch gar keine nuntii und interpretes rerum sein. Derselbe Vergleich steht bei Nemesios (vgl. Jaeger a. a. O. 22) und er geht letzten Endes auf Platon (Timaios 70) zurück. Dass er aber, wie Jaeger annimmt, bei Poseidonios gestanden haben soll, wird nur auf Grund der unbegründeten Annahme behauptet, alles Platonische bei Galen müsse von Poseidonios stammen. Vgl. auch dazu Reinhardt Kosmos u. Sympathie S. 291 Anm. 2. Galen selbst unterscheidet zwischen der platonischen und der poseidonischen Auffassung. Beweist das nicht hinlänglich, dass der platonische Vergleich bei Galen (und Nemesios) nicht aus Poseidonios stammt?

ORSZÁGOS TUDOMÁNYOS

νοιαν)[8]. Und da bekanntlich die Wärme ihren Quell im Herzen hat, so erklärt er — da er ja die Beweglichkeit des Feuers mit der Vernunftbewegung in Zusammenhang bringt — als den Sitz der Vernunft das Herz, weil in ihm die Lebenswärme enthalten ist" (157 A).

Dieselbe polemische Tendenz spricht aus dem folgenden Abschnitte (157 D—161 D). Die Beispiele psychophysischer Parallelität, die hier aufgeführt werden — um ihre Deutung in dem Sinne, als ob die Affekte körperliche Zustände wären, zu widerlegen — haben in der Vorlage natürlich in dem hier bestrittenen Sinne gestanden, und deshalb war es notwendig, sich mit ihnen auseinanderzusetzen. Freilich sind sie von Poseidonios nicht materialistisch, sondern vitalistisch gemeint. Das Nähere darüber ist bei Reinhardt im „Poseidonios" in dem Abschnitt Über die Affekte (S. 262—327) auseinandergesetzt. Gregor will schliesslich zugeben, dass die äusseren physiologischen Zustände Einfluss auf die Wirkung des νοῦς haben — aber nicht in dem Sinne, dass sie den νοῦς selbst beeinflussen könnten, sondern nur insofern, als sie sein Werkzeug, den Körper, weniger geeignet machen, seiner Leitung zu folgen, so wie der beste Musiker auf einem beschädigten Instrumente nicht spielen kann. Von da an wendet sich Gregor der Betrachtung der stufenweisen Ebenbildlichkeit zwischen Leib, Seele und Gott zu, und ergeht sich in neuplatonschen Gedankengängen, ganz entsprechend dem Dualismus, den er in den poseidonischen psychophysischen Parallelismus hineingetragen hat.

Wenn wir von hier zurückblicken, so sehen wir, dass alle bei Cicero vorhandenen Punkte auch hier besprochen werden, nur von cap. 54 § 134 an in umgekehrter Reihenfolge: Zunächst der Vorrang des Menschen (= Cicero cap. 60, § 152), dann der Zusammenhang Geist — aufrechte Haltung—Hand — Sprache (= Cicero 59, 147—60, 151 und 56, 140 a), dann die Sinneswerkzeuge (= Cicero 56, 140 b—57, 145 a oder bis 58, 146), dann die Gesamtorganisation (= Cicero 54, 134—55, 139) hier zusammengedrängt in die Frage nach dem ἡγεμονικόν. Hat Cicero die Reihenfolge der Vorlage umgestellt, wie er es öfters tut? Oder hat Gregor sich seine Quelle mit Rücksicht auf sein eigentliches Thema, das nicht so sehr die zweckmässige Einrichtung als die Eigenart der menschlichen Natur ist, zurechtgerichtet? Das liesse sich nur durch die Vergleichung mit anderen auf Poseidonios zurückweisenden Schriften entscheiden, z. B. mit dem Werke von Nemesios von Emesa.

Damit sind die bei Cicero behandelten Punkte erschöpft (ja schon der psychophysische Parallelismus in seiner Anwen-

[8] Wiederum die ciceronische Parallele dazu ist de div. II. 139. animorum est ea vis eaque natura, ut vigeant vigilantes nullo adventicio pulsu, sed suo motu, incredibili quadam celeritate. Vgl. Reinhardt, Kosmos u. Sympathie S. 90.

dung auf die Affektlehre ging über den Rahmen der ciceronischen Darstellung hinaus). Aber die Benützung des Poseidonios bei Gregor geht weiter. Er kehrt (164 C) zu seiner Vorlage zurück mit den Worten: Ἀλλ' ἐπανέλθωμεν πάλιν ὅθεν ἐξέβημεν und erklärt, ein weiteres Beispiel dafür bringen zu wollen, dass die körperliche Disposition die Wirksamkeit des νοῦς im Körper aufheben könne. Es folgt die Theorie des Schlafes und des Traumes. (165 A—173 C). Poseidonisch scheint daran zunächst nichts als die Benützung des Aristoteles, und die ganze Lehre könnte ihren Grundlagen nach auch unmittelbar aus Aristoteles stammen, umsomehr als die Reihenfolge der diesbezüglichen aristotelischen Schriften περὶ ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως — περὶ ἐνυπνίων — περὶ τῆς καθ' ὕπνου μαντικῆς darin eingehalten wird. Aber gleich am Anfang begegnen wir einem Gedanken, der ganz in diesen poseidonischen Zusammenhang gehört: Dass der Schlaf als das periodische Nachlassen der völligen Anspannung der Lebenskräfte im Wachsein (ὕπνος τὸ σύντονον τῆς ἐγρηγόρσεως ὑπεχάλασεν 165 B) zur *Erhaltung* des Lebewesens nötig sei, da die ständige Anspannung die Lebenskräfte bräche (τό τε γὰρ διαπαντὸς συντέτασθαι ταῖς ἐνεργείαις τὸ ζῷον ῥῆξίν τινα . . . ποιεῖται μερῶν 165 B), ebenso wie umgekehrt das ständige Aufhören des τόνος den Zerfall der Einheit des Lebewesens zur Folge hätte (ἥ τε διηνεκὴς τοῦ σώματος ἄνεσις διάπτωσίν τινα τοῦ συνεστῶτος καὶ λύσιν ἐργάζεται 165 B). Hier wird auch der Terminus ausgesprochen: Τὸ δὲ κατὰ καιρὸν μετρίως ἑκατέρων ἐπιτυγχάνειν δύναμις *πρὸς διαμονήν* ἐστι τῆς φύσεως (165 B). Das folgende — die einschläfernde Wirkung der Verdauung, das Aufhören der Herrschaft des νοῦς über die verdunkelten Sinne, das Aufsteigen von ungeordneten Phantasiebildern und die Einstellung der Denktätigkeit des νοῦς — ist dann wieder ganz im Anschluss an Aristoteles vorgetragen. Erst die Begründung des ganzen verrät wieder, dass Gregor hier nicht dem Aristoteles selbst, sondern dem von Poseidonios umgearbeiteten Aristoteles folgt: denn nicht darum hört im Schlaf der νοῦς auf zu erkennen, weil die Sinnesorgane ihm keine geordneten φαντάσματα liefern (das wäre aristotelisch gedacht), sondern weil der *Kontakt* des νοῦς mit der Aussenwelt aufhört. „Wie es mit dem Feuer geschieht, wenn es ganz mit Spreu bedeckt wird, und kein Luftzug die Flamme emportreibt, dass es dann weder das Brennmaterial verzehrt, noch auch ganz erlischt, sondern statt der Flamme Rauch durch die Spreu dringt, wenn es aber Luft bekommt, aus dem Rauch eine Flamme hervorschlägt; so geht es auch mit dem νοῦς, wenn er im Schlafe von der Untätigkeit der Sinnesorgane eingehüllt ist, dass er weder aus ihnen hervorleuchten kann [das „Hervorlugen" des νοῦς im Wachsein!] noch ganz erlischt, sondern sich nur rauchähnlich erhebt, wirkend und doch unwirksam" (169 C). Das ist dasselbe Verhältnis, wie es unter einem anderen, aber ganz ähnlichen Bilde bei Sextus Empiricus ausdrücklich als die poseidonische Auffassung der Erkenntnislehre bezeugt ist (vgl.

Reinhardt, Kosmos u. Sympathie S. 192—208). „Wenn sich im Schlafe die Kanäle unserer Sinneswerkzeuge schliessen, trennt unsere Vernunft sich von ihrer Verwachsenheit mit dem umgebenden Element . . . im Wachen wiederum lugt unsere Vernunft wie durch Fenster durch die Kanäle unserer Sinne hindurch . . . Wie Kohlen in Feuers Nähe durch Verwandlung glühend werden, getrennt vom Feuer wieder erlöschen: so wird auch der unserem Körper von dem umgebenden Element zu Gast gegebene Teil infolge jener Trennung nahezu vernunftlos, infolge des Zusammenwachsens wiederum gleichartig dem All." Es folgt dann eine zwiefache Erklärung der Traummantik, da es demzufolge zweierlei Arten von vorbedeutenden Träumen gibt: solche, die als Phantasmen aus dem Körper aufsteigen, und Ausdrücke seiner augenblicklichen Zustände sind; diese können prophetisch sein, weil der Körper in der Ruhe des Schlafes weitaus feiner empfindet, und für solche Einwirkungen empfänglich ist, die er im Wachen nicht wahrnimmt (172 A) — und andere, die durch Einwirkung der Götter (sagte wohl Poseidonios, Gottes, sagt Gregor von Nyssa) in dem von allem Sinnlichen losgelösten νοῦς des Weisen entstehen (172 B—C). Die Verwertung dieser ganzen Theorie und des reichen Beispielmaterials zur Klarstellung der Quellenfrage von de divinatione muss ich mir für eine andere Untersuchung versparen. Nur soviel kann hier bemerkt werden, dass die Lehre von der zweiten Art der mantischen Träume, der Einwirkung der Götter auf die vom Sinnlichen losgelöste Seele, nach Reinhardt (Poseidonios S. 465—468) die poseidonische Grundlage der plutarchischen Deutung des sokratischen Daimonions ist[9]. Kann es ein Zufall sein, dass der nächste Punkt bei Cicero die praedictio rerum futurarum ist (cap. 65 § 162), die ihm ein Hauptbeweis dafür zu sein scheint, dass die göttliche Vorsehung sich des Menschen annimmt? Worauf die poseidonische Analyse der physiologischen Grundlagen des Schlafes und des Traumes, und die für die Erkenntnislehre daraus gezogenen Folgerungen bei Gregor logisch hinführen, das erscheint nun mit einem Sprung als nächster Punkt bei Cicero. Muss man nicht darin auch das Nachwirken der poseidonischen Vorlage vermuten, und daher die Wirkung dieser Vorlage bis zum Ende des Buches erstrecken? Auch dies lässt sich erst auf Grund einer genaueren Analyse der übrigen in Betracht kommenden Quellen entscheiden.

Fassen wir kurz die Ergebnisse der gegenwärtigen Untersuchungen zusammen: Die These Reinhardts, dass das teleologische Fragment in Ciceros de natura deorum II. 45—60 auf Poseidonios zurückgehe, ist durch die Parallele bei Gregor von

[9] Was Poseidonios allgemein als Theorie des mantischen Traums (d. h. der *zweiten* Form des mantischen Traums) lehrte, hat Plutarch auf den wachen Zustand des Sokrates übertragen.

Nyssa und durch direkte Bezeugung endgültig bewiesen worden; denn man kann wohl solche Sachverhalte, wie die Berührung des Abschnitts über die Luft mit der Senecastelle, die klare Definition und Begründung der poseidonischen Gleichsetzung νοῦς = Feuer = Lebenswärme = Herz, und die völlige Übereinstimmung und gleiche Exemplifizierung der Erkenntnistheorie nicht anders nennen als direkte Bezeugung. Andrerseits ist durch das Vorkommen der entsprechenden Abschnitte bei Gregor (und noch dazu in wohlverknüpftem logischen Zusammenhange) die Ausscheidung einzelner Stellen als unposeidonisch, die Reinhardt vorgenommen hat, wenig überzeugend geworden. Man müsste denn annehmen, dass Gregor und Cicero *dieselbe*, schon aus Poseidonios und anderen Elementen kompilierte Quelle benützt haben sollten; das ist aber höchst unwahrscheinlich. Und schliesslich ist ein Stück poseidonischer Psychologie aufgedeckt worden, das den Zusammenhang zwischen der poseidonischen Erkenntnislehre und seiner Theorie der Mantik, wie er bisher nur vermutet wurde, teils deutlich belegt, teils mit neuem Material anschaulicher und verständlicher macht, und das vielleicht auch die Frage nach den Quellen von de divinatione zu klären ermöglicht.

Solymár. *Endre v. Iványka.*

A GÖRÖG IRODALOMTÖRTÉNETÍRÁS JELEN FELADATAI.

Camillo *Cessi*nek, a milánói Sacro Cuore Egyetem kitűnő professzorának most megkezdett görög irodalomtörténete[1] közel kétszáz oldalas, sűrített, gazdag apparátussal felszerelt „Bevezetés" után, még az I. részben is kb. háromszáz további oldalt szentel „elméleti" kérdéseknek, csak ezután tér át a hivatalos kezdetnek, az epikának tárgyalására; úgy, hogy az indexekkel majdnem ezer oldalas első kötet nem juthatott túl Homeroson, illetve a Homerosnak tulajdonított költeményeken...

Ezt, a pozitívista kutatást bizonyára meghökkentő „aránytalanságot", nyilvánvalóan az esztétikum rendkívüli térfoglalása, elsősorban szerzőnek az a *törekvése* okozza, hogy *az irodalom (költészet) jelenségét úgy állítsa be, mint az élet oszthatatlan egységének* egyik *kivirágzási formáját*,[2] onnan kezdve, hogy a köz és az egyesek alkatainak („carattere", 61. kk.) reaktív érintkezései egy amorf „nucleo fondamentale"-t megteremtettek. Világos nevezetesen, hogy amint ez kiszakad („kifejeződik") és

[1] Storia della Letteratura Greca, dalle origini all'età di Giustiniano, Volume Primo, Parte Prima; Torino, Società Editrice Internazionale, 1933, XV + 971 l. Ára 50 L.

[2] V. ö. kül. Széph. Ktár, 2., 1927 és Bp. Szle., 1927 (600) 240—268. ll.

„con un senso di compiacimento spirituale" észrevevődik („visszhangzik"), a megindult szkémákba- és formulákba-merevedés („ritmi determinati e rispondenti agli atti della vita con i quali si uniscono e si fondano come loro necessario complemento": 224. k. és passim), az intellektualizálódás mentén támadt feldolgozásformák közt lesznek nyilván olyanok is, amelyeket epikritikusan költőieknek lehet és kell minősítenünk, és pedig két, eleve fix vonással: a szükségszerűség és a többi életjelenségektől való elválaszthatatlanság vonásaival. Úgyhogy *ezekben* a költői termékekben (egyfelől) nem a helyi feltételek, külső hatás, tulajdonátvétel lesznek fontosak (amint a régi irodalomtörténetek tanítják), hanem inkább a produktumok belső helyzet szerint való indokoltsága és megfelelése (119. k);[3] nem annyira a „valore verbale", mint egy nyilván általánosabb „ritmo musicale" (102., 105_{28} stb.);[4] amiknek következtében a sikerült (azaz közéletre legalkalmasabb) alkotások is nem lehetnek majd mások, mint az alapjában eleve fix „legjobb szavak", a „forme sempre occasionali nella loro prima espressione" (245. k.)[5] legjobb megközelítései. Másfelől a költői produktumoknak még magasabb, sőt legdifferenciáltabb formáiban is, mindig fel kell majd találnunk a közös eredetnek, a többi életjelenségtől való elválaszthatatlanságnak, a határok nyitottságának a jóllehet elhalványult jegyeit is (v. ö. legfőképen a ritmus közösségét). Amint különösen a görögöknél még az alapmagtól a ráeszméléssel (253. l.) messze eldifferenciálódott, *specifikus „vallás"* is, lényegében mint „un' espressione *estetica più* che una ferma e profonde convenzione di coscienza" (116. k.), mindvégig megmaradt az *egész* művelődés, tehát az irodalmi kialakulás hordozójának, életjelenségnek is; amint a *varázs* területét sem lehet akár a vallás, akár a költészet felé határozottan elkülöníteni, viszont Taletas, Terpandros, Tyrtaios, Alkman lírája, a hiporchéma műfaj stb. mágikus-kathartikus-engesztelő jelleget mutatnak (316. k., 323., 419. stb.);[6] amint legszorosabban a *mindennapi élet*, pl. a munka, harc stb. cselekedeteihez hozzáfűzve tetszik meg a költészet, pl. a dallal várost építő Amphion (406), fákat növelő Eumolpos (420), vagy a harcelőző katonai célt szolgáló fegyvertánc hagyományában, amely utóbbinak gondolata él nemcsak a régi lakón kultúrában, de Pindaros töredékeiben is (40—109., 111., 112. frgm.,

[3] V. ö. It. 1913, 78. kk.; H. Sz. 1916, 384. kk.; Napkelet 1921, 348. k. — A fejlődésnek ezt az elvét alkalmazza most — helyesen — a római történet kezdeteire is F. Altheim, Epochen d. römischen Gesch., 1934, 61. kk.

[4] V. ö. Napk., 346. k.; EPhK. 1926, 77 kk.; Széph. Ktár, 12. kk. — Bremond abbé rokon „poésie pure" elképzelését (v. ö. Széph. Kt., 25. k. l.). C. feltűnően nem ismeri, ill. nem idézi.

[5] V. ö. EPhK. 1916, 238. kk.

[6] V. ö. VIL., II., 784b, 1011b k. stb.; Ethnogr., 1933, 31 kk.; Pubbl. della Univ. Cattol. del S. Cuore IV. ser., VII. köt. 589. l. (paian) stb.

v. ö. sch. ad P. Pyth. II. 127.);[7] és amint — végre — még a tipikusan életellenes, a történés üres vázát konzerváló *közbeszéd* sem függetleníthető attól az amorf-költői-vallásos „ősmasszától", amelyből kivált; a mythos — mint „la storia popolare", azaz „storia *reale* degli avvenimenti passati *per lo spirito del popolo* (117., 207. kk.)[8] — jelzi az átmenetet. *Ezt* a tételt azonban — „l'arte è movimento come espressione di vita, di cui rappresenta tutte le forme" (23. §) — eddig nemigen illusztrálták a görög irodalomtörténetekben és így érthető, ha Cessinek minden lépést jól meg kelllett alapoznia.

Ehhez jött, hogy a költészetnek *ilyen* támadása következetesen *egy megfelelő esztétika* kifejtését is követelte. Mert ha Cessi (101., 103. l.) nyilván nem is előzmények nélkül vett fel lényegi azonosság mellett csak fokbeli különbséget a költészet és nyelv (azaz a metaforikus életjavaslat és a gondolati commerce-szó) között,[9] és nem először nézte (94. l.) a görögség fejlődésképletét, a görögség kivételességének megfelelően, katexochen *a* szellemi fejlődésének,[10] e költészetfelfogásnak mégis csak csirái vannak meg a Dionysios Hal.-félében (de comp. verb. 16. stb.), ezt a Herdert követő német idealizmusnak ahány képviselője, annyiképen variálta, és még Romagnoli is, akit szerzőnk elsősorban követ (99., 178., 381., 454_{20}., 662. stb.), legtávolabbról sem próbált reája egy ilyen terjedelmű és arányú irodalomtörténetet felépíteni. Érthetően kell tehát Cessi kísérletét olyan további fejezeteknek, illetve pontoknak duzzasztaniok, amelyek elsősorban a nyelv, a mythos és általában a történetelőttiség problémáit voltak hivatottak az irodalomtörténet kereteibe be- és elilleszteni. A nyelv tárgyalását nevezetesen annál kevésbbé lehetett ettől az életjelenségnek vett költészettől elválasztani, minél világosabban „másodlagos" a nyelvnek beszédcélra használása, vagyis minél bizonyosabban vallásos-költői hangképnek („metaforának") születik az, amiből a beszédnyelv válik. A *mythos* is annál követelőbben kéri megfelelő felvételét egy ilyen irodalomtörténetbe, minél nélkülözhetetlenebb általán a költői megszólalás megértéséhez ez a jellegzetesen összetett és differenciálatlan átmeneti formáció, s minél jellegzetesebb megnyilatkozásformája volt a mythos épp a görög léleknek. Amikor végre eredetükhöz képest a valóságos költészet jelenségeit elvileg úgy kell tekintenünk, mint egy, az időfogalom előtt fekvő differenciálatlanság tisztulásait, akkor éppoly természetesen váltak mindenekfelett a *„történelemelőtti" viszonyok* — sokszor átlátszóbb — tanuvallomásai is fontosakká és kívánatosakká.

[7] V. ö. Athen., 77. kk.; Pubbl. S. Cuore, 587. kk.; VIL., III., 1677. l.
[8] V. ö. Studi e Materiali di Storia delle Rel., 1932, kül. 205. kk.
[9] Szph. Kt. mellett v. ö. Bpesti Szemle, 1927 (600), 261. kk.; EPhK. 1926, kül. 78. kk. stb. is.
[10] V. ö. Acta Litt. ac. Sc. reg. Univ. F.-Joseph., s. phil.-hist. tom. IV., fasc. 2., 59. kk.; Ttudomány, 1933, 202. kk., II. k. fej.

Ám szerzőnk végezetül még azt is *egészen* akarta végiggondolni és a novum teljes jelentőségét a görög irodalomtörténetben való következetesebb *keresztülvitele* által is kellőkép igazolni, amit mostanában divat ugyan hangoztatni, de a történeti tárgyalásban kihasználni — nehézsége folytán — annál kevésbbé szoktak: *a modern filológiai eljárás összetettségét*. Nem lehetett tehát annak a kifejtésével megelégednie, hogyan kell a regisztráló kritikusnak ott, ahol a köz és az egyén szorosabb összefonódottságban élő, differenciálatlanabb elemeket produkált, inkább az intuiciót; ott, ahol a költő és publikum nagyobb distanciája jobban a lehűlt formai elemeket engedi előtérbe, a filológia analítikus-történelmi arcát odafordítania (47. §: necessità di fusione trà i due indirizzi, storica ed estetica; l. különösen 180. l.: „La storia è e dev'essere la base della richerche anche letterarie... ma poi si deve scendere nell'anima dell' artista, cercare di intuire..." stb.), mindig természetesen a (sohasem egészen tiszta) korszakok, sőt esetek szerint keverve a szemléletmódokat (179. kk.: „La critica *storica* darà ragione delle cause e dei motivi dell' opera; la critica *filologica* ricercherà i mezzi tecnici e la loro applicazione pratica, la critica *estetica* darà motivo allo spirito, per risvegliare quel sentimento e quell' entusiasmo che tutto investe e tutto rinnova"; 186. l. stb.). Azt is részletesen nyomon kellett követnie, hogy a kutatás két főútjának három természetes alkalmazása (apotiori *a*, apotiori *b*, *ab*,) milyen meglepően összeesik a görög irodalomtörténet három természetes, nagy bevágódásával: a „periodo creativo"-nak jár az inkább intuiciós, a „periodo della riflessione"-nak (humanizmus) az inkább történeti-filológiai kutatásmód (170., 179. k., 186. k.; vö. 118. is), végre az ú. n. attikai periódusnak és a hellenizmus élő javának (118. k.) a két metódus egyszerre és egyaránt való alkalmazása;[11] ami megint — érthetően — igen sok teret kívánt.

Hogy mi, a magunk részéről, a görög irodalomtörténetírás ilyen reformjának törekvését és ennek irányában azt, ahogy Cessi e reform módjai és eszközei miatt a szokványos kereteket tágítandóknak vélte, mennyire helyeseljük, illetőleg koncedáljuk, — megsejtethették már a vonal alatt számontartott találkozásaink: a Cessi célját, módjait és eszközeit nemkülönben, hosszú évek óta követjük már. Mindamellett, sőt éppen ezért: ezen a helyen *nem* a találkozásaink kiemelését, hanem azt tartjuk fontosabbnak, hogy a gyakorlati kivitelnek szerintünk posztulált másféleségére, illetőleg szerzőnek a mi felfogásunkhoz képest való megtorpanásaira s ezeknek az okaira mutassunk rá. Rámutassunk, bármennyire átmeneti és kicsinyesen jelentéktelen is minden megjegyzésünk azzal a két ténnyel — az elméleti felismerés helyességével és az érvényesítés megkísérlésével — szemben, ami Cessinek, meggyőződésünk szerint, örökreszólóan az érdeme és jelentősége lesz. Túl a közvetlen célon, különben is, így fogják

[11] V. ö. Acta, 53. kk.; VIL., II., 782. kk.

éppen fejtegetéseink legtermészetesebben és legjobban a mai görög irodalomtörténetírás *általános* nehézségeinek a kimutatását és a nehézségek eloszlatásának az *elvi* tisztázását is jelenthetni.

Elsősorban tehát: a hatalmas *nyelv*fejezetnek (121—167) különösen C részében (154—167), meg-megvillan ugyan az igazándi jelentőség (l. fent), amelyik ennek a pontnak egyedül adja létjogosultságát. Már abban azonban, hogy a fejezet mintegy anorganikusan, csak a bevezető részbe jutott, alapjában (észre kell vennünk) nem az új elv, hanem a hagyományos tárgyalásmód látszik érvényesülni. S *ezt* jelenti még inkább, ha különösen a görög nyelvre és történetére vonatkozó A, B részek (124—153) — bármilyen hálára kötelezik is különben az irodalmi szellem történészét nagyszerű tájékozottságukkal és bibliografiájukkal — kivitelükben mégis, még kevesebb bizonyságát adják, hogy igazi rendeltetésük szerint, a Romagnoli-Cessi-féle esztétikának a nyelv szerepére vonatkozó elveit akarnák historizálni. Ez az egész fejezet legfeljebb ha az első komolyabb lépést tette a maga igazi, lappangva maradó céljához: kimerítőbb, szélesebbkörű lett a szokottnál, de belső forma szerint mégis *nem* tudta a jobbfajta nyelvesztétikai bevezetéseket meghaladni.

A *mythos* tárgyalása (193. kk.), már helyesen, a „kezdetek" történetének (I. rész) élén, közvetlen előzőjét alkotja az irodalmi formák eredetéről és jellegéről, a primitív líráról és epikáról szóló fejezeteknek. Nemkülönben igen találóak és a mythos lényegébe vágnak szerzőnk bizonyos helyes részmegfigyelései. Hogy a (közönséges) mythos gazdagabb buggyanása mindig már a szellemi elite nagyobb produkcióképességének a jele és következménye (217. l.). Hogy itt nem zavarhat a logika- és rációhiány, amennyiben egy mythosban csak a filozófusok és rétorok kereshetnek jelentést vagy allegoriát, az alkotóik és igazi közönségük csupán „gondolattalanul" élni szokta őket (206. k.). Hogy a mythost a multba kell visszavezetni, ahol t. i. a valóságban ésszerűtlent és megengedhetetlent is el lehet képzelni (207), aminek megállapítása annál fontosabb, minél kevésbbé következik ez Cessi mythosfelfogásából, sőt inkább ellentmond annak; ésít. Ezek a kitűnő megfigyelések mégis, annál kevésbbé tudták a mythost a posztulált igazi, életet és gondolatot áthidaló jelentőségében megfogni, minthogy szerzőnknek ez végeredményben mégis csak valamiféle „mesés elbeszélés", „irodalmi" termék volt. Maga is látta jóllehet, hogy bár a mythos alakjai („certi tipi e figure di valore universale o espressioni... che sono quasi una necessità per lo spirito umano"; 203. l.) emlékeztetnek a mesebeliekre, ilyenségük itten nem cél, mint ott, csak eszköz („alcuni riflessi di quei caratteri non sono la ragione prima della creazione del mito, bensi circostanze accessorie per quanto necessaria"; u. o.). Röviden: Cessinél hiányzik (v. ö. kül. 193. kk., 202. l.) annak az elméleti felismerése, hogy a mythos a maga sui generis lényege szerint csak a szógesztus-része egy amorf, tehát multivalens élménycselekedetnek. Viszont ennek a résznek kitenyésztése és

speciálisan meseszerű továbbfejlesztése annyira csak speciális belső alkatoknak kérdése, hogy ha a ritusaiban is hajlékony és kötetlen görögség (206. l.) éppen *ilyen*, speciálisan novellisztikus mythost formált magának, ez igazolja ugyan alkatának különös megfelelését, de távolról sem jelenti már *a* mythost. Nem jelenti a görög mythosnak azonosságát, sőt még hasonlóságát sem a mythos amaz eredetibb, vadonélő formájával, melyet a legutóbbi évtizedben (nyilván C. Cessi híre nélkül) egyszerre sikerült B. Malinowskinak (The Myth in Primitive Psychology 1926) és K. Th. Preussnak (l. EPhK. 1934, 134. kk.; v. ö. Ethnogr. 1934, 81. kk.) egymástól függetlenül, a valóságban is, bizonyos pápua-melanéziai, illetve amerikai bennszülötteknél megtalálnia. Így aztán itt is: „Der Baum fängt ihm über der Erde an", ahogy F. G. Welcker mondta egykor a Voss-féle Homerosról. Aki mint a mythos egy különös fajtáját intézi el (495. kk.) a „vallásos"-at, az a Cessi ezen a ponton sem jutott el nyilvánvalóan a Romagnoli-vonal, azaz saját felfogása tökéletes végiggondolásáig.

De legvilágosabban mindenesetre a *történet*- (tehát Homeros-) *előtti viszonyokra* és ezeknek értékesítésére vonatkozó felfogásában fogjuk szerzőnk erényeit és határait megpillanthatni. Kifogástalan pl., amint (58. §) leszegezi, milyen felesleges a három szokványos műfaj (dráma, líra, epika) időbeli sorrendjét keresni: ezek népies eredetiségükben elválaszthatatlanul összenővék s csak tudatos művészi törekvések által következett be a polarizálódásuk. Az is közel tapogat az igazsághoz (398., 403. stb.), hogy Croiset és mások Orpheust, Linost, Amphiont, Thamyrist, Chrysothemist, Philammont; Olenost, Olympost, Melampust; Musaiost, Eumolpost, Pamphost és a társaikat — azért, mert „nem hiteles" személyek, akiknek fikciója Homeros és Hesiodos után, részben igen későn keletkezett, — jogtalanul dobták ki a görög irodalom történetéből: a hagyomány tényt regisztrált, ha nem is éppen hiteles személyekről.[12] Hasonlóan (és következetesen) jól hangsúlyozza 869. kk., hogy Homerost hosszú költői hagyománynak kellett megelőznie, melyet jórészt csak az ő sikere némított és feledtetett el; és hogy (887. l.) ha bizonyos költészeti tényekről, pl. a legősibb, csak közvetve igazolható mimetikus és prózai költészetről, nincsenek is közvetlen nyomaink, be kell őket állítanunk mégis helyükre. Végül — helyesen — az irodalmi élet kronológia-rendje ellen, a nem időtől determinált fejlődéslehetőséget is meg-megpillantja; így hajlandó (712$_a$) — amennyiben a λ nőkatalógusának hesiodosi eredete nem bizonyítható, — elvben a hesiodosi és a homerosi (nő)katalógusokat egyaránt az ősi achaiai-ión kultúra visszfényének tekinteni; hajlandó (815. k.) az első, a harci elégiát, noha már Homeroson át és Homerost folytatva keletkezett, egyenesen a már Homerostól készen talált és meghaladott aeol hősdalhoz kapcsolni; stb. Mi azonban mégis azt hisszük, hogy — először — a valóságnak és a maga elméletének

[12] V. ö. VII., II., 783b; III., 1335a stb.

megfelelőbben, nem egy történeti korszak hamisított emlékét kellett volna az Orpheus és társai feltalálásában megpillantania, mert amikor ilyenről nincsen semmi pozitív adatunk, akkor az a bizonyos „részben igen régi anyag" is (420. l.) *kétségtelen* tanuságot legfeljebb egy primitív-emocionális lélekállapotra reflektáló „hellén öntudat"-ról tehetett: efféle lélekállapotról született pl. szükségkép Linosnak — igazolhatóan refrénből elvont — neve és személye (v. ö. SMSR, 1932, 192. kk.), csak mert valahogy valahol kívánatossá lett szemléltetni a láthatatlan-időtlent és nem speciálisan görög-fajta (ezért: „régebbinek" osztályozott) produktumokkal is megbővíteni a görög műformák (irodalom) határait; stb. De hisszük azt is — másodszor —, hogy aki egyéb műfajok közt nevezetesen a katalógusköltészet Homeros-előttiségét is megsejtette,[13] az mindenesetre feltűnő következetlenséggel mulasztotta el ennek a fontos ténylátásnak végső konzekvenciáit levonni: Cessinek — ezt valljuk — legalább meg kellett volna próbálnia, hogy az igazi Homerost előzményeiből építse fel és jelentőségét a versenytársain és köztük látva tegye mérlegre. Úgy kellett volna az élő, küzködő költőt beállítania, mint aki — talán a keleti nagyeposz példájából is tanulva (most v. ö. Dornseiff, Nochmals, 5. kk.), — az általános „népi" menet- (οἶμη-) technika alapján (v. ö. 740. kk. is), organikusan-következetesen tudta a maga genosát: az egészen „görög" és új, soha, sem azelőtt, sem azóta el nem ért protreptikus-történeti nagyeposz-fajtát (v. ö. 742. l.), az (ekkoriban talán már cyclicussá vált) aeol *hősdal*,[14] a „mykenei" *katalógus-epika* hagyománya és az ión *novellizmus* kezdeményeiből megteremteni. Enélkül, érthetően, nem adhatta még olyan jellegzetes homerosi sajátságoknak sem a kielégítő magyarázatát, mint a nekünk „unalmas" névlisták, genealógiák stb., a hosszadalmas felsorolás- vagy üzenetismétlések (v. ö. 775) és a (tárgyuk szerint persze inkább az Odysseiában) hagyományos leírások (v. ö. 754_{14} helyesen Witkowski ellen), amik nyil-

[13] Legfeltűnőbb a C. megtorpanása abban (v. ö. 679_{12} k.), hogy kitért az ú. n. hajó- vagy vezérkatalógus (*B* 484. kk.) újabban kétségtelenként elfogadott régiségének, sőt „mykenei" ősiségének felismerése, illetőleg e felismerés értékesítése elől: W. Leaf idézett dolgozatát csakúgy nem zsákmányolja ki, mint honfitársnője L. A. Stella művét: Ecchi di civiltà preist. stb. 1926, 3. kk., és úgy látszik, nem ismeri A. Shewan, The Class. Weekly, 1931, 105. és 113. kk.; Thompsen (sajnos, tőlem sem látott) The Distribution of Mycenaean remains and the Homeric Catalogue, Annals of Arch. a. Anthrop. of the Univ. of Liverpool, 1912, IV., 4.; Bury, Cambr. Anc. History II., 1924, XVII., 479., 482. és (természetesen) F. Dornseiff, Die archaische Mythenerzähl. 88. k. és Nochmals. 8. l. adalékait. — Mielőbb ki kellene mindenesetre részletesen is mutatni (v. ö. SMSR., 52. kk.), hogy a psychológiai vívmányokat értékesítő irodalomtörténet — egyebektől el is tekintve — milyen nagy, új és izgató területeket fog ezzel a felismeréssel nyerhetni a történelem számára.

[14] V. ö. Pubbl. S. Cuore., kül. 589. kk.; Szemelvények Homeros Iliasából, 1930, XXIV. kk.

ván nem lehetnek más, mint éppen az ősi katalóguskedvelő, a gyakorlati mindennapba gyökerezett kiseposzi (v. ö. a szerb guszlárok soha nem únt nászajándéklistáit), és a népies ión elbeszélő hagyománynak — a merőben új műforma keretei közt megfelelő — érvényesülései. Amint még az ókorinak a mienktől eltérő értékelése (v. ö. 778. l.) is szükségkép ennek a tettnek halvány tudatával áll összefüggésben. S amint — másfelől — csak az a Homeros, aki így, ilyen előzményekből szűrte ki és formálta meg a maga genosát, egy genost, amelyet aztán a fejlődés a leggörögebbnek (vagyis a lehető legtöbb görög alkatban leghangosabb visszhangot keltőnek) igazolhatott, — csak *ez* a Homeros indokolhatja és magyarázhatja megfelelően az utána következő görög irodalmi fejlődésnek (v. ö. 182. l.) a görbéjét is, amely inkább, mint az időrendtől, nyilván ettől a pozitíve és negatíve ható nagy trouvaille-tól, ennek jellegétől volt meghatározva.[15] Így pl.: Hesiodost csak akkor fogjuk a maga igazi valóságában megpillanthatni, ha úgy látjuk őt, mint aki egy homeroselőtti, majd éppen Homeros miatt kényszerűen szünetelt, ősi, talán praehellén műfajt (a katalógusköltészetet) hosszú századokra is kihatóan, éppen azzal regenerált és rehabilitált, amit Homerosból ehhez felhasználhatni vélt. De a görög egyéni lírának — Cessitől 165. l. éppen csak megállapított — hiányát sem lehet másként, mint annak a ténynek függvényét megmagyarázni, hogy a Homerosteremtette, új, legvisszhangosabbnak bizonyult műfajtához, — amely a követő idők kísérleteit is mind születésükben, mind formálódásukban nyilvánvalóan befolyásolta,[16] — sokkal közelebb állottak természetesen a dór alkatból olyan különös sikerrel termő mimetikus-dramatikus karköltemények, mint az egyéni-népköltészeti lírakezdetek; éít. Aki ezt a történeti rekonstrukciót elmulasztotta, annak nem maradhatott valóban más, mint — a mythologia külsőleges „felosztásának" („divina" és „eroica": 208. l.) párjaként — az „epica religiosa" és „eroica-profana" hasonlóan semmitmondó megkülönböztetése, megfelelő tartalmi ösmertetésekkel (871. kk.); a „régi" Thebaïs, meg az „új" Ilias morál szempontjából való különbségeinek kiemelése (876) és hasonló — recidivák. Ez azonban nem az volt, amit vártunk tőle s amit felvállalt.

Könnyű viszont mégis Cessi lemaradásának okát — a haladás ismert lassúságán kívül — egy nagyon általános logikai kisiklásra visszavezetni. Ő például Herodotos (II, 52) pelasg adatának (θεοῖσι ἐπευχόμενοι.. ἐπωνυμίην δὲ οὐδ' οὔνομα ἐποιεῦντο οὐδενὶ αὐτῶν) félreértésével és általánosításával felvesz (208. k.) egy kezdő történeti stádiumot, amikor „la divinità è un essere incerto: forza oscura *senza nome* e senza figura". Holott a valóságban minden a világon csak a névadással lesz („atya", „úr", sőt „te" is lehetnek már „istennevek" természetesen), amorf és anonym csak az a sublogikus „érzés", amely viszont nem a pelasgok vagy primitívek

[15] VIL., II., 783b.
[16] V. ö. VIL., II., 784b.

történeti „foka", hanem egy mindig és mindnyájunk lelkében eleven mozzanat, a vallásos logikumnak lelkes szülője. A hiba gyökere tehát, — amely aztán Cessinél a helyes érzés és a rosszul elvont tétel állandó harcait, a fogalomzavarokat (így pl. a jelzett hibával elvont mythikum körül is: 220. kk.) okozza, — nyilván az, hogy ő *a gondolkozó mechanizmus törvényeit maradéktalanul kiterjesztette a katexochén emócionális-voluntatív (legfeljebb sub-logikus) lelki faktumokra és így a történeti térbe valóságoknak nézett ki csupán psychogenetikus absztrakciókat.* Ugyanígy máskor, — noha jól hangsúlyozza, hogy pl. az Aphrodite-hymnus bizonyos helyeiből (375. kk.) vagy a homerosi Nekyia orphikus-hesiodikus színeiből (712_a) nem szabad a költeménynek korára következtetni; hogy az „új" Ares-hymnus is, miután a rítusból egyenesen nőtt, a maga örök, népies vonásaival „régibb" Homerosnál (392); vagy hogy a halott-tiszteletben kimutatható ellenmondások „sono insitè nella concezione popolare di tutti i tempi: non sono solo derivazioni di credenza di età o di luoghi diversi" (713_{11}), — *mégis:* ahogy a görög hymnus elszakad a ritustól, amelyhez egy „igazi" hymnuskorszakban szorosan tapadt és végül epikussá terül, ezt csak folyamatos, lassú egymásutánban tudja elképzelni (342. kk.); számára az emberevés-, gyilkosság- és hasonló motívumok mindig okvetlenül mint „tracce di tempi barbari e selvaggi" érvényesek (505. k.) ésít.[17] Holott a történelmi valóság, természetesen, itt is megint csak az, hogy a „canto di esaltazione" — megfelelően logikus-racionálisra álló tudatkonstellációkból — olykor *egyszerre* is megszülethetik, eleve olyan profán-narrativ „homerosi hymnus"-nak, aminővé máskor lassan elfejlődve lesz; és ugyancsak tény, hogy amint egy ősi, úgy akár egy mai meseköltő is — a maga etikailag közömbös síkjában — ugyanúgy ugyanolyan joggal, használhatja és használja ama „régi barbárság"-nak motívumait. Az alaphiba — szóval — megint csak az, hogy a nagyobb áttételt igénylő lélekszemléletnél, illetve intuiciós látásnál Cessinek általán könnyebben és természetszerűbben jött, tehát ott is jobban érvényesült az ész-szerű, evolúciós látásmódja, ahol éppen az előbbinek kellett volna. Így *nézhetett* aztán, ismételten, *időkülönbségnek minőség-* vagy *értékkülönbségeket és erőszakolhatott történeti-evolúciós „fejlődést" a különböző, időtlen tudatszituációk mozzanatai közé.*[17a] Így *nem* jutha-

[17] W. F. Otto hasonló hibájáról vallástörténeti téren, v. ö. Szép-halom, 1931, 287. l.

[17a] Ugyanezt a hibát a világperiódusok felfogásában elkövette már M. Terentius Varro (de gente pop. Rom. IV.), azaz görög forrása, HRR II, 1916 frgm. 3 Peter, noha egy ponton (primum tempus, *siue habuit initium seu semper fuit)* talán már azt is, szintén megérezve, hogy amilyen kétségtelenül megvannak az ἄδηλον — μυθικόν — ἱστορικόν fokok a *lelki* fejlődésben, olyan bizonytalanul képezik megnevezéseit az egyes *történeti* periódusoknak ab hominum principio ad cataclysmum priorem — a cataclysmo priore ad olympiadem primam — a prima olympiade ad nos.

tott sem ő, sem még kevésbbé természetesen a hibáját csak vaskosabban elkövető régebbi görög irodalomtörténet, soha igazán igazi birtokába ama kívánatos, de szokatlanabb *fejlődéslátásnak a két síkban determinálódó eredőgörbe szerint.* Tőle is, valóban, félbe- és kihasználatlanok maradtak azok a nála különben már rendkívül mély bepillantások a nemintellektuális, lelki összetevők jelentőségébe is, amelyek közül, dícséretére, említsük meg: a lelki mag lényegét illetőt 293. kk.; annak észrevevését, hogy a szellemi fejlődés elvi kindulása a — legtöbbnyire „idegen" (azaz értetlen) — indulatszó (a nem-görög istenek hymnusai dominálnak! 196. l.) szokott lenni;[18] a rátapintást a sublogikus hanggesztusok logikai működést provokáló értékére („suoni che non avevano un valore determinato... ma rappresentavono un appagamento dello spirito col loro suono stesso": 294. l.); az emberi visszhangképesség, vagy ahogy ő nevezi (296. l.) a „maggior spontaneità" jelentőségének megsejtését, stb.

*

Talán felesleges hangsúlyoznunk, hogy pillanatra sem feledtük a különbséget bizonyos elvi tanulmányok és egy összefogó vázlat, aminőket mi adtunk, meg egy olyan hatalmas, in extenso irodalomtörténet feladatai között, aminőt C. Cessi gondolt el és kezdett meg. Tudjuk jól, hogy vannak pontok, amelyeken a filozofikumnak történeti síkban való teljes érvényesítése megközelíti a kör négyszögesítésének a nehézségét. Egész kritikánk különben is abba fogható össze, hogy Cessi, az irodalomtörténész, esztétikáját inkább kívülről alkalmazta tárgyára, de még ennek a kritikának súlyát is redukálja az a szilárd meggyőződésünk, hogy olyan esztéta viszont — ha egyáltalán akadhat —, a jövőben is nem egykönnyen fog akadni, aki megint a tények terén tudna megközelítően is akkora otthonossággal mozogni, aminőt filológus-szerzőnk mutatott az elméletiekben. Mindent összevetve tehát, fenntartás nélkül kívánjuk megállapítani, hogy Cessi páratlanul szép kísérlete az emberileg lehető tökéletességnek csúcspontjáig jut. Sikerült olyan szempontokat testesítenie eleven valósággá, amik jó, ha mint halvány sejtés vagy a pium desiderium hangja az előszavakig fel tudtak vergődni pl. egy J. Geffcken, W. Schmid, sőt még Wolf Aly legújabb irodalomtörténeteiben is. *Mindent* valóra váltott úgyszólván, ami ma lehetséges, anélkül, hogy akár a legnémetebb erények: a pontosság, a kimerítő ismeretek stb. tekintetében, akár az új „Schmid—Staehlin" mögött is maradna; ellenkezőleg: ezt is, ezeken a pontokon is, sokszor múlja felül különösen az értékes olasz, de általán a román és az angol-szász nemzetek szakirodalmának kimerítő, kivételes

[18] V. ö. SMSR., kül. 189. kk.; Athen., 81. kk., 128. kk. és ΟΛΟΛΥΓΗ c. előadásomat (Bp. Phil. Társ., 1925. III. 11-én).

ismeretével.[19] Tudományunknak tehát mindenesetre legnagyobb nyeresége volna, ha gigantikus tervét mihamarabb sikerülne, ehhez a kezdethez méltó módon, befejeznie.

Van azonban Cessi művének még egy másik, általánosabb jelentősége is: megint egy újabb, igen fényes igazolása ez annak a máig feltartózhatatlanul hódító belátásnak (v. ö. Modestov, Introduction à l'Histoire Romaine, 1907, VII. 1.), hogy végkép lezárult az olasz tudományosságnak az a korszaka, amelyet — S. Reinach éles szava szerint — inkább ékesenszóló szavakban, mint tettekben gazdag munkák jellemeztek. Az idők — úgy látszik — változtak és ugyanakkor éppen, amikor a még vezető német filológiának már csak a kivételesen árnyalt, nem átlagosan „német" egyéniségei mutatkozhatnak alkalmasoknak részt venni ókortudásunknak mai, neoidealisztikus szellemű újradolgozásában, — az olasz dandár nemcsak a classica-archaeologia és a latin stúdiumok terén vezet könnyen, hanem, íme, a görög tanulmányokban is feljutott már ennek az iránynak a magaslatára. Nem tartjuk tehát, éppen Cessi művének hatása alatt is, kizártnak, hogy in philologicis már a közeljövőben megint egyszer az olasz humanizmus szelleme fog a vezető helyre kerülni.

Ezekhez képest igazán lényegtelen, ha a fogalmazást itt-ott talán túlhosszasnak éreztük vagy a tárgyiakban (v. ö. 753. kk.) nem mindig gondolkozunk szerzőnkkel, vagy pl. a főbb Homeros-kiadások listáját (mégis!) nélkülöztük. Záradékul csak néhány apró — olvasás közben feljegyzett — pótlásunkat láttuk jónak abban a meggyőződésben ide nyomatni, hogy ezeket minden hozzáértő olvasó úgyis, éppen annak a közvetett bizonyítékai gyanánt fogja, — már csak a kiegészítések csekély száma és szerénysége miatt is, — tekinteni, aminek szántuk: egyfelől a non omnia possumus omnes természetességének, másfelől a mű kiegészítésre alig-alig szoruló megbízhatóságának a bizonyítékai gyanánt.

Ilyen legyen, hogy C. a ma követendő filológiáról a *12. és 170.* lapokon kifejtett felfogását („Le ricerche storiche e filologiche non hanno valore in sè e per sè ma solo in rapporto alla vita di tutto il mondo spirituale ... Il filologo moderno non ha il compito di lasciar soffocare la sua anima fra le pagine ingiallite od ammuffite diei codici" stb.) — ugyanúgy, ahogy nyelvfilozófiá-

[19] V. ö. többek közt a Homeros-kérdéshez a szokványoson túl adott értékes irodalmat (662., 671. k.), bár másfelől mintha néha már kissé messzemenően is honorálná különösen a Fraccaroli-Romagnoli-iskola törekvéseit (pl. 454_{20} a Cerrato részletező kommentárjának reprodukálásával); de itt a biztos mérték persze nem könnyű. Olasz színt jelent az is mindenesetre, hogy a görög irodalomtörténet felosztásában (§ 49.), a fejlődés felső határának megszabásánál (183. kk.) az egész római kultúrkört mindmáig, elvszerűen kebelezi bele, mint a görög egyenes folytatását, a görög élet és irodalom kereteibe. (Ezzel persze a bizánci kultúra természetszerűen veszít abból a jelentőségéből, amelyet általában, s nálunk is különösen, szoktak neki tulajdonítani.)

ját a halikarnassosi Dionysioséig vezette vissza, — joggal vethette volna össze már a Macrobius Sat. I, XXIII, 12, olvasható elvekkel, amelyek azok ellen a filológusok ellen, akik semmit sem akarnak ismerni „ultra ueorborum explanationem", nem tűrik „abstrusa esse adyta sacri poematis", hanem a mélységeket „arcanorum sensuum investigato aditu" kívánják megközelíteni. — A *175.* l. bibliográfiájából feltűnően hiányzik *E. E. Sikes*, The Greek view of Poetry, London 1931 említése. — A *231.* kk. talán helytelenül maradt figyelmen kívül a hetitakérdés újabb, szkeptikusabban ítélő felfogásmódja, ill. ennek az irodalma. — A *250.* lapon a „canti di invocazione" kérdéséhez *F. Dornseiff*, Pindars Stil, 1921. 4. kk. és Literarische Verwendung des Beispiels (Vortr. d. Bibl. Warburg, IV., 1927) 206. kk. említését; a *359.* (Appolonhymnus) és 343_{153}. k. l.-hoz („invocazioni al dio, chiamato col suo nome stesso"), ha már *Dornseiff* — különben kedvezőtlenül fogadott — Mythenerzählung-ját (1933) bajosan is használhatta volna, legalább *Wundt*, Völkerpsychologie I., Die Sprache 1., 1911^3, 321. l. és *Heiler*, Das Gebet 1918, 35. kk. klasszikus helyeit; míg *341.* kk. (hymnuskérdés) *K. Keyssner* könyvének, Gottesvorstellung und Lebensauffassung im griechischen Hymnus, 1932, ismerését vártuk volna. — A *306.* l., az Artemisnek hozott emberáldozatok kérdésében *Reinach*, Journal des Savants, 1924, és SMSR 1932. 68. k. l. is felhasználhatók. — Ad 428_{37} (Sibylla-kérdés) meg 512_7, *514.* k., *744.* k. (Aeneas) igen jól jött volna *L. Malten* fontos cikkének: Aineias, AfRW 1931, (XXIX.), 33—59. ll. értékesítése. — A 453_{16} (lokrisi szent prostitució) és 520_{29} jegyzethez („l'eroe soggiogato della donna") érzékenyen hiányzik a régi, jó *Bachofen* említése (ha C. foglalkozott is vele máshol), mert az első pont tudvalevőleg egyik főargumentuma (l. a Cessitől is idézett M. Schroeter-féle kiad. pass. és főleg 472. kk.), az utóbbi élete művének (Mutterrecht és Die Sage von Tanaquil) volt túlélő vezérgondolata. — Az énekes vaksága kérdéséhez — 508_{32} j. — *O. Böckel* gyüjtött értékes és gazdag anyagot: Die Psychologie der Volksdichtung (v. ö. EPhK 1909, 66—71., azóta persze újra is kiadva). — 518_{28}/*519*: nem Howald, hanem *D. Mülder*, Die Quellen der Ilias, 1910. állította először nyomatékkal (v. ö. EPhK 1911, 765—769. l.), hogy az Ilias (μῆνις-motívuma) egy Meleagros-költeményből nőtt. — Az orphikus Hades kérdéséhez stb. — 712_9 — ma I. Kroll, Gott und Hölle, 1932. a főmunka. — 763_{11} (v. ö. 56_1 is) feltűnően nélkülözzük *O. Körner*, Die Homerische Tierwelt, 1880 (2. átdolg. kiad. 1930) és Das Homerische Tiersystem und seine Bedeutung stb. 1917 (v. ö. EPhK 1918, 252 k.) említését.

Szándékos — nekünk külföldieknek mindenesetre feltűnő — hallgatásnak kellett vennünk, hogy C. nyelvfilozófiai és esztétikai felfogásának ősei közt *B. Croce* nevét (v. ö. pl. 105. l. stb.) nem olvashattuk; csak *Vosslert* említi futólag, de az indexből — ami többször megtörténik — őt is kihagyva. — *M. P. Nilsson*,

Homer and Mycenae c. művét, 1933 — úgy látszik (v. ö. 286,a, 85. § stb.) — már nem lehetett felhasználnia.

Sajtóhiba, még az idegen szövegekben is, jólesően kevés maradt, de *Gyomlay* nevét következetesen elírja, mindig Liesegang, néhányszor Koeckly szerepel *Leisegang* és *Koechly* helyett is. Egy § 114., 70. j.-hez adott pótlás — Márffy Oszkár gondosságából — külön sorolja fel, Kölcseytől Vértessy Jenőig, a főbb magyar Homeros-fordításokat. *Maróth Károly.*

*

Problèmes à résoudre dans l'histoire de la littérature grecque. Aujourd'hui plus que jamais, c'est une question d'existence pour une histoire de la littérature grecque de pouvoir appliquer les résultats de nos connaissances et les solutions des problèmes actuels à la vraie régénération de sa matière. Elle doit arriver à le faire par le procédé philologique moderne qui est toujours prêt à descendre, de la route historique commode, dans le domaine de l'intuition, et même à mélanger les deux méthodes. Et elle doit encore arriver à appliquer ces résultats et ces solutions par une esthétique qui, au delà de la valeur verbale et des faits historiques, veut regarder en face les productions dans leurs plénitudes rythmiques et même dans leur commencement psychogénétique. Tels sont les points de vue occupés par le premier volume, récemment publié par M. Camillo Cessi, de la *Storia della Letteratura Greca* et c'est ainsi, qu'il offre l'occasion heureuse d'éclaircir des problèmes généraux et de méthode.

Selon la conception de M. Cessi, la poésie est l'une des formes saisissables de l'unité indivisible de la vie, elle forme un phénomène complexe nécessaire et qui est inséparable, en dernière analyse, des autres signes de vie. Et c'est pourquoi ce livre attribue une si grande importance à la langue, au mythe et à la vie préhistorique. À juste titre d'ailleurs, selon l'opinion du critique. Et pourtant, cet essai, irréprochable en principe et d'un niveau élevé, n'est pas encore ce que nous demandons depuis longtemps, ni ce que M. Cessi lui-même a dû rechercher selon sa propre conception. On aurait dû par exemple montrer, en ce qui concerne la langue, comment cette langue devient elle-même, en partant du phonème vivant, religieux, poétique et social, un instrument de parole, qui plus tard s'essayera même au jeu conscient de la poésie, dans l'acception usuelle du mot. Au lieu de cela M. Cessi n'a donné dans son introduction, selon la manière traditionnelle, qu'un chapitre anorganique et descriptif dans sa plus grande partie, fait, tout au plus, avec un sens d'esthétique linguistique plus grand que d'habitude. De même: M. Cessi connaît bien le mythe, dont il nous dit beaucoup de choses vraies. Mais, essentiellement, le mythe n'est que l'élément sonore et complémentaire d'une action vivante, rituelle, amorphe et plurivalente; élément — sons doute — prêt a se transformer par la voie de l'abstraction en un récit spécialement fabuleux (littéraire), comme cela s'est passé notamment chez les Grecs, conformément à leur constitution interne, constitution unique. Mais ce mythe „grec" pourtant, ne sera jamais, bien entendu, le mythe originaire, qui seul pourrait soutenir la vraie hypothèse de M. Cessi et qui a été, en fait, retrouvé dans sa forme primaire, chez certains primitifs par Malinowski et Preuss. Enfin, M. Cessi ne discerne pas assez clairement que la poésie dans son essence est le produit tout d'abord non de la pensée, mais de la présence de certaines forces émotionnelles-volontaires et de l'existence

dans l'âme de la communauté de qualités capables de leur faire écho. Il nie donc le caractère décisif de l'ordre chronologique-évolutif — avec raison naturellement, puisque cela ne pourrait être valable en entier que pour des phénomènes purement intellectuels, — mais il ne fixe pas assez nettement cette négation comme principe. Or, la possibilité individuelle de certaines situations inconscientes de l'âme prouve suffisamment l'existence correspondante d'une période anterieure, et plus ou moins littéraire, même au cas que nous ne possédons aucun document historique de cette période. N'ayant pas fixé cette negation il arrive quelque fois à M. Cessi de regarder les choses du point de vue habituel du penseur, dans des cas notamment où des faits essentiellement sub-logiques exigeraient d'être jugés conformément à leur caractère émotionnel-volontaire. Il projette ainsi des abstractions psychogénétiques dans le domaine historique de la réalité; il prend des phénomènes, produits de la constitution psychique de l'homme, pour des résultats d'états successifs et corrige même, sans causes véritables, les lignes de l'évolution, etc. D'autre part, il n'ose pas envisager dans leur vraie importance les faits, qui se présentent avant les documents historiques ou sans eux. C'est ainsi que, même chez lui, l'époque antéhomérique et Homère lui-même, n'ont pas pu prendre leur valeur réelle et complète, et que sur la même voie ni Hésiode ni le lyrisme grec ne pourront la prendre eux non plus.

Néanmoins, l'auteur du compte rendu veut d'autant moins donner tort à M. Cessi qu'il est persuadé que la réalisation de tout ce que l'érudit a voulu dépasse les forces de l'homme. Cette critique a tout au plus ambitionné de retoucher quelques petits défauts inévitables et pense au contraire, que M. Cessi a réalisé, en l'état actuel de la science, tout ce qui pouvait être réalisé. Son oeuvre, quand elle sera terminée, sera prédestinée peut-être à assurer, jusque dans la littérature grecque après les études latines et l'archéologie classique, la place prédominante à l'érudition italienne. *K. Marót.*

ISMERETLEN MAGYAR DRÁMA A XVII. SZÁZAD ELEJÉRŐL.

A XVII. századnak ugyancsak kevés magyar drámai emléke maradt reánk. Pintér Jenő legújabb összefoglaló irodalomtörténete mindössze három protestáns iskolai drámát, Eszéki Istvánét, Miskolczi Zsigmondét és a Pápai Páriz Ferencét, s a két Comico-tragédiát veszi számba; párbeszédes munkák gyanánt az Actio Curiosa, az Erdély siralmas állapotjáról írt Comoedia és a nemrég felfedezett Constantinus-história kapcsolódik ezekhez felsorolásában; s mellettük utal Gyöngyösi Florentinájára, Zrínyi párbeszédes idilljére, a Bor és víz dícséretéről szóló dialógus kedvelt magyar feldolgozására, a Buda visszafoglalásáról írt német párbeszéd fordítására, végül Veresmarti Mihály Intő levelére.

Nyilvánvaló, ez a felsorolás is helyesen megérezte, hogy abban a termésben, amelyet a XVII. század magyar drámájaként szoktunk számon tartani, el kell egymástól választanunk

azt, ami igazán, az író célkitűzése szerint is dráma, attól, ami csak annyiban tartozik ide, hogy párbeszédes formájú.

Elsősorban a párbeszédes vitatkozó műveket kell elkülöníteni. Ide tartoznak a katekizmusszerűek, de minden tudományos tartalmú dialógus is, amiben ez a század nagyon gazdag. Magának Czeglédi Istvánnak például csak az 1659. esztendőben is két ilyen dialógusa jelent meg: *A megtért bűnösnek a lelki harcban való bajvívásáról* és a *Malach doktornak pajtársi szóbeszéde*. Az ilyeneknek párbeszédes formája nem művészi meggondolás eredménye; a költészettel sem tartalmuknak, sem formájuknak semmi kapcsolata nincsen.[1] Más a jellege az Erdélyről szóló Comédiának; ez egyik részében életből ellesett jelenetet mutat be, allegórikus szereplőivel is a kor divatos drámatípusához kapcsolódik; tehát szemmelláthatóan drámának készült. Nehezebb az Actio Curiosa műfaját meghatározni; az az akadémiai kézirat, amelyre e sorok írója hívta fel a figyelmet, jellemzően *Gaude uram beszélgetéseinek* mondja, s ezzel a párbeszédes pasquillusok sorába helyezi.

Nem tartoznak a dráma körébe a párbeszédes lírai munkák sem. Legsajátosabb termésük az az 1618-ban megjelent *Epitafion katastrofikon*, amelyről a XVII. század lírájáról írt tanulmányomban emlékeztem meg. Ez magát strénának mondja, amelyet szerzője „tragédia nótájára" szerzett, de csak „nótájára", mert megmaradt az lírai versnek, amelyet a dialogikus forma ünnepélyesebbé tett. Még kevésbbé vált e kor idillje a párbeszédes szerkezet által pásztordrámává. Éppen Zrínyi olasz mintája, Marino nagyon is világossá teszi a határt az idill és pásztorjáték között.

Sokkalta közelebb áll a drámához a széphistória párbeszédes formája. Vannak is, akik ezeket már a drámai művek közé veszik. Csakhogy, amint éppen Gyöngyösi esete mutatja, maga a kor ezeket nem drámáknak, hanem széphistóriáknak tekintette. A Mészöly felfedezte Constantinusban azonban van egy ismétlődő jelenet (a színen lévőt keresi valaki és az teszi magát, mintha nem hallaná a hívó szót), amely az iskoladrámák gyakori jelenete, s csak a színi megjelenítésben érvényesül a komikuma; ez arra vall, hogy e prózai darabnak vagy dráma volt a forrása, vagy főrangú udvaraink színjátszásának egyetlen emléke ez a darab.

Hogy maga a kor mit tekintett drámának, arra vonatkozóan nagyon világos eligazítást ad egy érdekes poétika: a piarista Lucas a S. Edmundo Nagyszombatban, 1693-ban megjelent *Vita poetica* című műve. Ez a magyar vonatkozásokkal bőven megrakott latin dialógus a dráma meghatározását és osztályo-

[1] Medgyesi Pál a *Dialogus politico-ecclesiasticus*-ban (1650) meg is mondja: „Dialogusban, Közlés Beszélgetés formában azért vöttem, hogy mentől világosban, érthetőbben, s talán olvasásra is kedvesben esnék tanításom."

zását Melpomene ajkára adja; négy fajt különböztet meg, ezek: a *tragoedia* (introducens illustres personas, a felicitate ad infelicitatem transeuntes, fine luctuoso terminatum), a *comoedia* (imitans actiones viliores, laeto conclusum fine), a *tragico-comoedia* (praesentatio actionis inillustris tantum, vel illustris ridiculaeque, a dolore ad gaudium terminata) és a *comico-tragoedia:* drama actionis levioris et illustris, a laetitia ad luctum terminatum.

Ez a meghatározás dívik az iskoladrámák külföldi elméleti műveiben is; ennek alapján kapta a Névtelen és Felvinczi Comico-tragoediája ezt a címet. Lucas a S. Edmundo műve még egy figyelmeztetést ad a hozzá fordulónak. Egy *drama ethicum* szerepel benne, afféle mintadarabként, amelyben a Virtus leszáll az Égből, a Vitium pedig „dato classico suas cohortes evocat". Cselekménye tehát a Névtelen Comico-tragoediájának keretével rokon. Kastner párhuzamai, amelyeket e kor olasz stagione-társulatainak műsorából állít nagy gonddal össze a Klebelsberg-emlékkönyvben, az iskoladráma köréből bővülnek, bizonyságául annak, hogy az ilyenfajta témák ott is divatosak voltak.

Az a magyar dráma, amelyre soraink a figyelmet felhívni óhajtják, a bibliai tárgyú iskoladrámák sorába tartozik. A bibliának két parabolája hódított a leghatalmasabban a keresztény drámában: Lázárnak és a tékozló fiúnak története. Amaz a Névtelen Comico-tragoediájába olvadt bele, emennek első magyar drámai feldolgozása ebben a kéziratos darabban maradt reánk. Kéziratunknak azonban nemcsak ez az érdeme. A katolikus magyar iskolai dráma meglétéről eddig csak adataink voltak: a jezsuita Historia Domus vallomása (például a nagyszombatié 1633-ból) és a rozsnyói magyar nyelvű programm (1668-ból). E gyér nyomokból azt hittük, hogy a magyar termés nagyon ritka lehetett. Most elénk kerül egy teljesen magyarnyelvű verses dráma, és nem is annak a rendnek a drámakészletéből, amely ezt a műfajt annyira kultiválta, hanem a salvatorianus ferencesek káptalani ünnepélyének emlékeként.

A magyar Filius Prodigus kézirata egy colligatumban maradt reánk, mely ezt a címet viseli: *Miscellanea* Fris *Valentini de Nádasd.* A bőrbekötött gyüjtemény első lapján ez a bejegyzés olvasható: Sarcinulas fero per frem Valentinum Nadasdinum propriis manibus michi Parisijs pro sua labili memoria stipanda impositas Anno gratiae Millesimo Quingentesimo Quinquagesimo primo. Az alatta levő donatio pedig arról tesz vallomást, hogy a kéziratot 1564-ben Emericus de Thwys Szakolcán átadta fr. Emericus de Gyöngyösnek. A kézirat a magyar salvatorianus ferencesek birtokában volt; 1785-ben a tudományos érdeklődésű Vinc. Blahó Kassán a klerikusokkal és akadémikusokkal újraköttette. Ekkor a tartalmát is összeállították egy beillesztett címlapon. Ez a következő: „Reperiuntur in eis praeter Minutias sequentia:

1. Elegia Ovidiy de Philomela, de Quantitate Solis, Lunae.

2. Oratio ejusdem de munere Principum.
3. Diversi sermones sacri, quibus Hebraici textus nonnunquam inscribuntur. Oratio de Electione Ministri apud FF. Minores.
4. Chronicon breve de Egressu Hunnorum ex Scythia; et Genealogia ac Nomina Regum, atque Ducum Hungariae.
5. Registrum Custodiarum, Conventuum antiquorum, ac Fratrum occissorum Provinciae Hungaricae.
6. Chronicon, seu Origo Fratrum Minorum de Observantia in Provincia Bosniae et Hungariae.
7. Lepidae aliquot Comediae Hungaricae.
8. Septem Sacramenta Hungaricis versibus.
9. Quaestiones Theologicae, et sermones Dogmatici.
10. Formulae Epistolarum variae.
11. Litterae Com. Andreae Bathori, eximentes a communibus oneribus Confratrem Conventus Galgotzien. Donatio ejusdem pro Fratribus Minorib. Convtus Tyrnavien. Pauca de Indissolubilitate Matrimoniy. Demum Formula Litterar. Confraternitatis."

A kézirat egyháztörténeti adatait alaposan kihasználta Karácsonyi a maga ferences-történetében; bennünket a 7. és 8. pont alatt említett magyar szövegek érdekelnek. A kéziratos szöveg vizsgálatában és a magyar versek olvasásában Madzsar Imre és Bartoniek Emma szíves segítsége támogatott; megállapításuk szerint a colligatum java része XVI. századi írás, a magyar szöveg azonban legfeljebb a XVII. század első negyedéből való. Megerősíti ezt a gyüjteményben levő ferences-krónika is, amelynek nagyobb része XVI. századi, de van XVII. századból való toldása is; magyar bejegyzéseink írása ezzel a XVII. századi toldással rokon. A colligatum papirosa az egész kötetben azonos; s így érthető, hogy Blahó, aki a XVIII. században tartalomjegyzéket szerkeszt hozzá, a magyar írást is Nádasdi Bálint nevéhez kapcsolja. Mivel azonban semmi sem vall a magyar szövegnek Nádasdi Bálinttal való kapcsolata mellett, azt kell feltételeznünk, hogy a colligatum üres lapjaira a XVII. század elején másolták bele a drámát és énekfüggeléket. Az írás és nyelv a XVII. század mellett dönt.

De keletkezhetett-e abban az időben a ferences-rendben dráma? Erre is kielégítő felvilágosítást ad a ferences-krónikának az a része, amely elmondja, hogy a XVII. századi nagykáptalanokon szokás volt bemutatni a ferences-növendékek készültségét is, bizonyságául annak, hogy „crescit laudabilis et diu desiderata Philosophicae et Theologicae facultatis copia, viget ubique in monasteriis Artis Rhetoricae suavis eloquentia". A magyar darab színrevitelét ilyen igazolásnak kell tehát tekintenünk.

Maga a magyar szöveg négy részből áll: 1. Prologus, 2. a Frigyszekrény-oltáriszentségdráma töredéke, 3. a Tékozló fiú drámája, intermediumokkal, 4. énekek a hét szentségről.

A darab lejegyzője az elején nyilván összekeveri a lemásolandó darabszövegeket. A Prológus az oltáriszentségre való utalással indul és így alkalmatosan illeszkednék hozzá a Frigyszek-

rény-oltáriszentség párhuzamát kidomborító dráma. Ezt azonban nem másolja le teljes egészében, hanem csak egy-két jelenetét. Ezek a jelenetek eszünkbe idézik a Melich által közzétett rozsnyói magyar drámaprogrammot (I. K. 1895). Az első kimenetel egyezik is bennük, mert a forrás (I. Reg. 4.) azonos, de a továbbiakban kéziratunk másként formálja a bibliai témát. Ez a töredék arra vall, hogy a frigyszekrény-oltáriszentség párhuzamát megjelenítő drámának az 1668. évi jezsuita előadás előtt is élt egy változata, a ferencesek előadásában. A Prológus tehát összekeveri az oltáriszentség emlegetését a tékozló fiú sorsának összefoglalásával. A zavar legtermészetesebb magyarázata az, hogy az előadásban a két dráma szerves egymásutánban jelent meg a nézők előtt; a másoló azonban csak a Tékozló fiú históriáját akarta a maga számára lejegyezni. Ezért szakad meg a Prológus és ékelődik közbe a frigyszekrény történetének részlete. Ennek a részletnek közbeékelése nélkül semmi zavar sem volna, mert a darab végén levő Applicatio azonosítja a tékozló fiú apjának a fia megtérése örömére rendezett vacsoráját az oltáriszentséggel; s így érthetővé válik, hogy a Prológusban a szerepvivő azt fejtegeti a falánk Lysandernek, milyen lelki eledel kerül a darabban majd szóba.

Darabunk egyes részei közé intermedium ékelődik. Mint a későbbi iskolai drámában is nagyon gyakran, az intermedium itt is egyszerű tréfasorozat. A jezsuitadráma, tudjuk, ezt is művészetté emelte, két úton: vagy allegórikus játékká, vagy vígjátékká fejlesztve. A mi XVII. századi darabunk a kezdetleges megoldásnál marad. Egy Studiosus kerül benne elénk, aki megúnta az iskola „haszontalan" tudományterheit és előbb vargamesterséget próbál, majd kereskedőnek csap fel, végül pedig szakálnövesztés meséjével vezeti félre a hozzáforduló embereket. De mindannyiszor csúnyán megbánja. A darabot bezáró intermedium viszont a század legkedveltebb gúnytárgyát, az iszákos asszonyt állítja pellengérre, aki a kontyát is elissza, de hazatérő ura alaposan helybenhagyja.

Kéziratunk külön énekeknek vallja azokat a verseket, amelyek a hét szentségről szólnak. Az a meggyőződésem, hogy ez az énekfüzér sem független a darabtól. Ezek ugyanis nem egyszerű vallásos énekek, hanem a hét szentség megjelenítései. Bennük egyenként a hét szentség lép elénk, mondja el szerezetését és hasznát, s hívja magához a hallgató közönséget. Tanításukat az Ecclesia foglalja össze, aki szavait azzal zárja, hogy az oltári szentségre mutat, annak ajánlja népét, végül pedig az „Azért ez nagy szentség" kezdetű éneket, a Pangue lingua himnusz utolsó két versszakát intonálja, amint az már a század elején, a Hajnal-féle énekeskönyvben és a Gyöngyösi-féle Toldalékban magyarul elénk kerül.

A drámai előadást tehát így képzelhetjük magunk elé: a salvatorianus ferencesek valamelyik XVII. századeleji capitulumán a generálisválasztás után az illető zárda ifjai vallásos szín-

játékot mutattak be. Céljuk az oltári szentség dicsőítése volt. A megjelenített tárgy: a frigyszekrény története és a tékozló fiú históriája. A tanulságot nemcsak az Applicatio vonta le, hanem a hét szentség allegórikus megjelenítése is ezt hangsúlyozta; az ünnepséget a színrelépő Ecclesia zárta be, az oltári szentség dicsőítésére intonált énekkel.

Ez az, amit kéziratunk a XVII. század magyar irodalmi életéből elénk tár.

In Nomine Ssmae Trinitatis.
In honorem B. M. V. et S. F. ac Ant.
Omnia ad majorem Dei Gloriam.

Lepidus Lysander.

Jó hireim uannak, hala az Istennek.
Mert it uendegseghez latom hogy keszülnek
Fü emberek sokan itten jelen lesznek
Jo borokat isnak szep etkeket esznek
Regen uarya pedig eztet az en gyomrom
Magamnak is arra uagyon nagyob gondom
Haszam is ugy örül hogy ha jol lakhatom.
Ebben nekem keduem telik s akaratom.
Azert oh éh gyomrom örüly s uigagy immar
Mert az uetet asztal tegedet kiszen uár
A sok Hiuogato ugyan utannad jar
Ma jo tartlak tiged bizony el higyed bar.
Ugyanis tehat miért ennyi sok emberek
Mostan szeregekkel iöttek s ide gyultek
Tudom hogy io lakast ezek is erzenek
Nekem pedig ezzel örömet hirdetnek.
Hai ki sokat jarok en az Urak utan
Igen örülök en azok uig lakasan.
Akkor lakom en jol mikor ők mulatuan
Vendegsigben iarnak. Trombitat fuuatuan.
Ide azert mostan en is azert jöttem.
Hogy üres gyomromot en szinten be tölczem
Maid pohar szek mellé magam helyheztetem.
Talam asztalhoz is en le ültettetem. (199)
Volt szüksegem szinten etelre italra
Regen igyekestem ilyen mulatsagra.
Istennek halakot adok hogy ez utra
Engemet uezerlet s jutottam ez jókra.
Varom azert immar az ebed ideyét
Es a sok etkeknek asztalra uitelét,
A sok fü Uraknak ide bé gyületét
Ma czak eszem iszom. Nem halgatok misét.
Exit Prologus quem Salutat.
Isten hozzot teged en kedues baratom
Talam hinom jöttel baratsagos tarsom
Veled leszen ez nap az en mulatasom
Jelen leted szinten neueli uigsagom.
Nem hittem ezt tegnap noha jol hallottam
Hogy ily nagy uendegseg legyen s azon busultam.

Az eyel is azert sokat faradostam
De immar örülök mert ide jutottam.
(jutottam)

Prologus.

Mit bolondosz itten, hogy nem tauozol el
Nem uendeg(seg) lesz it hanem lelki eledel
Ha Akarod Christus Testeuel s Vereuel
Elhetcz es uigadhacz annak ereyeuel.
Azert itten nem lesz most semmi uendegseg
Auagy Tobzodasra ualo nagy reszegségh
Tauul uagyon ettül testi gyönyörusígh
Mert ez dragalatos Oltari nagy Szentség.
Ha azert lelkednek örök Iduöseget
Szereted, ohaitod annak ő eletet
Kiuanod Christusnak sz. testét es uerét
Ennek erezheted Isteni ereyét. (199b)
(Isteni ereyét)

(Lysander)

De mire ualo ez a szep uig musica
Ez nagy uendegsegnek a jelét mutattya
Vendegseggel nekem haszamot biztattya
A mit regen uarok ennekem megh agya.
Nem is jöttem uolna en ide mas okaert
Es miért faradtam uolna csak hiusagert
De jöttem s faradtam en a uendegsegért
Es nem lelki, hanem testi eledelért.
Mond megh azert nekem miczoda menegzö
Leszen itten mostan nekem uig sziu szerző
Koplalasom utan engem elegitő
Mit uarakozom it mint ualami örző
(ualami örző)

(Prologus)

Itt nem lesz uendegseg azt bator el higyed.
Ezzel pedig el hid megh nem czallak teged
It a mint gondolod be nem telik kedued
Mert it Comedia leszen azt el higyed.
(El higyed)

(Lysander)

Comodia, Comogia, Comogia. Komam Gyiaia[1]
Ertem hogy Comamnak itten iszak gyaiat
Hiszem azt uarom en a birsag italat
A Komam Gyayanak buntető poharat
Ugy is iol lakom en czak horgyuk a borát
(a borát)

(Prologus)

Oh estelen elme hogy megh nem foghatod
Ezt a hasnos dolgot megh nem tanulhatod
Lelki eledelre magad nem birhatod
Comedia leszen czak azt is nem tudod (200)
(nem tudod)

[1] Talán: jajja?

(Lysander)

Comogia, Comodia, Comedere Enni, enni leszen?
Komam gyia utan etelünk is keszen?
Erre uagyon nekem fülem igen neszen[2]
Hogy it Comedere enny eleg leszen.
En ezen feletteb s igen örülök
Maid en is asztalhoz comedere ülök
Eh gyomromban etelt, torkomban bort töltök
Ha magam jo lakom mason könyörülök
(könyörülök)

(Prologus)

Soha nekem nem uolt Igyem ily tudatlan füuel
Soha nem baylottam ily bolond elmeyeuel.
Szep szoual tanitom mas(t) mond a nyelueuel
Talan ugyan bolond hogy nem bir eszeuel
Hec meny ily tudatlan az apad hazaban
Tanuld meg ez dolgot Ez Comediaban
Az oltari Szentseg jelen uan ostyaban
Ez altal iutha(t)ni be a menyorszagban.
Arrul leszen azert most a Comedia
Mikent Dauid kirali szep Processioual
Az Isten ladajat uitte Nagy pompaual:
Az maga hazahoz dorombal trombitaual.
Ez pedig peldazza az Oltari szentseget.
A Cristus Jesusnak sz testet es uérét
Annak miltosagat, s hasznát s nagy ereyét
Melto böcsületét es titkos melysegét. (200b)
Igy tanuld megh immar es ued be agyadban
Mi leszen rend szerent ez Comediaban.
Ne sies anyira a menyegzos hazban
Hanem it maraduan legy szep halga(ta)sban.
Mond azert utannam tanuld megh ez szót is
C o m o d i a .. comogia a
Takarogy el innet latom semmit sem tuds
Ha az palcza ala kaplak tudom hogy fucz
Lam ugyan bolond uagy mert megh szolni sem tuds
Czak a sok uendegseg utan nyargals es fucz.
Azert kerestyenek ez Comodiaban.[3]
. . . . . .
Arrul leszen most jten azert a Comedia
Mikent tekozlo fiu el tauozo uala
Ven attyat meg utaluan ment meszi Orszagra
Es minden sok jouiat eo el tekozlotta.
Az utan nagy szüksegben eo kenszeriték
Attyahoz uisza terni, s uisza fogataték.
Es ismet ruhaiban szepen öltözteték.
Vendegseg szerezuen asztalhoz ülteték.[4]
Ez pedig a uendegseg niluan aszt peldazza
Mi kepen Christus a bünöst magahoz fogagia
Sz Testeuel uereuel uendegli es tartia

[2] Talán: résen?
[3] Ide a 203. l.-ról a Prol. első versszaka illik.
[4] Ide a 203. l.-ról a Prol. 2. és 3. versszaka csatlakozik.

Az oltari szentsegben nekünk is azt hadta. (201)

Philistaei uictores euaserunt Contra Israelitas

Sok harczaink uoltak a Sido nemzettel
Ki kerkedet régen szamos seregiuel
Orszagokot megh nyert nagy nemzetsegeuel.
Kiralyokot rontot ő bator sziuéuel.
Mert az ő Istenek harczolt ő érettek.
Es azert senkitül nem feltek s rettegtek,
Valahol el jöttek mindenüt ők nyertek
Es azért uarakot s Varakot megh uettek.
De mostan kezünkben Praedara adattak
Fegyuereink altal fel is konczoltattak.
Es sokan el eszuen fogsagra jutotak.
Es azert immaran ok megh akasztattak.
Ugyan is immaran magok el hitték uolt.
Azert sok nepekkel uyat uont es harczolt.
Kiralyokot rontot s sokakot fel konczolt.
Most immar megh remült, mert igen sok megh holt.
(megh holt)
Mind az altal nekünk nem kel it megh alnunk.
Magunkot uigyazas straza nelkül hadnunk.
Migh mind el nem fogynak agig kel harczolnunk
Ugy lesz bikesegben hazunk es orszagunk.
Vai ki sokszor immar ököt el rontottak.
Es tellyesegessen földre ala nyomták
Migh maradekait czak hogy alig hattak.
Orszagost együt ugi el pusztitották.
De megh fel tamadtak, es sokat harczoltak
Es sok Orszagokot megint el rontottak
Es nagy hamarsaggal ugy megh szaporodtak
Hogy czak alig masok szamokot is tudtak. (201b)

Israelitae Vociferantes

Sudai Eloi Adonai Heloim Sabaot. Ter clamant.

Philistaei

Mi lehet ez öröm auagy az kialtas
Lam tegnap s az előt uolt czak nagi halgatas.
Vigassagra fordult nekik az bankodas.
Es uigh kialtasra tegnapi iaigatás.

Judaei: Sudai, etc.

Nem uolt tegnap uigsag az eo taborokban
Mert sokan el uesztek akkor ők az harczban.
Jaigatas(t) hallottunk az ö taborokban.
Most pedig kialtas uigsag uan dolgokban.
Mi annak az oka en azt nem tudhatom.
Elmemmel ez dolgot lám megh nem foghatom
Maid uighire megyek iol megh tudakozom.
Addig semmi kepen en megh nem nyughatom.
(nyughatom)
Lam megh mondam eleb ez nepnek szokasát
Minden dolgainak hamar ualtozasát.
Es az eo nepenek megh szaporodását
Ebben ö mutattya sziue batorsagat,
(batorsagat)
Az Isten jöt a taborban iai nekünk mert nem uolt ily nagy

öruendezes tegnap es tegnap elöt Jai nekünk, ki szabadit megh minket a Felseges Istennek kezibül Ezek (v. ennek?) az Istennek, kik megh uertek Egyptiust minden czapassal a pusztaban
I. Reg. 4. etc. (202)

Ne féllyetek semmit ti bator uitezek
Erössögyel harczoly mert ma megh uerettnek
Ne ieygy megh hamar harczollyatok kerlek
Mert maid mind halalra adatnak fegyuernek.
(fegyuernek)

Certamen.

Judaeus aufugiens.

En uagyok a ki a harczrul jöttem, En uagyok ki a uiadalrul futtottam ma. Megh futamodot Israel a Philistaeusok előt es nagy romlas löt a nepben. Es az Isten szekrenye is el fogatot. El uitetet Israelbul a diczösseg miuel hogy el fogtak az Isten szekrennyét. (202b)

Dauid Rex.

Sok estendeye mar hogy a frigy ladaja
A Philistaeusoknal uan Sidosag napia
Minden harczaiban ö batoritoya
Ellenseghi ellen meg oltalmazoia.

. . . . . .

Prologi.

Azert keresztienek ez Comediaban
Az oltari szentseg adatik peldaban
A testi eledel jelenti arnyekben
A lelki eledelt a szentelt ostiaban.
A mint a jo Attya a tekozlo fiat
Magahoz fogada nem nezuen gonosságat
Ugy a bunost embert ha el hagya gonossagat.
Isten hozza fogagia el feletuen hamissagat.
Az utan megh agya szentseges malasztiat
Az oltari szentsegben lelki gazdagsagat.
Hozzaia mutattya kedues akarattiat
Mindenekben uarya elete jobitasát. (203)
(203b)

(Filius Prodigus)

Megh untam magamot latuan ifiusagom
Attyamnak hazanal nincz semmi uigsagom,
Nem lehet masokkal uig najaskodasom.
Job leszen hazatul mesze tauozasom.
Mi haszna hiaban tölteni az üdőt
Mert az ithon ream tunia rosz neuet köt
Gyalazatot ream s fejemre uet es tölt
Hirem s neuem rosz uan mar mindenek elöt.
Tudom, hogy Attyamnak uan sok gasdasaga
De abban nem telik sziuem uigassaga
Ha hatalmom alat nem leszen arannya.
Mit hasznal ennekem az ö sok tallera.
Azert maid Attyamhoz meghek es neki aszt mondom
Hogy reszem agya ki, az en akaratom
Abba leszen nekem mindenekben gondom.
Hogy arannyal tölczem tarsolom s iszakom.

Ha io Attyam uolna maga is izgatnia
Emberseg tanulni mesze el küldene
Arannyat es tallert ennekem szerzene
Maga is fel utig engem kiszirtene.
Ki latta hiaban, hogy mulyek ifjusag.
A ki ithon lakik azzal jar faratsag
Fejeben semmi nincz hanem tudatlansag.
Szolasaban sinczen ualami batorsag.
Azert en el megyek Urak uduaraban
Szerenyen el jarok en hiuatalomban
Nem lakom mar touab Attyamnak hazaban.
Mert igen szep elni Urak baratsagaban. (204)
Azert en szolgaim mar keszen legyetek
Minden ruhaimot elö szerezzetek
Arannyas fegyuerim elő kesziczétek
Ha uelem el jötök megh fizetek nektek.
Hiszem iol lattyátok sok busulasimat
Attyamnak hazanal unakazasimat
Minden dolgaimban fogyatkozasimat
Mert nem latom semmi szep mulatsagimat

Serui

Eddigh is igy köllet uolna gondolkodni
Az üdöt hiában nem kel el tölteni
Meszi orszagokra tanulni kel menni
Igy fog hired neued meszi ki teryedni
Teczik nekünk azert minden akaratod
Veled jarunk kellünk a medig akarod
Nem lesz haszontalan a te buidosasod.
Czak erre fordiczad minden gondolatod.
Magunk is meg untuk ueled mi magunkot
Mert hiaban tölczük czak ifiusaginkat
Megh untuk Attyadnál sok gyalazatinkat
Es jutalom nelkünk (sic!) mi szolgalatoinkat.

alter.

Kiuansagod szerent leszen minden dolgod
Minden mulatsagra leszen eleg okod
A szep emberseget ot megh tanulhatod
Nem törri s farasztia fejedet enni gond.

(Filius Prodigus)

Eddig is Attyamnal nem maradtam uolna.
Ha költsegem nekem mint ueled ugy uolna.
Tob io akaroim s baratom ugy uolna.
Akaratom szerent mind io ugi folyna. (204b)

(Seruus)

Hiszem az Uraknal uagyon a uigassag
Azok közöt uagyon a sok szep mulatsag.
Attyad hazanal uan nyakadon a rabsag
Azok hata meget uan nagyob batorsag.

(3tius)

Azert uegyed nekem mostan tanaczomat
Hozzad ualo tellyes s jo akaratomat
Mert en is el untam itten lakasomat
Messzi földre mennyünk ued ez tanaczomat.
Mit lattal e foldön a hol edig uoltal.
Attyadnak hazanal hiaban szolgaltal.
Gyemantot rubintot tudom hogy nem lattal.
Czak olyan mint parast es tudatlan uoltal.
De a fü Uraknal meszi orszagokban
Valamit kiuanhacz megh nyerhed azomban
Ottan gyogyorkodhetcz a szep paripakban
Egessen eleted lesz czak mulatsagban.

Prodigus.

Teczik az tanacztok maid utra indulok
Attyam kinczeibül tar szekeret rakok.
Ladaimban pedig penszt eleget hanyok
De thi es melletem iol forgologyatok.

Parens.

Latom most feyemen Istennek aldasat
El teryedni raitam sok uilagi jouat
Böuebben nyuitotta földi gasdagsagát
Mindenben mutatta uilag urasagát.
Leg fükepen latom két iffiu fiamnak
Elottem allasat mint szep gyumolcz fáknak
Egesseges uoltat mint Phoenix madarnak
Vigastallyak sziuet ök is uen Attyoknak (205)
Exit.

Oh felseges Isten sz Neuedet aldom
Ez szep ket fiamert Egig magastalom
Ezekre aldasul kegyelmedet uarom.
Mert ezel te neked megh elek tartozom.
Filius tristis exit.

Mi oka jo fiam hogy megh szomorodtal.
Miert ily banatra mostan fel indultal,
Myert elibem uigan nem allottal.
Mond megh sziued titkat nekem batorsaggal.
Jo fiam hazamnal uagy mind draga gyöngyöm
Szomoru uoltaban uagy kedues örömöm
Te erted faradok magam igen gyötröm
Ne busuly de uigag en kedues gjmantom.

Filius.

Eleg okom uagyon a sok busulasra
Mert megh untam magam azert meszi utra
Vagyodik a sziuem idegen orszagra.
Elmegyek hazadtul maidan buidosasra.
Mi haszna hogy ithon töltöm iffiusagom
Nem lehet hazadnal semmi mulatsagom.
Czak semminek tartiak minden Urasagom.
Nötön nö hazadnal czak tudatlansagom.

Azert meszi orszagra en mingyart indulok
Nagy Urak uduaraban megyek es szolgalok.
Hiremet ki teryestem megh mondom ki uagyok
Ithon megh hid hazadnal hogy nem maradok.
Ad ki azert a reszemet most iffiu koromban mert el untam
heuerni hazadban lam czak ithon agok megh
agok szep uirag koromban. en emberseg tanulni megyek
mas orszagban. (205b)

Parens.

Mit kesergetcz io Fiam ily nagi uensegemben
Jo uoltomért miért nem uagy czendes bekessegben
Houa sietcz el menyi tülem ily ügyemben
Maragy hazamnal kerlek uigastaly sziuemben.
Nem tudod e hogy azon nincz Isten aldasa
Ki Attyát keseriti maga uandorlasra
Indul hossu utakra Attyat busulasra
Inditya, es sziuet es gerjesti nagy szomorusagra.
Amen.

Intermedium.

Studiosus.

Sokat faradtam immar s Iskolaban iartam
Grammaticat sintaxist mar altal tanultam
Azok miat hiaban en sokat izattam
De mégh en abban hasznot semmit nem tanaltam.
Azert io Principia tauazal el tülem
Touab en te neked nem töröm a fejem.
Mas mestersegre adom magam azzal engem
Incab uigastalhatom s biztathatom lelkem.
Mit egyebet tanalok a Principiaban
Sok görbe bütö uagyon a Gramaticaban
Fu töres eleg uagjon a Rethoricaban
De igen szep mesterseg uagyon uargasagban.
Ninczen is szeb mesterseg lam a uargasagnál.
Mert az nem a könyuekbül mint a pap predikal.
Hanem az co feyebül szaru talpat czinal
Igy elég penzt maganak uar captat es czinal.[5] (206)

Alter. Sutor.

En edig mégh tanultam czak Alphabetumot.
De oluasni is tudok s farastom magamot,
Es megh edig hiaban en tanulasomot
Latom haszontalannak sok faratsagimot,
Azert ha tuds Diakul most a uarras közben
Disputallyunk had lassam mi uan az elmedben.
Ugy hiszem hogy tudos lesz uarga mestersegben.
Mi haszna egyeb arant hogi tö lesz kezedben.
Hiszed e hogy oltaron az ostya szineben
Christus teste es uere ot uan feyersegben.
A mint maga adta sz testet kenyerben.
Es draga szent uéret a bornak szineben.

[5] Javítva: *tanal.*

Studiosus.

Miért nem hinnem azt ha Christus mondotta
Es uilagos szokkal elönkben is adta.
Azt is a sz irasban bele irattatta.
Pedig mindenekben igaz az eo szaua.

Sutor.

Czak annyit tanultal a Grammaticaban
Meg semmit sem oluastal te a Bibliaban.
Czak jele Christusnak uagyon az ostiaban
Ne higyed megh czalatol az illyen uallasban.

Studiosus.

Veled tartom tehat czak uegy mestersegben.
Tanicz megh uarasra iras be a czében.
Job nekem uargasag ha pizem erszenyben
Leszen, mi haszna a sok fü töresben. (206b)

Sacerdos.

Ma nagy ünep uagyon miert munkalkodtok.
Hogy misere nem mentek es nem imadkoztok
Czak munkanak esztek es oly igen uartok
Nem feltek e hogy Isten haragia szal ratok.
Hiszed e mind azok melyek Bibliaban
uannak megh irattatua egesz sz irasban
Es a miket prophetalt Dauid soltarokban
Onnet megh tanulhatod mi uan az ostiaban.

Hallyad mit mond a Christus sz Janosnak hatodik reszeben. Erczed mit ir sz Pal a Corintiusokhoz irt elszo leuelenek tizen egyedik reszeben.

Hiszitek e mind ezeket. *(ezeket)*

(Sutor)

Mit pantolodik uelünk ragad a suba fat.
Veryed mind joszagomban erossen a hatat.
De megh ne ronczad nekie a czontiat
Tanul hogy nem hoz reank ez utan Bibliat.

percutitur.

A ha Istentelen uargak, aha Istentelen uargak.
mint megh uerenek (207)

2da Pars.

Exit Prodigus tristis.

Két dolog elöttem en kedues szolgaim
Mikbül neuekednek en minden kinajm
Fai sziuem Attyamnak sok keserusegin
Es tauoszasomon ualo busulasin
Mas az hogy Istentül en feletteb felek
Hogy ha az Attyamhoz engedetlen leszek
Azt sem tudom meddig ez uilagon elek
Engem mindig uton karok köuethettnek.

Vai ki ueszedelmes hoszu utat jarni
Mindenkor felelem kezd koztünk forgani
Az üdö toluaios megh kezdnek fostani
Az utan pediglen miuel fogunk elni.
Ha pediglen Attyam megh tanal atkozni
Hogy otet el hadtam kezd aszon busulni
Istennek aldasat nem is fogom uarni
Mert Isten Attyamert buszut fog allani.

Seruus 1.

Ne fély attul semmit es bator azt el higyed
Szokasa az Attyadnak hogy iesszen teged
De utadban mindenüt leszen békességed
Az uraknak hazanal leszen tisztességed.
Ha megh térs megh az utan io hirel es neuel,
Sok gasdagsagot szerzes nagy io szerenczeuel.
Ugy Atyad es tegedet latni fog jó sziuel
Mert tarsolyod iszakod leszen telye pizzel.

Alter.

Nem tudod e jo Uram hogy keduesb az fiu
Ki Attyatul el megyen meszi földre lakni
Es ritkaban Attyatul fog latatatni
Mint ki hazanal uagjon Es nem is tud szolni (207b)
Azert szep ifiusagodat ne tolczed hiaban
Indullyunk hamarsaggal idegen Orszagban.
Mennyünk ki rosz hazunkbul urak uduaraban
Ugy leszen allapatad mindenkor uigsagban

3us.

Amely fiak köuetnik Attyok akarattyát
Mit tanalnak egyebet ha nem asot kapat.
Es tellyes eletekben uighetetlen munkat.
Czak faratsag eletek uonnak nehez igat.
De kik meszi Orszagra tanulni el mennek.
Sok arranyat kinczeket tanalnak es nyernek.
Böczületben hir neben eleget gyütönek.
Orszagokra hirekben azok ki teryednek.
Miczoda tartosz meg ily szep ifjusagot
Gazdag nemes termetet es sok gazdagsagot,
It ne maragy ha kiuansz boseges joszagot
Vesd meg Attyad kereset szomorusagokot

Filius Prodigus.

Ugy latom beszedetek mindenben igazzak.
Ezt szoktak czelekedni fiokkal az Atyak.
ki az utan magok is feletteb megh bannak
Latuan fiok hogy parast azon szanakodnak.
Azert mindenek felet erre leszen gondom.
Hogy mostani utamra legyen bö profontom.
Tar szekeremet megh kel iol elessel Raknom.
Ne legyen ez utan hogy fogyatkozasom. (208)

Intermedium.
Studiosus.

Iskolamat el hadtam könyueim el hantam. magamot mestersegre adtam. De semmi hasznat megh eddig nem lattam. Azert kereskedö kalmarsagra magam adtam. ebben tudom hogy legh job mesterseget tanultam.

Ime most ki rakom draga partekamat
Varsanak boczatom draga postoimat.
Mind fottig el adom szep kamukámat
Czak oczon tartom. minden marhaimot.
Ime mely szep scalat dolmany.
Ez pedig kamuka szoknya.
It uagyon njustos scalat szüuegh.
Ez pedig szep daru tol.
Ez igen io teszeni puska.
Ez meghent milling kard.
Ez pedig szep karmasin czizma
Ez pedig test szinü selyem öv.
Ezeket mind el adom, es oczon arulom.

4 millites.

Itt igen ra tanaltunk kőtni a Vasarra.
Most uegyünk dolmanyokot karaczon napiara.
Szert tehetünk most itten menyegzos ruhara.
Azert gyöttünk ide mostan Ur napiara.
Scalat dolmant hogy tartod, hat a süueget etc. (208b)
Megy egy szoknyara uolna szüksegem a felesegem szamára
Ha ez jo uolna megh uennem. Veheted rad szinten ilyen
a felesegem megh ueszem neki.

Mercator Bator induitur
et sic aufugiunt.

Jai iaiy mint iartam menyi kart uallottam. Iskolamot is el hadtam uarga mesterseget is megh untam. Kalmarsagra magam adtam. es menni kart uallottam. Esküsöm az Istenre hogy soha Ur napian nem arulok.

Scena 3tia.
Senex Parens.

Czudalkozua busulok fiam uandorlasan.
Hogy el indult a gonos tarsasagnak utyan.
Idegen Orszagokra ualo uagyodasan.
Szerelmes uen Attyanak illyen busitasan.

Filius Prodigus.

Mi haszna hogy te busuls es azon törödöl
Es minden nap en ream te czak zörgölödöl
Sok kinczeddel pizeddel czak magad töltözöl
En miattam pediglen mindenkor gyötrödöl.
El megyek en el higyed tegedet it hadlak
Agyad ki mar reszemet kissebik fiadnak (hibásan: fiannak)
Terhellyed tar szekerit az en szolgaimnak
Szüksege hogy ne legyen nalunk az aranynak.

Mikor en uisza jöuök többet hozok neked.
Ha io egessegedben tanalhatlak teged
Tudom beuebben leszen te neked akkor pized
Naponkent szaporodik te boseges kinczed. (209)

Serui deflent secedentes.

Jai sziuünknek uigassaga remensegünknek Istapia
El ment el ment hazunk ekessege.
Megh fostattunk szep fiunktul el maradtunk magzatunktul
El ment, etc.
Megh heruat kertjünk illattya es oszlot uiragunk szaga, el ment
el ment, etc.
Vensegünknek remensege, Hazassagunknak szepsege.
el ment, el ment.
El szallot kedues galambunk. megh heruadot rosa szalunk
el ment, el ment.
Le eset fejünk coronaja megh homalyosodot gyemantia.
el ment.

[Sc. 4.ta]

(Filius Prodigus)

Ugyan örül a sziuem hogy el indulhatam
Idegen országokat immar megh lathatam
Illyen nagi szabadsagra hogy immar jutottam
Attyam kelletlen hazat neki oda hattam
Azert ma jo ebedet kesziczetek nekem
Spanyol bort keziczetek attul leszen keduem.
Fris madarak s halakot kericzetek nekem
Es ekes musikakal uigastallyatok engem.

Paratur mensa. *(209b)*

Szolga.

Ihon eleg piz uagyon az gazdanak uid el
Vele egiüt magad is a piaczot iard el
Minden gyönyörü elést bü pizemmel uegy fel.
Holnap is uendegséget szerez fris etkekkel

Filius Prodig.

Tölcz a bornak jouabul mert pizem eleg uan.
Tar szekereim tellyesek, tarsolyokban sok uan.
Vigy a musikasok is (had) legyenek uigan.
Tanczokot is uonnyanak maid megyünk a tanczban.

bibit poculum et pergit.

Tudod uitesegemet edes kedues szolgam.
Hiremet es neuemet mikent oltalmastam.
Az jo bor itallyaban sokakot megh dultam.
Akarom hogy ueletek ez utra indultam.

Ser. 1.

Latam uitessegedet mindenkor jo Uram.
Iffiu uoltod szerint raita czudalkostam.
Illyen bator sziueden ugian almelkodtam
Masoktul en aztat gyakorta hallottam
Azert uigan lakyal most jo akaroiddal
Ez idegen orszagban leuö baratiddal.
Itt is megh harczolhatol teli poharokkal.
It teryested hiredet s neuedet sokaknál. (210)

Alter.

Lam megh mondtam jo Uram mely szep a buidosas
A sok Urak közöt kedues najaskodas
Gyakran uagyon it nalunk a uig lakas
Hogy sem mint Attyadnál uolt czak nyomorgatas.
It szabadon jarhacz ualahol akarod
Minnyaian fogagjak te paranczolatod
It ualamit kiuans ugi uan akaratod
Kedued szerint uagyon es foly minden dolgod.

3tius.

Ninczen itten helye a szomorusagnak
Latuan ékesseget idegen orszagnak
Vagyon tellyes oka minden uigassagnak
Oruengy kedues Urunk a szep musikaknak.
Igy kel el tölteni szép iffiuságot
Vendegeskedesben foglallyunk magunkat
Szerezzünk magunknak kedues baratokat.
Czak igy kel tölteni kedues napiainkat

Alusik. *Filius Prodigus.*

Maid en egy keueset itten el alusom.
Meghent ha fel kelek czak eszem es iszom
Igy lesz eletemben az en mulatsagom.
Veletek szolgaim szep najaskodasom. (210b)

Caupo.

Solue, Solue.
Fizess megh jo Urfi kilencz szaz tallerig
Ma is a konjhadra adtam szaz aranig
Borombul megh ittal jmmar hatszaz pintig
Fizes meg én nekem mar mind egi fillerig.

Filius Prodigus.

Had alugiam kiczint az utan fizetek.
Ne haborgas mostan engem teged kerlek.
Ez kiczin almomert szaz aranyat uetek.
Czak hagi bekét neked en eleget teszek.

Caupo.

Solue, Solue.
Nem mégy innet touab ast bator megh higyed.
Megh minden pizemet te megh nem fizeted
Eleteddel fizetcz ha nincz költsiged
El költ immar tüled minden uendegsiged.
Spaniol borra adtam harom száz tallerom.
A fü szerszamokra hatuan hat aranyom.
A musikasoknak szamat sem tudhatom.
Mennit adtam azert, fizesd megh minden adasagom.

Filius.

Ne bancz lam uoltal io gasdam.
Egez hazad nepet ladde mely io tartam.
Tülétek a mégh uolt, aranyom nem szantam.
Ne bancz hagy bekeuel. edes kedues gasdam.

Caupo.

Vesd le a czismadot ha ninczen aranyod
Old megh es ad ide az aranyas kardod
Vesd le hamar rolod a granat dolmanjod
Orökre szolgam legy ued rad czundaradot. (211)
Eregy az mezöre örizzed najamat
Megh megh nem szolgalad en adossagimat
El praedalad tülem sok szep aranimat.
Menny el legeltessed az en disnaimat.

Prodigus.

Immar engem jo gasda ha erest utamra
Czak egy felestomöt keszicz az astalra.
Visel gondot en ream harom kanna borra.
Hogy tuled ne menyek el ij szomjuual halua.

Caupo.

Czak egy tyuk mont sem adok egy szo ollyan mint szaz
Vakarogyal hazamtul haszontalan rosz gaz
Hoz egy rudat szolgalo uelem mire koczkaz.
Takorogial tülem el haszontalan rosz uagy.

(Filius Prod.)

Mit miuelyek nem tudom felseges Ur Isten
Megh halok mar ugi latom keserues insegben
Alapatam fordula rettenetes ehsegben
Gasdagsagom ualtozik im nagy szentsegben
(Recte: szegensegben)
Bizon attyam hazaban mint kis Ur uoltam
Semmiben fogyatkozast en bizon nem tudtam.
Aranyas paplanokban en be takartattam
Most ime mar szemlelem iai mire jutottam
Im menji sok beresek attyam uduaraban
Böuen kapnak mindenkor etelben italban
En pedig ehel halok ez nagi dragasagban
It leszen temetesem a disnok aklaban. (211b)
Vaiha szerelmes Attyam megh haza fogadna.
Bar czak a beresek közt nekem szalast adna.
Akar czak kenyer hajat nekem haitana.
Bar fianak is soha engem nem mondana.
En bizon haza megyek laktam szep földemben.
Es mikor jutandok attyam eleiben
Ezt mondom ö nekie keseredet szivuel
Te ellened uetkeztem a magas egh ellen.

Intermedium.

Sok mesterseget immaran probaltam
De megh igen hasznosra eddig nem tanaltam.
Immar Diaksagbol is en igen ki koptam.
Varga mestersegemet regen mar megh untam.
Az kalmarsagban is en sok kart uallottam
De most egy szep mesterseget tanultam.

Tudom az emberek a szakalt szeretik
A nelkül embernek nem is neueztetik
Czak kösze[3] embernek az ollyan hiuatik
Es czak czufnak tartatik igen czufoltatik
Kik azert kösek uattok most hozzam jöjetek.
Maid ekes szakallokkal en fel ekesitlek
Az emberek elöt is igen szepek lestek
Böczületek leszen ha szakalt neueltek.

Exit unus.

Miczodas szakal kel neked. (212)

(Ille)

Engem fekete szakal a mint latom illet
Mert mindenkor ennekem az leg incab teczet.

Bator Koma, Ölhetcze le.
Szakal, szakal szep szakal fekete szakal

Barna szakal. Koszoru szakal tarka szakal
Niszheccze Koma mely szep uagy. Jar békéuel.

Valoban szep.

Alter.

Hat neked Paitas minemu kel.

En nekem igen szep barna szakalt rendely

ut supra

Tertius.

Hat neked Comor tars. minemu kel.

Ennekem köszöru szakal leg szeb leszen.

ut supra.

Unus juuenculus exit.

Eregi czunya giermek nem kel szakal neked
Mert az ekes szakal ugian embert illet
Te pedig gyermek uagi sok szep szeret teged
Tauozzal rosz ember. uesszö kel teneked.

Hamis kereskedö szakallatt ostottal.
Te sok embereket alnoksaggal czaltal.
Usd a hatat palczaual miert hamis uoltal.
Mert erdemli czak roncz megh testet a korbaczczal. (212b)

(Scenta Vta)
Parens.

Negi esztendeye jmmar fiam hogi buidosni
Rosz Tarsaiual el ment mesze uandorlani
Idegen orszagokat hogi kiuana latni
Es a nagy fu Urakkal akarna szolgalni

[3] kösze: kopasz, szakáltalan.

A kinek tauozasan felette busulok
Mert semmi jo hireket felöle nem hallok
Talan eddig megh oltek a gonos toluaiok
Azert en ejel nappal czak kesergek sirok
Valoban en feltem a sok rosz szolgaktul.
Az utakon pedig a sok toluaoktul.
A Tengeren feltem az el merüléstül
Vendeg fogadokban haragos gasdaktul.
Nem tudom mit tegyek keserüsegimben
Fiam utan ualo sok rettegesimben
Bar czak egi kiczit es lathatnam eltemben
Megh is könnyeb uolna sok törödesimben.

Filius Prodigus.

Bezzeg sokat uetettem Attyam te ellened
Kiert szemeid előt el kellene uetned
Soha pedig fiadnak nem is kel neuezned
Megh czak uduarodban is nem kel erestened
Edes Attyam hozzadis halaadatlan uoltam
Minden io uoltodot semminek tartottam
Kegyes intisedbül egyet se fogattam
Kiert a nagy szegenyben en mostan jutottam (213)
Te ellened iartam en tellyes eletemben
Gonosul indultam uolt a nagj keuelysegben
Semmi jo czelekedet nem forgot elmemben.
Halaadatlan bolondsag lakot kebelemben.
Vetkeimtül irtoznak a tista egek is
Engemet megh utaltak a szep czilagok is
Eösue futnak ellenem megh a fellegek is
Tüzzel igyekeznek ram megh a mennyeiek is.
Lelkem is sir keseruen isoniu uetkemtül
Remensegem szikraia sziuembül mind kidöl.
Büneimet szamlaluan fejem is el szedül
Jai hogi uestem magamat egyetlen egyedül.
A föld kereksegeben soha oly bün nem uolt.
Kiben en el ueszet feyem reszes nem uolt.
Tülem az artatlan is gonosagot tanult.
Ugy heuertem a bunben mint egi regen megh holt.
Enged megh edes Attyam gonos büneimet
Soha bator fiadnak ne neuez engemet
Czak a beresek közöt mutasd ki helyemet.
Egyik inas hozza ki abrak kenyeremet
Bar czak a patak uizbül szabad legyen innom
Soha tellyes eltemben bar ne hagy kaczagnom (?)
Ne legyen nekem szabad bar soha uigadnom.
Czak ne hagi uetkemert czak igy megh halnom. (213b)
Vagy hogi szerelmes Atyam ueres egi bekoban
Nyakamat szoriczad egi nagi erös lanczban
Nekem czak kenyer hajat adas bar napiaban
Megh haragod el mulik uessel saraghiaban.

Parens.

Isten hozot jo fiam uyonnan uilagra.
Edes hazadban hiuot, jöuendö sok jora
Hogi pedig emlekezel szerelmes attyadra.
Semmi gonossagodat nem uetem orczadra.

Bizon edes magzatom latlak nagi örömel
Tauul letedben uoltam szomorodot sziuel.
Mostan pedig uigadok hogi latlak szememmel
Gyaszt uiseltem miatad haboru elmeuel.
Ma születtel en nekem egyczer uduaromban.
Sziuembul el tauozot egi szereg a buban.
Ad ide job kezedet menynünk be az hazban.
De ti szolgak legyetek nagy forgolodasban.
Hozzatok elő gyorsan szebbik köntesemet.
Abban oltöztessetek edes gyermekemet.
Az uyaban rakjatok arany gyüröimet
Örömmel ujiczatok az en mai keduemet.
Fogdossak megh nagi hamar minden ludaimat
Hal is legyen messek megh az en tikaimat
Nyuzzak megh hamarsaggal köver tulkaimat
Uigassaghoz kesiczetek eges uduaromat. (214)
Kesiczetek nagi hamar igen nagy uaczorat.
Rendelyetek iol hely a sok szep musikat
Hiyátok be baratim szomszedim soksagat
Had lassak en sziuemnek minnyaian uigsagat.

Aplicatio.

Nem külömben uan dolga a bünös embernek.
Mindön Istent megh bantjak es bünt czelekesnek.
A menyorsag utyarul ök mesze ki ternek.
Örök ueszedelemre azok czak sietnek.
De ha azok megh ternek Tekozlo fiuual
Szinten ugy befogagya szibeli uigsaggal.
Aztalhoz ülteti uendegeli mannaual
Oltaron kesitetet kedues uoczoraual.
Illyen az Ur Istennek nagy irgalmassaga
Mint a tekozlo fiu Attyanak joszaga
ki a gonos predalot rosz fiat hozaja fogada
Es uendegseget szerezuen ötet uigastala.
Teryetek azert hozza ti bunös emberek.
Kegyelmes Attyatoknak io uoltat nezzetek
Veghetetlen irgalmat ti megh se uessetek.
Hanem neuet örökké azert diczerjetek. (214b)
Ez pedig az uoczora melyet a uen Atya
Az eo bünös fiának kesitet uala
Az oltari szentsegnek nagi uoltat peldaza
Minden bünösokot embereket magahoz fogagia.
Azert az nagi szentseghez tijs siessetek.
De az oczmany uetekbül immar ki teryetek.
Hogi az örök eletben be siethessetek.
Es ezen nagi szentseget ti diczerhessetek.

Intermedium.

Egh Egh Egh Igen igen egh. Ah mely igen igen
dum aspergitur
Nem ot, nem, hanem a torkom, it egh egh it az igen egh
Ez pedig az uizzel hiaban öntöstetik
Mert annak egese el nem oltathatik
Mert szomiusag miat igen gyötröttetik
Maid el uesz ha borral nem hiuesitik.

Oh nyaualyas torok mely soha nem mongya
Hogy eleg. De igen egh a bort szomjuhozza
Gyakorta a koczmat is megh latogattya.
Mert torka ötet nyugoggyni nem hagya.
Oh torkom epestö rettenetes nagi tüz
Miert korczmara engem gyakorta fertelmesül el üsz
Maid megh eped torkom mert egeti a tüsz
Megh halok utannam marad czak oczmany büz.
bibit. (215)
Vanne jo bor koczmany iffiu legenek
Ha uan, jertek uelem, ma uigan legyetek
Uram is nincz ithon semmit ne fellyetek
Ma uigan leszek czak iszom ueletek.

Milites.

Ülye inkabb uelünk borunk eleg uagyon.
Megh nap el nem megyen addig el nem fogyon.
Ha pedig el fogina a kin fogy hozasson.
Ha pedig raitad fogy. keyd hozzasson.
Bator jo sziuel mind kontyomig.
Iszik.
Immar nem egh am ugy az en szomju torkom.
Egessiggel io uitezek
Megh is egyszer. isom bibit megh is egyszer. Immar
czak alig egh. Megh is egyszer

Milites.

Raitod fogyot hozass. mert igen jo bor ez
Mert a mint mink lattyuk torkunk igen egyez.
Te sem mondod pedig hogy nem iszasz egyest.
En minden dologban torkod neked keduez.
El uiszi a kantat.
Vedd el hamar io iffiu kontyom az koczmara
A jouabul agyon uitezek szamara
Mert lam gondom nincz mostan a hazamra
Uram is nincz otthon myert mennek konyhara. (215b)
Czak igyunk uitezek.

Vir.

It uagy rosz reszeges engemet gyalazo.
Minden joszagomat a borert tekozlo.
Gondatlan rut oczmany koczmakon[4] uandorlo
Megh rontom a tested az nagi bor ihatot
Ur napian korczmara kel teneked menned
Ugy kel az unepeket teneked szentelned
Sem mise sem praedicatio latom nem kel neked
Megh meczem a torkod megh hid bizon neked.
Ugyanis czak azert ö az inepet uarya.
Hogy ideyi legyen a sok bor italra.
Ha templomban küldöm akkor nincz csismaia
De mingyarast uagion ha kel menni korczmara.

[4] (Hibásan: koczkamakon.)

Mulier.

Percutit.

Jai Uram bizon soha bort nem iszom Ur napian. (215)

A hét Szentségh.

Az oltári szentségh.

Az Annya szentegyhaz mindenben igasságh
Es rendelesiben nincz semmi hamissag
Hanem tekeletes szentseg, lelki iosagh
Minden dolgaiban uan alhatatossagh.
Mert erőss kősziklan Christus azt fundalta.
Es het oslopokra aztat föl allatta.
El dolhetetlenül eddig megh tartotta.
E uilag uegheig megh is oltalmazza
A Sz Lelek pedig az Annya szent egyhazat
Bölczesíg hazanak neuezi es mutat
Minden igassagra neki azzal utat
Hogy el ne teuegyen tart uilagos faklyát
A het oslop pedig melyre föl emelte
Annya sz. Egyhazat. es ekesitette
A het nagy szentseget ezzel jelentette
Melyek ereyeuel tartotta s eltette.
En uagyok az egyik a het szentseg közül
Mely ala szallottam a maghas egekbül
Az altal ki Attyanak job keze felöl ül
Az oltari szentseg mely uagyon legh fölül
A töb szentsegeket im mind en eltetem
Ereyekben tartom nagyra böczultetem
Melyekbul szarmazot eleg segedelem
A kerestyenekre es böseges erdem. (217)
En uagyok az kenyer mely menybül szallottam
Annya szent Egyhazat eddiglen taplaltam
Minden igassagban erössen tartottam
Draga szent Veremet kerest fan ontottam
A ki engem eszen nyér orok eletet
Ki ueremet iszsza ueszen nagy kegyelmet.
Minden dolgaiban batorsagos sziuet
Örökkön öröké en altalam elhet.
Mert a mely kenyeret en ti nektek adok
Es testamentomban most zalugul hagyok
Az en testem bizon, arra mindent hiuok
Mert en ut, igassag s örok elet uagyok.
A ki az uton iar el nem teuelyedik
Ki igassagat köuet az megh nem czalatik
Ki eletben marad örökké nyughatik
Es a szentsegekben az reszesittetik.
Azert kiszen uagyon lelki uendegsegem.
Melyben nektek jelen uagyon az kegyelem
Jöyetek en hozzam mert tyektek mindenem.
Szenvedesim, halalom, testem es az uerem,
Ez a szüzesseget neuelö szep pohar.
Ez lelki szepseget megh tartia el hid bar
Minden bünös ember(t) magahoz mostan uar
Ez ellenseg ellen oly mint az erős uar

Ugyanis Christusnak igaz tanitasa.
Hogy oltari szentsegben uagyon lakasa
Az altal a sziben ualo maradasa.
Mint kiralyi szekben uagyon nyugouasa. (217b)
Engemet peldazot az menyei manna
Engemet arnyekozot a frigynek ladaja
Ki altal rontatot ellenseg hatara
Es sokak eletet eddig megh tartotta
Engemet jelentet amaz nagy uoczora
Euangeliomban mely megh uagyon irua
Melyre egy nagy király sokakot hiuata.
Es kik el jöttenek, kegyessen taplalta.
En is azert mindent a ki jarul hozzam
Eltetek taplalok, mutatom hatalmam.
Nekie megh njitotam lelki kinczes hazam
Es ő uele közlöm minden draga jauam. (kerestensegem.)
En altalam leszen minden oltalmatak
El nem hagyom bennem az kik bizakodnak
Mindenut megh aldom kik engem aldnak
Annya sz Egyhaznak kik hiuen szolgalnak.
A mint frigy Ladaia Obededom hazat
Sok jókkal aldotta. kedues akarattiat[2]
Az utan Salamon szep ekes templomat.
Sok aldassal latta Dauidnak satorat.
Ugy enis azok(at) kik engem sziuekben.
Beuesznek s tisztelnek ez titkos szentsegben
Jelen letem hisik kiczin feyersegben
Be ueszem s megh tartom az en kegelmemben.
Az utan be uiszem örök düczosegben
Az szentek szépseges orökös helyekben
Hogi diczekegyek Istennek szineben
Kik most Christus testet hiszik feyersegben. (218)

A keresztsig.

Ninczen ez uilagon egy nehezebb[3] iga
Mint az eredendö bünnek undoksaga.
Embert oczmanito utalatos gaza.
Pokolra uezeto igen nehez szullya.
Ebben pedig minden ember fogantatik
Hanem ha Istentül rend kiuül tartatik
Amint Christus s az eö Annia ki uetetik
Auagy annak utanna az megh szenteltetik
En uagyok most jelen (azert)[4] kerestseg szentseghe
Ezen oczmany bünnek mosogato tüze
Isten kegyelmeben uezetö öszuénnye
Es a tistul(t) lelkeknek megh szentelöye
Engem azert Christus szerzet es ugy rendelt.
Hogy sz. Haromsagnak neueben kerestelt.
Ember iduözült es sz kegyelmet lelt.
A sz. Lelek Isten kit uizben megh szentelt.

[2] Reg. II. 7. szerint a templom az Úr akaratja.
[3] Kétséges olvasás.
[4] Javítás.

E nelkül nem lehet azert örök elet
E nelkül nem nyerhet mar senki kegyelmet.
Mert Christus mondotta nem kereszteltet
Orok karhozatra az ala uetetettet.
En altalam azert a szep artatlansag.
Reatok szarmazik az örök boldogsag.
Minden jauaiual menyei Urasag.
Nektek megh adatik örokos gazdagsag
A ki azert uizzel nem keresztelkedik
Es a sz Lelektül uyonnan nem szuletik
Istennek orsaga annak nem adatik
Hanem setetsegre az el ki uetetik. (218b)
Engemet peldazot amaz negy szep forras
Melly paradiczomot, mint szep hiues folias
Eltette s taplalta. ettül szaporodas
Uolt, minden reszein sok szep ujgastalas (?)
En hozam azert most minyajan joyetek
En bennem minnyajan keresztelkegyetek
Hogi örök eletben reszesek legyetek.
Bünbül megh tistuluan legyetek ekesek.
En hozzam fogadok hiuen mindeneket.
Kereszteluen ököt aduan eleteket
Halalrul eletre hozzuan benneteket.
Elevenituen megh holt lelketeket.
Azert te Christusnak Annya szent Egyhaza.
Ki keresztseg nelkül bünnek ualal gaza.
Eredendo bunnek ualal rut tarhaza.
Eleuenyegyel megh legi (?) Isten satora.
Tarcz nagi büczületteben engem ez szentsegben
Lelkedet tistisd megh ez eleuen tüzben
Bünod szenyet most megh a sz keresztsegben
Hogi eleted legyen örök fenössegben. (219)

Bermalas.

Az is nagy igaia a bünös embernek.
Noha a kerestseg altal az feyenek.
Nyer kegyelmet ugyan s eletet lelkenek.
De igen erötlen s adatik ueteknek.
En uagyok it azert Berlamas (sic!) szentsege
Ki megh erösitem es teszem nyertesse
Ellensegi ellen s hatalmas erössé.
Es megh szenteluen Istennek keduessé.
En altalam Isten papok keze altal.
Es a sz kenetnek fel kenese altal.
Az eö sz lelket agia tölti be malasztal.
Es megh erosituen minden hatosaggal.
Az sz Apostolok draga ideyeben
Midön kerest(yén)seg uolt ö zengejeben.
Es fel neuekedet n. tekelet(es)segben.
Viragzot es fenlet draga szp szntsegben.
Akkor Apostolok kezeket hiuekre.
Reaok uetuén az kerestyenekre.
Viuen az sz. lelek erösitesekre.
Es megh uyulanak az örök eletre.

Most is azert arra ualo ez a szentseg.
Hogy az emberekre jöün az erősségh
Es az utan incab nöyön kerestensegh.
Egyes eletekben az tekeletességh.
En hozzam is azert minnyaian joyetek.
A kik megh a joban uattok erotlenek.
Az Ellenseg ellen megh erösitelek
Es gyözedelmese en tikteket teszlek. (219b)
Erösögyel azert Istennek sz haza.
Ellenseged ellen legh hiueid uara.
A sok öldezesben hogy ne fussal hatra.
En altalam jussal orök boldogsagra.

Poenitentia.

Az nagy nyomorusag emberi nemzetben.
Hogy kerestseg utan esik sok uetekben
Az bermalas utan. ellenseg kezeben.
Minden napiaiban forog czak ueszelyben.
A bün altal pedig Istennek keduebül
Ki esik Urannak draga kegyelmebül
Az szep menyorsagnak ö düczössegebül
Es ki rekestetik minden szepsegebül.
Ennél nagyob kara nincz a gyarlo embernek.
Hogi ellensegeue leszen Istenenek.
Gilkosa s hohera a maga lelkenek.
Es el praedaloia eö Iduosegenek.
En uagyok azert a Poenitentianak
Nagy szentsege s ereye a bün el mosasnak
En uagyok oruosa lelki nyaualjaknak
Es fel tamastoya lelki halottaknak.
Engem pedig Christus akkoron rendele
Mikor a sz lelket rejaiok lehelte
A Tanituanyokot papoka sentelte
Es bün botsanatra hatalmat ereste.[5]
Mennyben megh lesz kötuen, en azt adom nektek.
Monduan ualakiknek bünit megh kötitek
Menyben megh lesz kötuen, en azt adom nektek.
Ha pedig olgyatok bunét embereknek.
Megh lesz az oldua. eök tistak lesznek (220)
En uagyok itt azert a menyorsag kulcza.
A 7 szentseg közöt egyik helyet tartia
A bünnek moczkait eppen ez le mosa.
A ki hozza jarul azt megh tistittia
Szükseg azert hozzam mindeneknek jarulni
Kik a sok bünökbül megh akarnak terni
De sükseg azoknak bünökön bankodni
Es igazan s eppen szentül megy gyonni.
Kik azert a bünben melyen be estetek.
Poenitentiahoz ti most siessetek.
Minden bünöktül ti igy mentek lesztek.
Es a lelki iokban igen leszen reszetek.

[5] Fölébe írva: engede.

Gyarlosagbul azert ualaki uetkezik.
Poenitentia nelkül ném iduözittetik
Hanem elet könyuebül az ki törultetik
Es az karhozatra melye(n) be uetetik
De Poenitentiat a ki tud tartani
Menyei boldogsag arra fog szallani
Azt Isten malastia kezdi tamasztani (?)
Es minde jouaiban aztat helyhesteti
Azert Isten haza kit a szent kerestseg.
Teged megh tistitot — az leg elszö szentseg.
Es a sz bermalas mely masodik szentseg.
Teged erösitet mint Isteni erossegh.
En hozzam sies ha gyarlosagban uagy
Megh tistuls szep lesz. ha bunöd igen nagy.
Mert Christusnal. kegyelem igen nagi
Melyert(?) menyorsagnak te örököse uagi. (220b)

Papi Rend.

Miuel hogy e uilag ollyan mint uiz özön
Es ugy kel ot jarni mint kelepczen s tőrön
Es hatalmat uenni az alnok ördögön
Hogy a pokol kinnya teged nem gyötöryön
Azert az Isten is aztat Paranczolta.
Noenak ki igaz uala. aztat hadta.
Hogy barkat epiczen. eletet az tartia
De abban heleket. szokat czinalna.
Igy akarta azert mostan is az Isten.
Annya sz Egyhaza hogy erösseb legyen.
Sok lako helyeket. benne epitetuen.
Hogi ellenseghi ellen. gyozedelmes legyen.
En uagyok it azert. a Papi meltosag.
Ki altal szarmozik a lelki gazdagsag.
Isten juhaira ualo nagy batorsagh.
Nalam uagyon minden jo s lelki uigassag.
A töb szentsegeknek lesz szolgaltatasok
Isten Eleiben ualo mutatasok
En altalam uannak mise szolgalatok
En elöttem lesznek a szent gyonasok
Bermalas nem lehet az papi kez nelkül
Az oltari szentseg sz Ighiye nelkül
A bün megh oldozas in oldasom nelkül
A töb szentsegek is fügnek ennek ereyetül.
En is azert erre sok hiueket hiuok
Magam szentsegetül en senkit nem tiltok
De tista eletet azoktul kiuanok.
Kiket ez szentsegekre en fel magastalok. (221)
Ekessig, azert annak Annya sz Egyhaznak
Papi meltosagbul erednek s szarmoznak
A hol pedig ninczen böczületi papnak
Az hely nem sokáig adatik pustulasnak.

Hazassagh.

Mely szep sok emberbül gyült sereget latni
Annya sz Egyhazban mint egy tagban lenni
Christus Eghiyeuel s szentsegekkel elni
Ez nelkül nem lehet semmiben uigadni

Megh menyorsagban is az a nagi boldogsag.
Az a ueghetetlen oro(kké)ualosag (?)
Isten Uarasaban leuö nagi gasdagsagh
Szarmazik mind abbul hogi uagyon sokasag.
Innet uagyon szepseg Annya sz Egyhazban.
Hogy sokan it uannak Egyek a Christusban
Minnya(jan) czendesek Christusnak aklaban.
Istennek szolgalnak a sok Templomokban.
De ualoban nagi kar hogy azok megh halnak.
Egy mas utan mennek es utra indulnak
A keserues halal torkaban akadnak
Es a rothadasnak minnya(jan) adatnak.
Hogy azert el ne fogyon az Annia sz Egyhaz
Feletteb szükseges it a szaporodas.
A halottak utan uilagra be hozas
Es szentseghnek ualo szogaltatás.
En uagyok it azert. most a sz hazassag.
Mely altal el nem fogy a rendes sokasag
Annya sz Egyhazban. a papi meltosag
Szaporodik es nöy it minden jamborsag (221b)
Ha azert nem uolna sz Hazassag rende
Annya sz Egyhaznak fogyasa nagi lenne
Es minden embernek ugy szagadna uege
De ez altal uagyon eö neuekedese.
En hozzam is azert hiuek siessetek.
Ki e nagy szentsegre lepni igyekestek
Isten rendeleset hiuen be tölczetek.
Abban tistasagban es szentül (?) ellyetek.
Te aldot Istennek Annya sz Egyhaza.
A Hazassag altal Teryegi ki uilagra.
Minden reszinek külsö hatarara.
Neuekegyel es ely Isten orszagara.

Utolso Kenet.

Miuel az halalban uagyon sok felelem.
A halal kezeben mert nincz segedelem.
Nem leszen ettul ment megh a fejedelem.
Semmiben nem leszen ettul engedelem.
Fél akkor az ember a nagy szamadastul.
Mely tőle uetetik az igaz birotul
Igen resket akkor a sentientiatul. (sic!)
Es mindenek felet a pokol kinnyatul.
Vadoloi lesznek a bunnek sok uolta.
Az Attya Istennek raita töt sok joua.
Minden felol pedig az orzo Angyala.
A föld kereksege a egh magassaga.
Hogy azert sok kinban ketsegben ne essek
Vagy hogy a satantul ne haborgatassék
Es Bunei miat ketsegben ne essek
Es a hiuek közzul hogi ki ne vetessek. (222)
En uagyok az utolso kenetnek segetsege
Kiuel megh öletik a ueteknek merge
Es megh boczatik az embernek uetke
Melyel megh bantatatot Istennek felsege.

Eztet onnön maga Christus paranczolta.
Sz Jacab Apostol altal megh iratta
Az egesz uilagra azt mind ki adta
Es a bibliaban aztat be iratta
Hogy ualamely ember betegsegben esik.
Es a sz kenettel az megh kenetetik
Bünenek soksaga mind el törloltetik
Es az menyorsagra az uezerleltetik
Velem azert tik is minnajan elyetek
Es betegsegtekben megh kenetessetek.
Hogi örök életre ti be mehessetek.
Istennek orszagat hogi el nyerhessetek.
Ezzel biztassad te azert magadat.
Hogy könnyeb szenved a te halalodat.
A szent kenet altal kend megh tagaidat.
Hogy örömben lassad a te ualtsagodat. (222b)

Ecclesia.

A mint hogy nem elhet a test lelek nelkül
A mint nem mozoghat a tag is uer nelkül
A lelek sem elhet Isten malastia nelkül
Ugy Annia sz Egyhaz a het szentseg nelkül.
En azert mint holt test lelek nelkül uoltam.
Midön szentseg nelkül czak magam maradtam.
Minden dolgaimban hiaban faradtam.
Czak mint lelek nelkül holt tag ollyan uoltam.
De a kerestsegtül megh eleuenittetem
A Bermalas altal megh erosittettem.
A oltari szentseg altal szenteltettem
Poenitentiara menuen megh elettem.
A papi meltosag engemet szepitet.
A hazassag tartot es sapordoua tet
Az utolso kenet. ketsegben nem eyetet.
Ez a het szentsegtul lelkem minden jot nyert.
Ezert az hét szentseg olly mint a het oslop.
Ki az Isten hazat bekessegben tartot
Es Halotaibul engem fel tamastott.
Minden lelki jokot reám adot s ostot.
Ez het szentseg ollyan mint Isten hét lelke
A kiket uilagnak reszeire külde
Hogi a holt tagokat megh eleuenicze
Es testben lelek azokat eltesse.
En azert ezeket böczülöm tistelem
Ezen el ertem (?) mert megh tartia eltem
Ezek altal ream szal minden kegyelem
Isteni felsegtül eleg segedelem. (223)
Ezek közöt pedig az oltari szentseget
Mely erdemel minden tista szeretetet.
Tülem is mai nap orok tisteletet (jav.: unepet)
Es örökké ueszen minden boczuletet.
Sedet Sacr,
Most azert minnya(jan) egenlö uig sziuel.
Tigedet diczirunk e kis enekekkel.
Es fel magastalunk uigsagos uersekkel.
Oltari nagy szentseg. mostan diczertessel.

Tüled uarom epen minden segedelmem.
Te neked ajanlom szegenj arva nepem.
Orszagomban leuo kis arua seregem.
Ez igas[6] uilagon leuen het sz(en)tsegem (?).
Azert az nagy szentseg.

Alszeghy Zsolt.

*

L'auteur publié ici une moralité hongroise du commencement du XVIIe siècle, dont le genre figure dans les traités d'art poétique de l'époque sous la dénomination de „comico-tragoedia". Après un Prologue on lit les fragments d'un mystère qui relate l'histoire de l'arche d'alliance; puis vient la moralité du Fils prodigue avec des intermèdes comiques (l'histoire du clerc s'improvisant tour à tour cordonnier, marchand et charlatan et celle de l'ivrognesse corrigée par son mari). Enfin les sept sacrements se présentent sur les planches pour vanter leurs vertus secrètes sous forme de monologues. Le manuscrit fut composé dans un couvent de Franciscains dits „salvatoriens" et peut être considéré comme la plus ancienne pièce dramatique jouée dans les écoles hongroises. *Zsolt Alszeghy.*

EGY XIII. SZÁZADI SZENT ERZSÉBET-LEGENDA.

Immár hét évszázad telt el Árpádházi Szent Erzsébet halála óta, azonban emléke ma is élénken él, mert a költészet, a festő- és szobrászművészet, a tudomány egyre újabb és újabb művet szentel tiszteletének. Mégis a korunkban létrejött munkák csak elhalványuló sugarai annak a nagyszerű, ragyogó irodalomnak, amely a XIII. és XIV. században fonódott Árpádházi Szent Erzsébet alakja köré. Ennek a gazdag legendaköltészetnek egyik szerény termékét, amelyet a *francia Anonymus legendája* címen szoktak emlegetni, a franciaországi Valenciennes könyvtárában őrzik.

A Valenciennes-i legendáról legelőször a kéziratát leíró katalógus emlékezik meg: „In hoc volumine continentur hec: miracula sancte Rictrudis, passio sancti Dyonisii sociorumque eius, *vita sancte Elisabeth;* item cronice et principaliter de regibus Francorum.[1] Legendánk a negyedrétű pergamentkéziratnak 64—74. lapjait foglalja el. A 64. lap rectoján, az első hasáb alján, kezdődik ezekkel a szavakkal: „Incipit prologus in vita beate Elisabet nobilis matrone" és a 74. lap rectojának első hasábján így végződik: „Per quem sum scriptus, est Gallus nomine dictus, numquam devictus, sed semper sit benedictus". A kéziratot a katalógus XIII. századból valónak mondja;[2] csakugyan minden jel arra mutat, hogy ebben a században készült. Erre utal az

[6] eges (egész)?
[1] Catalogue des manuscrits des bibliothèques publiques. Départements. 25. k. 407. l. 508. sz.
[2] I. h.

írás minden karaktere, a betűk egyszerű alakja, az egyenes vonalvezetés. Kódexünk írása kéthasábos, gondos, könnyen olvasható. Legendánk szövegében alig találunk könnyen kiigazítható másolási hibákat.[3]

Érdekes a kódex tartalmának összeállítása: Szent Dénesnek, Párizs egyik védszentjének élete, a francia királyok történetét elbeszélő krónikák közé veszi fel Magyarországi Szent Erzsébet legendáját. Azonban ezt szentünknek a XIII. században Franciaországon annyira élénk tiszteletével könnyen megmagyarázhatjuk.[4]

A legenda szerzőjéről semmit sem tudunk, de ha felfogását tanulmányozzuk, csaknem bizonyosan kimondhatjuk, hogy ferencrendi szerzetes lehetett. Igaz, hogy Szent Ferenc és Szent Erzsébet emléke más legendában is szorosan összeforrt, azonban itten egészen különös fontosságot nyer. A szerző ismételten kiemeli, hogy Szent Erzsébet gondviselő anyja volt a ferencrendieknek, miként Szent Ferenc atyja szerzeteseinek.[5] Midőn pedig a szentünk imádságára megtért ifjú szerzetbelépését beszéli el, olyan nagy dícsérettel szól a ferencesekről, amilyent nehezen írt volna a szerzeten kívül álló.[6] Végül Szent Erzsébet halála után történt csoda elbeszélésénél is nagyon szép, feltétlen ferences eredetre valló megjegyzésében ismét együtt említi a XIII. század két lánglelkű szentjét.[7]

A legenda keletkezésének korát sem világítja meg semmi adat. Írónk szeret általánosságban mozogni, nem említ történelmi tényeket, amelyeknek alapján szerzése dátumának megállapítására támpontot nyerhetnénk. Fennmaradt egyetlen kéziratából csak azt állapíthatjuk meg, hogy a XIII. századból származik, az íráshibák meg valószínűvé teszik, hogy másolat. Így a legenda írását körülbelül a XIII. század közepe tájára tehetjük. Ugyanide fog utalni a forrásokkal való összehasonlítás is.

Legendánk forrását nagyon könnyű megállapítani: minden adatát megtaláljuk a *Libellus de dictis quatuor ancillarum s. Elisabeth confectus*[8] című munkában. A prológus azonban bizonyára a szerző műve:

[3] Am, Iam helyett 68. f.° v. I. col.; presepi, presepio helyett 70. f.° v. I. col.; fugiasti, értelem nélkül megismétli 70. f.° v. II. col.

[4] Balázs I.: Magyarországi Szent Erzsébet a XIII. század francia irodalmában.

[5] Fratrum minorum mater erat 65. f.° v. col. I. Quesivit lanam et linum ad vestes Fratrum minorum et pauperum facienda.

[6] Iuvenis vero karitatisque numquam excidit; in se non patiens fervorem refrigescere ad ordinem Fratrum minorum se transtulit, ut quia per eius orationem perfecte caritatis iam expertus incendium, eius consilio prorsus et auxilio cum Christi pauperibus, qui iuxta verbum sapientis nudi currunt ad gloriam, tandem evacuato, quod ex parte gerimus in perpetuo perfecte caritatis camino totus incessanter arderet. 66. f.° v.° II. col.

[7] 72. f.° r. col. I.

[8] Ez a munka Szent Erzsébet társnőinek a pápai követ előtt tett

«Vitam et miracule beate Elizabeth, filie regis Hungarie, Thuringorum lantgravie, tractaturus, Te, Deus omnipotens, exoro, ut qui linguas infantium facis disertas et aperis ora mutorum, linguam meam tange carbone desolatorio verbi tui et os meum, quod ad nuntiandum laudem tuam aperui, iubilo tue laudis adimple, ut discam et noverim ad utilitatem meam et totius ecclesie tue narrare magnalia tua, qui facis mirabilia magna solus et Te predicare mirabilem in sanctis tuis, quorum merita recensemus ad laudem et gloriam nominis tui, quod est benedictum in seculorum secula. Amen.»[9]

Ezután áttér Szent Erzsébet életének elbeszélésére. Itt már felismerhetjük, hogy ismeretlen szerzőnk adatait kivétel nélkül a Libellusból meríti. A gyermekkort egész röviden beszéli el, megemlíti a „ludus annulorum"-ot, szentünk szegények iránti szeretetét, szól Szent János tiszteletéről. Majd mindjárt házasságára tér át: «Sed tandem nubilis Elizabeth super regum stemata suam regalem exaltans progenim, a parentibus suis nupta viro, virum habuit ducem Thuringorum, cui sicut Sara Abrahe, dominum eum vocans, in omnibus obediebat. Et erant duo in carne una, quam Deus coniunxit, quia caput mulieris vir, caput viri Christus. Ex tunc vero misericordie memor amplius et super afflictos pia gestans viscera, sese varie pauperum miserie conformabat mater.»[10] (Szent Pál. Epistola ad Eph. 5. 23, 31.)

Ekkor szól gyermekeiről is: «Beata ergo Elisabeth, tamquam lignum fructiferum serus decursus aquarum plantatum, de radice humilitatis fructus germinans misericordie, duos filios, secundum carnem masculum et feminam viro suo feliciter peperit.»

Valenciennes-i Anonymus:	*Libellus:*
In quorum *purificationibus*, ut sisteret, eos Domino ad templum deferens *instar beatissime Virginis* Dei Genitricis Marie, *nudis pedibus* et *propriis* gestans *in ulnis* cum mysticis luminis et agni muneribus *offerebat* ...[11]	*In purificatione* ... ipsa in laneis et *nudis pedibus* familiariter ibat ad ecclesiam portans puerum suum *in propriis ulnis*, exemplo *Beatae Virginis*, cum candela et agno *offerens* puerum super altare.[12]

Majd így halad tovább a Libellus nyomán:

In rogationibus in laneis et nudis pedibus processionem crucis sequens g l o r i a b a t u r	Item *in rogationibus in laneis et nudis pedibus processionem crucis* sequebatur *et in predi-*

vallomásait tartalmazza. A belőle közölt részeket Huyskens A. kiadása nyomán (München, 1911) idézzük.

[9] 64. f.° r.° I. col.
[10] 65. f.° r.° I. col.
[11] 65. f.° r.° II. col.
[12] Idézett kiadás 24. l.

in cruce Domini Jesu Christi, cui mundus crucificus erat et ipsa mundo. *In predicationum stationibus* cum apostolo fieret peripsema, *semper se* locans *inter pauperrimas*, cum Sancto David ludens et facta vilis coram archa Domini, idest Ecclesia, derisionem Michol, idest omnis atque omnis populi non timebat.[13]

cationum stationibus semper inter pauperrimas se locabat.[14]

A most közölt idézetekből láthatjuk, hogy legendánk szerzője még a szóról-szóra való átvételtől sem riad vissza. Azonban rendszerint átalakítja a *Libellus*ból merített részleteket; röviden foglalja össze az eseményeket, azután Szent Írás- és zsoltáridézetekben bővelkedő reflexiókat fűz hozzá. Így jár el a következőkben is. Elbeszéli, hogy Szent Erzsébet mennyi jót tett a szegényekkel, milyen alázatosan engedelmeskedik gyóntatójának, Konrádnak, azután ekként folytatja:

«Videres eam, tamquam alteram Magdalenam, humilitate turritam, semper in cena Domini lotioni pauperum insistentem, pedes eorum instar pedes Domini recumbentis in domo Simonis leprosi lacrimis suis lavantem et capitis sui velo tergentem. Osculabantur leprosorum pedes et ulcera et ex oculis lacrimas diffundebat. Et fuerunt illi lacrime sue panes dies ac nocte in convalle plorationis, quibus in magna iucunditate fluebat. Et lacrime sue ab oculis suis quasi de fonte fluebant et quod dictu mirabile est, simul gaudebat et flebat; vultusque eius non fuerint amplius commutati. Risus eius dolori miscebatur et tristitia vertebatur in gaudium, dum sederet in cena cum cenantibus, quibus erat Dominicam cenam manducare.»[15]

Majd szerzőnk áttér a Szent Erzsébet imádságára szerzetbelépő ifjú történetének elbeszélésére,[16] miközben így dicsőíti szentünket:

«O si videres eam, in croceis nutritam tenerrime, cum ulcerosis pauperibus in strequilinio paupertatis versari et stulta mundi eligere, ut sapientiam inflantem confunderet, sapientem eius stultitiam super Salamonis sapientiam mirareris et fleres. Vere hec est mutatio dextere Excellsi: pro palatio strequilium, pro crispanti crine calvitium, pro pectorali fascia cilicium, pro corona cinerem commutare.»[17]

[13] 65. f.° r.° II. col.
[14] Idézett kiadás 25. l.
[15] 65. f.° v.° II. col. — 66. f.° r. I. col.
[16] 66. f.° r.° II. col.—v. I., II. col. Libellus idézett kiadás 53—55. l.
[17] 67. f.° r.° I. col.

Lajos őrgróf halálát röviden írja le anonymusunk, Szent Erzsébet elűzetését is éppen csak megemlíti, ellenben hosszan és szépen beszéli el szentünk találkozását a hídon egy öreg koldusasszonnyal, aki őt belöki a sárba. Ekkor Szent Erzsébet alázatosságának és szelídségének ismét gyönyörű tanujelét adja:

«Quadam vero die vetula quedam frequenter eius adiuta beneficiis, dum in stricto vico, ubi propter transitum luti profundi positi erant lapides, beate Elizabeth ad ecclesiam properanti obviasset, nostram margaritam detrusit in lutum. Iacebat in luto gemma pretiosa, luto deforis involuta, sed intus plena decore. Omnis enim decor filie regis ab intus, quia fortitudo et decor indumentum eius. Sed in tribulatione gaudens pulcherrima mulierum et multum ridens Deum benedicebat, vestium suarum sordes abstergens.»[18]

Szent Erzsébet erényeinek újabb dicsőítése után teljesen a Libellus nyomán közli szentünk egyik víziójának leírását;[19] csak a szórendet változtatja át egy kissé: a Libellusban a vallomást tevő szolgáló első személyben idézett szavait átteszi harmadikba. Természetesen itt is hozzáad egyéni reflexiókat:

«Iam in ipsa, quod perfectum est, incipit revelari et evacuari quod ex parte est. Iam ipsa fides, quae est iuxta apostolum sperandarum substantia rerum, argumentum non apparentium, quasi desinit esse fides, dum eidem substantia rerum ostenditur, dum ablato argumento cum hoc adverbio non apparet veritas apparentium. Iam spes in ipsa quasi terminat suum esse, dum in promptum res est, quod enim videt quisquid sperat. Iam in ipsa caritas incipit esse totum, dum videt Dominum facie ad faciem, dum de contemplatione spei transit ad visionem speciei, mira iocunditas.»[20]

Bennünket még különösen érdekel Szent Erzsébet legendájának az a része, amely a magyar királynak leányához küldött követségéről szól. Névtelen legendaírónk, sajnos, itt sem ad semmi történelmi adatot forrásához:

«Audiens autem pater suus, quod filia eius ad tantam miseriam devenisset, comitem quendam, nomine Paniam,[21] misit ad oppidum de Marchpurch, quatinus eam ad domum paternam revocaret, ubi, sicut filiam regis decebat, regiis vestibus indueretur et monilibus ornaretur; qui enim mollibus vestiuntur in domibus regum sunt. Qui veniens ad opidum de Marchpurch cum magno militum comitatu, invenit eam in specie pauperis, non mollibus, nec monilibus, sed vilibus pannis indutam, in suo secreto cubiculo cum ancillis suis domesticis lanam tractantem et labori manuum insistentem, sibique et pauperibus victum proprio labore querentem. Qui tantam eius humilitatem admirans ait:

[18] 67. f.° v.° I—II. col. Libellus, idézett kiadás 34. l.
[19] 68. f.° r.° I—II. col. v.° I. col. Libellus, idézett kiadás 35—36. l.
[20] 68. f.° v.° I. col.
[21] A Libellus idézett kiadásában Pavia, ugyanott említett variáns Pania. 65. l.

„Nunquam et nusquam visa est filia regis fusare." Et cum nullo modo posset eam ab illo sancto proposito revocare multum eius humilem conversationem attendens, valedicto recessit. Ecce quomodo Dominus in funiculis Adam traxit eam in vinculis caritatis. Unde dicere potuit illud Apostoli ad Romanos: Quis nos poterit separare a caritate Christi etc. Quia revera vulnerata erat caritate et sic obedientie clavi affixa caritati, quod neque mors, neque vita, neque angeli, neque creatura alia posset eam separare a caritate Dei.»[22]

Majd legendaírónk ismét áttér Szent Erzsébet irgalmassági cselekedeteinek elbeszélésére,[23] összeolvasztja és csaknem szószerint használja fel forrásának két helyét.[24] Ezután elég szabadon, a Libellus szavaihoz[25] kevésbbé ragaszkodva meséli el a kétszer alamizsnakapáson ért leány hajlevágásának történetét.[26] Természetesen ehhez is fűz megjegyzéseket: összehasonlítja Sámson hajlevágásával. Szentünk nevére keresztelt gyermek szüleinek visszatérését elbeszélő csoda leírása szintén összevont.[27]

Ekkor szerzőnk belefog Szent Erzsébet halálának elmondásába. A Libellusból sok egyezéssel átvett rövid részlet megint alkalmat ad legendaírónknak arra, hogy saját érzelmeinek kifejezést adjon és kedves szentjét dícsérettel halmozza el. Forrásának poétikus sorait jól kiaknázza, midőn Szent Erzsébetet, Szent János nagy tisztelőjét, sáshoz hasonlítja:

Valenciennes-i Anonymus:	*Libellus:*
Cum vero *ultimo decubuisset et ad parietem versa iaceret* ante aliquot dies sui exitus, avicula quedam *quasi* contra *collum eius voce dulcissima modulabatur, cuius excitata dulcedine* pariter *decantabat.*[28]	*Cum* domina mea, beata Elisabeth, *ultimo decubuit* lecto, audivi *vocem quasi* intra *collum eius dulcissimam et iacuit ad parietem versa* . . . cuius dulcedine *excitata* oportebat me *cantare.*[29]

«Avis nostra, cuius semitam ignoravit regulus, pennis geminae caritatis pennata et veritate virtutum, tamquam plumarum decorata, suum volatum proximum suo iubilo premonstrabat, ut suspirium turturis, que reddere gemitum pro cantu solet, iubilo philomene spiritualiter concordaret. Homo namque natus est ad laborem, avis ad volatum.[30] O beata Elizabeth dies speculationis

[23] 69. f.° r.° II. col. és v.° I. col.
[22] 68. f.° v.° II. col. 69. f.° r.° I. col.
[22] 68. f.° v. II. col. 69. f.° r.° I. col.
[24] Idézett kiadás 27. l. és 44. l.
[25] Libellus, idézett kiadás 55—56. l.
[26] 69. f.° v.° I. col.
[27] 69. f.° v.° II. col. Libellus 58—60. l.
[28] 70. f.° r.° II. col.
[29] Idézett kiadás 77. l.
[30] 70. f.° r.° II. col.

tuae, visitatio tua venit. Venit finis miserie tue et beatitudinis tue non erit finis, Sectaris claritatem emularis spiritualia magis autem, ut prophetes. Mors in ianuis et infirmitas, hec ad mortem et infirmitatem non sentis. Nempe hoc agit fortis, ut mors dilectio, quia perfecta caritas foras mittit timorem et perfecta sanitas infirmitatis dolorem. Aquila grandis es semper, Johannis aquile specialis amatrix, sub pennis sperasti, qui sanitas in pennis eius.»[31]

Szentünk halála után való nagy tiszteletének leírása szóról-szóra megegyezik forrásának megfelelő részletével;[32] csak ezt teszi hozzá:

«Mira nostri temporis clara sacri corporis, a partibus dispersis, sanitates comparant et salutem reparant aegris universis.»[33] Sajnos, ez is nét annyira általános megjegyzés, hogy nem következtethetünk belőle legendánk szerzésének idejére.

Ezután legendánk legszebb és legköltőibb része következik. Szerzőnk összehasonlítja Assisi Szent Ferencet és Árpádházi Szent Erzsébetet. A Poverello életében prédikált a madaraknak és azok szavára dalba kezdtek; lelki leányának halála után énekeltek gyászéneket a madárkák, mert hiszen prédikálásában és fölfelé repülésében ő is hasonló volt hozzájuk. Szent Ferenc frátereinek atyja volt, miként Szent Erzsébet anyja; az egyik őrizte őket, mint hű atya, a másik táplálta és védte, mint jó anya. Ezért gyászolta szentünket a minoriták serege, mert jó atyjuk halála után már az sem maradt velük, aki anyaként vigasztalta és dédelgette őket:

Valenciennes-i Anonymus:	*Libellus:*
Cum autem vigilie dicerentur, abatissa de Wetere, que tunc presens ad erat, audivit aviculas iocundissime decantare. Admirans ubi hoc esset exiit ecclesiam et vidit aviculas in cacumine ecclesie plurimas congregatas, quasi mortis exequias agentes et variis modis cantantes.[34]	*Cum autem vigilie dicerentur, abatissa de Wethere, que tunc presens erat, audivit aviculas iocundissime decantare et admirans ubi hoc esset, exivit ecclesiam et vidit aviculas in cacumine ecclesie plurimas congregatas, quasi mortis exequias agentes et variis modis* audivit eas cantare.[35]

«Recte mortis eius exequias celebrant aviculae, cuius tota vita volatus, ut semper dicere haberet cum Psalmisto: „Quis dabit michi pennas, sicut colombe et volabo et requiescam.“ Erat enim columba sancte simplicitatis, nidificans in foraminibus, preter in

[31] 70. f.° v.° I—II. col.
[32] Idézett kiadás 81. l.
[33] 71. f.° v.° II. col. Libellus, idézett kiadás 79. l.
[34] 71. f.° v.° II. col.
[35] Idézett kiadás 79—80. l.

cavernis matherie, Dominice passionis clavis affixa. Legitur enim de beato Francisco, quod in vita sua predicaverat avibus, ut quos volucres celi et volatilia pennata per contemplationem effecerat, fierent predicatores. Legitur de ista sancta vidua, quod aves post mortem eius pariter congregate, quasi mortis eius exequias celebrabant, ut quibus predicando, volando similis extiterat de morte eius contristari deberent. Ille fratrum pater erat, ista mater eorum, ut dicebat. Ille custodiebat eos ut pater, ista nutriebat eos ut mater. Lugeat ergo Fratrum minorum unitas super matre sua et diversis lamentationibus quasi diversis modulis amissionem eius deploret, quod patre sublato de medio non est amplius, qui consoletur eos et foveat sicut mater.»[36]

Legendaírónk a temetésről egészen röviden, a Libellus nyomán szól, azután ismét Szent Erzsébet erényeit magasztalja, a mulier fortis dícséreteit alkalmazza reája.[37] Különösen alázatosságáról beszél szépen: «Et sicut pre ceteris arboribus cedrus alta Libani prestans altitudine, beata Elizabeth nobilitate sanguinis divitiarum et pulchritudinis regum filias antecellans, ut fieret ysopus humilitatis, humiliavit semet ipsam in convalle plorationis.»[38] Majd ismét elbeszéli, mennyire szerette a szegényeket, milyen hősiesen ápolta a betegeket. Végül szentünk ereklyéjének sírból való kiemeltetését és tiszteletét írja le névtelen szerzőnk.

«Sed tandem divine providentie placuit, quod lucerna tam luminosa non amplius sub telluris modio, sed super candelabrum aureum poneretur, quod instar serpentis enei, quem Moyses erexit in palo omnium oculis cordis in eum aspicientium languoribus mederetur. Fabricatur ergo vas areum, thesauro abscondito in agro, conveniens tamquam propitiorum de auro mundissimo in eminenti positum, de quo nobis Dominus propitius responderet, iuxta illud Exodi: ‚Inde percipiam et loquar ad te.' Fabricatur inquam vas aureum in quo, tamquam in archa testamenti virga florens et fructiferans tabule legis et urna manna continens spiritualiter servarentur.»[39]

Befejezésül említi Szent Erzsébet csodáit. Tizenhat halott feltámasztásáról emlékezik meg, éppen úgy, mint a *Libellus:*

Iam per totum mundum insignis habetur et celebris cuius mors, cuius vita insignis diversis et innumeris miraculis gloriosa refulget. Tante ergo signa glorie venerentur hodie recreata cuncta quatenus laborantes in vinea Domini Sabaoth et eius orationum recreari mereantur refrigerio, que post laborem operum ad superum quietem transivit, que cura curam pauperum Martha extitit per opera misericordie, cuius etiam veraciter vita recitat, quod iam sexdecim ad minus defuncta mortuos suscitavit, ad laudem

[36] 72. f.° r. I—II. col.
[37] 72. f.° v. I—II. col., 73. f.° r.°
[38] 72. f.° v. II. col.
[39] 73. f.° r. II. col. v. I. col.

et gloriam Domini nostri Jesu Christi, qui cum Patre et Spiritu Sancto vivit et regnat Deus per omnia secula seculorum. Amen.[40]

Tehát a XIII. századbeli Valenciennes-i Anonymus Szent Erzsébet-legendájának egyetlen forrása a *Libellus de dictis quatuor ancillarum s. Elisabeth confectus.* Mint láttuk, előfordul, hogy szóról-szóra felhasználja forrásainak adatait, másutt meg alaposan összevonja az események elbeszélését, azonban néhány szószerinti egyezésből itt is biztosan állíthatjuk, hogy a *Libellus* volt szerzőnk mintaképe. Természetesen írónk nem tartja meg Szent Erzsébet életének elbeszélésében a *Libellus* sorrendjét,[41] hanem a fontosabb adatokból ügyesen írja meg legendáját. Új eseményeket nem tesz hozzá, ezért a forrásával való összehasonlítással sem nyertünk támpontot keletkezése dátumának meghatározására. Azonban Huyskens feltevését, hogy legendánk a *Libellus* egyik legrégibb feldolgozása,[42] a kézirat kora és más későbbi vita felhasználásának hiánya valószínűvé teszi.

A Valenciennes-i Anonymus művét tehát nem sorolhatjuk a fontosabb Szent Erzsébet-életrajzok közé; mégis legendánknak van jelentősége a korabeli gazdag hagiografikus irodalomban is. Szerzőnk nagy érdeme a rövidség. Tíz folión összetömöríti szentünk életének fontosabb eseményeit. Különös dícséretet érdemel még szép stílusa. Szeretettel és tisztelettel ír Szent Erzsébetről, mindig megtalálja a helyes kifejezéseket. Egy-egy szó valóságos stílusihletet ad legendairónknak, ehhez fűzi azután reflexióit. Néha egy szó elégséges, hogy eszébe juttasson Szent Írás-részleteket. A *Libellus*ból vett adatokat így olvasztja egységes legendává, ezáltal nyer műve egyéni színezetet.

A Valenciennes-i könyvtárban őrzött kéziratos Szent Erzsébet-legenda szerzője tehát valószínűleg ferencrendi szerzetes, aki a XII. század közepe táján írta művét. A Libellusból merített adatait rövid költői legendává tömöríti s így a Szent Erzsébet alakja köré fonódó irodalmat új alkotással gazdagítja.

Király Ilona.

*

La légende de sainte Élisabeth de Hongrie conservée à la Bibliothèque de Valenciennes est selon l'auteur de cet article l'œuvre d'un franciscain qui y fait l'éloge de son ordre et unit le culte de sainte Élisabeth à celui du fondateur de l'ordre. Elle remonte probablement au XIIIe siècle. La source de la légende est le *Libellus de dictis quatuor ancillarum s. Elisabeth confectus* que l'anonyme de Valenciennes transcrit souvent fidèlement dans son œuvre. Sur sainte Élisabeth de Hongrie dans la littérature française du moyen âge cf. Balázs Ilona: Magyarországi Szent Erzsébet a XIII. század francia irodalmában, Bp., 1930.

I. Király.

[40] 73. f.° v. II. col., 74. f.° r. I. col.
[41] Idézett kiadás 81. l.
[42] Idézett kiadás XX., VI. l.

GUSTAVE LANSON.

(1857—1935.)

A művelt emberiség emlékezetében elsősorban irodalomtörténeti kézikönyve tartja majd fenn a mostanában elhúnyt Gustave Lanson nevét. Megbízhatósága nem különös erény, ezzel több modern tudományos mű dicsekedhetik, de páratlanná teszi kézikönyvét érdekessége, fordulatossága, ötletessége. Regénnyel nemcsak azért nem szabad összehasonlítani, mert elcsépelt ez a hasonlat, hanem azért sem, mert nem találó. A regény nem annyira sokoldalú, mint Lanson irodalomtörténete. Legközelebb áll talán az izgalmas útleíráshoz, ha az utazó a leírt országot is alaposan ismeri, meg jó szeme és tolla is van. Az is útleíráshoz teszi hasonlóvá, hogy Lanson sem keres mélyebb összefüggéseket az átélt részletek között, ahogy az utazó élményeit is csak az kapcsolja össze, hogy ugyanaz az ember fogja fel őket. De az élmények leírásában élvezi az olvasó a páratlanul fejlett francia kritikai irodalom éles és finom megkülönböztetéseit, a századok munkájával kiművelt, érzékeny ízlést, az emberi lélek mély és elfogulatlan ismeretét és az előadás elegáns könnyedségét, amely a legnehezebb problémák tárgyalásánál sem mond le csiszoltságáról.

Lanson irodalomtörténetét legtöbb olvasója azért olvassa gyönyörűséggel, mert méltó örököse a nagy francia kritikai mult legszebb hagyományainak. Szakemberek számára azonban többet jelent Lanson munkássága: hű tükörképe azoknak az eszmeáramlatoknak is, amelyek kora irodalomtudományát befolyásolták.

Irodalomtörténetének megjelenését (1894) megelőző években a francia kritikában módszercsere ment végbe a szokásos viták közepette. A XIX. század mesterkélt rendszereiből (Taine, Brunetière) kiábrándult a közönség. Az akkor virágzó kritikus nemzedék (Anatole France, Jules Lemaître) ezért az egyéni szabadság, a költői s nem tudományos kritika, a megérzés, az intuició jogait hirdették szemben a dogmatikus, értékelő, mindent rendszerbe foglaló tudományos kritikával. Az akkor divatozó festőiskolától kölcsönvett névvel impresszionista kritikusoknak nevezték magukat.

Az impresszionista kritika mellé állott Lanson is és irodalomtörténetében sikerült olyan módszert találnia, amelyben az impresszionizmus szabadsága és az irodalomtörténet fogalmában rejlő tudományos fegyelem közötti ellentét megoldódott. A két ellentétes elv közül az impresszionizmus lett erősebb. Irodalomtörténetének előszavában ezt írta: „Ismerek néhány matematikust, akiket szórakoztat az irodalom, akik azért mennek színházba vagy azért olvasnak könyvet, hogy felüdüljenek. Ezek közelebb járnak a lényeghez, mint azok az irodalomtörténészek — amilyeneket szintén ismerek —, akik nem olvasnak, hanem kutatnak és azt hiszik, elvégezték dolgukat akkor, ha cédulára szednek minden nyomtatványt, ami kezükbe kerül. Az irodalom rendeltetése az, hogy élvezetet szerezzen."

Az irodalomtörténész szerepe e felfogás szerint azonos az olvasóéval, legfeljebb fokozottabban és öntudatosabban reagál a műalkotás által közvetített benyomásokra. Az impresszionista felfogás azonban nem érvényesül egész irodalomtörténetében. A korszakolásban, az írók és műveik értékelésében legtöbbször kitart a hagyományok mellett, sőt sok esztétikai ítéletet is átvesz. A változás inkább az ítéletek megokolásában van. Azonban a megokolás sem tisztán impresszionista. Jobban érvényesül benne a bíráló értelme, mint megérzése, intuiciója. Lansont józan esze és lelkiismeretessége mértéktartásra ösztönözte és

megóvta attól, hogy levonja az impresszionista elv minden — még szélsőséges — következményeit is.

Későbbi pályafutása alatt mindinkább lelkiismeretessége érvényesül. Legfőbb gondja már nem az lesz, hogy előkészítse és fokozza az olvasók műélvezését, hanem az, hogy olyan módszerre tegyen szert, amely lehetőleg mentesíti az irodalomtörténetet a tévedésektől. Amit irodalomtörténete előszavában még elítélt, a cédulázó tudóst most már szükségesnek tartja. Egyik tanulmányában (La méthode de l'histoire littéraire. Revue du Mois. 1910.), amely későbbi tudományos elveit foglalja össze, meg is jelöli a különböző kutatási területeket. A kiindulópont a szöveg alapos megértése, második lépés: összehasonlítása, majd csoportosításuk következik műfajokba, iskolákba, társadalmi és irodalmi irányokba. Tiszta filológiai módszer, amely a humanisták vizsgálódásával kezdődött és a XIX. századi pozitivizmus irodalomtudományi munkásságában érte el virágkorát. Amily régi és elterjedt ez a módszer Németországban, ahol az irodalomtörténeti kutatás minden területét befolyásolta, sőt irányította, olyan alárendelt szerepet játszott Franciaországban, ahol csak a legszükségesebb mértékben használták fel a tudósok. Lanson figyelmét a francia irodalmi középkor nagy kutatójának, *Gaston Paris*nak sikerei hívták fel a filológiai eljárásra. Lanson egyéniségének egyik legjellemzőbb vonása, hogy sohasem elégedett meg azzal, hogy az elméleti, módszertani kérdéseket tisztázza. Nála ez csak előkészület volt az igazi munkához. Filológiai elveit bibliográfiai kézikönyveiben valósította meg, amelyek — szükségszerű elévülésüktől eltekintve — ma is nélkülözhetetlen kiindulópontjai minden kutatásnak a francia irodalomban.

Még mielőtt magáévá tette volna a filológiai módszer célkitűzéseit, már felismerte a kor tudományos életének másik fejlődési irányát: a történelmi módszer terjedését (Littérature Française. Résultats récents et problèmes actuels. Revue de Synthèse historique. 1900.). Világosan látja Taine és Brunetière tévedéseit, akik a természettudományok módszereit akarták alkalmazni az irodalomtörténetre. A történelmi módszer lényegének azt tartja, hogy az eddigi elemzések, szétbontások helyett az összefüggéseket keresi, de ez nem abban nyilvánul meg, hogy fölöslegessé tesz bármilyen kutatási eljárást, hanem abban, hogy minden eddigi módszert egyesít, hogy megmagyarázza a műalkotás, vagy az írói egyéniség kialakulását. Ez elvei külön alkotásban nem valósultak meg, de emléküket fenntartják a híres „notes de repentir", amelyekben visszavonja irodalomtörténetének első kiadásában itt-ott feltűnő, a történelmi érzék hiányából eredő egyoldalú és túlzó véleményeit.

Lanson tudományos egyéniségének legjellemzőbb vonásai a már említett gyakorlatiasság és lelkiismeretesség mellett a mindig friss érdeklődés, amely megkereste és felhasználta a módszertani kutatás friss eredményeit, amely megóvta attól, hogy idő előtt megmerevedjék. A másik szembetűnő jellemvonás bizonyos összeegyeztető szellem, amely a megismert újdonságok kedvéért sohasem mondott le a bevált, régebbi eljárásról, amely megóvta a nagyobb túlzásoktól és tévedésektől, állandóságot vitt munkásságába.

Ez a két tulajdonság: az érdeklődés és az összeegyeztetés érvényesült akkor is, amikor bennünk, magyarokban megbecsülte és viszonozta a francia kultúra iránt érzett rokonszenvünket, sokszor lelkesedésünket. Különösen a *báró Eötvös József Collégium*mal tartott fenn meleg baráti viszonyt a vezetése alatt állott *École Normale Supérieure*. Nemcsak diákcsere, kölcsönös látogatások és állandó érintkezés tették meleggé ezt a jó viszonyt, hanem a mindkét oldalon élő meleg rokonérzés és a feladatok azonosságának tudata is. *Fábián István.*

On connaît surtout son Histoire Littéraire qui représente les meilleures traditions de la critique française. Ses théories littéraires se sont développées en trois étapes. D'abord elles s'approchent de l'impressionisme (1er éd. du manuel); plus tard il apprend les méthodes exactes de Gaston Paris *(Manuel Bibliographique)*, et enfin il adopte les théories de la synthèse historique (l'étude publée dans la *Revue de Synthèse historique* et les „Notes de repentir"). Les Hongrois ont perdu en lui un ami et un connaisseur de la vie littéraire hongroise. Ce sont surtout les relations de l'École Normale Supérieure et du Collège Eötvös qui ont approfondi l'amitié franco-hongroise grâce au dévouement du grand maître de l'université de Paris. *Ét. Fábián.*

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

A IV. nemzetközi bizantinológiai kongresszus.

Az athéni III. nemzetközi bizantinológiai kongresszus (l. EPhK. 55 : 27—29.) határozata értelmében a bolgár előkészítő bizottság 1934 őszére Szófiába hívta össze a bizantinológia kutatóit kongresszusra, amely ott szept. 9—16. közt folyt le. A kongresszusra a hivatalos jegyzék szerint — a családtagokat nem számítva — 232 tag jelentkezett s a titkárság közlése szerint körülbelül 200-an vettek ténylegesen részt, akik közül körülbelül 120 külföldi volt. Ez a szám a megelőző athéni kongresszus látogatottságával szemben, amelynek körülbelül 350 tagja volt, nagy csökkenést mutat, ami nemcsak azzal magyarázható, hogy Bulgária földje Hellasz varázsával nem veheti fel a versenyt, hanem elsősorban következménye volt a megváltozott gazdasági viszonyoknak, amelyek a külföldi utazást minden tekintetben rendkívül megnehezítették. Különösen feltűnő volt a kongresszusi tagok női hozzátartozóinak távolmaradása.

A kongresszuson hét állam kormánya képviseltette magát hivatalosan (Németország, Belgium, Dánia, Franciaország, Hollandia, Olaszország, Csehszlovákia) és 18 nemzet tudományos testületei és intézményei (egyetemek, akadémiák, kutatóintézetek) küldték ki képviselőiket. Magyarország részéről hárman jelentek meg: Darkó Jenő, Moravcsik Gyula (mindketten a Magyar Tudományos Akadémia képviseletében is) és Gallus Sándor. A magyarokhoz számítható még Fehér Géza is, aki azonban hivatalosan a bolgár Archeológiai Intézet-et képviselte. Alföldi András és Kováts Andor, akik a kongresszusi tagok jegyzékében szerepeltek, nem jelentek meg.

A kongresszus megnyitóülése szeptember 9-én a szófiai egyetem aulájában folyt le, amelyen megjelent Boris bolgár király, továbbá a bolgár kormány s az egyházi és világi hatóságok képviselői. A kongresszust Janaki-Molov közoktatásügyi miniszter nyitotta meg a bolgár kormány nevében, majd V. N. Zlatarski szófiai egyetemi tanár, az ismert kiváló bolgár történész, mint a kongresszus elnöke, ismertette németnyelvű beszédében a kongresszus létrejöttének előzményeit s a bolgár-bizánci kapcsolatok történetének áttekintése kapcsán hangsúlyozta a bizantinológiai tanulmányok bolgár szempontból való fontosságát. A szófiai egyetem rektorának üdvözlő szavai után az egyes nemzetek képviselői emelkedtek szólásra. A Magyar Tudományos Akadémia nevében Darkó Jenő francia nyelven üdvözölte a kongresszust.

rámutatván a bolgár-bizánci és bolgár-magyar művelődési kapcsolatok érintkező pontjaira.

A kongresszusnak két összes ülése volt s a négy szakosztály (1. filológiai, 2. történeti, 3. archeológiai, 4. Bizánc és a szláv világ) összesen 16 ülést tartott, amelyeken kb. 100 előadás hangzott el német, francia, angol, olasz és orosz nyelven.

Az elhangzott előadások közül általánosabb érdeklődést keltettek a következők: *K. Amantos* (Athén): Zu den christlich-mohammedanischen Beziehungen: Die Stellung der Christen in den islamischen Staaten; *A. Andreades* (Athén): La population de l'Empire byzantin; *V. Beševliev* (Sofia): Die byzantinischen Bestandteile der protobulgarischen Inschriften; *F. Dölger* (München): Bulgarisches Cartum und byzantinisches Kaisertum; *J. B. Falier-Papadopoulos* (Thessalonike): Phrantzès est-il réellement l'auteur de la grande chronique qui porte son nom?; *V. Grecu* (Cernăuți): Eine kritische Ausgabe der Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης; *H. Grégoire* (Bruxelles): Une source byzantino-bulgare de la „Tempête" de Shakespeare; *Ph. Koukoules* (Athén): Sur les coutumes funéraires des Byzantins; *V. Laurent* (Istanbul): La prosopographie byzantine, plan et travaux; *P. Maas* (Königsberg): Die Byzantiner als Textkritiker; *V. Molé* (Krakow): Gibt es ein Problem der Renaissance in der Kunstgeschichte der slavisch-byzantinischen Länder?; *G. Ostrogorski* (Belgrád): Die Krönung Symeons von Bulgarien durch den Patriarchen Nikolaos Mystikos; *P. N. Patriarcheas* (Athén): Der Thesaurus der mittelalterlichen griechischen Sprache; *D. Rasovskij* (Prága): Половцы и Византія; *P. Skok* (Zágráb): De l'importance des listes toponomastiques de Procope (De aed.) pour la latinité balcanique; *G. Stadtmüller* (München): Landesverteidigung und Siedlungspolitik im oströmischen Reich; *A. Vasiliev* (Madison): Les trois fondateurs de la byzantinologie russe.

Minthogy a bolgár előkészítő bizottság az összes előadásokat teljes terjedelmükben közzé fogja tenni a közel jövőben megjelenő kongresszusi aktákban, ezúttal csak arra óhajtunk rámutatni, hogy a hazai tudományt különösen közelről érdekelheti *Beševliev* előadása, amelyben a kiváló hellénista a görögnyelvű bolgár feliratokra vonatkozó kutatásainak fő eredményeit foglalta össze.[1]

Magyar részről két előadás hangzott el. *Darkó Jenő*, aki a történeti alosztály egyik ülésén elnökként is szerepelt, a második összes ülésen „Die militärischen Reformen des Kaisers Heraklios" című, németnyelvű előadásában az általa Herakleios császárnak tulajdonított, úgynevezett Pseudo-Maurikios-féle taktika kapcsán a bizánci hadügy fejlődésében megfigyelhető turáni hatásokra mutatott rá.[2] *Moravcsik Gyula* pedig a történeti szakosztályban „Les sources byzantines de l'histoire hongroise" című francianyelvű előadásában bemutatta a Magyar Történettudomány Kézikönyve I. 6/b. füzeteként megjelent „A magyar történet bizánci forrásai c. művét és ismertette a munka methodikáját és eredményeit.[3] Előadásához *F. Dölger* (München) és *P. Wittek* (Istanbul-Bruxelles) szólt hozzá, akik közül az első bizantinológiai, a második pedig turko-

[1] Megemlítjük, hogy azóta e feliratok várva-várt kritikai kiadása is megjelent *Beševliev*től: Die protobulgarischen Inschriften. Einleitung, Text und Kommentar. Sofia, 1934 (bolgár nyelven).

[2] V. ö. Darkó J.: Turáni hatások a görög-római hadügy fejlődésében, Hadtörténelmi Közlemények 35 (1934) 1—40. és Az ősmagyar hadművészet fejlődése és hatása Nyugat-Európára. Budapest, 1934.

[3] Az előadás megjelent a Byzantion-ban: 9 (1934) 663—673.

lógiai szempontból fejezte ki azt az óhajtást, hogy a munka idegennyelvű fordításban is napvilágot lásson.

A záróülésen, amely szeptember 15-én F. Dölger müncheni egyetemi tanár elnöklete alatt folyt le, a kongresszus az egyes szakosztályok több javaslatát tette magáévá. Ilyenek voltak: a kánonjogi művek új kiadása, a törökországi kereszténységre vonatkozó kutatások megszervezése, a balkán nyelvekbe behatolt görög elemek tanulmányozása, Konstantinápoly bizánci emlékeinek felkutatása és a Cyrill és Method életére vonatkozó források új kritikai kiadásának elkészítése. A kongresszus legjelentősebb határozata azonban az volt, hogy a kongresszusi ügyek intézésére állandó bizottságot szervezett, amelynek tagjai azon nemzetek képviselői lettek, amelyek: 1. eddig kongresszust tartottak, 2. kongresszus tartására vonatkozólag javaslatot tettek, 3. a bizánci tanulmányok művelésében önálló tudományos orgánumok létesítése által aktív részt vettek. Az állandó bizottságban, amely 10 tagból áll, Magyarország is helyet kapott, mint amely bizánci kongresszus tartására vonatkozólag meghívást tett. Ez az állandó bizottság a maga kebeléből kisebb bizottságot alakít, amelynek mindenkori tagjai a lefolyt és következő kongresszus titkárai. Aki az eddigi kongresszusok munkáját és főleg a hozott határozatok sorsát figyelemmel kísérte, tudja, hogy minden kongresszuson új és új javaslatok és tervek vetődtek fel. Bár ezeket a javaslatokat a kongresszus magáévá tette, nemcsak hogy nem valósultak meg, hanem lassan teljesen feledésbe merültek. Éppen azért, hogy az egyes kongresszusok elszigetelt tevékenysége között bizonyos kapcsolat létesüljön s a tudományos munka folytonossága biztosítható legyen, feltétlenül szükség volt ilyen állandó jellegű bizottság szervezésére.

A záróülésen S. G. Mercati megismételte az olasz kormány meghívását a következő kongresszusra. E szerint az V. kongresszus Olaszországban lesz és pedig nem egy helyen, hanem Velencéből kiindulva Palermóig több olasz városban fog ülésezni. Az utána következő VI. kongresszusra vonatkozólag a francia kormány megbízásából G. Millet azt a javaslatot tette, hogy az — Európa földjét elhagyván — a bizánci emlékekben oly páratlanul gazdag Szíriában tartassék meg. A kongresszus e javaslatot elfogadta s így az a terv, hogy a következő bizantinológiai kongresszusnak székhelye a közvetlenül érdekelt Balkánállamok és Olaszország földje után Nyugat-Európába tevődjék át, egyelőre a távolabbi jövőbe tolódott el. Egy későbbi bizantinológiai kongresszusnak Budapesten való megtartására vonatkozó magyar meghívás már az állandó bizottság kezében van.

A kongresszus tagjait Bulgária nagy vendégszeretettel fogadta. Hivatalos fogadtatás volt a bolgár királyi udvarnál s a miniszterelnök, a bolgár metropolita és Szófia polgármestere is vendégül látta a kongresszistákat. A rendezőbizottság gondoskodott arról, hogy a kongresszus tagjai megismerkedhessenek Szófia műemlékeivel, múzeumaival és gyüjteményeivel s hogy a Szófia környékén levő bojanai és zemeni monostorokat, amelyekben a bolgár-bizánci művészet becses emlékei maradtak fenn, megtekinthessék. Ezenkívül a kongresszust nagyobb kirándulások követték, amelyek Bulgárián keresztül két irányban (1. Szófia—Plovdiv—Várna, 2. Szófia—Plovdiv—Mesemvria) a Feketetengerig vezettek. Az első kirándulás résztvevői, akik közé tartozott e sorok írója is, Plovdiv és Tirnovo bizánci emlékeinek megtekintése után bejárták Šumen, Preslav, Madara és Pliska vidékét s így megismerkedtek a VIII—X. századi bolgár művelődés egykori centrumaival: Krum és Omortag fejedelmek és Symeon cár korának emlékeivel.

E kirándulások és általában az egész kongresszus mintaszerű megszervezése *B. Filov* egyetemi tanár, kongresszusi főtitkár önzetlen fáradozásának eredménye volt. A bolgár előkészítőbizottság mindent megtett, hogy a kongresszisták kényelmét biztosítsa s az előző kongresszusokkal szemben több célszerű újítást (így pl. külön kongresszusi postát stb.) létesített. Az a meleg vendégszeretet, amelyben a kongresszisták úgy a fővárosban, mint a vidéken részesültek — külön meg kell említenünk a tirnovói lelkes fogadtatást — az összes résztvevők lelkében a legmelegebb visszhangot keltették és a legszebb emlékeket hagyták maguk után. A kongresszus a nagy nehézségek ellenére is, melyekkel szervezőinek meg kellett küzdeniök, méltóan sorakozott az előző nagysikerű kongresszusokhoz s hisszük, hogy az ott szerzett újabb személyes kapcsolatok és gazdag élmények a jövő munkáját is meg fogják termékenyíteni.

Ha a szófiai kongresszus mindezek ellenére tudományos tekintetben mégsem elégítette ki teljesen a hozzáfűzött várakozásokat, úgy ennek mélyebben rejlő okai vannak. A nemzetközi kongresszusok, nézetünk szerint, három célt hivatottak szolgálni. Talán legfontosabb az egyes kutatók személyes érintkezése és a köztük szövődő kapcsolatok, melyek tudományos tekintetben is oly termékenyítővé válnak. A másik fontos cél az egyes országok tudományos fejlettségének, intézményeinek és ezzel kapcsolatban a miljő, a mult emlékeinek megismerése. Végül a harmadik és legszorosabb értelemben vett tudományos célja a kongresszusoknak az illető tudományszak munkájának nemzetközi irányítása: tájékoztatás az elért eredményekről, tudatosítása a megoldandó feladatoknak és az idevonatkozó munka megszervezése. Éppen ezért kongresszusainkon elsősorban olyan előadásoknak kellene elhangzaniok, amelyek: 1. a bizantinológia egyes területein végzett munka eredményeiről összefoglaló képet adnak, 2. nemzetközi jelentőségű, de világnyelven még nem publikált kutatások és munkák eredményeiről számolnak be, 3. methodikai kérdéseket tárgyalnak, 4. a bizantinológia aktuális feladataira és szükségleteire mutatnak rá és 5. azok nemzetközi megvalósításának útjait jelölik ki és lehetőségeit világítják meg. Természetesen az egyes részletkérdésekre vonatkozó kutatások eredményeinek közlése is jogosult, mert hiszen a kongresszus alkalmat nyujt arra, hogy a kérdés specialistái különböző oldalról megvilágítsák azokat, de ezek mellett nem hiányozhatnak az olyan előadások, melyek a bizantinológia összes művelőit érdeklik. A szófiai kongresszus e tekintetben még a megelőzőknél is kevesebbet nyujtott, amint a legáltalánosabb érdekű előadások fentebb közölt címeiből is kitűnik. Az elhangzott előadások csaknem mind részletkérdéseket tárgyaltak, sok pedig egészen speciális jellegű volt. Ilyen módon a kongresszus tudományos anyaga egészében a differenciálódás képét mutatta, holott a kongresszusnak igazi célja az alkotó szintézis lehetőségeinek megteremtése lenne. Reméljük, hogy e tekintetben az újonnan felállított állandó bizottság előkészítő munkája más helyzetet fog teremteni s a következő kongresszusok jobban meg fogják közelíteni a szemeink előtt lebegő ideális célt: a bizantinológia öneszméletét és a feladatoknak nemcsak a hangoztatását, hanem azoknak a realizálását is.

Moravcsik Gyula.

*

Le IVe Congrès international des Etudes Byzantines. *Le congrès organisé d'une façon impeccable vient s'ajouter avec éclat à la série brillante des précédents congrès dont le succès est universellement connu. Nous espérons que le Comité Permanent, qu'on vient de*

déléguer, prendra des mesures appropriées en vue d'assurer que les congrès à venir serrent d'encore plus près le but idéal, en offrant, à côté de mémoires discutant des problèmes de détail, d'une part des conférences qui donneraient un tableau synthétique des résultats dans chacun des domaines de la byzantinologie sans négliger les questions de méthode, d'autre part des travaux qui mettraient en lumière les tâches actuelles des études byzantines tout en indiquant les moyens et les possibilités de leur réalisation internationale. A ce comité incombera la tâche de créer la jonction entre l'activité isolée de chacun des congrès et d'assurer la continuité du travail scientifique, afin qu'à l'avenir les plans et projets proposés et acceptés par un congrès, au lieu de sombrer dans l'oubli, entrent en voie de réalisation.

Budapest. Gy. Moravcsik.

Andreas Pannonius és Bornio da Sala.

Fraknói Vilmos Andreas Pannonius három munkájának a kiadásakor[1] — Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus, Libellus ad Herculem Estensem, Libellus super decessu divi Borsii ducis — felhívja a figyelmet egy negyedik, történeti munkára, amelyről maga az író tesz említést.[2] Ez a munka, Borzo fejedelem viselt dolgainak a története, azóta sem került elő. 1471-ben még nem készült el teljesen s nem lehetetlen, hogy a jeles szerzetest, akiről ezután többé nem hallunk, a halál akadályozta meg a befejezésben.

Huszti József fedezte fel a Capialbi-könyvtár kéziratkatalógusában Andreas Pannoniusnak egy eddig teljesen ismeretlen munkáját, az Énekek Énekéhez írott kommentárt.[3] Ezt a kéziratot a tulajdonosok még megtekinteni sem engedték; így csak annyit tudunk róla, amennyit a katalógus elárul, t. i. hogy a ferrarai kartauzi-kolostorban készült s egy bolognai másoló kezemunkája.

Andreas Pannonius életrajzi adatait Fraknói állította össze a munkáiban található adatok alapján.[4] Kb. 1445-ben lépett be a kartauzi szerzetesek velencei kolostorába, ahol sok évet töltött. 22 év mulva a ferrarai zárda vikáriusának írja magát. Egy bolognai feljegyzés arra enged következtetni, hogy közben hosszabb-rövidebb ideig a bolognai certosa lakója is volt. A bolognai kartauzi szerzetesek között szerepel ugyanis a neve, noha ő a bejegyzéskor már ferrarai vikárius volt.[5] Igen fontos pedig e pár sor azért, mert felsorolja Andreas Pannonius munkáit. Íme a szöveg:

> D. Andreas Ungarus Prior Cartusiae Ferrariensis dudum excitatae, suis etiam virtutibus illustrabat et studiis, e quibus supersunt Paraphrasis in librum Sententiarum, In Psalterium, In Canticos Canticorum, Tractatus de Spiritu Sancto, Varii Sermones.

[1] Irodalomtört. Emlékek. I. Két magyarországi egyházi író a XV. századból: Andreas Pannonius — Nicolaus de Mirabilibus. Budapest, 1886. L. még Magyar Könyvszemle 1888, p. 140—44.; 1879, p. 113—18.; 1883, p. 167. Hoffmann E., Régi magyar bibliofilek. Bp., 1929, p. 75.

[2] P. XVII.

[3] Magyar Könyvszemle, 1929, p. 137—138.

[4] A kiadáshoz írott bevezetésében: A. P. élete és munkái, p. I—XXII.

[5] A „Necrologium Patrum Cartusiae Bononiensis"-ből közli Fantuzzi (Notizie degli scrittori bolognesi. Bologna, 1770—1780. VII., p. 257.), aki után idézem. Az eredetit nem volt alkalmam látni.

A felsorolásból, amint látjuk, hiányoznak mindazok a munkák, amelyekről eddig tudtunk, kivéve az Énekek Énekéről szóló elmélkedést. Ennek két oka is lehet. Az, aki a Nekrológiumot készítette, a szerzetesek munkái közül talán csak a szigorúan vallásos tárgyúakat sorolta fel. Lehetséges az is, hogy a Mátyáshoz és Hercules herceghez írott munkákat nem szándékosan hallgatta el, hanem azért, mert nem tudott róluk. Ez annál is valószínűbb, mert Andreas Pannoniusról az 1460. év krónikájában van szó. Talán ebben az évben került el Bolognából s a bolognaiak elvesztvén őt szemük elől, csak azokat a munkáit ismerték, amelyeket 1460 előtt írt. Eszerint az Expositio super Cantica Canticorum-nak még ez év előtt, velencei vagy bolognai tartózkodása alatt kellett készülnie.

Egyházi és világi előkelőségeket „a tisztelet és barátság szálai kapcsoltak" a nagytekintélyű szerzeteshez, — mondja Fraknói.[6] Ezt a feltevést eddig egyetlen dokumentum igazolta, az az ajánlólevél, amelyet Claudianus Bollanus velencei patricius, Kréta parancsnoka, munkája elején — Libellus super principium Genesis — 1466 márc. 14-én intézett Pannoniai Andráshoz.[7] A bolognai egyetemi könyvtár magyar vonatkozású kéziratainak a tanulmányozása közben került a kezembe egy másik neki ajánlott könyvecske, Bornio da Sala, Contra Iudaeos című értekezése.[8] Bornio da Sala 1469-ben halt meg.[9] Ez tehát az a dátum, aminél később az Andreas Pannoniushoz ajánlott munka nem keletkezhetett. Valószínű azonban, hogy ennél jóval előbb, szerzetesünknek bolognai tartózkodása alatt, vagy nem sokkal távozása után készült.

Bornio da Sala 1433-tól 1465-ig a bolognai egyetem jogi karának a tanára volt, jogi kérdésekkel azonban meglehetős keveset foglalko-

[6] p. X.

[7] U. ott l. még Csontosi J., A velencei könyvtár hazai vonatkozású latin kéziratai. Magyar Könyvszemle, 1883, p. 167.

[8] R. Biblioteca Universitaria di Bologna, Ms. 2663. A kézirat az előtt a bolognai S. Salvator-könyvtár tulajdonát képezte, jelzése n. 433., XV. századi kis formátumú (220×155 mm) hártyakódex. Lodovico Frati, da Salaról írott életrajzában (Bornio e Giov. Gaspare da Sala, Studi e memoire per la storia dell'Università di Bologna. Vol. I. parte II. Bologna, 1908, p. 199—227.) írott munkájában azt állítja, hogy a Contra Iudaeos még egy kéziratban (Cod. Vat. Lat. 3958, p. 302.) is megvan. Érdeklődésemre Monsignore Tisserant a vatikáni könyvtár pro-prefektusa azt a felvilágosítást adta, hogy a kódex nem B. da Sala munkáját, hanem a S. Salvator könyveinek a katalógusát tartalmazza s ezek között a 302. lapon, 437. szám alatt meg van említve a Contra Iudeaos. A különben igen alaposan dolgozó Frati ez esetben meglehetős felületesen járt el. — A munka 20 fejezetre oszlik, melyekben a Szentírás különböző helyeiről vett idézetekkel cáfolja a zsidók érvelését, akik kétségbe vonják, hogy Jézus az igazi Messiás.

[9] L. Frati, p. 206. Halálakor (1469 aug. 13.) Philelpho így ír Alberto Parisininek: ... Bornii Salae obitum ... tuli equidem, ut par fuerat, permoleste... Nam et ego amicum amisi, et veterem et optimum atque mei studiosissimum, et Bononiensis civitas orbata est cum integerrimo civi, tum jureconsulto (sic) prudentissimo eloquentissimoque ... (Fr. Philelphi Epistolarum familiarum libri XXXVII. Venetiis 1502, p. 214.) Philelphón kívül Sala több kiváló humanistának a tiszteletét és barátságát bírta. Pl. Nicolo Nicoli halálát Ambrogio Traversari közölte vele. (Ambrogii Traversarii Epistolae, ed. L. Mehus. II. 459.)

zott. A Contra Iudaeos-on kívül csak egy munkája: De civili bello, vagy De Patientia maradt ránk, de körülbelül negyvennek a címét ismerjük s ezek között egy sem jogi tárgyú.[10] Leginkább vallási és erkölcsfilozófiai kérdések foglalkoztatták. Akárcsak Andreas Pannonius, ő is írt az erényekről (De Virtutibus, De perseverantia) s a fejedelemben szükséges tulajdonságokról (De regimine ad Reverendissimum Cardinalem N., Opusculum de Regimine, De principe). Sok vallásos tárgyú munkája van (De conversione ad Deum, De contemplatione Divinae Bonitatis, Speculum Salvationis humanae, De deligendo et cognoscendo Deum, stb.). Bornio da Salanak ez a lelki hajlama magyarázza meg Andreas Pannoniushoz való vonzódását. Minden tekintetben az ő bölcseségére bízta magát — írja neki — így most is őt kéri fel munkája megítélésére. Úgy gondolja, hogy életének erkölcsi tisztasága, irodalmi műveltsége, vallási kérdésekben való jártassága Andreas Pannoniust szinte az összes többi ember fölé emeli. Kéri, hogy javítsa ki ezt a kis munkáját, szerzője mellett pedig álljon továbbra is lelki támaszként.

Ez a kis ajánlás már rövidsége miatt sem juttathat bennünket közelebb Andreas Pannonius személyének az ismeretéhez. Bizonyságot tesz mégis arról a tiszteletről, amellyel az olasz szellemiség képviselői a tisztaéletű, nagyműveltségű magyar szerzetesnek adóztak.

A szöveg a következő:

Religiosissimo patri Andreae[11] Pannonio[12] sacri ordinis Cartusiensis Bornius de Sala cum devotione se ipsum.

Iam pridem omnia in te reposui consilia mea, tuo gravissimo atque optimo consilio[13] confirmatus. Nunc huius quoque studii mei, quod adversus perfidiam Iudeorum suscepi, volo, sis censor et iudex, quem tanti facio,[14] ut et severitate vitae[15] et sanctimonia morum et optimarum artium studio ac sacrarum litterarum doctrina omnibus ferme aliis existimem praecellere... Facile erit tibi viro doctissimo emendare et corrigere si haec[16] legere non aspernaberis, Vale et orationibus Bornium tuum adiuva.

Révész Mária.

*

Andrea Pannonio e Bornio de Sala. *Le opere conosciute — Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus, Libellus ad Herculem Estensem, Libellus super decessu divi Borsii ducis — di Andrea Pannonio, monaco della Certosa a Venezia, poi vicario a Ferrara, furono stampate nel 1886. Recentemente il professore Huszti ha scoperto il suo commentario „in Canticos Canticorum" che si trova nella biblioteca Capialbi. Oltre a quelle opere il „Necrologium Patrum Cartusiae Bononiensis" enumera alcuni scritti morali e religiosi di Andrea Pannonio. È verosimile che prima del suo vicariato si sia trattenuto più o meno lungo tempo a Bologna dove deve aver composto almeno una parte delle sue opere. Probabilmente fu anche in quella città che fece l'amicizia fu onorato della stima di Bornio da Sala, professore nello Studio bolognese, che gli dedicò il suo trattato „Contra Judaeos".*

M. Révész

[10] Munkáit Fantuzzi sorolja fel (VII. p. 254—260.).
[11] Andree,
[12] Pannonio,
[13] conscilio,
[14] fatio,
[15] vite,
[16] hec,

Két Bogáthi Fazekas Miklós.

A XVI. század magyar költői irodalmának ilynevű kiváló alakjáról olyan adataink vannak, melyeknek egyrésze kizárja némelyik másat. Ebből a körülményből le kell vonni az okszerű következtetést. Régebben is forogtak fenn erre nézve különféle változatok, míg Jakab Elek tisztázásuk közben teljesen össze nem kúszálta őket.[1] Később ugyan Dézsi Lajosnak már évtizedekkel ezelőtt feltűnt, hogy Bogáthi egyik teológiai művéhez, a Jelenések könyve magyarázatához fűzött ajánlólevelében felsorolja egy csomó dolgozatát, de sem közöttök, sem mellettök egyetlen ismeretes munkájára sem céloz, és általában hiányzik az egybekötő kapocs, amelyből bizonyosság volna szerezhető arról, hogy mind az összest egy és ugyanaz az író szerzette.[2] Tovább azonban ő sem ment s azóta sem ment senki sem, sőt ennyire sem. Akik azóta foglalkoztak Bogáthival, mind a járt úton haladtak, legfeljebb felhasználták az újabban napfényre került adatokat, beillesztvén őket a többi közé, a fel-felbukkanó ellenmondásokon pedig egyszerűen túltették magokat.

Nem törődtek sem azzal, amit elvégre csakugyan ki lehetne magyarázni valahogy, hogy ha 1592-ben meghalt, miképen állhat egy munkájában az, hogy 1598-ban írta? — sem azzal, hogy ha a nyolcvanas évek végefelé Szentdemeteren, majd Kolozsvártt lelkészkedett, miképen lelkészkedhetett ugyanakkor Homoródszentpálon is? — meg aztán, ha 1591-ben feltétlenül kolozsvári pap volt, miképen várhatott tőle, mint családi kastélyukban tartózkodótól,[3] 1591 novembere előtt levelet az apjáéval együtt Korniss György Heidelbergbe?[5] — és miképen időzhetett családjával együtt ennek éppen szaporodásakor, 1591 áprilisában is Homoródszentpálon, éppenúgy, mint hasonló alkalmakkor 1585 júliusában, 1586 szeptemberében és 1587 decemberében, egyszerre a szentdemeteri tartózkodásával?

Az ilyeneken vagy hallgatással suhantak keresztül, vagy pedig olyan kedélyes magyarázatát adják p. o. a Homoródszentpálon és Szentdemeteren egyazon időben való lelkészkedésnek, hogy a Jelenések könyvét Bogáthi Szentpálon magyarázta el a Szentdemeteren lakó Balássynak; Bogáthinak pedig azt a Balássyhoz intézett hálálkodását, hogy „kegyelmed kenyerén, vizén éltem ez ötödfél esztendőben", azzal ütik el, hogy „természetesen nem szószerint veendő",[6] sőt ilyen alapokon még azt a merész állítást is megkockáztatják, hogy e könyv ajánlólevelének adatai fedik az ismerteket, azaz az összes többieket.[7]

Egyszóval mindent elfogadtak úgy, amint éppen alkalmazható volt, de kritikával nem kísérték még az Ozoni Fosztó István adatait sem, s még kevésbbé jutottak el arra az önként kínálkozó eredményre, mely egyedül képes megoldani ezeket a problémákat, hogy t. i. két író szerepelt egyidejűleg ezen a néven: a költő és egy prózaíró. Véleményem szerint ebben van a nyitja az egész kérdés megfejtésének, annyival is inkább, mivel be kell látnunk az említetteken kívül egy olyan dolognak is a képtelenségét, ami az eddigi adatokban látszólag jól egybe-

[1] Keresztény Magvető, 1880, 6—7. l.

[2] Bogáti Fazekas Miklós élete és költői működése. 1895. 11. l.

[3] Schiller István: Bogáthi Fazekas Miklós élete és vallásos tárgyú költészete. 1915. 6. l.

[5] U. o. 6—7. l.

[6] U. o. 61. l. Persze, hogy nem szószerint, de nem abban az irányban, amerre szerző képzeli.

[7] U. o. 56. l.

illett, s ennélfogva újra meg újra csak elismételték minden utánagondolás nélkül.

Amit ugyanis említett ajánlólevelében ír Bogáthi, t. i. hogy a fejedelmet és tanácsát a hét évvel azelőtti nyáron ellene, valamint Trauzner Lukács kolozsvári városi főjegyző és Jacobinus Bernát odavaló orvos ellen ingerelték, az teljességgel nem történhetett meg sem 1578-ban, amikorra Kohn Sámuel a Jakab Elek Bogáthiról szóló tanulmányának egy sajtóhibája folytán teszi,[8] mert hiszen abban az évben az antitrinitárizmus függő ügyeinek elintézésében a második vagy harmadik sorban állók még nem jöttek számításba, sőt maga Dávid Ferenc ellen sem volt még eljárás, — sem pedig 1582-ben, amikorra általában szokták tenni, mivel ekkor meg a fejedelem egy kilenc-tízéves gyermek volt, aki belé sem elegyedhetett az országos ügyekbe s korántsem lehetett még annyira érett, hogy haragudjék vagy ne haragudjék valakire akár azért, mert az antitrinitárizmusban egyik árnyalathoz húzott, nem pedig a másikhoz, akár más ilyesfajta, a köz szempontjából igazában véve aprólékos dologért. Mint minden gyermekuralkodó mellett, akinek az ingerültsége egyelőre úgy sem sokat számított, őmellette is éppen ezért állott ott a gyámtanács, mely 1582 nyarán igenis felingerelhető volt, de nem a fejedelem társaságában. A „fejedelem és tanácsa" ilyen együttes felingerlése az adott körülmények között csakis 1580-nak képzelhető el a nyarán, de már 1581-ben sem, mivel ennek már májusában meghalt Báthory Kristóf.

Minthogy még az is el van beszélve, hogy Gerendről Baranyába menekülése után ott hamarosan, még pedig pontosan 1582 június 22-én részletesen leírta az Erdélyben történteket, meg kell említeni azt is, hogy bármely kényszerítő ok nélkül távolról sem a Dávid szellemében foglalt állást e leírás folyamán a legfőbb ellentétnek, a Jézus segélyül hívásának kérdésében.[9] Vagyis e menekülés oka éppen nem kereshető állítólagos Dávid-pártiságában, ami — úgy látszik — legfeljebb annyira terjedhetett, hogy sajnálta Dávidot; hiába szerepelt az őt menekülésre késztő ügyben Dávidnak a veje is. Ez különben otthonában maradva is, másik üldözőbevett társával együtt, minden baj nélkül meg tudta úszni az esetet, miként a következmények mutatták. Ám ezúttal nem ez a fontos. Most az a kérdés, ha vajjon 1582-ről van-e keltezve és mindjárt Baranyába érkezte után keletkezett-e ez a Bogáthi részben történeti, részben elméleti jellegű dolgozata? Minthogy a kettősnek és egyesnek akkori írásmódja későbbkori olvasóra nézve könnyen lehetővé teszi a két szám összetévesztését, amint azt számos példa bizonyítja,[10] nincs kizárva, hogy itt is ez az eset történt s Uzoni Fosztó István az 1581-et nézte 1582-nek, meg talán a június 11-ét 22-nek. De még erre sem igen kell gondolnunk, hiszen körülbelül puszta feltevés az, hogy Baranyába érkezése után sürgősen kellett megírnia ezt a referádát, amennyiben ezt csak következtették a csupán sejtett időpontok összeillesztéséből.[11] Odaérkezése után egy vagy két évre is bízvást megeshetett az, ha akkor került szóba a Dávid ügye úgy, hogy még a részletek iránt is érdeklődést mutattak a baranyaiak.

[8] A szombatosok ... 1890. 142. l.

[9] Kanyaró Ferenc: Unitáriusok Magyarországon ... 1891. 138. l.

[10] L. p. o. Zoványi: Puritánus mozgalmak ... 200. l. és A reformáció Magyarországon 1565-ig. 210. l.

[11] Bogáthi nyilván mondja, hogy nyáron ment Baranyába (Ker. Magvető, 1880. 6. l.), Kanyaró e feltevés érdekében mégis májusra módosítja ennek idejét.

így aztán semmi akadálya nem lehet annak, hogy a körülmények egyedül megfelelő 1580-ra tegyük menekülése idejét. Mert hiszen annak semmi biztos alapja nincs, amit Kanyaró elbeszél ennek okául, t. i. hogy ő és társai voltak a „Defensio Francisci Davidis" első (Szabó Károly szerint bázeli, őszerinte majnafrankfurti) 1581-i kiadásának előkészítői és megszervezői. Azután módosított ugyan ezen a conjecturáján s a kolozsvári 1582-i újabb kiadás miatti eljárásnak tulajdonítá a Bogáthi menekülését.[12] Ámde hogy vett volna ő részt ennek a könyvnek bármelyik kiadásában (amiben hihetőbb följegyzés szerint egyébként is mások voltak a tényezők), mikor Baranyában, ahol semmi baj sem fenyegette a Dávidellenes párt részéről, sőt a közhangulat inkább Dávid mellett nyilatkozott meg, olyan vélekedésnek adott hangot, mely erősen eltért a Dávidétól?

Mindezeknél fogva természetesen másnak kellett lennie annak a Bogáthinak, aki éppen az ő közvetlen utódaként 1580 őszére foglalhatta el a gerendi papságot s 1582 januárjában ott folytatá tanulságos és nagyérdekű följegyzéseit, melyekben — jóllehet azontúl még egy évtizedre kiterjedőleg tartalmaznak adatokat — egyetlen szónyi utalás vagy vonatkozás sincs semmiféle baranyai időzésre, sem szentdemeterire, sem 1590 utáni kolozsvárira.[13] Ezzel egészen jó megoldást nyer az ugyanegy székely székben (Udvarhely) levő, de egymástól jó távol fekvő Homoródszentpálon[14] és Szentdemeteren egyszerre való lelkészkedés ügye is, amennyiben a Baranyából visszakerült Bogáthi Szentdemeteren a Balássy Ferenc udvarában, a másik pedig Homoródszentpálon a Korniss Farkas környezetében talált munkatért.

Mielőtt azonban tovább mennénk, állítsuk immár össze ehhez képest korábbi életadataikat!

A költő Bogáthi 1548 dec. 4-én született. 1575 ősze tájáig Dézsen, ettől fogva Tordán tanári működést fejtett ki, míg vagy 1578-ban a Hunyadi Demeter utódául, vagy legkésőbb 1579 eleje után[15] Kolozsvárt lett iskolaigazgató. Ezévi szüretkor az ide meglehetősen közeli Tötörön időzött Szalánczy Lászlónál, talán nem is egy pár napig, de abban az időpontban minden bizonnyal, mikor befejezte egyik művét. Kolozsvárról 1580 őszén Gerendre ment lelkésznek, hol egyszersmind udvari papja volt Gerendy Jánosnak. Nemsokára egy csomó lelkésztársával együtt harcba keveredett egyházi felsőbbségével,[16] valószínűleg az általános kedvetlenséggel fogadott új egyházi rendszabály miatt. A harc vége az lett, hogy mindnyájan elvesztették lelkészi állásukat. Így jutott vissza ismét tanárnak Tordára, ahonnan 1584 vége felé, vagy 1585 első felében Homoródszentpálra ment lelkésznek és a Korniss Farkas udvari papjának.

A prózaíró Bogáthi, ki valamivel idősebb lehetett a költőnél,[17]

[12] Ker. Magvető, 1902. 35—6. l.

[13] Közzétette Pokoly a Ker. Magvető 1902. évi folyamában (263. s köv. l.).

[14] Schiller: i. m. 61. l. szerint „Udvarhelyszék közelében fekvő".

[15] Schiller szerint csak 1580-ban, de a kolozsvári számadásokból Pokoly által idézett tételek (Protestáns Szemle, 1898. 445. l.) egyebet mutatnak. Naptári följegyzéseiben viszont 1579 január 15-i és február 4-i tordai halálesetek fordulnak elő.

[16] Ker. Magvető, 1886. 144—5. l.

[17] Az erdélyi események rajzát „az ő kedves öccse és különösen kedves barátja, Válaszuti György kedvéért" írta (Kanyaró: i. m. i. h.). Válaszuti 1571-ben a kolozsvári iskola seniora volt s így legfeljebb és

1579 elején — honnan, honnan nem — Szentdemeterre ment Balássy Ferenchez udvari papnak. Innen csakhamar Gerendre jutott, de onnan 1580 nyarán a rávárható üldözés elől kényszerítve érezte magát Baranyába elvonulni. Pár év mulva, legkésőbb 1583 tavaszán, visszatért Erdélybe, hol ebben az időpontban Szentdemeteren nyerte meg a régi állását. És míg az évtized vége s a következő évtized eleje a költőt ott találja és ott hagyja Homoródszentpálon: addig emez 1591 ősze tájától Kolozsvártt működik egyik magyar prédikátori tisztben* s ott hal meg 1592 folyamán, alkalmasint nyara táján, kísérve gyülekezetének tettekben is megnyilvánuló kegyeletétől.[18]

Hogy aztán a költő 1591-től, amikor még Homoródszentpálon volt, 1598-ig és ebben az évben, mikor utolsó megjelent versét szerzette, hol tartózkodott, arról éppen úgy nem tudunk semmi bizonyosat, mint általában élete végső szakáról.[19] Végképen nincs benne lehetetlenség, hogy 1607 végén még életben volt és Szenterzsébeten, a szombatosság e legfőbb fészkében tartózkodott.[20] Azt azonban bizonyosra lehet venni, hogy kiadatlanul maradt zsoltárfordítását, mely 1584-re már készen volt[21] s az akkori kor szokása szerint kéziratban mihamar elterjedt,[22] szakadatlanul simítgatta, pótolgatta. Ennek következtében a zsoltárok nak ez az egykorú vonatkozásokkal teleszőtt, teljesen szabad fordítása, még csak nem is paraphrasisa, hanem bővített átdolgozása az eredeti szövegtől hovatovább mind kevésbbé befolyásolt, őszinte megnyilatkozása a Bogáthi egész későbbi gondolkozásmódjának. Ebben pedig tagadhatatlanul mutatkozott a szombatossághoz való hajlásnak nem egy határozott jele. Az Eőssy Andrással közeli viszonyban levő s annak nagyban a hatása alatt álló Korniss Farkas körében, akinek később Péchi Simon lett egyik veje, ez egészen természetes dolog volt, úgyszólva alig is lehetett volna másképen.

Meg kell még mondani, hogy a költő Bogáthinak valószínűleg kikerült a tolla alól egy prózai mű is. Kanyaró ugyanis az egynek vett Bogáthit gondolja[23] ama történeti leírás szerzőjének, mely a „Defensio Francisci Davidis" II. kiadásában mint „Scriptum fratrum Transylvanorum ad N. N." 42. lapot foglal el. Kanyarónak ebben igaza lehet. Bogáthi kolozsvári rektor korában szemmel látó, vagy részben legalább is füllel halló, közvetlen tanuja lehetett mindazoknak az eseményeknek, melyek lezajlottak Dávid Ferenc körül élete utolsó esz-

esetleg pár évvel volt ifjabb a költő Bogáthinál. A másik Bogáthi viszont egy pár évnyi különbséget nem hangsúlyozott volna annyira, habár sokkal idősebb ő sem lehetett Válaszutinál sem, hiszen maga mondja, hogy Karádihoz képest „fiakorú". De emezt talán még idősebbnek vélte annál is, amilyen volt, mert pontosan aligha ismerte az életkorát.

* 1591 július 1-én még mások töltötték be mindhárom magyar prédikátori állást. (Ker. Magvető, 1881, 322—3. l.)

[18] Fia neveltetését magára vállalta a városi tanács. (Jakab Elek: Kolozsvár története II. k. 336. l.)

[19] Az 1603-ban csatatéren kapott sebében elhalt harmadik Bogáthi Miklósnak annak kellett lennie, aki nála fiatalabb unokatestvérével, Korniss Györggyel együtt 1589 elején a heidelbergi, 1591 őszén a padovai egyetemre iratkozott be s ez utóbbiról 1593 kezdetén egyedül tért haza.

[20] Erdélyi országgyűlési emlékek. X. k. 165—6. l.

[21] Ker. Magvető, 1902. 37. l.

[22] A másik Bogáthi a Jelenések könyve magyarázatában már utal egy szubjektív tartalmú betoldására.

[23] Dávid Ferenc. 1906. 121. l.

tendejében, s így, mint éppen tollforgató ember, mindenesetre hivatott volt megörökítésükre. Annyi bizonyos, hogy ez események itteni elbeszélője éppen annyira híve volt a Dávid elveinek, mint amennyire nem volt az ugyanezeket Baranyában elbeszélő Bogáthi Fazekas Miklós.
Zoványi Jenő.

*

Die beiden Nikolaus Bogáthi Fazekas. Verf. weist in dem Aufsatz nach, dass die Werke, die die ungarische Literaturwissenschaft bisher dem verdientsvollen Dichter des XVI. Jh.-s Nikolaus Bogáthi Fazekas zuschrieb, eigentlich von zwei Verfassern gleichen Namens herrühren. Dies gehe sowohl aus der Chronologie der unter diesem Namen erschienenen Werke, als auch aus verschiedenen biographischen Angaben klar hervor. Der eine N. Bogáthi Fazekas, geb. 1548, und bis 1585 nachweisbar, war zunächst Dichter und eifriger Anhänger Franz Davidis; der andere, um einige Jahre älter, starb 1592 als Pastor in Kolozsvár (Klausenburg) und machte sich vor allem durch dogmatische und apologetische Schriften bekannt. *E. Zoványi.*

A Bánk bán-monda landaui változata.

Heinrich Gusztáv egyik tanulmányában (Bánk bán a német költészetben. Bpest, 1879) a Bánk bán-monda német költői feldolgozásait ismertette. Legrégibb feldolgozásként *Hans Sachs* tragédiáját (1561) említi, mely *Bonfini* krónikájának német fordításán (1545) alapul. *Hans Sachs* feldolgozásának régebbi *Lauterbeck* (Regentenbuch, 1557) szövege.[1] A költői feldolgozásokon kívül érdemes figyelemmel kísérni a mondai anyag minden változatát.

Maga a Bánk bán-monda már a XV. században is ismeretes volt Németországban. 1918 nyarán a müncheni állami könyvtárban (Staatsbibliothek) dolgozva, a könyvtárnak egyik 1453-ból származó latin kéziratában (Um 19614 [Teg. 1614] fol. 295b) ráakadtam a mondának egy érdekes változatára.

A kézirat vegyes tartalmú. Javarészt *Kägerl* (Kaegerl) *Udalrik*, vagy más néven *Landaui Udalrik* landaui iskolaigazgató (rector scolarum) egyházi munkáit foglalja magában öccsének, *Kaegerl István* landaui hitszónoknak (succentor) másolatában. Landaui Udalriknak még sok más munkája is ismeretes. A szóbanforgó kézirat 71b lapján Udalrik Postillái, vagyis az evangéliumok és epistolák magyarázata kezdődik három részben. A másoló megnevezi magát a Computus Nurenbergis első részének végén (fol. 357 a): Explicit primus liber computi nurenbergensis in vigilia scti michaelis archangeli Et est lectus iste liber per reverendum nec non scientificum magistrem Udalricum kägerl (kägerlin?) tunc temporis rectorem scolarum in landaw existens. Et est finitus per me stephanum kagerl (kagerlin?) tunc temporis succentor in landaw Et est finitus ipso die veneris hora nonis eiusdem post prandium. A másoló szept. 28-án, pénteki napon készült el e rész írásával. A kéziratkötegben több helyütt elárulja, hogy 1453-ban dolgozott. Ebben az évben szept. 28. csakugyan pénteki napra esett. A Landauban készült kézirat idővel a tegernseei bencéskolostor könyvtárába jutott s a kolostor 1802. évi feloszlatásakor onnan került a müncheni udvari könyvtárba.

A Postillák könyvébe ékelte be a másoló a Bánk bán-mondát. A 295b. lapon kezdődik a monda szövege. A főszöveg Árpádházi

[1] *Benedek Marcell:* Irodalmi Lexikon. Bpest, 1927. 96 .l.

Sz. Erzsébet napjára rendelt epistolát adja, a lap alján pedig Sz. Erzsébet anyjának, Gertrudnak mondáját, vagyis a Bánk bán-mondát jegyezte fel *Kägerl István*. Íme a monda szövege:

(Fol. 295 b.) *De Gerdrudis regina ungarie que fuit mater sancte Elizabeth quomodo sit occisa ab pessimis ungaris.*

Item nota quod scriptum est Gerdrudis regina ungarie occisa est Elizabeth filie sue et ludwici lantgrauy Thuringie que copulacio nupciarum celebrabatur ungarie in ciuitate Ouena quibus nupcys intererat perchtoldus patriarcha Aquilegiensis frater prescripte regine qui videns Comitissam quandam ungaricam valde formosam quam circumuenit (?) et inuntam [recte: invitam] oppressit Ipsa vero comitissa hoc malum sibi ingestum conquesta fuit marito suo Ipse vero patriarcha illam querimoniam vilipendit et ad propra remeauit temporibusque paucis elapsis predictus comes suspicionem sinistram habuit quod regina conscia fuerit et consensum prebuerit huius mali quod uxori sue acciderat et tempore sibi congruo conuenit quosdam maleficos pro pecunia qui nocturno tempore intraverunt cameram regine et ipsam strangulantes suspenderunt quo facto omnes simul et semel contraccionem membrorum inciderunt ita quod de mane familiaribus intrantibus inventi sunt contracti et muti excepto uno qui totum negocium confitebatur qui propterea condignam mortis penam subierunt et illa et alia signa apud reginam claruerunt que postmodo auctoritate ecclesie sollemniter fuit canonizata et martirizata est Anno domini Millesimo ducentesimo.

A landaui szerkezet szerint a színhely Buda városa. Az időpont Sz. Erzsébet eljegyzésének ünnepsége, mely *Bonfini* előadása szerint Endre királynak a Szentföldről való visszatérte után kilenc év mulva történt s nem még Gertrud királyné életében. A landaui szerkezet sok mindenben eltér *Bonfini* előadásától. A bán alattomosan felfogadott orgyilkosokkal öleti meg a királynét. Gertrud királynét szentnek tartja ez a hagyomány, ezért színezi ki halálát csodás eseményekkel. Az orgyilkosok, kik éjnek idején megfojtják a királynét, Isten büntetéséből megnémulnak, testük pedig összezsugorodik.

Sz. Erzsébetnek édesanyja meg leánya is Gertrud volt. Leányát, Gertrud apátnőt, boldogként tiszteli az egyház s augusztus 13-án üli ünnepét.[2] Boldog Gertrud, az altembergi prémontrei apácakolostor apátnője († 1297), harmadik s legkisebb leánya volt Sz. Erzsébetnek. A szájhagyomány nyilván összetévesztette a két Gertrudot s így lett a mondában Gertrud királynéból az egyháznak szentje.

A Bánk bán-monda landaui változata mindenképen érdekes.

(Kalocsa.) *Timár Kálmán* (Tanítóképző).

*

Verf. fand neulich in einem Colligatum der Münchener Staatsbibliothek vom J. 1453 die älteste Fassung der sagenhaften Geschichte des Bancbanus, die später bekanntlich zum Thema einer Tragödie des H. Sachs, eines Dramas von Grillparzer und der klassischen ungarischen Tragödie von J. Katona wurde. Die Handschrift ist also älter als die Chronik des Bonfini, die bisher für die älteste Fassung der Legende galt. *K. Timár.*

[2] *Stadler, Joh.*: Heiligen-Lexikon. Augsburg, 1861. II. 425.

HAZAI IRODALOM.

Valentin Kuzsinszky: *Aquincum, Ausgrabungen und Funde.* Führer mit einer topographischen und geschichtlichen Einleitung. Budapest, 1934. (Kis 8-r., 234 l., 2 tervrajz- és 152 képpel.) 4 pengő.

Pannónia földjének régészeti átkutatása tekintetében még nagy becsületbeli tartozása van a magyar tudománynak a hazával és a külfölddel szemben. Itt-ott folytak ugyan ásatások, de a munkának oroszlánrésze még hátra van; így a jövő feladata elsősorban a limesnek rendszeres felkutatása, amely hivatott lesz fényt deríteni a pannóniai védőrendszer kialakulására és Pannónia történetére. Rendszeresen és következetesen tulajdonképen csak Aquincum területén dolgoztak régészeink; eleinte, 1879 óta, Torma és Hampel, majd, 1888 óta szakadatlanul napjainkig Kuzsinszky, kinek újabban szerencséskezű munkatársa az ő tanítványa, Nagy Lajos.

Aquincum föltárása Kuzsinszky nevével van elválaszthatatlanul összekapcsolva. Ő építette, stílszerűen, a székesfővárosnak minden dícséretet érdemlő áldozatkészségéből a múzeumot is, amely páratlanul gazdag, mintaszerűen elrendezett leleteivel és lapidáriumával Európának egyik, elismerten legtanulságosabb, helyi múzeuma.

Az Aquincumban végzett kutatásoknak tudományos feldolgozása Kuzsinszky és más szakemberek tollából többféle, főleg a *Budapesti Régiségei* és az *Archeológiai Értesítő* köteteiben jelent meg, majdnem kizárólag magyar nyelven. Csak legújabban, a gázgyári római fazekastelepről, az orgonáról meg a cella trichoráról kiadott külön kötetekben tért át Kuzsinszky és Nagy Lajos arra a helyes módszerre, hogy a külföldi szakköröket is kiválóan érdeklő kutatásaikat német Auszugban is közreadják. A félszázada folyó aquincumi ásatásoknak és eredményeiknek valamely világnyelven való áttekintő ismertetése, illetőleg az általános szakirodalomba való bekapcsolása eleddig hiányzott. Ennek a hiánynak kell betudnunk, hogy pl. a Pauly—Wissowa-féle RE-ben Aquincum, mint a többi pannóniai emlékhely is, sovány, teljesen elégtelen cikkecskében van tárgyalva. Annál örvendetesebb, hogy a nemrég hangoztattam (*Arch. Ért.* 46, 1932—33, 183) hiány pótlására hazai archeológusaink nagyérdemű nesztora — éppen születésének 70. fordulóján — kiadta fenti művét, mely az Osztrák Régészeti Intézet közismert, a régi Ausztria római telepeit (Carnuntum, Poetovio, Pola, Teurnia stb.) tudományosan ismertető Führerjeinek jól bevált rendszerével összefoglalóan tájékoztatja a külföldieket az Aquincum körül végzett munkáról, az ott föltárt emlékekről.

A kis kötet első része Aquincum helyrajzát és történetét adja, szól a város igazgatásáról, lakóiról, foglalkozásuk- és isteneikről; az Ausgrabungen c. részben végigkísér a feltárt épületmaradványok közt, majd („Die Funde") a múzeum gazdag anyagát ismerteti, mindenütt hangsúlyozva a fontosabb daraboknak kulturális vagy művészeti jelentőségét, végül a lapidárium történeti és vallástörténeti szempontból nagy érdekességű kőemlékeinek magyarázatát kapjuk.

Ebben a keretben azonban nemcsak az eddigi eredmények kitűnő összefoglalását nyujtja szerzőnk, hanem sok újat is ad. Így mindenekelőtt a topográfiai problémák teljes tisztázását, a centrum, a canabákból fejlődött katonaváros és a polgárváros határainak megállapítását; enemű fejtegetéseit nyomon követhetjük azon a pompás tervrajzon, mely két színben Ó-Buda római emlék- és lelőhelyeit szemlélteti. Azután új és rendkívül érdekes az eddig kiadatlan föliratos emlékek ismer-

tetése; a megbeszélt közel harmadfélszáz kőemlék között száznál több ezeknek száma, köztük sok elsőrendű darab, mint pl. a dea Syria = Juppiter = Baltisnak ajánlott s képükkel díszített épületfelirat (363. sz.), vagy Clodius Calsinus fogadalmi felirata (384. sz.) stb. A kötet értékét nagyon emeli bőséges és jól megválogatott illusztrálása. A fontosabb daraboknak képben való közlése, a méretek feltűntetése, valamint a vonatkozó irodalom idézése munkánknak a helyszínétől távol való használhatóságát bizonyítják.

Aki meg akarja tudni, hogy mit eredményezett az Aquincumban végzett kutatás Pannónia történetére és kultúrájára vonatkozólag, az megkapja a feleletet Kuzsinszky jelen munkájában, amelyet a külföldi szakirodalom is kétségkívül a megérdemelt elismeréssel fog fogadni.

Budapest. *Láng Nándor.*

*

Valentin Kuzsinszky: *Aquincum, Ausgrabungen und Funde.* Budapest, 1934. (234 Seite, mit 2 Lageplänen und 152 Abb.) *Der kleine, in der Weise der wohlbekannten Führer des Österr. Archeolog. Institutes verfasste und reich illustrierte Band gibt nicht nur eine ausgezeichnete Zusammenfassung der Ergebnisse, welche die seit einem halben Jahrhundert dauernde Erforschung Aquincums bisher geliefert, sondern bietet auch viel Neues, einesteils in der endgültigen Klärung der topographischen Probleme, anderseits durch die Besprechung von ungefähr hundert unedierten Inschriftsteinen, darunter mehrerer für Geschichte und Religionsgeschichte erstklassigen Dokumente.* Ferdinand Láng.

Gronovszky Iván: Meghatározott nemzetiségű pannoniai személynevek, összegyüjtötte — —. Nomina hominum Pannonica certis gentibus adsignata[1] collegit I. G. (Diss. Pann. I. 2.).[2] Budapest, 1933. 50 lap.

Másféloldalnyi latin bevezetés után a 4—34. lapon 84 név felsorolását találjuk, magyar szöveggel, betűrendben, utána a 34—35. lapon öt fejezetben [1. Több népnél közös nevek (15 név), 2. A nevek kapcsolatai lelőhelyeikkel (24 név), 3. Különböző nemzetiségű nevek egy-egy családban (16 név), 4. Barbár nevek latin fordításai (24 név), 5. Eltérések a szokásos névtípusoktól (21 név).][3] az anyag feldolgozását

[1] Nomina Pannonica, quibus gentis originariae nomen additum est.

[2] *Dissertationes Pannonicae* ex instituto numismatico et archaeologico Universitatis de Petro Pázmány nominatae Budapest(in)ensis provenientes. Series I., Fasc. 2. et 3., Series II., No. 1. A csak latinul adott gyüjtőcím alatt az I. 2. és II. 1. latin és magyar, az I. 3. magyar és német címmel jelent meg. Az I. sorozat 8-rét, a II. sorozat pedig 4-rét alakú. — A Dissertationes Pannonicae Series I. 1. füzete, Dobó Árpád Pannoniai vonatkozású külföldi feliratok c. munkája az EPhK 1932. évi 26—36., 116—120. és 188—199. lapján jelent meg először, azért olvasóink számára ismertetnünk nem kell. Kár, hogy bevezetésének ígéretét („egységes egészbe foglalja össze mindazon feliratokat, melyek Pannóniára és Daciára vonatkoznak", 26. lap), csak Pannoniára vonatkozólag váltja be.

[3] 1. Nomina plurium gentium communia. — 2. Nomina et loca inscriptionum, ubi repertae sunt. — 3. Nomina plurium gentium in eadem familia. — 4. Nomina exterarum gentium latine expressa. — 5. Nomina praeter consuetudinem adhibita. (A 4. lapon levő címeket nem eredeti szövegükben idézem.)

ugyancsak magyarul, végül a 46—50. lapon az Index nominum, 525 névről. — A nagy szorgalommal összegyüjtött adatok gyüjtésével a szerző kísérletet akart tenni a pannoniai „nemzetiségek" nevei, lakóhelyei, vérségi kapcsolatai megállapítására, amint ez latinnyelvű (magyarul hiányzó) bevezetéséből sejthető. Az adatok feldolgozása közben, úgy látszik, mégis visszariadt attól, hogy a neveket nemzetiség szerint is csoportosítsa. Erről az érdekes kísérletről bizonyára azért mondott le, mert Pannonia határai nem lévén nemzetiségi határok, adataiból még magára Pannoniára nézve sem lehetett volna világos képet kapnia. — Kár, hogy latin bevezetése írásánál nem használt Antibarbarust.

Budapest. *Finály Gábor.*

Dr. Korbuly György: Aquincum orvosi emlékei. Die ärztlichen Denkmäler von Aquincum. (Diss. Pann. I. 3.) Budapest, 1934. Különlenyomat az „Orvosképzés" 1934 márciusi különfüzetéből, 48 lap, 17 ábrával, a két utolsó lapon német kivonat.

Polgári és katonai orvosok s kórházak, orvosi műszerek, a híres múmiák, a gyógyító istenek, házi és nyilvános fürdők, vízvezeték, köztisztaság (utcaburkolás, csatornázás stb.), gyógyforrások, gyógyfürdők s befejezésül a testgyakorlás aquincumi emlékeiről és ókori aktualitásairól eleven előadásban összeillesztett képsorozat ez, amelyben a szerző különös érdeméül kell elismernünk, hogy orvos létére archaeológiai és philologiai szempontból is hibátlanul rajzol.

Különös figyelmébe ajánljuk e füzetet a középiskolák latin nyelvtanárainak (de a természetrajz-, egészségtan-, történelemtanároknak is), mert belőle az ókori műveltségnek egyik kevéssé ismert oldalát ismerhetik meg.

A bő és pontos forrásidézetek közt feltűnik az aquincumi múmiákról szóló, még meg nem jelent ismertetésre, valamint az 1927-ben felfedezett aquincumi ivóvízvezeték s a csúcshegyi villa fürdője megemlítésénél „szóbeli közlés"-re való hivatkozás. A szerzővel együtt mi is sajnáljuk, hogy ilyen fontos archaeologiai eredmények közlésére oly sokáig kell várni. Szemrehányást tenni a késésért nem akarunk: tudományos közlésekre ma csak szűkösen futja *nálunk*. Lám, szomszédaink sűrű és díszes kiadványsorozatokkal ismertetik hazai régiségeiket, nálunk pedig van archaeologiai szakfolyóirat, amelynek kiadására már évek óta nincs pénz!

Budapest. *Finály Gábor.*

Szilágyi János: A pannoniai bélyeges téglák. Inscriptiones tegularum Pannonicarum. (Diss. Pann. II. 1.) Budapest, 1933. 110 lap és 32 tábla.

Szerző a Pannóniából ismeretes téglabélyegek képeit nagy szorgalommal, sajátkezűleg rajzolta le, csoportosítva — amit áttekintő tartalomjegyzékkel és a szövegoldalakon is jó lett volna valahogy feltüntetnie — legiók és más csapatnemek (hajóhad, exercitus Pannoniae, cohorsok, I. Valentinianus-kori tiszti bélyegek, imperatori, monogrammos és helyneves bélyegek) szerint, függelékül hozzáadva válogatott magánbélyegek sorozatát. Készséggel elismerjük, hogy óriási munka eredménye e tekintélyes, negyedrétalakú füzet, de ha már maga a szerző elismeri latin praefatiójában (Cum autem hoc tam magnum et arduum opus primo conatu prospere perfici non potuerit, meum putavi formas saltem litterarum singularum ***et diversas sigillorum quae dicuntur***

species imaginibus expressas in unum conferre[1], hogy kitűzött célját elérnie nem lehetett, a további munka és — reméljük — bővebb, újabb kiadás érdekében legyen szabad a következőket megjegyeznem: jó lenne áttekintő mutatótáblát és betűrendes név- és szómutatót készíteni és a szövegben minden számot a bélyeg szövegével kezdeni. E mellett a könnyebb kezelhetőség érdekében jó lesz minden lap tetején jelölni a lap tartalmát (pl. az 54. lapon: Leg. X. Gem., I. LEG és PF), valamint a táblákon is (pl. a XII. táblán: Leg. X. Gem. 91—120.).

Ilyenféle technikai változtatásokkal a szerző nélkülözhetetlen segédeszközt fog adni a pannóniai, s követendő példát más provinciai kutatóknak, de a mostani alakjában is megbízható és hasznos kalauza lesz azoknak, akik Pannónia római emlékei iránt érdeklődnek.

Budapest. *Finály Gábor.*

*

Unter dem Haupttitel **Dissertationes Pannonicae** *ex instituto numismatico et archaeologico Universitatis de Petro Pázmány nominatae Budapest(in)ensis provenientes hat Prof. A. Alföldi bisher 4 Hefte herausgegeben, 3 Hefte in 8vo (Series I.) und eines in 4to (Series II.).*

Ser. I. Fasc. 1. *Árpád Dobó: Ausländische Inschriften, die auf Pannonien sich beziehen, erschien zuerst in dieser Zeitschrift (1932, S. 26—36., 106—120., 188—199.). Der zweite Teil der Arbeit (A. I., d. a. Dacien s. b.) ist vielleicht schon druckfertig.*

Ser. I. Fasc. 2. *Iván Gronovszky: Nomina hominum Pannonica certis gentibus adsignata (1933, es hätte heissen sollen Nomina Pannonica, quibus gentis originariae nomen additum est) erschien mit lateinischer Einleitung. Die wertvolle und auf Vollständigkeit trachtende Sammlung enthält 84 Namen, die in 5 Gruppen zusammengestellt werden (1. Namen, die bei mehreren Stämmen vorkommen; 2. Zusammenhang von Name und Fundort; 3. Namen verschiedener Nationalitäten in einer Familie; 4. Lateinische Übersetzungen barbarischer Namen; 5. Ungewöhnliche Namen). Eine Zusammenstellung nach Nationalitäten fehlt, da aber die Grenzen Pannoniens keine Nationalitäten-Abgrenzung gebildet haben (eine Erscheinung, die seither bis zum heutigen Tage hier zu beobachten ist!), hätte sich aus einer solchen Bemühung wenig brauchbares herausgegeben.*

Ser. I. Fasc. 3. *Dr. Med. György Korbuly: Die ärztlichen Denkmäler von Aquincum (1934, Sonderabdruck aus der Zeitschrift Orvosképzés = Ärztebildung), mit deutschem Auszug (S. 47—48.). 17 Abbildungen (darunter Nr. 11., 12., 13. Abb. der Mumie vom Táborhegy) illustrieren die archäologisch und philologisch fehlerfreie Darstellungen.*

Ser. II. Fasc. 1. *János Szilágyi: Inscriptiones tegularum Pannonicarum (1933). Mit unermüdlichem Fleiss hat Sz. die Ziegelstempel der Legionen, Vexillationen, Flotte, Cohorten, Offiziere des Valentinianus I., Imperatoren, dann Monogramme, Ortsnamen auf Ziegelstempel, zum Schluss einige Privatstempel gesammelt, eigenhändig gezeichnet und in gleicher Reproduktion (1 : 2) herausgegeben. Die 110 Textseiten und 32 Tafeln hätten mit Inhaltsangabe versehen werden sollen, was die Brauchbarkeit einer zweiten Auflage jedenfalls erhöhen wird. Die Arbeit wird auch in dieser Form den Forschern gute Dienste leisten.*

G. Finály.

[1] Bocsássa meg a szerző, hogy mondatát nem betű szerint, hanem átírt szöveggel közlöm. *F. G.*

Emerico Várady: *La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria.* I. Storia, II. Bibliografia. Roma, 1934.

„Egészen új, eddig ismeretlen adalék — a legújabb korra vonatkozó részt kivéve — kevés van ebben a könyvben", jelenti ki Várady első kötetének előszavában mit a Humanizmus tárgyalására vonatkozólag még azzal told meg, hogy e fejezet „egyszerű rövid összefoglalás" (10. l.). Ezzel a szerző maga jelölte meg, hogy célja nem az olasz irodalom magyarországi hatásainak még elég számos homályos pontját tisztázni, hanem csupán az eddigi kutatások eredményét összegezni. Valóban, ahol maga is vesz egy kérdést vizsgálat alá — mint Zrínyi és Marino viszonyának megvizsgálásában, Kazinczy levelezésének kiaknázásában — csak bővebb részletekkel támasztja alá eddigi tudásunkat s fölöslegesen bontja meg az összegező munka egységét. A XVIII. századi magyar árkádia-akadémikusok számontartása mellett egyedül a XIX. századra vonatkozó anyaggyüjtésében lesz önállóvá a fordítási és kritikai irodalomtól az apró ismertetésekig és megemlékezésekig terjedő minden adatnak lehetőleg teljes feldolgozásával.

Ily körülmények között természetes, hogy számunkra a bibliográfiát tartalmazó II. kötet lesz az értékesebb, mely 400 oldalon regisztrálja mindazt, amit az olasz irodalomnak magyarországi szerepéről ma tudhatunk. Maga az egész munkának címe, „Az olasz irodalom és hatása Magyarországon", ennek a kötetnek tartalmához igazodik. Benne ugyanis valóban az olasz irodalom szolgál vezérfonálul, míg az első kötet feldolgozásában természetszerűleg épp ellenkezőleg, a magyar irodalmi fejlődés adja meg a tárgyalás gerincét. A II. kötettel kezdjük tehát mi is beszámolónkat Várady művéről.

Az ilyen munkával szemben elsősorban a lehető teljesség igényével kell fellépnünk. Ennek a követelménynek V. meg is felel. Legfeljebb sajnáljuk, hogy épp az 1860-as évektől annyira olvasott és a XIX. sz.-i magyar-olasz irodalmi érintkezés terén úttörő „Vasárnapi Ujság" maradt ki az átnézett folyóiratok közül.

A másik követelmény az, hogy a bibliográfia minél kevesebb mesterséges kategóriába aprózza a szellemi és irodalmi élet valóságát. E szempontból nem tartjuk szerencsésnek, hogy ebből a kötetből egészen kimaradtak az útleírások s csak irodalmi vonatkozásukban kerültek bele a történeti művek. Ezek bibliográfiáját V. majd külön kötetekben kívánja kidolgozni. Azonban eltekintve attól a kényelmetlenségtől, hogy pl. Berzeviczy Albert olasz vonatkozású munkásságát majd három — sőt mivel a művészetre és zenére újabb kötetek várnak — négy kötetből kell összekeresnünk, az útleírások szervesen hozzá tartoznak egy országról és népről alkotott irodalmi szemléletünkhöz, a történeti munkáknál pedig vajmi nehéz megérteni, miért találjuk meg V. bibliográfiájában, ha csak a „Varia" között is, A. Cutolo Durazzói Lászlóról írott cikkét, Miskolczy Istvánnak a nápolyi Anjoukra vonatkozó, olykor irodalmi vonatkozású tanulmányai helyett ellenben csupán egy kis ismertetését Croce „Nápoly történeté"-ről.

Szeretnők, ha az I. kötet beosztása is egyszerűbb és áttekinthetőbb lenne. A fordítások felsorolását pl. Várady két alfejezetre osztja. Az első: „Költemények, novellák, regények, színművek", a második: „Varia". Ennek az lesz a következménye, hogy Balanyi „De Monarchia"-fordítása a többi Dante-fordítástól elkülönülve az utóbbi cím alá kerül, ahogyan Papini „Krisztus története" vagy Petrarca „De remediis utriusque fortunae"-jának XVIII. sz.-i magyarítása is elszakad ez írók többi művének egységes felsorolásától s Croce, Sz. Ferenc, Bottai

(A Carta del Levoro), Podrecca („Világkörüli út marionettekkel") társaságában a „Varia" nyeli el őket.

Másszor az egyes fejezetekbe osztás következetlennek tetszik. Zsák A. „Egy ismeretlen Vitéz-kódex" című kis cikke pl. a magyar humanizmust tárgyaló kutatások közé kívánkozik a „Magyarok olasz tanulmányai — Magyar intézetek Olaszországban — Olasz kultúra Magyarországon" című fejezet alól (80. l.). Arturo Marpicati és Italo Sicilianonak a Korvin Mátyás-egyesületben felolvasott olasz irodalmi eszmefuttatásai semmiképen sem illenek ez alá a gyüjtőcím alá: „Magyar írók által tárgyalt irodalmi témák". Rudelbach ‚Savonarola und seine Zeit" magyar recenziója sem tartozik talán egészen az „Esztétikai, filozófiai, pedagógiai, szociológiai és jogi szerzőkről szóló magyar írások" körébe. S az olasz Petőfi-fordítókról szóló irodalmat ugyan kinek jutna eszébe a „Traduttori" címszó alatt keresni?

De ha ily alosztályozást már csak a Bibliográfia ökonómiája szempontjából is túlzottnak tartunk, másrészt bántóan hat, hogy kódex-irodalmunk és XVI. századi széphistóriáink forrásait *egy* abc-ben találjuk felsorolva a XIX. századi fordításokkal, mintha az Actus Beati Francisci vagy Voraginei Jakab feldolgozása régi irodalmunkban egy nevezőre volna hozható, mondjuk, egy Verga-fordítással. A kitűnő névmutató ugyan elsimítja ezeket az egyenetlenségeket s a minden egyes névre vonatkozó összes adat összekeresését könnyűvé teszi, de általuk vész el az a tiszta kép, minek egy bibliográfia alapos áttanulmányozása után ki kellene alakulnia. A kötet elején található „Fordítások kronológiája" sem segít hozzá szűkszavúságával, míg az egyes olasz írókra vonatkozó magyar ismeretek világosságát megzavarja az, hogy a róluk szóló nagyobb cikkek nincsenek különválasztva az apróbb ismertetésektől és recenzióktól.

Azonban — vethetné valaki ellent — ez nem is a bibliográfia, hanem a történeti feldolgozást tartalmazó első kötet feladata. Valóban a kettő szerves egységnek van gondolva: a nyers analízis után a szerző szabadon szentelhetné magát a kérdés szintétikus tárgyalásának. Azonban itt is csak az adatoknak nagy szorgalommal végbevitt, de olykor ismétlésektől nem ment rendszerezését s nem szintézisét kapjuk. Erre talán még nem is érett meg egészen az idő. A Nagy Lajos-kori protorenaissance, Zsigmond császár kancelláriájának humanizmusa, Dudith Antal életsorsa, a szocinizmus olaszból eredő útjai, a még alig feldolgozott bécsi olasz irodalom és közvetítő szerepe stb. mind olyan kérdések, mik a felnövő olasz filológus-generációnak még épp oly szép, mint tág kutatási területet kínálnak. V. természetszerűleg nem oldhatta meg e problémákat, de szerettük volna, ha nagyon időszerű és hasznos összefoglalásában a hézagokra felhívta volna a figyelmet.

Összegezésnek és nem szintézisnek mondtam V. munkáját, mert nemcsak az egész anyagnak tudományos átélése, hanem bizonyos egységes szempontok magaslatáról való áttekintése is hiányzik benne. Még módszere is változik folytonosan, aszerint, hogy kinek eredményeiről számol be, Hóman Bálint és Horváth János, Thienemann Tivadar és Eckhardt Sándor vagy Zambra Alajoséiról.

A XIX. századi olasz hatások is túlságosan széthullanak adatszerű részletekre előadásában, mert ez inkább feloldása, mint quintessenciája annak, amit megkaptunk a bibliográfiában. A mozaikszerűség e benyomását még csak fokozza az a körülmény, hogy V. munkája már néhány évvel megjelenése előtt ki volt szedve s így a szerző kénytelen volt szövegébe a közben megjelent részlettanulmányok ismertetését

épp úgy utólag belevarrni, ahogyan az 1925-tel lezárt rendszeres kutatást 1930-ig kissé ötletszerűen kellett kiegészítenie. De a feldolgozás és bibliográfia köteteinek összehangolása talán még egy másik szempontból is hiányos. Tekintettel a könyvészeti összeállításra, az első kötetben vagy teljesen el lehetett volna hagyni a jegyzetelést, vagy a szokásos módszeres pontossággal kellett volna azt végrehajtani. V. azonban néha a második kötet lapszámára is utalva idéz, másszor — mint Zrínyi és Marino viszonyának, Csokonainak vagy Debreczeni Mártonnak tárgyalásánál — egészen elhagyja az irodalomra való hivatkozást, ismét másszor csak részben idézi az irodalmat, még pedig nem a legfontosabbat választva ki belőle. Így a XVI. századi Boccaccio-széphistóriáknál idézi Dézsi Lajos és Király György részletcikkeit, de nem Visnyovszky R. könyvét, Kisfaludy Sándor és Petrarca tárgyalásánál pedig csak Szabó Mihály egy 1927-i értekezését és más semmit. Csak azért ejtünk szót erről, mert a jövő kutató tájékozódását a jegyzetelésnek e következetlensége nem fogja elősegíteni.

Hogy V. könyvével szemben csak a szintézis és módszer szempontjából emeltünk kifogást, már maga is elárulja, hogy az anyag tárgyalásának megbízható pontosságában nincsen hiány. Kákán csomót-keresés lenne a kisebb és igen ritka botlásokat vagy fogalmazásbeli hiányosságokat (az „Apostolok méltósága" állítólagos Dante-terzinája, 139. l.; Bornemisza Péter Elektrájának összefüggése Coriolano Martirano fordításával és a páduai Ödipus-sal, mit egyetemi előadásaimban csak mint megvizsgálandó problémát szoktam említeni, 161. l.) kiböngészni. Ha hiányzik is V. könyvéből az a tágabb összehasonlító irodalomtörténeti alap, melynek érvényesülését e kutatási területen régóta sürgetjük (Revue des Études Hongroises, 1925. 3—4. sz.), s ha nem is találjuk meg benne a szerző előszavában ígért szintézist, Várady nagy szolgálatot tett tudományágának azzal, hogy hangyaszorgalommal összegyüjtötte az olasz-magyar irodalmi érintkezések bibliográfiáját, lelkiismeretes pontossággal összeállította az ide vonatkozó kutatások eredményeit és a XIX. századra vonatkozólag egy jó lépéssel tovább vitte adatismereteinket. *Kastner Jenő.*

*

Il recensore rileva che la parte storica dell' opera del V. trascura purtroppo l'esame dei problemi insoluti, ancora abbastanza numerosi sul campo dello studio dei rapporti letterari italo-ungheresi, limitandosi a riassumere quello che la storia letteraria ungherese oggi sa su tale questione. Ma ciò è fatto con saldo criterio e grande precisione. Le ricerche originali del V. si limitano per lo più alla raccolta coscienziosa di tutti i dati bibliografici (traduzioni, critiche, rassegne, recensioni, cronache) atti a lumeggiare i rapporti corsi tra l'Italia e l'Ungheria nel secolo XIX. e fino agli anni più recenti. Dopo avere esaminato i due grossi volumi del V. e mossa qualche obiezione al metodo con cui è condotta l'opera e specialmente la distribuzione delle materie della bibliografia, il recensore conclude che il libro di V. — benchè offra piuttosto il riassunto che non la sintesi della questione — significa un passo importante nello studio dei rapporti letterari italo-ungheresi. *Eugenio Kastner.*

Németh Gyula: A magyar rovásírás. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve. II. kötet, 2. füzet. Budapest, 1934.

Kevés tudományos kérdés vitatásában következett be olyan gyökeres változás, mint a magyar rovásírásében. Még közvetlenül a világ-

háború előtt is igen nagy volt azoknak a száma, akik kételkedtek a magyar rovásírás hitelességében, illetőleg azt egészen kései koholmánynak tartották. A M. N. Múzeum és a M. T. Akadémia támogatásával megindult kutatások után (a Magyar Rovásírás Hiteles Emlékei közlésével), továbbá a nyomában megindult módszeres írástörténeti kutatások alapján — ezen a téren kivételes érdemei vannak éppen *Németh Gyulának* — el kellett némulni minden kétségeskedésnek.

A rovásírás mai kutatóját már nem is érdekli többé ez a kérdés. A ma időszerű problémákat a következő csoportokra oszthatjuk: 1. a magyar rovásírás emlékanyaga, 2. az emlékek olvasása, illetőleg magyarázata, 3. írástörténeti s vele kapcsolatos egyéb történeti kérdések.

Az első csoport tárgya úgyszólván napról-napra gyarapszik. A MRHE. megjelenése óta került elő pl. a nikolsburgi ábécé (a XV. sz. közepéről), a derzsi rovásírásos tégla, a bögözi felirat, hogy a későbbi kéziratos ábécék különböző másolatairól, kéziratairól ne is beszéljünk. A főkérdés itt az emlékek időben és térben való pontos rögzítése, az emlék keletkezésének lehetőség szerint való tisztázása. Külön megjegyezzük, hogy az eddig csíkszentmiklósinak tartott templomi felirat, helyesen csíkszentmihályi, mint azt Németh Gyula egy régibb dolgozatában kimutatta.

A második csoport tárgyalása eddig még nem igen részesült kellő figyelemben, igaz, hogy itt elsősorban nyelvészeti, nyelvtörténeti ismeretekre van szükség. Hogy miféle hasznát vehetni a nyelvészetnek, arra egy példát említünk: a konstantinápolyi emlék utolsó sorában fordul elő: *irtán eszt*. Thomsen Vilmos a filológus pontosságával átírta az előtte fekvő betűket *[irtan()szt]*, de utána a felirat magyar magyarázói értelmetlennek találván *Thomsen* olvasását, másféle, „értelmesebb" olvasatot javasoltak. Pais Dezső azonban rámutatott arra, hogy az *irtán eszt* nemcsak pontos átírás, hanem nyelvtörténetileg szabályos, érthető alak is. Kívánatos volna, hogy Pais Dezső minél előbb közzétegye a magyar rovásírásos emlékekre vonatkozó, eddig kiadatlan magyarázatait.

A harmadik csoport általános vonatkozásai jóformán mind tisztázottak. Itt is egész sor megállapítás Németh Gyula nevéhez fűződik. Nevezetesen: a magyar rovásírás a türk írásnak szorosabban a jeniszeji, illetőleg nyugati ágához kapcsolódik, éppen ezért még feltűnőbbek az egyezések a talaszvölgyi türk feliratok betűalakjaival, s hogy végül több betű egyezik a török rovásírás eddig legnyugatibb ágának ismert besenyő írás jegyeivel. Mint tudjuk, ezt az írást, illetőleg az ezzel az írással az ú. n. Attila-kincsére rótt feliratokat annyi sok más sikertelen kísérlet után Németh Gyulának sikerült megfejtenie. Szóba-kerültek már a magyar rovásírás görög és glagolita elemei is. Egy kérdés azonban még mindig tisztázásra vár: mi volt a közvetlen kapocs, milyen török néptől vette át ezt az írást a magyarság, vagyis annak egy része, a székely nép.

Németh Gyula rövid összefoglaló munkáját 7 darab igen ügyesen megválogatott melléklet egészíti ki. Németh Gyula e munkája, klasszikus tömörségével, világos, könnyed áttekinthető szerkezetével, igaz öröme lesz nemcsak a tudósnak, de a nem-szakembernek is. Ez az új füzet különben nagyszerűen igazolja a Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve szerkesztőinek eredeti elgondolását, hogy t. i. akkor felel meg céljának igazán a Kézikönyv, hogyha az egyes kérdésekről *röviden* tájékozódhatik az olvasó. Ehhez a célszerű elvhez ragaszkodott is a Kézikönyv az első füzetekben, de később, mihelyt olyan területekre értek a szerzők, ahol jóformán még az előmunkálatok is hiányzottak,

összefoglalás helyett terjedelmes — hangsúlyozzuk: igen értékes — monografiákat kellett írniok. Ilyen monografiakötetek írása, melyek a MNyK. kereteit voltaképen szétfeszítik, valószínűleg a jövőben is elkerülhetetlen lesz. Számos egyéb ok miatt már csak ezért is célszerű volna sort keríteni a tervezett mű teljes befejezése után egy második (idővel: további) kiadás előkészítésére, ahol az időszerű változások, új eredmények figyelembevétele mellett meg lehetne oldani az arányos terjedelem kérdését is. *Ligeti Lajos.*

*

Ce nouveau fascicule du *Manuel de linguistique hongroise* dû à la plume de M. Jules Németh est consacré à la mise au point des problèmes qui se groupent autour de l'ancienne écriture runique sicule, dite „écriture entaille": il y fait connaître les monuments connus de l'écriture sicule, donne une interprétation philologique des textes, et retrace l'histoire de l'alphabet.

Le nombre de ces monuments a considérablement augmenté au cours de ces dernières années (alphabet de Nicolsbourg du milieu du XVe s., brique trouvée à Derzs, inscription de Bögöz etc.) Dans le domaine de l'explication des textes sont signalés des problèmes qui attendent encore une solution définitive. Beaucoup de lettres sont expliquées par M. Németh, dont la maîtrise en cette matière est généralement connue depuis qu'il a déchiffré les inscriptions gravées sur le trésor dit d'Attila. Les rapports de l'alphabet sicule avec la forme occidentale de l'écriture turke ont été reconnus également par M. Németh sans qu'on puisse préciser avec certitude le peuple auquel les Sicules — cette branche ethnique intéréssante du peuple hongrois — ont emprunté leur alphabet.

La clarté de l'exposition, la richesse parfaite des informations et la sagacité des interprétations font de cette synthèse un véritable vademecum, un instrument philologique facile à manier. (cf. encore *Revue des Etudes Hongroises* V—1927, pp. 386—87.) *L. Ligeti.*

Cserba Olga: *Charles Sorel, mint kritikus.* (Bibliothèque de l'Institut Français à l'Univ. de Budapest, No. 25.) Budapest, 1933. 59 l.
Philipp Loch: *Charles Sorel als literarischer Kritiker.* (Inaugural-Diss. Univ. von München.) Würzburg, 1933. 70 l.

Charles Sorel irodalmi működése a XVII. század második harmadára esik, művei közül két komikus regényét (Francion és Le Berger Extravagant) szokták említeni az irodalomtörténeti kézikönyvek. Cserba és Loch tanulmányai Sorel kritikai műveire és általában esztétikai nézeteire igyekeznek világot vetni, melyek sok érdekes tanulságot nyujtanak a „grand siècle" szellemi mozgalmait tanulmányozó kutatónak. A kor kritikája nem volt tökéletesen egységes az antik világ tiszteletének, a formák kultuszának, tehát a klasszikus ízlés több lényeges elemének kötelező elismerésében: a racionalizmus alaptónusában egészen különböző színek alkothattak árnyalatokat. Sorel is több szempontból eltér az uralkodó ízlésformától, ezért Cserba a XVI. század szellemének egyik késői képviselőjét, Loch pedig a századvégi és a XVIII. századi „modernek" (Perrault stb.) előfutárját látja benne. Sorel racionalista, mint százada, de a „grand siècle" nem a szabadon bíráló észt, hanem a társadalom formáinak és a közvélemény ízlésének megfelelő eszélyességet emelte trónra. Sorel pedig az ész nevében bírálat alá veszi azokat is, akiket kora közízlése feltétlen tekintélyként tisztelt: az antik irodalom képviselőit. Gúnyolja a mitológiát, Homeroszt,

Ovidiuszt, Vergiliuszt eltorzítja szélsőségesen racionalista értékelésének tükrében. Észszerűség és keresztény értelmű moralizáló szellem: ezek azok a követelmények, melyeket minden irodalmi műtől megkíván. Felfogása alapjában költészetellenes, üldözi a fantázia minden megnyilvánulását, korának legvirágzóbb műfajait értékteleneknek minősíti az ész és erkölcs nevében. Ez a szélsőséges nézeteket valló kritikus, minden egyéni sajátossága mellett, jellemző századára. Cserba és Loch értékes munkát végeztek, mikor Sorel kritikai munkásságát kiemelték a homályból és így érdekes vonást rajzoltak a klasszikus század szellemtörténeti képére. Philipp Loch főleg szellemtörténeti keretben igyekszik Sorelt elhelyezni, Cserba Olga pedig Sorelnak „réfractaire" egyéniségét domborítja ki és részletesen foglalkozik a francia nyelvhasználatra vonatkozó elveivel, a „preciosité"-val szemben elfoglalt álláspontjával és purista törekvéseivel. A német dolgozat szerkezetileg jobban megfogott, egységesebb szempontú, a magyar viszont több problémát ölel fel, bár kevésbbé részletesen. *Horváth Károly.*

*

Le critique allemand de Charles Sorel, M. Loch tient surtout à établir le rôle de l'oeuvre critique de Charles Sorel dans l'histoire des idées: selon lui Sorel est un précurseur des „modernes" (Perrault etc.). D'autre part, Mlle Cserba, l'auteur de la dissertation hongroise, met en relief ses opinions concernant l'évolution de la langue française, et la personnalité de l'écrivain un peu réfractaire à l'esprit général du grand siècle. *Ch. Horváth.*

Pallós Jenő: *Millot és Bessenyei.* Budapest, 1934. 68 l. (Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest: 27.)

Bessenyei György munkásságának teljes megismerése az utóbbi években jelentős lépésekkel haladt előre. Nemcsak Bessenyei kiadatlanul heverő munkái kerültek közkézre lelkes diákok kiadásában, hanem mind többet olvashatni Bessenyeiről is a tudományos folyóiratokban. Ma már alig van kérdés Bessenyei munkásságában, amely tisztázatlan volna s amelyre egy-egy lelkes kutató fényt ne derített volna.

Pallós Jenő disszertációja is ilyen részletmunkát foglal magában. Értekezéséből megismerhetjük Bessenyei egy jelentős művének viszonyát Millothoz, a XVIII. század kedvelt francia történetírójához.

Dolgozatában Millot élete és munkáiból indul ki, életrajza, munkái pontos megvilágításával, különösen a Bessenyeire jelentős „Éléments d'histoire générale"-t részletezve, tér át a Millot-fordítókra és a Millot-kritikák alapos fejtegetésére Ebben a részben különösen a Millot történetírói elveiről szóló fejezet ragadhatja meg figyelmünket. Millot ugyanis az értelem fejlesztését és az állampolgári nevelést teszi a történetoktatás feladatává, ami Voltairehez viszi egész közel őt. Meggyőzően igazolja azt is, mennyire a voltairei történetfelfogás jármában dolgozik Millot is. (16—21. l.)

A második részben Bessenyei *Romának viselt dolgai*val foglalkozik s igen helyesen, mint fordítást és eredeti munkát elemzi. Kétségtelennek tartja Pallós, hogy Bessenyei Millot alapján dolgozott. E sorok írójának volt alkalma erről személyesen is meggyőződni. Bessenyei műve Millot munkájának kivonata, de dolgozási módja egyedül ebből a forrásból nem érthető meg, amint azt máshelyütt részletesen ki is fejtettem (v. ö. Császár-emlékkönyv, 1934. 19—31. l.). Amikor Bessenyei római történetét megírta, nemcsak Millot művét használta, hanem Rollint is. Jól lehet nehéz pontosan megállapítani, mi származik Millot és mi Rollin

művéből, mert Millot is több helyütt hivatkozik Rollinra, — úgy látom, hogy Bessenyei történeti felfogása közelebb áll Rollinéhez, mint Millothoz. Ez Bessenyei előszavából is kitűnik (v. ö. IK. 1933. 145. l.). Pallós részletesen foglalkozik Bessenyei művével, azokkal az eszmékkel, amelyek Bessenyeit is foglalkoztatják, s feltárja érdekesebb egyéni vélekedéseit, sőt utal életrajzi vonatkozásokra is. Bőven szól a fordítás módjáról is. Helyesen összegezi eredményeit abban, hogy a „francia író szövege többnyire csak lökést és irányt adott Bessenyeinek elmefuttatásaihoz" (63. l.). Pallós világos stílusa és könnyed előadásmódja csak emeli értékben dolgozatát.

Mindent összevetve: Pallós Jenő értékes munkát végzett. Kitűnő kiegészítés azok számára, akik Bessenyei munkásságát teljes egészében ismerni akarják, mert a Rómának viselt dolgai egyike a legérdekesebb munkáknak, ami a testőríró hagyatékából ránk maradt.

Belohorszky Ferenc.

*

M. Eugène Pallós relève dans l'oeuvre de Bessenyei, écrivain hongrois francisant du XVIIIe siècle, l'influence de Millot, historien français. Après avoir étudié brièvement les liens qui rattachent l'écrivain hongrois à son modèle, l'auteur consacre un chapitre approfondi à l'oeuvre de Bessenyei (Gesta Romae), imitée des *Éléments d'histoire générale* de Millot. *F. Belohorszky.*

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Julius Stenzel: *Zahl und Gestalt bei Platon und Aristoteles.* II. erweiterte Auflage. 1933. Leipzig und Berlin. Teubner.

A számok és térbeli idomok, valamint a számok és ideák közötti összefüggés mélységeit újabban kevés kutató világította meg annyira, mint Stenzel. Gondolkodása ugyan gyakran túlságosan szubjektív, kedvenc gondolatai érdekében erőszakos szöveginterpretációtól sem riad vissza. Mindazáltal, akik a késői platoni filozófia e legbensőbb problémái iránt érdeklődnek, nem lehetnek el Stenzel idevágó művei nélkül és sok indítást fognak belőlük meríteni, aminthogy a matematikusok (O. Toeplitz, O. Becker) körében újabban Platon filozófiájának matematikai vonatkozásai iránt mutatkozó élénk és termékeny érdeklődés is nem kis mértékben Stenzelnek köszönhető.

Műve előttünk fekvő II. kiadásában Stenzel fölhasználja O. Toeplitznek az aoristos dyast egészen új módon értelmező tanulmányát. (Das Verhältnis von Mathematik und Ideenlehre bei Platon. Quellen u. Studien z. Geschichte d. Math., Astron. u. Phys. I. 1. Berlin, 1929.) Mielőtt művének erre a végső, új részére térnénk, szükségesnek tartjuk a csaknem változatlan előbbi fejezetek gondolatmenetét ismertetni.

Egy és *kettő* az a két platoni princípium, ami a valóság három nagy birodalmában: az ideák, a számok és a Tér világában egyaránt alapvető, mert mind a három őbelőlük származik le és szerkezetük is e princípiumokon épül föl.

A számok világában (velük kezdjük, hisz ők — a késői Platonnál — a másik két birodalom ősképei) az Egy mellett valami másra is van szükség, hogy a számok sora kifejlődhessék: e „más" a *kettő*, mely — akár szorzás, akár osztás által — az Egyből két új egységet csinál, ezek mindegyikéből megint kettőt-kettőt s így tovább. Stenzel szerint a következő szkéma szerint kell képzelni a számok létrejöttét:

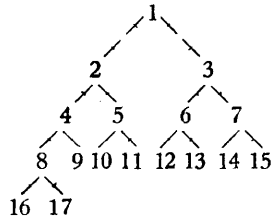

sí. t.

Látnivaló, hogy ez ideálszámok *nem* egyneműek, nem egyenrangúak, hiszen pl. 2 és 4 a fejlődés különböző stádiumaihoz tartoznak: a 2 mintegy felsőbb neme (genosa) a 4 és 5-nek. Aristoteles is kiemeli — épp az ideálszámok abszurditásának fölmutatására —, hogy azok ἀσύμβλητοι, össze nem adhatók. (Már pedig szerinte a szám fogalmához elválaszthatatlanul tartozik az öszeadhatóság.)

Éppen így: az ideák világában a legfelsőbb Egység: az *Élőlény* ideája a di-airesis, tehát ismét a *kettő* által válik szét nemekre s ezek további alsóbb nemek és fajokra, le az egyének apeironáig, határozatlan sokaságáig. Így minden idea bizonyos *számot* kap (a számok fent bemutatott származtatásának analógiájára), ahhoz képest, hogy a diairesis hányadik fokozatához tartozik. E számok különbözők lehetnek ahhoz képest, hogyan végezzük a nemek leszármaztatását; továbbá: ugyanaz a szám különböző ideákat jelölhet aszerint, hogy biológiai vagy geometriai vagy másféle nemeket vezetünk le a legfelső Egy-ből: a fontos az, hogy az ideák (a létezők) struktúrája *számszerű*. A szám tehát az ős-szkéma, melyen mindennek át kell mennie, hogy létet nyerjen, mert Lét csak a formált, rendezett, határozott lét. Mint az ideák a paradeigmák a világ dolgai számára, úgy az ideák genezise, struktúrája számára paradeigmák: az ideálszámok, az ős-Egyből a kettő (a diairesis) segélyével levezetett számok.

A térbeli jelenségeknél 1 a pont, ez a félig még gondolati, kiterjedésnélküli egység, 2 a vonal. A további fejlődését a dimenzióknak különbözőkép gondolták Platon Akadémiájában:

a) 3 pont a háromszög, tehát a sík = 3; 4 pont határolja a pyramist, tehát a test (a 3. dimenzió) = 4.

b) $2 \times 2 = 4 =$ a négyzet, tehát a sík $= 4$; $2 \times 2 \times 2 = 8$ a kocka, tehát a test $= 8$.

Ismét láthatjuk az ideálszámok össze nem adható voltát: hogyan lehetne pl. 2-t és 3-t, a vonal és a sík számát összeadni! (vagy 2-t és 4-t!)

Ám a *kettő* még különlegesen is alkalmas a Tér, a kiterjedés jellemzésére: a Teret Platon a Jó-ról tartott előadásaiban *nagy-kicsi* (μέγα καὶ μικρόν)-nak: *határozatlan kettő (aoristos dyas)*-nak nevezte. Mert — miként ez a Philebosból világosan kiderül — a térbeli, érzéki jelenségek a végtelen nagy és végtelen kicsi közt hullámzanak, ingadoznak; sőt minden térbeli jelenség minden pillanatban is nagy-kicsi, meleg-hideg, kemény-puha, nehéz-könnyű (relatíve), vagyis: *határozatlan* kettő; ez *ellentétek* az érzéki világban *egybefolyók* (συγκεχυμένα). [Politeia 524. a—c. és 479. b.]

Hogy a Szám a Tér kifejlésének princípiuma, az különösen természetes volt a görög számára. Hiszen ők kezdetben a számokat pontokkal jelölték, melyeket geometriai formákban rendeztek el:

$\because$ 2 = a vonal :: = 4 a négyzet

$\therefore$ 3 = a háromszög ::: = 6 a téglalap

s így tovább.

Eszerint beszéltek háromszög-, négyzet-, téglány-számokról. Ha tehát számot gondoltak, egyszersmind *térbeli idomot* láttak. r^2 náluk annyi, mint a sugárra tényleg négyzetet szerkeszteni, r^3 = sugárnyi élű kocka. (Ennek emléke él mai „négyzetre, köbre emelni" kifejezésünkben.)

De az irracionális számok jelensége is ide tendált: $\sqrt{2}$, mint szám, határozatlan; ellenben a síkban pontosan megszerkeszthető, mint egységnyi oldalú négyzet átlója. A Theaiteos (147. e.) szerint pedig az irracionális számok (négyzet- és köbgyökök) összemérhetőkké, racionálisokká válnak azon *négyzetek* és *kockák* segélyével, melyekre „ők *képesek*", melyeknek *lehetősége* bennük rejlik (ἃ δύναται); pl. $\sqrt{3}$ = oldala azon négyzetnek — s csak, mint ilyen oldal: valóság! —, melynek területe: 3; $\sqrt[3]{6}$ éle azon kockának, melynek térfogata 6. Így a számokban mintegy a csirája, tendenciája rejlik a kiterjedésnek; a számok természetes összekötő kapocs ideа- s érzéki világ között, hiszen önmaguk is ideák, de a *nagyság*, s vele a kiterjedés fogalma is bensőleg, elválaszthatatlanul bennük él. S Platonnak — különösen filozófiája végső korszakában — a *syndesmos*: az ideák s a Tér világának összekötése, áthidalása volt a főmotívuma.

A számok azonban nemcsak a Tér, a dimenziók *kifejlődésének* princípiumai, hanem a Tér csak a számok, mint peras: határoló, meghatározó elemek által válik apeironból *rendezett, határolt* térré, a geometria terévé. S e térben minden rend, harmónia az Ideálszámokból fakad; a hangok és velük: a csillagos ég harmóniája is. Ha az első két ideálszámot arányba állítjuk (1 : 2), az oktávát kapjuk; ha pedig ezek között a számtani és harmonikus középarányost — tisztán deduktíve — kikeressük, a quintet (2 : 3) és quartot (3 : 4) nyerjük. Ám a görögök szerint e viszonyszámok adják a bolygók (köztük a Hold és a Nap) Földtől való távolságának arányszámait is: így az egész Kosmos az ideálszámok harmóniáján nyugvó rendszer.

Aristoteles Metaphysikájában élesen kritizálja az ideálszámok vázolt tanát. Ő a platoni diairesis legalsó, konkrét tagját (pl. az *embert*) veszi adottnak, igazi létezőnek, ebből indul ki s nem tartja ezt *levezethetőnek* a magasabb nemekből. Épp ezért semmitmondó az ő számára az ideálszámok rendező funkciója, melyek a legfelső Egyből kiindulva jelölnék az egyes nemek, fajok helyét, fokozatát. De abszurdnak tartja az ideálszámok gondolatát azért is, mert azok össze nem adhatók (ἀσύμβλητοι) — mint már kifejtettük—; már pedig Aristoteles csak az összeadhatókat tartja igazi számoknak. Épp így elveti a térbeli dimenziók leszármaztatását, mely szerint a pontból a vonal, ebből a sík, majd a harmadik dimenzió származnék: hiszen — mondja Aristoteles — a *sík nem* valami alfaja, *módosulása* a vonalnak, a *test nem módosulása* a síknak; már pedig ez volna, ha a vonalból, mint felsőbb genusból származtatnók a síkot, majd ebből a testet.

Nagy vonásokban ez Stenzel gondolatmenete műve első, nagyobb részében.

Kevésbbé szerencsés az, amit ehhez Toeplitznek említett tanulmánya alapján hozzáad. Toeplitz alapgondolata az, hogy az aoristos dyas = *„a határozatlan pár"*, vagyis: az *arány* általános alakja (a : b). E nyomon elindulva keresi Stenzel az arány (logos) nagy jelentőségét Platon egész filozófiájában. Föl is hoz számos példát, melyek bizonyítják, hogy *fogalmak* aránybaállítása mily kedvelt módszere Platonnak és Aristotelesnek is: legismertebb a platoni vonal (Politeia 509d—510a), melyben tükörkép: érzéki valóság = érzéki valóság: ideák. Ám

e példák közös vonása épp az, hogy az aránypárok segélyével *határozottak* lesznek a bennük szereplő fogalmak, tehát *aoristos*-nak (határozatlannak) az arány nem nevezhető. A szorosabban vett, *számok közötti* arányosságra térve, Stenzel helyesen látja meg Toeplitz tévedését, aki a *határozott* számok arányát is (pl. 1 : 2) aoristos dyasnak nevezi, mert annak tagjai (a mennyiségek) az Apeiron (a Határtalan) világából származnak, továbbá, mivel számtalan alakban írhatók (így a föntebbi 2: 4, 3 : 6 stb. formában is). Ezzel szemben Stenzel helyesen jegyzi meg, hogy e határozott számoknak (1, 2, 3, 4 stb.) a határozatlan kettő (aor. dyas) és az Egység egymásra hatásából *előbb még létre kell jönniök* s csak aztán lehet őket arányba állítani. Hogy aztán Toeplitz arány-hipotézisét is megmentse, de az aor. dyas *határozatlan* voltát is megóvja, egy új arány-formát vél fölfedezni Aristotelesnél (Met. 1020b, 26 skk.), mit ő *aoristos logos*-nak nevez el. E hely szerint aránynak neveztetik az, ami úgy viszonylik, mint a kétszeres a felényihez, a háromszoros a harmadrésznyihez, általán a sokszoros ahhoz, aminek sokszorosa, végül: *a több a kevesebbhez*. „Utóbbi *számszerűen* teljesen határozatlan." (ὅλως ἀόριστον κατ' ἀριθμόν.) Ámde sajátságos, hogy sem Platon, sem Aristoteles és kommentátorai (Alexander, Simplikios) az aor. dyasról szólva soha nem említik, hogy a „nagy és kicsi"-t *arányba állítva* nevezte volna Platon aoristos dyas-nak. Mindig arról van szó, hogy az *Apeiron* (az érzéki jelenségek határtalansága) a Végtelen két iránya: a nagy és kicsi közt *ingadozik*. Ha mármost valamit *arányba* (logos) állítunk, az már ezáltal racionálissá, ésszel fixírozottá, *„határolttá"* válik, a Peras körébe lép. Hisz épp az volt a geometriai arány (a : b = c : d, 2 : 4 = 8 : 16) fölfedezésének megragadó csodája, hogy általa az irracionális mennyiségek is a logos számára megragadhatóvá, határozottakká váltak, így $\sqrt{2}$ a köv. aránypárban $= 1 : \sqrt{2} = \sqrt{2} : 2$. Így a tér minden hosszúsága, kiterjedése észszerűvé, határolttá, a Peras birodalmába tartozóvá vált, még az összemérhetetlen térbeli mennyiségek is. S még egy fontos körülmény, mit Toeplitz és Stenzel nem vesznek figyelembe: arányba állítani csak *nyugvó* mennyiségeket lehet; *a : b* csak úgy gondolható, ha a és b általános, de *nyugvó* mennyiségek, bármely értéket fölvehetnek, de valami *stabil* értéket gondolunk mögéjük arányba állításuk pillanatában. A platoni aor. dyas pedig folyton mozgó, változó (Philebos 24 a—d): így a melegebb és hidegebb (az aor. dyas egyik példája), mivel a μᾶλλον és ἧττον, a többé-kevésbbé bennük rejlik, mindig tovább haladnak, sohse maradnak egy helyben (προχωρεῖ γὰρ καὶ οὐ μένει); ha pedig a „mennyit" (ποσόν) befogadják, akkor megszűnnek melegebb-hidegebb, vagyis: határozatlan kettő lenni, mert τὸ ποσὸν ἔστη καὶ προϊὸν ἐπαύσατο = a mennyiség már *megállott* és *tovahaladni megszűnt*. Lehet-e világosabban szembeállítani az *aoristos dyas* határozatlan, megállíthatatlan, fixírozhatatlan és a *mennyiség* nyugvó, határozott világát? S hogy arányban csak *mennyiségek* szerepelhetnek, az vitathatatlan. A geom. arány említett varázsa is abban állt a görögök számára, hogy általa az irracionális mennyiség is határozottá válik: $1 : \sqrt{2} = \sqrt{2} : 2$.

Stenzel maga is elismeri egy helyen („Zur Theorie des Logos", Quellen und Studien, I. 1. Berlin, 1929. 49. l.), hogy az Apeiron az *aránybaállítást nem* fogadja be: „Die vielen Dinge schlechthin, die man gar nicht mehr charakterisieren könnte, weil sie selbst *des lockeren Bandes der „Einheit durch Analogie"* (= az aránypár) *entbehren: das eigentliche Apeiron des platonischen Philebos.*" Az pedig Aristoteles Met. 987b, 20. skk.-ből világos, hogy az aoristos dyas a pytha-

gorasi Apeiron-nak, a *Határtalan* nemének felel meg és Platon maga dialógusaiban, így a Philebosban is, e régibb és közérthetőbb kifejezést használja, *az aor. dyas-szal teljesen egy értelemben.* (E megegyezést konstatálja Simplikios is, s elismeri Stenzel általunk ismertetett műve 68—69. l.-ján.) Kár, hogy később nem ragaszkodik Stenzel a platoni szöveg általa is fölismert, világos értelméhez és erőszakosan próbálkozik valami igazat belemagyarázni Toeplitz arány-hipotézisébe. Pedig „aoristos logos" contradictio in adiecto a görög számára: a logos mindig peras, határ, ami a dolgokat ésszel fixírozhatóvá, meghatározottá teszi (mint Stenzel is elismeri több helyen, így műve 153. l.-ján is). A görög mathematika terminológiája is ellentmond Stenzelnek: az össze nem mérhető vonalakat *alogoi*-nak nevezi Eukleides, mivel logos-ba nem állíthatók, így *logos* nyilván = *határozott* viszony, arány.*

Toeplitz hipotézise tehát megdöntöttnek tekinthető, mivel Platonnal s általán a görög szövegekkel ellentétben áll.

A továbbiakban Stenzel még kifejti, hogy a *számszerű* kettő (a közönséges szám 2) a *határozatlan* kettőből az *Egy* működése folytán származik. (E folyamat legvilágosabban Alexander Aphr. in Arist. Met. p. 56. [Hayduck]-on olvasható, de a Metaphysika több helye is fejtegeti.) Ha ugyanis a „nagyobb és kisebb" először is a tovahaladásban, az ingadozásban (v. ö. a Philebos idézett helyét!) *„megállott"*, mindegyik egy-egy határozott mennyiséggé lett (már ez is az *Egy* művel!), akkor nyílik mód, hogy őket — az *Egy* segélyével — *megmérjük* és ennek az öszehasonlító mérésnek egyik (első, legegyszerűbb) esete a *kétszeres* és *felényi* (a számszerű 2): ám az *Egy* is *csak e mérés által* lett igazi mértékegységgé, *számszerű* eggyé. Tehát a Monas és Dyas voltaképen még nem számok, hanem különfélekép alkalmazható ős-principiumok: ha a Dyas a dolgok *qualitatív* sokféleségének lehetősége, akkor a Monas *nem (genos)*-beli *Egység, idea;* ha a Dyas a számok, a Tér quantitatív végtelenségének csirája, akkor a Monas *számszerű* Egy. Egy és kettő tehát szám és idea *előtti* principiumok s épp e differenciálatlan voltuk teszi őket alkalmassá arra, hogy az egész — qualitatív-quantitatív — világ őselveivé legyenek, amikből minden: genos, Szám, Tér, az *egész Kosmos* leszármaztatható.

E fejtegetések megint igazi értékek, itt Stenzel ismét az ideálszámok mélységei avatott kutatójának, a német tudomány egyik nagy értékének bizonyul.

Kunszentmiklós. *Kövendi Dénes.*

*

J. Stenzel: Zahl u. Gestalt bei Platon und Aristoteles. II. erw. Aufl. 1933. Teubner. *Der 1. Teil enthält die bekannten scharfsinnigen Ausführungen, laut deren Einheit und Zweiheit die Prinzipien sind, aus denen der ganze Kosmos von Ideen, Zahlen und Raum entwickelt wird. Die neue Auflage ringt mit einer neuen Interpretation der platonischen aoristos dyas; die von O. Toeplitz herrührt. T. meint, dass aor. dyas „unbestimmtes Paar", also die allgemeine Form von Proportionen (a : b) bedeutet. Aber man kann nur ruhende, und nicht in jedem Moment schon fortschreitende, immer wogende Dinge in Proportion stellen! Solche immer wogende Erscheinungen gehören aber — laut des „Philebos" — zur Welt des „Aperion" (unbegrenzten, unbestimmten), das — auch auf Grund von Arist. Met. 987 b. 20 ff. und Simplikios in*

* A logos és aor. dyas általunk vázolt ellentétes voltát Proklos és Plutarchos számos helye is igazolja.

Phys. III. 4. pag 454, 35 ff. — offenbar ganz identisch mit der aor. dyas ist. Aor dyas heisst dieses Reich, weil die sinnlichen Erscheinungen in der d o p p e l t e n Richtung des Mehr und Weniger (wärmeren und kälteren u. s. w.) unendlich fortschreiten, ja sogar in jedem Moment ein doppeltes Antlitz haben: gross und klein, warm und kalt — mit anderen verglichen — sind. Wenn nun aber — laut des „Philebos" — etwas das „Quantum" in sich aufnimmt, dann hört es auf aor. dyas zu sein, weil es so stehen bleibt, sich fixieren lässt. Also gehört jedes Quantum, damit auch j e d e Proportion, schon zum Reich der Grenze (Peras); aor. dyas dagegen ist das v o l l k o m m e n U n b e s t i m m t e. Die Pro= p o r t i o n überwältigt eben diese Unbestimmtheit, so „begrenzt" (fixiert) die geom. Prop. (z. B. 1 : $\sqrt{2}$ = $\sqrt{2}$: 2) die irrationalen Grössen. Ebendarum ist auch der von St. ausgedachte ‚aoristos l o g o s" eine contradictio in adiecto: logos — in jedem Sinne — ist immer das, was die Dinge fassbar, fixiert, „begrenzt" macht, kann also nie „aoristos" heissen. Jedoch — man kann auf diesem Gebiet ohne St. nicht weiter= kommen. D. Kövendi.

A HORATIUSI ARS POETICA ÚJABB IRODALMA.

Chr. Jensen: *Philodemos, Über die Gedichte fünftes Buch.* Berlin, 1923. (Weidmann.) X + 178. l.

Aug. Rostagni: *Arte Poetica di Orazio.* Torino, 1930. (Chiantore.) CXII + 132. l.

O. Immisch: *Horazens Epistel über die Dichtkunst.* Leipzig, 1932. (Philologus Suppl.=b. XXIV. Heft 3.), 1—217. l.

Amióta Norden szigorú és logikus analízise (Hermes 40., 481—528.) fényt vetett az Ars Poetica addig ziláltnak tartott szerkezetére, ki= mutatva abban az *ars* és *artifex* kettőssége szerint tagozódó „schema isagogicum"=ot, a filológusok mind nagyobb figyelmet tulajdonítottak annak a Porphyrio=kommentárnak, amely szerint e horatius=levél Neo= ptolemos tanainak rövid összefoglalása; (congessit praecepta Neoptolemi, non quidem omnia, sed eminentissima). Kroll sikertelen kísérlete után (Sokrates VI. 1918, 81. kk.) Jensen a herculaneumi papyrusok felhasz= nálásával próbálta igazolni a scholiasta állítását. Munkája a papyro= lógia remekműve, minden tekintetben megérdemli csodálatunkat. Philo= demos poetica=jából az ötödik könyv alig olvasható és szinte használ= hatatlannak látszó fragmentumait sikerült rekonstruálnia. E rekonstruk= ció a Horatius=kutatás szempontjából azért volt különösen fontos, mert az epikureista Philodemos e könyvében más filozófiai iskolák költé= szetre vonatkozó tanításait cáfolgatva, Neoptolemosra is kitér. Így Philodemoson keresztül sikerült fogalmat alkotnunk az addig teljesen ismeretlen neoptolemosi poetica=ról. Itt szerzett ismereteit Jensen ha= marosan felhasználta „Neoptolemos und Horaz" című dolgozatában (megjelent először Abh. der preus. Akad. 1918, 14.; később a fent= idézett könyvben, 93—127. l.). Megállapításai röviden a következőkben foglalhatók össze:

Anélkül, hogy az Ars Poetica teljes egészét kommentálná, kiragad belőlük egyes gondolatokat, amelyek Philodemosnak Neoptolemosra vonatkozó kritikájában is megtalálhatók és ezeket összevetve kom= mentálja Horatius segítségével Neoptolemost. Megállapítja, hogy a „natura" vagy „ars" problémája és e problémának kiegyeztető meg= oldása (408—415), a költői eredetiség kérdése (119—135), a ψυχαγωγία (99—100), a költő célkitűzése (343.) stb. mind olyan pontok, melyekben Horatius Neoptolemost követi.

Jensennek sikerült tehát kimutatni, hogy Porphyrionak igaza van, Horatius „Ars Poetica"-ja megírásakor tényleg figyelembe vette Neoptolemos tanait.

Az Ars Poetica kutatásának további nagyjelentőségű lépése Rostagni kommentált kiadása volt. Bevezetésében foglalkozik a datálás kérdésével (szerinte Kr. e. XV.), a szerkezettel és a poetica történetével Aristotelestől Horatiusig, majd külön Neoptolemossal és Philodemossal. Különösen nagyjelentőségű Rostagni kísérlete, mert beállítja Horatiust abba a körbe, amelybe tényleg tartozik is, a hellenisztikus litteratorok körébe. De éppen ez a kiválóság az, ami egyszersmind hibája is Rostagninak. Annyira hangsúlyozza az iskola szerepét, hogy a végén tényleg hajlandók vagyunk elhinni, hogy Horatius is „trattatista". Sőt annyira hű tanítványa mesterének, hogy kedvéért anachronizmusra is hajlandó; pl. képes a drámai költészetről beszélni akkor, amikor Rómában úgyszólván nincs is dráma; tárgyalja a satyrjátékot, holott a római irodalom sohasem ismerte ezt a műfajt. Annyira előideit követi, hogy sokszor még arra sem vesz fáradságot, hogy az itáliai viszonyokra alkalmazza mondanivalóját.

Annak ellenére, hogy Rostagni tendenciáját nem tehetjük magunkévá, el kell ismernünk nagy érdemeit és a részletekben sokszor tényleg helyes magyarázatait.

Azok a más egykorú, vagy majdnem egykorú forrásokból idézett párhuzamok, amelyeket Rostagni interpretációja összegyüjt, szinte azt mondhatjuk kijelölték a harmadik Ars Poetica kutató O. Immisch útját.

Finom, a legapróbb részletekre is kiterjedő analízise a Norden óta felmerült új magyarázatok összefoglaló továbbfejlesztése. Kiindulva abból a kérdésből, hogyan jutott Neoptolemos Horatius kezébe? (Rostagni magát Philodemost tartotta közvetítőnek) merész fantáziával bár, de szigorú logikával, rekonstruálja az antiochosi hagyományokat továbbfejlesztő késő akadémiát, amelynek Horatius is alumnusa lehetett athéni tartózkodása idején. Itt ismerkedett meg Horatius Neoptolemossal (azaz a könyve alapján tartott előadásokon), erre vezetendők az Ars Poetica neoptolemosi reminiscenciái.

Ugyanakkor azonban Immisch ps.-Longinos „Περὶ ὕψους"-át is bevonja az interpretációba, minthogy ez a késő akadémia gondolatkörével megegyező tanok alapján áll és ennyiben a nála koraibb Horatius megértését is elősegíti. Kétségtelenül helyes! Horatius tényleg a ὕψος-tan híve. De nem kizárólagos híve. Ez az a pont, ahol, úgy látszik, Immisch, legalább is könyvének első részében (pl. az „exemplum figulinum" magyarázatánál)[1] túlment a határon.

Ugyanígy téves Immischnek a 99—100. sorhoz adott magyarázata. Az a bizonyos καλόν-ἡδύ-tan, amire Dionysios Halicarnasseus-ból és Timokles-ből olyan találó példákat idéz, semmiesetre sem hozható összefüggésbe a „περὶ ὕψους"-szal. Hiszen az a tény, hogy a „Περὶ ὕψους a ψυχαγωγία-t a fenségnek, Horatius a „dulce"-nak tulajdonítja, összehozhatatlanul elválasztja a kettőt egymástól. A terminológiát illető megállapítása szintén téves. Dionysios Halicarnasseus tényleg azonosítja a „κάλλος"-t a „ὕψος"-szal; ps.-Longinos ellenben soha.

Ami viszont Immischnek azt a másik törekvését illeti, hogy t. i.

[1] Az „exemplum figulinum" tényleg csak az egységességet védi, jóllehet az „amphora" mint „vas vinarium" a fenség metaforája, nem szabad figyelmen kívül hagynunk a következő sor kezdetét: „denique sit quod vis", tehát ha akarod urceus is lehet, de akkor ne kezdj amphorát. Ezért mondhatja alább: „sumite materiam aequam viribus!"

a „color Romanus"-t az egész epistolán át kimutassa, ezt valóban örömmel üdvözölhetjük. Immischnek ez a törekvése tényleg sokszor egész jól sikerült. Néha azonban túlzásaival szinte a laposságig megy, mikor pl. (55. oldal) azt állítja, hogy valószínűleg a latin irodalom józan ismerete kényszerítette Horatiust, hogy kiegyezzék a fenségtan rovására a medium és tenue-val is.

Mindennek ellenére, ami különösen fontossá teszi számunkra Immisch könyvét, az, annak az augustus-kori szellemnek a hangsúlyozása, aminek Horatiusnál eddig úgyszólván csak a külsőségeit és nem a lényegét látták. *Szabó Árpád.*

*

Neuere Literatur über Horazens Ars poetica. *Durch Nordens überzeugend geführten Nachweis (Herm. 40., 481. ff.), dass Horaz in seiner Ars ein aus der griechischen Rhetorik bekanntes Dispositionsschema angewandt hat, ist auch das Problem des inhaltlichen Zusammenhanges mit der hellenistischen Literaturwissenschaft gestellt. Jensen hat die Frage mit seinem „Neoptolemos und Horaz" einigermassen gelöst. Weitere Zusammenhänge mit überlebenden aristotelischen Gedanken hat Rostagni gezeigt. Aber der Versuch, Horaz zu einem hellenistischen „trattatista" zu degradieren, ist verfehlt. Immisch hat das Verdienst Horazens immer hervortretenden „color Romanus" nachgewiesen zu haben. Auch die von Immisch nachgewiesenen Zusammenhänge mit der Hypsos-Gedankenwelt sind unleugbar. Nur einige übertriebene Schlüsse wie die sog.* Καλόν-ἡδύ *Lehre, die seiner Ansicht nach sich dem ps.-Longinischen Traktat anzuschliessen scheint, sind unhaltbar.*

Budapest. Árpád Szabó.

Richard Ullmann und Helene Gotthard: *Geschichte des Begriffes „Romantisch" in Deutschland.* Vom ersten Aufkommen des Wortes bis ins dritte Jahrzehnt des neunzehnten Jahrhunderts. Von —. Germanische Studien. Heft 50. Berlin, Verlag von Emil Ebering, 1927. 8°, 378 + XIII l.

E könyv éles mozdulattal mutat rá arra a nehézségre, melyet a német irodalomtörténetnek a tudományos terminológia bizonytalansága okoz. Rövid bevezetés sorakoztatja föl a „romantikus" fogalmának újabb, nem egyértelmű, hanem egymást keresztező meghatározásait, melyek a sokrétű irracionális mozgalom egy-egy jellemzőbb színét elemzik ki, s utal arra a tartózkodó eljárásra, mely a kutatók másik táborában már Dilthey óta jelentkezik, ahol ugyanis a szót pusztán korjelző értelemben használják. Az egyes következő fejezetek föltárják azt a tarka-barkaságot is, mely a fogalom értelmezésének három-százéves multjában uralkodott.

A szó nyilván a regény jelentésű, román szó családjához tartozik. Először Angliában tűnik föl, melynek mozgalmas irodalmi élete a XVII. században Németországig veri hullámgyűrűit. Itt a szót először az (angol származású) morális hetilapokban s egyéb, főleg teológiai iratokban, svájci íróknál találjuk meg; alkalmazói szigorú kritikát mondanak vele a *kalandregények* fantasztikus, természetellenes, valótlan világáról. (A „romantisch" alak Angliában először H. More-nak: The Immortality of the Soul című könyvében, 1659-ben; Svájcban először Heideggernél, a Mythoscopia romantica oder Discours von den so benannten Romans c. művében, 1698-ban bukkan elő. Ez utóbbi használja a „romantisch" alakot is, míg a „romanisch" alak Goedeke: Grundriss III. 257., valamint Grimm W. B. VIII. 1155. szerint már 1685-ben meg-

lelhető E. G. Happel egy minket közelebbről érdeklő könyvében, melynek rövidített címe: Der Ungarische Kriegs-Roman, Oder Außführliche Beschreibung, Deß jüngsten Türcken-Kriegs. E mű megjelenési évét könyvünk szerzői tévesen 1695-re hátráltatták!)

Igazi elterjedését azonban csak egy második angol „inváziónak" köszöni e szócsoport. „Romantikusnak" nevezték el Angliában a *természet* szabad, fegyelmezetlen, kultúramentes pompáját is, melyet a francia kertművészet természetfegyelmező és -megmerevítő törekvéseivel szemben az angol park karolt fel. A szó ezen jelentésével is berontott Németországba. További *fejlődését e regénynek és a regény esztétikájának, valamint a természetkultusznak gyors egymásutánban föltorlódó fejlődési fázisai magyarázzák.* Most már Németországban is van az irodalmi életnek pezsgő vérkeringése. A Richardson—Rousseau—Goethe-áramlat lassan áttöri a racionalizmus rideg gátját s létrejön a „geniek" és érzelmesek regénytípusa s természetmozgalma. Ezzel párhuzamosan lassan hátraszorul a szó pozitív hangulata s a kifejezés egyre általánosabban elismerő jelentésárnyalatot vesz föl. A „romantikus" szó divatba jön, beszélnek „romantikus" romokról, szerelemről, nevekről, eszmékről stb. A lovagregények bizonyos történelmi hangulatot csempésznek mögéje. A közép- és újkor, a modern ember „romantikus" világa így kerül szembe az antik nyomokon induló, ahisztorikus hajlamú „klasszika" gondolatkörével.

Az egymás mellett élő sokféle értelmezés következtében a szó jelentéstartalma elhomályosul s éppen e bizonytalan, inkább érzelmi, mint gondolati háttere folytán ragadja meg a Schlegelek körében mozgó írók figyelmét. Náluk a szócsoport új származékokkal gyarapodik. 1902 tájt Novalis leleményéből kisarjadnak a „regényíró" és „regényesség" jelentésű „Romantiker" és „Romantik" alakok. E szavak az Athenaeum esztétikájának továbbfejlesztőjénél, Jean Paulnál a szellemi áramlat jelszavává lesznek. Ő előbb a regényhőst nevezi „Romantiker"-nek, majd 1804-ben, a Vorschule der Ästhetik lapjain, a mozgalom képviselőit is; egyben pedig a szócsoport összefüggését a regénnyel meglazítja és elejti. Most még jobban elterpeszkedik a szó fogalmi köre. Egyszerű ismertetés keretein messze szétömlő felfogáshalmazt ölel föl. Magyarázatában a legönkényesebb szempontok érvényesülnek, kezdve Schlegel F. „progressive Universalpoesie"-jától a Faust 'klasszikus-romantikus-fantazmagóriáján' át Heineig, aki e kifejezést a szabadság izzó riadójának érzi.

Az „adatcserkészés kabaláiban" a szerzők nem egyszer elvesztik az egyes fejlődési szálakat, a lényeges és lényegtelen megkülönböztetésében valami bizonytalanságot érzünk s az olvasónak az a benyomása, hogy a könyv nem hosszas gondolkozással leszűrt eredményeket rögzít meg, hanem — legalább is helyenként — a felületen mozog. Az anyagösszehordás hatalmas és hangyaszorgalmú munkájáért, valamint a rendszer legáltalánosabb kereteinek megrajzolásáért azonban minden elismerést megérdemelnek. Megfontolásra méltó a szerzőknek a bevezetésben kifejtett ajánlata is, hogy jó volna e homályos szócsoportot egyelőre kirekeszteni az irodalomtudomány szókincséből; bár kétséges, hogy ez az ajánlat az évszázados gyökerekből kinőtt hagyomány szívósságával szemben nem bizonyul-e kivihetetlennek? *Skala István.*

*

Eine eingehende Besprechung der Arbeit von R. Ullmann und H. Gotthard. Im Rahmen einer ausführlichen Inhaltsangabe würdigt Rezensent besonders die Sorgfalt und den Fleiss der Verf. in der Materialsammlung. Die Geschichte des Begriffes „Romantisch" sei ein spre-

chender Beweis für die Schwierigkeiten, die sich durch die schwankende Terminologie in der Literaturwissenschaft ergeben. Das Streben nach Vollständigkeit in der Materialsammlung habe die Verf. daran gehindert die Fäden der Entwicklung stets sicher in der Hand zu behalten; man fühle eine Unsicherheit in der Scheidung von Wesentlichem und habe den Eindruck, dass das Buch — wenigstens stellenweise — nicht genug in die Tiefe dringe. *St. Skala.*

Kosta Loukovitch: *L'évolution de la tragédie religieuse classique en France* (Paris, Droz, 1933).

E könyv összefoglalás akar lenni és az eddigi részlettanulmányok alapján (*Lanson, Lebègue* és *Lancaster* kutatásai jönnek itt főleg számításba) a vallásos tragédia fejlődését és hanyatlását vázolja fel. Kissé bizonytalanok e műfaj határai és Loukovitch meghatározása, mely a vallásos szellem meglétét tekinti egyedüli kritériumnak, csak megerősít minket abban az érzésünkben, hogy nem egy hagyományos autonóm műfajjal állunk itt szemben. A szerző a *„tragédie biblique"* és a *„tragédie chrétienne"* keretein belül igyekszik kimutatni a fejlődés folytonosságát. A *tragédie biblique* inkább protestáns és humanista hajtás, míg a másik jellegzetesen katolikus műfaj. Loukovitch a kor vallási áramlataira apellál, mikor a kettőt egymással szembeállítja: az egyik a Predestináció, a másik a Kegyelem drámája, vetületeként a janzenizmus és a molinizmus ellentétének. A bibliai tragédia *Du Ryer Saül*jával és még inkább Racine Athalie-jával éri el virágzásának tetőpontját, míg a másik Corneile Polyeucte-jában teljesedik ki, melyet Loukovitch a *Kegyelem tragédiájaként* állít elénk. A vallásos tragédia belső kapcsolatban áll az 1637—41-es évek közt előtörő misztikus szellemmel és megújhodó vallásossággal; gyors hanyatlásának oka pedig abban a kényszerhelyzetben rejlik, mely a természetfölötti motívumokon épülő vallási témát a klasszikus dráma lélektani keretei közé szorítja. Szerencsés gondolat volt a Polyeucte és az Athalie mögött a molinizmus és a janzenizmus ellentétét keresni és Loukovitch hasonló biztonsággal csoportosítja egész anyagának szellemtörténeti motívumait (Corneille viszonya Port-Royal-lal, a Compagnie de Saint Sacrament-nal és az egész műfaj misztikai, teológiai hátterének felvázolása megannyi fontos adalék és eredmény!), de a mű ellen itt-ott módszertani kifogásokat tehetnénk. A vallásos tragédia, illetve annak két hajtása nem immanens forma, hanem időleges irodalmi jelenség és reálisan csak bizonyos vallási mozgalmak függvényeként tárgyalható. Loukovitch így is tesz Racine és Corneille esetében, de következetlen akkor, mikor a szerzőket egy műfaji fejlődés láncolatába akarja beállítani. A bibliai és a keresztény tragédia nem fejlődik folytonos módon és a szerző Racinet janzenizmusa révén oda tudja ugyan vonni a protestáns jellegű bibliai tragédiához, de nem igen boldogul a katolikus Du Ryerrel. A keresztény tragédiánál még kevésbbé lehet szó egységes fejlődésről; Loukovitch nem tudja áthidalni a Polyeucte előtti hézagokat és fejlődési rendszerének mesterséges volta e merőben szórványos műfajnál csak még jobban érezhetővé válik. Polyeucte-öt említi a keresztény tragédia csúcspontjaként, de az utána következő szerzők műveit mégsem erre, hanem a jezsuita drámára kell visszavezetnie (megemlíthetjük, hogy La Calprenède és Caussin Herménigilde-jei között felhozott szövegi egyezések nem meggyőzők). Loukovitch úgy állítja be a Polyeucte-öt, mint a jezsuita dráma hagyományainak egyenes folytatóját, ezzel szemben Corneile épp ebben a darabjában szakít a jezsuita ciceronianizmus stílusfelfogásával, mely a *Cid-*, *Horace-* és *Cinna*-ban érvényesül leg-

inkább. Mindezen egyenetlenségek a módszer rovására irandók. Loukovitch előtt elvégezték már az anyagszerű kutatás javát, úgyhogy ő egy magasabb, szintétikusabb szempontból foglalhatta össze az eredményeket. Loukovitch rendszerezése azonban nem merítette még ki az idevágó problémákat. A vallásos tragédia ugyanis egy a klasszicizmus szellemétől lényegesen különböző inspirációra utal és mintegy jelképezi számunkra azokat az ellentéteket, melyek a Grand Siècle látszólag oly egységes korképe alatt meghúzódnak. A racionalista klaszszicizmus mellett egy misztikus irány él itten, szerves részeként a Racinet megelőző preklasszikus kornak, ahova Corneille is tartozik és amely az előbbinek sokban ellenlábasa. Az irodalomtörténetek mindig igyekeztek a XVII. századot a klasszicizmus címszava alá egyszerűsíteni. Nem volna tanulságosabb feltárni az ellentéteket, a különbözőségeket és rámutatni mindarra, ami *nem* klasszikus a *klasszicizmus* századában? *Sőtér István.*

•

Tout en revelant les mérites de la thèse de M. Loukovitch, l'auteur de ce compte rendu formule ses réserves relativement à la methode de l'auteur qui s'efforce de représenter les auteurs de tragédies bibliques comme autant d'étapes d'une évolution organique. Dans Polyeucte qui selon l'auteur constituerait l'apogée du drame jésuitique, Corneille rompt, au contraire, avec la tradition du style jésuitique. La tragédie religieuse subit une inspiration différente de celle de la littérature classique: elle révèle la présence d'un courant mystique au grand siècle. *Ét. Sőtér.*

Maurice Magendie: *Le roman français au XVIIe siècle, de l'Astrée au Grand Cyrus.* Paris, Droz, 1932. 457 l.

E vaskos mű szerzője sajátos feladatra vállalkozott: a francia regényirodalmat az Astrée-től a Grand Cyrus-ig, pontosabban 1620 és 1650 között, olymódon óhajtja összefoglalni, hogy eleve kizárja a „nagy" neveket és műveket, mellőzi az írók személyét s csak a műfaj eredetét, egyetemes virágzását s általános célzatait és változatait veszi tekintetbe. Brunetière-rel ellentétben, aki a XVII. századi regényt csak a híres regények alapján elemezte, Magendie, mint előszavában vallja, minden idevágó regényt végigolvasott, hogy e kor ízléseit és vágyálmait a legteljesebb alapossággal tanulmányozhassa. Talán mindjárt meg is jegyezhetjük, hogy e roppant önmegtagadás, e bámulatos benediktinus-munka nem igen van arányban az elért vagy elértnek vélt eredményekkel. A könyv első fejezetei a korbeli francia regény forrásaival foglalkoznak, forrásokon értve egyrészt a századeleji olvasók jellegét és kívánalmait, másrészt a már meglevő és ismert, nagyrészt antik eredetű, részben olasz s részben spanyol regényirodalmat. E korban — amely tulajdonképen a francia prózai regény első, bár nem legmagasabb virágkora s amelyben az erkölcsi, társadalmi és esztétikai célzatok még a legszebb zűrzavarban gomolyognak — máris többféle műfaj kezd kialakulni, mint amilyen a pásztori, a lovagi az allegórikus, a kalandos, sőt a realista regény. Érdekes, hogy némelyik félig kalandos, félig realista regény hőse messze idegen országokban, nem egyszer Magyarországon, keres kalandot, ami részben a középkor bizonyos epikai hagyományaival, részben a XVII. századi francia-magyar kapcsolatokkal magyarázható. Az egyik ily regény hőse elhatározza pl. „de jetter l'oeil sur la Hongrie où les âmes plus généreuses alloient apprendre les moyens de buriner leurs noms dans les sacrez cayers

de l'immortalité". Remekművet, ma is élőt, e kor regényirodalma nem hozott létre; hisz legnagyobb enemű alkotásai is elhalványodnak az egykorú drámaírók, moralisták és poéták remekei mellett. Magendie maga is bevallja, hogy az olvasta sok száz műnek sem stílusa, sem szerkezete, legfeljebb tartalmi változatossága s történeti tanulsága az érdeme; s irodalomtörténeti értékelés szempontjából talán még az a körülmény, hogy közvetve vagy közvetlenül ez a regényirodalom szállította a század nagy klasszikusainak mindennapi, bár alsóbbrendű olvasmányát, sokszor ennél is többet: bizonyos motívumokat, kalandokat, sőt lélektani elemeket. Képzeljünk el egy oly könyvet, amely akár a jelenkor, akár a közelmult regényirodalmát nem a valóban nagy írók s a maradandó művek szemszögéből, hanem az őket környező exotikus, detektív- s más kaland- és ponyvaregények alapján vizsgálgatná, amelyek, mint egy szigetet a tenger, állandóan táplálják, körülmossák és aláássák az igazi, a lényeges irodalom alapzatait... *Sz. A.*

*

A l'encontre de tant d'autres ouvrages concernant l'histoire du roman français, ce livre ne juge ni ne classe „esthétiquement" la production romanesque du grand siècle. L'auteur a lu tous les romans de la première moitié de l'époque classique en vue d'analyser leurs sources livresques aussi bien que leurs sources vivantes et, surtout, pour étudier de près les origines, l'évolution et les variétés du genre. Des multiples leçons qui se dégagent de son livre suggestif et savant l'une des plus curieuses est le rapport des grands classiques et de ces romans: saturés de la substance sentimentale et souvent même des motifs de ces lectures, les plus grand auteurs du XVIIe siècle — tels nos maîtres modernes amateurs de romans policiers — en prolongent la vie souterraine d'une façon aussi inattendue qu'involontaire.

René Bray: *Chronologie du romantisme (1804—1830).* Paris, Boivin, 1932. 238 l.

A lausanne-i irodalomtörténész, amint előszavában jelzi, nem a francia romantika történetét akarja megírni, mert hisz erre, szerinte, nincs is szükség, Souriau tisztán történeti összefoglalása, Marsan és Séché oly bőséges részletkutatásai után. Polemikus célzatú munkát, a romantika ellen vagy mellett, szintén nem óhajt nyujtani e könyvben, Maurras-ék és Daudet-ék, Bremond-ék és Seillière-ék nyomdokán. Egyetlen határozott célja annak az irodalmi áramlatnak évről-évre, hónapról-hónapra, sőt olykor hétről-hétre való követése, amely a maga folytonosságában írókat és műveket, lapokat és szalónokat, vitákat és műfajokat spontán keveredésben visz magával. Könyve anyagát, természetesen, az eddigi kutatások szolgáltatták; tőle csak a kiválasztás és az értékelés származik. A könyv tizenkét fejezete a romantika egész fejlődését átöleli, kezdve a legelső csatározásokkal Mme de Staël híres könyve körül, amely mintegy a francia romantika legelső forrása és határköve, folytatva a romantikus barátságok, csoportok, szalónok és folyóiratok kialakulásával, amelyek közt a Globe és a Muse egybeolvadása a romantikus fiatalság egyesülését, Victor Hugo Cénacle-ját eredményezi (1827) s befejezve a romantika végleges győzelmével, Hernani-val (1830), amelyet viszont három manifesztum — Cromwell előszava, Sainte-Beuve „XVI. század"-a s Deschamps Etudes-jei — készít elő. E tisztán és szándékosan kronológiai kereten belül nyomon követhetjük mindazt, ami a francia romantika első nagy fellendülésében

szerepelt: az idegen befolyásokat, Walter Scott-ét, Byron-ét és főképen Shakespeare-t, akit az angol színészek ismételt vendégjátéka honosít meg Párizsban, aztán a nagy romantikus műfajok, a történeti dráma és regény meggyökerezését s végül és mindenekelőtt az egyes romantikus életpályák vonalát. Stendhal, Lamartine és Vigny mellett főkép Hugo helyének és hatalmának kialakulása tanulságos: a pusztán kronológiai tények mindennél meztelenebbül mutatják, hogy a tehetségen kívül mennyi erőre, szívósságra, szerencsére és hajlékonyságra van szükség az irodalmi vezérséghez éppúgy, mint a politikaihoz vagy a társadalmihoz. *Sz. A.*

*

Cet ouvrage ne veut augmenter ni le nombre des monographies ni celui des polémiques romantiques. Il entend suivre uniquement la vie presque quotidienne du mouvement, depuis le livre fameux de Mme de Staël jusqu'au triomphe d'Hernani qui est en même temps celui de tote la génération de 1830. On y voit la vie des salons, des revues et des cénacles de l'époque, les influences étrangères, la vogue des grands genres — roman et drame historiques — et, à travers ce bouillonnement d'idées, la carrière de quelques grands romantiques. C'est surtout la vie de V. Hugo qui est pleine de suggestions à cet égard: chronologie du romantisme et de l'ascension d'un chef — pourrait-on dire à la lecture de ces douze chapitres substantiels.

Meltzl Hugo „Acta comporationis" című folyóiratát ismerteti Charles Ijac (sic) a *Revue de Litt. comparée*-ban. (1934, 733—745.) Érthető, ha a francia folyóirat érdeklődik magyar őse iránt. A cikk írója nem tud semmit a folyóirat keletkezésének körülményeiről. Kiemeli, hogy Goethe „Weltliteratur"-fogalma lebegett a szerkesztő előtt. Ismerteti Meltzl Petőfi-kultuszát, kiemeli a folkloreadatok állandó gyarapodását, újra közli Amiel válaszát Meltzl „Nathan"-körkérdésére. Véleménye szerint Meltzlt Dunlop, Benfey, Max Müller kutatásai ösztönözték és kiemeli azt a szándékát hogy az emberi közösséget, melyet a nyelvkülönbségek darabokra tördeltek, újra szellemi közelségbe kell hozni; erre eszköz a népköltészet! Hangsúlyozza Meltzl miszticizmusát is: kereste a „Weltreligion"-t a műalkotásokban és ezt a nemek egyesülésének örök misztériumában vélte felfedezni.

Megdöbbentő, hogy a cikk írója nem ismeri sem Baranyai Zoltán tanulmányát (Rev. des Études Hongr. V.), sem Szigethy Vilmáét (H. F. Amiel traducteur. Szeged, 1929), ahol pedig Meltzl és Amiel viszonyát részletesen tárgyalja. Sőt Meltzl levelezéséről sem tud, melyből az Acta Comparationis történetére nézve becses adatokat kapott volna.

Eckhardt Sándor.

*

M. Eckhardt fait connaître au public hongrois la notice de Charles Ijac sur Hugo Meltzl et ses Acta Comparationis parue dans la Rev. de Litt. comparée et s'étonne que M. Ijac ignore les travaux de M. Baranyai et de Mlle Vilma Szigethy sur Amiel où il est souvent question de Meltzl et de sa revue. Mlle Szigethy a même utilisé une partie de la correspondance de Meltzl dont l'existence a échappé au collaborateur de la Rev. de Litt. comparée.

Εὐτενίου Μιχαηλίδου Εὐτύχιος 'Αλεξανδρείας (877—940). سعيد ابن بطريق [Sa'îd ibn Batriq]. 'Αλεξάνδρεια, Πατριαρχικόν Τυπογραφεῖον. 1934. 86 l.

Eutychios alexandriai patriarcha a Kr. után volt X. század legnagyobb tudósainak és íróinak egyike, az arabs tudományos irodalom, különösen az arabs nyelvű görög-keresztény irodalom kiválósága; orvos, theologus, chronographus volt és élete hét utolsó évében Alexandria görög patriarchája. Életével és írásaival bár több jeles kutató foglalkozott, még sok probléma mered az elé, aki az ő korát vagy az ő történeti művébe foglalt időket igazában még akarja érteni. Róla írt nagy figyelemre méltó tanulmányt Eug. Michaïlidis alexandriai theologus professzor, aki önállóan megjelent munkáival ['Η 'Εκκλησία 'Ιεροσολύμων (1926.) — Τὸ πρόσωπον τοῦ 'Ιησοῦ κατὰ τὸ Κοράνιον. (1930.) stb.], valamint 'Ο 'Εκκλησιαστικὸς Φάρος c. folyóiratában, továbbá arabsnyelvű folyóiratokban közzétett tanulmányaival ismeretessé tette nevét. — Ez az értekezés teljes és világos tájékoztatás keretében beszámol a szerző önálló kutatásáról és a még hátralevő problémákat is megmutatja. Kiemelni valónak tartom a következőket.

Mindenki úgy tudja, hogy Eutychios, arabsul Sa'îd, egy Patrikios (Batrik) nevű ember fia volt és innen ez a név, melyen általán említtetik Sa'îd ibn Batriq azaz „Eutychios, Patrikios fia", de patriarcha korában inkább görög nevén említtetett. *Michaïlidis* megállapítja, hogy Sa'îd volt a neve egészen 933-ig, mikor patriarcha lett, és csak azóta említtetett Eutychios néven, ami az arabs szaïd fordítása. Másodszor — ez a nevezetes — Batriq بطريق, noha természetesen a patricius, πατρίκιος átvétele, arabs szótárak szerint tízezer emberből álló sereg vezérét jelenti; ezenkívül előfordul „kormányzó" értelmében is. Továbbá arra is figyelmeztet Michaïlidis, hogy بن (ben), a kétbetűs szó, valóban valakinek a fiát jelenti, de ابن (ibn), a hárombetűs szó, egyéb leszármazottat. Nem valószínű, mondja, hogy Eutychios, az arabs nyelv kitűnő művelője, ne vigyázott volna erre a különbségre, mit az arabs grammatikusok és szótárírók gondosan meg is jelölnek. Csupán későbbi arabs másolók, akik nem tudták, hogy igazában kiről és miről van szó, írták vegyesen e tudós nevében a بن és ابن szót. A szakemberek jó része ezt a megkülönböztetést egyelőre aligha tekinti majd bebizonyítottnak. De azt, a mi itt fontos, hogy t. i. *ibn* nem bizonyos meghatározott személytől való és nem közvetetlen származást jelent, legalább is a jelen esetben, azt erősen támogathatja az a sok érdekes példa, mit Zobel I.[1] gyüjtött össze az aramaeus, a későbbi héber, a syrus és arabs nyelv területéről. Pl. a syrus nyelvből: *bᵉnai Gālēnōs* azaz Galenus fiai vagyis orvosok, — *bᵉnai palaṭṭīn* udvari emberek — *bᵉnai qlērōs* klerikusok — *bar melkā* a tanács fia azaz tanácsos, benső ember. — De van Michaïlidisnek tárgyi bizonyítéka is. Sa'îd és öccse kiváltságos nevelésben részesülhetett akkor, amikor Egyiptomban a kereszténység üldöztetett. A-Massudi, ki személyes ismerősük volt, Sa'îd

[1] Dr. I. Zobel, Der bildliche Gebrauch der Verwandtschaftsnamen im Hebräischen mit Berücksichtigung der übrigen semit. Sprachen. Halle, 1933. — L. kül. 27., 29., 30. l. — Erre az értekezésre dr. Heller Bernát figyelmeztetett engem.

neve mellé ezt írja ابن الفراش *ibn al-farraš*. Al-farraš vagy plur. al-farrašun pedig magasrangú politikai főtisztviselőt, kormányzót jelentett, az Egyiptom urai alatt szolgálók egy előkelő osztályát. Sőt magából Eutychios krónikájából kimutatta Michaïlidis [„Χρονικὰ Εὐτυχίου 'Αλεξανδρείας", 'Εκκλ. Φάρος, 1930., σ. 286., 554—555], hogy Abd-ul-Aziz ibn Maruan és Al-Maamun kormányzói فراشون között keresztény orthodoxusok is voltak, kiknek szabad volt keresztény templomot építtetniök. Ezek szerint a lehető legvalóbbszínű, hogy S'aïd nevében ibn Batriq nem tulajdonnév, de származás- és rangjelző.

Igen fontos és szép, amit Michaïlidis más tudósok után most maga találta arabs adatokkal is megerősít és megállapít, hogy az arabs szellemi élet 640-től fogva a class. görög műveltség alapján indult meg; hogy az ókori görög nyelv tanulásának az arabsok a VIII. század elejétől különösen nekifeküdtek, gyüjtötték a görög kéziratokat kivált az Abbasidák alatt és a görög művek értelmezése és lefordítása végett meghívtak görög tudósokat.

Chronographiája (Kitab Nazm Al-Ğauhar" vagy„ Kitab Al-Ta'rīch") kezdte meg az egyiptomi keresztény-arabs irodalmat. Művelődéstörténeti és egyháztörténeti nevezetességénél is fontosabb, hogy olyan forrásokból merített és őrzött meg adatokat, mely források ma már nincsenek meg. A kézirat 300 lapnyi szövegéből 60 lapnyi olyan, hogy sehol máshol nincs meg. Hogy kik voltak forrásai Eutychiosnak, erre nézve a szerző csak sejtését adja elé (Hieronymos, Africanus, Eusebios, Sozomenos, nehezen meghatározható arabs írók, az alexandriai egyház levéltára, magánértesülés).

Michaïlidis gondosan elsorolja a chronographia kéziratait, editioi- és eddig ismert fordításait meg a teljes bibliographiát. Mellőzve itt azt, ami Eutychiosnak tisztára theologiai és orvostudományi munkásságát illeti, el kell ismerni ez értekezés valóságos eredményein kívül azt az óvatos mérlegelést és rendkívül őszinte igazságkeresést, mely szerzőjét ékesíti.

Dercsényi Móric

*

Dans son mémoire intitulé Εὐτύχιος 'Αλεξανδρείας (877—940), *Eugène Michaïlidis, l'arabisant connu, prouve que le nom de Sa'îd ibn Batriq, talent créateur de la littérature chrétienne d'expression arabe ne doit pas être interprété, contrairement à ce qu'on en a pensé jusqu'à présent, comme 'Sa'îd fils de Patrikios', mais comme 'Sa'îd, de l'Ordre des grands officiers du gouvernement'. En outre, à l'aide de remarquables données nouvelles il démontre l'influence qu'exerçaient la langue et la science grecques sur la vie intellectuelle des Arabes, puis il enrichit de détails inédits nos connaissances sur la vie des chrétiens d'Egyipte du Xe siècle. Enfin il constate qu'un cinquième de la chronique d'Eutychios contient des données inconnues par ailleurs.*

M. Dercsényi.

Kiadásért felelős: Huszti József.

21.881. — K. M. Egyetemi Nyomda. Budapest (F.: Thiering Richárd.)

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG ALAPSZABÁLYAI

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA BUDAPEST 1935

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG ALAPSZABÁLYAI.

I. FEJEZET.

A társaság címe, célja és eszközei.

1. §. A társaság címe: Budapesti Philologiai Társaság;
székhelye: Budapest;
működési területe: a magyar állam;
hivatalos nyelve: a magyar;
pecsétje: köralakú, a következő felírással: Budapesti Philologiai Társaság 1874.

2. §. A társaság célja: A társaság érintkező pontja akar lenni a magyar állam területén lakó filológusoknak; azon van, hogy a szigorú filológiai módszert művelje, ismertesse és terjessze, egyrészt a klasszikus ókorra és annak további életére vonatkozó tanulmányokkal foglalkozik, másrészt a magyar és más nyelvek és irodalmak tanulmányozását törekszik működési körébe vonni.

3. §. A társaság e célok előmozdítására

a) felolvasásokat, előadásokat és vitatkozásokat rendez a filológia említett köreiből vett tudományos kérdésekről,

b) szakszerű folyóiratot ad ki,

c) esetleg önálló filológiai műveket ad ki, vagy kiadásukban közreműködik.

4. §. A társaság tagdíjakból tartja fenn magát és folyóiratát és ezeknek a folyó kiadásokat meghaladó részét postatakarékbetétként gyümölcsözteti.

II. FEJEZET.

A társaság tagjai.

5. §. A társaság tagjai csakis magyar állampolgárok lehetnek. Külföldi állampolgárok kivételesen a m. kir. belügyminiszter hozzájárulásától feltételezetten vehetők fel.

6. §. A társaság tagjai alapítók, rendesek, tiszteletbeliek és rendkívüliek.

7. §. Alapító tagok azok, akik a társaság részére legalább 200 aranypengőt fizetnek le, vagy ez összeg 5%-os kamatának évenkénti fizetése mellett a felajánlott összegről kötelezvényt adnak.

8. §. Rendes tag lehet a tudomány terén működő minden férfi vagy nő, azonkívül mindenki, akitől a társaság céljainak előmozdítását remélheti.

9. §. Tiszteletbeli tagokká olyan egyének választhatók, akik a filológiai tudományok terén vagy a társaság körül kiváló érdemeket szereztek.

10. §. Rendkívüli tag csak egyetemi és más főiskolai hallgató lehet.

11. §. A rendes és rendkívüli tagokat a választmány, a tiszteletbeli tagokat a közgyűlés választja.

12. §. Rendes vagy rendkívüli taggá csak az választható, akit a társaság valamely rendes vagy tiszteletbeli tagja ajánl. A megválasztott a választmány határozatáról értesítést kap s az alapszabályok egy példányával neki küldött kötelező nyilatkozatot aláírva visszaküldi.

13. §. A tiszteletbeli tagságra való ajánlást a rendes közgyűlés előtt legalább egy hónappal kell a választmány elé terjeszteni. Ez az indítvány csak akkor kerülhet a közgyűlés elé, ha a választmány magáévá tette. A tiszteletbeli tag megválasztására a közgyűlésnek kétharmad szótöbbsége szükséges.

14. §. Minden alapító, rendes és tiszteletbeli tagnak sza-

vazó joga van; azonkívül választó és választható. Jogában van továbbá

a) új tagot ajánlani (12. §),

b) a választmányhoz írásban indítványt beadni, esetleg a közgyűlés elé terjesztés végett is (13. §).

c) az első titkárnál való bejelentés mellett felolvasást, előadást tartani;

d) minden tag megkapja a társaság folyóiratát.

15. §. Felolvasó-, előadó- vagy vitaülést a társaság lehetőleg havonként egyszer tart, kivéve július, augusztus és szeptember hónapokat. A társaság minden felolvasó-, előadó- és vitaülése nyilvános.

Rendkívüli tagok felolvasást csak a választmány hozzájárulásával tarthatnak.

16. §. A tagok kötelesek a társaságot céljainak előmozdításában támogatni és az évi tagdíjat minden év június 30-ig az időszerinti pénztáros kezéhez megfizetni. Július 1-én túl a tagdíjhátralékok postai megbízással is beszedhetők. A társasági év egybeesik a naptári évvel.

17. §. Az oly tagoktól, akik tagdíjukat 3 éven át nem fizették, a választmánynak joga van azt bíróilag behajtani.

18. §. Az évi tagdíj rendes tagoknak 5, rendkívüli tagoknak 3 aranypengő. A tagok a megállapított tagdíj 3 évre való fizetésére kötelezik magukat. Azt a tagot, aki az első hároméves időszak végén nem jelenti be kilépését, úgy kell tekinteni, mint aki kötelezettségét újabb egy-egy évre hallgatólagosan elvállalta.

19. §. A társasági tagság megszűnik: 1. elhalálozás, 2. kilépés, 3. törlés, 4. kizárás által.

20. §. A kilépni szándékozó tag ilyen szándékát az első titkár útján a választmánynak írásban bejelenteni tartozik. A kilépés csak a 18. §-ban megjelölt kötelezettség teljesítése után történhetik meg.

21. §. A tagok sorából való törlést a választmány határozza el bármelyik tagjának indítványára. Törölni azt a tagot

lehet, aki tagdíjhátralékát vagyoni körülményei miatt nem rendezheti, ezt a választmány tudomására hozza s a tagdíjhátralék elengedését és a tagok sorából való törlést a választmánytól írásban kéri.

22. §. Kizárási indítványt bármely alapító, rendes vagy tiszteletbeli tag tehet, aki ezt kellően megokolva írásban a választmánynak beterjeszti. Kizárásra okot az szolgáltat, aki nemzetellenes magatartást tanusít, vagy a társaság erkölcsi érdekeit tudatosan veszélyezteti.

23. §. A kizárást a választmány titkos szavazással határozza el s ez a jelenlevő választmányi tagok kétharmad részének többsége esetén érvényes.

A törlés és kizárás tárgyában hozott választmányi határozatokat az érdekeltekkel 8 nap alatt írásban közölni kell. Ezek a közlést követő naptól számított 15 nap alatt a határozatokat a közgyűléshez megfellebbezhetik.

III. FEJEZET.

A társaság intéző szervei.

24. §. A társaság a januárhavi felolvasóülés napján rendes évi közgyűlést tart a választmánytól megállapított napirend szerint és erre a tagokat a közgyűlés előtt meghívók útján hívja meg.

25. §. A választmánynak joga van esetleg rendkívüli közgyűlést is egybehívni. Ily rendkívüli közgyűlés 20 tag kívánságára is egybehívandó.

26. §. A közgyűlés nyilvános. Tanácskozási és szavazati joga minden megjelent alapító, rendes és tiszteletbeli tagnak van. Tisztviselőnek vagy választmányi tagnak a társaság minden tagja megválasztható, kivéve a rendkívüli tagokat (14. §).

27. §. A közgyűlésen csak a jelenlevő, szavazati joggal bíró tagok szavazhatnak; határozatot az általános többség hoz.

Egy szavazati joggal bíró tag kívánságára az elnök titkos szavazást rendel el.

28. §. A tisztviselőknek és a választmányi tagoknak megválasztása szavazólapok beadásával történik általános szótöbbséggel. Ha általános szótöbbséget egyik jelölt sem ért el, akkor a két legtöbb szavazatot nyert egyén között szorosabb választás történik. Egyenlő szavazatnál a sors dönt.

29. §. A közgyűlés határozatképes, ha a szavazatra jogosult tagok számának legalább $^1/_3$ része jelen van. Tagdíj- vagy alapszabálymódosítás, más egyesületbe való beolvadás, valamint a társaság feloszlása tárgyában egybehívott közgyűlés határozatképességéhez azonban legalább a szavazatra jogosult tagok száma $^2/_3$ részének jelenléte és az e tárgyban hozott határozatok érvényességéhez a jelenlevők legalább $^2/_3$ részének hozzájárulása szükséges.

Mindkét esetben azonban, ha a szabályszerűen egybehívott közgyűlésen a tagok nem jelennének meg határozatképes számban, 8—30 napon belül ugyanolyan tárgysorozattal újabb közgyűlés hívandó össze s ez a jelenlevők számára való tekintet nélkül határozatképes.

30. §. A közgyűlés tárgyai:

a) az elnök megnyitó beszéde;

b) esetleg közérdekű előadások;

c) az első titkár évi jelentése;

d) a számvizsgálóbizottság jelentése, az évi költségvetés megállapítása, a pénztáros és ellenőr részére a felmentvény megadása;

e) a választmány esetleg megfellebbezett határozatainak felülbírálása;

f) a tisztikar, választmány, ellenőr, számvizsgálóbizottság és a tiszteletbeli tagok megválasztása;

g) a tagok indítványainak tárgyalása;

h) az alapszabályok módosítása;

i) feloszlás és ez esetben a vagyon hováfordítása tárgyában való határozathozatal;

j) más egyesülettel való egyesülés elhatározása.

31. §. A közgyűlésen csak olyan önálló indítványok tárgyalhatók, amelyeket a választmány előzőleg megvitatott. Ezért minden indítványt a közgyűlés előtt legalább egy hónappal írásban kell a választmány elé terjeszteni.

32. §. A közgyűlésről jegyzőkönyvet kell felvenni. Ennek a gyűlés lényeges mozzanatait kell tartalmaznia, a közgyűlésen résztvett tagok felsorolása mellett. A közgyűlési jegyzőkönyv hitelesítésére két tag küldendő ki.

33. §. A választmánynak 60 választott tagja van, mégpedig 40 rendes és 20 póttagja. A választmányi tagokat a közgyűlés választja egyévi megbízással. A volt tagok újra megválaszthatók.

34. §. Állásuknál fogva tagjai a választmánynak: *a)* az elnök, *b)* a két alelnök, *c)* az első titkár, *d)* a két másodtitkár, *e)* a pénztáros, *f)* az ellenőr, *g)* a szerkesztők, *h)* a tiszteletbeli tagok.

35. §. Rendes választmányi ülést a felolvasó ülések után és az évi közgyűlés előtt, de évenkint legalább négyszer kell tartani. Rendkívüli ülést a választmány legalább 8 választmányi tag kívánságára tart, akik kívánságukat az első titkárnál írásban kötelesek bejelenteni.

36. §. A választmány csak akkor határozatképes, ha a hivatali és a választott tagok együttes összegének legalább $^1/_3$ része van jelen. A választmány határozatait szótöbbséggel hozza. Határozatképtelenség esetén 8 napon belül ugyanolyan tárgysorozattal újabb választmányi ülés hivandó össze s ez a jelenlevők számára való tekintet nélkül határozatképes.

37. §. A választmány hatáskörébe tartozik olyan ügy, amely a közgyűlésnek vagy egyéb társasági szervnek a hatáskörébe nem tartozik, azonkívül a közgyűlés előkészítése (jelölések). Ugyancsak a választmány gondoskodik a rendes időn kívül megüresedett tisztségek helyettesítéséről a legközelebbi közgyűlés idejéig.

38. §. A választmány határozatai a közlést követő naptól számított 15 napon belül a közgyűléshez fellebbezhetők.

39. §. A választmánynak utalványozási joga nincsen.

40. §. A választmányi ülésekről a jegyzőkönyvet a második titkár vezeti. A jegyzőkönyv a hozott határozatokra való tekintettel szerkesztendő és az ülés elnöke és jegyzője hitelesíti.

41. §. A számvizsgálóbizottság három rendes és két póttagját a közgyűlés választja egy évre. E bizottság tagjai megbizatásuk tartama alatt sem a választmány tagjai nem lehetnek, sem pedig más tisztséget be nem tölthetnek. Hivatali évük alatt a pénzkezelést bármikor megvizsgálhatják, a számadási év lezártával pedig az évi zárszámadást és a pénzkezelésre vonatkozó okmányokat, naplókat és egyéb iratokat részletesen megvizsgálni és vizsgálataik eredményéről a közgyűlésnek (választmánynak) írásban jelentést tenni tartoznak. Amennyiben pedig évközben észlelnek valamely szabálytalanságot, azt az elnökségnek, fontosabb esetben a külön összehivandó rendkívüli közgyűlésnek szintén bejelenteni tartoznak.

42. §. Az elnök elnököl az üléseken; ő képviseli a társaságot egyesek és hatóságok irányában; aláír a titkárok egyikével együtt minden fontosabb iratot; utalványozza a közgyűlés által megállapított költségeket, sőt kivételes esetben a költségelőirányzatban nem foglalt összeget is utalványozhat 30 aranypengő erejéig, az ily utalványozás azonban a választmány legközelebbi ülésén bejelentendő; végül joga van bármikor a pénztáros ellenőrzése céljából rovancsolást elrendelni.

43. §. Az alelnökök helyettesítik az elnököt ennek kijelölése alapján, ha akadályozva van. Költségvetésbe nem foglalt összeget azonban nem utalványozhatnak.

44. §. Az első titkár vezeti a társaság ügyeit s mint ilyen, a választmányi ülések előadója. Szerkeszti a közgyűlés jegyzőkönyvét és a fontosabb irományokat s jelentést tesz a rendes közgyűlésen a társaság évi működéséről.

45. §. A másodtitkárok minden tekintetben támogatják az első titkárt, akit szükség esetén helyettesítenek. Ők vezetik a választmányi ülések jegyzőkönyveit, a pénztárossal együtt nyilvántartják a tagok számát és az első titkárral együtt intézik az irodai ügyeket.

46. §. A pénztáros anyagilag felelős a társaság vagyonának kezeléséért és a vagyonkezelésről rendes okmányolt számadást tartozik vezetni. A számvizsgálóbizottságot és az ellenőrt a pénzkezelés megvizsgálásában semmiképen sem akadályozhatja. A társaság jövedelmeit saját aláírásával és a társaság pecsétjével ellátott nyugta ellenében átveszi; kifizeti az elnök által aláírt utalványokat; havonkint számot ad a választmánynak. A társaság kézipénztárában 100 aranypengőnél nagyobb összeget nem tarthat s a pénztári felesleget postatakarékbetétként gyümölcsözteti. Az év végén benyujtja a részletes számadást a választmánynak, mely azt a közgyűlés elé terjeszti.

47. §. Az ellenőr a pénztárost közvetlenül ellenőrzi. A pénztárossal együtt a pénzkezelésért anyagilag egyetemlegesen felelős.

48. §. A szerkesztők a társaság folyóiratát saját felelősségükre szerkesztik, de a választmány határozatainak eleget tenni tartoznak.

49. §. Az elnököt, alelnököket, titkárokat, pénztárost és az ellenőrt a közgyűlés választja 3—3 évi megbízással. A szerkesztőket a választmány választja, titkos szavazással 3—3 évre és a választás a M. T. Akadémia I. osztályának bejelentendő.

IV. FEJEZET.

Vegyes rendelkezések.

50. §. A társaság alapszabályait csak a közgyűlés módosíthatja (29. §). A módosított alapszabályok helybenhagyás végett a m. kir. belügyminisztériumhoz terjesztendők fel.

51. §. A társaságnak más egyesületbe való beolvadását vagy feloszlását tárgyaló közgyűlést egy évnegyeddel előbb kell kihirdetni. Az e tárgyban hozott közgyűlési határozat foganatosítás előtt jóváhagyás végett a m. kir. belügyminisztériumhoz terjesztendő fel.

52. §. Feloszlás esetében a társaság vagyona a M. T. Akadémia I. (nyelv- és széptudományi) osztályára száll.

53. §. Azokban az esetekben, ha a társaság az alapszabályokban előírt célját és eljárását meg nem tartja, hatáskörét túllépi, államellenes működést fejt ki, a közbiztonság és közrend ellen súlyos vétséget követ el, vagy a tagok vagyoni érdekeit veszélyezteti, a m. kir. belügyminiszter ellene vizsgálatot rendelhet el, működését felfüggesztheti és végleg fel is oszlathatja.

Kelt Budapesten, a Budapesti Philologiai Társaság 1935. évi január hó 22-én tartott rendes évi közgyűléséből.

Dr. Pukánszky Béla s. k.
a Budapesti Philologiai Társaság
első titkára.

Dr. Láng Nándor s. k.
a Budapesti Philologiai Társaság
elnöke.

Magyar királyi belügyminiszter.

Szám: 154.774.
1935/VII—a.

Látta a magyar királyi belügyminiszter azzal a megjegyzéssel, hogy az alapszabályok 14. §-ban levő beírást a vezetőség a láttamozás előtt eszközölte.

Budapest, 1935. évi február hó 18-án.

A miniszter rendeletéből:
Szentiványi s. k.,
miniszteri o.-tanácsos.

22.087. — Kir. Magy. Egyetemi Nyomda. Budapest VIII, Múzeum-körút 6. (F.: Thiering R.)

HAZAI IRODALOM.

Lap

Valentin Kuzsinszky: Aquincum, Ausgrabungen und Funde. *(Láng Nándor)* 88

Dissertationes Pannonicae. *Gronovszky Iván:* Meghatározott nemzetiségű pannoniai személynevek (Nomina hominum Pannonica certis gentibus adsignata); *Korbuly György:* Aquincum orvosi emlékei (Die ärztlichen Denkmäler von Aquincum); *Szilágyi János:* A pannoniai bélyeges téglák (Inscriptiones tegularum Pannonicarum). *(Finály Gábor)* 89

Emerico Várady: La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria. *(Kastner Jenő)* 92

Németh Gyula: A magyar rovásírás. *(Ligeti Lajos)* 94

Cserba Olga: Charles Sorel, mint kritikus. — **Philipp Loch:** Charles Sorel als literarischer Kritiker. *(Horváth Károly)* 96

Pallós Jenő: Millot és Bessenyei. *(Belohorszky Ferenc)* 97

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Julius Stenzel: Zahl und Gestalt bei Platon und Aristoteles. *(Kövendi Dénes)* 98

A horatiusi Ars Poetica újabb irodalma. *Chr. Jensen:* Philodemos, Über die Gedichte fünftes Buch. — *Aug. Rostagni:* Arte Poetica di Orazio. — *O. Immisch:* Horazens Epistel über die Dichtkunst. *(Szabó Árpád)* 103

Richard Ullmann und Helene Gotthard: Geschichte des Begriffes „Romantisch" in Deutschland. *(Skala István)* 105

Kosta Loukovitch: L'évolution de la tragédie religieuse classique en France. *(Sőtér István)* 107

Maurice Magendie: Le roman français au XVIIe siècle, de l'Astrée au Grand Cyrus. *(Sz. A.)* 108

René Bray: Chronologie du romantisme (1804—1830). *(Sz. A.)* 109

Charles Ijac: Hugo Meltzl. *(Eckhardt Sándor)* 110

Εὐγενίου Μιχαηλίδου Εὐτύχιος 'Αλεξανδρείας. *(Dercsényi Móric)* 111

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG FELOLVASÓ ÜLÉSEI.

Társaságunk a közgyűlést követő első felolvasó ülését február hó 19-én tartotta a következő tárgysorozattal: 1. Waldapfel József: Katona József és a filozófia. 2. Nagy Ferenc: Musica. (A görög zeneköltészet megértéséhez.)

Márciusi felolvasó ülésünket 19-én tartottuk; tárgyai voltak: 1. Horváth Endre: Görög históriás ének Mihály vajdáról. 2. Garda Samu: Bovaryné a törvény előtt.

Társaságunk legközelebbi felolvasó üléseit a következő napokon tartja: április hó 16-án a következő tárgysorozattal: 1. Gábriel Asztrik: Adalékok a magyar-francia humanista kapcsolatokhoz. 2. Lotz János: Az irodalomtörténeti korszak,

május hó 21-én a következő tárgysorozattal: 1. Hári Ferenc: Epikuros kozmogóniája. 2. Gráf András: Pannonia római kori politikai földrajzához.

BUDAPEST

ARCHIVUM PHILOLOGICUM
LIX

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

SZERKESZTI
HUSZTI JÓZSEF ÉS ECKHARDT SÁNDOR

1935
A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

59. ÉVF. ÁPRILIS–JÚNIUS 4–6

Szerkesztőség: **Huszti József** (görög-latin és keleti filológia) Budapest, IV., Reáltanoda-u. 9.; **Eckhardt Sándor** (modern filológia) Budapest, I., Attila-körút 19.

Előfizetés, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíja, felszólamlások, egyes füzetek megrendelése, lakásváltoztatás bejelentése a pénztároshoz, **Lelkes Istvánhoz** Budapest, VIII., Tavaszmező-u. 17.) intézendők. Előfizetési díj évi 8 pengő. Tagsági díj évi 5 pengő. Befizetni a 312. sz. postatakarékpénztári folyószámlára is lehet.

TARTALOM.

Lap

Moravcsik Gyula: A magyar Szent Korona görög feliratai 113
Les inscriptions grecques de la sainte Couronne hongroise 158

Fest Sándor: Anonymus angol forrásai 162
English literary influence on Anonymus's Gesta Hungarorum 179

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Tóth László: Verancsics Faustus ismeretlen munkája 180
Un ouvrage inconnu de Faustus Verantius 183

Marót Károly: Die Antike und der Orient 184

Ortutay L. Gyula: Martinovics „Mémoires Philosophiques" című könyvének nyomdája 191
L'imprimerie des Mémoires Philosophiques de Martinovics 191

HAZAI IRODALOM.

Lux Gyula: Modern nyelvoktatás. (II.) *(Petrich Béla)* 191

Förster Aurél: Az aristotelesi ú. n. Parva Naturalia szerkezete és keletkezése. *(Kövendi Dénes)* 197

Magyary Zoltánné Techert Margit: A hellén újplatonizmus története. *(Förster Aurél)* 205

(A tartalomjegyzék folytatását lásd a boríték III. oldalán.)

Felolvasások az I. titkárnál, **Pukánszky Bélánál** (I., Hertelendy-u. 13.) jelentendők be.

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8 (Kir. M. Egyet. Nyomda).

A MAGYAR SZENT KORONA GÖRÖG FELIRATAI*

Amióta RÉVAI PÉTER koronaőr 1613-ban kiadta a magyar Szent Koronáról írott könyvét,[1] köztudomásúvá lett, hogy a koronán görög betűk olvashatók. Az általa észrevett „literae Graecae" értelmére azonban még soká nem derült fény. Révai művének hátrahagyott írásaival bővített harmadik kiadásában mindössze azt olvassuk, hogy a Szent Koronán a „Constantinus" név látható s hogy a korona görög munka, melyet Nagy Konstantinos ajándékozott I. Sylvester pápának, majd később II. Sylvester pápa Szent Istvánnak.[2] Ez a feltevés, amely a korona egyetlen görög szavának kibetűzésén alapult, csaknem egy századig uralkodó maradt.[3] 1740-ben SCHWARZ GOTTFRIED utasította vissza, aki a közben hazánkban is ismeretessé vált bizánci források alapján a Szent Koronában már a konstantinápolyi császárok ajándékát látta s felvetette azt a gondolatot, vajjon nem függ-e össze ez az ajándékozás Bulcsú és Gyula vezérek bizánci megkeresztelkedésével?[4]

E történeti feltevéseket csak jóval később követte a korona görög feliratainak elolvasása. Amidőn 1790 február 21-én a Szent Korona a nemzet nagy lelkesedése közepette

* A Magyar Tudományos Akadémia I. osztályában 1935 május 6-án tartott székfoglaló.

[1] De Sacrae Coronae regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna, annos ultra DC clarissimae brevis commentarius PETRÍ DE REVVA comitis comitatus de Turocz, Augustae Vindelicorum, 1613. p. 75—76. (A Magyar Tudományos Akadémia Vigyázó-Könyvtárában: RMIr. III. 324/a.).

[2] De monarchia et Sacra Corona regni Hungariae centuriae septem, auctore PETRO DE REWA, comite Turocensi eiusdemque Sanctae Coronae duumviro, quas emendatas et auctas publicabat comes FRANCISCUS DE NADASD..., Francofurti, 1659. p. 141—143. (A Magyar Tudományos Akadémia Vigyázó-Könyvtárában: RMIr. III. 484/a.)

[3] V. ö. M. SCHMEIZEL: Commentatio historica de coronis..., Jenae, 1713, p. 213.

[4] G. DE JUXTA HORNAD: Initia religionis christianae inter Hungaros ecclesiae orientali adserta, Francofurti et Lipsiae, 1740. p. 42—47.

megérkezett Budára és azt kitették közszemlére, többen lejegyezték a görög feliratokat, melyek még abban az évben nyomtatásban is napvilágot láttak. PÉTZELI JÓZSEF éppen akkor sajtó alá rendezett iratában a neki Budáról Komáromba küldött másolatot latinbetűs átírásban közölte.[5] Ugyanekkor WESZPRÉMI ISTVÁN debreceni orvos is sietett publikálni „apróbb Görög betűkkel" az eredeti szöveget, amelyet neki — szavai szerint — „egy értelmes, túdós, egyszersmind szoros akkori vizsgálója a' koronának, midőn ez nem régiben a' népnek szemlélésére Buda' Várában ki-tétetett vólna", magyarázott meg.[6] HORÁNYI ELEK, a tudós piarista tanár maga vette beható vizsgálat alá a koronát s még abban az évben kiadta a görög feliratok betűhív másolatát, melyek közül a két bizánci uralkodó és a magyar király képén levőket modern átírásban is közölte.[7] Az ő munkája tekinthető tehát a magyar Szent Korona görög feliratai tudományos editio princeps-ének.

A görög feliratok teljes szövegének közzétételével együtt újra megkezdődött azok magyarázgatása. HORÁNYI említett munkájában ama nézetének adott kifejezést, hogy a görög koronát VII. Konstantinos Porphyrogennetos császár ajándékozta Géza fejedelemnek s úgy vélte, hogy a bizánci császári ajándékot utóbb Szent István Rómába küldte II. Sylvester pápához, aki azt megáldotta és kiegészítette a felső abroncsokkal, vagyis a Megváltó és nyolc apostol képével és az arany kereszttel. HORÁNYI vetette fel először azt a gondolatot, hogy a korona két különböző részből van összetéve. Vele egyidejűleg WESZPRÉMI ISTVÁN is egy „alsóbb" és egy „felsőbb" részt különböztetett meg és ő ismerte fel elsőnek azt a tényt, hogy a bizánci korona feliratain megnevezett személyek a XI. századi Michael Dukas császár és fia, továbbá I. (az ő elnevezése szerint II.) Géza magyar király.

[5] A' magyar koronának rövid históriája; mellyet az Aszszonyok' és gyermekek' kedvekért szedegetett öszve, Komáromban, 1790. (Töldalék).

[6] Magyar országi öt különös elmélkedések, Pozsonyban, 1795. 7. l. Az öt részből álló irat első szakasza, amely 1790 június 15-ről van keltezve, a szerző szavai szerint először 1790 június 25-én a bécsi „*Hadi Történetek*"-ben, majd kevéssel utóbb a bécsi „*Magyar Kurir*" XXII. levelében jelent meg. A II—IV. szakasz 1791-ben, az V. 1792-ben készült.

[7] De Sacra Corona Hungariae ac de regibus eadem redimitis commentarius, Pestini, 1790. p. 40—72.

Minthogy a nemzet lelkében századok folyamán teljesen meggyökeresedett a Szent Korona egészének Szent István-i eredetébe vetett hit, e felfedezés csakhamar heves vitákat váltott ki, melyekbe vallási szempontok és motívumok is belejátszottak. E szenvedélyes vita-irodalomról, mely abban az időben a Szent Korona származása és hitelessége körül lezajlott, KATONA ISTVÁN[8] és DECSY SÁMUEL[9] munkáiból alkothatunk magunknak képet, kik közül az utóbbi újra közölte a görög feliratok szövegét, melyeket a korona két oldaláról készült színes rajzokon is feltüntetett.

Miután 1792 június 6-án I. Ferenc királyunk koronázása megtörtént, három napon át ismét közszemlére tették ki a Szent Koronát. Ezt az alkalmat felhasználta KOLLER JÓZSEF pécsi prépost arra, hogy három társával, SCHÖNVISNER ISTVÁN-nal, SCHWARTNER MÁRTON-nal és SZOMBAT JÓZSEF-fel együtt behatóan megvizsgálja a Szent Koronát és annak rajzait elkészíttesse. A vizsgálatok eredményét KOLLER nyolc évvel később megjelent könyvében foglalta össze,[10] amely a bizánci koronára vonatkozólag egészen a jelenkorig alapvető munka maradt. KOLLER ugyanis nemcsak a művéhez mellékelt rajzok alapján közölte a feliratok betűhív másolatát, hanem — ami a legfontosabb — a korábban ismert bizánci történeti források és numizmatikai anyag felhasználásával azok történeti interpretálására is kísérletet tett. Egyben ő tisztázta azt a tényt, hogy a korona két részből áll: a „*Corona Graeca*"-ból, melyet Michael Dukas császár ajándékozott I. Gézának és a „*Corona Latina*"-ból, amelyet Szent István kapott Rómából.

A koronára vonatkozó tudományos vizsgálódások ezután egy félszázadon át szünetelnek. Amidőn újból megindulnak, főként archeológiai szempontok irányítják azokat. E téren az úttörés érdeme BOCK FERENC-et illeti,

[8] Dissertatio critica... in commentarium Alexii Horányi... de Sacra Hungariae Corona, Budae, 1790. — A' magyar Szent Koronáról Doct. Décsy Sámueltől irt Históriának meg-rostálása, Budán, 1793.

[9] A' magyar Szent Koronának és az ahoz tartozó tárgyaknak históriája, Bétsben, 1792.

[10] De Sacra regni Ungariae Corona commentarius, Quinque-Ecclesiis, 1800. (LIPPERT JÁNOS festő rajzaival). — KOLLER arról tudósít (id. m. 3. l.), hogy LIPPERT JÁNOS már 1790-ben elkészítette a korona képét és hogy azt BÁRÓ ORCZY LÁSZLÓ 1790-ben Budán ki is adta. E kiadványra könyvtárainkban nem tudtam ráakadni.

akinek alkalma volt a koronát autopszia alapján behatóan tanulmányozni és arról felvételeket eszközölni.[11]

1880-ban a Magyar Tudományos Akadémia vetette fel a korona újabb szakszerű megvizsgálásának gondolatát. Miután az ehhez szükséges királyi és országgyűlési engedélyt kieszközölte, egy bizottságot küldött ki, amelynek elnöke IPOLYI ARNOLD, tagjai PULSZKY FERENC, HENSZLMANN IMRE, FRAKNÓI VILMOS és PULSZKY KÁROLY voltak. E bizottság két napon át behatóan vizsgálta a Szent Koronát s annak egészéről és egyes részleteiről rajzokat és fényképeket készíttetett.[12] Mindezek eredményeként az Akadémia 1886-ban publikálta IPOLYI ARNOLD nagy munkáját, amely mindezideig a magyar Szent Korona legrészletesebb monográfiája.[13] E munkát kiegészítik azok a táblák, amelyek a korona egyes zománclemezeinek színes reprodukcióit tartalmazzák.

Az 1896. évi millenáris ünnepségek alkalmával a Szent Koronát ismét közszemlére tették ki s azt CZOBOR BÉLA újból megvizsgálta. Publikációjának értéke abban áll, hogy először közöl közvetlenül fényképmásolatokról készült heliogravure-öket.[14]

1916-ban IV. Károly király koronázása alkalmából a Magyar Nemzeti Múzeum vetette fel a korona újabb tudományos megvizsgálásának gondolatát, amelyet VARJÚ ELEMÉR, FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ és GEREVICH TIBOR végeztek. Az eredményekről VARJÚ ELEMÉR a Magyar Tudományos Akadémiában számolt be s dolgozata nyomtatásban is megjelent.[15]

[11] Die ungarischen Reichsinsignien, VI. Die Krone des heil. Stephan, Mittheilungen der k. k. Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale 2 (1857) 201—211.; Die Kleinodien des heiligen römischen Reiches deutscher Nation, nebst den Kroninsignien Böhmens, Ungarns und der Lombardei und ihrer formverwandten Paralellen, Wien, 1864. 76—83. és XVI. tábla; Die byzantinischen Zellenschmelze der Sammlung Dr. Alex. von Swenigorodskoï und das darüber veröffentlichte Prachtwerk, Aachen, 1896. 234—259. = Die ungarische Königskrone „Corona St. Stephani" im Kronschatz der Königlichen Schlossburg zu Ofen, Aachen, 1896.

[12] L. IPOLYI jelentését, A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője, 14 (1880) 92—97.

[13] A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények története és műleírása, Bp., 1886.

[14] CZOBOR BÉLA: A magyar koronázási jelvények. Sajtó alá rendezte RADISICS JENŐ, Bp., 1896. (Magyar és francia szöveggel).

[15] A Szent Korona, Archaeologiai Értesítő 39 (1920—22) 56—70.

Mindezek az újabb vizsgálódások, melyeket kiegészítenek még külföldi tudósok, KONDAKOV,[16] ROSENBERG,[17] FRANKHAUSER[18] és FALKE[19] idevonatkozó tanulmányai, elsősorban archeológiai szempontokat tartottak szem előtt s főleg a korona felső része eredetének kérdését igyekeztek tisztázni. A bizánci korona tanulmányozása e főkérdés mellett teljesen háttérbe szorult. BOCK,[20] IPOLYI,[21] CZOBOR[22] művei újra közlik ugyan a görög feliratokat, de szövegkiadásaik a filológiai pontosság, a rövidítések feloldása és helyes olvasása tekintetében KOLLER színvonalát sem érik el s így tudományos szempontból teljesen használhatatlanok.

A magyar Szent Korona bizánci feliratával hazai görög filológusaink közül — TÉLFY IVÁN egy népszerűsítő cikkét kivéve[23] — még senki sem foglalkozott. Pedig a kutatások imént vázolt történetéből világosan kibontakoznak előttünk a megoldásra váró feladatok. Ezeket a következőkben foglalhatjuk össze. Mindenekelőtt szükséges a görög feliratok pontos betűhív kiadása s az epigrafikai sajátosságok tisztázása és a rövidítések feloldása után azok szövegének végleges megállapítása. Ezen fog alapulni a feliratok filológiai és történeti interpretálása, ami

[16] Geschichte und Denkmäler des byzantinischen Emails. Byzantinische Zellen-Emails. Sammlung A. W. Swenigorodskoï, Frankfurt a. M. 1892. 239—243. (Ugyane mű francia és orosz nyelven is megjelent.)

[17] Sacra regni Hungariae Corona, Karlsruhe 1916. = Der Cicerone. Halbmonatsschrift für die Interessen des Kunstforschers und Sammlers 9 (1917) 41—52.

[18] Sacra regni Hungariae corona, Der Cicerone 9 (1917) 167—173.

[19] A Szent Korona, Archaeologiai Értesítő 43 (1929) 125—133. (Német kivonat u. o. 358—362.)

[20] Die ungarischen Reichsinsignien id. h. 203—209.; Die Kleinodien id. h. 77.; Die byzantinischen Zellenschmelze 239—241. = Die ungarische Königskrone 10—12. — BOCK első közlésein alapszik J. LABARTE: Histoire des arts industriels au moyen âge et à l'époque de la renaissance II. (Paris 1864) 92—96.

[21] Id. m. 146—150.; v. ö. PULSZKY F.: Magyarország archeológiája II. (Bp., 1897.) 160—164.

[22] Id. m. 5—7. és „A magyar szent korona és a koronázási palást" c. dolgozatában, l. FORSTER GY.: III. Béla magyar király emlékezete, Bp., 1900. 101—103. — CZOBOR kiadványáról l. J. STRZYGOWSKI jogos kritikáját: Byzantinische Zeitschrift 7 (1898) 248.

[23] Τὸ βασιλικὸν στέμμα τῆς Οὐγγαρίας, Κλειώ, 1869. N°. 441. = Συγγραμμάτια Ἑλληνικά, Βουδαπέστησι 1880. 60—66. TÉLFY szövegközlései IPOLYI és CZOBOR durva hibáitól mentek ugyan, de semmi újat sem adnak. — D. SICILIANOS szövege (Parthenon VIII. Bp. 1934. 11—12.) már jórészt az én olvasásaimon alapszik.

természetesen csak úgy történhetik, ha azokat belehelyezzük a bizánci művelődés légkörébe, amelynek termékei. Minthogy pedig a feliratok képeket illusztrálnak és így az ábrázolásoktól, melyekre vonatkoznak, elválaszthatatlanok, interpretálásuk csak akkor lesz eredményes, ha az ikonográfiai szempontokat sem tévesztjük szem elől.

A magyar Szent Korona tudományos vizsgálatát azonban rendkívül megnehezíti az a körülmény, hogy az csak kivételes alkalmakkor tekinthető meg és modern követelményeknek teljesen megfelelő fényképfelvételek és reprodukciók nem állnak rendelkezésünkre. Magam, minthogy az 1916. évi koronázás idején a világháború messzire sodort a hazai földtől s így nem volt alkalmam eredetiben látni a koronát, azt elsősorban azokon a régebbi fényképfelvételeken tanulmányoztam, amelyek annak egészéről és egyes részleteiről a Magyar Történeti Múzeum gyüjteményében találhatók, de tekintetbe vettem természetesen a korábbi publikációk rajzait és reprodukcióit is.[24]

A bizánci korona homlokzatának ormán a Megváltó, a bizánci Pantokrátor alakja tűnik fel (I. tábla, IV. tábla 1. ábra). Krisztus trónusán ül, amelynek két oldalán két ciprusfa áll. Feje körül keresztes fénykoszorú. Jobbját áldásra emeli, baljában az élet könyvét tartja. A Megváltó arca élénken emlékeztet az Athén melletti Daphni-monostor kupolájában látható XI. századi mozaikképre,[25] továbbá a georgiai Gelati-monostor triptychonán ránkmaradt zománcképre, amely Michael Dukas császár korából való.[26] A Megváltó alakja mellett jobbról és balról

[24] Hálás köszönetemet fejezem ki ezúttal is a Magyar Történeti Múzeum főigazgatóságának azért, hogy szíves volt megengedni a birtokában levő fényképmásolatoknak munkámban való reprodukálását. Az I—III. táblák a magyar Szent Korona elülső, jobboldali és hátsó részéről készült felvételeket kicsinyített alakban reprodukálják. A IV—V. táblákon a bizánci zománcképek kb. eredeti nagyságukban láthatók. A VI—VIII. táblák a három legfontosabb zománcképet kb. háromszoros nagyításban mutatják be. — Hangsúlyoznom kell, hogy bár a közölt fényképek sok kívánnivalót hagynak hátra, mert egyes részletek nem minden felvételen vehetők ki tisztán, mégis — minthogy ugyanazon részlet néha több felvételen látható — egy eset kivételével a feliratok pontos kibetűzésére szilárd alapot szolgáltattak.

[25] O. M. DALTON: Byzantine art and archaeology (Oxford, 1911.) 397. l. 231. ábra és 671. l. 425. ábra.

[26] N. KONDAKOV id. m. 135. l.; S. P. LAMPROS: Λεύκωμα βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων (Athén, 1930). 62. tábla. — V. ö. a velencei Pala d'Oro Panto-

bizánci szokás szerint két köralakú mezőben a következő rövidített felirat olvasható:

$\overline{\text{IC}}$ $\overline{\text{XC}}$ Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς

azaz „*Jézus Krisztus*"

A Megváltó zománcképe alatt levő hatalmas drágakőtől jobbra és balra két arkangyal mellképe tűnik fel, akik tekintetükkel a Pantokrator felé fordulnak. Kezükben három ágban végződő hírnöki pálca, amint ez a bizánci egyházi művészet emlékein gyakran látható.[27] Az alakok két oldalán olvasható feliratokból kitűnik, hogy a két zománckép Mihály és Gábor arkangyalt ábrázolja. A baloldali képen (I., IV. 3.) a következő felirat olvasható:

Χ Χ
ΟΑΡ ΜΙ ὁ ἀρχ(άγγελος) Μιχ(αήλ)

azaz „*Mihály arkangyal*"

A jobboldali kép (I., IV. 4.) felirata:

Χ ΓΑ ὁ ἀρχ(άγγελος) Γαβριήλ
ΟΑΡ ΒΡΙ
ΗΛ

azaz „*Gábor arkangyal*"

A feliratokon a két ἀρχ(άγγελος) és a Μιχ(αήλ) szó úgynevezett compendium-típusú rövidítéssel van írva, míg a Γαβριήλ teljesen ki van írva. Ez az írásmód teljesen megfelel a bizánci gyakorlatnak. Mihály arkangyal nevét így rövidítik kéziratokban és feliratokban egyaránt, míg a Γαβριήλ nevet, mint amelyik aránylag ritkábban fordul elő, rendesen egészen kiírják. Számtalan példát hozhatnánk fel erre az írásmódra, amelyek közül elég a velencei San Marco kincsestárában levő XII. századi selyem oltárterítő hímzésére utalni, amelyen a korona két zománcképén olvasható szöveg szóról szóra ismétlődik.[28] Mihály és

krator-ábrázolását: A. Pasini: Il tesoro di San Marco II. (Venezia, 1886.) 48. t. 106. és Ch. Diehl: Manuel d'art byzantin II. (Paris, 1926².) 702. l.

[27] L. pl. P. Perdrizet: L'archange Ouriel, Seminarium Kondakovianum 2 (1928) 241—276. XXVII. és XXVIII. t.; Dalton id. m. 519. l. 309. ábra.

[28] A. Pasini id. m. 77. l. és XXIX. t. 42/a. Ugyanígy egy XII. századi athosi csésze feliratán, v. ö. G. Millet-J. Pargoire-L. Petit: Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos, I. (Paris 1904.) 185. l. No. 546. — Az ὁ ἀρχ(άγγελος) Μιχ(αήλ) rövidítés egy XI—XII. századi ólompecséten: BZ. 17 (1908) 139. Az ὁ ἀρχ(άγγελος) Γαβριήλ egy VIII—IX. századi kámeán: BZ. 11(1902) 273.

Gábor bizánci felfogás szerint a két főarkangyal, akik gyakran tűnnek fel a bizánci művészet emlékein a Pantokrator környezetében. A koronán azonban különösebb szerepük van. Ők az uralkodói jelvények hozói. Konstantinos Porphyrogennetos őrízte meg azt a bizánci hagyományt, hogy Nagy Konstantinosnak az Úr angyala hozta le a császári jelvényeket s a koronát.[29] Egy bizánci koronázási acclamatio szerint az új császár orcája előtt az égből leszálló arkangyal tárja fel az uralom kapuit.[30] Ennek a bizánci felfogásnak művészi kifejezését látjuk a velencei Marciana egy XI. századi kéziratának egyik miniatűrjén, amely II. Basileios császár (976—1025) koronázását szimbolizálja.[31] Itt a kép felső részén Krisztust látjuk, aki az égből egy császári koronát tart az alatta álló császár feje fölé. A császár fejére ugyanakkor a jobb felől lebegő arkangyal — a felírás szerint ὁ ἀρχ(άγγελος) Γαβριήλ — koronát helyez, míg a baloldalon lebegő másik arkangyal — a felírás szerint ὁ ἀρχ(άγγελος) Μιχ(αήλ) — kezébe adja a lándzsát. Hasonló jelenet későbbi bizánci miniatűrökön is előfordul[32] s így nem lehet kétségünk aziránt, hogy a bizánci koronán a Pantokrator képe alatt kétoldalt feltűnő két főarkangyal ugyancsak az uralkodói hatalom égi eredetére akar emlékeztetni.

A két arkangyal után ismét két összetartozó zománckép következik. Mihály arkangyal mellett Szent György, Gábor arkangyal mellett Szent Demeter mellképét látjuk. Mindkettő jobbjában lándzsát, baljában pajzsot tart. Tekintetük a két arkangyal felé néz. A Szent György képén levő feliratnak a jobboldali része a közölt fényképeken (I., IV. 2.) — sajnos — elmosódott s így ez esetben kénytelenek vagyunk a Koller-féle rajzot és az Ipolyi-féle reprodukciót is segítségül venni, hogy a felirat szövegét

[29] De administrando imperio 13., CB. 82—83. l.

[30] P. MAAS: BZ. 21 (1912) 39.

[31] LAMPROS id. m. 56. tábla; LABARTE id. m. Album. II. LXXXV. t.; DALTON id. m. 485. l. 290. ábra.

[32] LAMPROS id. m. 97. tábla. — Más ábrázolásokon maga Krisztus (l. u. o. 62., 63.), vagy a Theotokos (l. u. o. 84.; LABARTE id. m. Album II. LXXXVIII.) helyezi az uralkodó fejére a koronát. — V. ö. FR. WIEGAND: Der Erzengel Michael unter Berücksichtigung der byzantinischen, altitalischen und romanischen Kunst ikonograpisch dargestellt (Stuttgart, 1886) 6—16. l.; G. STUHLFAUTH: Die Engel in der altchristlichen Kunst (Freiburg, 1897) 182., 207—233. l.; DALTON id. m. 675—676. l.

megállapíthassuk. A bizánci szokás szerint felülről lefelé haladó felirat szövege a következő:

Θ΄ Γ
ΓΕ Ι ὁ ἅ(γιος) Γεώργιος
ѠΡ΄ Ο
Ρ C

azaz „*Szent György*"

A Szent Demeter képén (II., IV. 5.) levő, azonos jellegű felirat világosan kiolvasható:

Θ΄
Δ Τ
Η Ρ ὁ ἅ(γιος) Δημήτριος
Μ΄ Ι
Η Ο
C

azaz „*Szent Demeter*"

A szentek nevei előtt, amelyek teljesen ki vannak írva, egy rövidítés látható, amely a korábbi kiadóknak sok gondot okozott. Bár már KOLLER rámutatott helyes értelmére,[33] BOCK eleinte a ἱερός szó rövidítésének tartotta[34] s csak később jött rá igazi jelentésére.[35] Ennek ellenére IPOLYI óvatosan kerüli e kérdést s kiadásában nem oldja fel e rövidítéseket.[36] Hasonlóan jár el CZOBOR is, aki azonban egyes helyeken egyszerűen O-t ír helyette, mintha a névelő ὁ-ja lenne.[37] Pedig ez a rövidítés a bizánci epigrafikában annyira közönséges jelenség, hogy alig van olyan egyházi ikonográfiai emlék, amelyen ne találkoznánk vele. E rövidítés a görög kéziratokban is megtalálható ἅγῖ és ἅΓ/ rövidítésből[38] fejlődött. A feliratokon a következő változatai fordulnak elő:

Γ Γ/ Γ
Ο Α Ⓐ Ⓐ Ⓐ Ⓐ Θ΄ Θ

[33] Id. m. 7—8. l.
[34] Die ungarischen Reichsinsignien, id. h. 209. l. jegyzet.
[35] Die Kleinodien 77. l.
[36] Id. m. 149—150. l.
[37] Id. m. 6. l.
[38] V. GARDTHAUSEN: Griechische Palaeographie II. (Leipzig 1913[2].) 343. l.; G. CERETELI: Сокращенія въ греческихъ рукописяхъ преимущественно по датированнымъ рукописямъ С.-Петербурга и Москвы (Sanktpeterburg 1904[2].) 100. l. és VIII. tábla.

Az utolsó előtti alak látható a korona zománcképein, éppen úgy mint pl. a Konstantinos Monomachos-koronának András és Péter apostolt ábrázoló lemezein.[39] A második feliratnak még egy epigrafikai sajátosságára kell rámutatnunk, ami egyes korábbi kiadókat tévedésbe ejtett. Ez a Δημήτριος szó végén látható záró ς, melyet egyesek *Z*-nek néztek.[40] A szó végén álló ς-nak ez a megnyujtott alakja, amely néha az egyenes vonalhoz közeledik — mint például a Konstantinos Monomachos-féle korona feliratain —, máskor pedig a latin *S*-hez hasonlít — mint a mi esetünkben —, a bizánci feliratokon gyakran előfordul. A Δημήτριος szó záró ς-jához hasonló alakú betűket találunk például a konstantinápolyi Szent Artemios-relief X. századi feliratán,[41] a görögországi Hosios Lukas-monostor egyik XI. századi falfestményén,[42] a párizsi Louvre Szent Demetert és Szent Györgyöt ábrázoló zománc-medalionjain[43] és egy sienai görög kézirat bekötési táblájának zománcain.[44]

A korona zománcképe Szent Györgyöt a sok típus közül, melyek a bizánci művészeti ábrázolásokon feltűnnek,[45] — amint a lándzsa és pajzs mutatja —, az úgynevezett „harcos szent" alakjában ábrázolja. Ugyanígy jelenik meg a korona zománcképén Szent Demeter is, akit egyébként legtöbbször harcosként ábrázol a bizánci művészet.

[39] V. ö. pl. a XI. századi esztergomi staurotheke (CZOBOR—SZALAY: Magyarország történeti emlékei az 1896. évi ezredéves országos kiállításon, Bp., 1896. I. k. X. tábla; CH. DIEHL id. m. II. 692.; VARJÚ E.: Az esztergomi sztaurothéka, Magyar Művészet 7 [1931] 433—439. színes táblával), vagy a XIII. századi berni diptychon (Archaeológiai Értesítő 10 [1890] 354—355.; GEREVICH—GENTHON: A magyar történelem képeskönyve, Bp. 1935. 37. l.) feliratával.

[40] Így IPOLYI id. m. 149.; CZOBOR id. m. 6. l.

[41] Közölte K. LEHMANN: B.-Ng. Jb. 1 (1920) 382. l.

[42] Közölte G. SOTERIOU: IIIme Congrès International des Études Byzantines Athènes 1930. Compte-rendu par A. C. Orlandos, Athènes 1932. 392—3. fig. 3.

[43] KONDAKOV id. m. 9. és 10. tábla; Byzantinoslavica 3 (1932) 540—1 : VI. tábla 1. ábra és u. o. 5 (1933—34) 368—9 : VI. t. 2. á.

[44] LABARTE id. m. Album II. CI.

[45] V. ö. J. MYSLIVEC: Svatý Jiří ve východokřesťanském umění (francia kivonattal: Saint-Georges dans l'art chrétien oriental), Byzantinoslavica 5 (1933—34) 304—375. — Az irodalmi hagyományról l. K. KRUMBACHER: Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung, Abhandlungen der k. bayer. Akad. d. Wiss. Philos.-philol.-hist. Kl. XXV. 3. (München, 1911); J. B. AUFHAUSER: Das Drachenwunder des Heiligen Georg in der griechischen und lateinischen Überlieferung (Leipzig, 1911).

Szent Demeter alakja köré a bizánci legendák egész koszorúja fonódik. A thessalonikei Szent Demeter-templomban levő mozaikképének felirata úgy szól róla, mint aki „barbár seregek barbár áradatát visszafordítja és a várost megváltja" (. . . μάρτυρος Δημητρίου τοῦ βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων στόλων μετατρέποντος καὶ πόλιν λυτρουμένου . . .). A hagiografiai és történeti emlékek szerint[46] a bizánciak e harcos szentje számtalan esetben kelt ki sirjából, hogy fehér lován megjelenve visszaverje a barbárok hadait, melyek között húnok, szlávok, avarok és bolgárok szerepelnek.[47] Ilyen módon lett Szent Demeter, akinek tisztelete Sirmium-ba is átplántálódott, szülővárosának, Thessalonike-nek és általában Bizáncnak egyik védőszentje s alakja sok rokonságot mutat a magyar hagyomány Szent Lászlójával. Legendák szövődtek Bizáncban Szent György alakja köré is, aki a katonák védőszentje volt s akinek képe ékesítette a bizánci császárok zászlóit.[48] A bizánci koronán tehát Szent György és Szent Demeter, akiknek alakja egyébként is gyakran szerepel együtt a bizánci művészetben, a barbárokkal való harcokban az égi segítséget jelképezik.[49]

A korona zománcképeit a homlokzattól hátrafelé követve, a két harcos szent után ismét két összetartozó szent mellképét látjuk. A Szent György mellett levő (V. 5.) felirata így hangzik:

Ó M
K A ὁ ἅ(γιος) Κοσμᾶς
C C

azaz „*Szent Kozma*"

[46] A legendák kiadása Acta SS. Oct. IV. = Migne: PG. 116. c. 1167—1398.; Sp. Lampros: Νέος Ἑλληνομνήμων 15 (1921) 195—216.

[47] V. ö. Moravcsik: A magyar történet bizánci forrásai, Bp., 1934. 95—96. l.

[48] Egy késői legendát, amely szerint a bizánci császári palota Szent György-festményének lova nyerítéssel jelezte az ellenség közeledését, Nikephoros Gregoras őrzött meg (VIII. 5., CB. I. 303—305.). Erre a motívumra, amely szintén a magyar Szent László-legendák egy részletére emlékeztet, évekkel ezelőtt Marót Károly volt szíves figyelmemet felhívni.

[49] V. ö. H. Delehaye: Les légendes grecques des saints militaires, Paris 1909.

A Szent Demeter mellett levő képen (II., III., V. 2.) pedig a következő felirat olvasható:

Ὁ ΑΓΙΟΣ ΔΑΜΙΑΝΟΣ ὁ ἅ(γιος) Δαμιανός

azaz „*Szent Damján*"

Mindkét feliraton az ἅγιος szónak már ismert rövidítésével találkozunk, azzal a különbséggel, hogy a második feliraton az O-ban nem pont, hanem világosan kivehető kis háromszög, egy parányi A látszik. Feltűnő ezenkívül, hogy a Δαμιανός szó hangsúlya, nem, mint a Δημήτριος szónál, az illető magánhangzó elé (illetve fölé), hanem az után van helyezve.[50]

A két zománckép tehát Szent Kozmát és Szent Damjánt ábrázolja, a két orvos-szentet, akiket a bizánci hagyomány, miután pénz elfogadása nélkül gyógyítottak, 'Ανάργυροι-nak nevezett.[51] Alakjuk a bizánci művészetben gyakran szerepel, rendesen ugyanúgy ábrázolva, ahogyan a koronán látjuk őket.[52] Mellükre helyezett jobb kezükben orvosi műszert tartanak s tekintetük a korona homlokzata felé, a Pantokrator felé irányul. Ők az önzetlen égi tudomány képviselői s mint ilyenek szerepelnek a bizánci koronán is.

Szent Kozma és Szent Damján zománcképei átvezetnek bennünket a bizánci korona hátsó oldalára, amelynek ormán a Pantokrator képével egy magasságban egy bizánci császár mellképe látható, melyet a következő vörösbetűs felirat vesz körül (III., V. 1., VI.):

[50] A hangsúly, amely az V. 2.-n elmosódott, világosan kivehető a III. táblán és látható a II.-on is.

[51] A bizánci irodalmi hagyományról l. L. DEUBNER: Kosmas und Damian. Texte und Einleitung, Leipzig—Berlin 1907; H. DELEHAYE: Les miracles des saints Cosme et Damian, Analecta Bollandiana 43 (1925) 8—18.

[52] Így pl. két X—XI. századi elefántcsont-reliefen, G. SCHLUMBERGER: L'épopée byzantine à la fin du Xe siècle, I. (Paris 1896) 17., 69. l., továbbá a görögországi Hosios Lukas-monostor egyik XI. századi mozaikképén, u. o. III. (1905) 737.

X̄	BACI	
MI	ΛEYC	
EN	PW	Μιχ(αὴλ) ἐν Χ(ριστ)ῷ πιστὸς
XW̄	MÁI	βασιλεὺς Ῥωμαίων ὁ Δούκ(ας)
ΠIC		
TO	WNO	
C	Δ 8 Κ́	

azaz *„Mihály, a rómaiak Krisztusban hívő császára, a Dukasz"*

A rendelkezésemre álló és reprodukált fényképeken az ἐν szó ε-je és a βασιλεύς szó záró ς-ja nem vehető ki tisztán, mert egy, nyilván a zománcba később belevert szög vagy sróf feje azok egy részét eltakarja. A HORÁNYI és KOLLER közölte rajzokon azonban ez a szög még nem látszik s ők világosan kiírják az ε és ς betűket, amelyeket nyilván tisztán láttak az eredetin.[53] Ami a felirat többi epigrafikai sajátosságait illeti, meg kell említenünk a Μιχ(αήλ) szó rövidítését, amely azonos a Mihály arkangyal feliratában előforduló rövidítéssel, azzal a különbséggel, hogy itt a név compendium-típusú rövidítése felett még egy, a rövidítést jelző vízszintes vonalat is látunk, éppen úgy, mint a Χ(ριστ)ῷ szó felett is. Ezenkívül még egy rövidítéssel találkozunk, és pedig a Δούκ(ας) szó írásában, ahol a κ betűhöz csatlakozó ferde vonal jelzi az ας végződést. Ez az úgynevezett suspensio-típusú rövidítés, amely már az antik görög feliratokon is jelentkezik, a bizánci epigrafikában nagyon gyakori s főleg ólompecsétek és pénzek feliratain találkozunk vele.[54] Figyelemreméltó még az is, hogy a Δούκ(ας) szó hangsúlya a κ felett áll.

[53] Minthogy ez a szögfej az 1790. évi vizsgálat idejéből származó rajzokon még hiányzik, viszont a BOCK által 1857-ben közölt rajzon már feltűnik, arra kell következtetnünk — feltéve, hogy az 1790. évi rajzok hűek —, hogy ezt az 1790—1857 közé eső időben verték be a zománcba. Hogy ez mikor és mi okból történt, arravonatkozólag nincs semmi nyomom. — Megemlítem még, hogy a zománcképen a császári korona felett is látható valami sérülés nyoma: két lyuk, melyek egykori szögek vagy srófok nyomainak látszanak.

[54] Így pl. egy XII. századi ólompecséten ugyanígy van rövidítve a Δούκ(α) szó, l. V. LAURENT: Byzantion 6 (1931) 254—256. Más példák e rövidítésre LABARTE id. m. Album II., CII. és CIII. t. — A Δούκας szó -ας, -α végződése — ha nem is így van rövidítve — a pecséteken és pénzeken gyakran hiányzik. L. pl. V. LAURENT: Ἑλληνικά 4 (1931) 218. és J. SABATIER: Description générale des monnaies byzantines (új lenyomat: Leipzig, 1930) II. k. L. t. 8. ábra és LI. 6. (ez utóbbi Michael Dukas pénze); W. WROTH: Catalogue of the imperial byzantine coins in the British Museum II. (London, 1908) 515. l. és LXI. 4.

A zománckép tehát a felirat tanusága szerint VII. Michael Dukas császárt ábrázolja, aki 1071 október 24-től 1078 január 7-ig ült Bizánc trónján[55] s akinek külsejéről kortársa, Michael Psellos, a nagy polihisztor és történetíró a következő leírást adja: „Arca kissé öreges, nevelőszerű és pedagógushoz illő. Tekintete merev, szemöldöke nem komor és gyanakvó, a szemet beárnyékoló, hanem békés és méltóságteljes."[56] E leírás egyezik a korona zománcképével, amely Michael Dukast teljes császári díszében ábrázolja. Fejét, amelyet a császári korona (στέμμα) ékesít, fénykoszorú veszi körül, jobbjában a hagyományos *labarum*-ot tartja, míg bal kezében kard markolata látszik. Hasonló képet látunk Michael Dukas császár egyik pénzén, amely a császárt teljes alakjában ábrázolja. Itt bal kezében hüvelyébe rejtett kardot tart, jobbjában keresztet.[57] Más pénzeken a császár mellképe látható, amint jobbjában *labarum*-ot, baljában azonban keresztes országalmát tart.[58] A pénzeken és pecséteken[59] a császár arckifejezése rokon a korona zománcképén láthatóval. Ismerjük azonban Michael Dukas császárnak még más ábrázolásait is. A modenai Zonaras-kézirat XIV—XV. századi miniatűrje természetesen már sokkal későbbi, semhogy különösebb értékkel bírna számunkra.[60] Fontosabb ennél egy athosi kézirat XIII. századi miniatűrje, amely a csá-

[55] A pontos dátumot adja F. DÖLGER: Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. A. Regesten. I. Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches. 2. (München—Berlin, 1925) 17. l. — A császár Παρατινάκης melléknevet viselt, mivel uralkodása alatt a rossz termés következtében egy arany nomismáért nem egy egész, hanem csak egy negyed medimna (= πινάκιον) gabonát adtak.

[56] Michel Psellos Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance (976—1077), texte établi et traduit par É. RENAULD, Paris 1926—28. II. 175: Τὸ δὲ εἶδος αὐτῷ πρεσβυτικὸν οἷον καὶ σωφρονιστῇ προσῆκον ἢ παιδαγωγῷ ὅμοιον· πέπηγέ τε γὰρ αὐτῷ τὰ ὄμματα καὶ ἡ ὀφρὺς οὔτε σοβαρὰ οὔτε οἷον ὕποπτος καὶ ἐπικαθημένη τοῖς ὀφθαλμοῖς, ἀλλ' ἐλευθέρα καὶ ἐν τῷ προσήκοντι σχήματι...

[57] SABATIER: Iconographie d'une collection choisie de cinq mille médailles romaines, byzantines et celtibériennes, II. (Paris 1849.) Byz. suppl. pl. XXIV. 5. és Description II. 176. l. és LI. tábla 6.; WROTH id. m. LXII. t. 13.

[58] SABATIER: Iconographie II. Byz. suppl. pl. XXIV. 7.; Description II. 175. és LI. t. 4.; WROTH id. m. LXII. t. 7—9., LXIII. 3.

[59] V. ö. SABATIER: Iconographie II. Byz. pl. XIX. 16—22., suppl. pl. XXIV. 4—11. és Description II. 173—178. l. és a hozzátartozó ábrák az LI. táblán, továbbá WROTH id. m. II. 529—534. l. és LXII—LXIII. t.

[60] Közölte LAMPROS id. m. 62. tábla.

szárt, aki előtt Michael Psellos áll, koronával a fején és jobbjában labarum-ot tartva ábrázolja.[61] A korona ábrázolása szempontjából legfontosabb a georgiai Gelati-monostorban levő triptychon egyik egykorú zománcképe, amely Michael Dukas és felesége, az alán származású Mária császárné koronázását ábrázolja.[62] A két álló császári alak fölött Krisztus mellképe látható, amely a korona Pantokrator-jával meglepő hasonlóságot mutat. A Megváltó két kezével ráhelyezi a koronákat a császár és császárné fejére. Michael Dukas jobbjában a *labarum*-ot tartja, baljában pedig egy kézirattekercset s arckifejezése és vonásai csaknem teljesen a koronán látható képet tükröztetik vissza, úgyhogy ennek alapján — tekintetbe véve Psellos fent közölt leírását — a korona zománcképét Michael Dukas teljesen hiteles képének kell tekintenünk.

Ha most ezekután a Michael Dukas-féle zománcképen levő feliratot még egyszer szemügyre vesszük s annak Ipolyi művében közölt színes reprodukcióját is figyelembe vesszük, még egy körülmény tűnik fel, az ugyanis, hogy míg az eddigi, Krisztus, az arkangyalok és szentek képeit övező feliratok betűi kékesszínű zománcból vannak, addig itt vörös zománcbetűket látunk. Ismeretes, hogy a bizánci okleveleken a császári aláírás mindig vörös tintával történik.[63] Ez a körülmény tehát a zománcképen látható császári feliratnak már külsőleg is bizonyos diplomatikai és ezzel együtt hivatalos jelleget ad.[64] E megfigyelésünket teljes mértékben megerősíti a felirat szövegének vizsgálata is.

Fentebb már említettük, hogy a császár neve compendium-jellegű rövidítéssel van kiírva. Ez a rövidítés

[61] Közölte LAMPROS id. m. 62. tábla; v. ö. Νέος Ἑλληνομνήμων 12 (1915) 241.

[62] Közölte KONDAKOV id. m. 135. l. és LAMPROS id. m. 62. t.; v. ö. CH. DIEHL id. m. II. 697. skk., 345—346. ábra. — A zománcképen a következő felirat olvasható: + στέψις Μιχαὴλ σὺν Μαριὰμ χερσί μου. — Említést érdemel az a tény, hogy Michael Dukas pénzein is előfordul az a bizánci császári pénzeken egyébként gyakori motívum, amint Krisztus megkoronázza a császárt. L. SABATIER: Description LI. t. 5.

[63] V. ö. F. DÖLGER: Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden (München, 1931) 4—5. hasáb.

[64] Erre vall az is, hogy a Konstantinos Monomachos-féle koronán a császár, továbbá Zoe és Theodora zománcképein levő feliratok nem vörös, hanem — éppen úgy, mint a többi feliratok — kék színűek. Ebből a tényből természetesen a Konstantinos Monomachos-korona jellegére vonatkozólag is fontos következtetések vonhatók le, amelyekkel más helyen fogok részletesen foglalkozni.

jellemző a bizánci császári aláírásokra. Bár — sajnos — Michael Dukas császárnak eredeti aláírását ezidő szerint nem ismerjük, egész sereg analógiát hozhatunk fel más császárok közelkorú okleveleiből. Így pl. II. Ioannes Komnenos császár a felesége, Szent László leánya által alapított Pantokrator-monostor 1136. évi alapító levelét a következő szavakkal írta alá:

+ ἰ̓ῶ ἐν χ̃ω τῶ θ̃ω πιστ ο' βασι λ' πορφυρογέννητοσ καὶ αυτοκράτω ρ ρω μ ὁ κομνηνόσ —[65]

VI. Michael császár 1057. évi oklevelében a következő aláírás olvasható:

+ μι χ ἐν χ̃ω τῶ θ̃ω πιστὸσ βασιλεὺσ ἀυτοκράτωρ ῥωμαίων ὁ νέοσ +[66]

X. Konstantinos Dukasnak 1060. évi oklevelében a következő aláírása maradt ránk:

+ κ̃ωνσταν τ̂ ἐν χ̃ω τ ω̂ θ̃ω πιστ ο β̃ α ἀυτωκρά τρ ῥω μ ὁ δούκασ +[67]

E példák közül, melyek rávilágítanak arra a tényre, hogy a bizánci császári aláírásokban a keresztnév rendesen rövidítve áll, különösen fontos számunkra a második, ahol a Μιχ(αήλ) nevet ugyanolyan rövidítésben találjuk, mint a koronán, azzal a különbséggel, hogy itt a sor felé húzott χ betű fölött, amely már magában véve is jelzi a rövidítést, még egy vízszintes vonalat is látunk, ami ismét a rövidítés jelzésére szolgál. E kettős jelzés azonban szintén nem áll példa nélkül a bizánci diplomatikában. A például felhozott harmadik aláírásban a Κωνσταντ(ῖνος) név ugyancsak ilyen kettős alakban van rövidítve.[68] A Μιχ(αήλ) szónak itt látható rövidítése tehát nem csak a bizánci epigrafika, hanem diplomatika szabályainak is teljesen megfelelő. Ezzel szemben a Δούκ(ας) szó, illetve a császárok családi nevének aláírásokban való rövidíté-

[65] Facsimilében kiadta N. A. Bees: Verzeichnis der griechischen Handschriften des peloponnesischen Klosters Mega Spilaeon (Leipzig, 1915) 28. l.; Dölger: Facsimiles XI. t. 21. és átírva 29. l.

[66] Facsimilében közölte Dölger id. h. IX. t. 17. és átírva 25. hasáb. — Dölger olvasásától annyiban térek el, hogy az általa iota adscriptum-nak nézett jeleket és elválasztó pontokat elhagytam.

[67] Facsimilében közölte Dölger id. h. IX. t. 18. és átírva 26. hasáb.

[68] A császári nevek rövidítéséhez annyira hozzászoktak a bizánciak, hogy a Konstantinos Monomachos-féle korona egyik lemezén a Κωνσταντῖνος szó Κων szótagja felett rövidítést jelző vízszintes vonás látható, noha a név teljesen ki van írva.

sére nem ismerek példát, de — mint fentebb láttuk — a feliratos emlékeken gyakori.

Feliratunk a bizánci császári oklevelek aláírására utal akkor is, ha azt tartalmi szempontból, a császári titulusok szempontjából vesszük vizsgálat alá. A legutóbbi kutatások alapján e kérdés fővonásaiban világosan áll előttünk.[69] Tudjuk hogy a bizánci császárok a régi római „*Augustus*" cím helyébe a VII. század elején veszik fel a βασιλεύς címet, amely ettől kezdve Bizáncban mindvégig használatban marad. Miután I. Michael 812-ben kénytelenségből elismerte Nagy Károly császárságát, a bizánci császárok a βασιλεύς mellé odatették a 'Ρωμαίων szót is. A X. század elején azután újra éled a régi „*imperator*" görög alakja, az αὐτοκράτωρ s a XI. század közepétől kezdve — minden jel szerint annak következtében, hogy a bizánci udvar elismerte Symeon utódainak βασιλεύς címét — a két cím együttesen szerepel. A XI. század második felében a bizánci császárok hivatalos címe βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ 'Ρωμαίων. Ehhez járul még a IX. század közepe óta a bibliai eredetű ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστός jelző,[70] amelyet a kétnyelvű bizánci oklevelek latinul az „*in Christo deo fidelis*" szavakkal adnak vissza.[71] Ez a teljes cím azonban, amely a XI. század végétől Bizánc bukásáig állandóan megmarad a használatban, csak az oklevelek aláírásaira jellemző. A pénzeken és pecséteken a βασιλεύς vagy αὐτοκράτωρ helyett a VIII. század óta gyakran találkozunk a régi római császárkori „*dominus*" szónak megfelelő δεσπότης kifejezéssel, amely a feliratos emlékeken egészen Bizánc bukásáig megmarad mint a császár címe.[72] A XI. századi pénzeken és pecséteken az illető császár keresztneve után vagy βασιλεύς (ritkábban αὐτοκράτωρ) vagy δεσπότης címet találunk. Michael Dukas pénzein és pecsétein különféle rövidítésekkel a következő szövegeket olvassuk: Μιχαὴλ

[69] L. erről a kérdésről L. BRÉHIER: L'origine des titres impériaux à Byzance BZ. 15 (1906) 161—178.; H. GRÉGOIRE: Byzantion 4 (1927—28) 441—442.; G. OSTROGORSKY: Das Mitkaisertum im mittelalterlichen Byzanz (E. KORNEMANN: Doppelprinzipat und Reichsteilung im Imperium Romanum, Leipzig—Berlin, 1930. 166—178.); E. STEIN: Zum mittelalterlichen Titel „Kaiser der Römer", Forschungen und Fortschritte 6 (1930) 182—183.; F. DÖLGER: BZ. 31 (1931) 169—170., 33 (1933) 136—144., 416—417., 445.; G. ROUILLARD: Byzantion 8 (1933) 119. — V. ö. P. E. SCHRAMM: Kaiser, Rom und Renovatio I. (Leipzig, 1929) 14. l.

[70] V. ö. Pál apostol ephesosbeliekhez írt levelének bevezető szavait (1, 1): . . . τοῖς ἁγίοις τοῖς οὖσιν ἐν Ἐφέσῳ καὶ πιστοῖς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ.

[71] V. ö. DÖLGER: Facsimiles 13. és 15. hasáb.

[72] V. ö. DÖLGER: Facsimiles 66. hasáb.

βασιλεὺς ὁ Δούκας — Μιχαὴλ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Δούκας — Μιχαὴλ δεσπότης — Θεοτόκε (Κύριε) βοήθει Μιχαὴλ δεσπότῃ τῷ Δούκᾳ — Μιχαὴλ καὶ Μαρία — Μιχαὴλ καὶ Μαρία πιστοὶ βασιλεῖς Ῥωμαίων.[73] Michael Dukasnak — mint fentebb említettük — eredeti oklevele és így aláírása sem maradt ránk. Későbbi másolatokból ismert okleveleiben a következő aláírást olvassuk: Μιχαὴλ ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Δούκας.[74] Azonban tudjuk, hogy ez a teljes formula minden részletében csak Nikephoros Botaneiates császár (1078—1081) alatt, tehát Michael Dukas után állandósult.[75] A megelőző korszak még némi ingadozásokat mutat, amennyiben pl. az αὐτοκράτωρ szó hiányzik Konstantinos Monomachos császár 1052. évi eredeti oklevelében[76]. Ha már most a korona zománcképén olvasható feliratot a felkutatott diplomatikai és epigrafikai anyaggal összehasonlítjuk, akkor megállapíthatjuk, hogy a felirat szövege nem más, mint egy, a τῷ Θεῷ szavak kihagyásával megrövidített császári aláírás, mint ezt külsőleg a zománcbetűk vörös színe jelzi.

A koronán még egy vörös betűkkel írott feliratot látunk. Michael Dukas császár képe alatt, attól balra s Szent Damján képétől jobbra, egy másik császári alak mellképe látható, amelynek koronával ékesített fejét ugyancsak fénykoszorú övezi. Az alak tartása azonos a császáréval, jobbjában ugyancsak a *labarum* van és bal keze szintén egy kard markolatán pihen. A zománcképen (III., V. 3., VII.) a következő felirat olvasható:

ΚѠ̄Ν	ΡѠ	
	ΜΑ̊Ι	
	ѠΝ	Κων(σταντῖνος) βασιλεὺς
ΒΑ	Ο̄ΠΟΡ	Ῥωμαίων ὁ πορφυρογέννητος
CΙ	ΦΥΡΟ	
ΛΕ	ΓΈΝΝΗ	
ΥC	Τ Ο C	

azaz *„Konstantin, a rómaiak császára, a bíbor-palotában született.“*

[73] Sabatier és Wroth id. gyüjteményeiben.

[74] Miklosich-Müller: Acta et diplomata graeca medii aevii III. 3. l.; Византійскій Временникъ 6 (1899) 143. l. (itt a καὶ szó hiányzik). Természetesen, minthogy későbbi másolatokról van szó, nem lehet megállapítani, hogy az eredetiben milyen rövidítések fordultak elő és hogy egyáltalán a másolatok milyen hűen adják vissza az eredeti szöveget.

[75] Dölger: Facsimiles 3. hasáb, 1. jegyzet.

[76] Facsimilében kiadta G. Rouillard: Byzantion 8 (1933) 118/9 : II. tábla.

A feliratban az első szó kétségkívül a Κων(σταντῖνος) név rövidítése,[77] amellyel gyakran találkozunk a bizánci numizmatikai és szigillografiai emlékeken.[78] Egy 1060. évi oklevél aláírásában Κωνσταντ(ῖνος) alakban találjuk rövidítve.[79] A πορφυρογέννητος szó νη betűi ligatúrával vannak egymáshoz kapcsolva. Ez a jelenség, amely a korábbi kiadók számára sok nehézséget okozott, közönséges a bizánci epigrafikában s éppen XI. századi emlékeken nagyon gyakori.[80] Említést érdemel az a körülmény, hogy a hangsúlyok pontos jelölésén kívül[81] — csak a βασιλεὺς szó felett hiányzik a hangsúly — az ó nevelő erős hehezete is ki van téve és pedig eredeti szögletes alakjában, ahogyan a X. század végéig a kéziratokban is látható.

Kérdés már most, ki az az ifjú Konstatinos, akit a korona zománcképe császári ornátusban ábrázol? Weszprémi István, aki először ismerte fel a koronán Michael Dukas császárt, az ifjú személyét is helyesen állapította meg, amidőn azt Michael császár fiának tartotta.[82] Ezzel szemben Bock a császár testvérének vélte.[83] Ismeretes, hogy X. Konstantinos Dukas császárnak (1059—1067) három fia volt: Michael, Andronikos és Konstantinos.[84] E fiúk közül Konstantinos már akkor született, amidőn atyja császár volt[85] és így megillette őt a X. század közepe óta használatos πορφυρογέννητος melléknév, amelyet azok a bizánci hercegek kaptak, akik az állítólag Nagy Konstan-

[77] Megemlítendő, hogy a Κων felett a vízszintes vonal nem vehető ki tisztán, mert szinte beleolvad a keret vonalába.

[78] L. pl. Konstantinos Dukas császár (1059—1067) pénzein, Sabatier: Description II. 165—166. és L. tábla, továbbá pecséteken: G. Schlumberger: Sigillographie de l'empire byzantin (Paris, 1884.) 70—71., 469. l. és V. Laurent: Ἑλληνικά 4 (1931) 357—359. l.

[79] Dölger: Facsimiles 26. hasáb és IX. t. 18.

[80] Így pl. a Konstantinos Monomachos-féle korona Konstantinos-feliratában az αυτοκράτορ szó αυ-ja és a Pala d'Oro Eirene császárnét ábrázoló zománcképének feliratában az ειρινη és αυγουστη szavak νη és αυ betűi ugyanilyen ligaturával vannak írva. Az utóbbit l. Moravcsik Gyula: Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor, Bp.—Konstantinápoly, 1923. I. tábla.

[81] A πορφυρογέννητος szó hangsúlya, amely az V. 3. és VII-es képeken nem látszik, világosan kivehető a III-on.

[82] Id. m. 55. l. — Veszprémi megállapítását követik az összes későbbi kutatók, Bock kivételével.

[83] Die byzantinischen Zellenschmelze 241. = Die ungarische Königskrone 12. l.

[84] A Dukasok családfáját l. V. N. Beneševič: Очерки по исторіи Византіи. Дополнительный выпускъ, S.-Peterburg 1914. VI. tábla.

[85] Psellos id. kiad. II. 148.

tinostól alapított Πορφύρα-palotában látták meg a napvilágot.[86] Michael öccse, Konstantinos, a források tanusága szerint, valóban a πορφυρογέννητος melléknevet viselte.[87] Michael Dukas császárnak azonban Mária alán hercegnővel kötött házasságából egy fia származott, aki ugyancsak Konstantinos nevet kapott. Minthogy pedig ez akkor született, amidőn atyja már császár volt, őt is megillette a πορφυρογέννητος melléknév s valóban így is nevezik őt az egykorú források.[88] Ez a melléknév olvasható annak a „fejedelmi tükör"-nek a címében is, amelyet nevelője, Theophylaktos, a későbbi achridai érsek írt számára.[89] Michael Dukas császársága alatt tehát két Konstantinos szerepelt, a császár öccse és bátyja, akik mindketten viselték a πορφυρογέννητος melléknevet.[90] Így a korona feliratában olvasható név és melléknév mindkettőre egyformán ráillik. Kérdés azonban, vajjon melyiket illette meg a βασιλεὺς Ῥωμαίων cím? Psellos, e kor történetírója, Michael mindkét öccsét, Konstantinost és Andronikost egyaránt βασιλεύς-nek nevezi[91] s azt írja a császárról, hogy mindkét testvérével megosztotta az uralkodói teendőket.[92] Psellos e szavai azonban távolról sem bizonyítanak amellett, mintha Michael Dukasnak két öccse uralkodótársa lett volna, mert hiszen ehhez az lett volna szükséges, hogy Michael Dukas mint császár megkoronáztassa őket. Erről azonban nem tudunk.[93] A Psellosnál olvasható βασιλεύς

[86] A πορφυρογέννητος szó jelentéséről l. Liudprand: Antapodosis I. 6—7. III. 30—31.; Anna Komnene VI. 8., VII. 2. és Psellos ep. 144. = SATHAS: Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη V. 390. l.; v. ö. OSTROGORSKY-STEIN: Byzantion 7(1932)199.

[87] Így nevezi őt Michael Dukas császár 1072/3. évi levelében, l. SATHAS: MB. V. 386., 390., továbbá Anna Komnene IV. 5. és Nikephoros Bryennios III. 22.

[88] Anna Komnene III. 4., IX. 5, 7, 8; Nikephoros Bryennios praef. CB. 11. l.; Zonaras XVIII. 21.

[89] Παιδεία βασιλικὴ πρὸς τὸν πορφυρογέννητον Κωνσταντῖνον, kiadta MIGNE: PG. 126. c. 253—283.

[90] V. ö. J. SEGER: Byzantinische Historiker des zehnten und elften Jahrhunderts. I. Nikephoros Bryennios, München, 1888. 122—129.: Anhang II. Die beiden Konstantine.

[91] Id. kiad. II. 179—180. l.

[92] Id. kiad. II. 177. l.

[93] Michael Dukas császár egyik 1074-ben kelt, Psellos levelei közt ránk maradt oklevelének végén ugyan ott áll Andronikos és Konstantinos aláírása s mind kettő ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς Ῥωμαίων-ként szerepel (v. ö. Византійскій Временникъ 6 [1899] 140—143), azonban DÖLGER megállapítása szerint (Regesten No. 1003.) az oklevél hitelességét illetőleg kétségek merülnek fel. — Andronikos és Konstantinos neve Michael Dukas pénzein nem szerepel.

címüket megmagyarázza az a körülmény, hogy előzőleg anyjuk, Eudokia és mostohaatyjuk, IV. Romanos Diogenes uralma alatt (1067—1071) Michaellel együtt valóban társuralkodóként szerepeltek.[94] Ezzel szemben tudjuk, hogy Michael Dukas fiát, Konstantinost röviddel születése után megkoronáztatta[95] s ha a gyermek fiatal kora miatt nem is volt tényleges uralkodótársa atyjának,[96] aki születése után négy évre már elvesztette a császári trónt, a βασιλεύς cím megillette őt.[97] Ha már most tekintetbe vesszük azt a körülményt, hogy a korona zománcképén látható ifjú gyermekes arcvonásai a közte és a császár közt levő nagy korkülönbségre vallanak, nem kételkedhetünk abban, hogy a kép és felirat az ifjabb Konstantinosra, Michael Dukas fiára vonatkozik. Erről teljesen meggyőzhet bennünket az a leírás, amelyet Psellos történeti művében a kis Konstantinos külsejéről ad. Itt a következő jellemzést olvassuk: „...mert nem láttam még a földön ilyen szépséget. Ugyanis arca tökéletes körré van kikerekítve, szeme sötétkék, nagy és nyugalommal teljes, szemöldökei teljes szabályos vonalak, az orr tövénél kissé széthajlanak s a halánték felé szeliden íveltek. Orrcimpái eltűnőek, orra tövénél kissé nyerges s vége felé keselyű-jelleget mutat. Fején napként tündöklik a haj. Ajka keskeny és tekintete

[94] Psellos id. kiad. II. 152. skk. lk.; v. ö. DÖLGER: Regesten II. 16. l. és OSTROGORSKY id. h. 177. l. Michael, Konstantinos és Andronikos együttes képe látható IV. Romanos Diogenes és Eudokia pénzein, SABATIER: Description II. 160. és L. t. II. Ugyanez egy ólompecséten, l. ÉBERSOLT: Revue numismatique 18 (1914) 213. No. 148—149., v. ö. BZ. 30 (1929—30) 635. — Eudokia, Michael és Konstantinos külön is előfordul a pénzeken, l. SABATIER: Description II. 169. és L. t. 10.

[95] Zonaras XVIII. 17. = CB. III. 714, 3—5.: Υἱοῦ δὲ τεχθέντος αὐτῷ ἐκ τῆς ἐξ 'Αλανῶν Μαρίας, ἣν βασίλισσαν ἔστεψε, Κωνσταντῖνον οὐτὸν ὠνόμασεν ἐπὶ τῷ πατρὶ καὶ *βασιλικῶς ἐταινίωσε* ... u. o. XVIII. 21. = 733, 6—7.: ἡ δὲ πρώην βασίλισσα ἡ ἐξ 'Αλανῶν Μαρία σὺν τῷ ἰδίῳ υἱῷ Κωνσταντίνῳ, ὃν τῷ Δούκᾳ Μιχαὴλ ἐν τῇ πορφύρᾳ ἐγείνατο, *στεφθέντι παρὰ τοῦ οἰκείου πατρὸς ἔτι βρεφυλλίῳ ἐυγχάνοντι καὶ πεδίλοις φοινίκοις ὑποδουμένῳ* ... Psellos id. kiad. II. 178. l.: Τὸν τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Δούκα βασιλέως υἱὸν Κωνσταντῖνον βρεφύλλιον ἐγὼ καὶ ἐν ἀγκάλαις γαλακτοτροφούμενον ἑωράκειν καὶ *ταινίᾳ βασιλικῇ ἀναδεδεμένον τὴν κεφαλήν* ... V. ö. egy későbbi anonim krónika szavaival: Οὗτος εἶχε γυναῖκα βασίλισσαν Μαρίαν τὴν ἐξ 'Αβασγίας καὶ παῖδα ἐξ αὐτῆς, ὃν *καὶ βασιλέα ποιεῖ*, Κωνσταντῖνον ὄνομα. Χρονογραφὴ Γεωργίᾳ Αμαρτωλᾶ, ed MURALT, Sanktpeterburg 1859. 891. l. apparatus.

[96] DÖLGER: Regesten II. 17. l. és OSTROGORSKY id. m. 177. l. nem tekintik Konstantinost tényleges társuralkodónak. Michael Dukas pénzein és okleveleiben neve nem szerepel.

[97] Így nevezi őt Anna Komnene I. 15. — Konstantinost 1081-ben Alexios Komnenos császár tényleges uralkodótársává tette, l. erről Anna Komnene III. 4.

édes, angyalokénál édesebb s olyan lélekre vall, amely se nem ernyedt, se nem felajzott, hanem szelid és isteni erő tartja ébren".[98] E leírás meglepően egyezik a korona zománcképén ábrázolt gyermekifjú vonásaival.[99] A kép mellett levő vörösbetűs felirat pedig némi rövidítésekkel a császári aláírás már fentebb ismertetett tipikus formuláját adja.[100]

Tudjuk, hogy Konstantinos, Michael Dukas császár fia, 1074-ben született[101] s ez a tény megadja a korona keletkezésének terminus post quem-jét.

Michael Dukas képe alatt, attól jobbra, Szent Kozma szomszédságában van a korona tizedik zománcképe, amelyet — mint az arkangyalok és szentek képeit — kékesszínű felirat vesz körül. E felirat első kilenc betűi azokon az egykorú másolatokon, amelyek az 1790. évi koronázás után láttak napvilágot, hosszabb, tizenöt betűs szövegként jelennek meg. PÉTZELI latinbetűs átírásában[102] *Geovitz Despotes*, WESZPRÉMI munkájában[103] Γεωβιτζ Δεσποτης és HORÁNYI tanulmányában[104] Γεωβιτζ Δεσπότης olvasható. Ugyanez a szöveg ismétlődik KOLLER művében[105] s az összes későbbi hazai és külföldi kiadványokban. Ha azonban megtekintjük a legrégibb betűhív másolatokat,[106] akkor azt látjuk, hogy azokban a δεσπότης szó helyén két betű van, amelyeket úgy HORÁNYI, mint KOLLER ΔC-nek nézett. Míg azonban HORÁNYI a két betű közé egy görög hajtott hangsúlynak megfelelő jelet helyez, addig KOLLER már a két betű fölé vízszintes vonalat tesz, amely — amint láttuk — a bizánci epigrafikában és paleográfiában a rövidítés jele. Bizonyos fokú ógörög nyelvi ismeretek birtokában a korona görög feliratainak jórészét nem nehéz kibetűzni és megérteni. De arra a gondolatra, hogy a ΔC betűk a δεσπότης szó helyett állnak, olyan ember, aki csak az

[98] Psellos, id. kiad. II. 178—179.

[99] Természetesen a korona ábrázolása a gyermeket idősebbnek tünteti fel, mint amilyen valójában volt. Ez azonban ismert bizánci eljárás.

[100] A πορφυρογέννητος jelző gyakran szerepel, így pl. II. Ioannes Komnenos fentebb közölt 1136. évi aláírásában.

[101] Ez Anna Komnene egyik helyéből (III. 1.) tűnik ki. V. ö. M. BÜDINGER: Ein Buch ungarischer Geschichte 1058—1110. (Leipzig, 1866.) 58—59.; SEGER id. h. 123.; F. CHALANDON: Les Comnène. Études sur l'empire byzantin aux XIe et XIIe siècles. I. (Paris, 1900.) 62. l.

[102] Id. m. Tóldalék.

[103] Id. m. 7. l.

[104] Id. m. 51. l.

[105] Id m. 9. és 68 l.

[106] HORÁNYI id. m. 46. l.; KOLLER id. h.

antik görög nyelvet ismeri, nem juthat. Ez az olvasás csak egy, a görög egyházi nyelvet is ismerő egyéntől származhatik. Kétségtelen tehát, hogy az 1790. évi koronázás után keletkezett másolatok mind egy közös forrásra mennek vissza, egy, a görög egyházi irodalomban jártas egyén olvasására, akinek a magyarázata abban a korban elterjedt.[107] Az 1790. évtől kezdve tehát átment a köztudatba a korona e feliratának következő szövege: Γεωβιτζ δεσπότης πιστὸς κράλης Τουρκίας amelyet WESZPRÉMI vonatkoztatott először I. Géza magyar királyra. Ez az olvasás azóta teljesen meggyökeresedett a köztudatban s tudomásom szerint helyességével szemben semmiféle kétség sem merült fel.[108]

Ha már most megnézzük a korona e zománcképének (III., V. 4., VIII.) itt közölt fényképeit, akkor azt látjuk, hogy ama két betű között, amelyeken a δεσπότης olvasás alapszik, valóban van egy jel, amely azonban semmiképen sem vízszintes vonás, — mint KOLLER közli —,[109] hanem inkább egy olyan jel, mint amilyet látunk a Konstantinos-feliratban a Ῥωμαίων szó felett, ahol az a hangsulyt jelzi. Felmerül tehát az a kérdés, vajjon lehet-e ez a rövidítés jele? A bizánci feliratos emlékeken, főleg a pénzek és pecsétek feliratain, valóban találkozunk egy, a mai vesszőhöz hasonló jellel, amely néha a betűsorok alsó, gyakran azonban azok felső vonalával egy magasságban elhelyezve, rövidítést jelöl. Így pl. B, Θ, = βοήθει[110] BAC, = βασιλεύς[111], de EVCEB′ = εὐσεβής.[112] E rövidítés számtalan változatban fordul elő s a kihagyott betűk száma a rendelkezésre álló hely nagyságától függ. Elvileg

[107] Lehet, hogy az 1790. évi szövegközlések befolyásolták KOLLERT is, bár ő maga STEPHANUS STRATIMIROVICH karlovici görög-keleti metropolitára és DIONYSIUS POPOVICH budai görög-keleti püspökre hivatkozik (id. m. 2., 7. l.), mint akik segítettek neki a görög feliratok kibetűzésében. Hogy 1790-ben kinek az olvasása ment át a köztudatba, arra vonatkozóan nincs semmi nyomunk.

[108] Így idézte azt legutoljára egyik görög filológusunk is: Γεωβιτζ δ < εσπότη > ς, πιστὸς κράλης Τουρκίας, v. ö. CZEBE GYULA: A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. Bp. 1916. 47. l.

[109] Érdekes, hogy a KOLLER által közölt és — szavai szerint (id. m. 3. l.) — JOANNES LIPPERT festő kezétől származó rajzon (Tab. II.) e vízszintes vonás még csak a két betű között látszik, de KOLLER szövegében már a kettő fölé került.

[110] SCHLUMBERGER: Sigillographie 256. l. E. rövidítési módról általában u. o. 69. l.

[111] WROTH id. m. II. pl. LVI. 9.

[112] SABATIER: Description pl. XLVII. 3. = WROTH id. m. LIV. 6.

tehát el lehetne képzelni a δεσπότης szónak olyan rövidítését, mint a fenti, azonban arra egyetlen egy példát sem találtam. E szónak a pénzeken és pecséteken a monogrammos alakokon kívül a XII. század végéig a következő rövidítései fordulnak elő: δεσπότ(ης), δεσπό(της), δεσπ(ότης), δεσ(πότης), δε(σπότης), δ(εσπότης), δεσπ(ό)τ(ης), δε(σ)πότ(ης), δ(εσ)πότ(ης), δ(ε)σ(πό)τ(ης), amelyekben a hiányzó betűk néha vesszőkkel jelezve vannak, máskor nem.[113] Ha most még figyelembe vesszük azt a körülményt, hogy az állítólagos Δ'C-nek megfelelő $\overline{\Delta C}$ a középkori görög kéziratok ismert rövidítései között sem található meg,[114] akkor teljesen valószínűtlennek kell tartanunk azt a feltevést, hogy feliratunk állítólagos Δ'C-e a δεσπότης szó rövidítése lenne.[115]

Ezek után önként merül fel az a kérdés, vajjon feltételezhető-e az, hogy a magyar királyra vonatkozó bizánci feliratban a δεσπότης szó előfordul? Mit jelent ez a szó Bizáncban általában és mit jelent a XI. században, Michael Dukas császár korában? A δεσπότης, amely már az antik görög nyelvben is megvan *'úr, parancsoló, birtokos'* jelentésben, átment a középkori görögségbe is. A keresztény terminológiában a hellénisztikus kori κύριος szóval együtt katexochen az „Úr" (= Isten, Krisztus) fogalmának kifejezője. Mint a *dominus* szó fordítása azonban a császári titulusok közé is behatol. A IV. századtól kezdve a bizánci császárok hivatalos címeként kiszorítja a κύριος-t s a

[113] E megállapításom a következő művek anyagán alapszik: SCHLUMBERGER, SABATIER, WROTH id. gyüjteményei; B. PANČENKO: Каталогъ моливдовуловъ, Извѣстія Русскаго Археологическаго Института въ Константинополѣ 8 (1903) 199-246, 9 (1904) 341—396, 13 (1908) 78—151.; K. M. KONSTANTOPOULOS: Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα ἐν τῷ 'Εθνικῷ Νομισματικῷ Μουσείῳ 'Αθηνῶν, Athén 1917. = Journal International d'Archéologie numismatique 5 (1902) 149—164, 189—228., 6 (1903) 49—88, 333—364., 7 (1904) 161—176, 255—310., 8 (1905) 53—102, 195—222., 9 (1906) 61—146., 10 (1907) 47—112.; K. M. KONSTANTOPOULOS: Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα. Συλλογὴ 'Αναστασίου Κ. Π. Σταμούλη, Athén 1930,; J. ÉBERSOLT: Sceaux byzantins du Musée de Constantinople, Revue Numismatique 18 (1914) 207—243. — A SABATIER-nál (Description II. 165—166.) említett állítólagos ΔC = δεσπότης rövidítés minden bizonnyal valami téves olvasáson alapszik, mert másutt nem találtam nyomát.

[114] Nem ismeri ezt sem L. TRAUBE (Nomina sacra, München, 1907), sem GARDTHAUSEN és CERETELI id. m. — Elvileg természetesen ez a rövidítés nem lehetetlen s lehet, hogy a bizánci egyházi irodalomban elő is fordul, de magam nem találtam rá példát.

[115] Egyébként is valószínűtlennek látszik, hogy ha a többi feliratokon a βασιλεύς szavakat kiírták, miért rövidítették volna éppen az állítólagos δεσπότης szót?

VIII. századtól — amint már fentebb szó esett róla — a császári pénzeken is feltűnik a βασιλεύς és αὐτοκράτωρ címek mellett.[116] Ezenkívül δέσποτα és δέσποινα a császári család tagjainak megszólítása, mint ez a X. századi Konstantinos Porphyrogennetos-féle *De cerimoniis* számos helyéből kitűnik. A δεσπότης-cím használata Bizáncban mindvégig megmarad, azonban az utolsó századokban már nemcsak a császár személyét illeti meg, hanem a császári család más tagjait is, sőt a szétbomló bizánci birodalom egyes részeinek uralkodói is „*despota*"-ként szerepelnek. A szó tehát, mely korábban az udvari életben a császár (βασιλεύς) szónak felel meg, mint minden cím, idővel elkopik, elértéktelenedik s használata — mint a magyar „úr" szóé is — felülről lefelé terjed.[117] Kérdés már most, mikor kezdődik a szó életében ez a jelentéstágulás, mikor kezd az uralkodón, illetve társuralkodón kívül más császári és fejedelmi személyekre is átmenni, vagyis rangot jelenteni? Első adatunk Manuel korából való, amidőn a bizánci udvarba került magyar herceg, a későbbi III. Béla kapja meg a δεσπότης-i rangot, melyet néhány évvel később — amidőn Mánuelnek fia született — az alacsonyabb καῖσαρ-i ranggal kellett felcserélnie.[118] Minthogy pedig korábbi adatunk nincs, a *despotes*-i méltóság létesítését, amely megelőzvén a *sebastokrator*-i és *kaisar*-i rangot, mindjárt a császár szent személye után következett, Mánuel korába kell helyeznünk.[119] Hogy a XI. században a *despotes*-i rang még nem szerepelt, arra

[116] Az akkori bizánci udvari nyelvhasználat stílusának tehát teljesen megfelel, ha a türk kagán levelének Theophylaktos Simokattes (VII. 7., 8.)-féle görög fordításában ὁ Χαγάνος ὁ μέγας δεσπότης-t olvasunk.

[117] A δεσπότης szó bizánci történetéről l. Du Cange: Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis s. v.; F. Preisigke: Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden, I—III. Berlin, 1925—1931. s. v.; Schlumberger: Sigillographie 494. l.; A. Meliarakes: Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου (1204—1261). Athén 1898. 651—653.: Περὶ τῆς ἐννοίας τῆς προσωνυμίας Δεσπότης.

[118] Kinnamos CB. 215, 11., 287, 5.; v. ö. Századok 67 (1933) 519—520. = Byzantion 8 (1933) 557.

[119] V. ö. E. Stein: Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mitteilungen zur osmanischen Geschichte 2 (1923—25) 31.; Ostrogorsky id. h. 175. — Hogy a Zonarasnál (XVII. 18. 13. = CB. III. 607$_4$) szereplő δεσπότην τὸν θεῖον ὀνομάζων kifejezés, amely 1041/2-re utal, még nem fogható fel a fenti értelemben, arra már Stein utalt id. h. — A δεσπότης szónak a császár személyétől való elválására és rangot jelölésére utal az is, hogy a XII. század második felének panegrikus irodalmában újra előtérbe nyomul a κύριος (κῦρ) szó, mint császári cím.

vonatkozólag két fontos bizonyítékunk van. Reánk maradt ugyanis Psellos-nak egy gratuláló levele, melyet Ioannes Dukashoz, Michael Dukas császár nagybátyjához írt abból az alkalomból, hogy bátyja, Konstantinos Dukas császár a *kaisar*-i méltósággal tüntette ki, amelyet Psellos „a legnagyobb rangnak" nevez.[120] Ugyancsak Psellos iratai között maradt ránk egy 1074. évi oklevél, amely Michael Dukas császár és Robert Guiscard házassági szerződését tartalmazza. Ha hitelességéhez némi kétség fér is, bizonyos, hogy az Michael Psellos fogalmazványa s így történeti adatait nem lehet kétségbevonni. Ebben azt olvassuk, hogy a normann hercegnek adományozott νωβελίσσιμος címet csak a καῖσαρ-cím előzi meg.[121] Ezek az adatok tehát kétségtelenné teszik, hogy a XI. században a δεσπότης szó még a császár személyére volt lefoglalva s az udvari nyelvhasználatban egyértelmű volt a βασιλεύς-szel.[122] Mindezek alapján teljesen kizártnak kell tartanunk, hogy a XI. század 70-es éveiben a magyar király Bizáncból a δεσπότης címet, illetve rangot kaphatta volna.[123]

A magyar királyra vonatkozó felirat szövegében a hagyományos δ(εσπότη)ς olvasás úgy epigrafikai, mint terminológiai szempontból tarthatatlannak bizonyult. Meg kell tehát vizsgálnunk, mi az állítólagos Δ'C helyes olvasása és igazi értelme. Ha a korona feliratait közelebbről szemügyre vesszük, feltűnik, hogy három betű, az A, Δ és Λ alakja egymáshoz nagyon hasonló, mert mindhárom egy kis háromszöget képez. Míg azonban a Λ a másik kettőtől könnyen megkülönböztethető, mert a két szára alul nyitott, addig az A a Δ-val könnyen összetéveszthető, mert vízszintes vonala néha teljesen a két szár alsó végeihez

[120] Michael Psellos de operatione deamonum... curante J. F. BOISSONADE. Accedunt inedita opuscula Pselli, Norimbergae, 1838. 184 l.

[121] Kiadta P. BEZOBRAZOV: Византійскій Временникъ 6 (1899) 140—143., v. ö. BZ. 3 (1894) 633—635.

[122] Természetesen a közhasználatban, mint ahogy manapság is gyakran adnak magasabb címeket az embereknek, mint ami jog szerint megilleti őket, Bizáncban is szokásos volt a császárhoz közel állókat a δέσποτα megszólítással aposztrofálni. E tekintetben nagyon tanuságosak Psellos levelei (Sathas: MB. V.), aki a császáron, patriarchán és metropolitán kívül így szólítja meg az említett Ioannes Dukas-t is, akit pedig csak a καῖσαρ cím illetett meg.

[123] F. DÖLGER, müncheni egyetemi tanár, a bizánci diplomatika legkiválóbb ismerője, teljes mértékben megerősítette e megállapításomat. Ugyanő szíves volt egyes, ide vonatkozó forrásokra és irodalmi utalásokra felhívni figyelmemet, amiért ezúttal is őszinte köszönetemet fejezem ki neki.

kapcsolódik s így zárt háromszöget képez, éppen úgy, mint a Δ. Az A-nak ez az alakja XI. századi feliratokon s főleg zománc-feliratokon gyakran előfordul. Utalhatunk a Konstantinos Monomachos-korona köralakú zománc-lemezére, amelyen Szent András képe látható. Az ὁ ἅ(γιος) Ἀνδρέας feliratnak a második A-ja ott is zárt háromszög s rendkívül hasonló a megelőző Δ-hez. Hivatkozhatunk továbbá egy gaetai XI. századi bizánci zománc-kereszt feliratairа, melyeken az A és Δ betűk szintén alig különböztethetők meg egymástól.[124] Ha már most a Szent Korona feliratainban előforduló tizenkét A-t gondosan összehasonlítjuk a Δημήτριος, Δαμιανός és Δούκας szavak Δ-jával, azt találjuk, hogy a két betű formái között a nagy hasonlóság ellenére is van különbség és pedig nemcsak az, hogy egyes esetekben az A valamelyik szára alul túlmegy a vízszintes vonalon, hanem még sokkal inkább az, hogy a Δ vízszintes vonala jobbra és balra a szárak vonalán túlhaladva, kissé kinyúlik. Ha most erre a jelenségre figyelve nézzük meg az állítólagos A'C betűket, akkor határozottan megállapíthatjuk, hogy az első betűből a Δ e jellemző vonása teljesen hiányzik s hogy ezzel szemben az állítólagos Δ teljesen A jellegű, szakasztott olyan, mint a Konstantinos-felirat Ῥωμαίων szavában látható A. Kétségtelennek tartom tehát, hogy a kérdéses két betű nem Δ'C, hanem A'C. Ez esetben azonban a két betű között látható vonás nem rövidítés, hanem éppen olyan hangsúly-jel, mint amilyen a Michael Dukas- és Konstantinos-feliratok Ῥωμαίων szava felett áll. Az utóbbi feliraton láthatóhoz az A'C hangsúlya alak tekintetében is nagyon hasonló, mert mindkettő alul kissé vastagabb. Az άς pedig nem más, mint a megelőző Γεωβιτζ végződése s az egész együttvéve Γεωβιτζάς-nak olvasandó. Hogy pedig csakis ez az olvasás lehet helyes, azt a középgörög nyelvhasználat és magyar nyelvtörténet tanusága is bizonyítja.

A bizánci írók az idegen személyneveket rendesen görögös végződéssel látják el. Ez alól a szabály alól csak azok a személynevek képeznek kivételt, amelyek magánhangzóra vagy olyan mássalhangzóra végződnek, amellyel görög vagy a középgörögben már meghonosodott szavak végződhetnek. Az ó-görög szó végén magánhangzón kívül

[124] V. ö. SCHLUMBERGER: L'épopée II. (1905) 532—533. E kereszt feliratainak betűtípusa egyébként is meglepően közel áll a korona betűformáihoz.

csak ν, ρ, σ (ξ, ψ), továbbá κ (χ) állhat. Ez a törvény érvényesül a középgörög nyelv történetében is. A bizánci íróknál tehát találunk olyan ν, ρ, σ, ξ, ψ, κ, χ-re végződő barbár személyneveket, melyek nincsenek ellátva görögös végződéssel. Ehhez járulnak még a λ-ra és μ-re végződő idegen nevek, melyeket a középgörög nyelv — nyilván a bibliai nyelvből behatolt sémi eredetű nevek (pl. Μιχαήλ, Ἀβραάμ) hatása alatt — szintén megtűr ragozatlan alakjukban. A bizánci forrásokban tehát találunk ilyen alakú török személyneveket, mint pl. Ζιέβηλ (kazár vezér, Theophanes ed. C. de Boor 316_2) vagy Τουρούμ (türk vezér, Theophylaktos Simokattes, ed. C. de Boor 259_{18}). A másféle mássalhangzóra végződő idegen személyneveket a bizánci írók mindig görögös végződéssel (-ος, -ης, -ις, -ας, -ους, -ων) látják el s csak olyan esetekben találkozunk kivételekkel, amikor az író maga is kétnyelvű és egyszersmind népies vulgáris nyelven ír.[125]

A közép-görög nyelvhasználat tehát nem tűri meg görögös végződés nélkül azokat a személyneveket, melyek végén a görög átírásban τζ(ζ) állna. *„Sprachreste der Türkvölker und des Ungartums in den byzantinischen Quellen"* című kéziratban levő munkám anyagában a kb. 60 -τζης, -τζις, -τζας, -τζος, -τζους végű személynév között csak két olyan található, amely ragozatlanul -τζ-re végződik, de mindakettő egy krími kézirat bejegyzéseiben fordul elő, amelynek szerzője nyilván jobban tudott tatárul, mint görögül.[126] Mindez pedig világosan bizonyítja, hogy a görögös végződés nélküli Γεωβιτζ alak nem felel meg a bizánci görög nyelvhasználatnak s egyenesen elképzelhetetlen a XI. század egyébként is archaizáló nyelvében.

Hogy a feliratban I. Géza királyunk (1074—1077) neve rejlik, az kronológiai okok alapján kétségtelen. A továbbiakban tehát a magyar *Géza* név történetéből kell kiindulnunk. NÉMETH GYULA e névről írt dolgozatában[127] kimutatta, hogy a bolgár-török eredetű *Géza* névnek a legrégibb, X—XI. századi forrásban található *Deuuix* alakja *Gyëβics*-nek olvasható. Később ez az eredeti alak *-a* becéző-képzővel bővült, majd 1100 táján a *Gyëϋcsa* ∽

[125] Így pl. a XV. századi Dukasnál, aki jól tudott törökül, elvétve találkozunk ilyen török nevekkel, mint Τζινεήτ (CB. 80_{14}, de Τζινεήτης 174_{21}) vagy Ἐβρενέζ (230_{21}, de Ἀβρανέζην 50_2).

[126] E két név Κηλήτζ és Οἰκουγάτζ, v. ö. Записки Одесскаго Общества Исторіи и Древностей 5 (1863) 602_{39}, 614_{129}.

[127] Géza, MNy. 24 (1928) 147—151.

Gyëüsa alak *ëü* diphthongusa *ëi*-jé fejlődött, amint ezt II. Géza királyunk nevének a bizánci forrásokban található változatai is visszatükrözik.[128] I. Géza király neve egyik pénzén *GEVCA*,[129] 1075. évi oklevelében pedig *Geysa*.[130] VII. Gergely pápa 1074/75-ben kelt leveleiben[131] pedig *Geuse (Geusę) ... duci* alakban fordul elő. Németh Gyula megállapítása szerint I. Géza nevének ezek az alakjai, melyeket ő *Gyëücsa*-nak, illetve *Gyëüsa*-nak olvas, már az *-a* képzővel bővült alakot mutatják. Ugyanő figyelmeztet arra, hogy a bizánci korona feliratának általa ismert Γεωβιτζ szavában még a névnek rövid alakjával találkozunk. Ez azonban nehezen képzelhető el, mert hiszen a bizánci korona görög felírata ugyanarra a személyre vonatkozik, mint I. Géza pénzei és oklevele, továbbá VII. Gergely pápa levelei és ugyanazokból az évekből való, mint a név latin betűs lejegyzései. Ez a látszólagos ellentmondás teljesen kiküszöbölődik, ha a kérdéses nevet nem Γεωβιτζ-nak, hanem Γεωβιτζάς-nak olvassuk, amelynek akkori közép-görög kiejtése *Jeovicasz* vagy *Jeovicsasz* volt s amelyben az *-sz* végződés természetesen az idegen név elgörögösítésének következménye, vagyis görög végződés.[132] Ez utóbbi elhagyása

[128] Γεϊτζᾶς Kinnamos CB. 104_{22}, Γεϊτζᾷ u. o. $104_{17, 19}$. Ἰατζᾶς u. o. 202_{18}, 203_{14}, Ἰατζᾶν u. o. 119_{16}, Ἰατζᾶ u. o. 132_{20}, $203_{3, 10, 17}$, 214_{21}, Ἰατζᾷ u. o. 117_{18}, 215_{1}; Ἰατζᾶς Niketas Choniates CB. 165_{21}, Ἰατζᾶ u. o. 165_{11}, $167_{7, 9, 12}$, Ἰατζᾷ u. o. 165_{2}. A Kinnamosnál olvasható Γεϊτζᾶς-alak ι-jára az elkülönítő pontokat én tettem rá, mert csak így tűnik ki az ει diphthongus jellege, melyet egyébként az újgörög kiejtés szerint *i*-nek kellene olvasni.

[129] Réthy L.: Corpus nummorum Hungariae I. (Bp. 1899.) 2. t. 24.; Hóman B.: Magyar pénztörténet 1000—1325., Bp., 1916. 194 l. 12. ábra.

[130] Fejér: Codex diplomaticus Hungariae I. (Budae, 1829.) 428—439. — Szentpétery szerint (Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. 8. l.), bár az oklevél csak későbbi átírásban maradt ránk, „formulás részeiben hitelesnek fogadható el".

[131] Das Register Gregors VII. herausgegeben von E. Caspar (MGH. Ep. sel. II. Berlin, 1920.) 85., 218., 229. l.

[132] Megemlítem, hogy a török és magyar nevek görög átírásának vizsgálata azt mutatja, hogy az *a* hangra végződő neveket a bizánciak minden esetben -ας végződéssel látják el, ahogy viszont az *u*-ra és *i*-re végződők -ους, illetve -ης (-ις) görög végződést kapnak. Épen ezért az -ας végű görög alakokból a legtöbb esetben egy *a* hangra végződő idegen névre következtethetünk. Néha megesik, hogy az -ας végű görög alakokból *-an*-ra végződő török nevek kerülnek ki. Ez utóbbi jelenségre Rásonyi Nagy László mutatott rá, l. MNy. 24 (1928) 210. — Ebből a tényből az következik, hogy ha a magyar név *cs* hangra végződött volna, akkor a bizánciak -ης, -ις vagy -ος és nem -ας végződéssel látták volna el.

után egy *Jeovica*, vagy *Jeovicsa* alakot kapunk, amely ha nem is felel meg pontosan, de legaláb megközelíti a várható magyar *Gyëßicsa*, illetve *Gyëϋcsa* alakot, melyet a középgörög nyelv meglevő hangjaival, illetve azoknak megfelelő betűkkel híven nem tudott visszaadni.[133]

Idestova másfél évtizede annak, hogy egy ízben, amidőn kezembe került a magyar Szent Korona egyik reprodukciója, azt nézegetve, a magyar királyt ábrázoló zománclemez feliratát úgy kezdtem olvasni: Γεωβιτζάς . . . Később, amidőn megismerkedtem az idevonatkozó irodalom egyik-másik termékével, azt láttam, hogy olvasásom téves volt, mert hiszen oda Γεωβιτζ ὸ(εσπότη)ς van írva. Most, beható vizsgálódások és kutatások után az epigrafikai, terminológiai, görög nyelvhasználati és magyar nyelvtörténeti bizonyítékok súlya alatt vissza kell térnem első, intuitív olvasásomhoz. A magyar király zománcképe körül a következő felirat áll:

ΓΕ	ΚΡΑ	
ѠΒ	ΛΗϹ	
ΙΤΖ	ΤΟΥ	Γεωβιτζὰς πιστὸς κράλης
Α'Ϲ	Ρ	Τουρκίας
ΤΤΙ	ΚΙ	
ϹΤ	Α	
Ο	Ϲ	
Ϲ		

azaz „*Géza, Turkia hivő (hű) királya*"

[133] A *Gyëßicsa* alakot Thietmar *Deuuix* adata alapján merem feltételezni, melyet NÉMETH GYULA *Gyëßics*nek olvas. — Eddigelé a Γεωβιτζάς nevet úgy olvastuk, ahogy azt a XI. században Bizáncban általában olvashatták olyanok, akik nem tudtak arról, hogy milyen idegen nyelvi alakot rejt magában. Ha azonban azt nézzük, hogy a feltételezhető magyar alakot a bizánciak hogyan írhatták át, tekintettel az abban meglevő, de a középgörögben hiányzó hangokra, illetve azoknak megfelelő betűkre, akkor azt mondhatjuk, hogy a Γεωβιτζάς átírás nem áll olyan messze a feltételezhető magyar *Gyëßicsa* alaktól, mint első pillantásra látszik. Először is meg kell állapítanunk, hogy az idegen *gy* hangot a bizánciak rendesen γ=val jelölik, mint pl. a γυλάς névben látjuk (l. erről MELICH JÁNOS: MNy. 30 (1934) 267—270.), a *cs*=nek pedig szabályszerű jelölése a középgörögben a τζ (l. erről ST. B. PSALTES: Grammatik der byzantinischen Chroniken, Göttingen 1913. 134. l.). E szerint tehát a Γεωβιτζάς egy magyar *Gyeovicsa*=alak átírása lehet. Ami az ευ betűk hangértékét illeti, utalhatok arra, hogy néha a török és magyar nevek magánhangzóit a görög átírás két magánhangzóval jelöli. Így pl. Μουάγεριν (Theophanes, ed. de Boor 176$_9$.), ΖΟΑΤΤΑΝ és ΖΩΑΤΤΑΝ (a nagyszentmiklósi kincs görög feliratában l. NÉMETH: MNy. 28 (1932) 66. = Die Inschriften des Schatzes von

Feliratunk, miután az állítólagos rövidítés rejtélyét tisztáztuk, epigrafikai szempontból nem vet fel újabb kérdéseket.[134] Annál több magyarázatra szorul a Géza neve után álló cím: „*Turkia hívő (hű) királya*".

A magyar király címében Magyarország megjelölésére a Τουρκία szót találjuk. A magyarok Τοῦρκοι neve akkor már régen használatos volt a bizánci történeti irodalomban. Amint ismeretes, ez a népnév kétségtelenül a magyarokra vonatkoztatva először a 836/8-as évek eseményeivel kapcsolatban a Georgios Monachos-féle krónika folytatásában („Georgius continuatus") tűnik fel. A X. század elejétől kezdve szinte szakadatlan sorrendben követik egymást a különböző források idevonatkozó adatai. Bölcs Leó taktikája, Nikolaos Mystikos levelei, Konstantinos Porphyrogennetos művei, a Hosios Lukas életét tárgyaló hagiografiai mű, Liudprand Antapodosis-a, a Georgios Monachos- és Theophanes-féle krónikák folytatásai, egy anonim taktikai mű és Ioannes Skylitzes krónikája azok a források, melyek a magyarokat Τοῦρκοι néven nevezik. Ugyanebben a korban más forrásokban a magyarok neve Οὖγγροι vagy ritkábban Οὖννοι.[135] A XII. század elején azután sajátszerű jelenséget figyelhetünk meg a bizánci történeti irodalomban. Egyszerre megszakad a magyarok Τοῦρκοι nevének használata s helyébe az Οὖγγροι, ritkábban Οὖννοι vagy más, ú. n. archaizáló nevek lépnek. E változásra jellemző az a tény, hogy a XI. sz. második felében író Skylitzes, aki olyan korábbi

Nagy-Szent-Miklós, Bp.—Leipzig 1932. 13.). Lehet, hogy ez esetben is ilyen átírással van dolgunk. Az εω talán a bizánciak számára idegen magyar ë hangot akarja visszaadni. Ha feltevésünk helyes, akkor a Γεωβιτζάς-ban egy magyar *Gyëvicsa*-alakra bukkanunk.

[134] Meg kell azonban említenem még, hogy a κράλης szó hangsúlya nem az α, hanem a ρ betű felett áll. Ilyen hangsúly-eltolódással azonban már találkoztunk Szent Demeter és Michael Dukas feliratában is. Egyébként a fényképmásolat alapján arra lehet következtetni, hogy a hangsúly-jel helyén a zománc meg van sértve. — Ami pedig a Γεωβιτζάς szó éles hangsúlyát illeti, ahol inkább hajtottat várnánk, utalhatok arra a tényre, hogy e tekintetben a bizánciak helyesírása épen az idegen nevek írásánál nagyon ingadozó. Arra, hogy az -ας végződés nem hajtott, hanem éles hangsúly-jelet kap, egész sereg példát találunk a XI. századi bizánci kéziratokban. Így pl. Konstantinos Porphyrogennetos *De administrando imperio*-jának XI. századi párisi kéziratából (cod. Paris. gr. 2009.) idézem a következő példákat: τὸν βατάν (CB. 165_{10}), ὁ γυλάς (174_{20}), τὸν ζαλτάν (175_{2}), καρχάς (175_{16}), βαρκαλάς (238_{17}) stb.

[135] Az idevonatkozó adatokat l. „*A magyar történet bizánci forrásai*" c. munkámban (Bp. 1934), ahol a táblázat feltünteti a magyarokra vonatkozó bizánci népnevek használatát.

forrásokból merít, melyek a magyarokat még Τοῦρκοι-nak nevezik, átveszi ugyan forrásai adatait, de a Τοῦρκοι népnév mellé egyszer magyarázatként odateszi az Οὔγγροι nevet is.[136] Ugyanígy jár el még a XII. sz. elején Zonaras is, aki több esetben szükségesnek tartja, hogy forrásai Τοῦρκοι nevét magyarázza.[137] A XII. század elejétől kezdve azután a magyarok Τοῦρκοι népnevével csak egy-két olyan feljegyzésben találkozunk, amelyek nyilván korábbi ismert vagy ismeretlen forrásokból vannak kiírva, de arra, hogy a magyarokat a bizánciak így nevezték volna, későbbi adatunk nincs. A magyarok Τοῦρκοι neve nyomán a X. századi bizánci forrásokban feltűnik a görögös képzésű országnév, Τουρκία is. Először Konstantinos Porphyrogennetosnál találkozunk vele,[138] majd egy taktikai műben[139] és korábbi forrásokból merítve használja azt még a XI. századi Skylitzes is.[140] Végül utolsó adatként előfordul e név egy, kétségkivül korábbi forrásokra visszamenő XIII. századi kiadatlan anonim krónikában is, amelyben azt olvassuk: ...οὐγγρίας ἦν καὶ ἑσπέριον τουρκίαν καλοῦσι.[141] Itt tehát a Τουρκία név már az Οὐγγρία magyarázataként áll.[142] Ezek közé az adatok közé sorakozik a korona felirata is, amelyben a magyar király országa a Bizáncban régóta használatos Τουρκία néven szerepel. A Konstantinos Porphyrogennetos-féle *„De cerimoniis aulae byzantinae"* címen ismert műben ránk maradtak azok a címzések, melyek a X. század közepe táján külföldre küldött bizánci császári okleveleken álltak. Ezek között olvassuk: εἰς τοὺς ἄρχοντας τῶν Τούρκων... „γράμματα

[136] Skylitzes CB. 255_3: ...Τούρκους τοὺς καὶ Οὔγγρους καλουμένους .. (így a kéziratokban, a kiadásban καὶ hiányzik), v. ö. Theophanes continuatus CB. 358_9.

[137] Zonaras CB. 443_1. ... τοὺς Τούρκους . .., οἳ καὶ Οὔγγροι καλοῦνται . .., 484_7: Τῶν Τούρκων δέ (τοὺς δ' Οὔγγρους οὕτω καλεῖσθαι καὶ πρώην εἰρήκαμεν) . .., 512_{18}: Τῶν δὲ Τούρκων, τῶν Οὔγγρων δηλαδή . . .

[138] De adm. imp. CB. 148_2, 152_{11}, $166_{8.}$, $_{15}$, 170_{18}, 173_{16} 174_{3}, $_{22}$, 175_{13}.

[139] Incerti scriptoris byzantini saeculi X. liber de re militari, rec. R. VÁRI, Lipsiae 1901. p. 29_{13}.

[140] Skylitzes CB. 328_{13}. 527_{10}.

[141] Cod. Vatic. gr. 1889. fol. 32r.

[142] A ἑσπέριος Τουρκία kifejezés arra vall, hogy ez időben a bizánciak már szükségesnek látták, hogy a magyarok „nyugati" Τουρκία-ját megkülönböztessék a szeldsukok „keleti" országától. Minden bizonnyal hasonló gondolat lebegett Skylitzes előtt is, midőn egy helyen (CB. 384_{15}) ezt írja: . . . τοὺς πρὸς δύσιν ἐν Παννονίᾳ κατῳκισμένους Τούρκους . . . Korábban a magyarok a kazárokkal szemben is „nyugati türkök", v. ö. KCsA. 1 (1921—25) 53—54.

I.

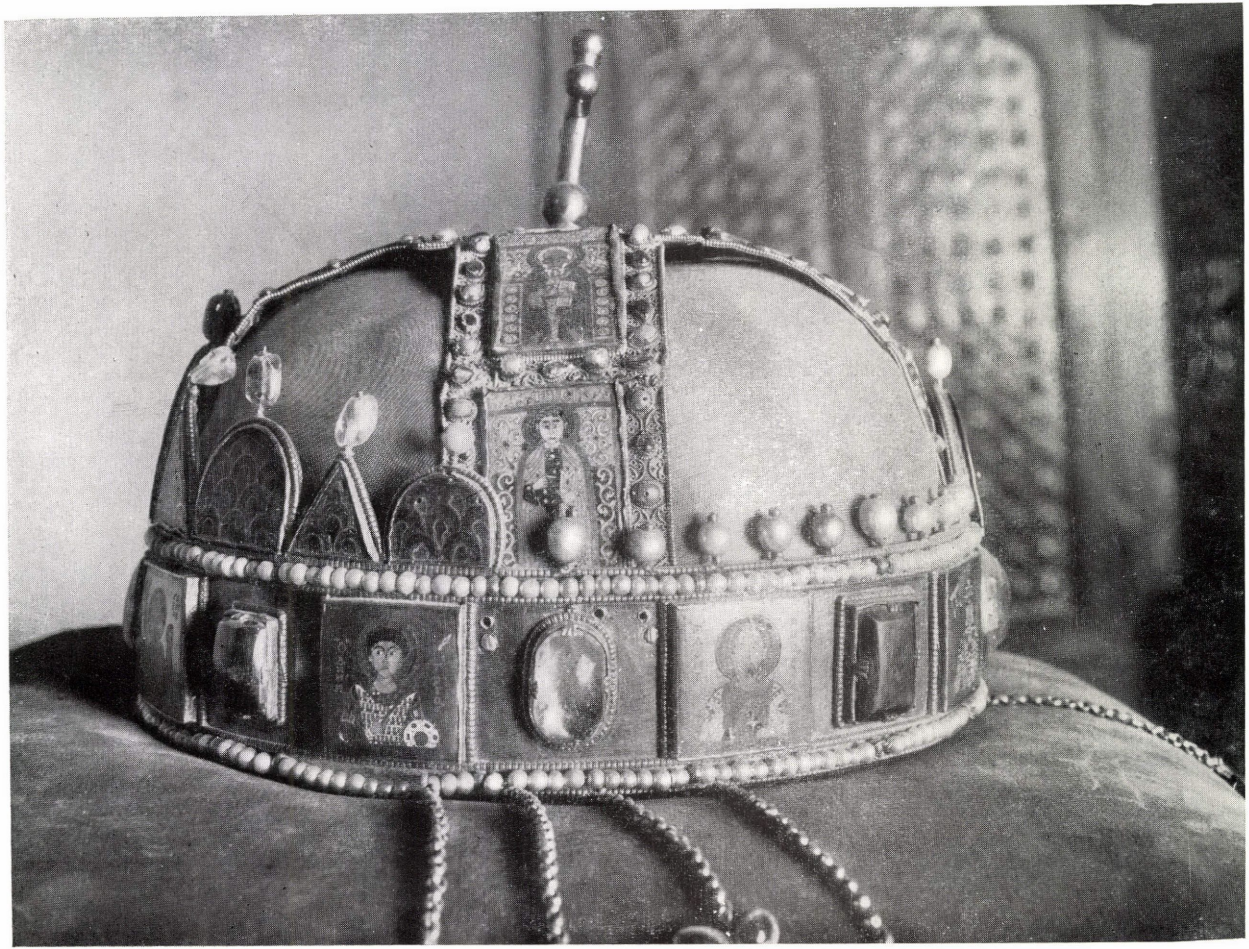

1

2

3

4

5

1

2

3

4

5

ΚΩΝ
ΡΩ,
ΜΑΝ
ΩΗ
ΤΟΠΟΡ
ΦΥΡΟ
ΓΕΝΝ
ΤΟC
ΒΑ
CI
ΛΕ
VC

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΕΝ ΑΓΙΟΙΣ ΠΑΤΗΡ
ΚΡΑΝΙΣΤΟΥ ΡΩΜΑΣ

Κωνσταντίνου καί 'Ρωμανοῦ τῶν φιλοχρίστων βασιλέων 'Ρωμαίων πρὸς τοὺς ἄρχοντας τῶν Τούρκων."[143] A koronának a magyar királyra vonatkozó felírata a fenti formulával állítható párhuzamba. Természetesen egy század alatt a magyarság életében és szervezetében nagy változás állt be. A X. századi ἄρχοντες τῶν Τούρκων örökébe a κράλης Τουρκίας lépett.

A magyar királyok κράλης címe először a veszprémvölgyi oklevélben tűnik fel, amelyben Szent István κράλ(ης) πάσης Οὐγγρίας-nak nevezi magát.[144] Amennyire a gyér adatokból megállapítható, a XI. századi Bizáncban a magyar király címe következetesen κράλης, amely a magyar „*király*" szónak felel meg.[145] Ezt találjuk ugyanis Skylitzes művében ... τῷ κράλῃ Τουρκίας ...[146] és Skylitzes folytatásában: ... τῷ κράλῃ Οὐγγρίας ...[147] A κράλης mint a magyar királyok bizánci címe a XII. században is tovább él. Michael devoli püspök Skylitzes-pótlásaiban[148] Anna Komnene-nél,[149] egy anonim költőnél,[150] Theodoros Prodromos költeményeiben,[151] Eustathios történeti művében[152] és Theodoros Balsamon zsinati kommentárjaiban[153] újra találkozunk vele. Bár ez a cím még a XV. századi vulgáris forrásokban is felbukkan,[154] a XIII. századtól kezdve kiszorítja azt a latin *rex*-nek megfelelő ῥήξ alak, melyet először Kinnamosnál olvasunk, aki épen úgy, mint Niketas Choniates és utánuk a XIII—XV. századi

[143] CB. 691_{2-4}.

[144] Hogy κράλ(ης) olvasandó, az az eredeti κρα$^{\lambda'}$ írásmódjából minden kétséget kizáró módon kitűnik. CZEBE GYULA (id. m. 15. l.) korábbi kiadók nyomán tévesen olvasta κράλ-nak. Ezt már DARKÓ JENŐ is észrevette, v. ö. EPhK. 41 (1917) 258., 339 l.

[145] V. ö. MELICH J.: *A király* címről, Károlyi-Emlékkönyv, Bp., 1933. 385—387.

[146] CB. 527_{10}.

[147] CB. 743_{6}, ahol tévesen Οὐγγαρίας olvasható (l. alább a 180. jegyzetet).

[148] B. PROKIČ: Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes cod. Vind. hist. gr. 75., Diss. München, 1906. 31., 36. l. No. 24., 62.

[149] ed. REIFFERSCHEID II. 221_{30}.

[150] LAMPROS: Νέος Ἑλληνομνήμων 8 (1911) 147_{29}.

[151] E. MILLER: Recueil des historiens des croisades. Historiens grecs. II. (Paris 1881) 748_{147}, $764_{6, 16}$, és cod. Venet.-Marc. XI. 22. fol. 40v.

[152] Eustathii metropolitae opuscula, ed. TAFEL, Francofurti 1832. 281_{42}.

[153] MIGNE: PG. 137. c. 1132., v. ö. Századok 67 (1933.) 524. = Byzantion 8 (1933) 562.

[154] Így Paraspondylosnál, Dukasnál, Hieraxnál, a threnosokban és népies krónikákban.

források egész sora[155], a magyar királlyal kapcsolatban csak ezt a címet használja. A két cím viszonyára vonatkozólag jellemző a XIII. századi Theodoros Skutariotes nyilatkozata: ... ῥῆγα τῆς Παιονίας (κράλην αὐτὸν ἡ συνήθεια καλεῖν εἴωθε)...,[156] amelyből kitűnik, hogy korábban κράλης volt a megszokott, általánosan használt alak. A magyar királyok magukat latinnyelvű okleveleikben és pénzeiken mindég *rex*-nek nevezték,[157] de ez az alak — amint láttuk — a bizánci nyelvhasználatba csak a XII. század vége felé tört magának utat.[158] A korona felíratában tehát nem a hivatalos magyarországi latin alakot látjuk, hanem a kor bizánci gyakorlatának megfelelő κράλης-t, amely előtt πιστός jelző áll.

Mit jelent ez a πιστός a magyar király címe előtt? Amint láttuk, a bizánci császárok a IX. század közepe óta állandóan használják az ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστός jelzőt, melyet csak ritkán vált fel az εὐσεβής vagy φιλόχριστος. A πιστός-formula tehát tipikusan bizánci a *Dei gratia* nyugati formulával szemben. Ez a jelző annyit jelent mint „*Krisztusban hivő*" s így az orthodoxia fogalmát nem foglalja magában, amit világosan bizonyít az a tény, hogy néha a πιστός után a császári cím előtt ki van téve az ὀρθόδοξος is.[159] A magyar királyok pecsétein a királyi címet a nyugati *Dei gratia* formula devotionis előzi meg.[160] Ennek ellenére a korona felíratán a bizánci πιστός szót látjuk, amely ebben a rövidített alakban ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ

[155] Georgios Akropolites, Georgios Pachymeres, Ioannes Kantakuzenos, Georgios Phrantzes, stb.

[156] SATHAS: MB. VII. 181_{24}.

[157] HÓMAN B.: A magyar nép neve a középkori latinságban, Történeti Szemle 6 (1917) 129—158., 240—258., 7 (1918) 1—22. és A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban, MNy. 14 (1918) 64—67. — V. ö. NAGY G.: A magyar királyok címe a XI. században, Turul 24 (1906) 112—116.

[158] A ῥήξ szó mint barbár fejedelmek címe Bizáncban mindig élt. A X—XII. században így nevezi a bizánci hivatalos nyelv a frank, germán és normann fejedelmeket. L. erről SCHRAMM id. m. I. 15., 227. l. és Historische Zeitschrift 33 (1924) 437—439., 446., 474., továbbá DÖLGER: BZ. 31 (1931) 439—442., 33 (1933) 445. — A κράλης cím később átment Bizáncban a szerb fejedelmekre is.

[159] L. pl. DÖLGER: Facsimiles 28. hasáb No. 19/a; Byzantion 3 (1926) 262.; BZ. 30 (1929—30) 445.

[160] Így I. Endre király legújabban felfedezett érchillogán is. V. ö. JAKUBOVICH E.: Turul 47 (1933) 2, 10. = Ungarische Jahrbücher 15 (1935) 2., 13.

nélkül is előfordul a bizánci pénzeken.[161] A bizánci udvar tehát, amidőn a magyar király címe elé odatette a πιστός jelzőt, mely a császárokat illette meg, a magyar királyt mintegy a keletrómai császárok mellé állította. A πιστός szónak azonban a keresztény korban is nemcsak aktív jelentése („Glauben oder Vertrauen hegend, vertrauend, gläubig, christgläubig") van, hanem passzív is („glaubwürdig, zuverlässig, treu").[162] Abból a tényből, hogy a felíraton az ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ vagy ἐν Χριστῷ nincs kitéve, arra kell következtetni, hogy a bizánci udvar, amely mester volt a kétértelmű diplomáciai iratok megfogalmazása terén, ez esetben szándékosan mellőzte az ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ részt, — amely úgyis oda érthető —, hogy ezáltal a magyar király címének jelzője azt is kifejezze, hogy *„hivő"*, mint maguk a bizánci császárok, de azt is, hogy *„hű"* Ez az utóbbi gondolat felveti azt a kérdést, milyen viszonyban volt I. Géza Michael Dukas császárral? Lássuk tehát a korona-küldés történeti hátterét.

Arra vonatkozólag, hogy a bizánci korona milyen módon és milyen körülmények között került I. Géza királyunk birtokába, semmiféle történeti feljegyzés sem maradt ránk. Az egykorú források tudósításaiból azonban — ha töredékesen is — rekonstruálható a magyar királyság és a bizánci birodalom akkori viszonyának képe.

Michael Dukas alatt, aki maga aktív részt nem vett az uralkodásban, hanem palotájában elvonulva tanulmányaiba merült, a bizánci birodalom válságos éveket élt át.[163] Kelet felől a szeldzsuk-törökök fenyegették Bizáncot s az 1071. évi mantzikierti ütközetben Michael Dukas császár elődje, IV. Romanos Diogenes maga is Alp Arszlán szultán foglya lett. Észak felől a besenyők és úzok pusztították a birodalmat, a bizánci területen letelepített és Bizánc szolgálatában álló törzseik pedig foly-

[161] L. pl. SABATIER: Description II. 178. — Egy XII. századi bizánci költeményben: . . . τοῦ πορφυρανθοῦς Αὐσόνων βασιλέως πιστοῦ Μανουήλ, πᾶσι φρικτοῦ βαρβάροις, LAMPROS: Νέος Ἑλληνομνήμων 8 (1911) 126. — Egy 1087-ből való császári oklevélben, G. SOYTER: Byzantinische Geschichtschreiber und Chronisten, Heidelberg 1929. 45. l.

[162] W. BAUER: Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen christlichen Literatur (Giessen 1928[2]) s. v.; PREISIGKE id. m. s. v.

[163] E kor történetének összefoglaló képét adja A. A. VASILIEV: Histoire de l'empire byzantin I. Paris 1932. 463 skk. lk. Egyes részletekre vonatkozólag v. ö. N. SKABALANOVIČ: Византійское государство и церковь въ XI вѣкѣ, S.-Peterburg 1884.

ton lázongtak. Ehhez járult még a bolgárok és szerbek felkelése. Bulgáriát 1018. évi meghódítása után a bizánciak bekebelezték a birodalomba s adminisztratív és katonai szempontból részekre osztották. A XI. század második felében az egykori bolgár birodalom nyugati része *Bulgaria* néven szerepelt, keleti része *Paristrion* nevet viselt.[164] A bolgárok azonban több ízben fellázadtak a bizánci uralom ellen. Michael Dukas uralkodása első éveiben ujabb nagy lázadás tört ki Bulgária tartományban, amelyben a besenyők is részt vettek.[165] Ugyanebben az időben Paristrion lakossága is felkelt ugyancsak a besenyőkkel szövetkezve s miután a tartomány dux-a csatlakozott hozzájuk, a felkelők Konstantinápolyt is ostrom alá vették.[166]

Ha Michael Dukas uralmának külpolitikai eseményeit áttekintjük, világosan kibontakozik előttünk a bizánci udvar akkori külpolitikájának határozott nyugati orientációja. A szeldsuk törökök támadásai következtében Michael Dukas 1073-ban VII. Gergely pápától kér segítséget s ennek ellenében kilátásba helyezi az egyházi uniót. A pápa magáévá teszi a császár ügyét s 1074 március 1-én kiadja felhívását a „keresztény birodalom" védelmére.[167] A tervezett segítő hadjárat azonban később, minthogy VII. Gergelyt az investitura-harc kötötte le, mégsem valósult meg. Ugyanezekben az években, nemsokkal Bari elfoglalása után, a bizánci kormányzat megkísérli a hódító normannok szövetségét megnyerni. Michael Dukas Robert Guiscard herceggel rokonsági kapcsolatokat akar létesíteni s — amint a ránk maradt oklevelek bizonyítják — Bizáncra

[164] L. erről a kérdésről N. BĂNESCU: B.-Ng. Jb. 3 (1922) 287—310., BZ. 30 (1931) 439—444., Byzantion 6 (1931) 297—307., 8 (1933) 277—304.; V. N. ZLATARSKI: Seminarium Kondakovianum 4 (1931) 49—68.; P. MUTAFČIEV: Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens, Sofia 1932. 231—260., 333—366. és BZ. 26 (1926) 250—251. — MUTAFČIEV szerint a Morava-vidék Nistől Belgrádig nem volt a bulgáriai bizánci dux-nak alárendelve, hanem Belgrádban külön strategos székelt.

[165] Skylitzes folyt. CB. 714—718.; Zonaras CB. 713.; Nikephoros Bryennios CB. 100.; v. ö. C. JIREČEK: Geschichte der Serben I. (Gotha 1911.) 234 skk. lk.; W. N. SLATARSKI: Geschichte der Bulgaren I. Leipzig 1918. 87. skk. lk.

[166] L. Michael Attaleiates CB. 204—206.; Skylitzes folyt. CB. 719.; v. ö. SLATARSKI id. m. 88.

[167] Das Register Gregors VII. I, 49, id. kiad. 75—76. l. v. ö. még I. 18., II. 31, 37., u. o. 29—30., 165—168., 173. l. — V. ö. W. NORDEN: Das Papsttum und Byzanz (Berlin 1903.) 38 skk, lk.; J. GAY: Les papes du XIe siècle et la chrétienté (Paris 1926.) 311 skk. lk.; DEÉR: A magyar

nézve szinte megalázó feltételeket ajánl.[168] Ezek a kísérletek azonban csődöt mondanak, sőt később jogcímül szolgálnak a normannok Bizánc elleni támadásainak. Michael Dukas kormányának e nyugati orientációjába kapcsolódik bele a magyar királysággal való barátság és szövetség is, amelyre a közvetlen ösztönzést a bolgár felkelés és a besenyők és úzok lázongásai és támadásai adhatták meg. E szövetség pedig nemcsak Bizáncnak, hanem Magyarországnak is érdekében állt.

A magyar királyság határai a XI. század második felében a Száva és Duna vonalán érintkeztek a bizánci birodalommal, illetve a bizánci uralom alatt álló Bulgáriával. A Szerémség, amely egykor a bolgár birodalomhoz, majd annak meghódítása után Bizánchoz tartozott, Michael Dukas uralkodása idején már magyar birtok volt, a Száva és a Duna vonalától délre eső terület azonban Bizánc kezében volt. A magyar krónikák arról tudósítanak, hogy Salamon uralkodása idején a magyar király és a hercegek ostrom alá vették Nádorfehérvárt (Belgrádot) s végül is Niketas dux kénytelen volt magát megadni.[169] Ezt az eseményt történetíróink 1071-re teszik.[170] Kevéssel utóbb, 1072-ben, Salamon és Géza herceg Nis ellen vonult.[171] Alig lehet kétséges, hogy a bizánci birodalom területe ellen intézett eme magyar támadások összefüggésben állnak az említett bolgár felkeléssel, amely dél felől kiindulva észak felé egészen Nisig terjedt.[172]

törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája, Kaposvár 1928. 74 skk. lk.;

[168] Dölger: Regesten No. 989., 1003.; J. Gay: L'Italie méridionale et l'empire byzantin depuis l'avènement de Basile Ier jusqu'à la prise de Bari par les Normands (867—1071), Paris 1904.; B. Leib: Rome, Kiev et Byzance à la fin du XIe siècle, Paris 1924. 171 skk. lk.

[169] Képes Krónika 56 f.; Pozsonyi évkönyvek ad a. 1068., 1071., 1072. — Ez utóbbi forrás értékéről l. Hóman B.: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói, Bp. 1925. 76—77. l. — A magyar krónikák *Nycota(Nichota)*-jában természetesen a görög Νικήτας név rejlik.

[170] Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I. (Bp. 1899[2].) 117 skk. lk.; Deér J.: id. m. 70 sk. l.; Hóman(—Szekfű): Magyar Történet I. 276 skk. l.

[171] Képes Krónika 58. f.; Kinnamos CB. 227. V. ö. I. Ruvarac: О руци св великомученика Прокопија, Летопис Матице Српске 229 (1905) 5—7.

[172] Ami az események kronológiáját illeti, a bolgár felkelés kezdetének idejét Skylitzes folytatása Michael Dukas uralkodásának első évére (1071/2) teszi, Zonaras azonban, aki az előbbiből merített, a harmadik évére (1073/4). Seger (id. m. 120—121. l.) azon az alapon, hogy Skylitzes folytatása az indiktio évét is megadja, 1073 mellett foglal állást. Az ott említett 11. indiktio azonban 1072 szept. 1-től

Nyilvánvaló, hogy a magyar királyság Bizánc akkori szorongatott helyzetét igyekezett kihasználni, hogy a Duna vonalától délre terjeszkedjék.

Az 1071—72. évi magyar hadjárattal kapcsolatban a magyar krónikák előadásában sajátságos ellentmondás tűnik fel. A belgrádi bizánci dux ugyanis kifejezetten Géza herceg előtt hódol meg, a görögök császára pedig Gézához küld követeket „ad firmandam pacem et amicitiam", mire Géza visszaküldi neki az elfogott foglyokat. E békekötés ellenére Salamon, akiben a krónikák szerint fellángolt az irígység, kevéssel utóbb felszólítja a hercegeket, hogy vonuljanak vele Nis ellen. Géza meg is teszi, de a magyar csapatok, miután Nis lakósai ajándékokkal megváltják magukat, harc nélkül térnek vissza.[173] Lehetetlen a krónika naiv elbeszélésében észre nem venni azt, hogy Salamon király és Géza herceg viselkedése és magatartása között milyen mélyreható ellentét mutatkozik. Salamon a támadó, Bizánc ellensége, aki kihasználja a kedvező alkalmat, Géza pedig a görögök barátja, aki igyekszik ellensúlyozni Salamon tetteit. Ez az ellentét nemcsak személyes motivumokból fakadt — mint a krónikás beállítja —, hanem annak mélyebb gyökerei voltak. Salamon — amint tudjuk — a német-római császári orientáció híve volt, német segítséggel szerezte meg magának a koronát 1063-ban s később bukása után sógorának, IV. Henriknek hűbérül ajánlotta fel az országot.[174] Ezzel szemben Géza herceg a nemzeti függetlenség képviselője, aki törekvéseiben Bizáncra támaszkodik, amelynek akkor a sok ellenség közepette szintén szüksége volt a magyar szövetségre.

Amidőn Géza herceg a mogyoródi ütközet után, 1074. tavaszán átvette az uralmat, nehéz feladat várt rá.

1073 aug. 31-ig tartott s így a két adat összeegyeztethető. E szerint 1072-ben tört ki a lázadás s átnyult a következő évbe is, mert Skylitzes folytatása decemberi harcokról ír. 1072 mellett foglal állást SLATARSKI is, id. m. 87.

[173] Képes Krónika 56—58. f. — A nisi hadjáratot HÓMAN (id. m. 277.) Salamon bosszújának tünteti fel, amiért a görögök csellel visszavették Belgrádot. Belgrád visszafoglalásáról azonban csak a pozsonyi évkönyvek szólnak s e forrás kevés hitelt érdemel. Valószínűbb, hogy Salamon szegte meg a bizánciak Gézával kötött békeszerződését. A nisi hadjárat váratlan és gyors befejezése pedig talán épen Géza közbelépésére vezethető vissza.

[174] Jellemző, hogy Salamon, miután minden törekvése kudarcot vallott, 1087-ben besenyő és kún csapatokkal harcol Bizánc ellen (Anna Komnene VII. I.).

Salamon a vesztett csata után Pozsonyba vonult vissza és döntő lépésre határozta el magát. Sógorához, IV. Henrik német királyhoz, a német-római birodalom urához fordult segítségért és neki Magyarországot hűbérül ajánlotta fel. Gézának tehát nemcsak saját uralmát kellett biztosítania, hanem a német-római császári befolyással szemben az ország függetlenségét is ki kellett vívnia. Elsősorban tehát, amint VII. Gergely válaszleveleiből kitűnik, a pápához fordult, akinek viszonya IV. Henrikkel 1074 és 1075 folyamán egyre jobban kiélesedett. Erre annál nagyobb szükség volt, mert hiszen Salamon, aki 1075 tavaszán újabb ígéretet tett sógorának évi adófizetést ajánlva fel, szintén megpróbálta a pápa támogatását megnyerni.[175] VII. Gergely Gézához 1075. március 23-án és április 17-én írott leveleiben, melyek címzése következetesen „*Geuse Ungariae duci*", éles szavakkal ítéli el Salamon tettét, aki megvetve az apostoli széket, a német királynak vetette alá magát és ez által árnyékkirályá lett s egyszersmind az isteni előrelátás művének tekinti, hogy az uralom Gézára szállt át.[176] Ezzel a pápa elismerte Géza uralmának jogosságát.[177] Ez azonban Géza számára nem volt elég ahhoz, hogy a Salamon-féle német orientációt teljes mértékben ellensúlyozza és a magyar királyság függetlenségét a külföld szemében újra teljesen rehabilitálja.[178] A német-római császári hatalommal szemben csak a bizánci császárság jöhetett tekintetbe, amely akkor minden belső gyengesége ellenére is még mindég világhatalom volt.[179]

Skylitzes folytatásában maradt ránk az a feljegyzés, amely Géza bizánci házasságáról tudósít. Itt a követke-

[175] Das Register Gregors VII. II. 13. id. kiad. 144—146.

[176] II. 63., 70., id. kiad. 218—219., 229—230. A második levélben olvassuk a következő szavakat: „Verum ubi contempto nobili dominio beati Petri apostolorum principis, cuius regnum esse prudentiam tuam latere non credimus, rex subdidit se Teutonico regi et reguli nomen obtinuit. Dominus autem iniuriam suo illatam principi previdens potestatem regni suo ad te iudicio transtulit." A regulus szó jelentéséről l. SCHRAMM id. m. m. I. 256. l. 5. jegyzet.

[177] DEÉR id. m. másképen ítéli meg VII. Gergely álláspontját. V. ö. még HÓMAN-(SZEKFŰ) id. m. 281.

[178] Erre már DEÉR is rámutatott (id. m. 76. l.), aki azonban csak Géza személyes uralmának legitimálására gondol. Hogy a bizánci korona-küldés mintegy reakció volt Salamon német orientációjával szemben, arra helyesen utalt már FRANKHAUSER (id. m. 171. l.).

[179] V. ö. C. NEUMANN: Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen, Leipzig 1894.

zőket olvassuk Nikephoros Botaneiates császárról (1078—1081): δέδωκε δὲ καὶ τὴν ἀνεψιὰν αὐτοῦ ὁ βασιλεὺς τὴν Συναδηνήν, θυγατέρα οὖσαν Θεοδούλου τοῦ Συναδηνοῦ, τῷ κράλῃ Οὐγγρίας εἰς γυναῖκα, οὗ καὶ τελευτήσαντος αὖθις εἰς τὸ Βυζάντιον ὑπέστρεψε.[180] Hogy ez a tudósítás csak I. Géza házasságára vonatkozhatik, az bizonyos.[181] Nikephoros Botaneiates már Michael Dukas uralkodása alatt jelentős szerepet játszott Bizáncban s a Synadenos-család is az előkelők közé tartozott.[182] Minden valószínűség amellett szól, hogy e házasságkötés kapcsolatos volt a bizánci szövetség megkötésével és hogy ezzel együtt kapta Géza Bizáncból a koronát.

A korona-adás Bizáncban már régtől fogva szokásban volt. Idevonatkozó legkorábbi adatunk a VI. századba vezet. I. Justinos császár korában (518—527) a lázok fejedelme, akinek népe akkor a perzsa király politikai befolyása alatt állott, Bizáncba jött s ott megkeresztelkedett, mire a császár előkelő bizánci feleséget adott neki, elismerte őt a lázok fejedelmének — forrásaink a βασιλεὺς Λαζῶν kifejezést használják — és felruházta őt az uralkodó jelvényekkel.[183] Az idevonatkozó források tudósításaiban különös figyelmet érdemel az a mozzanat, hogy a lázok fejedelme a diadémán (στέφανος, στεφάνιον) kívül fejedelmi ruhát is kapott, amelyre a bizánci császár képe volt hímezve. Egyik forrásunk az említett adatokhoz még azt is hozzáfűzi, hogy a lázok a bizánciak alattvalói voltak, de ez a tény nem adófizetésben vagy

[180] CB. 743$_4$—$_7$. — Már régebben kimutattam, hogy a kiadás Οὐγγρίας-a csak egy késői XVI. századi kéziratban fordul elő, a két XIII. századi kéziratban azonban a fenti változat olvasható és így az idézett bonni kiadás szövege javítandó. V. ö. BZ. 29 (1929—30) 288—289.

[181] L. e kérdésről BÜDINGER id. m. 58—59.; WERTNER M.: Az Árpádok családi története (Nagybecskerek 1892) 180—189. — Az eddigi érvekhez mindössze azt fűzhetnénk hozzá, hogy a δέδωκε perfektum is arra utal, hogy korábbi időben, tehát még Nikephoros Botaneiates trónralépte előtt történt a házasság. Gézának ez már a második házassága volt, mert a garam-szent-benedeki monostor 1075-ben kelt alapítólevelében már fiait említi.

[182] A leány keresztnevét nem ismerjük. Személyére vonatkozólag — amint V. LAURENT, a készülő bizánci *Prosopographia* szerkesztője szives volt velem közölni — semmiféle más adat sem maradt ránk. — Anna Komnene (II. 2., IV. 16.) említi, hogy az idős Nikephoros Botaneiates császár egyik rokonát, Nikephoros Synadenost akarta utódjává tenni a császári trónon. Talán ez I. Géza feleségének bátyja volt.

[183] Malalas CB. 412—414.; Chronicon Paschale CB. 613—615.; Theophanes ed. de Boor 168—169. V. ö. J. KULAKOVSKIJ: Исторія Византіи II. (Kiev 1912.) 23—24.

más ellenszolgáltatásban fejeződött ki, hanem csak abban, hogy fejedelmeiknek az uralkodói jelvényeket mindég a bizánci császár küldte.[184] Mindez világosan mutatja, hogy a keresztény uralkodói hatalom forrása a barbárok számára már a VI. században Bizánc volt, amelynek császára, az égi hatalom földi képviselője, felruházhatta a megtért népek fejedelmeit az uralkodói hatalom jelvényeivel. Hogy a „római császárok" által közvetített és a külsőségekben is megnyilvánuló uralkodói hatalomnak milyen varázsa volt a középkor barbár népei szemében, az kitűnik Konstantinos Porphyrogennetos császár fiához intézett intelmeiből is, ahol azt olvassuk, hogy a kazárok, türkök (=magyarok), oroszok és más északi és skytha népek gyakran kérnek szolgálataik fejében császári ruhákat és stemmákat.[185] Jellemző az is, hogy az orosz hagyomány a cári uralkodói jelvények származását Bizáncba vezeti vissza, ha történetileg az állítólagos „Konstantinos Monomachos-féle korona" érkezése nem is igazolható.[186] Kétségtelen azonban, hogy a bizánci udvar az uralkodói jelvényeket az idegen fejedelmeknek csak kivételes alkalmakkor adományozta, amidőn politikai érdekei azt megkívánták. Az ilyen személyes jellegű kitüntetés, amelyen az adományozó császár képe, mint az égi hatalom szimbolikus forrása, mindég rajta volt, csak Bizánc barátait és szövetségeseit illette meg.[187] Így kaphatta azt a magyar király is mint Bizánc szövetségese.[188]

Nézzük már most, mit lehet a korona zománcképeiből e szövetségre vonatkozólag kiolvasni? A zománcképek egyikéről I. Géza királyunk szakállas alakja tekint le

[184] Prokopios BP. II. 15., ed. Harry I. 215.

[185] De administrando imperio 13., CB. 82—83.

[186] L. erről a kérdésről DÖLGER: Regesten No. 778., 1267.; H. SCHAEDER: Moskau das Dritte Rom. Hamburg 1929. 61 skk. lk.

[187] Érdekesen világítja meg e kérdést A. GRABAR legújabb dolgozata: Les fresques des escaliers à Sainte-Sophie de Kiev et l'iconographie impériale byzantine, Seminarium Kondakovianum 7(1935) 103—117. — A lázok fejedelmének megtérésére és az uralkodói jelvények adományozására ő is utal, de mivel Prokopios tudósítása elkerülte figyelmét, nem egész helyesen ítéli meg a helyzetet.

[188] Felmerült az a gondolat, hogy vajjon a bizánci korona-küldés mögött nem rejlik-e hűbéri viszony? Így vélekedett VARJÚ E.: A Szent Korona, id. h. 66—67. E feltevést, amely felé korábban magam is hajlottam (v. ö. GRABAR id. h. 114. l. 37. jegyzet), az akkori bizánci-magyar erőviszonyok mérlegelése és főleg magának a koronának a beható vizsgálata alapján most már kizártnak tartom.

ránk.[189] Drágaköves koronával ékesített fejét nem övezi fénykoszorú, mint a bizánci császári személyekét, akik felé irányul tekintete. A király bal keze egy kard markolatán pihen, épen úgy, mint a császáré és fiáé, jobbjában azonban nem a *labarum*-ot tartja — hiszen ez a hagyományos szent jelvény csak a bizánci császárokat illette meg —, hanem egy kettős keresztet, amelynek alsó szára görög ó-megához hasonlít. HÓMAN BÁLINT egyik tanulmányában gazdag magyar és bizánci numizmatikai anyag felhasználásával kimutatta, hogy a kettős kereszt Bizáncban a IX—XII. században a labarumhoz hasonlóan a kelet-római császárság hatalmi jelvénye volt. Ezzel szemben a magyar királyi hatalom jelvénye a XI. század közepe óta az egyes apostoli kereszt volt, melyet csak III. Béla cserélt fel a bizánci kettős kereszttel. Hóman azt tartja, hogy amikor III. Béla ez utóbbit a magyar királyság jelvényévé tette, „ezzel a magyar királyi hatalmat a bizánci császári hatalom *mellé* állította."[190]

Ezek alapján kizártnak tekinthetjük, hogy a korona zománc-képén látható kettős kereszt az akkori magyar használatnak felelt volna meg. Bizánci jellegét legjobban az bizonyítja, hogy a kettős keresztnek ez a formája, amelynek alsó szára ó-mega-szerű csavart alakot mutat, a bizánci pénzeken is oly ritka, hogy arra csak egyetlen-egy példát találtam. Ez azonban teljesen hasonló a Géza kezében láthatóhoz és — ami a legérdekesebb — I. Alexios császár (1081—1118) egyik pénzén tűnik fel,[191] tehát néhány évvel későbbi korból való, mint maga a korona. Abból a tényből, hogy I. Géza kezében azt a kettős keresztet látjuk, amely a bizánci császári hatalom jelvénye volt, HÓMAN megállapításai nyomán haladva csak azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ezáltal a bizánci udvar I. Gézát a császár mellé állította, vagyis a bizánci császárhoz hasonló szuverén uralkodónak ismerte el.

Bár a Konstantinos Monomachos-féle korona lemezein kívül a magyar Szent Korona alsó része az egyetlen bi-

[189] A Michael Dukas és Konstantinos-féle képek hitelességére vonatkozó megállapításaink után feltételezhetjük, hogy a zománc-kép a magyar király vonásait is hűen adja vissza. V. ö. VARJÚ E.: Árpád és az Árpádok. Szerk. Csánki Dezső, Bp. 1907. 330. l.

[190] HÓMAN B.: A magyar czímer történetéhez, Turul 37 (1918—21) 3—11. — V. ö. P. VÁCZY: Die erste Epoche des ungarischen Königtums (Pécs 1935.) 111. skk. lk.

[191] SABATIER: Description II. 188. l., LII. t. 5. — Felirata: Ἀλεξίῳ δεσπότ(ῃ) τῷ Κομ(νηνῷ).

zánci korona, amely ránk maradt és a bizánci koronafajtákat csak a ránk maradt ábrázolások és leírások alapján ismerjük, az archeológiai vizsgálódások is arra az eredményre vezettek, hogy a magyar Szent Korona alsó része — némi eltérésektől eltekintve — egészében annak a στέμμα-típusnak felel meg, amelyet a bizánci uralkodók viseltek.[192] Tehát nem στέφανος ez, vagyis kaisar-i korona, hanem στέμμα, vagyis valódi uralkodói korona.

És most idézzük még egyszer emlékezetünkbe mindazt, amit a korona zománcképein láttunk és vegyük tekintetbe, amit a feliratokkal kapcsolatban megállapítottunk s ami azokból még kiolvasható.

A korona ormán ott trónol a Megváltó, jobbját áldásra emelve. Alatta a két korona-hozó arkangyal képe tűnik fel, akik tekintetüket a Pantokratorra függesztik. Mellettük a két harcos szent, akik a halálból visszatérő égi hősökként segítik győzelemre a földi hadakat. Oldalukon a két orvos-szent, az égi tudomány földi képviselői. A korona másik oldalán az égi hatalom földi hordozója, a császár képe látható, aki a Megváltóval egy magasságban foglal helyet a többi halandók felett épen úgy, mint ahogy a bizánci udvar fogadásain trónjával együtt a magasba emelkedett. Alatta fia, a jövendő császár képe, aki vele együtt már most az égi hatalom földi letéteményese. Mellette a magyar király, kezében az uralkodói kettős keresztet tartva. Ez az egész egységes elgondolás egy eszmének a művészi kifejezésére szolgál: a császár az égi hatalmat tovább adja és átsugároztatja az idegen nép idegen fejedelmére, aki természetesen — amint ezt az ábrázolás is kiemeli — rangban, méltóságban és tekintélyben nem versenyezhet a császár szent személyével, de aki mégis maga is uralkodó. Minthogy a téves olvasáson alapuló δ(εσπότη)ς szó elesik, a feliratokban semmi olyan sincs, ami a magyar királynak a bizánci császártól való függő viszonyára vallana. Géza alakja körül az az egyszerű felirat áll, amely bizánci stílusban, mint ahogy az egész korona minden része és betűje tiszta bizánci szellemet árul el, annyit mond: „Géza Magyarország hívő királya" s legfeljebb talán a πιστός szó kettős értelme utal arra, hogy a bizánci császár „hű" szövetségesének tekinti őt. Ha most még tekintetbe vesz-

[192] N. P. Kondakov: Очерки и замѣтки по исторіи средневѣковаго искусства и культуры, Praga, 1929. 219. l. 2. j.

szük, hogy a császári feliratok tartalma és külső kiállítása, főleg a vörös színű betűk alkalmazása és a császári aláírások hű utánzása, a koronán olvasható szövegeknek bizonyos diplomatikai jelleget ad, akkor a feliratok alapján is arra az eredményre jutunk, hogy a korona a magyar királyság szuverénitásának Bizánc részéről való hivatalos, okiratszerű elismerése és biztosítása.

Ha tehát a bizánci korona feliratainak vallomását összevetjük azzal a képpel, amelyet a magyar királyság és a bizánci birodalom akkori külpolitikai helyzetéről a töredékes források alapján megrajzolhatunk, akkor világosan kibontakozik előttünk a korona-küldés történeti háttere. I. Géza, aki már hercegsége alatt is a bizánci orientáció hívének mutatkozott, Salamon bukása után szövetségre lépett a bizánci udvarral, amely keleti és balkáni ellenségeivel szemben Nyugaton keresett szövetségeseket. A magyar királyság, amely a birodalom északi határaival érintkezett, a legalkalmasabb és legerősebb szövetséges lehetett Bizánc számára.[193] A létrejött szövetség által Géza elérte azt, hogy a kelet-római birodalom, amely Nagy Károly megkoronázása óta mindig féltékeny szemmel nézte nyugati vetélytársát, a német-római császárságot és igyekezett politikai befolyását a római birodalomnak a „barbárok" által megszállott részeire kiterjeszteni, nemcsak az ő személyes uralmát ismerte el, hanem elismerése által egyszersmind a magyar királyság függetlenségét is biztosította, amire azért volt szükség, mert Salamon Magyarországot a német-római császárnak ajánlotta hűbérül. Ez elismerés tényeként kapta Géza Bizáncból a koronát, amellyel — minden valószínűség szerint 1075 végén — nemzete királlyá koronázta és

[193] A szövetség részleteiről és annak további sorsáról nem maradtak ránk tudósítások. Géza nehány év mulva — 1077 tavaszán — meghalt s egy évre rá — 1078 január 7-én — Michael Dukas is elvesztette trónját. Annyi azonban bizonyos, hogy Szent László és I. Alexios császár alatt a két ország között megmaradt a jó viszony, melyet utóbb Szent László leányának és Alexios fiának házassága is megerősített. Ez utóbbira vonatkozólag van egy fontos és eddig magyar szempontból még nem értékesített forrásunk, a XIII. századi Theodoros Skutariotes krónikája, amely határozottan azt állítja, hogy I. Alexios császár a birodalmát fenyegető barbárok támadásai következtében maga ajánlotta fel a házasságot a magyar királynak (SATHAS : MB. VII. 181—182.) A kezdeményezés tehát bizánci részről történt. V. ö. MORAVCSIK Gy.: Les relations entre la Hongrie et Byzance à l'époque des Croisedes, Revue des Études Hongroises 8—9 (1933) 301—308.

amely Szent István koronájával egyesítve magyar Szent Koronává lett.[194]

A „*corona Graeca*" tehát annak a küzdelemnek egyik emléke, amelyet a Kelet és Nyugat vízválasztóján letelepült magyarság egész története folyamán hol a keleti támadások ellen Nyugatra, hol pedig a nemzeti létét veszélyeztető nyugati befolyások ellen Keletre támaszkodva vívott.[195]

A magyar krónikák szerint a döntő mogyoródi ütközet előtt Géza és László herceg egy reggel a később felépített váci Szent Péter-kápolna helyén tanácskoztak, amikor Lászlónak hirtelen látomása támadt. Az Úr angyala arany koronát tartva a kezében, leszállt az égből és azt Géza fejére helyezte. Régebben is sejtették már, mi is úgy hisszük, hogy e szép legenda, melynek angyalában a koronát hozó Gábor arkangyalra ismerünk, a bizánci korona érkezésének emlékét őrzi.

Moravcsik Gyula.

*

[194] Hogy a koronázás 1075 végén történt, arra abból a tényből következtetünk, hogy VII. Gergely 1075 április 17-én kelt levelében még „dux"-nak címezi Gézát. DEÉR (id. m. 78.) és HÓMAN (id. m. 281.) ebben annak a jelét látják, hogy VII. Gergely pápa akkor még nem ismerte el királynak a megkoronázott Gézát. E felfogást nem tudom magamévá tenni s a „dux" címet, melynek szokatlan voltára SZENTPÉTERY is felhívja a figyelmet (id. m. 8. l.), csak úgy tudom megmagyarázni, hogy Géza akkor még nem volt megkoronázva és így nem illette őt meg a „rex" cím. A koronázatlan királyok „dux" címéről l. BARTONIEK EMMA: Századok 68 (1934) 317. — A koronázás dátumára nézve a magyar krónikák nem nyujtanak biztos támpontot. A Képes Krónika ama szavai (59. f.), hogy „*Tunc Geysa Dux Magnus, compellentibus Hungaris coronam regni suscepit*", inkább arra vallanak, hogy az nem mindjárt győzelme után történt. — BÜDINGER ama feltevése (id. m. 57. l.) - amelyhez VARJÚ is csatlakozott (Árpád és az Árpádok 330. l.) —, hogy Gézának azért kellett Bizáncból koronát kérni, mert Szent István koronája Pozsonyban Salamon kezében volt, épen olyan ingatag alapon áll, mint KARÁCSONYI JÁNOS feltevése (Hogyan lett Szent István koronája a magyar szent korona felső részévé?, Bp. 1907.), hogy Szent István koronáját vele együtt temették el s az csak 1083-ban került elő koporsójából. — Ami azt a kérdést illeti, hogy a bizánci koronának a Szent István-féle koronával való egyesítése Géza koronázásakor történt-e, vagy később, úgy látom, hogy erre a kutatások jelen állása mellett nem lehet határozott feleletet adni.

[195] L. erről HÓMAN B.: La politique étrangère du royaume de Hongrie au moyen âge, Resumés des communications présentées au congrès Varsovie 1933. I. Warszawa 1933. 120—125. és Entre l'Orient et l'Occident, Nouvelle Revue de Hongrie 3 (1934) 461—471.

Les inscripitions grecques de la sainte Couronne hongroise.

L'ouvrage de Pierre Révai sur la Couronne angélique, paru en 1613, fut suivi d'une longue série de publications du même genre. Après le transport de la Couronne à Bude en 1790 et l'exposition de celle-ci lors des deux couronnements qui eurent lieu successivement en 1790 et en 1792, la solution des problèmes qui se rattachent à la Couronne ne rencontre plus de difficultés insurmontables. Le premier ouvrage fondamental dont l'auteur est Joseph Koller distingue déjà nettement les deux parties essentielles de la Couronne: la première, nommée „Corona Latina", don du pape Sylvestre au roi apostolique saint Étienne de Hongrie et la seconde, appelée „Corona Graeca", offerte au roi hongrois Géza Ier par l'empereur byzantin Michael VII Doucas. Cependant une étude approfondie de la Couronne n'était guère possible à cause du caractère exceptionnel des occasions où l'on pouvait l'examiner de plus près. Les investigations de Frédéric Bock en 1857, d'une commission de l'Académie des Sciences Hongroise en 1880, de Béla Czobor en 1896 à l'occasion des fêtes du Millénaire, et de la commission du Musée National Hongrois lors du couronnement de Charles IV en 1916, portèrent avant tout sur le problème des origines de la partie supérieure et plus ancienne de la Sainte Couronne et adoptèrent presque exclusivement des points de vue purement archéologiques. L'étude de la couronne byzantine constituant la partie inférieure de la Sainte Couronne fut pendant longtemps reléguée au second plan.

L'auteur de ces lignes s'est servi pour son travail des photographies conservées dans la collection du Musée Historique Hongrois et dont les reproductions sont annexées à son ouvrage.* Il s'est fixée la tâche de publier le texte exact des inscriptions grecques et de les commenter au point de vue épigraphique et historique, en tenant compte des images auxquelles elles se rapportent.

A la cime de la façade de la couronne byzantine on voit la figure du Pantocrator (pl. I., IV. 1.) qui rappelle à plus d'un égard l'icone émaillée du triptyque dans le monastère de Gélati (Géorgie). Des deux côtés nous trouvons l'inscription traditionnelle:

Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς

La figure du Pantocrator est flanquée des portraits en buste des deux archanges Michel et Gabriel (pl. I., IV. 3., 4.) avec les inscriptions suivantes:

ὁ ἀρχ(άγγελος) Μιχ(αήλ)
ὁ ἀρχ(άγγελος) Γαβριήλ

D'après les indications que nous fournissent les monuments de l'art byzantin et surtout la miniature représentant le couronnement de Basile II (conservée dans un manuscrit du XIe siècle à la Bibliothèque Marciana de Venise) nous savons que les archanges Michel et Gabriel étaient considérés comme les porteurs des emblèmes de la souveraineté

* Les planches I—III représentent l'image réduite de la sainte Couronne vue par devant, de droite et par derrière. Sur les planches IV—V nous voyons les dix icones émaillées de la couronne byzantine en grandeur à peu près naturelle. Les planches VI—VIII reproduisent les portraits en or émaillés de l'empereur de Byzance, de son fils et du roi de Hongrie en agrandissement triple.

et c'est évidemment à ce fait qu'il faut attribuer leur présence dans l'ensemble iconographique de la couronne.

A gauche de l'icone de Michel nous voyons Saint Georges (pl. I., IV. 2.) et à droite de Gabriel, Saint Démétrius (pl. II., IV. 5.), les deux peints également en buste avec les inscriptions que voici:

ὁ ἅ(γιος) Γεώργιος
ὁ ἅ(γιος) Δημήτριος

Les deux guerriers symbolisent le secours prêté par le Ciel dans les combats.

A gauche de Saint Georges on voit Saint Cosme (pl. V. 5.) et à droite de Saint Démétrius, Saint Damien (pl. II., III., V. 2.). Les deux portraits en buste portent les inscriptions suivantes:

ὁ ἅ(γιος) Κοσμᾶς
ὁ ἅ(γιος) Δαμιανός

On n'ignore point que ces deux patrons des médecins représentent cette science désintéressée qu'est la médecine, descendue des cieux pour le bien de l'humanité.

Le portrait en buste de l'empereur byzantin apparaît à la cime de la partie postérieure de la couronne placé à la même hauteur que la figure du Pantocrator (pl. III., V. 1., VI.). Voici l'inscription qui l'accompagne:

Μιχ(αὴλ) ἐν Χ(ριστ)ῷ πιστὸς βασιλεὺς Ῥωμαίων ὁ Δούκ(ας)

L'image émaillée représente par conséquent l'empereur Michel VII Doucas qui régna à Byzance à partir du 24 octobre 1071 jusqu'au 7 janvier 1078. Parmi tous les portraits connus de cet empereur qui sont parvenus à nous sur des monnaies, des bulles, des miniatures et des émaux, ce sont précisément l'image sur la Couronne et celle qu'on trouve sur le triptyque du monastère de Gélati qui montrent le plus d'affinité et qui correspondent le mieux à la description de la personne de l'empereur que nous en fournit l'ouvrage de l'historien byzantin Psellos (éd. Renauld II. 175.). L'analyse de l'inscription nous amène à la conclusion que son texte quelque peu abrégé reproduit assez fidèlement la formule officielle employée dans les chartes impériales pendant la seconde moitié du XIe siècle. La couleur rouge des caractères en émail sert à marquer qu'il s'agit de l'imitation de la signature impériale.

Sous le portrait de l'empereur, à gauche, on aperçoit le portrait en buste d'une autre personne également munie d'emblèmes impériaux (pl. III., V. 3., VII.). Le texte de l'inscription est le suivant:

Κων(σταντῖνος) βασιλεὺς Ῥωμαίων ὁ πορφυρογέννητος

Cette image émaillée représente le jeune prince-héritier en parfait accord avec la description que nous en donne Michel Psellos (éd. Renauld II. 178.). On sait que Michel VII Doucas fit couronner son fils peu après la naissance de celui-ci. Dès l'âge le plus tendre le fils était donc le co-régent de son père, l'empereur. Cette circonstance est soulignée par l'emploi de la même couleur rouge pour les caractères de l'inscription que nous avons déjà recontrée à la signature de l'empereur.

Le prince-héritier Constantin naquit en 1074 et cette date nous permet d'établir le 'terminus post quem' de la genèse de la couronne byzantine.

La dixième image émaillée placée à droite au-dessous du portrait de l'empereur (pl. III, V. 4., VIII.) porte une inscription à caractères bleus tout comme les icones des archanges et celles des saints. Les neuf premières lettres de cette inscription ont été lues depuis 1790 par tous les éditeurs: Γεωβιτζ δ(εσπότη)ς. La prétendue abrévation Δ'C pourtant ne figure sur aucun des monuments épigraphiques, ce qui rend cette lecture a priori improbable. Ce qu'il faut retenir encore c'est que le mot δεσπότης s'employait au XIe siècle exclusivement en parlant de la personne de l'empereur et qu'il ne commençait à désigner la dignité immédiatement subordonnée à celle du καῖσαρ que sous le règne de Manuel, dans le seconde moitié du XIIe siècle. Aux environs de 1074, par conséquent, la cour byzantine ne pouvait pas encore conférer le titre de δεσπότης au roi de Hongrie. En soumettant à une analyse exacte les lettres A et Δ qui se rencontrent dans les inscriptions et qui se ressemblent presque parfaitement, nous pouvons établir, sans laisser subsister le moindre doute, que la première lettre de la soi-disant abréviation Δ'C est A et non Δ. La bonne leçon de cette pseudo-abrévation est donc ας. Or, cette syllabe n'est autre chose que la terminaison grecque du nom de personne précédent auquel elle appartient, d'où il s'ensuit qu'il faut lire Γεωβιτζάς. Les habitudes de suffixation du moyen-grec et les faits de l'histoire du hongrois sont unanimes à nous faire adopter cette leçon. En effet en grec tous les noms étrangers terminés par des phonèmes insolites en position finale sont grécisés c.-à-d. augmentés d'une terminaison qui les fait rentrer dans les catégories de noms auxquelles ils sont attribués par ceux qui les empruntent ou les transcrivent. Une forme telle que Γεωβιτζ serait donc en opposition flagrante aux désinences habituelles du grec byzantin et admissible à la rigueur seulement dans des sources de caractère tout à fait vulgaire. D'autre part, la donation de la couronne par l'empereur de Byzance au roi hongrois Géza Ier (1074—1077) étant un fait avéré par des arguments chronologiques indubitables, l histoire du nom 'Géza' en hongrois nous offre un nouveau point de repère pour la suite de notre argumentation. On sait que la forme primitive de ce nom d'origine turco-bulgare fut augmentée en hongrois du suffixe hypocoristique '-a' et que toutes les formes du nom du roi Géza I attestées dans les monuments d'alphabet latín sont déjà suffixées. Par contre l'aspect isolé de la prétendue forme du nom Γεωβιτζ rend suspecte dès l'abord la leçon traditionnelle. En lisant Γεωβιτζάς, cette difficulté disparaît et la transcription grecque du nom nous fournit précisément la forme qui correspond le mieux à la forme hongroise de l'époque. Tous ces arguments plaident pour la justesse de la leçon Γεωβιτζάς. L'inscription devra se lire, par conséquent, de la manière suivante:

Γεωβιτζὰς πιστὸς κράλης Τουρκίας

Le roi Géza est appelé dans le texte de l'inscription κράλης Τουρκίας. C'est que les Hongrois portent souvent dans les sources byzantines du Xe et du XIe siècle le nom ethnique de Τοῦρκοι. Un passage de Constantin Porphyrogenète (De cerim. éd. Bonn. 691.) nous oblige même à supposer que ce nom fut le terme officiellement adopté dans la cour byzantine pour désigner les Hongrois. L'emploi de la terminologie officielle de la chancellerie impériale est conservé aussi dans le mot κράλης qui apparaît dans plusieurs sources byzantines du XIe siècle, Il est vrai que d'après le témoignage de leurs chartes latines et de leurs monnaies, les rois de Hongrie se donnaient le titre de 'rex'. Néanmoins le terme grec ῥήξ qui correspond à 'rex', ne pénétra dans

l'usage byzantin que vers la fin du XIIe siècle. Quant au qualificatif πιστός, il est notoire que depuis le IXe siècle la formule ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστός fait constamment partie du titre officiel des empereurs byzantins. Sur les sceaux des rois hongrois, par contre, on rencontre la formule employée en Occident 'Dei gratia'. Si c'est l'attribut πιστός, — qui sans l'addition de ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ se retrouve aussi sur les monnaies des empereurs byzantins — que nous voyons figurer dans le texte de l'inscription, nous en devrons conclure que la cour byzantine voulut en quelque sorte élever par là le roi de Hongrie au niveau de l'empereur de Byzance. Le mot πιστός, cependant, n'a pas seulement la signification active de 'croyant', mais aussi celle de 'fidèle'. Il semble que la cour byzantine ait supprimé intentionnellement le complément ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ, pour faire valoir de cette façon une équivoque voulue.

Comment la couronne byzantine parvint dans la possession de Géza Ier, voilà une question à laquelle aucune source historique n'a répondu jusqu'à l'heure actuelle. En nous appuyant sur les sources historiques du temps, nous pouvons néanmoins retracer le tableau des relations qui existaient alors entre la royauté hongroise et l'Empire.

Il est notoire que le gouvernement de Michel Doucas chercha des alliés en Occident pour combattre les Turcs-Seldjoucides, les Petchénègues et les Ouzes ravageant le territoire de l'Empire, et pour dompter les Serbes et les Bulgares qui étaient dans une effervescence continue. Cette orientation nettement occidentale de la politique byzantine s'exprima dans l'attitude de Michel Doucas laissant entrevoir au pape Grégoire VII l'union des deux Églises dans le cas où Rome accorderait son secours contre les Turcs-Seldjoucides. De plus, l'empereur tâcha de s'assurer l'alliance des Normands par l'établissement de liens de parenté. La Hongrie, dont les frontières touchaient à celles de l'Empire tout le long de la ligne de la Save et du Danube, était un royaume occidental bien constitué, et l'idée d'une alliance avec ce pays ne tarda pas à s'imposer à la politique byzantine.

Le roi Salomon régna en Hongrie jusqu'en 1074. Sa politique s'était appuyée sur l'Empire d'Occident. L'écho de l'attaque hongroise dirigée contre Byzance en 1071/72 se répercute dans les chroniques hongroises qui nous racontent à ce propos la prise de Belgrade et le rançonnement de Nich. Cette campagne était en rapport avec le soulèvement des Bulgares. En 1074 le roi Salomon fut détrôné par le parti national. Alors, pour reprendre le pouvoir royal, Salomon fit à son beau-frère Henri IV, l'offre de reconnaître sa suzeraineté sur la Hongrie, si l'empereur allait le secourir avec efficacité. Dans ces conditions, il n'est pas étonnant de voir que son successeur Géza I, qui nourrissait des sympathies byzantinophiles dès l'époque où il n'était que prince, commençât son règne par la conclusion d'une alliance avec l'Empire. Le mariage byzantin du Géza, relaté par le Continuateur de Scylitzès (éd. Bonn. 743.), doit être apprécié au point de vue de ces rapports politiques. De la part des Hongrois on poursuivit par cette alliance le but d'obtenir la reconnaissance de la souveraineté de Géza I et celle de l'indépendance de la Hongrie par cette Byzance qui depuis l'avènement de Charlemagne était pleine de jalousie à l'égard de son rival occidental.

Sur la couronne byzantine Géza Ier est représenté avec la croix à double traverse à la main, il porte donc le même insigne qui, d'après le témoignage des monnaies impériales, appartenait avec le labarum aux emblèmes des empereurs de Byzance. Ce fait paraît indiquer que

la cour byzantine considérait le roi hongrois comme un souverain pareil à l'empereur byzantin. Il va sans dire que la disposition des portraits émaillés sur la couronne et la représentation des personnages impériaux sur ces derniers font visiblement ressortir la supériorité en rang, en dignité, et en autorité de l'empereur, sans que, pourtant, les inscriptions contiennent la moindre allussion à ce que le souverain hongrois soit soumis au souverain byzantin. Or, si nous tenons compte du fait que Géza Ier est considéré dans l'inscription de la couronne plutôt comme „le roi croyant de la Hongrie", et ensuite, que par l'application des signatures impériales et de la couleur rouge des lettres, la couronne affecte un certain caractère documentaire, nous sommes par là amenés à la conclusion que la couronne byzantine n'est autre chose que la reconnaissance officielle et documentaire de la souveraineté du royaume de Hongrie.

Les chroniques hongroises nous racontent que le prince Ladislas eut, à la veille de sa victoire remportée sur Salomon, une vision merveilleuse. L'ange de Dieu descendit du ciel et plaça une couronne d'or sur la tête du prince Géza. Cette belle légende conserve, à notre avis, le souvenir de l'arrivée en Hongrie de la couronne byzantine.

(Budapest.) *Gy. Moravcsik.*

ANONYMUS ANGOL FORRÁSAI.

A XII. századi nagyhírű párizsi iskolát bizonyos határig úgy tekinthetjük, mint első érintkezési felületét angol és magyar szellemi kapcsolatoknak. Különös tünettel állunk itt szemben: a Párizsba küldött magyar klerikus leginkább angol diáktársakkal és magiszterekkel került szellemi kontaktusba. Lukács, a későbbi esztergomi érsek — első, kinek párizsi neveltetéséről tudunk — a walesi származású Walter Mapessel, a század egyik legérdekesebb írójával köt barátságot angol magiszterük iskolájában. III. Béla idejében pedig, amikor a párizsi iskolák látogatása rendszerré vált nálunk, négy magyar ifjúról tudunk, kik — úgy látszik — a sainte-geneviève-i iskolában tanultak és laktak, az angolok kedvelt coenobiumában. Klerikusaink tehát nemcsak francia műveltséget hoztak magukkal, hanem módjukban volt megismerkedni az angol szellemi élettel is, melynek egyik gócpontja ezidőben a párizsi iskola volt, az oda nagy számban küldött angol ifjúság és nagyhírű magisztereik révén.[1]

E nyomon indulva, bizonyos jogosultsága van annak a kérdésnek: vajjon a mi Anonymusunk miféle légkörben, micsoda hatások alá kerül párizsi iskoláztatása idején? Hogy az, aki Dares Phrygius és más történetírók nyomán — tán csak saját maga és iskolatársai gyönyörködtetésére — elmesélte a trójai háború történetét, tudott-e az angol krónika- és gestairodalomról, mely gazdagabb, színesebb akármelyik nemzet, bármely

[1] L. értekezésemet: *Magna Carta — Aranybulla.* Szellemi érintkezések angolok és magyarok között III. Béla és II. Endre korában. Budapesti Szemle, 1934 szeptember—október.

ország korabeli történelmi irodalmánál? Hogy a mi Névtelenünk, amikor megírandó gestájához nemcsak ihletet nyert, de művészi formát is talált párizsi olvasmányaiban, nem hozott-e magával mást is írásművészeti mintán és koncepción kívül? Kritikai érzéke, racionális szemlélődése történetírói egyéniségéből ered-e, vagy tán kapcsolatba hozható idegen hatással abban a korban, amikor a felébredt angol történeti kritika merész kézzel tépdeste naív mesemondók babérjait? Ismerte-e például William of Malmesbury-t, a XII. századnak kétségtelenül legnagyobb, legkomolyabb gesta-íróját? Nem tudnók bebizonyítani, de egy gondolata meglepő rokonsággal ismétlődik Anonymusnál. „Hic est Arthur", mondja Malmesbury, „de quo Britonum nugae hodieque delirant; dignus plane quem non *fallaces somniarent fabulae*, sed veraces praedicarent historiae...[2] Anonymus prológusából jól ismert szavak fejeznek ki hasonló gondolatot: „et si tam nobilissima gens Hungariae primordia sue generationis et fortia queque facta ex *falsis fabulis* rusticorum... quasi *sompniando* audiret, valde indecorum et satis indecens esset..." E hasonlóságból még nem következik semmisem. A gondolat lehetett afféle floating sentence, mely Anonymus szellemi birtokába Malmesbury Gestájának olvasása nélkül is kerülhetett. Ha ezt a híres nagy művet nem is olvasta talán, annál több érdeklődésre tart számot azonban az a kérdés, vajjon nem ismert-e egy másik angol gestát, a XII. század irodalmának azt a termékét, mely az egész nyugateurópai költészetre tett rendkívüli hatásával fordulópontot jelent a művelt nemzetek irodalmában, mely századok fantáziáját táplálta, termékenyítette regényes rajzaival, csodálatos meséivel.

Lényege szerint a walesi Geoffrey of Monmouth *Historia Regum Britanniae* című műve — mert hisz arról van szó — inkább regény, mint komoly történelem, bár formájával megtévesztőleg hatott későbbi krónikásokra, gesta-írókra. Világirodalmi jelentősége azonban a kor költészetére gyakorolt rendkívüli hatásában rejlik. Arthur nevével, mint regényes hőssel, itt találkozunk először, azután Merlin jóssal, a középkori romantika tán egyik legérdekesebb alakjával, itt olvasunk elsőízben Lear királyról, Cymbelineről, kik Roger of Wendover és Holinshed közvetítésével kerülnek azután Shakespeare drámavilágába. Kiindulópontja ez a könyv a nagy középkori románcoknak, amelyekben századok tudtak gyönyörködni. Chaucer, az első nagy angol költő még 200 évvel később Homerossal, Dares Phrygiussal, Dictyssel helyezi egy sorba,[3] szokatlanul nagy híre volt Angliában és Anglián túl, főleg Franciaországban, mert a költészetnek és valónak e sajátszerű keverékében található volt mindaz, amit egy csodákra áhítozó kor költői ízlése ösztönszerűen keresett. Túlzás nélkül a XII. század legnagyobb, hatásában is legkülönb irodalmi eseményének tarthatjuk. A királyi

[2] Gesta Regum Anglorum. Patrologia Latina CLXXIX. 965.
[3] *Hous of Fame:* 1464—72.

udvarban — Angliában és Franciaországban egyaránt — szívesen olvasták a regényes rajzokat, Geoffrey színes, retorikai szépségei mellett is könnyen érthető, eleven latin stílusát; a norman Robert Wace néhány évvel a Historia befejezése után dolgozza át francia verses krónikára, melyet azután II. Henrik feleségének, Eleonórának ajánlott; az egykorú Alfred of Beverley szerint oly általánosan ismerték Geoffrey Historiáját, hogy tudatlannak tartották azt, aki nem olvasta. Angliában és Franciaországban oly hamar elterjedt, mint egyetlen terméke sem a középkori irodalomnak. Rendkívüli elterjedését jellemzi, hogy a British Museum könyvtárában 35, az oxfordi Bodleianban pedig 16 kéziratát őrzik e híres műnek.[4] Összesen 190 kézirat ismeretes, ebből 48 a XII. századból való, hetet különböző országban őriznek.[5]

Geoffrey az angol történetnek azt a korszakát meséli el, melyet a krónika és gesta-irodalom csak igen kevéssé ismert, alig érintett: a mondák ködébe vesző kort, a honalapítástól Cadvalladerig. Brutus, a britek honalapítója, kik nevüket is tőle kapták, trójai királyi sarj, Aeneas leszármazottja. A britek a trójaiak utódjai, meséli Geoffrey, az ő honfoglalásuk a távol Angliában a könyv első része. *Ha* egyáltalában feltehetjük, hogy Anonymusnak alkalma volt a híres könyvről hallani, akkor érdeklődése itt kapcsolódhatott a szélesen ismert mondába, mely tárgya szerint mintegy folytatása Dares Phrygius elbeszélésének. De azután még itt van a britek honfoglalása a kiválasztott vezér, Brutus alatt, Geoffrey gestájának egy hőskölteménybe kívánkozó epikus részlete a felkerekedett trójaiakról, kik messze földön keresnek új hazát, akárcsak a Hetumoger népe Álmos vezérlete alatt... Ha van történelmi mű a XII. században, mely a magyar honfoglalás jövendőbeli megíróját ihlethette, ösztönözhette volna, akkor Geoffrey Historiájánál nem tudunk kongeniálisabb művet a kor gazdag gesta-irodalmából. Ha ugyan — ismételjük — egyáltalában szó lehet róla, hogy a mi Névtelenünk a híres angol gestát olvashatta, ismerhette...

Anonymus párizsi olvasmányainak reflexét gestájában keresni fölötte bonyolult feladat. Még elmélyedő és körültekintő stílelemzés sem kecsegtethet frappáns vagy akár csak kézzelfogható eredménnyel, egyrészt, mert fel kell tennünk, hogy sok év telt el a párizsi iskolában töltött idő és a Gesta Hungarorum megírása között és így esetleges irodalmi hatások is oly halvány körvonalakban jelentkeznek legfeljebb, hogy azokat felismerni szinte lehetetlenség. Másrészt meg óvatos tapogatózás után is

[4] V. ö. Földnélküli János sorait kenti Róberthez: „Mittatis etiam nobis visis litteris Romantium de hosteria Anglice. San-Marte: *Gottfrid's von Monmouth Historia Regum Britanniae.* Halle, 1854.

[5] Lásd a kéziratok jegyzékét (Anglia, Franciaország, Olaszország, Belgium, Hollandia, Svájc és Svédország) Acton Griscom: *The Historia Regum Britanniae of Geoffrey of Monmouth* (1929) című munkájában, 551—72.

nehéz Anonymus szellemi tulajdonát gestájában megjelölni, vagyis azt, ami független forrásától, a magyar ősgestától. Idegen irodalmi hatást ott kereshetünk, ahol saját útján járt — szerkezetben, elbeszélésben, fogalmazásban. És ha itt találnánk is hasonlóságot, egyezést, még akkor is kérdés, irodalmi hatás eredményének lehet-e tartani, vagy pedig a középkori gazdag gesta-irodalom közös kincsesházából kell-e származtatnunk a hasonló gondolatot és formát.

Ezeket a szempontokat kell szem előtt tartanunk, hogy elemzésünk nyomán mutatkozó hasonlóságok Geoffrey említett Historiája és Névtelenünk Gestája között ne tévesszék meg ítéletünket és egyoldalú túlzással, a „felfedezés lázában" ne lássuk egy írói egyéniségnek a másikra tett hatását, ahol legfeljebb véletlen találkozásról vagy a középkori irodalom közhelyeinek ismétléséről van esetleg szó. Ha tehát a következőkben szerkezet- és stílusbeli hasonlóságokra utalunk, azzal korántsem hatásbeli kapcsolatot akarunk megállapítani, legyen az egyezés bármily feltűnő, bármennyire következtetésekre csábító.

Az irodalmi hatást — épp, mert abból indulunk ki, hogy hosszú évek teltek el a párizsi iskoláztatás és a Gesta Hungarorum megírása között — csak távoli, elhalványodott reminiszcenciákban keressük és épp azért hatásbeli kapcsolatot legfeljebb ott fogunk megállapíthatni, ahol annak mintegy lélektani feltétele adva volt. Valami — képzet vagy képzetek csoportja —, ami nyomot hagyott az emlékezetben, lélekben, ami — a távol mult impressziója alapján — hasonló gondolatot tudott ébreszteni, hasonló képet kelteni.

*

Ilyen szemszögből mérlegelve esetleges hasonlóságokat a szélesen elterjedt, általánosan ismert angol gesta és Anonymusnak honfoglalási története között, a két mű bizonyos szerkezetbeli vonásai között vonunk először párhuzamot.

Névtelenünk honfoglalási története tipikus terméke a középkori gesta-irodalomnak. Szerkezetéből, az elbeszélés anyagának elrendezéséből, csoportosításából a gesta jellegzetes vonásai domborodnak ki. Műfaj tekintetében beleilleszkedik a középkori gesta-irodalom nagy családjába lényegben, formában egyaránt. Bár az angol gesta hat-hétszer terjedelmesebb, a szerkezetben mégis ugyanazokat az alapvonásokat figyelhetjük meg.

Az angol gestaíró a tudománypártoló Robert of Gloucesterhez, I. Henrik természetes fiához intézi ajánló sorait, Merlin jóslatait tartalmazó elbeszélését pedig, melyet utólag olvasztott Historiájába, a híres és pompakedvelő Alexander, lincolni püspöknek ajánlja. E két prológusban megindokolja műve megírását, illetve latinra fordítását. Tán érdemes ajánló soraival Anonymus bevezető szavait összehasonlítani.

Geoffrey:[6]	*Anonymus:*
Cum, mecum multa et de multis saepius animo revolvens, in historiam regum Britanniae inciderem, in mirum contuli, quod... nihil de regibus... nihil de Arturo ceterisque compluribus reperissem, cum et gesta eorum digna aeternitate laudis constarent, quia a multis populis quasi jocunda inscripta et memoriter praedicarentur...	Et si tam nobilissima gens Hungarie primordia sue generationis... ex falsis fabulis rusticorum... audiret, valde indecorum et satis indecens esset. Ergo potius an non de certa scripturarum explanatione... rerum veritatem nobiliter percipiat.
. . . . .	
Rogatu itaque illius (Walteri) ductus... agresti tamen stylo propriisque calanis contentus, codicem illum in latinum sermonem transferre curavi.	tue peticionis et mee promissionis iam pene eram oblitus, nisi mihi per litteras tua dilectio debitum reddere monuisset.
Compellebant me undique contemporenei mei prophetias ipsius edere, maxime autem Alexander Lincolniensis episcopus, vir summae religionis et prudentiae... Coegit me Alexander Lincolliensis, nobilitatis tuae dilectio prophetias Merlini de britannico in latinum transferre.	Memor igitur tuae dilectionis... facere tamen aggressus sum, que facere jussisti...

A gondolat hasonlósága: másnak a kívánságára, felszólítására írja a két író gestáját. Nem száji hagyományból, de komoly történelemből kell a multat megismerni.

A szerénykedő modorosságban, stílusuk aláértékelésében is találkozik két gestaírónk:

G.:	A.:
phalerata verba non collegerim, agresti tamen stylo propriisque calanis contentus... transferre curavi...[7]	proprio stylo compilaveram... ut vere et simpliciter tibi scriberem...

A gesta hagyományos szerkezetéhez híven, az ország leírása következik: itt az elfoglalandó új haza természeti kincseivel, erdeivel, virágos rétjeivel, amelyekről mézet gyüjtenek a méhek, halban gazdag folyóival, ércben való gazdaságával, ott az áldott Scythia, hasonló bőség és áldás országa.[8]

Brutus, a honfoglaló, „dux reliquiarum Trojae" a hőse Geoffrey gestája első fejezeteinek. Születését varázslók jósolják meg, míg Emese álmában látja a jövőt, Álmos fiát, kitől dicső királyok fognak származni, „sed non in sua multiplicarentur terra". Érdekes találkozása a helyzetnek és a gondolatnak, hogy

[6] Geoffreyt E. Faral (*La Légende Arthurienne*, Paris 1929), Anonymust pedig Juhász László kiadása szerint *(Bibl .Script. Med. Rec. Aev.)* idézzük.

[7] „Silány" és „alsórendű" stílusát máskor is említi: 92, 145, 275.

[8] L. Deér József: *Szkitia leírása a Gesta Ungarorumban.* Budapest, 1931.

Brutusnak is nagy dicsőséget jósolnak, de idegen földön, szám-kivetésben.

G. (74.):

Hic... nupsit cuidam nepti Laviniae eamque fecit *praegnantem*... dixerunt magi ipsam *gravidam* esse puero qui patrem et matrem interficeret, pluribus quoque terris *in exilium* peragratis *ad summum tandem culmen honoris perveniret.*

A.:

...est nominatus Almus, quia matri eius *pregnanti* per sompnium apparuit divina visio in forma asturis, que quasi veniens eam *gravidavit* et innotuit ei, quod... *de lumbis eius reges gloriosi propagarentur*, sed *non in sua multiplicarentur terra.*

A gesta hősének, a honfoglalónak hivatása rendkívüli, szinte természetfölötti, rejtélyes erők hátteréből emelkedik ki, — akárcsak a hőskölteményben...

Találunk azonban még más, jellegzetes, a gesta-műfajhoz és szerkezetéhez tartozó közös vonást is Geoffreynél és Anonymusnál. Az egyes szereplők jellemzésében, külsejük leírásában ugyanazon kitaposott úton haladnak, valamint megszólaltatásukban sincsen sok egyéni vonás, bármennyire élénkítse is ez az epikai előadást. A latin történetíróktól vette a középkori gesta az élénkítés, a fordulatosság e formáit. Anonymus vezérei is mondanak buzdító szavakat csata előtt, akárcsak Geoffrey hősei. Hasonló helyzetben egy-egy gondolat, egy-egy fordulat természetszerűen ismétlődik, — a hasonlóság sem meg nem lep, sem pedig következtetésekre nem jogosít... Ha ezekhez a felszínen mutatkozó hasonlóságokhoz még hozzáfűzzük az ilyen összehasonlításra kínálkozó mozzanatokat, hogy Julius Caesar is, amikor a brit partot megpillantja és a brit népnek a rómaival közös származásáról értesül, a vérrokonság alapján támaszt igényt a britek földjére,[9] hogy Geoffreynél is, Anonymusnál is a vezér előtt lefolyt harcjátékok bizonyos hasonlóságot tüntetnek fel,[10] hogy Geoffrey a rusticus-okat éppúgy lenézi, mint Anonymus az ő csacska meséiket,[11] hogy mindkettőjüknél egy-egy ó-testamentomi idézetet is olvashatunk,[12] akkor körülbelül ki is merítettük azokat a legfeltűnőbb vonásokat, amelyek a szerkezet és akárhányszor a helyzet hasonlóságából[13] is származnak. Mindezekben oly halvány nyoma volna csakis egy írói

[9] L. Geoffrey: *Historia*, 126.

[10] G. 246, A. 32 (és 34, 36).

[11] Facilius est accipitrem ex milvo fieri, quam ex rustico subitum eruditum; et qui profundam doctrinam eis diffundit, idem facit ac si margaritam inter porcos spargeret... G. 166.

[12] G. 209, A. 16.

[13] V. ö. Cumque nulli... parceret, convenerunt omnes episcopi miserandae patriae... reliquias sanctorum et ecclesiastica sacra *nudis* ferentes *pedibus*, misericordiam regis pro salute populi sui imploraturi. G. 236. — Hoc dum Galicie dux audivisset, obviam Almo duci cum omnibus suis *nudis pedibus* venit. A. 9; milites ducis *Menumorout*... *nudis pedibus* supplicantes... venerunt... A. 35.

egyéniségnek a másikra tett hatásának, hogy itt csak futó összehasonlítás lehetett célunk. Bizonyító ereje e hasonlóságnak, bár szélesebb alapon mutatkozik is, egyáltalában nincsen, mert e felületesen érintett egyezések a középkori gazdag gesta-irodalom közkincseiből is magyarázhatók. Az irodalmi hatás kapcsolatát itt még semmiképen sem keressük.

Már inkább gondolkozóba ejthetne bennünket a Geoffrey és Anonymus stílbeli előadásában itt-ott mutatkozó rokonság. A középkori angol írók latin stílusa természetszerűleg egészen más történeti fejlődés eredménye, mint magyar gesta-íróinké. Ősrégi hagyományok kapcsolódtak ott szervesen abba a rendkívül serény irodalmi munkásságba, mely a híres nagy kolostorokban — megannyi tudományos központban — folyt hosszú századok óta. A történelmi stílusnak is Beda Venerabilis óta megvolt a maga elismert, művészileg kicsiszolt formája.

De amikor a XII. században, az angol-norman ellentétek kiegyenlítődése után, a szellemi élet minden téren fellendült, új meg új tartalommal gazdagodott, akkor a latin stílus is új és eddig nem ismert művészi formát keresett. Egyéni színezés és tudatos írásművészet jellemzik a XII. századbeli angol írók legnagyobbjainak szellemi termékeit. Geoffrey sem haladt kitaposott utakon, saját stílusa van neki is, színben, fordulatosságban, képekben és retorikai szépségekben egyaránt megkapó. És bár nincsen abban Malmesbury nyugodt méltósága és távol áll híres honfitársának, a később élt Giraldus Cambrensis stílusának eleganciájától, mégis tagadhatatlan, hogy mivel irodalmi hatásra törekedett, egyéni ízléssel színezett latinsága nagyobb hatással volt kortársaira, mint bármely korabeli író. Szívesen olvasták és sokat utánozták, bár ez a stílus nem ment a vulgarizmustól. De tán épp azért általánosabban értették és jobban értékelték. Szóvirágok, a hatást fokozó retorikai ismétlések és ellentétek — akárhányszor alliterálva —, szójáték, olykor versbe csendülő ritmikus próza, — ezek Geoffrey írásművészetének eszközei, amelyekből kortársai is szívesen kölcsönözgettek...

A részletes stílelemzés bizonyára érdekes megállapításokra jutna Anonymus kedvelt szólásainak, fordulatainak Geoffrey szótárával való összehasonlítása után, mi azonban — e dolgozat kereteiben — megelégszünk feltűnőbb stílbeli egyezések kimutatásával. Mellőzve teljesen a közkeletű kifejezéseket,[14] ked-

[14] Pl. Geoffreynél: convocato... consilio 76.
Corineus inivit consilium cum Bruto 89.
Inito consilio 168.
initique consilio... 183.
E kifejezés igen gyakori Anonymusnál is. L. Index Verborum.
Geoffrey: metatus est ibi castra sua 88,
super ripam fluminis castra sua metatus est 258.
V. ö. Anonymus id. kiad. Index Verb.

velt jelzőket,[15] inkább az ilyen, mindkét gestában sűrűbben előforduló kifejezésekre hívjuk fel a figyelmet, mint amilyenek:

G.:	*A.:*
spoliis *ditati,* auro et argento *ditabat,* diversis *muneribus ditabo,* quibus donariis *ditabis* hominem, 85, 87, 121, 176, 177, 216 stb.	diversis *muneribus* eos *ditavit,* diversis *donis ditavit,* diversis *donis ditatos,* 12, 14, 15.

Hasonlítsuk össze a két honfoglaló, Árpád és Brutus halálának és temetésének elbeszélését:

G.:	*A.:*
Hi, postquam pater in XXIV. anno adventus sui *ab hoc seculo migravit,*[16] sepelierunt eum infra urbem... 93.	Post hec anno dominice incarnationis DCCCCVII. dux Arpad *migravit de hoc seculo,* qui honorifice *sepultus* est supra caput unius parvi fluminis, 36.
Lucius... *ab hac vita migravit* et in ecclesia primae sedis *honorifice sepultus* est, anno ab *incarnatione* Domini CLVI. 145. (V. ö. az *előbbi* Anonymus-idézettel is!)	Bothond... *ex luce migravit* et *sepultus* est prope flumen... 35.

Ide tartozik a következő hasonlóság is:

G.:	*A.:*
docens *viam universae carnis* esse, quam initurus erat, 182. anno ab Incarnatione Domini... a contagione carnis solutus... 302.	Et ipse Zulta III-o anno regni filii sui de ergastulo corporis *viam universe carnis* egressus est...

Feltűnő a laetus, laetitia sűrű használata és hogy itt nemcsak véletlen találkozásáról van szó egy egyébként másutt is sokszor előforduló jelzőnek, azt Anonymus egy szójátéka fogja bizonyítani, melyhez hasonlót Geoffrey gestájában találunk.

G.:	*A.:*
Brutus, ob... victoriam *laetus,* ob triumphum *laetus,* ob *laetitiam* triumphi, tanta *laetitia* stb. 81, 87, 130, 133, 227 stb. *Laetitiam* agebant cuncti, quia ipsos *laeto* animo receperat, 221.[17]	dux Arpad *letus* factus est, ... *lecior* factus est, facti sunt *leti, leciores* facta sunt, maxima *leticia* orta est, ob hanc causam *leticie* stb. 30, 31, 32, 33, 11, 14, 18, 22.

[15] Geoffrey: Hengistus ergo, cum esset vir doctus et *astutus* 177, Vortigernus *astutus* et sapiens 142.
V. ö. Anonymus: Horca, sicut erat vir *astutus,* Tuhutum... misit quendam virum *astutum*... A. 18.
G.: *sani et incolumes* 227,
A.: *sani et incolumes* 20, 25, 28, 34. Stb., stb.

[16] L. még: G. 114, 120, 121, 124, 129,299 stb., ab *hac luce migrasset* előfordul Geoffreynél is.

[17] Érdekes ily fordulat is, mely egy-egy fejezetet végez be:

G.: Si quis autem *scire voluerit* omnia quae de ipsis statuerit, legat Molmutinas leges... 113.

V. ö. az anhelare ige alakjait:

G.: Dubricius in hermeticam vitam *hanelans*... 247.

A.: Sed istud notum sit omnibus *scire volentibus*, quod milites stb. 39.

Gelou... cepit ad hoc *hanelare*... 18.

Ebből a rövid összehasonlításból egyelőre csupán csak az világlik ki, hogy mindkét gesta-író egynéhány azonos kifejezést szívesen és gyakran használ.

Anonymus stílusát az angol gesta-íróéval összehasonlítani bajos és felette kétes eredménnyel biztató feladat. A XII. századi angolországi latin irodalomban az egyéni stílus gazdag formáival és színeivel teljes pompájában virul, nálunk ily értelemben vett individuális stílust, írásművészetet még nem kereshetünk. Amott szabad, korlátokat nem ismerő lehetősége a stílusművészet kifejlődésének, itt megkötöttség, a hagyományos írásmódhoz való ragaszkodás, az írói egyéniségnek háttérbe vonulása.

De ennek ellenére is sejtünk egy-két nyomot Anonymus stílusában, melyből olvasmányaira, irodalmi műveltségére lehet következtetni, mely elárulja, hogy ő rá is hatott idegen stílusművész. A Névtelen jegyzőnek is volt tanítója, mestere, akitől mesélni, elbeszélni tanult, aki nemcsak mintát, de ösztönzést, gondolatot is adott a magyar gesta-írónak. Ezeknek az idegen irodalmi hatásoknak halvány nyomait pedig mindenképen érdemes kutatni, mert követésükkel közelebb fogunk jutni az Anonymus-kérdés megoldásához. És ha a következőkben Geoffrey stílművészetének egy-két jellegzetes vonására mutatunk, amelyhez hasonlókra Anonymus gestájában ismerünk rá, ezzel még nem kapcsolatot akarunk az angol és a magyar gesta között megállapítani, mint inkább csak a stílus sajátságaiban rejlő hasonlóságot megfigyelni.

Geoffrey tudatosan törekszik irodalmi hatásra írásművészete már említett eszközeivel, így például igen sűrűn használt ismétlésekkel[18] (Anonymusnál ilyenekre alig találunk példát), ellentétekkel, szójátékokkal. Az antitézis kedvelése feltűnő Anonymusnál is és itt — azt hisszük — idegen ösztönzést kell keresnünk, olvasmányainak, tanulmányainak visszhangját, tán utánzását is. Tanulságosnak tartjuk, ha az Anonymus-használta antitéziseket kiemeljük és közben egy pillantást vetünk Geoffrey-nek retorikai ellentétekben gazdag stílusára. Ilyenek: *similis* patri moribus, *dissimilis* natura (A. 36), *potenter* et *pacifice* posteritas eorum detinet (A. 34), cum omnibus primatibus Hun-

[18] A sok közül csak néhány példát említünk: dextram cum hostibus commiscuerunt, *pila pilis*, et *ictus ictibus* objicientes (128), de *loco* in *locum*, *arma* in *armis* (139), a *mari* usque ad *mare* (146), *mare* ad *barbaros*, *barbari* ad *mare* (167), Ecce *occulta occulti* amici (172), *diversos* nuntios per *diversas* nationes (212) stb., stb. Különösen az efféle szerkezeteket szereti: Et Brutus... socios *ditat*, *ditatos* autem... *resociat*, *resociatos* per patriam ducit (87, v. ö. 90, 207 stb.)

garie *potenter* et *pacifice* ... obtinuit omnia jura (A. 40. — V. ö. Cadvalladrus, quem Beda ... *viriliter* et *pacifice* tractabit, G. 299), dux Zulta ... animo *fortis*, sed in civibus *clemens*, voci *suavi*, sed *cupidus* imperii (A. 36), Arpad audita legatione Salani superbi ducis non *superbe*, sed *humiliter* respondit (A. 12), quod Salanus dux ei concessit maximam terram aut propter *amorem*, ut *dicitur*, aut propter *timorem*, quod *negatur* (A. 15), Et quamvis erant *victi*, tamen *victores* suos forcius et *victoriosius* vicerunt (A. 38. V. ö. Geoffreynél: Vobis est in manu *victoria: vicistis* enim, *devicto* Hengisto, 209, vagy: cui totus mundus nequivit *resistere*, illi etiam *fugati resistunt*, 135—6).[19]

A klasszikus latin történetírók példája erősen vonzotta a középkor gestaíróit, — nagy kérdés persze, honnan tanulta Anonymus stílusa élénkítésének e formáit?

A középkor krónikáiban és gestáiban tudvalevőleg nagy szerepe van a tulajdonnevek etimológiai magyarázatának — túlnyomólag naív vagy tudákos értelmezéssel. Geoffreynél és Anonymusnál, kiknek mindegyike az új haza elfoglalását beszéli el, ez a szerepük különösen fontos. Hisz az elfoglalt új hazának, éppúgy, mint egyes táboroknak, városoknak, hegyeknek és folyóknak új nevet kell adni, legtöbbnyire azoknak neve után, akikhez az illető hely elfoglalásánál valamilyen emlék fűződik. Nem is fukarkodik a nevek magyarázatával sem Geoffrey, sem pedig Anonymus. Hogy pedig hasonló elgondolás szerint kísérlik meg az etimológiai magyarázatot, azt láthatjuk a következő néhány kiragadott példán:

A honfoglaló után nevezik el a nemzetet, országot:

Geoffrey:	*Anonymus:*
Denique Brutus de nomine suo insulam Britanniam appellat sociosque suos Britones: volebat enim ex derivatione nominis memoriam habere perpetuam. Unde postmodum loquela gentis, quae prius Trojana sive curvum Graecum nuncupabatur, dicta fuit Britannica. (90.)	Hungari dicti sunt a castro Hungu ... Unde omnes nationes ... vocabant Almum ducem de Hunguar et suos milites vocabant Hunguaros. (3.)
At Corineus portionem regni, quae sorti suae cesserat, ab appellatione etiam sui nominis Corineam vocat populumque suum Corineiensem, exemplum ducis insecutus (u. o.). Hic (populus) de nomine ducis postmodum Corineiensis vocatus (85).	et vocatus est Arpad dux Hungariae et ab Hungu omnes sui milites vocati sunt Hunguari secundum linguam aliegenarum et illa vocatio usque ad praesens durat per totum mundum. (11.)

[19] Geoffrey antitéziseiből kiemelünk egynéhányat: in bello est *mitis* ut *agnus*, in *pace ferus* ut *leo* (136), qui prius *leonina feritate* fulminant ipsis omnia abstulerat, nunc *mitis agnus* (130), *sine armis* inter *armatos* (80), Praestantius est enim *mori* cum *honore* quam cum

Egy-egy kiváló vitéz után neveznek el várost (tábort):

At Lud, cinxit eam (urbem) nobilissimis muris... De nomino quoque *suo jussit eam dici Kaerlud*, id est Civitas Lud (G. 92).

Tam Curzam castrum illud sub suo proprio nomine *jussit appellari*, quod nomen usque in hodiernum diem non est oblivioni traditum (A. 32).

Folyót, hegyet vagy más helyet neveznek el annak neve után, akivel valami azon a helyen megesett:

Venerunt Venedoti et, facto agmine, decollaverunt omnes una die super torrentem infra urbem, qui postea de nomine ducis britannice Nantgallim, saxonice vero Galabroc nuncupatus fuit (150).

Tunc iracundia ducti Zuburium ducem... quem nudius tercius ceperat, supra montem excelsum ducentes laqueo suspenderunt, unde mons ille a die illo usque nunc mons Zubur nuncupatur (A. 24).

Magyarázatra szoruló, sántikáló szómagyarázás:

Jubet (t. i. Guendoloena) enim Estrildem et filiam ejus Habren praecipitari in fluvium qui nunc Sabrina dicitur, fecitque edictum per totam Britanniam, ut flumen nomine puellae vocaretur... unde contigit quod usque in hunc diem appellatum est flumen britannica lingua Habren, quod per corruptionem nominis alia lingua Sabrina vocatur (M. 95).

Congregata multitudine Sclavorum fecit... edificari castrum fortissimum de terra, quod nominaverunt Sclavi secundum ydioma suum Surungrad, id est nigrum castrum (A. 27).

*

Az eddig kimutatott hasonlóságok — szerkezetben, stílusban, etimológiai szómagyarázatokban — sok érdekes közös vonását mutatják a két gestának, de ezekből arra következtetni, hogy a mi Anonymusunk ismerte Geoffrey híres és szélesen elterjedt Historiá-ját és hogy e hasonlóságok régebbi olvasmányának még élő reminiszcenciái, elhamarkodott, meggyőző erő nélküli következtetés volna. A kétely ez egyezéseket közös forrásból, a középkori gazdag gestairodalomból származtathatja, a gondolat és forma véletlen találkozásának tarthatja. Ezen egyezésekkel szemben azonban rámutatunk még másokra is, amelyek ilyen feltevést nem engednek meg és amelyeknek finom, de határozott nyomai a hatásbeli kapcsolatot árulják el. Két szójátékról van szó.

Említettük, hogy a laetus, a, um, laetatur stb. mily feltűnő sűrűn használatos Geoffreynél[20] és Anonymusnál is. De nemcsak

pudore vivere (227), post *optatam mortem optandam* salutem... Ego illum *haereditavi*, ipse me *exhaereditare* conatur. Ego eum in regno secundo *restitui*, ipse me *destituere* affectat (133) stb., stb.

[20] Pl. *Laetitiam* agebant cuncti, quia ipsos *laeto* animo receperat. Advenerant namque tot nobiles cum conjugibus suis... *laeto* convivio digni (221).

magában fordul elő, hanem a letum (halál), letaliter, letifer szóval együtt is: a homonym szavak ellentétet foglalnak magukban és szójátékra csábítanak.

Hasonlítsuk össze a két gesta megfelelő szövegét:

Geoffrey:

Graeci confestim stupefacti in omnes partes dilabuntur et... *fluvium* Akalon, qui prope fluebat, transire festinant. At in transeundo infra voraginem fluctus periclitantur. Quos diffugientes Brutus infestat, infestatos vero partim in undis, partim super ripam prosternit, et nunc hac nunc illac discurrens, duplicem necem ipsis ingestam esse *laetatur*. Quod ut Antigonus, frater Pandrasi, intuitus est, ultra modum doluit revocavitque vagantes socios in turmam et celeri impetu in saevientes Troias reversus est: malebat namque resistando interire quam, ignavam fugam faciens, luteis gurgitibus *submergi*. Densa igitur acie incedens, socios viriliter resistere hortatur *letiferaque* tela totis viribus contorquet (76—7).[21]

Anonymus:

Cum *fluvium* transirent quasi *leti*, tunc per inundationem aquarum Ketel equo offendente in aquam *submersus* est et sociis suis adjuvantibus vix a *leto* liberatus est. Tunc fluvius ille... vocatus est per risum Ketelpotaca (13).

Itt nem magában a szójátékban van a döntő mozzanat — affélét talán másutt is lehetne találni —, de a szójátéknak hasonló epikai képhez való kapcsolásában.

A folyó árja, mely elragadja a vitézeket, Anonymusnál Ketelt, a hullámokkal küzködők, kik bennök alámerülnek (submersi), majd pedig megmenekülnek az örvényből, ehhez a képhez külsőleg kapcsolódik az önmagáért megismételt szójáték. Ebben van a képzettársítás azonossága és itt van — a sok, elmosódott mellett — egy határozottan kivehető nyom, mely Névtelenünktől az angol gestaíró felé vezet.

[21] Geoffrey ezt a szójátékot igen szerette. Nenniusnak Caesarral való viadaláról a következőket meséli: Nennius ultra modum *laetatur* se posse vel solum ictum tanto viro ingerere. Caesar visszasujt támadójára, ismét felemeli kardját, hogy halálos sebet (*letiferum* vulnus) ejtsen rajta. Néhány mondattal később még hozzáteszi: Caesar... naves suas intravit et Neptunum pro castris habere *laetatur*. A szójáték valóban nem marad elrejtve az olvasó előtt már csak azért sem, mert a következő sorokban más formában ismétlődik: Cassibelaunus, ob receptum triumphum *laetus* grates Deo solvens, socios victoriae suae convocavit et quemque juxta meritum probitatis maximis muneribus donavit. Augebatur tamen ex alii parte dolore, quia frater suus Nennius *letaliter* vulneratus in dubio vitae jacebat (129).

Még egy szójátékot fogunk összehasonlítani.

Geoffrey:

Brit sereg készül Irországba, hogy elhozza a híres, Merlin jóslata szerint csodatevő óriás köveket. 15.000 katona indul e hadjáratba: Paratis deinde navibus, mare ingrediuntur, prosperis ventis Hiberniam adeunt.

Ea tempestate regnabat in Hybernia Gillomanius... Hic cum audisset quia in Hibernia applicuissent Britones, collegit exercitum grandem et eis obviam perrexit. Cumque didicisset causam adventus eorum, astantibus irrisit et ait: „Non miror, si ignava gens insulam Britonum devastare potuit, cum *Britones bruti* sunt et *stulti.* Quis etenim hujusmodi *stultitiam* audivit? (213).

Anonymus:

(Magyar sereg tör idegen országba, Zuard és Cadusa vezérlete alatt Kleopatra városáig mindent meghódított:) Et Zuardu in eadem terra duxit sibi uxorem et populus ille, qui nunc dicitur Sobamogera, mortuo duce Zuard in Grecia remansit et ideo dictus est *soba* secundum Grecos, id est *stultus* populus, quia mortuo domino suo viam non dilexit redire ad patriam suam (31).

Ismét sajátságosan egyéni képzettársítás: az idegen országba küldött hadsereg hódító útja, ez az epikai azonosság a háttér, melyhez Geoffrey is, Anonymus is szójátékot, etimológiai magyarázatot kapcsol, mégpedig teljesen ugyanazt a szójátékot, ugyanazt az etimológiai magyarázatot. *Britones bruti* sunt et *stulti,* — Zuard népének, a Görögországban maradt Soba magyaroknak neve pedig *soba,* secundum Grecos, id est *stultus* populus... Ez az asszociáció, azt mondhatnók, ugyanazon lelki folyamat eredménye, mint a leti-leto szójáték kapcsolódása a folyóba esett és az árral küzködő Ketel vitézhez. Ott is hasonló epikai hátteret láttunk a két gesta elbeszélésében, minden belső kényszer nélkül, hogy úgy fejezzük ki magunkat, hasonló szójáték tapad az epizódhoz. A kettő: epikai kép és hozzáfűzött szójáték *együtt* és *egymásba egybeforradva* ébresztette ugyanazt a képzettársítást Anonymusban. Hogy ilyen képzettársítás megismétlődik, hasonló keretben, ugyanilyen jellegzetes formában az epikai képhez fűzött szójáték, illetőleg etimológia azonosságával, az ismét nyomot mutat, szembetűnőt — azt hisszük —, minden kétséget kizárót. Ez a nyom pedig elárulja a hatásbeli kapcsolatot a két gesta között, mert ennek az egyéni képzettársításnak az átvétele — pláne két esetben — pozitívabb bizonyíték a kisebb hasonlóságok bármely tömegénél. Amazokat sok esetben közös forrásból is lehet származtatni, a véletlen eredményeinek lehet tartani, emez — a képzettársítás azonossága, hasonló epikai képhez fűzött egyazon szójáték — egyik írónak a másikra tett hatását bizonyítja, azt, hogy a hatás tudatos átvétel, teljes appercepció eredménye...

Névtelenünknek ismernie kellett a híres angol gestát, máskép nem tudnók megérteni a hasonlóságok és egyezések e csak

röviden vázolt tömegét. Szerkezetben, a jellemzés módjában, írásművészetben, etimológiai magyarázatban feltűnő a hasonlóság, de azért csak a szójátékokkal kapcsolt eszmetársítás győz meg arról, hogy a Historia Regum Britanniae-t Anonymus egyik mintájának kell tartanunk, mely szélesebb alapon hatott rá, mint Dares Phrygius. Ebből pedig az következik, hogy a két gesta összehasonlítása alapján Anonymus írói egyéniségét jobban fogjuk megismerhetni és hogy avatott kéz ebből az összehasonlításból a történetíróra nézve is fog tudni következtetéseket vonni.

Történeti kritikai érzékben és felfogásban Anonymus magasan fölötte áll az angol gestaírónak, kinek csodáshatású könyve még soká vezetett félre komoly történetírókat is, de ki mégis azokra gyakorolt legmélyebb hatást, kikre tán a legkevésbbé gondolt: az Artúr-mondák névtelen, ismeretlen költőire. Románc és mese gazdag, színes világa szövődött a Historia nyomán, az állítólagosan hiteles történet a költői képzeletnek vált gazdag, ki nem apadó forrásává...

Nem hozzuk kapcsolatba a Névtelen jegyző gestáját az egykorú gazdag angol történelmi irodalom józan szellemével, tudatosan kritikai felfogásával, hisz e korból egyelőre csak néhány vékony szálat ismerünk, mely az angol szellemi élettel való egykorú magyar kapcsolatokat árul el, és így el is esik minden következtetés, mely ily összehasonlításból kínálkoznék. De azért rá akarunk mutatni arra, hogy az a szellemi áramlat, mely a magyar gestaíró kritikai, racionalista felfogását váltotta ki, ugyanaz ugyanabban a korban — számításunk szerint néhány évvel a Gesta Hungarorum megírása előtt — erőteljes kifejezést nyer egy Geoffrey történetírói babérjait kíméletlenül megtépázó kéz megsemmisítő írásában. William of Newburgh az, Freemann kissé túlzott attributuma szerint az angol történeti kritika atyja, aki yorkshirei magános kolostorában heves és — úgy látszik — hatásos támadást intéz Geoffrey fabulator ellen. Szemére veti, hogy becsületes latin történeti stílussal takargatja Artúrról szóló meséjét, hogy komolyan meri Merlin jóslatait elbeszélni, azét a Merlinét, kit természetfölötti lénytől származtat, hogy könyvében, melyet a britek históriájának nevezett el, szemtelenül és mindenben hazudik...[22] Pedig „qui rerum gestarum veritatem non didicit, fabularum vanitatem indiscrete admittit".

Ismételjük, Anonymusnak józan, kritikai, tudományos érzékre valló álláspontját mesterével szemben — mert hisz az elbeszélés művészetében bizonyos mértékig az volt neki Geoffrey — nem kapcsoljuk össze William of Newbourgh kíméletlen kritikájával ugyanarról a Geoffreyról. De érdemesnek tartjuk párhuzamot vonni az angol (William of Newburgh) és a magyar

[22] William of Newburgh életrajzát l. a. Dict. of Nat. Biogr.-ban. Historia Rerum Anglicarum című műve (Anglia története a norman hódítástól 1198-ig, ebben az évben halhatott meg William) a Script. Rer. Brit.-sorozatban: 82. 1—2. A Geoffrey elleni támadást lásd a Proemiumban (11—19).

gestaíró felfogása között Geoffreyről, kit angol honfitársa mint hazug mesemondót állított pellengérre és kiben a mi Anonymusunk is csak a szépírót láthatta.

Szerkezetben, stílusban tanult tőle, meséiben gyönyörködhetett, de azokat is csak falsae fabulae-knak tarthatta. Kritikus elméje visszatartotta azok utánzásától. De honnan származik önállósága a történeti tények felfogásában? Ugyanazon szellemi áramlat eredményezte-e, mely William tollát is irányította? Vagy van itt — ma még láthatatlan — kapcsolat Anonymus történelmi racionalizmusa és a Nyugaton, főleg Angliában felébredt kritikai szellem között?

*

Geoffrey gestájának Anonymusra gyakorolt hatásából nemcsak a Névtelen jegyző írói egyéniségére fogunk további következtetéseket vonhatni, de e hatásból megállapíthatjuk Anonymus korát és — talán — közelebb férünk személyéhez is. Történettudományunk eddigi következtetései[23] megerősítést fognak nyerni egészen más irányból jött megvilágítással. Geoffrey életéből mindössze keveset tudunk. A walesi származású klerikus egyideig Oxfordban volt, állítólag ott kapta Calenius Waltertől azt a sokat vitatott könyvet, melyet azután latinra dolgozott át. Mielőtt azonban a Historia Regum Britanniae-t befejezte volna, Alexander lincolni püspök kívánságára lefordította Merlin jóslatait. E jóslatokból Ordericus Vitalis, ki 1136—37 körül írt, idéz híres munkájában;[24] ekkor tehát Geoffrey-nek a lincolni püspök kívánságára lefordított könyve Normandiában már ismert volt. Geoffrey közben folytatta főművét, de csak 1147-ben fejezte be. Igaz, hogy Henry of Huntingdon egy részét látta (később krónikájában fel is használta) Geoffrey gestájának, amikor 1139-ben római útján a bec-i kolostort meglátogatta, de kétségtelen az is, hogy a nagy hírre jutott Historia Regum Britanniae csakis 1147-ben fejeződött be. Addig legfeljebb bizonyos részletek vagy kivonatok voltak ismeretesek egy-két kolostorban. Maga a gestaíró Geoffrey, mint St. Asaph püspöke, 1154-ben halt meg.

A királyi udvarban, Angliában és Franciaországban egyaránt szívesen olvasták a regényes rajzokat, Geoffrey színes, retorikai szépségei mellett is könnyen érthető, eleven latin stílusát, a norman Robert Wace néhány évvel a Historia befejezése után (1155) dolgozza át francia verses krónikára, melyet azután II. Henrik feleségének, Eleonórának ajánlott, az egykorú Alfred

[23] Minden eddigi hipotézissel szemben helytállóbb hozzávetés, ha abban a Petrus magisterben keressük személyét..., aki 1202—4-ig Imre kancellárja, 1204—17-ig győri püspök volt. Hóman Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum. Budapest, 1925. 44. l. — Domanovszky szerint is a XII. század végén, a XIII. század elején írhatta Anonymus Gestá-ját. L. Anonymus és a II. Géza korabeli gesta. Századok, 1933. 1—3. és 4—6. szám.

[24] Hist. Eccles. XII. Cap. 47.

of Beverley szerint oly általánosan ismerték Geoffrey Historiáját, hogy tudatlannak tartották azt, aki nem olvasta. Angliában és Franciaországban oly hamar elterjedt, mint egyetlen más terméke sem a középkori irodalomnak.

Mikor kell Anonymust a párizsi iskolák padjaiban keresnünk? Mikor és hol élt? Kicsoda volt a „dicső Béla király" jegyzője? Az Anonymus-kérdés komplexuma — azt hisszük — mind egyszerűbbé fog válni az irodalmi hatások kimutatásával. *Ha* Geoffrey Historiájának hatását határozottnak, kétségtelennek vehetjük, *ha* azok a finom, alig látható szálak az angol Historia és a magyar Névtelen gestája között komoly hatásbeli kapcsolatok nyomai, reflexei, akkor e hatások megállapításából önként adódik a konklúzió: Anonymus nehezen lehetett II. Béla király jegyzője, maradt sokkal elfogadhatóbb feltevésnek: III. Béla udvarában kell keresnünk. A kronológiai egybevetés és a párizsi iskolák szellemi történetének egynémely mozzanata pedig megengedik a további hipotézist, mely szerint Anonymus a XII. sz. 70-es éveiben, esetleg a *80*-asak elején tanult Párizsban.

Mint említettük, még nem ismerjük eléggé a párizsi iskolák szellemi légkörét és egyelőre még csak tapogatózva rajzolhatnók meg annak a műveltségnek körvonalait, melyet magyar klerikusaink a nagyhírű párizsi iskolákból hoztak magukkal. Felette hézagos és halvány volna tehát az a kép is, melyet Anonymusnak Párizsban szerzett szellemi tulajdonáról alkothatnánk magunknak. Tőle magától tudjuk, mennyire gyönyörködött Dares Phrygius históriájában és a görög háborúk történetében, hogy „saját stílusában" maga is utánozta azokat, hogy a görög mondavilág varázsa ilyenképen az ő lelkét is megkapta, mint hihetőleg más klerikus társáét, bizonyára nem nagy örömére a theológia doktorainak és magisztereinek. A klerikus ifjúságnak azt a hajlamát, hogy a görög mesevilág képzeletüket elcsalogatja komoly theológiai stúdiumoktól, a híres Petrus Blesensis, maga is előadó magiszter a 70-es évek elején, leveleiben ismételten ostorozta. Az ifjúsággal vívott e folytonos harcot érdekesen illusztrálja névrokonához és honfitársához intézett levele.[25] Ebben heves szemrehányást tesz, hogy miért ír a pogányok meséiről, a görög istenekről, ahelyett, hogy theológiai tanulmányaival foglalkoznék? Ő, ki mintája lehetne másoknak, azokat is félrevezeti példájával, haszontalan verseivel. „Te quidem in summos eminentiae titulos sciencia scolaris extulerat, cumque debuisses aliis esse virtutum forma et seculum honestatis, per nugas et fabulosa commenta gentilium factus es multis laqueus in ruinam. Quid tibi ad vanitates et insanias falsas, quid tibi at deorum gentilium fabulosos amores, qui debueras esse organum veritatis?"

Igaz, ennek közvetlenül nincsen köze az Anonymus-kérdéshez. Egyet azonban mégis észrevehetünk a levélből: körülbelül

[25] Epistola LXXVI. Carissimo suo magistro Petro Blesensi. *Petri Blesensis Bathoniensis in Anglia Archidiaconi Opera omnia.* Patrologia Latina CCVII.

ugyanabban az időben, amikor e sorok íródtak, amikor a pogány görögök mese- és mondavilága — a levél tanusága szerint — másokat is elcsalt komoly keresztény klerikushoz illő stúdiumtól, a mi számításunk szerint körülbelül ugyanakkor a mi Anonymusunk is görög mondák olvasásában és utánzásában leli gyönyörűségét. Költői kedvteléseivel nem áll egyedül. Ugyanakkor másokat is megbűvöl a görög mondák világa. És Dares Phrygius utánzásában az akkori kor ifjúságának ízlése jut kifejezésre. Ennyiben mégis tanulságos és érdemes egy pillantást vetni a párizsi iskolák szellemi atmoszférájába.

Még egy mozzanatot emelünk ki annak az egy vagy másfél évtizednek történetéből (1170-től 1185-ig), amikor Anonymust a párizsi iskolákban sejtjük. Geoffrey hatása, mint láttuk, Franciaországban is rögtöni, rendkívüli és széles körökre kiterjedő volt. Anonymusnak, bármikor látogatta volna a párizsi iskolát, mindig lehetett alkalma a sokat csodált mű megismerésére. A 70-es években azonban a Historia Regum Britanniae jelentősége mégis nagyobb volt, mint máskor — éppen Franciaországban. Thomas à Becket canterburyi érsek meggyilkoltatása az egyháziak haragját és gyűlöletét zúdította II. Henrik angol királyra. Mindhárom fia fellázadt ellene, ügyüket a francia király és a flandriai gróf pártolták. Viszálykodás, polgárháború dúlt Angliában, Franciaországban egyaránt. Minden szem a szigetország felé fordult, a franciák meg voltak arról győződve, hogy II. Henrik birodalma a pusztulás felé rohan. A tanult emberek közfelfogásának adott kifejezést a tudós Alanus, a párizsi iskola nagyhírű „Doctor Universalis"-a, amikor a Geoffrey Historiájában tartalmazott Merlin-jóslatokat II. Henrik ellen fordítja. Íme, itt az angol birodalom összeomlása, Merlin jövendölésének teljesülése! A már említett Petrus Blesensis, maga is kiváló ismerője a történelemnek, védelmébe veszi az angol királyt. Merlint bűvésznek, démon szülöttjének nevezi, „cujus nempe prophetia Adversarii et hostes Regis ad fascinandas et infatuandas populi mentes abutebantur..."[26] Igen, politikai célok érdekében kihasználták Merlin jóslásait, Geoffrey könyvét, a közérdeklődés gyujtópontjába került a Historia Regum ez időben. Anonymusnak — jobban, mint valaha — ekkor nyílhatott volna legtöbb alkalma a híres mű megismerésére. Ami keveset tudunk a párizsi iskolák szellemi légköréről, az — mint látjuk — összhangba hozható azzal a feltevéssel, hogy Anonymus a XII. század 70-es éveiben, esetleg a 80-asok elején tanult Párizsban.

És hogy ki lehetett Anonymus? Sem célunk, sem feladatunk nem lehet az Anonymus-jelöltek hosszú sorát új névvel növelni. De Geoffrey Historiájának Névtelenünkre tett hatásából két mozzanat bontakozik ki, — mindkettő megerősíteni látszik Hóman idézett nézetét. III. Ince pápa ismeretes levele „magister P. Strigoniensis praepositus"-t és „magister Robertus Anglicus"-t

[26] L. Bulaeus: Hist. Univers. Parisiensis, 1665. II. 436.

nevezi meg a vatikáni könyvtárban elkövetett csíny tanuinak vagy tettestársainak.[27] A két magistert — úgy látszik — benső barátság fűzte egymáshoz. Együtt búvárkodtak a vatikáni könyvtárban, együtt vannak Esztergomban, pályájuk szinte párhuzamosan haladt: előbb P. magister a kancellár, majd pedig az angol Robert viseli ezt a méltóságot. P. (Peter) magister győri, Robertus veszprémi püspök. Ők ketten kísérői a kalocsai érseknek, II. Endre sógorának külföldi útján.[28] Lehet, hogy barátságuk régi keletű, még a párizsi iskolában szövődhetett... Szinte kínálkozó szempont, hogy az angol gesta ismerete és Péternek az angol származású és bizonyára angol műveltségű magister Robertusszal való barátsága között valamelyes kapcsolatot keressünk.

A második mozzanat III. Béla nejének, Margitnak, a volt „ifjabb angol királynénak" rokonsága az angol uralkodóházzal. E dinasztikus kapcsolat szellemi érintkezéseket is eredményezett angolok és magyarok között.[29] Maga a királyi udvar is ápolta e kapcsolatokat. Vajjon Geoffrey híres műve, mely oly sok példányban volt elterjedve, nem lehetett-e Margit királyné birtokában is (apósa udvarában egyik legkedvesebb olvasmány volt!) és fantasztikus feltevés-e az a gondolat, hogy az udvari körökhöz közelálló P. magister, az angol Robert barátja hozzájuthatott a könyvhöz esetleg Esztergomban is? Nem tudjuk, de az angol gesta hatását nyomozva a Névtelen jegyző honfoglalási történetében, azt hisszük, hogy e hatásnak feltételei — mind külső, mind pedig belső valószínűség szerint — éppen III. Béla és francia-angol feleségének idejében adva voltak. *Fest Sándor.*

*

English literary influence on Anonymus's Gesta Hungarorum.

The conclusion we can draw from Anonymus's prologue showing him a student in the famous school of Paris forms a basis for further research. Especially so, as Hungarian students seem to have lived together with English clericals at those schools. The Hungarian Lucas, later Archbishop of Esztergom was a friend to Walter Mapes, four Hungarians (at the end of the XIIth century) probably lived at St. Geneviève, in a „coenobium" much frequented by English clericals. Anonymus, at whatever time he studied at Paris, could have lived in a college with English students and might have received a stimulus to study the great historical works of the XIIth century, written by Malmesbury, Geoffrey of Monmouth and others.

Indeed, careful investigation shows some remarkable likeness — in composition and style — between Gesta Hungarorum and Historia Regum Britanniae. However, it would be difficult, if not impossible at all to prove any connection between the British and Hungarian his-

[27] Patrologia Latina. Innocentii III. Opera omnia. 214. 493—4.
[28] L. Katona: Hist. Crit. V. 212.
[29] L. e kérdésről előbb idézett dolgozatomat: *Magna Carta — Aranybulla. Szellemi érintkezések angolok és magyarok között III. Béla és II. Endre korában.*

tory as this likeness is but vague and general. We do not find any striking evidence of convincing character and should confine ourselves to point out to commonplaces only, so often found in medieval Latin style and composition, if there would not be two instances which we hardly can fail to attribute to literary influence. These are imitations of Monmouth's playing upon words (laetus — letum) as well as his etymological explanation of a proper name *(Britones bruti* sunt et *stulti;* the Hungarians in Greece are called „*Soba*mogeri", *soba,* secundum Graecos, id est *stultus* populus) associated with the same description. This striking likeness is hardly due to mere accident and proves the suggestion as to Monmouth's influence in composition and style to be true. Anonymus undoubtedly knew the famous Historia Regum Britanniae. — If so, there are further conclusions still. Anonymus could not have been the notary of Béla II, as this monarch died in the year 1141, whereas Monmouth finished his work in 1147. Presumably he lived at the court of Béla III, and may perhaps be identified with „P. magister, praepositus Strig". mentioned with „magister Robertus Anglicus" in a letter of Pope Innocent III (1199). Both lived at Esztergom, both received a bishopric and seem to have been friends through all their life.

As it should be known, the „younger Queen of England" (Margaret, formerly wife of Henry II=s eldest son) was married to Béla III and spent the last years of her life as Queen of Hungary chiefly at Esztergom (1186—96). It is altigether very likely that Anonymus could have read or re=read the famous Historia in Hungary too. The popular and widely known stories of Monmouth probably meant literary entertainment to Béla's and his Queen's splendid court.

Philological research combined with historical details might help to cast some dim light ot the much=disputed Anonymus=question.

Alexander Fest.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Verancsics Faustus ismeretlen munkája.

A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában két példányban is megvan Algerus XII. századi theologusnak az a munkája, amelyben a transsubstantiatio mivolta körül támadt Berengarius=féle eretnekség ellen harcolt, egy 1584=i prágai kiadásban. Címe: *D. Algeri] De veri] tate Corporis] et Sangvinis Domini] ci in Eucharistia, cum refutatione] diuersarum circa hoc haere] seon, opus pium iuxta] ad doctum.]* Lucae 2.] Ecce positus est hic in ruinam, et in resurectionem] multorum in Israel, et in signum cui contradicetur.] Pragae] In Officina Typo] graphica Georgii Nigrini.] Anno M. D. LXXXIIII. A 155 × 95 mm. nagyságú, 16 sztlan + 294 lapra terjedő műnek jelentőséget a címlap után következő A II.—A V. számozatlan lapokon lévő ajánlás kölcsönöz, amelyben Verancsics Faustus királyi titkár Draskovich György kalocsai érseknek ajánlja Algerus művének ezt a kiadását, az ajánlás írójára különösen jellemző beállításban.

Ez a keresett latinságú előszó magyar fordításban a következőképen hangzik:

„Főtisztelendő Draskovich György kalocsai érsek úrnak, a győri püspökség kormányzójának és ugyanazon hely örökös főispánjának,

Ő Császári és Királyi Szent Felsége tanácsosának, Magyarország főkancellárjának stb. nagyon tisztelendő Urának és Jóakarójának Verancsics Faustus, ugyanazon Felség titkára, üdvözletét és tiszteletét küldi.

Ki csodálkozhatnék azon s talán nem is ok nélkül, Főtisztelendő Főpap, hogy amíg a hitetlenek és akik az igazságtól távol állnak és a homályban tévelyegnek, egyszer elkövetett tévedésükhöz szüntelenül makacsul ragaszkodnak és bárhol a földön, alig egy kevéssé különböznek egymástól; köztünk keresztények között épen ellenkezőleg, akik az igaz üdvösséget követve az igazság útján állunk, oly sokan találtatnak, akik elhagyva a királyi utat, különböző ösvényekre lépve, oly sokféle és ellenkező véleményen vannak, a világosságban is világosság nélkül tévelyegnek és így magukat a tévedések úttalan útvesztőiben nyomorultul elveszítik. Mert melyik része az a mi szent vallásunknak, akár a hittételek, akár a hittitkok, amelyet a megromlott elméjű emberek, sőt még a hitvallás szerint keresztények is kétségbe nem vontak, hevesen nem támadtak s amennyiben rajtuk állott volna, gyökerestől ki nem irtottak volna? Mert milyen balga, milyen tisztátalan, milyen káromló eretnekség vagy vélemény tudott abban eddig feltűnni, amely nem vonzotta magához azonnal és nem döntötte romlásba a szerencsétlen emberek megszámlálhatatlan sokaságát? Amikor pedig az a katholikus egyház igazságának legragyogóbb fénye, melyet maguk az apostolok gyujtottak, melyet a mártírok vére táplált, melyet a legszentebb férfiak ékesszólása egy szájjal és egy lélekkel méltóképen hirdetett, az egész világ előtt nyilvánvalóan megvilágosodott és ragyogott. De viszont Lucifernek az az „igazsága", amely az égi tisztaság fényéből kiesett az emberi nem iránti meggyökeresedett gyűlöletből, arra az áltudomány örve alatt homályt borít és azokat, akik levetették az üdvösségnek való engedelmeskedés igáját, melynek pedig szellemüket alá kellett volna vetniök, semmi másra nem tanítja, mint csak hiábavalóságok és testi dolgok hitére. Innen van, hogy amikor az egyes szekták hitünk különböző tételeiben sajnálatraméltó módon bizonytalanságban vannak, a mi Urunk élő testének és vérének szentségét, ami a legnagyobb dolgok egyike, valamennyien súlyosan meggyalázzák a legkülönbözőbb módokon, az igazságtól mindig messzebbre jutnak. Ezért mikor a minap rábukkantam Algerus úr igen tudós, a hithez ragaszkodó és igen régi könyvére, úgy láttam, hogy megérné a fáradságot, ha az ebben a szerencsétlen időben közrebocsájtatnék. Nem mintha szükségesnek tartanám, hogy azt szilárdhitű emberek olvassák, amit mégis nagyon szeretnék, hanem azért, mert azt hiszem, hogy azoknak, akik még ingatagok és ebben a tekintetben bizonyos mértékig nem elég erősek és megerősíttetni kívánnak, eleget tehetnék; bízom abban is, hogy azoknak az elméje, akik már erősek, ezáltal még inkább felemelkedik azoknak az isteni műveknek a csodálatára, amelyek körülöttünk történnek. Ezen meggondolás alapján gondoskodtam róla, hogy a mű kinyomassék és hogy javítva kerüljön nyilvánosságra, azt a Te pártfogásodba és a Te nevednek ajánlom, legkitűnőbb Főpap, mint akinek a katholikus egyház, mivelhogy amennyire csak Tőled tellik, minden munkáddal, virrasztásoddal és lelkipásztori gondoskodásoddal véded és ápolod, máris nagy hálával tartozik és ennek a ráadásnak fejében még többel tartozzék és úgy emlegesse, mint amit Te, bármit ér is, szívesen fogadtál.

Prágában, az Úr 1584. évében augusztus 26-án."

Bár Algerus munkájának ezt a kiadását Verancsics Faustusnak itt közölt ajánlása kétségtelenül a hungaricák közé sorozza, mégsem említi azt Szabó Károly a Régi Magyar Könyvtár III. kötetében és nincsen

meg az Apponyi-Könyvtár Hungarica-gyüjteményében sem. Miután a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának kataloguscédulája nem jelzi, hogy a könyv előszava Verancsics Faustustól való, azért csak véletlenül sikerült reáakadnunk Verancsicsnak erre, az ezidőszerint ismert legkorábbi munkájára.

Algerus kiadott művét, Verancsics ajánlását és az ezzel megtisztelt Draskovich Györgyöt illetőleg, — aki valószínűleg a kiadás költségeit viselte s ezért intézte hozzá Verancsics az ajánló sorokat — a következő megállapításokhoz juthatunk.

Algerus Leodiensis Liègeben született. Itt kezdte meg egyházi pályáját, mint a Szent Bertalan-egyház diakónusa. Később, 1100 körül, ugyanitt a Szent Lambert-székesegyház kanonokja. Élete végén a cluny-i monostorba vonult s itt halt meg 1131 táján. A liègei egyház történetéről írott munkája elveszett, ránkmaradtak ellenben a következő munkái: 1. De Sacramentis Corporis et Sanguinis Domini; 2. Liber de misericordia et justitia; 3. De sacrificio missae; 4. Libellus de libero arbitrio. Algerusnak mind a négy művét, amelyek közül csak a két első terjedelmesebb, újranyomatták a Migne-féle Patrologia Latina CLXXX. kötetében, a 727—972. hasábokon.

A *De Sacramentis* prágai kiadását összehasonlítva a Mignenél közölt szöveggel, amelyet I. B. Malon adott ki, leglényegesebb eltérésnek azt állapíthatjuk meg, hogy a prágai kiadás a 289. lapon a III. könyv XIII. fejezetének a Zacharias pápának Bonifacius püspökhöz intézett leveléből vett idézettel végződik. A prágai kiadás ezen idézet után etc.-t tesz és a következő megjegyzést: „Deest sed minimum quiddam. Finis." Hiányzik tehát a XIII. fejezet második része és az egész XIV. fejezet, amelynek tartalma: Quare in nomine Trinitatis baptisma fieri institutum sit. (V. ö. Migne op. cit. 849—54. hasábok.) Kisebb eltérések még, hogy a prágai kiadásban az I. könyv XIV. fejezetének végéről hiányzik a Leo pápa beszédéből vett idézet, az I. könyv XVII. fejezetének a végéhez a prágai kiadásban hozzá van fűzve az a mondat is, amellyel a Migne-féle kiadás a XVIII. fejezetet kezdi. Végül a prágai kiadásban az egyébként is csonka III. könyv XIII. fejezetének éléről hiányzik a fejezet címe. Mindössze ennyit jelentenek az előszóban említett „javítások".

Verancsics Faustus eddig ismeretlen előszava közvetve jelentős adat az ő élete történetéhez is. Azt tudtuk eddig is, hogy Faustus már a padovai egyetemen töltött évek alatt, 1568-tól 1572 májusáig behatóan foglalkozott az egyházi és világi tudományokkal. Tudjuk, hogy 1582-ben történt királyi titkári kinevezése és ezzel kapcsolatos politikai szereplése sem gátolta őt a tudomány szeretetében, sőt egyik életrajzírója, Gyurkovits György szerint éppen ez a tudományszeretet késztette arra, hogy 1594-ben megvált magas politikai állásától és az egyházi rendbe lépett, hogy magát teljesen a tudományoknak szentelhesse. Még ha ez a motiváció nem is teljesen helytálló (v. ö. Tóth László: Verancsics Faustus csanádi püspök és emlékiratai V. Pál pápához a magyar katholikus egyház állapotáról, Bpest, 1933, 18—21. ll.), akkor is bizonyos, hogy első mostanáig ismert műve, az ötnyelvű szótár, a papi pályához való fordulás után, 1595-ben jelent meg Veneziában. Most előkerült műve nemcsak azért érdekes és fontos, mert több mint tíz esztendővel előbbre teszi Faustus irodalmi működésének megkezdését, hanem méginkább azért, mert jellemző fényt vet Faustus katholikus restaurációs tevékenységének kezdeteire és irányára is. Idézett munkámban kimutattam, hogy Faustus volt az, aki V. Pál pápához intézett emlékiratairban, amelyeket 1606 első felében nyujtott be a pápához, a

magyar katholikus restauráció alapjait lefektette, annak legfontosabb tényéül a magyar katholikus egyház belső reformját jelölte meg s kimutattam azt is, hogy Pázmány több jelentős pontot vett át Faustus reformprogrammjából. A most előkerült előszó alapján kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy Faustusban a katolikus restauráció szükségszerűségének gondolata nem a papi pályára való lépése után alakult ki, hanem a reformáció elleni küzdelem már királyi titkársága idején is vezető eszménye volt és a reformáció elleni küzdelem és a katholikus restauráció eszméjének eredőjeképen alakult ki benne az elhatározás, hogy az egyházi pályára lépjen. Most hogy tudjuk, hogy Faustus már 1584-ben könyvet ad ki, s maga is az előszóban harcol az Oltáriszentséget tagadó eretnekek (kálvinisták) ellen, nem látszik olyan merésznek az a föltevésem sem, hogy a magyar katholikus restauráció célkitűzéseit először rendszerbe foglaló 1595-i emlékirat, amelynek szerzőjét eddig Speciani prágai nunciusban vélték felfedezni, de amelynek hangja, felfogása és a reformra vonatkozó tervei annyira emlékeztetnek Faustus tíz évvel később készült másik két emlékiratára, szintén Faustus tollából való. (V. ö. id. művem: 19—20. ll. és tőlem: A kassai székesegyház rekatholizálása 1604-ben, Századok, 1932, 487—92. ll.)

De az sem véletlen, hogy Verancsics éppen Algerusnak a Berengarius-féle eretnekség cáfolatára írott munkáját adta ki a kálvinisták Úrvacsora-tanának cáfolatára. Révész Imre mutatta ki nemrégen (Theológiai tanulmányok, szerk. Csikesz Sándor, 32. szám, Debrecen, 1933, 3—15. ll.), hogy Kálvin legelső magyar támadója Draskovich György volt Padovában, 1551-ben megjelent és Fráter Györgynek ajánlott munkájában. Draskovich Confutatiója, amely egyik legelső terméke a magyar katholikus polemikus irodalomnak, említi Berengarius eretnekségét is. Valószínű, hogy Faustus, aki maga is Padovában tanult alig két évtizeddel Draskovich György után, maga is ismerte Draskovich Confutatióját és Draskovich kálvinistaellenes műve érlelte meg benne a gondolatot egy hasonló kálvinistaellenes mű kiadására. Lehet, hogy maga Draskovich ajánlotta Faustusnak Algerus művét, — az előszó homályos kifejezései ezt a kérdést nyitva hagyják —, de az sem lehetetlen, hogy Faustus Erasmus útján jutott el Algerushoz. Thienemann Tivadar Verancsics Antalról, Faustus nagybátyjáról is kimutatta (v. ö. Mohács és Erasmus, Minerva, III. kötet [1924], 47. l.), hogy Erasmus magyar követői közé tartozott. Erasmus pedig Balthasar hildesheimi püspökhöz intézett levelében, amelyet 1530-ban megjelent munkájának előszavául használt, Algerusról és munkájáról sok dicsérettel emlékezik meg (v. ö. Migne op. cit. 755—6. hasáb). Tudjuk, hogy Verancsics Antal irodalmi hagyatéka is halála után Faustus birtokába került, de bizonyos, hogy a nagyműveltségű Faustus nagybátyja közvetlen vagy közvetett ösztönzése nélkül is eljutott Erasmus ismeretéhez s így Algerus munkájának a kálvinista tanok megcáfolását célzó újranyomatásához két helyről is, a legelső Calvin-ellenes magyar író, Draskovich György és az Algerust dicsérő Erasmus részéről is nyerhetett ösztönzést.

Tóth László.

*

Un ouvrage inconnu de Faustus Verantius. *L'ouvrage d'Algerus, théologien du XIIe siècle, qui est une réfutation de l'enseignement hérétique de Berengarius au sujet du dogme de la transsubstantiation, ne fut imprimé qu'en 1584 à Prague. Il est dédié à Georges Draskovich, archevêque de Kalocsa, mais l'auteur de sa préface qui contient une attaque violente á l'adresse des calvinistes est le secrétaire royal Faustus Verancsics. Or, cette préface est le premier ouvrage connu de Verancsics où com-*

mence déjà à se dessiner son attitude définitive si favorable à la cause de la restauration catholique. La dédicace fait l'éloge de Draskovich précisément parce que c'est lui qui dans un ouvrage publié à Padoue en 1551 s'était déjà prononcé contre la conception calvinienne de la transsubstantiation. L'attention de Verancsics sur l'ouvrage d'Algerus fut probablement attirée par les écrits d'Érasme qui en louent les mérites et qui etaient en même temps connus par Verancsics. Ladislas Tóth.

Die Antike und der Orient.

Es darf uns nicht wundernehmen, wenn ein Teil der Kritiker,[1] dem merkwürdig subjektiven Dornseiff'schen Buche: *Die Archaische Mythenerzählung, Folgerungen aus dem homerischen Apollonhymnos* (W. de Gruyter & Co, 1935) gegenüber, den leichteren Weg des Spottes und der Ironie gewählt und sich über seine Bedeutung und Anregungskraft ziemlich ausgeschwiegen hat. Ostentativ setzt dieses Werk gerade das in den Vordergrund, was das Fraglichste seines Inhalts bildet und es prangt sozusagen mit den grössten Fehlern des Verfassers: mit seinem überwachen Geist und mit der Vernachlässigung des hesiodischen πλέον ἥμισυ-Prinzips. Unvermeidlich musste es jenen „Sachbeweis" liefern, welchen „dem Philister" verunglückte Revolutionen, auch seit Hebbel's Zeit,[2] immer noch zu liefern pflegen. Es gibt eben immer nur wenige, die selbst das lesen können, was in ihrem Fach das Examen noch nicht bestand und dessen Gesamtanschauung nicht die ihrige ist (wie das Dornseiff über S. Spinner's Buch sagt); und wenige, die gar ein „schnoddrig" und „in furchtbarer Wuschelform" geschriebenes Buch „orthopädisch gerade zu rücken" sich die Mühe nähmen (wie dieser Mangel mit gleichem Recht von Pfeiffer und Jacoby unserem Verfasser vorgeworfen wird). Trotzdem hätte man den Säugling nicht mit dem Bade ausschütten sollen.

Die einmütig feindliche Stellungnahme hauptsächlich der deutschen Kritik richtete sich selbstverständlich gegen das Haupttema, d. h. die Auffassung vom Hymnos und vom 6-ten Jahrhunderte. D. war aber, als Stilforscher in erster Reihe und höchsten Ranges,[3] auch zum Apollonhymnos (AM. 43) nur auf der Suche nach Priameln, als archaischen Überleitungsformeln (das. 3. f., 78. ff. usw.), gelangt und in gewisser Hinsicht ist für ihn dieser bloss wegen seinen „Folgerungen" vorhanden. Hatte ihn also dasselbe Interesse an anfänglichen Stileigenheiten und Mitteln *und* an dem Griechentum, zu derselben Zeit auch nach dem Orient geführt und das griechische Bild auch von dieser Seite anzusehen empfohlen, so dürfte man schon hieraus Dornseiffs weitere Bestrebungen zum besseren Verständnis des Griechentums, und die grosse Tragweite dieser Bestrebungen erahnt haben. Doch um sie auch deutlicher und fassbarer zu machen, müssen wir nebst seiner — mehrfach ergänzenden und abrundenden — „Gegenkritik": *Nochmals der homerische Apollonhymnos* (Greifswalder Beiträge zur Literatur und

[1] Vgl. namentlich Maas, D. Ltztg. 1933, 2168; Pfeiffer, Gnomon 1933 611. ff.; Pfister, Ph. Wo. 1934, 150. ff.; Jacoby: Was heisst ἔπαινος?, das. Sp. 844. ff. usw.

[2] SW., Säkul.-Ausg., II. Abt. I. B. 159. (Nr. 736.).

[3] S. Pindars Stil; Pindar übers. u. erläut., 1921; Literarische Verwendung des Beispiels, Vortr. Bibl. Warb. IV, 1927; Der deutsche Wortschatz, synonymisch geordnet (in Lfgen); vgl. auch oben 1928 : 156. Er ist Mitherausgeber der Greifswalder Beiträge.

Stilforschung, H. 8., 1935), allerdings auch noch die Abhandlungen: *Antikes zum Alten Testament I. Genesis* (in der Zeitschrift f. alttestam. Wissensch., N. F. XI, 1934, 57—75.; abgeschloss. 1933/XII) und: *Hesiods Werke und Tage* (im Philologus LXXXIX, 1934, 397—415), als Ergänzungen der aus dem Apollonhymnos gewinnbaren Ergebnisse, mit in Betracht ziehen.

Natürlich wird, voraussichtlich, selbst an der Hand aller dieser, unabhängig aufeinander folgenden Abhandlungen, keine systematisch runde Gesamtübersicht von D.'s Vorstellung der ersten Jahrhunderte griechischen Literaturlebens sich ergeben. Alles muss doch unvermeidlich, mosaikartig und in flüssigem Zustand bleiben; oft wird der Kritiker selbst Früheres mit Hilfe des Späteren umzuarbeiten, oder gar richtigzustellen haben; ziemlich grosse und wichtige Lücken sollen erst verständnisvoll ausgefüllt oder überbrückt werden. So steht z. B. zufällig, selbst die ausdrückliche Festsetzung des wichtigen Punktes aus, was im Griechischen unbedingt „orientalisch" sein müsse, (manchmal hat es den Anschein, als gehöre hierher alles Nichthomerische, die „Verchorungen" epischer Rhapsodenkunst, usw.). Ähnlich lassen Wiederholungs- und Gleichförmigkeitsformationen (Parallelismus, Strophisches, Refrain, Leitmotiv, Symmetrie usw.), die „kyklopisch ungelenken" Überleitungen, Katalogtendenz usw., gelegentlich die Auffassung zu, sie seien typisch-orientalisch gemeint. In der Schwebe bzw. unbetont bleibt die wahre Bedeutung solcher „orientalischen" Formen für die griechischen chorischen Bestrebungen und Hesiod, demnach auch Hesiods näheres Verhältnis zur Chorlyrik (vgl. ausser der Athena-Hephaistos-Typhongeschichte Theog. 820 ff. auch frgm. 93, 94, 98 mit AM. 57 f., 67, 69) usw. Trotz allem glaubten wir — sobald wir D.'s lebhaftes Gefühl für Poesie und regen Sinn für Historie, ungeachtet seiner Ausschreitungen und hinter seiner Überwachheit, anerkannt haben — auf eine Wissensquelle, deren Bedeutung selbst von einem Manne wie Jacoby (a. a. O. 153) zugegeben wird, nicht verzichten zu dürfen. Wir versuchten es also hier, aus dem wesentlich Verfehlten, „nach einigen Abstrichen" auch das Wahre und Gute doch zur Geltung zu bringen; ja selbst wenn wir notwendigerweise bloss eine subjektiv rekonstruirte Zusammenfassung fertiggebracht, und gar den Tadel Pfeiffers, ein „philologischer Tiefforscher" zu sein, riskiert hätten.

*

In Sizilien soll — nach der AM.[4] — ein Chordichterkreis des Stesichoros, um 580, seine und seines Publikums Freude an einem Genos burlesker Balladen bunten Inhalts, gefunden haben, in welchen Götter- und Heroengeschichten, Motive usw., namentlich Homers und Hesiods travestiert wurden. Demnach wäre der „reichlich schattenhafte" Stesichoros nicht oder nicht bloss der von den Alten gelobte „Homerische", eher und mehr ein Dichter mit einer gewissen, burlesk vergnügten Note, der unter anderen, leichten kleinen παίδεια oder παιδικά, auch ein (einziges) Helenagedicht (die sogen. Palinodia) verfasst hatte. Hier beschrieb er zuerst auf übliche Weise die Nichtsnutzigkeit dieser schönsten Frau, dann aber hätte er mit einer lustigen Erfindung sogleich alles widerrufen (wie etwa auch noch Horaz mittendrin in Ep. 17 „umspringen" soll: S. 34 ff.): „Helena hat schon seinerzeit den Homer aus Chios zur Strafe für seinen lügenhaften Bericht über sie blindgemacht. So hat sie es auch mir, als ich zuerst wie jener erzählt habe, durch

[4] Wir wiederholen womöglich ipsissima verba.

Leonymos sagen lassen, das sei ihre Strafe für meine Lügen. Sofort aber habe ich gerufen: Nein, du bist ja gar nicht nach Troja gefahren, nur dein Schattenbild ist dort gewesen; und da habe ich mein Augenlicht gleich wieder gehabt" (S. 31 ff., 40). Ein aitiologischer Witz also auf die Blindheit Homers, wohl ausgestattet mit reichlichen, vielgewundenen Abschweifungen, effektvollen Situationsbeschreibungen, zierlichen Überleitungspriameln usw.; was Wunder, dass der geistreiche Mann — Nachfolger fand. Bald hat das aus Chios zugereiste Homeriden-Haupt, Kynaithos, zwischen 582—548, das dichterische Experiment gemacht, solche Vorzüge seiner von Hesiod her ohnehin immer bunter werdenden Kunst der Rhapsodik zuzuführen (S. 29). Er plante auf stesichorische Manier einen Apollonhymnos, — den unseren, als dessen Verfasser er im schol. Pind. N. II, 1. erscheint (die Zeitbestimmung des Hippostratos soll natürlich verdorben und richtig [?] etwa μθ Ol.: 584 v. Chr. sein) — und brachte diesen fertig, indem er ein (Hesiods Th. 820 ff.) travestirendes Typhaon-Gedicht des Stesichoros (S. 17 ff., 23) in Form einer Geschichte vom Typhon im Aetna eingehängt und das Stück durch die fingierte Selbstvorstellung eines blinden, hochberühmten Dichters, gleichfalls aus Chios, als ein Werk Homers hingestellt hatte. (Dieser soll eben nach Semonides, nicht Simonides, also schon seit etwa 650 blind gegolten haben). Sonst war Kynaithos ein ganz besonders bewusster Künstler, der in seinem (von Ruhncken, 1749) zu Unrecht zerschnittenen, einheitlichen Gedichte die Polyonomie des Apollon (Pythios, Telphusios, Delphinios) zu begründen (s. V. 82) und das Wesen des Gottes (das Programm: V. 131 f.) zu erschöpfen sich zum Ziele gesetzt hatte. Wir natürlich pflegten uns heute, so den Stesichoros wie den Kynaithos, *nicht* in diesem Sinne vorzustellen, doch das stammt einfach daher, dass die späteren Griechen nicht mehr so leicht Spass verstanden, wie „die vergnügten Gesellen" im 6-ten Jahrhundert und sowohl die Blindheit des Stesichoros in seiner Palinodia, wie die fingierte Homeretikette in der Kynaithossphragis für bare Münze genommen haben. Davon unabhängig berechtigen uns die so erwiesene künstlerische Bewusstheit und Überlegenheit dieser alten Dichter, ihre Gepflogenheiten usw., auch den *Homer* u. a. gleichfalls nur als einen Schriftsteller zu betrachten, dem namentlich das — lange vor 1500 v. Chr. entstandene und auch in der Bibliothek des den Griechen vertrauten babylonischen Königs Aschurbanapli-Sardanapal (668—626) vorhandene — Gilgamesch-Epos vorgelegen hatte (AM. 43 ff., Nochm. 3 ff.). Und auch schneiden wird man in ihm und *Hesiod* immer nur so voreilig und falsch können, wie man etwa im Kynaithoshymnos schnitt: selbst die sogen. „Dubletten" werden als im Aufbau einst geliebte Gleichförmigkeit zu respektieren sein (AM. 47 ff.). Gleichaltrig mit dem Epos wird dann auch der ganze Bereich der *Chorpoesie* (also gewissermassen Dramatik und Lyrik) zu nehmen sein (S. 54 ff.). *Herodot* muss seine Leser gleichfalls oft zum besten gehalten haben oder zu mindest gab er eine Tradition immer ironisch schmunzelnd weiter (S. 82 ff.). Selbst die Idee der schalkhaften Hymnen des *Kallimachos* kommt vom bunten Werke des Kynaithos her, so dass die Gelehrsamkeit des Alexandriners nie trocken oder gesucht, immer witzig anspielend ist (AM. 74 ff., Nochm. 18 f.); usw.

Natürlich durften hier sämtliche Ausläufer dieses intuitiv durchgedachten und geistvoll funkelnden Buches nicht verfolgt werden. Hiezu kommt aber noch, allerdings eher nur in den Abhandlungen der ZATW und des Philologus ausgeführt: (1) Das (nicht ganz neue) Prin-

zip,[5] dass die Götter- und Heroenerzählungen der griechischen Dichter nie als ursprüngliche, „massive Sagen" genommen werden dürfen: überall handelt es sich um hohe Literatur, um bedeutende Schriftsteller, die frei mit dem Überlieferungsgut aus den verschiedensten Zeiten, Ländern und Sphären schalten (Ph. 397; ZNTW 58; vgl. auch *AfRW* 1931, 204: πολλὰ ψεύδονται ἀοιδοί). Dann (2) — auf Grund der (zum grössten Teil schon gleichfalls wiederholt erblickten) Gemeinsamkeiten gewisser Mythen- und Literaturformen in der hebräischen und griechischen Literatur[6] — die These, dass die israelitischen und griechischen (zwischen 1000—200 v. Chr. einzigen grossen) Literaturen am Rand der altorientalischen Hochkulturen, unabhängig voneinander, altvorderasiatische literarische Tradition (Babel, Ägypten, Hethiter, Phöniker) reflektieren müssen (ZATW 57; Ph. haupts. 407). Schliesslich (3) — indem das Götterstockwerk oberhalb der misshandelten Menschheit bei Homer, viel besser aus der schon vorliegenden Theogonie des Hesiod zu erklären wäre, und das ganze hesiodische Lehrgedicht (wie auch Theognis) schwer im Ganzen und Einzelnen von der altorientalischen, zweifelsohne älteren Weisheitsliteratur zu trennen ist — der Grundsatz, dass Homer später kommen musste als Hesiod (Ph. 401, 412 ff.) und die Tilgungen in Homer wegen Ἡσιόδειος χαρακτήρ einzustellen, die Parallelennachweise in Hinweise der Nachwirkung Hesiods zu verwandeln sind; usw.

*

Der Kürze halber muss die Zusammenstellung der hier gebotenen Bestandteile zu einem Gesamtbilde von D.'s allgemeiner griechischen Literaturbetrachtung, ganz dem Leser überlassen werden. Gleich zu der Sichtung dieser, wenn auch nicht völlig neuen, in ihrer ungebrochenen Ganzheit dennoch folgenschwersten Propositionen geschritten: unbedingt wird man dreiste, prinzipielle Übertreibungen Verfassers abzulehnen

[5] Man vergleiche u. a. meine Abhandlung im Yearbook of the New Society of Letters at Lund 1924, 151 ff., namentlich S. 157, usw.

[6] *Inhaltlich* sind z. B. bei Hesiod der Typhonkampf (Marduk-mythos, AM. 25 ff.) und die Zeitalterfolge (durch Reitzenstein erwiesen), babylonisch-altorientalische Motive; die Pandora- und Prometheus-geschichten auch als alttestamentische Eva- (vgl. jetzt auch H. Türck, Pandora und Eva, Menschenwertung und Schöpfertum im griechischen und jüdischen Mythos, 1931) und Adamgeschichten (Headlon) bekannt; die Herakleserzählungen müssen aus gemeinsamer Quelle mit denen Simsons (Richter, 13 ff.) stammen; ähnlich liegt das Novellenmotiv Potiphars Weib auch der (homerischen) Bellerophongeschichte zum Grunde (AM. 50; ZATW 60 ff.; Ph. 400; Nochm. 4), usw. — *Formell* fallen als gemeinsame Züge auf: Namendeutungen „volksetymologischer" Art und überhaupt aitiologische Mythengeschichten; ehoienartige Listen bzw. Gedichte (ZATW); dualistische Personifikationen des ethischen Entweder-Oder; parallelismus membrorum (Ph. 410 f. und Hölderlin); astrologische Kalender (Ph. 398 ff.); („chorlyrische") Wiederholungs- und Symmetriebestrebungen (AM. 11, 16, 52: der Name Orient fällt nicht), hauptsächlich aber die Gesetz- und ὑποθῆκαι-Gebilde der Weisheitsliteratur, oft mit einleitender (und später fallengelassener) Erzählungseinkleidung des sittlich-erzieherischen Hauptteiles (s. einerseits: Prophet Hosea mit Bericht über seine anbefohlene Mésalliance, Pentateuch mit erzählender Einkleidung — tief in die Exodos — der Gesetzbestimmungen, Salomos Sprüche; anderseits: Hesiod mit der Perses-, und Theognis mit der Kyrnos-Geschichte, Χείρονος ὑποθῆκαι); usw.

haben, wie (1) jene — wenn auch nur uneingestanden geltende — Folgerungsweise, laut welcher griechische Werke, sobald sie eine grössere Anzahl mit orientalischer Literatur gemeinsamer Elemente aufweisen, sofort auch älter sein sollten.[7] Altertümliches *muss* nicht auch älter sein[8] und dichterische Fähigkeit, ja Absicht und Tendenz dürfen auch in Griechenland oder Ionien umsoweniger als zeitbedingt erachtet werden,[9] als auch die Möglichkeit u. E. nicht ganz ausgeschlossen ist,[10] dass diese „orientalischen" (oft eher nur nichttypisch-griechischen, unklassischen, primitiv-menschlichen) Grundlagen[11] zum Teil bereits die apriori gegebene, nur hie und da überwundene Universalerbschaft einer vor- und nichthellenischen, allerdings vielleicht auch den Altvorderasiaten verwandten Bevölkerung bilden.[12] Inzwischen hat D. nichteinmal bemerken wollen (Ph. 413), dass jene „beste antike Gesellschaft" — d. i. in erster Reihe die griechische Sophistik, — welche den Hesiod tatsächlich vor Homer setzte, solches gleichfalls nur aus falschen rationalistischen Vernunftsgründen zu tun pflegte, und dass auf diese Weise auch Theognis u. a. vorhomerisch sein müsste. Dieses Symptom eignet sich einfach *nicht* zum chronologischen Kriterium, und sicher älter als Homer sind im alten Griechenland nur namenlos vorauszusetzende poetische Genera: neben dem aiolischen Heldenlied und ionischen Novellismus, die Katalogepik, wie auch eine Art Lyrik und Dramatik, selbstverständlich; denn dass Homer speziell sein Handwerk besser verstand, — das hat eben seine Grösse ausgemacht.[13] — Aber ein ähnlicher Übergriff Dornseiffs, ein zu-subjektiv-modernes Hineinschauen in die Antike ist es auch (2), wenn „schöpferisch nachmachen" — nicht nur bei Stesichoros und für das 6-te Jahrhundert, sondern — unbemerkt-allmählich *überhaupt*, die Bedeutung von „überlegen spotten" erhält; so dass ihm schliesslich, bei der Allgemeinheit dieses παραποιεῖν-Prinzips, die griechische Dichtung immer und überall, diesen Grundton zu bejahen scheint.[14] — Und auch

[7] Es ist doch bloss ein Scheinbeweis, wenn Ph. 412 f. Hesiods Priorität daraus erschlossen wird, dass Erga 705 fast wörtlich = o 357 ist und dieser genügte selbst dann nicht, wenn D. Mülder z. B. nicht mit demselben überwundenen Rationalismus die Priorität der altionischen Elegie vor Homer zu „beweisen" vermocht hätte.

[8] S. Hagyomány és fejlődés (Tradition et progrès) Társadalomtudomány, 1935, 1, S. 35. ff. (100).

[9] S. auch EPhK 1935 : 26 ff. und vgl. oben 187.

[10] Von D. wird sie nicht in Betrachtung gezogen.

[11] Vgl. oben.

[12] Vgl. für die Religion (Kronos) Studi e Materiali 1932, 48 u. 189 ff. passim; für die Poesie (Führerkatalog) oben 1935 : 27_{12}. Jedenfalls rechnet Evans, The Minoan and Mycenaean Element in Hellenic Life, JHSt. 1912, S. 277 ff., sogar mit Epen in „praehellenischer" Sprache, welche dann in einem nachmykenischen „bilingual medium" übersetzt wurden und ihr Material so den Griechen übermittelten; doch man vgl. auch MP. Nilsson, Homer a. Mycenae 1933, S. 28 ff. usw.

[13] Ph. 413 sieht D. noch gesetzter, dass aus Hesiod frgm. 265 und aus dem Agon (bloss) die Zeitgenossenschaft Homers und Hesiods folge.

[14] „Homer war mindestens so keck wie Stesichoros" schrieb er mir, als ich brieflich auf E. Drerup's „Das fünfte Buch der Ilias" hinwies, wo die homerischen Götterszenen, ähnlich gegen die antike Wertung, schon im J. 1913 als ein bewusstes Spiel, „als kosmische Kontrast-

das war selbstverständlich (3) kein vereinzelter Zufall, dass D. sich mit dem „komischen Herakles" des — Stesichoros[15] gewissermassen korrigieren muste (AM. 59 f; — dann nach ZATW 70 und Pfeiffers Kritik: Nochm. 9): er hätte sich auf einem, bloss von seinem überregen Geist erschlossenen Gebiet vorsichtiger zu bewegen gehabt. Denn: der burleske Ton mag in Griechenland fürwahr, hie und da merkbar hervorgetreten sein, als Reaktion hauptsächlich gegen eine beängstigende grossepische Formgebundenheit, selbst im grossen Epos, wie das Drerup zeigt; doch tendentiöses Vorherrschenlassen dieses Tones *das* wird — gegen die Alten, — nur ein moderner Anachronismus sein können. Ja, die Schattenhaftigkeit dieser Gestalt des Stesichoros, welche D. anspornt, hätte ihn methodologisch — im Gegenteil — umso mehr nur zurückhalten müssen, dass er dem antiken Urteil über den „homerischen" Dichter widerspricht (vgl. AM. 35, 43, 56, 71) und jeden „chorlyrischen ὄγκος bei burleskem Inhalt in Mythenerzählungen" immer unerschütterlich sicher dieser Dichterpersönlichkeit zuschreibt. Ganz abgesehen davon, dass neulich der Dichter der chorischen Iliupersis, d. i. der Stesichoros katexochen, auch der modernsten Forschung wieder einmal, ganz so wie den Alten, nur als ein — die Linien der Geschichte nachzeichnender Homeriker erschienen ist.[16] Hiemit fiel indessen, zumindest im Prinzip, was zu Dornseiffs Vorstellung des 6-ten griechischen Jahrhunderts, Stesichoros als Klassikers des „merry old Greece", seines Nachahmers Kynaithos,[17] wie auch zu dem — schon von D. ziemlich eingeschränkten — Kontrast der heiterwitzigen schwarzfigurigen und

handlungen zu den heroischen Kampfszenen" hingestellt wurden (vgl. oben 1914 : 720 ff.). „Ernst" dürften bei D. etwa nur Pindaros und Aischylos geblieben sein.

[15] D. selbst spricht *gegen* diese Vermutung, indem er konsequent von jener „schwarzfigurigen Laune" vor 600 redet (AM. 68 usw.), welche schwerlich ohne gewisse Volkspossen vorzustellen ist. (Rhinthon's φλύακες sind natürlich kein Anfang!)

[16] L. Malten, Aineias, AfRW 1931, S. 47.

[17] Zweck und Anlage unserer Reflexion verbieten es näher auf die Einheits- und Verfassersfrage des Apollonhymnos einzugehen, welche in letzter Zeit ohnedem schon viel erörtet wurde (s. F. Altheim, Hermes 1924, 430 ff.; F. Jacoby, SB Berlin, 1933; H. Meyer, Hymnische Stilelemente in d. frühgr. Dichtung, Würzburg, 1933; Dornseiff auch *Was ist* ἔπαινος*?*, Ph. Wo. 1934, 559 f., usw.). Allenfalls steht heute, dessenungeachtet, dass das Gedicht als Einheit überliefert und bezeugt erscheint, die „öffentliche Meinung" mehr *gegen* die Einheit. Ja, auch die antike Tradition vom musischen Wettkampf in Delos zwischen Homer und Hesiod, mit je einem delischen bzw. pythischen Hymnos, spräche für die Trennung (vgl. Pfister, a. a. O., aber auch schon Philologus 1928, 9 und Ph. Wo. 1933, 941 f.), wenn noch Thukydides nicht tatsächlich — wie das auch Jacoby glaubte — „zahllose Apollonhymnen" gekannt hatte. Entscheiden können wird in dieser verwickelten Frage selbstverständlich in letzter Reihe unsere Inkompetenz; aber mit seiner Thukydidesdeutung (Nochm. 14 ff.) und auch den Platz der Sphragis, die Bedeutung der Verse 140 und 350 betreffend (AM.), mag D. recht haben: er ist schliesslich auch nur einen Schritt in der Richtung von Wilamowitz weitergegangen (s. besonders Nochm. 14). Ob dann des weiteren Kynaithos wahrlich in die Literaturgeschichte gehörte, — das wird doch selbst von D. (AM. 40 f.) als eine in zweiter Linie wichtige Frage angesehen.

der ernsten rotfiguren Vasen bzw. der diesen entsprechenden Epochen (AM. 55, 61, 69 f.) gehört; beträchtlich viel allenfalls.

Ist das aber einmal verschmerzt, so haben wir schon von D., ohne Weiteres, als wertvolle Ergebnisse dankend in Empfang zu nehmen (1) den klargelegten entscheidenden, altorientalischen Einschlag für die griechische Literatur, seit den ersten Anfängen;[18] wie hartnäckig sich auch der heutige Aufbau antiker Literatur- und Religionsgeschichte dagegen sträubte: Homer und Hesiod stehen als gebildete „Schriftsteller"[19] mitten in einer, Jahrtausende alten Tradition (Nochm., 4 f.) und sind heute vom Altorientalischen gesondert nicht zu interpretieren. Auch damit hat er (2) recht — womit er allerdings nur ein allgemein geltendes Prinzip auf Griechenland angewandt ausspricht, — dass es da keine folkloristisch apriori massiven Mythen gibt: immer handelt es sich nur um eine bald ernst, bald tragisch, bald idyllisch, bald komisch, bald spöttisch-ausgelassen, bald sensuell, bald parodisch schöpferische Mimesis, ein ewiges παρῳδεῖν d. h. παραποιεῖν mit einem (nur „potentiell") gegebenen Kern (AM. 55 und Ph. 397). Schliesslich stimmt auch die Feststellung (3), dass den — intellektualistisch und emotional-voluntaristisch gleichfalls tiefen — Griechen „das ironische Mitmachen und schmunzelndes Weitergeben einer Tradition, die die Wissenden durchschauen", ganz besonders charakterisieren muss. Wie hätte auch gerade das Volk der Sophistik und Skepsis keine Anwandlungen gehabt, die Relativität und Nebensächlichkeit eines jeden Wortes (μῦθος) zu bemerken und dieser Tatsache einen Ausdruck zu geben? Herodot z. B. hatte jedenfalls (vgl. AM. 86) reales mythoïdes Einwirken von Göttern für unmöglich gehalten und pflegte dessen ungeachtet am behaglichsten auf mythologische Auseinandersetzungen einzugehen. Doch das war „Natur" und kein Programm: einen Sport damit durfte höchstens Kallimachos getrieben haben.

Dies alles sind offenbar Tatsachen, mit welchen man in der Zukunft, ihrer Bedeutung gemäss, viel mehr wird rechnen müssen, als es bisher geschah. Aber auch jene, diese Tatsachen sozusagen krönenden Grundsätze, welche D. — zugleich auch als schöne Rechtfertigungen eines Spruchweisheitsforschers — so klangvoll geprägt und treffend angewandt hatte, verdienen es in das Herz und auf die Türpfosten eines jeden modernen Altphilologen, auf echt orientalische Weise, aufgeschrieben zu werden: „Das Verstehen ist später gewachsen als das

[18] Für das Spätere, in erster Reihe Platon, verspricht jetzt auch das Ann. de l'Inst. de Philol. et d'Hist. Orientale, t. III. (volume offert à I. Capart; erscheint Mai 1935) eine Zusammenfassung der bekannten Gedanken von J. Bidez, Influences orientales sur la pensée grecque. Für das Ältere sollte die Fühlung dringend hergestellt werden: mindestens nach der Richtung V. Bérard's (vgl. zuletzt in seiner Introduction à l'Odyssee I, 1933, S. 79 f.), dann mit Archäologie, Sprachforschung und den sich z. T. noch ziemlich widerspenstig gebärdenden „Verstärkungen" im Buche F. Schwenn's, Die Theogonie des Hesiodos, 1934; länger indessen dürfte eine entsprechende Ausbeutung der im Gange befindlichen vorderasiatischen Ausgrabungen auf sich warten lassen.

[19] Nicht ganz im modernen Sinne selbstverständlich, etwa das Gilgamesch-Epos und orientalische Sprüche lesend, wie sich das D. vorstellt; sondern wie das, unter ähnlichen Umständen, auch heute noch zu geschehen pflegte: durch Vermittler orientiert, vom Hören-Sagen, aus Inhaltsangaben usw. arbeitend (vgl. auch oben 1935: 27 f. und jetzt u. a. auch Bérard, S. 81.).

Sagen, das Würdigen später als das Machen" (AM. 14). — „Man war mit der griechischen Frühzeit ohne Kenntnis des alten Orients ungefähr so daran, wie Romanisten und Germanisten dem frühen Mittelalter gegenüber stehen würden, wenn jede Kunde über die griechisch-römische Antike verloren wäre" (Nochm. 3, vgl. auch Ph. 398₄) und „Das Fehlen der bildnerischen Menschengestaltung ist kein Einwand, mit dem man den Kosmos der phönikisch-syrisch-palästinensisch-karthagisch-islamischen Kultur abtun kann" (Nochm. 5.). — „Sapere aude... Aber dass wir die vorschnellsten und spitzesten Findigkeiten des Rationalismus mitschleppen und uns damit den Zugang zu der Gestalt der schönsten alten griechischen Dinge versperren, ist absurde Scholastik" (Nochm. 17) und „Den Homer mit dem Messer in der Hand lesen, ist Unfug" (AM. 48); usw. Alles in Allem dürfte sich da das Dichterwort *dimidium toto munere maius* tatsächlich wieder einmal bewährt haben. *K. Marót.*

Martinovics „Mémoires Philosophiques" című könyvének nyomdája.

A Martinovics Jos. Ignácnak tulajdonított *Mémoires Philosophiques ou la nature dévoilée* című könyv kiadási helyéül, nyilván a cenzúra megtévesztésére, London van feltüntetve. A könyv alaposabb átvizsgálásánál bizonyos nyomdatechnikai jelek a voltaképeni kiadási hely felfedezéséhez is elvezetnek. Az I. jelű ív osztrák, kétfejűsasos vízjele a császárság kultúrkörébe tartozó területre utal, az 5. l. 25. sorában lévő *i*, amely egy áthúzott *l* (l) áttöréséből keletkezett, és a 160. l. 34. sorában lévő *ó* lengyel nyomdáról beszél. Martinovics Lengyelországban nyomott latinnyelvű munkái közül a *Dissertatio physica de altitudine atmospherae* (Leopoli, 1785) nagyobb kurzív betűtípusa azonos a M. PH. 2 l. ídézetének típusával, kisebb dűlt betűi a Mémoire szövegének dűlt részeivel, első ívének vízjele a Mémoire B. ívének vízjelével (az első lap PROPATRIA felírása a 21. és 27. lapokon). Az Oratio funebris (Leopoli, 1791) 2. lapja és a M. PH. 2. lapja két-két betűtípusa azonos (fametszeteik is hasonló stílusúak).

Ezek a pozitív egyezések egészen valószínűvé teszik, hogy a lembergi egyetemi tanár, Martinovics ezt a művét is Lembergben, „Typis Pillerianis" nyomatta. *Ortutay L. Gyula.*

*

L'imprimérie des Mémoires Philosophiques de Martinovics. — *L'auteur démontre par des preuves typographiques que les M. Ph., ouvrage de l'abbé Martinovics où l'auteur expose ses idées matérialistes en narguant par sa publication clandestine la censure autrichienne, furent imprimés à Lemberg sur les presses de Piller.*

L.-J. Ortutay.

HAZAI IRODALOM.

Modern nyelvoktatás.[1]

Óvakodjunk a túlzásoktól; ha a folyóról van szó valamely irodalmi értékű szövegben, semmi esetre se töltsük az időt avval, hogy a folyónak minden válfaját vagy minden tulajdonságát az illető idegen nyelven egyszerre felsoroljuk.

[1] L. EPhK. 1934, 205. l.

Ha 12—14 új szavunk van a táblán, igyekezzünk termékeny asszociációkat teremteni az etimológia, a szinonimák stb. segítségével, de csak módjával. Ne bonyolítsuk dolgunkat. Tanuljuk meg, azaz töltsük meg fogalmi tartalommal 12—14 új szavunkat és ne nehezítsük munkánkat azzal, hogy még másokat is csoportosítunk mellé jük. Ha marad időnk az óra végén, foglaljuk az új szókat apró magyar mondatokba és ismételtessük meg ezeket francia nyelven. Ilymódon sikerül annyira-amennyire megbarátkoztatni tanítványainkat az új szóanyaggal. Otthon már nem lesz más dolguk, mint hogy az olvasmányrésszel kapcsolatban néhányszor átismétlik. A következő óra elején következik az igazi begyakorlás: a tanár először külön is kérdezheti a szót, azután mondatba foglalva és pedig ugyanazt a szót többféleképen, először az olvasmányhoz kapcsolódó, talán elvont értelmének megfelelő, majd konkrétebb jelentéséhez alkalmazkodó mondatba. Így elérhetjük azt, hogy a tanuló az új szót valóban a maga fogalmi tartalmával fogja asszociálni. Nem lesz kénytelen kapcsolat nélküli szavakat megtanulni.

Igaza van a szerzőnek, mikor azt állítja, hogy a tanár sokszor előre adja fel a tanulóknak a szókat, még mielőtt a megfelelő olvasmányrészt tárgyalták volna. Ezt az eljárást, vagyis a mechanikus szótanulást, Lux Gyula kárhoztatja, ámde mikor később a munkaiskola eljárásmódjairól szól, szemrebbenés nélkül írja le: feladunk néhány ügyesebb tanulónak kidolgozás végett valamely olvasmányrészt, megtanultatjuk velük a szavakat, stb. Vajjon hogyan lehetséges ez? Hiszen a szótanulás szellemtelen, gépies munka! Vagy talán azt reméljük, hogy a magára hagyott fiú az ismeretlen szókat mondatokba foglalja és úgy gyakorolja? De vajjon honnan tudja a tanuló, hogy helyesen alkalmazza-e a szót? Amit elítélünk általában, azt a munkáltató oktatás kedvéért itt újra jogaiba iktatjuk: *a mechanikus szótanulást.*

A beszédkészség elsajátítása végett beszédgyakorlatokat kell tartanunk. Ezek a beszédgyakorlatok azonban, mondja a szerző, élesen különböznek a nyelvtani gyakorlatoktól, mert míg emezekben csak bizonyos nyelvtani szabályok bevésése a cél, amazokban az összefüggő beszéd elsajátítására törekszünk. Én azt hiszem, kár volt a nyelvtani gyakorlatokat itt ilyen erősen szembeállítani a beszédgyakorlatokkal. A nyelvtani gyakorlat célja igen sokféle lehet, a beszédgyakorlat viszont, az eljárást tekintve, csak egyféle. Nyelvtani gyakorlatok folyhatnak a legkülönfélébb helyettesítő vagy átváltoztató eljárások útján is, de *a beszédgyakorlatok lényegükben csak társalgások lehetnek.*

A szerzőnek igazat kell adnunk akkor, amikor a szokásos kérdéseket s feleleteket, amelyekben a feleletek *csupán a kérdés szavait ismétlik meg, nem tekinti öntevékenységnek.* Van azonban a problémának egy másik oldala is. Az olvasmány szavait és kifejezéseit be kell gyakorolnunk, arra kell törekednünk, hogy a tanuló azokat használni is tudja. Már most hogyan érhetnők el ezt jobban, mint állandó ismétléssel? Ha a tanuló a maga feleletében okosan és folyékonyan, tehát értelmesen, ismétli a kérdésben megadott szavakat s kifejezéseket, akkor voltaképpen eredményes munkát végzett: tudja használni és megfelelő fogalmi tartalommal megtölteni az új szókat és kifejezéseket. A tanulók nagy többsége gyöngébb elemekből áll, akiktől nehezen kívánhatjuk, hogy önálló mondatokat alkossanak. Nagyon örülhetünk, ha tanítványaink, különösen az első években, az olvasmányszöveg szavaival önálló kérdéseket tudnak szerkeszteni. Evvel már elég alkalmuk nyílik öntevékenységre.

Dialóguson — természetesen az olvasmány alapján — szerkesztett apró beszélgetéseket kell érteni. Ámde az ilyenek megalkotása nem mindig egyszerű. A tanár útmutatása is szükséges. A szerző szerint az önállóan szerkesztett párbeszédeket a tanulók az osztály előtt előadják, ha lehet, jelmezben. Furcsa azonban az a tanácsa, amely szerint a gyöngébb tanulókat is szóhoz kell juttatni, mert különben elveszítik kedvüket. Ebben az intelemben akaratlan meghúzódik az eljárás legfőbb kritikája. A szerző oly magas követelményeket állít fel, hogy azoknak csak igen értelmes fiúk felelhetnek meg. Már pedig *a tanítás nem a lángelméknek* szól, hanem a gyöngébb képességű tömegnek. Elsősorban azokat kell munkára ösztökélni, akik lomhák vagy gyöngék és a jobbakat emezek javítóinak kell tekintenünk. Nem válogatott tanulókkal dolgozunk, hanem mindenféle képességű növendékkel és erre nagyon tekintettel kell lennünk, mikor önálló mondatszerkesztéseket kívánunk.

A *külön nyelvtani órát* a szerző gyűlöletesnek tartja és azt kívánja, hogy az olvasmányból kiindulva tanítsuk meg az új formákat, sőt egyes tanulók már az olvasmány tárgyalása közben is felírhatják a táblára az új nyelvtani formákat, hogy azok alapján azután eljussanak a nyelvtani törvényhez. Én itt hangsúlyozni kívánom azt, hogy az olvasmány tárgyalását magát külön kell választani a nyelvtantól. Mikor az olvasmánnyal tartalmi és tárgyi szempontból foglalkozunk, akkor nem szabad a figyelmet a nyelvi és esztétikai szépségektől nyelvtani magyarázgatással, kitérésekkel elterelni. Csak az olvasmány teljes letárgyalása után gondolhatunk a nyelvtani kiaknázásra. Hogy ezt külön nyelvtani órán vagy a rendes óra második felében végezzük-e, az szerintem nem a legfontosabb. Minden azon fordul meg, hogyan és milyen módszeres eljárással végezzük feladatunkat. A külön nyelvtani óra sem lesz unalmas, ha a helyes eljárással megtalált új szabályokat szóval és írással (a táblán és egyúttal a füzetekben) okosan begyakoroljuk.

A *fordítás* kérdését nagy tapintattal kezeli a szerző. Az idegen nyelvre való fordítást inkább a felső osztályokba utalja. Az alsóbb osztályokban szerinte a tanulók ilyen munka közben csak kínlódnak. Én azonban azt hiszem, okkal-móddal a gyakorlásnak ezt az eszközét is alkalmazhatjuk, persze alsóbb osztályokban az iskolai közös munka során.

Az idegen nyelvi szöveget a szerző szerint csak akkor kell a tanuló anyanyelvére lefordíttatnunk, ha a tanuló előtt nem teljesen világos az értelme. Időnként azonban, mondja a szerző, rendszeres fordítási gyakorlatokat kell végeznünk, már csak azért is, hogy a tanuló az életben eléje tett levelet vagy más iratot szépen és könnyen le tudja fordítani. A nevelőiskola tanára itt valóban kissé szégyenülten takarja el arcát. Hát annyira a hasznosság elvének rabjai lettünk, hogy a fordításnak elmeképző, stílusfejlesztő, szépérzéknövelő műveletét pusztán azért végezzük, hogy a szomszédasszony levelét le tudjuk fordítani saját anyanyelvünkre?

Az *anyanyelvre fordításnak* nagy jelentősége s értéke van: vele jutunk el az idegen szöveg teljes megértéséhez, vele szoktatjuk tanulóinkat arra, hogy becsületes és egész munkát végezzenek, vele kényszerítjük őket arra, hogy idegen gondolatot tetszetős és világos anyanyelvi formába öntsenek. A gondolatait választékosan és világos módon kifejező művelt ember kialakításához járulunk hozzá akkor, ha gondosan fordíttatunk.

Az *olvasmánytárgyalást* a szerző szokatlan és elvi szempontból kifogásolható módon végzi. Két-három tanuló előre elkészül a kijelölt olvasmányrészről otthon. Kiírják és megtanulják a szavakat; de megtanulják (horribile dictu!) magát a szöveget is könyv nélkül. A következő órán az egyik tanuló az osztály elé lép és felolvassa a tárgyalásra kerülő olvasmányrészt, a tanulók rögtön utána karban megismételik és csak ezután következik az ismeretlen szavak megvitatása, a fordítás, stb.

Tehát 2—3 tanuló tanári munkát végez az öntevékenység örve alatt. Szavakat és egészen új szöveget magol be otthon. Vajjon szabad ilyesmit megengedni egy-egy tanulónak, mikor az osztályt magát mindettől a legféltékenyebben óvjuk? Próbaképen megkísérelhetjük, hogy egy tanuló irányítsa az olvasmánytárgyalást, de azt készítsük elő mi magunk. Adjuk meg a szükséges irányítást, figyelmeztessük a tanulót a nehézségekre. De vajjon egy-egy tanuló öntevékenysége már megmenti-e a munkáltató oktatás elvét? Vajjon nem a legszebben nyilvánul-e meg ez a ma oly sokat hangoztatott elv, ha a tanárral együtt az egész osztály kutatja a nehézségeket és javasol vagy talál megoldást? Furcsának tartom azt is, hogy a tanuló bemutató-olvasása után rögtön megszólal a kar. Hiszen még meg sem győződtünk róla, vajjon minden szó helyes olvasására figyelmes lett-e minden tanuló? Aztán meg roppant nehéz azt kívánni a tanulóktól, hogy még kellőleg meg nem értett szöveget szajkózzanak egyszeri hallás után. A karban-olvastatás akkor következzék, amikor a tanulók már értik a szöveget. Csak akkor várhatunk tőlük értelmes, hangsúlyos és színező olvasást.

A házifeladatok között szerepel a tárgyalt olvasmányrész könyv nélkül való megtanulása. Ezt a követelményt veszedelmesnek tartom éppen a sokat hangoztatott túlterhelés szempontjából. Idegen nyelvi szöveg pontos megtanulását csak akkor kívánhatjuk meg, ha azt kellőleg begyakoroltuk, nem egy, hanem két, sőt három órán, így pl. valamely költemény első vagy második versszakát csak akkor tanultassuk meg könyv nélkül, ha már legalább is az ötödiknél tartunk és közben az órán újra meg újra elolvastattuk az első, második, harmadik stb. versszakot; mert valamely olvasmánynak részletekben való tárgyalása közben az olvasást szerintem üdvös dolog mindig elölről kezdeni. Tehát nemcsak az új részt kell olvastatnunk, hanem mindig az egész olvasmányt elölről.

Nagyon veszedelmes eljárásnak tartom a *szándékos hibák* gyártását. Könnyen megeshetik, hogy a tanuló a tanár ajkáról hallott ilyen szándékos hibát jegyzi meg és nem a tanuló adta helyes formát. Fölösleges mesterséges módon hibákat előállítani. Hiszen ilyenek mindig akadnak bőven és jól irányított osztály meg fogja őket találni a tanár részéről jövő külön felszólítás nélkül is.

A szerző idézi Rudolf Münch művéből az olvasmány tárgyalására vonatkozó részt. A tanulók végeznek minden munkát, a tanár a padok mögött áll és figyel. Szegény kuckóba állított tanár, hová tünt el régi dícsőséged? Lám, sutba dobták minden lelkesítő és sugalló erődet, nem kíváncsiak többé gondolattermelő és nevelő egyéniségedre. Lomtárba kerültél, mint annyi más ócskaság! A kuckóban álló tanárra, azt hiszem, nekünk sem érdemes több szót vesztegetnünk.

Az írásbeli gyakorlatoknak igen nagy szerepet juttat a szerző; és ezt fölöttébb helyeselnünk kell. Szerinte nem szabad egy órának sem elmúlnia irásgyakorlatok nélkül. Tökéletesen egyetértek vele. Amde az eljárás egyik módja, amely nála jól bevált, engem sehogyan sem elégít ki. Nála ugyanis három tanuló már a tanítás megkezdése

előtt, tehát a tízperces szünetben, ír a táblára. Közülük egy a tárgyalandó olvasmány szavait. Először is a tízperces szünet a tanulók pihenésre való, szellemi munkát ilyenkor nem szabad velük végeztetni; másodszor pedig a tárgyalandó olvasmány ismeretlen szavait nem írhatják fel a táblára, mert hiszen azokat az olvasmány feldolgozása közben közös akarattal állapítjuk meg. A tanulók maguk mondják meg, melyik szavakat nem ismerik. Az írásgyakorlat leghelyesebb módja szerintem az, ha az óra végén, az utolsó tíz percben, rendszerint a tárgyalt olvasmányrész szavainak s kifejezéseinek begyakorlása végett apró mondatokat, kérdéseket s feleleteket íratunk fel a táblára. A mondatokat az osztály közös munkával kijavítja, majd egy tanuló tollbamondása alapján az egész osztály beírja füzetébe.

A házifeladat kijavítására alkalmas módnak látszik az, hogy valamelyik tanuló felírja óra elején (de nem a tízperces szünetben) a táblára a házifeladatot. A táblán levő szöveg megvitatása alapján a tanulók kijavítják házi dolgozatukat. Olyan eljárás is képzelhető, hogy mondatonként felolvastatjuk a házifeladatot egyes tanulókkal és azután közös megbeszélés alapján állapítjuk meg a helyes megoldást.

A szerző első és második német nyelvi mintaórája ellen vajmi kevés kifogást lehetne tenni. Meglepő azonban az a követelménye, hogy már a második német órán énekeltessünk valami német dalt a tanulókkal. Hadd frissüljenek, hadd üdüljenek! A szerző szerint nem baj, ha a tanulók nem értik pontosan a szöveget. Nem-e? De hiszen akkor benne vagyunk a papagájmódszerben. Megvárhatjuk nyugodtan a tizedik vagy a tizenötödik órát, hogy kellő szó- és szóláskészletre és némi nyelvtani tudásra támaszkodva, olyan dalocskákat taníthassunk meg, amelyeket a tanulók már meg is értenek.

A szerző a második osztályban is tartott mintatanítást. Itt csupán az a megjegyzésem, hogy az olvasmánytárgyalás közben is ír néhány tanuló a táblára, az olvasmánytárgyalás fontos munkájában tehát nem vesz részt, a begyakorlás és bevésés áldásaiban sem részesül és az óra végén mégis felkapja házifeladatul az első négy mondatot.

A szerző egy mintaórában bemutatja, miképen képzeli a német nyelv tanítását a felső fokon. Itt is feliratja előre a tárgyalandó olvasmány ismeretlen szavait a táblára. Honnan tudja a munkáltató oktatás híve, hogy a tanulók milyen szavak felírásában fognak megállapodni? Hátha ismerik már a felírt szavakat? Vagy rájuk erőszakoljuk az új szavakat? És nem velük folytatott eszmecserében állapítjuk meg, melyik az ismeretlen s melyik az ismert szó? Hiszen ilyenkor sok tanuló még azt is meg tudja mondani, hogy némely ismeretlennek vélt szó melyik olvasmányban fordult már elő. A leckét egy tanuló kérdezi ki olyformán, hogy az előző órán feldolgozott olvasmányrészből kérdéseket intéz társaihoz és közben a nyelvtani ismeretek felől is puhatolódzik. Tehát összekeverjük az olvasmány tartalmi feldolgozását a nyelvtan gyakorlásával! Holott a kettőt el kell választanunk egymástól. A szavakat, igen helyesen, mondatokba beágyazva kérdezi a tanuló; de sajnos, még harmadik képzősök is ilyen egyszerű és magyarul rosszul megfogalmazott mondatokat ismételtetnek meg németül: „Ezen az asztalon fekszik egy olcsó könyv"; „A kezemben van egy értékes könyv."

Lessing „Der Geizige" című meséjét tárgyalják. Előbb a kellő atmoszféra megteremtése végett a tanár, igen helyesen, Lessingről és műveiről beszélget egészen röviden a tanulókkal; majd a mese címét magyarázzák meg. Én a magam részéről tartózkodnám az ilyen kérdésektől, mint „Wer kennt einen Geizigen?" Ebből igen gyakran sértő ízű

feleletek származhatnak. A tanár bemutató olvasása után megállapítják, vajjon mindenki megértett-e mindent. Azután karban olvassa az egész osztály a mesét. Utána rögtön következik a dramatizálás. Csodálatos osztály! Egyszerre megérti az olvasmányt, rögtön elolvassa karban és már párbeszédbe is foglalja. Én a magam részéről néhányszor elolvastatnám mondatonként a szöveget gyöngékkel is és csak azután térnék rá a karban-olvastatásra; a dramatizálással pedig mindaddig várnék, amíg egy következő órán be nem gyakoroltam a tanulókkal az olvasmány szavait és kifejezéseit.

A párbeszéd elhangzása után kijön egy tanuló és kérdéseket intéz társaihoz. Szintén igen nehéz és vajjon hány gyönge tanuló tud majd felelni? Közben néhány tanuló a táblára írt mondatokat; ezeket a mondatokat most közösen kijavítják és elemzik és nyelvtani magyarázatokat is adnak. Evvel az olvasmány tárgyalásának vége. A nyelvtani fejtegetések előtt helyes lett volna az olvasmány nevelő értékeit kiaknázni. Vajjon nevelő-iskolában nem ez a legfontosabb-e?

A szerző Otto Schmidt „Methodik des französischen Unterrichts" című könyve alapján francia mintaórát állít össze: 45 perces órából csupán 15 perc jut a házi feladatra, tehát az előző órán tanultak számonkérésére, 28 perc az új anyag tárgyalására és 2 perc a házifeladat kitűzésére. Én azt hiszem, az előző órán végzett anyag olyan tüzetes átismétlést kíván, hogy a 15 percből bátran csinálhatunk akár 25-öt is. Schmidt eljárásával és jótanácsaival általában egyetérthetünk; talán csak azt nem értjük, miért kell az új olvasmányrészt csukott könyvek mellett feldolgozni? Vajjon olyan kitűnő felvevő-e a fül, hogy más segítőeszközökre nincs is szüksége? Néha-néha így is eljárhatunk, de szabállyá nem tenném, különösen a gyönge akusztikus felfogású tanulók miatt nem.

Mindezekkel a megjegyzésekkel nem az volt a célom hogy Lux nagy szorgalommal és szép olvasottság alapján megírt könyvének értékét kisebbítsem; csupán szükségesnek tartottam egy másik álláspont igazát is vitatni. Lehet talán úgy is tanítani, ahogy Lux e könyvében magyarázza, de kétségtelen az is, hogy a boldogulásnak más útjai is vannak. A munkáltató tanítás elvének rendületlen épségbentartásával hirdetjük, hogy a túlzásokat kerülnünk kell, a tanár irányító, vezető, eszméltető, sőt sugalló erejű egyéniségét nem szabad az osztály éléről a háttérbe szorítani és a nyelvi anyagot sokkal nagyobb elmélyedéssel kell gyakorolni és bevésni, mint Lux javasolja, sőt a nevelő-oktatásnak is sokkal tágabb teret kell nyujtanunk, mintsem Lux könyve mutatja. A középiskolának nevelnie kell. Sok tanuló talán elfelejti élete során a német vagy a francia nyelv középiskolai anyagának jó részét, de az az erkölcsi és esztétikai épülés, melyet Goethe, Schiller, Racine, La Fontaine, V. Hugo olvasása nyujtott neki, sokszor talán öntudatlanul is örök lelki kincse marad.

Szent meggyőződésünk, hogy kritikai megjegyzéseinkkel nem ártottunk, hanem inkább használtunk egy alapjában véve helyes oktatási elvnek, amelynek csupán szélsőségeitől akarnók megóvni pályatársainkat.

Bármily határozott volt is azonban bírálatunk, a könyv írójától nem tudjuk megvonni buzgó munkásságán érzett őszinte elismerésünket.

Petrich Béla dr.

*

Les méthodes récentes dans l'enseignement des langues modernes.

L'auteur d'un ouvrage pédagogique récemment publié, M. Jules Lux, veut fonder d'une manière absolue sur le principe de l'école dite

active tout l'enseignement des langues vivantes. Dans sa critique M. Petrich tâche de mettre en garde les jeunes professeurs de langues vivantes contre les excès d'un principe en somme juste, mais qui, poussé à ses conséquences extrêmes, menace d'anéantir tout travail régulier et méthodique. Il est hors de doute qu'il faut en appeler le plus possible à la spontanéité des élèves et qu'il faut avoir recours de temps en temps à leur amour du mouvement et de l'action, mais sans se laisser aller à des exagérations qui menaceraient de faire sombrer tout travail scolaire dans le ridicule. Il faut absolument que le professeur reste l'esprit directeur de tout travail en classe. L'enseignement d'une langue doit forcément avoir en vue des buts pratiques, mais non pas exclusivement comme M. Lux serait tenté de le croire; il ne faut jamais oublier au contraire qu'en enseignant une langue vivante, on doit cultiver en même temps l'esprit et le coeur des élèves, et que, par conséquent, cet enseignement doit se fonder en grande partie sur les meilleurs ouvrages littéraires écrits en cette langue. L'école secondaire ne devra jamais s'abaisser à se contenter de jouer le rôle purement pratique d'un cours de langue pour adultes. Elle devra toujours se souvenir des nobles principes d'éducation exprimée avec tant de justesse par l'idée des „Humanités modernes".

Dans le seconde partie de son compte-rendu critique, M. Petrich s'élève contre certaines tendances de l'ouvrage, qui paraissent menacer l'unité en même temps que l'intensité du travail dans une classe. Il s'y agit en effet d'élèves qui écrivent au tableau noir, pendant que le maître discute avec la classe une nouvelle lecture; d'autres fois on y voit un élève diriger tout le travail de la classe sans y avoir été préparé par le professeur, ou bien on voit s'organiser des discussions sur des sujets librement choisis.

Il convient néanmoins de rendre cette justice à M. Lux qu'il a réuni avec un zèle infatigable tout ce qu'on a dit et écrit sur l'extension des principes de l'école active à l'enseignement des langues vivantes. Tout ce qu'il y a de juste et de raisonnable dans les idées qu'il nous expose, il faut se hâter de se l'approprier, sans toutefois se laisser entraîner à des exagérations nuisibles au travail fructueux d'une classe.

Förster Aurél: *Az aristotelesi ú. n. Parva Naturalia szerkezete és keletkezése.* — (Értekezések a nyelv- és széptud. o. köréből. M. Tud. Akadémia. XXV. 1. Bpest. 1932.)

Tervszerű egységet alkotnak-e a — későbbi középkori elnevezésük után — Parva Naturalia címen ismert munkái Aristotelesnek (De sensu, De memoria, De somno et vigilia, De insomniis, De divinatione per somnum, De longitudine et brevitate vitae, De iuventute et senectute, De vita et morte, De respiratione) és ezzel összefüggően: *egységes fogalmazású-e* közös bevezetésük vagy sem, — e problemával foglalkozik Förster professzor akadémiai felolvasásában.

Már az ókorban megoszlottak a vélemények a sorozat egységére vonatkozólag: vannak oly kéziratok, melyekben a De sensu, De memoria és az álomról szóló értekezések után zoologiai munkák következnek s csak ezek után a Parva Nat. többi részei; mások azonban — így Aphrodisiasi Alexandros is — az egység hívei. Az újabb kutatók is túlnyomóan, így Werner Jaeger is, ki azonban a Parva Nat.-t a De anima-val szemben (mely szerinte *tisztán* psychologiai jellegű) *psychophysiologiai* irányúnak tartja, mert a lelki jelenségeket úgy gondolja át, mint a testével természeti-törvényszerűséggel összekötött lélek affekcióit. Förster professzor itt Aristoteles mély megértésével cáfolja meg Jaeger

fölfogását, kimutatván, hogy psychologia és psychophysiologia ilyen szembeállítása nem egyeztethető össze Aristotelesnek a lelki életről való fölfogásával: nála a lélek az élő, szerves test formája, alkotó elve; föl sem szabad vetni a kérdést: egy-e a test és a lélek, mint azt sem: egy-e a pecsétben a viasz és a formája; *lelki* tevékenység = *élet*-tevékenység; az ellentét, mely az újabbkori filozófiában *tudati* és *fizikai* jelenségek közt fennáll s melynek alapján különbséget teszünk „tiszta" lélektan és psychophysika között, Aristotelesnél ismeretlen. *Nála „lélek" életet, nem tudatot* jelent. *Minden életnek a lélek a forrása.* — Igen fontos elvi jelentőségű megállapítások ezek s különösen figyelemreméltóak, ha meggondoljuk, hogy még W. Jaeger is, ki Aristoteles egyik legmélyebb ismerője, mily idegen szempontot vitt be interpretációjába.

Mi éppen Förster prof. indítása alapján próbáljuk meg ezt a — a Parva Nat. olvasása folyamán mind szélesebben és mélyebben igazolódó, Aristoteles igaz megértésére valóban termékeny — felfogást végiggondolni s így más eredményre jutunk, mint a nagyérdemű szerző, ki (a 9. o.-tól) mégis különbséget tesz Aristotelesnél lélektan és élettan között. Miután u. i. (10. l.) felsorolta a „De anima" tartalmát — emeljük ki fontossága miatt, hogy a lélek tehetségei közt ott szerepel a θρεπτικόν *(a táplálkozás, növés-fogyás, nemzés,* tehát: *a vegetatív élet szabályozója, forrása),* a κινητικόν κατὰ τόπον (a helyváltoztatás lelki forrása), — így folytatja: „Minden *egyéb* élettevékenység, mely a lélek alaptehetségeinek működése körén *kívül* esik, már nem tárgya a psychologiának." „E szerint a lélektan körébe tartoznak a P. N.-t alkotó dolgozatok közül: a De sensu és De mem." „Egészen más jellegűek azok az életfunkciók, melyekkel a P. N. többi részei foglalkoznak." S kifejti, hogy az alvást nem lehet semmiféle lelki tehetség funkciójának tekinteni, hanem valami bénulás-féle állapotnak; a hosszú- s rövidéletűség nyilván nem psychologiai probléma, az élet s halálról szóló mű pedig mindjárt az elején expressis verbis kizárja a szorosabb értelemben vett psychologiai szempontokat. Íme, szerzőnk most már a mai álláspontra helyezkedve bontja meg a P. N. szép egységét.

Vegyük sorra állításait. Ha a θρεπτικόν a táplálkozás, növés, fogyás, nemzés szabályozója, ha a mozgató tehetség is ott szerepel a lelki képességek között, akkor *hol van olyan élettevékenység, mely a lélek alaptehetségei körén kívül esnék?* Ez már azért is lehetetlen, mert a lélek általában az élet elve, forrása. (ἀρχὴ τῶν ζώων, De an. I. l. 402a 6.) De, hogy szemléltető példát hozzunk fel arra, miben áll a ψυχή működése, vegyük a De an. 416 a (1—18. sorig)-ban foglaltakat. Itt Empedokles-szel szemben, aki a növények növekedését materialistikus-mechanikusan azzal magyarázta, hogy lefelé földszerű alkatrészeik eziránvú természetes hajlama, felfelé a tűzszerűek természetes törekvése folytán nőnek, az a fő-ellenvetése, hogyha más tényező a növekedésnél nem szerepelne, *mi tartaná össze* e két szét-törekvő elemet? Kell valaminek lenni, ami szétszakadásukat megakadályozza: ez a szabályozó tényező a ψυχή; ez tehát a növekedés és általában a táplálkozás igazi oka. S itt még megcáfolja azokat is, kik szerint a *tűz* volna oka a táplálkozás és növekedésnek (minthogy ez mintegy *önmagát* táplálja és gyarapítja). Mindenesetre συναίτιον (kísérő mechanikus ok) lehet (aminthogy a — tűztől megkülönböztetett — *természetes melegség* szükséges mechanikus feltétele ez életfolyamatoknak Aristoteles szerint, kinél minden tevékenysége a ψυχή-nek, másik oldalról nézve, egy fizikai, mechanikus folyamat), — de az igazi ok: a ψυχή, hiszen: a tűz, míg csak táplálékra

akad, *határtalanul* növekszik, az élőlények növekedésének ellenben *határa* és *aránya* van (*πέρας* καὶ *λόγος* μεγέθους τε καὶ αὐξήσεως): ezek pedig a ψυχή művei. Íme a szervezet önszabályozó faktora, ami az egységet, törvényszerű rendet, összefüggést létesíti, fenntartja, az egész szervezetet, mint ilyen egységet, kifejleszti: ez a ψυχή. De gen. anim. II. 14., 740 b 12 skk.-ben mondja Aristoteles, hogy a θρεπτικὴ ψυχή, miként a már kifejlett élőlényekben a növekvést okozza, úgy kezdetben magát a szervezetet fejleszti ki (először a szívet s í. t): „οὕτω καὶ ἐξ ἀρχῆς *συνίστησι* τὸ φύσει γιγνόμενον". S már a magzatban megvan a θρεπτικὴ ψυχή; ez az élet oly foka, mint a növényeké (melyektől az αἴσθησις-t Aristoteles elvitatja). Általán a nemzés is a θρεπτικὴ ψυχή funkciója, mint az élet alapforrásáé: ἡ γὰρ θρεπτικὴ ψυχὴ . . . καὶ πρώτη καὶ κοινοτάτη δύναμίς ἐστι ψυχῆς, *καθ' ἣν ὑπάρχει τὸ ζῆν ἅπασιν*, ἧς ἐστὶν ἔργα *γεννῆσαι* καὶ τροφῇ χρῆσθαι. — S ez épp Aristoteles nagy meglátása, hogy — miként a modern biológia — egy *lelki* szabályozó, életadó és — fejlesztő principiumot tesz fel, mely a szükségletekhez képest alakítja ki a szerveket s egy egységes forma szerint szabályozza az élőlény tevékenységeit. Szerintünk *elvileg* lehetetlen, *elképzelhetetlen* egy ily gondolkozásmód számára oly élettevékenység, mely a lélek alaptehetségei körén *kívül* esnék!

S ha a részletekbe megyünk: még a mai psychologia szempontjából is erőszakolt dolog az alvást a lélektan köréből kiutasítani: az alvás föltételei, lefolyása, intenzitásának hullámzása, — nem is szólva az álmokról — ugyancsak foglalkoztatják a lélektant; Aristotelesnél pedig a mondottak alapján is, mint élettani jelenség a psychologia körébe tartozik, de tárgyalásmodora is folyton utal a lélekre: így az 1. f.-ben (De somno 454 a b) azt kutatja, hogy az álom a léleknek vagy a testnek állapota-e s megállapítja, hogy, mivel az *észrevevés* megléte vagy hiánya a jellemzője az ébrenlét és álomnak, ez pedig lelki-testi tevékenység, így az ébrenlét-álom is lelki-testi állapot. S mivel az észrevevés képességével függ össze, nem lehet meg a növényekben ez az állapot-váltakozás, mivel azok szerinte csupán a vegetatív lélek (θρεπτική) fokáig jutottak el.

Az *élet-halálról* szóló mű megint nem zárja ki a lélek folytonos tekintetbevételét.

Mindjárt az 1. és köv. f.-ben keresi a lélek székhelyét és megállapitja, hogy a vegetatív és érzékelő lélek székhelyének egy helyen, a középen: a szívben kell lennie. A 4. f.-ben szép példája annak, hogy minden életjelenség *testi-lelki* Aristotelesnél, a szív melegének tárgyalása: Az állati test természetes melegének forrása a szív, ha tehát ez kihűl, beáll a halál, azért is, mert a „*a lélek is itt lobbant mintegy lángra*". (καὶ *τῆς ψυχῆς* ὥσπερ *ἐμπεπυρευμένης* ἐν τοῖς μορίοις τούτοις.) Egyik oldalról nézve: élet-lélek, másik oldalról: természetes meleg, de az előbbi a szabályozó. (U. ez a felfogás nyilvánul pl. u. itt a 6. f. elején: ἐπεὶ δὲ πᾶν ζῷον ἔχει ψυχήν, αὐτὴ δ' οὐκ ἄνευ *φυσικῆς* ὑπάρχει *θερμότητος*.)

Am a sorozat utolsó s leg-„testibb"-nek látszó értekezése: περὶ ἀναπνοῆς, sem nélkülözi az aristotelesi értelemben vett psychologiai szempontokat. Így a 8. f.-ben (474 b 10 skk.) „τὰς μὲν οὖν ἄλλας δυνάμεις τῆς ψυχῆς ἀδύνατον ὑπάρχειν ἄνευ τῆς θρεπτικῆς (okát l. a De an.-ban), ταύτην δ' ἄνευ τοῦ φυσικοῦ πυρός, *ἐν τούτῳ γὰρ ἡ φύσις ἐμπεπύρευκεν αὐτήν*." Ismét: a természetes melegben lobban lángra az élet, a lélek! (hogy *szabályozza azt* és kifejlessze a tápanyagokból a szervezetet, — a πέψις: főzés, emésztés folyamatában ismét együtt működnek a *ψυχή* és a *θερμότης φυσική*: l. 8. f. 474 a 26 sk.). De a természetes melegnek le-

hűlésre van szüksége, különben önmagát emésztené fel (μάρανσις): most már a magasabbrendű állatoknál e lehűtést a tüdő végzi, miért? ὅτι τὰ τιμιώτερα τῶν ζῴων *πλείονος* τετύχηκε *θερμότητος*· ἅμα γὰρ ἀνάγκη καὶ *ψυχῆς* τετυχηκέναι *τιμιωτέρας* — s e nagyobb mennyiségű meleg lehűtésére külön berendezés: a tüdő-lélekzés szükséges. Íme: *a magasabb lelki élet több meleggel jár együtt* s a több meleg lehűtése szükségkép magával hozza a tüdő-lélekzést: ez az a sajátos, aristotelesi látásmód, mely *mindig a lélekből indul s ebből magyarázza a testi berendezkedést, organizálódást.* A lélek a primär, a vég-ok: ne feledjük, hogy az embernek *azért* van keze, *mert* a legintelligensebb!

De talán legszebben szembetűnik a lélekzés és lélek összefüggése a következőkben. περὶ ἀναπν. 16. f. 478 a 28. „καταψύξεως μὲν οὖν ὅλως ἡ τῶν ζῴων δεῖται φύσις *διὰ τὴν* ἐν τῇ καρδίᾳ *τῆς ψυχῆς ἐμπύρωσιν*. ταύτην δὲ ποιεῖται διὰ τῆς ἀναπνοῆς." Tehát a *lélek* áttüzesedése a vég-oka a lehűlés = lélekzés szükségességének. S most nézzük a lélekzés folyamatának részletes leírását: u. itt 21. f. (480 a 17—480 b 12.): „ἡ δ'ἀναπνοὴ γίνεται *αὐξανομένου τοῦ θερμοῦ, ἐν ᾧ ἡ ἀρχὴ ἡ θρεπτική*": ez a meleg, melyben a vegetatív lélek székhelye van, a *szív* melege. „ἀνάγκη δὲ πλέον γινόμενον *ἄϊρειν τό ὄργανον*." S amint a szív és tüdő tágulnak, velük emelkedik a mellkas is. (οἱ ἀναπνέοντες) „*αἴρουσι τὸν θώρακα διὰ τὸ τὴν ἀρχὴν τὴν ἐνοῦσαν αὐτῷ* τοῦ τοιούτου μορίου *ταὐτὸ τοῦτο ποιεῖν*": mi ez az ἀρχή, mely „ugyanezt teszi"? Akár a θερμότης, akár a πνεῦμα σύμφυτον (mely e melegség hordozója, alanya — s így a végső közvetlen anyagi megfelelője, szerve a léleknek): mindkettőt csakis az ἀρχὴ θρεπτική mozgathatja, mire utal a 24. sor is: „δεῖ γὰρ ἐν τῷ μέσῳ *τὸ θρεπτικὸν* εἶναι *τῆς φυσικῆς δυνάμεως*"; *szabályos* mozgás, mint már láttuk, ψυχή nélkül lehetetlen. Ugyanerre vall a 480 b 10. sk. is: „καὶ ἀεὶ δὴ τοῦτο (a be- és kilélekzés) γίνεται συνεχῶς, ἕως περ ἂν ζῇ καὶ *κινῇ* τοῦτο τὸ μόριον συνεχῶς": mi élteti és mozgatja e szervet? csakis a θρεπτικὴ ψυχή.

S még egy példája u. ezen műből e szép pszichofizikai tárgyalásmódnak: az öregkorban a tüdő elszáradván, megkeményedvén, nem tudja az emelkedés — összehúzódást többé rugalmasan végezni, így a tűz — a kellő lehűlés híján — önmagát kezdi felemészteni s így mind kevesebb lesz — s miként a kis lángot kis légmozgás kioltja, így az öregkorban csekély ártalom halált okoz: de épp ezért: *ἄλυπός* ἐστιν ὁ ἐν τῷ γήρᾳ θάνατος· οὐδενὸς γὰρ βιαίου πάθους αὐτοῖς συμβαίνοντος τελευτῶσιν, ἀλλ' *ἀναίσθητος* ἡ τῆς ψυχῆς ἀπόλυσις γίνεται παντελῶς." A kis lángot alig észrevehető fuvalom kioltja: így, *fájdalom nélkül*, következik be az öregkori halál is. Valóban, e pszichofizikai tárgyalásmód nincs híjával a pszichologiai szempontoknak sem — s épp az az örök érvényű érték Aristotelesnél, hogy szerinte semmi lelki folyamat sincs testi párhuzamos nélkül, amint fordítva: testi tulajdonságok, állapotok mindig lelkiekkel járnak együtt: a vér állapota az érzékelést, jellemet befolyásolja, finomabb érzékelésűek és értelműek a *ritkább* és *hidegebb* vérűek. (De part. anim. 648 a 3 skk., 651 a 12 skk.) Legjobb összetétele a vérnek, ha meleg, ritka, tiszta (θερμόν, λεπτόν, καθαρόν); ezzel *bátorság* és *értelmesség* jár együtt (ἀνδρεία, φρόνησις); a kemény-húsúak, tehát durva-tapintásúak kevésbbé értelmesek, mint a lágy-húsúak s vele: finom-tapintásúak.) De an. B, 8, 421 a 25—26: „οἱ μὲν σκληρόσαρκοι ἀφυεῖς τὴν διάνοιαν, οἱ δὲ μαλακόσαρκοι εὐφυεῖς.

Aristoteles egész világnézetének mélyén ott él az anyag és lélek felbonthatalan, elválhatatlan egysége; minden jelenségnek két arca van: vér és lélek, meleg és lélek, hús és lélek — s a hús és vérnek *egyéni* teste potencialiter már = *egyéni* lélek, magában hordja egy

gazdagon kibontakozó lelki forma csíráit[1] (mint ma mondanók: vérünk, mirigyeink, idegeinkben ott szunnyad már egész lelki életünk) — s viszont: e lelki forma, mely az anyag megvalósulása, teljes kifejtése, mint cél és szabályozó elv, determinálja az anyagi folyamatok egész mechanizmusát. Egy átszellemült természet az Aristotelesé.

S egy ily világnézet részéről, mely számára nincs élet = tehát mechanikus folyamatok egységes, tervszerű, önfejlesztette, önszabályozta complexuma lélek nélkül, egész természetes az a nyilatkozat, mely tulajdonkép megadja a feleletet a Parva Nat. egységének kérdésére s eldönti a vitát az *egység* értelmében: De sensu: 1. f. 436. a 6 skk. φαίνεται δὲ τὰ μέγιστα, καὶ τὰ κοινὰ καὶ τὰ ἴδια τῶν ζῴων, *κοινὰ τῆς ψυχῆς ὄντα καὶ τοῦ σώματος:* és e lelki-testi jelleg egyaránt vonatkozik a közvetlenül következően említett szorosabb értelemben vett „lelki" jelenségekre (αἴσθησις, μνήμη, θυμός, ἐπιθυμία, ἡδονή, λύπη), mint a 12. sortól fogva felsorolt élet-jelenségekre: ébrenlét-álom, ifjúság-öregség, be- és ki-lélekzés, élet-halál, hiszen ezek után pár sorral később újra hangsúlyozza Aristoteles (436 b első sorai), hogy a felsoroltak mind közös működései a lélek és testnek, hisz *mind* αἴσθησις-szel járnak, ez pedig: „διὰ σώματος γίγνεται τῇ ψυχῇ" 436 b 6).

„*κοινὰ τῆς ψυχῆς ὄντα καὶ τοῦ σώματος*" — e kinyilatkoztatásszerű (már Alexandros Aphrod. s az újkoriak közül Freudenthal [Rh. Mus. N. F. XXIV. (1869) 81—93, 392—419, 640.] által a Parva Nat. lényegét, egységét kifejezőnek felismert) szavak igazolják, hogy *Aristoteles számára érzékelés, emlékezet, indulat, vágy, gyönyör, fájdalom, ébrenlét, álom, ifjúság, öregség, lélekzés, élet, halál egyaránt lelki-testi működések, állapotok s e szempont tartja össze a P. N.-t képező egyes műveket.* S ha megláttuk e szavakban a P. N. alapeszméjét, összetartó szempontját, akkor a De sensu elején álló bevezetés is egységes fogalmazásnak tűnik fel, épp e vezérgondolat alapján.

Szükséges e bevezetés gondolatmenetét (De sensu 1. f. 436 a—b.) — szerves egységének kimutatására — ismertetnünk.

Miután a lélekről és tehetségeiről szólott Aristoteles, ezzel összefüggőnek tartja az állatokról s általában az élőlényekről való vizsgálódást: melyek az élet-tevékenységeik? A lélekről mondottak az alap — s most először „περὶ τῶν πρώτων": a legelső, — fontosabbakról szóljunk (πρώτων itt felfogásunk szerint nem a „legegyszerűbbek"-et jelenti, mint szerzőnk fordítja): s mivel az élet principiuma a ψυχή, e *primär* jelenségek a következők: αἴσθησις, μνήμη, θυμός, ἐπιθυμία, ὄρεξις, ἡδονή, λύπη; ezekről mondja ki először, hogy e legfontosabb jelenségek κοινὰ τῆς τε ψυχῆς ὄντα καὶ τοῦ σώματος. — S itt hangsúlyoznunk kell, hogy nem érthetünk egyet a szerzővel, ki feltűnőnek tartja, „hogy itt oly tüneményeket sorol fel s jelöl ki a későbbi tárgyalás anyagául, amelyek a lélektan körébe tartoznak s az emlékezet kivételével a De animában részletes megbeszélés tárgyai voltak; épp azt az anyagot, melyet... következő fejtegetéseiben ismertnek feltételezni s alapul venni kívánt. ... bántóbb ellenmondást, mint amilyen e mondat s az előzők közt

[1] V. ö. De an. II, 2. 414 a 21 skk. (ἡ ψυχὴ) ἐν σώματι ὑπάρχει *καὶ ἐν σώματι τοιούτῳ* καὶ *οὐχ* ὥσπερ οἱ πρότερον εἰς σῶμα ἐνήρμοζον αὐτήν, οὐθὲν προσδιορίζοντες *ἐν τίνι* καὶ *ποίῳ*, καίπερ *οὐδὲ φαινομένου τοῦ τυχόντος δέχεσθαι τὸ τυχόν*. οὕτω δὲ γίνεται καὶ κατὰ λόγον· ἑκάστου γὰρ ἡ ἐντελέχεια *ἐν τῷ δυνάμει ὑπάρχοντι* καὶ *τῇ οἰκείᾳ ὕλῃ* πέφυκεν ἐγγίνεσθαι. ὅτι μὲν οὖν (ἡ ψυχὴ) ἐντελέχειά τις ἐστὶ καὶ λόγος τοῦ *δύναμιν ἔχοντος εἶναι τοιούτου*, φανερὸν ἐκ τούτων. — Továbbá: De an. I. 3. 407 b 23: δοκεῖ . . . ἕκαστον σῶμα *ἴδιον* ἔχειν *εἶδος* καὶ *μορφήν*.

fennáll, elképzelni is bajos." Elvégre a „De sensu" külön, önálló mű: ha tehát Aristoteles az *élettevékenységekről* akar beszélni, nem mellőzheti épp a legfontosabbaknak fölsorolását, különösen, mivel az αἴσθησις és μνήμη-ről éppen beszélni is akar. A legfontosabb lelki-testi tevékenységekről *áttekintést* adni! — e nézőpontból egyenesen *szükséges* e felsorolás, — s ha itt a De anima-ban tárgyalt jelenségek is előfordulnak, ez nem áll ellentétben azzal a kijelentéssel; „a lélekről mondottak legyenek az alap": ez alapra mintegy utal e felsorolásban.

A most következő mondat: πρὸς δὲ τούτοις τὰ μὲν πάντων ἐστὶ τῶν μετεχόντων ζωῆς κοινά, τὰ δὲ τῶν ζῴων ἐνίοις": „ami még ezeken kívül van, az részben minden élőlényben közös, részben csak az állatok egy részében" — érzésünk szerint nem olyan ügyetlen kapcsolat, mint szerzőnk tartja. „*S ezek közül* (t. i. amiket az előző m.-ban így vezetett be: „ami még ezeken kívül van") a legfontosabb négy összetartozó pár: ébrenlét-álom, ifjúság-öregség, be- és kilélekzés, élet és halál . . ." S miután az egészség és betegség okairól való vizsgálódást is a természettudós feladatai közé sorozta, megint hangsúlyozza e sorozat alapeszméjét: τὰ λεχθέντα *κοινὰ τῆς τε ψυχῆς ἐστι καὶ τοῦ σώματος*, hiszen *érzékelés-sel állnak kapcsolatban* valamennyien, már pedig az érzékelés a test által támad a lélekben. — S itt jó szolgálatot tesz Aphrodisiasi Alexandros kommentárja (in Ar. de sensu), ki, miután kidomborította a P. N. alapgondolatát s a De animaval való összefüggését (2, 11 skk. „annak okát, hogy a lelki tevékenységekről szólva, logikus az *élőlények élettevékenységeiről* szólni, abban adta meg Aristoteles, hogy ezen tevékenységek *közös működései a léleknek és testnek*"), és azt is helyesen meglátta (6, 1 skk.), hogy a második helyen említett négy életjelenségpár „ὁμοίως τοῖς εἰρημένοις (t. i. az előzőleg említett szűkebb értelemben lelki jelenségekhez hasonlóan) κοινὰ τῆς ψυχῆς τε καὶ σώματός ἐστι", — megmagyarázza (7, 25 skk.), hogy pl. az álom πάθος-a az aisthesisnek; az érzékelés megőrzése az emlékezet, romlása pedig a feledés és halál. (πάθη, ἕξεις, φυλακαί, φθοραὶ αἰσθήσεως: ezek a módjai — Aristoteles szerint — az élettevékenységek érzékeléssel való kapcsolatának).

De térjünk vissza a „De sensu" élén álló bevezetéshez. Aristoteles így folytatja: „Ámde az érzékelésről, mi az s *mi okból* (mi által) (διὰ τί) van meg az állatokban e jelenség, már szóltunk a περὶ ψυχῆς-ben". Itt először is megjegyezzük, hogy a „mi okból?" arra vonatkozhatik, hogy egyedül ők képesek a formát anyag nélkül felvenni (De an. II, 12 f. 424 a. 16-tól; továbbá ők több elemből állnak, már pedig az első, nélkülözhetetlen érzék: a tapintás szerve szükségkép több elemből áll. (l. különösen De an. III, 13, 435 a 20 skk. és De part. anim. 647 a 16 skk.). Szerzőnk szerint „az idézett mondat nem a De sensu-ból való, sőt nem is állhatott oly ciklus bevezetésében, melynek az érzéki észrevevésről szóló tanulmány is szerves alkatrésze volt." Szerző szerint u. i. eredetileg egy „*fiziológiai*" sorozat volt, mely a De sensu s De memoria kivételével a P. N. többi darabjait tartalmazta; *ehez készült az eredeti prooemium, mely épp a most idézett*, a De animara visszautaló *mondatig terjedt volna*. — Mi azonban úgy véljük, e mondat nyugodtan állhatott a *teljes (De sensu-t is* tartalmazó) ciklus bevezetésében, hiszen, minthogy a De sensu csak az érzék*szervekről*, azok anyagi összetételéről, továbbá az *érzékelhető külső tárgyakról* (αἰσθητά) szól (a függelék specialis aporiá-i mellett), egyenesen meg *kellett* említenie Aristotelesnek, hogy az érzékelés *lényegéről, okairól* már beszélt a De an.-ban Mint ahogyan a De sensu 2. f.-e elején ismét utal a De anima-ra: 437 a 18 skk.: „Az érzékszervek mindegyikének képességéről előbb szóltunk." S így tér az αἰσθητήριον-ok anyagi szerkezetének tárgyalására.

Egyenesen jellegzetes (és természetes), hogy a De sensu-ban folyton utal a De anima-ban már letárgyaltakra, hogy ne kelljen azokat ismételnie! Így már az 1. f.-ben, pár sorral a szerzőnk-kifogásolta utalás után ismét: ἰδίᾳ δ' ἤδη καθ'ἕκαστον ἡ μὲν ἁφὴ καὶ γεῦσις ἀκολουθεῖ πᾶσιν ἐξ ἀνάγκης, *ἡ μὲν ἁφὴ διὰ τὴν εἰρημένην αἰτίαν ἐν τοῖς περι ψυχῆς.*" „Ami most már különlegesen az egyes érzékeket illeti, a tapintás és izlés szükségkép velejár minden állattal, *a tapintás a π. ψυχῆς-ben említett oknál fogva!* (Pedig e mondat már — szerzőnk szerint — a De sensu *külön* szövegéből való volna!)

S éppígy nem érzünk zökkenőt az érzékelés lényege és okaira vonatkozólag a De an.-ra utaló fentidézett mondat és az azt követő között: „τοῖς δὲ ζῴοις, ᾗ μὲν ζῷον ἕκαστον, ἀνάγκη ὑπάρχειν αἴσθησιν etc.": „Az állatokban pedig szükségkép megvan az érzékelés." Szerzőnk itt megint azt kifogásolja, hogy e mondat oly érvelést kapcsol *új mozzanatként* az előbbihez, mely a De an.-ban már elhangzott, — s ez szerinte annál kevésbbé helyénvaló, mert erre a De an.-ban már letárgyalt érvelésre *már az első, előbbi mondat* (περὶ αἰσθήσεως . . . τί τέ ἐστιν καὶ *διὰ τί συμβαίνει τοῖς ζῴοις* . . .) reflektált. Mint már kifejtettük, a διὰ τί *(mi okból?)* nézetünk szerint csak olyasmire vonatkozhat, hogy az állatok képesek a formát anyag nélkül befogadni, több elemből állnak, van érzékelő centrumuk; míg ellenben, amit e rákövetkező mondat tartalmaz, hogy t. i. *szükségkép* megvan az állatokban az érzékelés, az már abban leli magyarázatát, amit Aristoteles De an. Γ 12, 434 a 30 skk.-ben mond: „τὸ δὲ ζῷον *ἀναγκαῖον* αἴσθησιν ἔχειν, *εἰ μηθὲν μάτην ποιεῖ ἡ φύσις. ἕνεκά του* γὰρ πάντα ὑπάρχει τὰ φύσει . . . ἀλλ' οὖν, πᾶν σῶμα πορευτικόν, μὴ ἔχον αἴσθησιν, φθείροιτο ἂν καὶ *εἰς τέλος* οὐκ ἂν ἔλθοι, ὅ ἐστι φύσεως ἔργον. *πῶς γὰρ θρέψεται;* τοῖς γὰρ μονίμοις ὑπάρχει τὸ ὅθεν πεφύκασιν." — s ezzel összefüggően: u. o. 434 b 15 skk. „ἁπτόμενον δέ, εἰ μὴ ἕξει αἴσθησιν, οὐ δυνήσεται τὰ μὲν φεύγειν, τὰ δὲ λαβεῖν· εἰ δὲ τοῦτο, ἀδύνατον ἔσται σώζεσθαι τὸ ζῷον." A helyét változtató lénynek tehát azért van szüksége érzékelésre, mert különben nem tudná egyrészt táplálékát (az ízlelés által) megkeresni, megítélni, hasznos-e vagy sem: másrészt a testét *érintő* benyomások hasznos vagy káros voltát sem tudná megítélni s így elpusztulna. (Aphrodisiasi Alexandros is így kommentálja e mondatot.) Ennélfogva e mondat újat mond az előzőhöz képest, — s a gondolatmenet is egész logikus: „Az érzékelésről s okairól, feltételeiről már szóltunk. Az állatokban *szükségkép* megvan e képesség. S ami az egyes érzékeket illeti, a tapintás és ízlelés szükségkép mindegyikben megvan." — S szerintünk az sem találó, mit szerzőnk folytatólag mond: „Az eredeti bevezetés *csak incidentaliter* hozza szóba az észrevevést . . . s az érzéki észrevevés e megemlítése adja meg az átdolgozónak az alkalmat, hogy a *De sensu-t* — természetesen a maga külön bevezetésének feláldozásával — *ide bekapcsolhassa*". Ha látjuk a bevezetés s az egész sorozat összefogó gondolatát: közös testi-lelki tevékenységek, *hisz mind aisthesis-szel járnak*, ez pedig közös tevékenysége a lélek és testnek, — akkor egész természetes, hogy egyrészt az aisthesis megemlítése szerves és szükséges része a gondolatmenetnek, másrészt, hogy e ciklust épp e legjellegzetesebb és minden állati életjelenséggel együttjáró fajával a lelki-testi tevékenységeknek *kell* kezdeni. (Ezt mondja lényegében Aphrod. Alexandros is: „πρῶτον γάρ (az érzékelés) τῶν κοινῶν, *οὗ τἆλλα προσδεῖται* id. m. 8, 20 sk.)

Fejtegetéseink alapján világos, hogy *nem tarthatjuk* szerzővel a De sensu 1. t.-nek 3. *mondatát* („a legfontosabb életjelenségek közös működései a lélek és testnek, mint az érzékelés, emlékezet, indulat, vágy stb.") *későbbi betoldásnak* — mert szerintünk az e mondatban s

az 5.-ben (hol a négy életjelenség-pár: ébrenlét-álom stb. foglaltatik) adott felsorolások nem: kizárják, hanem *szükségkép kiegészítik* egymást, mint a *lélek* és *test közös tevékenységei*. S nem hihetjük, hogy valaki az eredeti „fiziológiai" ciklusba utólag akarta volna — ily betoldások segélyével — a „psychologiai" értekezéseket (De sensu és De mem.) beszorítani; Aristoteles számára e distinkció nem létezik, — mint épp szerzőnk Jaegerrel szemben éleselméjűen és meggyőzően kifejtette. (7—8. l.)

* * *

Mi éppen az ő indítása nyomán iparkodtunk az általa megadott szempontot következetesen keresztülvinni s ez alapon a Parva Nat. egységét Aristoteles szellemében bizonyítani. Kinyilatkoztatásszerűnek mondottuk a *κοινὰ τῆς ψυχῆς ὄντα καὶ τοῦ σώματος* szavakat: valóban a görög gondolkodás csodája, hogy az Igazságot, mint annyiszor, itt is meglátta: *minden* természeti jelenség testi-lelki, nincs lélek test nélkül, nincs test lélek nélkül. Aristoteles — a régi hylozoismus szellemében — az ú. n. anorganikus természetre is kiterjesztette a lelkesség jellegét: Gen. anim. IV. 10., 778 a, 2: *βίος* γάρ τις καὶ πνεύματός ἐστι καὶ γένεσις καὶ φθίσις. (πνεῦμα itt = a levegő fuvallata, a szél.) U. i. III, 11., 762 a 18. skk.: γίνεται δ'ἐν γῇ καὶ ἐν ὑγρῷ τὰ ζῷα καὶ τὰ φυτὰ διὰ τὸ ἐν γῇ μὲν ὕδωρ ὑπάρχειν, ἐν δ' ὕδατι *πνεῦμα*, ἐν δὲ τούτῳ παντὶ *θερμότητα ψυχικήν*, ὥστε τρόπον τινὰ *πάντα ψυχῆς εἶναι πλήρη*. S valamint a Phaidonban az egész természet át van hatva a vágytól, hogy az ideákat minél tökéletesebben szemléltesse (Phaid. 75 b első sorai: „πάντα τὰ ἐν ταῖς αἰσθήσεσιν ἐκείνου τε *ὀρέγεται* τοῦ ὃ ἔστιν ἴσον" és u. o. 7. s köv. sorok: „*προθυμεῖται* μὲν πάντα τοιαῦτ' εἶναι, οἷον ἐκεῖνο".), úgy Aristotelesnél is az anyag úgy vágyik a forma után, mint a nő a férfi után: Phys. Ausc. I. 9., 192, 16 skk. ὄντος γάρ τινος θείου καὶ ἀγαθοῦ καὶ ἐφετοῦ, . . . *τὸ δὲ ὃ πέφυκεν ἐφίεσθαι καὶ ὀρέγεσθαι αὐτοῦ κατὰ τὴν ἑαυτοῦ φύσιν . . . ἀλλὰ τοῦτ' ἐστιν ἡ ὕλη, ὥσπερ ἂν εἰ θῆλυ ἄρρενος καὶ αἰσχρὸν καλοῦ* (t. i. ἐφίεται). Épígy Phys. Ausc.. II. 1. 192 b 13. skk.: *τὰ μὲν γὰρ φύσει ὄντα* πάντα φαίνεται ἔχοντα ἐν ἑαυτοῖς *ἀρχὴν κινήσεως* καὶ στάσεως, τὰ μὲν κατὰ τόπον, τὰ δὲ *κατ' αὔξησιν καὶ φθίσιν*, τὰ *δὲ κατ' ἀλλοίωσιν*. Ugyanez a képességük pár sorral alább *ὁρμὴ μεταβολῆς ἔμφυτος*-nak van nevezve. S a görög gondolkodás ez álmai a mai kísérleti természettudomány fényénél mindjobban az igazság életére ébrednek: a növények érző, ösztönösen célszerűen cselekvő volta köztudomású; de tovább menve: a megcsonkított kristályoknak alakjukat regeneráló, tehát organikus egységre való viselkedése, a fémek érzékenysége, fáradékonysága mind jobban kiterjesztik az ú. n. anorganikus természetre is az életet, a lelket. S az élet lelkének fejlődésében a folytonosságot, az alig észrevehető átmenetet — hol van a határ növény és állat között? hol a határ immár anorganikus és organikus között? — éppúgy meglátta Aristoteles, mint a mai természettudomány: Hist. Anim. 588 b 4 skk.: οὕτω *δ'ἐκ τῶν ἀψύχων εἰς τὰ ζῷα μεταβαίνει κατὰ μικρὸν ἡ φύσις* ὥστε *τῇ συνεχείᾳ* λανθάνει τὸ μεθόριον αὐτῶν καὶ τὸ μέσον ποτέρων ἐστίν. A növények az anorganikus lényekhez képest élők, az állatokhoz képest életteleneknek látszanak. *ἡ δὲ μετάβασις* ἐξ αὐτῶν (= τῶν φυτῶν) εἰς τὰ ζῷα *συνεχής* ἐστιν.

Nemkülönben De part. anim. Δ, 5. 681 a 12. ἡ γὰρ φύσις μεταβαίνει *συνεχῶς* ἀπὸ τῶν ἀψύχων εἰς τὰ ζῷα διὰ τῶν ζώντων μέν, οὐκ ὄντων δὲ ζῴων, οὕτως *ὥστε δοκεῖν πάμπαν μικρὸν διαφέρειν θατέρου θάτερον* τῷ σύνεγγυς ἀλλήλοις.

* * *

Ha fejtegetéseinkben más eredményre is jutottunk, mint Förster prof., ezáltal is csak az igazolódik be, mily termékeny, Aristoteles gondolatvilágának mélyére elvezető az ő — Jaegerrel szemben vallott — fölfogása az aristotelesi ψυχή fogalmáról.

Frankfurt a/M. *Kövendi Dénes.*

*

Aurél Förster: *Konstruktion und Entstehung der aristotelischen sog. Parva Naturalia.* (Abhandlungen aus dem Bereich der Sprach- und ästhetischen Wissenschaften. Bd. XXV. Nr. 1. Ungarische Akademie der Wissenschaften. Budapest, 1932.)

Verf. erörtert das Problem, ob die Bestände der Parva Naturalia eine planmässige Einheit bilden und ob ihre Einleitung von einheitlicher Konzeption sei. Sehr richtig bemerkt Verf. gegenüber W. Jaeger, dass Werke rein psychologischen (De anima) und psychophysiologischen (Parva Naturalia) Charakters bei Aristoteles nicht zu unterscheiden seien, da bei ihm die Psyche die Form, das gestaltende Prinzip des lebendigen Körpers sei, das Leben und nicht Bewusstsein bedeute. Leider aber unterscheidet später Verf. selbst in den Parva Naturalia mehrere psychologische (De sensu, De memoria) und mehrere physiologische Abschnitte (die übrigen). Da jedoch das θρεπτικόν (die ernährende Seele) bei Aristoteles die Ernährung, das Wachstum, die Zeugung, das κινητικὸν κατὰ τόπον aber die Bewegungen regelt, fragt es sich, wo überhaupt Lebenstätigkeiten zu finden sind, die ausserhalb des Bereiches der Psyche fallen. Diese regelt nämlich sämtliche Lebenstätigkeiten des Lebewesens nach einer einheitlichen Form, sie schafft den Organismus. Aus sämtlichen Abschnitten der Parva Naturalia kann man Beispiele anführen, die dafür zeugen, dass die Psyche bei den biologischen Erscheinungen stets in Betracht gezogen wird. Von einer Seite aus betrachtet ist dieselbe Erscheinung Wärme, Blut, Fleisch, von anderer Seite aus aber Psyche. Die Parva Naturalia bilden demnach eine planmässige Einheit, deren verbindenden Gesichtspunkt folgende Worte in De sensu zum Ausdruck bringen: „Die wichtigsten Tätigkeiten der Lebewesen sind gemeinsame Tätigkeiten der Psyche und des Körpers". Somit halten wir — Verf. gegenüber — auch die Einleitung (in „De sensu") für eine einheitliche Konzeption. Auch die Abhandlungen „De sensu" und „De memoria" wurden nicht — wie Verf. meint — später in die ursprünglich „physiologische" Reihe aufgenommen; sind doch — nach Aristoteles — sämtliche Lebenstätigkeiten der Tiere mit aisthesis verbunden, so dass es nur natürlich ist, dass der Zyklus über die Lebenstätigkeiten mit der kennzeichnendsten unter diesen, mit der Wahrnehmung zu beginnen hat. D. Kövendi.

Magyary Zoltánné Techert Margit: *A hellén újplatonizmus története.* (Az Akadémia Filozófiai Könyvtára. Kiadja a M. Tud. Akadémia Filozófiai Bizottsága. 8.) Budapest, 1934. 8-r., 235 l.

A szerző munkája szépen sikerült példája a tudományos munkásság tervszerű specializálásának. M.-né már tíz év óta foglalkozik tudományosan a neoplatonizmussal, 1925-ben szemelvényes Plotinos-fordítást adott ki, s több tanulmányt írt e témakörből, melynek ez idő szerint hazánkban alighanem ő a legalaposabb ismerője. Mint ilyen nem elégedhetett meg azzal, hogy Plotinos és követői gondolatvilágát a külföldi szakirodalom alapján ismertesse és így számunkra is minél érthetőbbé tegye, hanem kiindulva abból a meggyőződésből, hogy egy

filozófiai irányt csak ama történelmi adottságok föltárásával lehet igazán megértetni, melyek azt létrehozták, az új platonizmus filozófia- és vallástörténeti gyökereit próbálja, lényeges pontokban önálló kutatás alapján, megállapítani.

Munkája első fejezetében fölveti a kérdést: mi az újplatonizmus? Válaszában kiindul az „újplatonikus lélek" elemzéséből s alapsajátságait egyfelől a teoretikus és praktikus világkép teljes egységére való törekvésben látja, továbbá abban, hogy csak a szellemet fogadja el metafizikai principiumnak, végül abban, hogy a legfőbb értéket nem gondolkodás, hanem egy sajátságos, esztétikai vagy misztikai élményben kifejezésre jutó szemlélet útján ragadja meg. E vonások bővebb kifejtése adja a fejezet tartalmát, mely a szerző egy régibb értekezésének (Athenaeum, 1929) majdnem változatlan átvétele. Nem csodálkozhatunk azon, hogy a szerző e jól sikerült fejtegetéseket, melyek az egész műnek talán legtökéletesebb részét alkotják, eredeti formájukban kívánta értékesíteni, bár tartalmuk nagyrészt a mű III. részébe (Plotinos és rendszere) kívánkozik, melyet jelen formájában egyesek talán kissé rövidnek fognak találni (mindössze 60 l., a II. rész — Az újplatonizmus történeti előzményei — 80 lapjával szemben). Tekintetbe kell azonban vennünk azt, hogy az iskola kimagasló vezéralakjának filozófiájával a szerző, aki az egész irányt „plotinizmus"-nak kívánja nevezni a hagyományos újplatonizmus helyett, nemcsak a rendszeres részben, hanem a történelmi előzmények tárgyalásakor is léptennyomon foglalkozik. Lesznek talán, akik a genetikus és systematikus szempontok élesebb különválasztását óhajtanák, ami a mű egész szerkezetének átalakítását vonná maga után, a magam részéről nem merném állítani, hogy erre szükség lett volna, vagy hogy lényeges mértékben fokozta volna a tárgyalás áttekinthetőségét. A szerző eljárásának is megvan a maga haszna és indokoltsága: sok megjegyzése ott hangzik el először, ahol az eszmetársulás ezt alkalomszerűvé teszi.

Mint philologus, csak egy tekintetben keveslem a Plotinosról mondottakat: nem kapjuk sehol P.-nak, a gondolkodónak, fejlődése képét. Mert az a másfél oldal (112—113. l.), ahol ez a szempont érintve van, nem elegendő még csak a kérdés fölvetésére sem. Az ókori hagyomány (Porphyrios) s a vele szembe helyezkedő modern kísérletek (Heinemann és mások) részletesebb ismertetése s a szerző állásfoglalása a vitás kérdésekben bizonyára számot tarthatott az olvasók érdeklődésére.

Mint bevezető soraimban említettem, a szerző nagy fontosságot tulajdonított a filozófiai rendszer kialakulásánál közreműködő „történeti adottságok" földerítésének. E feladatnak van szentelve a munka II. része („Az újplatonizmus történeti előzményei"), melynek első fejezete (az egész mű 2. §-a) Platon és Plotinos kapcsolatával foglalkozik. A plotinosi rendszerben foglalt tulajdonképpeni platoni elemek elkülönítését céljául kitűző első módszeres kísérletnek nevezi a szerző ide vonatkozó fejtegetéseit. Majd két igen terjedelmes fejezet következik: 3. §. Keleti vallások kapcsolata az újplatonizmussal és 4. §. A zsidó vallás kapcsolata az újplatonizmussal. Az előbbiben az egyiptomi vallásról, az iráni vallásról, a gnosisról és a hermetikus irodalomról, az utóbbiban pedig Philon bölcseletéről (Ph. élete. Ph. rendszere. Gondolattörténeti hatások Ph.-nál. Vallásos elemek a philonizmusban) értekezik. Már a fejezetcímek e száraz fölsorolása is mutatja, milyen gazdag anyagot zsúfol itt össze a szerző, amely szükségképpen sokszor kissé nyers állapotban marad s a fölvetett kérdésekre nem kapjuk meg mindig a feleletet; így pl. nem foglal állást a szerző abban a fontos kérdésben, ismerte-e Plotinos Philon műveit?

Míg az itt érintett, Plotinos filozófiája rendszeres tárgyalását megelőző fejezetek a neoplatonizmus vallástörténeti előzményeit fejtegették, addig a következő 7. §-ban — „Történeti hatások Plotinos rendszerében" — a filozófiatörténeti befolyások lépnek előtérbe, legalább a fejezet első felében, ahol a stoa bölcseletének hatását ismerteti a szerző, hogy aztán „Az iráni lélekfelfogás hatása Plotinosra" címmel ismét visszatérjen a vallástörténelem területére. Az iráni hatások kimutatásával szerzőnk már könyve több helyén foglalkozott (v. ö. a 14., 37., 41., 47—54., 95—103. lkat); itt következő fejtegetései, melyek majdnem azonosak az EPhK-ben (1929, 65—80) megjelent értekezésével, párhuzamba állítják a lélek szerepét az iráni vallásban és a plotinosi filozófiában. Keleti befolyások keresése Plotinos bölcseletében nem új dolog; az újabb kutatók közül csak Bréhiert említem, aki az indus vallásbölcselettel, az Upanishadokkal hozta P.-t kapcsolatba (La philosophie de Plotin. Ch. VII. L'orientalisme de P.). Szerzőnk ezzel szemben az iráni befolyást vitatja, s érdeme nemcsak az új gondolat fölvetésében áll, hanem a bizonyítás gondos részletmunkájában is. Meggyőzően hangzó fejtegetéseivel szemben nem elég az esetleges kétségek hangoztatása — pl., hogy egyes egyező gondolatok nem kerülhettek-e más forrásokból is P. gondolatvilágába (pl. a kynikus-stoikus eszmekörből vagy az orphikából, v. ö. Wundt, Plotin 35. l. 1. j.), vagy hogy egyes esetekben nem spontán módon keletkezett költői képekről van-e szó —, hanem az ellenvélemény részletes bizonyítására van szükség.

A munka IV. és utolsó része a plotinizmus továbbfejlődését tárgyalja a hellén gondolatkörben, s az egész művet részletes bibliográfia zárja be.

A szerző kétségtelenül nagy és nehéz feladatra vállalkozott, mikor a hellén újplatonizmus történetének megírását tűzte ki célul. Nagy dolgokra vállalkozni már magában véve is dícséretet érdemel a szálló ige szerint; de a szerzőnek korántsem kell az elismerésnek ezzel a lecsökkentett formájával beérnie, mert éveken át folytatott anyaggyűjtése alapján gondos és módszeres kutatásaival jelentékeny pozitív eredményt ért el, s hazai szakirodalmunkban alapvető munkát végzett.

Szeged. *Förster Aurél.*

*

Margarete Magyary-Techert. Geschichte des hellenischen Neuplatonismus. *Verfasserin bietet uns in diesem Buche eine wohlgelungene Probe jahrelanger, planmässig durchgeführter Spezialisierung auf ein ihr besonders sympathisches Arbeitsgebiet. Der Ertrag ist ein doppelter: einerseits bekommen wir eine weit ausholende, den philosophie- und religionsgeschichtlichen Hintergrund fast zu breit ausführende Darstellung des Neuplatonismus (oder nach ihrer Benennung: „Plotinismus"); andererseits — und darin dürfte das Forschungsergebnis der Arbeit bestehn — versucht sie den orientalischen Ursprung einzelner plotinischer Gedanken aus iranischen Glaubensvorstellungen nachzuweisen.*

A. Förster.

Két új francia-magyar szótár.

Birkás Géza: *Francia-magyar és magyar-francia szótár.* I. Francia-magyar rész, in. 16°, 327 l., II. Magyar-francia rész, in. 16°, 330 l.

Kisterjedelmű, könnyen kezelhető, megbízható kézi (és egyszersmind iskolai) francia szótár hiányát régóta érezzük, annál is inkább, mert a meglévők még a maguk idejében sem voltak megfelelők.

Birkás Géza két kis kötete az eddigi hasonnemű munkákkal szemben kétségtelenül igen nagy haladást jelent adatainak, útbaigazításainak megbízhatósága, helyes magyar értelmezései tekintetében. Hozzájárul a könyv kezelhetőségéhez az a körülmény, hogy a származékszavak is külön címszavakként szerepelnek, valamint a könyv világos, tiszta nyomdai előállítása.

Mindenek előtt meg kell állapítani, hogy a szótár csak a magyar közönség használatára van szánva s ennek megfelelőleg az idegen számára felbukkanó magyarnyelvi problémákra nézve útbaigazítást nem nyujt. Ez az eljárás ilyen kisterjedelmű műben s az adott viszonyokat tekintve, nem kárhoztatható.

A szókincs megválogatásában a szerző, bár azoknak a nemzetközi szavaknak jelentős részét, melyek szótár nélkül is minden félig-meddig művelt ember számára érthetők (pl. *ébonite, eczéma)* igen helyesen mellőzte és elvetette a sok származékszót (főként a *-ment* és az *-age* képzősöket), szemmel láthatólag mégis minél gazdagabb szómennyiség felölelésére törekedett. Eljárását nem tudom feltétlenül helyeselni. A szótár terjedelme szükségszerűen korlátozott lévén, a nagy szóanyag begyömöszölése bizonyos fokig a szólások, értelmi árnyalatmegjelölések, vonzatok feltüntetésének rovására megy; ez a szótárnak bizonyos száraz, vázszerű képet ad, s használhatóságának sincs javára. Az E betűnek *edelweiss*-ig terjedő szavai között, tehát alig pár lapon, a következő, véleményem szerint, kis, kézi szótárban teljesen fölösleges ritka szavak, vagy értelmezések fordulnak elő: *ébeurrer, ébouillir, ébrouer*[1], *écaudé, echanger* 'öblíteni (fehérneműt)' tkp. 'mosás előtt átöblíteni' (a szó maga a gyakoribb *essanger* szónak, mely a szótárból hiányzik, torzult alakja), *échappade, échaudé* 'tábori szék', *écheler, échiné, éclampsie* (iskolai szótárban!), *éclier, écocheler, écoiner, écoller, écouer, écouvette, écrancher, écuage;* ezzel szemben hiány kevés van; ugyane lapokon hiányzik *échalotte, écritoire, école secondaire,* továbbá *écheppée*-nak, *écheppée de vue* értelme, *s'ébrouer*-nak gyakori értelmi változata (pl. les moineaux s'ébrouent). Egyes cikkek azonban mint pl. *écart, école* igazán szegényesen szűkszavúak. A megadott jelentéssorozatban semmi sem igazítja útba az olvosót az illető szó használatára vonatkozólag. Nemcsak a példák hiányoznak minden esetben, holott gyakran igen kívánatosak volnának, de igen kevés a megadott szólásmód, gallicizmus, sőt sok esetben a vonzat megjelölése is hiányzik, különösen a főnévi igenévnek az illető igéhez való kapcsolási módja marad homályban (pl. *daigner, essayer* stb. esetében). Érthető, hogy ily kis szótárban tüzetes és állandó stilisztikai, szóhangulatra vonatkozó útmutatásról a szerzőnek le kell mondania, ehhez az általános kényszerű elvhez még sem kellett volna minden egyes esetben ragaszkodnia: egészen furcsa hatást tesz pl. az *ébauche* szónak 'csíra' értelmezése, holott egy példa megvilágította volna a szerző gondolatát, vagy legalább az átvitt értelem jelzése bizonyos fokig elhárította volna a komikus félreértés veszélyét. Azonos írású homonym szavakat a szerző rendesen két külön címszó alá fog [1], [2], stb. jelzéssel, de ebben egyáltalán nem következetes, mert pl. *échauder* 'leforrázni' *(<chaud)* és *échauder* 'bemeszelni' *(<chaux),* vagy *échope* 'bódé' *(<schoppen)* és *échope* 'rézmetszőtű' *(<scalpra)* stb. azonos címszó alatt szerepel.

Néhány hiba is akad a szótárban. Nem szerencsés pl. az *ébats* szónak egyesszámú alakban való közlése, s a szabálytól eltérő kiejtésű szavak ejtését nem mindig jelöli (pl. *échiné);* néhány értelmezésnél is lehetett volna jobbat találni, pl. *donjon* mellől hiányzik a 'mentsvár' értelmezés; néhány pedig tévedés, pl. *écharpe* 'karszalag', u. i. *Sauvageot*-nál is.

A szótárt igen hasznos függelékként néhány szabályellenes kiejtésű francia tulajdonnév kiejtésmódjának táblázata, a legfontosabb kiejtési szabályok és végül a rendhagyó igék ragozása egészíti ki.

Még nagyobb feladat volt a magyar-francia résznek a megszerkesztése, mert ehhez nem álltak a szerzőnek oly előtanulmányok rendelkezésére, mint a megelőzőhöz. Ez a rész is nagy haladást jelent elődeihez képest. Nem helyeselhetni azonban ilyen címszavak külön beállítását, mint *két hét, későbbről keltezni,* senkinek sem jut eszébe ugyanis *két hét* stb. címszót keresni egy szótárban *(hét* és *keltezni* alatt az ill. kifejezések nincsenek meg). — A példák és közelebbi útbaigazítások hiánya itt természetesen mégnagyobb tájékozatlanságban hagyja a magyar olvasót arra nézve, hogy a *kényes* 'difficile, délicat, douillet, mignard, mièvre' értelmezéséből, vagy akár a *kardszíj, kardkötő* 'baudrier, ceinturon, porte-épée' jelentéseiből mikor, melyiket válassza. A szótárnak ezt a részét is nagy szógazdagság és nagyjában megbízhatóság jellemzi.

Birkás Géza szótárát gyakorlati nyelvtanítási irodalmunk nyereségének könyvelhetjük el.

•

Ujváry—Velledits: *Francia-magyar és magyar-francia iskolai és kézi szótár.* Budapest, 1934. Athenaeum, in 16°, 600 l.

Velledits Lajos Ujváry jól ismert kis kézi szótárának átdolgozásával igyekszik a magyar közönség igényeinek megfelelni. Bár a könyv beosztása nagyjában a régi maradt, az átdolgozás gyökeres, úgyszólván minden egyes cikkre kiterjed. Lényegesen bővült a szótár a mai élet teremtette nagyszámú új kifejezéssel és új jelentéssel; ez kétségtelenül értékes gazdagodás; kár azonban, hogy — a szótár terjedelme korlátolt lévén — az új anyagnak nem a nagyrészt fölösleges ritka szótömeg könnyítésével, hanem, nagyobb mértékben, hasznos kifejezések, frázisok elhagyásával csinált helyet. A szótár használhatóságát csökkentik a nyilvánvaló hibák és elnézések, mint pl. (találomra ragadva ki néhány példát): *termite* a szótár szerint „tiszavirág" (helyesen „termesz"), *cartouche* mellől kimaradt a nem jelzése (f. „töltény", m. „díszkeret"); vagy az 52—54. lapokat vizsgálgatva a következőket jegyezhetjük meg: nem egy fölösleges szó mellett hiányzik: a *boursicoter* mellől a ma igen gyakori „kicsiben játszani a tőzsdén" értelem, a *boursicoteur, —ier* szó; a *bout* mellől az igen általános „darab" jelentés, *brancher* mellől a „hozzá- vagy belekapcsolni" értelmezés, a *brasseur d'affaires* kifejezés, *bref* mellől az „egy szóval" jelentés, nem beszélve néhány jó kifejezésről (pl. *il tient les cordons de la bourse, sans bourse délier*), amelyek Ujvárynál megvoltak, s amelyeket kár volt kihagyni; a következő értelmezések kifogásolhatók: *bousillage* nem „vályog", hanem „tapasztott fal, sártapaszmunka", *boustifaille* nem „mulatság", hanem „eszem-iszom, lakmározás", *braie* nem „vászon", hanem a vitorlavászonnak egy különleges alkalmazása (egészen bátran elmaradhatott volna); *bredouille* nem „kudarc", hanem „zsákmány nélkül, dolgavégezetlenül, eredménytelenül" (néhány kifejezést kellett volna nyujtani). Reméljük, hogy a következő kiadás az ilyenféle botlásokat helyre fogja igazítani. *Bárczi Géza.*

•

Deux nouveaux dictionnaires français et hongrois. — *La littérature lexicographique franco-hongroise vient de s'enrichir de deux petits manuels, tous deux destinés uniquement au public hongrois et particulièrement aux élèves des écoles secondaires hongroises. Le dictionnaire, français-hongrois et hongrois-français, de M. Géza Birkás*

embrasse, dans les cadres fort limités de deux petits volumes in-16, un très grand nombre de mots , en revanche, privé d'exemples, son manuel néglige un peu plus qu'il ne serait inévitable, même dans un ouvrage de cette dimension, les locutions, gallicismes, régimes des verbes etc. et omet toute indication sur la valeur stylistique des mots. L'interprétation hongroise des mots français est en général bonne, celle des mots hongrois prête à quelques remarques. Somme toute, les deux jolis petits volumes marquent un progrès réel sur les ouvrages similaires en usage en Hongrie jusqu'à présent. — Le dictionnaire, français hongrois et hongrois-français, de M. Louis Velledits est un remaniement à fond du petit livre très répandu de M. Ujváry. Dans sa forme nouvelle ce petit volume offre certains avantages sur les éditions précédentes, notamment il a été enrichi d'un assez grand nombre de termes nouveaux, relatifs à la vie moderne, malheureusement au prix de concessions que nous ne pouvons approuver sans réserve. Un certain nombre d'erreurs, d'omissions et d'inexactitudes demandent à être corrigées dans les éditions qui, nous l'espérons, ne manqueront pas de suivre. G. Bárczi.

Barna, Catherine: *Une femme de lettres du Second Empire. La Comtesse Julie Apraxin. Sa vie, ses œuvres.* Études Françaises publiées par l'Institut Français de l'Université de Szeged. 12. Szeged, 1934. 8°, 206 l.

A Zolnai Béla professzor mintaszerű szerkesztésében megjelenő francia tanulmányok egyik legtestesebb és legtartalmasabb darabja Barna Olga Apraxin-monográfiája. Túlságos sokáig elhanyagolták a hatvanas évek oly heves és állandó érdeklődés környezte szenzációjának a magyar-francia kapcsolatok szempontjából is kívánatos tudományos tisztázását. Apraxin Júlia, az orosz származású, francia nevelтetésű lángoló magyar honleány nem volt nagy író, nem volt nagy színésznő, szereplését sem itthon, sem Franciaországban nem kísérte iróniamentes, tisztelettel vegyült siker. De kortünet és korjellemző volt — mint korában kevesen. Fogadott hazájához lángoló hűséggel ragaszkodik s a vakmerőségben, a manifesztáció vágyában tobzódó hazafiságát franciás műveltsége a liberalizmus és a voltairizmus XIX. századi formáiba önti. Barna Olga ügyesen pendíti meg e franciásság alaphangjaiként Voltaire, Rousseau, Volney, G. Sand stb. nevét s éppoly buzgón gyüjti az írónő irodalmi kapcsolatainak, esetleges mintáinak névsorát is. Jól teszi, hogy nem a gondolkodó, az író, a politikai prozelita boncolására veti fő gondját. Dolgozatának legfőbb értéke a minden eszközzel, minden lelőhelyen elvégzett kutatómunka, amellyel az írónőre vonatkozó bibliográfiát (magyar disszertációkban eddig szokatlanul), ikonográfiát, életrajzi adatokat kiteljesíti, s a nehezen hozzáférhető művekről pontos tartalmi elemzéseket is ad. Munkája kitűnő alap a továbbkutatásra s nagyrészt az ő érdeme lesz, ha a szembetűnő hézagokat idővel kitölti a szorgos filológia. Így különösen életének külföldön lezajló felét szeretnők egyszer világosabban látni, Apraxin Júlia francia olvasmányait és francia írókhoz való viszonyát több adat fényében ragyogni. A továbbdolgozás sikerét legtöbb reménnyel éppen a szerző biztosíthatná, ha az adatok birtokában tovább is vállalná ennek az érdekes és jellegzetes női munkásságnak szeretetteljes gondozását. *Hankiss János.*

*

La comtesse Julie Apraxin, „la comédienne hongroise" a reçu enfin l'hommage que lui devait la critique littéraire. Russe d'origine,

française d'éducation, Julie Apraxin met son âme ardente au service de la langue hongroise. Elle désespère sa famille en faisant des apparitions sur des scènes hongroises et françaises et en composant des romans plus ou moins autobiographiques. La thèse de Mlle C. Barna éclaire la plupart des problèmes concernant la vie et l'œuvre de ce „trait d'union" vivant et vivace entre la France et la Hongrie de son époque. Jean Hankiss.

Mályusz Elemér. *A Toldi-monda.* (Értekezés az Angyal Dávid szerkesztésében megjelent „Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történeti Intézet Évkönyvé"-nek IV. évfolyamában. Budapest, 1934. 126—149. l.)

Mályusz Elemér, aki már kétízben foglalkozott a Toldi-monda kérdésével, mostani tanulmányában érdekes magyarázattal kísérli meg ennek az irodalomismereti módszerekkel együtt változó kérdésnek a tisztázását. A XV. századi magyar „lovagi" műveltségbe, mint ízlés-történeti háttérbe, állítja be a Toldiról szóló történet keletkezését. Magyarázata szerint e század elején jött létre egy a lovagi műveltségtől áthatott, hihetőleg udvari klerikus tolláből származó latin nyelvű elbeszélés, mely az író műveltségének megfelelően, a már kimutatott idegen mondaanyagot (Rainouart, Parcival, Guillaume d'Orange) is tartalmazhatta. Ezt a latin nyelvű elbeszélést a XV—XVI. század fordulóján már kimutatható félműveltt humanizmus valamelyik képviselője magyarra fordította és esetleg epikus elemeiben népszerűsítette is. Ilosvai ezt a már a „gesunkenes Kulturgut" útját megtett anyagot használhatta fel históriája megírásához. Mályusz ezt az igen részletesen megokolt feltevést a Tar Lőrinc-pokoljárástörténet analógiájával is megtámasztja. Magyarázata rendkívül értékes. Egyelőre talán nem is a kérdés végleges megoldása szempontjából: ehhez oly tények kellenének, melyek a megjelölt alakulás-folyamat valamelyik megállási pontját kézzelfoghatóvá tennék. Értékes azonban, mert meggyőző erővel irányítja rá a figyelmet a magyar mult egyik olyan ízlés-elemére (lovagi műveltség), melynek jelentőségét ugyan az irodalomtudomány is felismerte már (Horváth János), de részletekre tekintő figyelése még elvégzendő feladat. *Kerecsényi Dezső.*

*

Elemér Mályusz. Die Toldi-Sage. — *E. Mályusz versucht in der oben besprochenen Abhandlung die Erklärung der in der ungarischen Literaturwissenschaft viel umstrittenen Entstehungsgeschichte der Toldi-Sage. Auf Grund kulturgeschichtlicher Beobachtungen leitet Verfasser die Entstehung der Sage aus dem höfisch-ritterlichen Leben des 15-ten Jh. ab. In dieser Zeit soll eine lateinische Erzählung — wahrscheinlich von einem Hofkleriker verfasst — entstanden sein, die später stofflich und sprachlich popularisiert wurde.* D. Kerecsényi.

Bácsy Ernő: *Die Urkundensprache in den Rheinlanden bis etwa 1500.* Debrecen, 1934.

Bácsy Ernő doktori értekezése a „Swemmel" sorozatában jelent meg. A sorozat szerkesztője, Huss Richárd egyetemi tanár, előszót írt az értekezéshez s ebben érdekesen fejti ki a Swemmel név jelentőségét. Így nevezi a Nibelung-ének ama két hún énekes egyikét, akiket Attila küld a burgundokhoz Kriemhild kérésére. Valószínűnek látszik, hogy Swemmel a királynőnek eredeti burgund kíséretéhez tartozott, s így úgy tekinthetjük őt, mint természetes műveltségközvetítőt a hú-

nok és burgundok közt. Minthogy azonban a Nibelung-ének a húnok történetébe magyar eseményeket is vetít vissza, s Kriemhild sorsában Szent István feleségére, Gizellára kell gondolnunk, egészen természetesnek tűnhetik fel, hogy Swemmelben a magyar-német művelődési kapcsolatok legrégibb megteremtőjét kell látnunk.

A magyar-német művelődési kapcsolatok történetét felderíteni s e kapcsolatokat elmélyíteni: ez lehet csak a magyarországi germanisztikának sajátos feladata. Ebbe a körbe vág Bácsy dolgozata is. Huss professzor nagy buzgalommal és szép eredményekkel kutatja — mint ismeretes — az erdélyi németség eredetének kérdését, nyelvjárási összehasonlítások alapján. Nos, a mai nyelvjárási viszonyok pontos ismerete mellé odakívánkozik az erdélyi és a rajnai németség nyelvtörténeti viszonyának tisztázása is. Milyen más színt fognak kapni a nyelvjárási egybevetések akkor, ha a régi rajnai oklevelek eddig feldolgozatlan anyaga rendelkezésére fog állani a kutatónak! Hány eddig megoldatlan kérdés fog tisztázódni ezen az úton a német nyelvjáráskutatás terén, de az oklevélnyelv problémái dolgában is! Rajnamenti oklevelek nyelvi anyaga bizonyára sok esetben fog világot deríteni az erdélyi német nyelvjárások homályos pontjaira s az eredet kérdéseire, másfelől az oklevelek német szavainak olvasása hathatós támogatást fog nyerni az erdélyi német nyelvjárások élő formáinak ismeretéből.

Ezért látjuk oly fontosnak, hogy Bácsy a rajnai oklevélnyelvet, egyelőre annak magánhangzórendszerét vette vizsgálat alá. Sok olyan könyvet áttanulmányozott, amelynek segítségével eligazodhatott a német nyelvjárásokban általánosságban. A rajnai nyelvjárásviszonyok behatóbb megismerésére felhasználta az összes hozzáférhető munkákat. Ilyen alapos előkészület után fogott csak hozzá az oklevelek német szavainak nyelvtani egybeállításához. Egész sereg oklevélgyüjteményt felvesz jegyzékébe, köztük olyat is, amelyet még nyelvészeti szempontból nem aknáztak ki. A magánhangzók jelenségeit történeti alapon rendezi. Minden szakaszban az adatgyüjtést hosszabb-rövidebb fejtegetés követi, amelyben a szerző az eddigi kutatók állásfoglalását ismerteti. Önállóságra, merészebb kritikára nem törekszik a különböző nézetek tárgyalása kapcsán.

Szorgalmas adatgyüjtésével és a rávonatkozó nézetek összeállításával mindenesetre hasznos munkát végzett. A hazai német nyelvjárások kutatására és ennek történeti elmélyítésére bizonyára ösztönzően fog hatni munkája. *Papp István.*

*

V. hebt die Wichtigkeit des urkundlichen Sprachmaterials aus den Rheinlanden für die geschichtliche Erforschung der siebenbürgisch-deutschen Mundarten hervor. Zur Behandlung gelangen jedoch nur die Erscheinungen auf dem Gebiete des Vokalismus, die nach historischen Gesichtspunkten dargestellt werden. Stephan Papp.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Karl Preisendanz: *Papyrusfunde und Papyrusforschung.* Mit 2 Karten der Fundstätten in Ägypten. Leipzig, Verlag K. Hirsemann, 1933. 8°. XVI + 372 l.

Amióta *W. Schubart* ma is alapvető papirológiai kézikönyve *(Einführung in die Papyruskunde,* Berlin, 1918; v. ö. ÉPhK. 43 : 191.) meg-

jelent, a papyruskutatások nagy léptekkel haladtak előre. Bár a világháború a görög filológia e legújabb és legtöbbet ígérő segédtudománya terén is erősen éreztette a maga bénító hatását, a legutóbbi évtized folyamán ismét erőteljes munka indult meg minden irányban. Az ásatások terén különösen az olaszok munkája tűnik fel. *E. Breccia* oxyrhynchosi (1927—28), *C. Anti* és *A. Vogliano* tebtunisi (1930—34) adataival figyelmet érdemlő eredményekkel jártak. Újabban ugyan nem került elő olyan jelentős irodalmi lelet, mint amilyen annakidején Bakchylides és Menandros töredékeinek felfedezése volt, de azért a legutóbbi évek is hoztak újabb meglepetéseket. Ilyenek pl. a Kallimachos-töredékek (l. legújabban Gnomon 10 : 1934. 427—432.), továbbá a manichäus „Corpus" felfedezése. 1930-ban a Fayum-vidék délnyugati részén fekvő Medinet Madi-ban egy szemétdombból manichäus iratok kerültek elő, köztük Mani művei és levelei, IV. századi kopt fordításban. E papyrusok nagy részét a németek vásárolták meg s azok jelenleg a berlini múzeum papirológiai laboratóriumában vannak feldolgozás alatt. A nehezen várt kiadás bizonyára egészen új vallás- és művelődéstörténeti perspektívákat fog megnyitni. Az újabb egyiptomi leleteken kívül a mezopotámiai Dura-Europosban végzett francia-amerikai ásatások több pergamenokirattal együtt néhány papyrusszal is megajándékoztak, ami azt a reményt ébreszti bennünk, hogy a jövőben Egyiptom földjén kívül más területeken is számíthatunk újabb papyrusleletekre. A rendszeres ásatások és vásárlás útján való anyagfeltárással párhuzamosan a legutóbbi évtized folyamán a papyrusok feldolgozása és publikálása is új lendületet vett. A régebbi ismert gyüjtemények: a *Pubblicazioni della Società Italiana per la ricerca dei papiri greci e latini in Egitto*, a *The Oxyrhynchus Papyri* és a *The Tebtunis Papyri* újabb kötetein kívül egész sereg új publikációsorozat indult meg, amilyenek például a *Papyri russischer und georgischer Sammlungen* (kiad. *G. Zereteli* I—IV. Tiflis, 1925—30.), a *Papyri Osloenses* (kiad. *S. Eitrem* I—II. Oslo, 1925—31), a *Papiri greci delle collezioni Italiane; Scritture documentarie* (kiad. *Medea Norsa* I—II. Roma, 1929—32.); a *Mitteilungen aus der Papyrussammlung der Nationalbibliothek in Wien* új sorozatának I. görög kötete (kiad. *H. Gerstinger, H. Oellacher, K. Vogel*, Wien, 1932) és mások. A papyrustanulmányok ez újabb lendülete természetesen újabb kutatóintézetek és tudományos orgánumok létesítését, továbbá a nemzetközi munka bizonyos összehangolását és megszervezését is szükségessé tette. A már régóta működő angol *Egypt Exploration Society* és az olasz *Società Italiana per la ricerca dei papiri greci e latini in Egitto* mellett újabban a belga *Fondation Égyptologique Reine Élisabeth* (1923) és a francia befolyás alatt álló *Société Royale Égyptienne de Papyrologie* (1930) is tevékeny részt vett a papyrusanyag feltárásában és publikálásában. A speciális folyóiratok is megszaporodtak: az 1900 óta megjelenő német *Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete* mellé sorakozott az *Aegyptus. Rivista Italiana di Egittologia e di Papirologia* (1920-tól) és az *Études de Papyrologie* (1932-től), amely utóbbi az említett egyiptomi papirológiai társaság folyóirata. Legújabban pedig arról értesülünk, hogy a belga intézet egy *Bibliographie papyrologique* című új közlönyt szándékozik megindítani, amelynek célja a leletekről és publikációkról való gyors tájékoztatás lenne (v. ö. Échos d'Orient 36 : 507). Ha mindehhez még hozzávesszük azt, hogy a Münchenben 1933-ban tartott 3. papirológiai kongresszus anyaga testes kötetet tesz ki *(Papyri und Altertumswissenschaft.* Vorträge des 3. internationalen Papyrologentages in München vom 4. bis 7. September 1933. Herausgegeben von *Walter Otto* und *Leopold Wenger*, München 1934), továbbá, hogy ez év tava-

szán Firenzében lefolyt a 4. papirológiai kongresszus is, akkor fő vonásaiban kialakul előttünk annak a hatalmas munkának a képe, amely a papyrus-kutatások ez új periódusát jellemzi.

Bár a papirológia haladását az említett speciális folyóiratokon kívül más folyóiratok is állandóan figyelemmel kísérik és az eredményekről rendszeres beszámolókat közölnek — így pl. a *Revue des Études Grecques* és a *Byzantion* — régóta szükségét éreztük olyan összefoglaló munkának, amely a papyruskutatások történetéről, az előkerült anyagról, a papyrusgyüjteményekről és az idevonatkozó publikációkról megbízható és minden részletre kiterjedő tájékoztatást nyujt. A *Mitteis—Wilcken*-féle *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde* (1912) és *Schubert* kézikönyve a papirológia metódikája szempontjából ma is alapvető és nélkülözhetetlen, de megjelenésüktől ma már körülbelül két évtized választ el s céljuk különben sem az volt, hogy a papirológia anyagáról teljes repertóriumot adjanak. *P. Collomp* újabban megjelent füzete (*La papyrologie*, Strassbourg 1927), bár sok új eredeti szempontot vet fel, csak általános tájékoztatást ad a papirológia jelentőségéről és eredményeiről. Preisendanz új könyvében azonban olyan segédeszközt nyertünk, amely a régen érzett szükségletet teljesen kielégíti.

A munka két részre oszlik: az első a papyrusleletek és kutatások s azok feldolgozásának és publikációjának történetét rajzolja meg, a második pedig az egyes gyüjtemények anyagát ismerteti, de a szerző — a már kialakult szokásnak megfelelően — nem szorítkozik csupán a papyrusokra, hanem az azokkal rokon emlékeket, az ólom- és viasztáblákat, cserepeket és pergameneket is tekintetbe veszi. Az első rész első fejezetét a középkori eredetű görög, latin és georgiai nyelvű papyruskönyveknek szenteli, majd részletesen foglalkozik a herculaneumi nagy papyrusleletekkel s az egyéb nem egyiptomi származású emlékekkel. Ezután az egyiptomi papyrusleletek és papyruskutatások történetéről kapunk részletes képet a jelenkorig. Minthogy azonban a szerző a rendszeres kutatások korát az egyes nemzetek munkája szerint tagolja, a mű e része kissé szétfolyóvá és töredezetté válik. A második rész a papyrusgyüjteményeket földrajzi sorrendben tárgyalja s minden gyüjtemény mellett megtaláljuk a publikációk, sőt az ott található anyagra vonatkozó irodalomnak szinte hiánytalan jegyzékét. A könyv végén szisztematikus papirológiai bibliográfiát kapunk, mely a maga művelődéstörténeti tagolódásával nagyon jó szolgálatot tehet az antik világ kutatóinak. A munkát két, Bernhard Weiss által rajzolt térkép egészíti ki, melyek a Fayum-vidék kisebb lelőhelyeit és az egyiptomi nagy lelőhelyeket mutatják be. Sajnos, e térképek nem kifogástalanok. Egyéb hiányokon kívül zavarólag hat, hogy egyes lelőhelyeknél a mai arab nevek mellett hiányzanak az antik megjelölések. Ezenkívül célszerű lett volna esetleg színezéssel jelezni, hogy az egyes helyeken milyen nemzethez tartozó kutatók dolgoztak, továbbá, hogy melyek az ú. n. lelőhelyek (Fundstätten) és melyek azok, ahol rendszeres ásatások folytak (Ausgrabungsstätten). Bár a munkában itt-ott kisebb tévedések előfordulnak — így pl. a 303. l.-on a Hombert-féle Bulletins papyrologiques lapszámainak idézetébe hiba csúszott be, a 178. l.-on pedig a fejezetcímben „Otto Zucker" helyett „Friedrich Zucker" olvasandó — egészében megbízható, pontos s egyben élvezetesen megírt tájékoztatást nyujt s azért a körülményért, hogy a kutatások történetéről kissé szétesö képet kapunk, kárpótol a jó index, amelynek segítségével az összetartozó, de a beosztásból adódólag több helyen tárgyalt lelőhelyekre, gyüjte-

ményekre és kutatókra vonatkozó részletek könnyen összeállíthatók. Preisendanz könyve a papirológiai kutatások nélkülözhetetlen kézikönyve és megbízható repertóriuma, amelyet mindenki, aki e fiatal tudományág története, az általa feltárt anyag és az anyag feltárásának metódikája iránt érdeklődik, nagy haszonnal forgathat.

Külön kell még megemlékeznünk arról, hogy a könyvben szó esik Magyarországról is. A munka 254. oldalán azt olvassuk, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum egy magyar mecénás, „Philip Bach" támogatásával, Thaddaeus Smolenski útján ásatásokat végeztetett s 1907 tavaszán Gamhoud (Feshn) mellett feltártak egy Ptolemaios-nekropolist, amikor is sok papyruskartonázs került elő. Ehhez a szerző még a következő jegyzetet fűzi: „Nach freundlicher Nachricht der Direktion der arch. Abt. wurden die Funde unter die Museen von Krakau und Budapest verteilt. In Budapest weiss man nichts von Papyri". Valóban — amint értesültem — a Nemzeti Muzeumban görög papyrus nincs. Azonban a szerzőnek egészen még sincs igaza, amidőn azt írja, hogy „Auch Ungarn scheint bisher ohne Papyri geblieben zu sein". Mahler Ede szerint (Beöthy Zsolt egyiptológiai gyüjteménye a budapesti kir. magyar tudományegyetemen, Budapest, 1913, 188.) a Beöthy-féle gyüjteményben „kisebb papyrustöredékek (több apróbb hieratikus, démotikus és görög írású töredék)" vannak. E tudósítás nyomán Pröhle Vilmos egyetemi tanár, az egyetemi „Keletázsiai Intézet és Egyiptomi Gyüjtemény" igazgatójának szívessége folytán alkalmam volt átvizsgálni az intézetben letétben levő Beöthy-féle gyüjtemény jelzett darabjait és megállapítottam, hogy a hieratikus, démotikus és kopt nyelvű töredék közt valóban néhány görögnyelvű papyrustöredék is van. Ezek azonban olyan apró foszlányok, hogy kibetűzésük alig éri meg a fáradságot. Sajnos — tudomásunk szerint — ezek az egyetlen görög papyrusemlékek Magyarország területén, habár a háborúelőtti viszonyok mellett nem lett volna nehéz néhány görög papyrust szerezni legalább muzeális és instruktív célokra, főleg ha meggondoljuk, hogy közvetlen közelünkben, Bécsben van a világ egyik leggazdagabb gyüjteménye a még feldolgozatlan és kibetűzhetetlen papyrusok ezreivel.

Preisendanz munkája alapján, amely a papirológia anyagáról az egyes gyüjtemények ismertetésével kapcsolatban számszerű adatokat is közöl, képet alkothatunk magunknak arról, hogy milyen hatalmas méretekben gazdagodott a görög mult emlékanyaga a papyrusok által. De egyszersmind az a tény is nyilvánvalóvá válik, hogy az eddig feltárt anyagnak milyen nagy része nincs még feldolgozva és publikálva. Ha meggondoljuk, hogy az egyiptomi szemétdombok folyvást ontják az újabb és újabb anyagot s hogy új leletek tekintetében még belátahatatlan lehetőségek állnak a tudomány előtt, azt is el kell ismernünk, hogy a modern papirológiának más álláspontra kell helyezkednie, mint a réginek, amely természetesen kapva kapott az első előkerülő papyrusszövegeken és válogatás nélkül publikálta azokat a maguk egészében. Minthogy ma már a feldolgozás és publikálás munkája alig tudja nyomon követni az anyag folytonos gyarapodását s az egyes gyüjteményekben még a papyrusok ezrei várnak kiadásra, a tudománynak bizonyos racionális és ökonómikus szempontokkal kell a munkát szabályozni, sőt korlátok közé szorítani. De Preisendanz munkája még más tekintetben is nagy tanulság. A papirológia félszázaddal ezelőtt még nem is sejtett eredményei világosan bizonyítják azt, hogy az antik mult megismerésében a kutató szempontok gazdagodásánál döntőbb szerepe van az anyag gyarapodásának. Mert nemcsak az a

fontos, hogy mit kérdezünk az emlékektől, hanem az is, hogy az újonnan feltárt emlékek mit és mennyit tudnak kérdéseinkre válaszolni, sőt kérdezés nélkül is beszélni. Az antik görög filológia jövő fejlődése jórészt a további papyrusleletektől függ. *Moravcsik Gyula.*

*

Das Werk ist ein unentbehrliches Handbuch der Papyrologie und ein zuverlässiges Repertorium des bisher erforschten Materials. Die auf „Ungarn" bezüglichen Angaben (S. 254.) müssen noch dadurch ergänzt werden, dass sich einige kleinere hieratische, demotische, koptische und griechische Papyrusfragmente in der Sammlung von Z. Beöthy, welche im Ostasiatischen Institut und in der „Ägyptischen Sammlung" der Budapester Universität aufbewahrt wird, befinden. Leider sind die griechischen Bruchstücke nur kleine zerschlissene Überreste.

(Budapest.) Gy. Moravcsik.

Répertoire chronologique des Littératures Modernes publié par la Commission Internationale d'Histoire Littéraire Moderne sous la direction de Paul Van Tieghem. Droz, Paris 1935, Premier fascicule.

Az 1928. évben tartott oslói nemzetközi történeti kongresszuson alapított Nemzetközi Modern Philológiai Bizottság első nemzetközi együttműködéssel készített segédkönyvének első füzete fekszik előttünk. Az európai irodalmak szinkronikus táblázata ez kronológiai sorrendben. Fontosabb irodalmi események, könyvek, témafelbukkanások, művelődéstörténeti tények, melyek befolyással bírnak az illető ország szellemi alakulására, állnak itt egymás mellett, nyilván azzal a céllal, hogy a majdan megírandó európai irodalomtörténet vázául szolgáljanak. Az összes európai országok szerepelnek ebben az első füzetben; Magyarországot Hankiss János illesztette bele a következő adatokkal: Mátyás király uralkodása, 1458; a pozsonyi egyetem alapítása, 1467; a könyvnyomtatás megkezdése, 1473 (cím nélkül); a Korvina virágzásának tetőpontja, 1490; az első megőrzött virágének, 1505; Apáti feddőéneke, 1520; a mohácsi vész, 1526; az első nyomtatott könyv, 1527 (cím nélkül); a sajtó Erdélyben, 1533, stb. Bizonyos egyenetlenségek, úgy látszik, elkerülhetetlenek, így pl. a sommás magyar adatok mellett más országoknál efféle adatok szerepelnek: „Garcilaso második tartózkodása Olaszországban", vagy: „VIII. Henrik kiátkozása". Francia részről még a kéziratok is szerepelnek eleinte s így a magyar szinkronizmus természetesen hiányos; elmaradt a magyar-latin irodalom is: egy Janus Pannoniusnak, Temesvári Pelbártnak, vagy a ferences-kódexnek okvetlenül kellett volna szerepelnie, amikor olasz, francia humanisták is előfordulnak latin műveikkel. De még így is hasznos segédeszköz lesz a mű azoknak, akik egy *egészen általános* átnézetet óhajtanak kapni az európai irodalomról. *E. S.*

*

Tout en faisant connaître au public hongrois le premier fascicule du Rép. Chron. l'auteur de cette notice relève certaines inégalités dans la conception de l'ouvrage: ainsi l'on peut se demander pourquoi la littérature française antérieure à l'invention de l'imprimerie figure dans les rubriques, alors que la grande masse des manuscrits hongrois de la même période se trouve éliminée. Ces inégalités, d'ailleurs inévitables, ne diminuent pas considérablement l'importance de cette publication qui sera un instrument indispensable des comparatistes. E. S.

Drăganu Nicolae: *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei şi a onomasticei* (Az oláhok a IX—XIV. században a hely- és személynevek alapján). Bucureşti, 1933. Academia Română. Studii şi cercetări XXI.

D. nagy szorgalommal, de annál kevesebb kritikai érzékkel megírt vaskos művének célja annak bizonyítása, hogy a honfoglaló magyarok a IX. sz. végén nemcsak Erdélyben találtak *politikailag és katonailag szervezett oláhokat*, hanem jóval nagyobb területen, egyebek között a Dunántúlon is (l. ezt a dült betűkkel szedett állítást a Concluzii fejezetben, 588. l.). Könyvének terjedelme nem engedi meg, hogy igen sok cáfolatra sem érdemes állításával e helyen foglalkozzunk részletesebben. Pannóniára vonatkozó tudománytalan ősoláh elméletéről más helyen szóltunk (Századok 1934. 4—6. sz.), a *piscina rotunda* tónévről pedig, amely művében a bihari oláhság régiségét hivatott bizonyítani, közelebbi indokolással mutattuk ki, hogy semmi köze se lehet oláhokhoz (Magyar Nyelv 1934. 186—88. l.). A dési oláhság XIII. sz.-i állítólagos helyneveinek sorából Szabó T. Attila törölte a *Kald, Kád* határnevet (ma *Kádbükke*> ol. *Cabd'ic)*, amely D. szerint az oláh *cald*, 'meleg' melléknévből származott volna (uo. 317—18. l.). Ez annál kevésbbé lehetséges, mivel az oláhság sem a Dunától északra, sem a Balkánon **Cald* személynevet sehol sem ismer (Drăganu egyetlen állítólag oláh szn.-i adata a *sopronmegyei* Cald, 152. l.). Drăganu tévedéseire a felsőmagyarországi *vlach, valach*-kérdéssel kapcsolatban Kniezsa István mutatott rá (A tót és lengyel költözködő pásztorkodás magyar kapcsolatai. Ethnographia-Népélet 1934. 1—2. sz. és Századok 1934).

D. nemcsak a történeti források értelmét hamisítja meg tétele bizonyíthatósága érdekében, hanem a legfelelőtlenebb találékonysággal magyaráz oláhnak minden olyan nevet, amely akusztikai összefüggésbe hozható létező és nem létező oláh szavakkal, illetve nevekkel (l. a fent idézett irodalmat). A könyve végén található térképre azután rávezeti azokat a neveket is, amelyek oláh eredetét maga sem látja bizonyosnak. Kívánatos lett volna, hogy a szerinte biztosan oláh eredetű neveket a bizonytalanoktól valamilyen módon megkülönböztesse, mert ilyen formájában a térkép semmire sem használható, legfeljebb propagandisztikus célokra, hozzá nem értők tudatos, vagy akaratlan félrevezetésére. Az antirevízionista propaganda különben már is magáévá tette D. áleredményeit s azok között a „szigorúan tudományos munkák" (études strictement scientifiques) között, amelyeket a kolozsvári egyetem termelt ki a háború után, Silviu Dragomir, a Revue de Transylvanie (1934—) egyik szerkesztője dicsérettel emlékezik meg D. munkájáról, amely szerint „dans les régions occidentales de la Hongrie et de la Slovaquie actuelle (où) on trouve, du X-e au XVI-e siècle, de nombreuses traces de Roumains" (La Transylvanie roumaine et ses minorités ethniques, Bucarest, 1934. 15. l. 2 j.).[1] Mivel D. már a IX. sz.-ban talált oláh nyomokat az említett területeken, azt kell hinnünk, hogy maga Dragomir is sokallja kollégája túlzásait s csak a XI. sz.-tól kezdve találja őket megbízhatóknak. D. az admigrációs elmélet híve, az Erdélyben és Pannóniában fennmaradt rómaiakhoz a Balkánról vándoroltak fel déli testvéreik s már a honfoglalás korában tele volt

[1] Kritikai észrevételeinek ellenére is túlbecsüli D. 'új' eredményeit M. Friedwagner, *Über die Sprache und Heimat der Rumänen in ihrer Frühzeit* c. tanulmányában (ZfrPh. LIV—1934, 641 skk. l.) és sok tévedését veszi át C. C. Giurescu is mostanában megjelent oláh történelmének első kötetében (Istoria Românilor. Bucuresti, 1935.).

velük nemcsak a Balkán, hanem Pannónia, a Felvidék és természetesen Erdély is. Kíváncsiak volnánk, hogy D. hány ilyen katonailag és politikailag szervezett ősoláh lelket képzel el négyzetkilométerenként pl. a IX—XI. sz.-ban az említett területen, hogy az így kikerekedő néhány milliócska felett elismerésünket fejezhessük ki. A történeti érzék teljes hiányára, vagy pedig egészen tudatos ferdítésre vall az a készség, amellyel D. Anonymus következő helyéhez: „Et mortuo illo (Athila) preoccupassent Romani principes terram Pannoniae usque ad Danubium, ubi collocavissent pastores suos", ezt a megjegyzést füzi: „A en croire la (r. le) notaire de Béla, l'arrivée de l'élément *roumain* en Pannonie aurait suivi la mort d'Attila" (Revue de Transylvanie I—1934. 402—403). D. vagy azt nem tudja, hogy Attila mikor halt meg, vagy pedig azt akarta elhitetni, hogy az V. sz.-ban már nyugodtan lehetett oláh nyelvről és oláh népről beszélni. Rumun-oláhok Pannóniában Avitus császár korában! Ez az efféle ötletekkel kacérkodó szellem lengi át az egész művet, s így nem szabad csodálkoznunk azon, ha a veszprémmegyei *Ajka* nevét az albán *aikë*, 'tejföl' szóval magyarázza, amelyet oláh pásztorok honosítottak volna meg Pannóniában, ha a tolnamegyei *Vajdafalva* szerinte egy ottani oláh vajdaság emlékét őrzi, ha a Tácz hn.-ben az oláh *tata* többesszámát látja (v. ö. magy. *tata*, mely szintén gyermeknyelvi szó!) és egyéb furcsaságokon.

A pannóniai ősoláhság elméletének hirdetésében D.-nak olyan elődei vannak, mint E. Murgu, aki már 1830-ban hirdette, hogy már a VIII. sz. előtt egész Magyarországon laktak oláhok (Widerlegung der Abhandlung, welche unter dem Titel vorkömmt. Erweis, das die Wallachen nich römischer Abkunft sind. Ofen, 91. l.). Azóta eltelt jó száz esztendő s bár a római kultúra folytonosságának, a rómaiak és barbárok viszonyának kérdését s egyéb az oláh kérdéssel szorosan összefüggésbe hozható problémát éppen csak a legutóbbi évtizedben Dopsch nyomában kialakult módszertani elvek alapján közelítettek meg, D. pándákoromán módszere máris azt a benyomást kelti, mintha egy régmult egykaptafárahúzó időszak avult rekvizitumainak feltámasztása lenne. D. nem is tudja talán, hogy kétes személy- és helynévi anyagból kierőszakolt oláhjait nem lehet csak úgy kapásból odaplántálni egy óriási területre, amelynek történetéhez nem elég néhány félremagyarázott középkori krónikás adat, hanem tudomást kell venni a régészet és ókori történet eredményeiről is.

D.-nál gyakran előfordul, hogy valamit félreért és aztán erélyesen rendreutasítja, vagy a képzelt baklövés miatt kioktatja az embert. Egy ilyen félreértését levélbeli figyelmeztetésemre már, némileg elcsavarva a tényállást, rektifikálta is (Vechimea si răspândirea Românilor pe baza toponimiei si a onomasticei. Vălenii-de-munte 1934. 12 l. 1. j.). Ő ugyanis azt állítja, hogy ezt a mellékmondatomat: „... dass rumänische Gelehrte Wörter wie *mál* stb." hibásan másolta le, így: „dass rumänische *gelehrte* Wörter wie *mál*" (két helyen is: Dacoromania VII, 208; i. h.) s ezért cáfolta több oldalon át azt a képzelt állításomat, hogy a *mál* szó az oláhban tudós eredetű. Ez azonban nem lehet igaz, mert a Românii în veacurile IX—XIV. c. munka 112. lapján egész pontosan „dass rumänische *Gelehrte* Wörter" áll, tehát — miért volna szégyen ezt bevallani — egyszerű félreértésről, amely a német nyelv tökéletlen ismeretéből ered, van szó, nem pedig másolási hibáról. Újabban pedig fölényesen tanít meg arra, hogy a preocupassent (sic!) a *preocupavissent* (sic!) alak összevonásából keletkezett (Revue de Transylvanie I, 404. l.) s a kákán mindenáron csomót keresve, nem jön rá hogy a *sic!* nem az igealakon való fönnakadásomat jelzi, ha-

nem D. másolási hibáját, mivel egy *c*-val *másolta* le a latin igét kettő helyett. Fokozza zavarunkat D. latin tudásának megítélésében az, hogy egy oldallal előbb (403. l. 1. j.) a preoccupassent kivételesen helyesen van idézve. Egyéb félreértéseiről más helyen írunk részletesebben.

Tamás (Treml) Lajos.

*

L'auteur de cette critique renvoie d'abord le lecteur aux articles faits par lui ou par d'autres et dans lesquels il a été déjà question des erreurs de méthode et d'interprétation historique et linguistique de M. Dr. Il insiste une fois de plus sur le fait que le problème du romanisme oriental (y compris celui de la Pannonie) ne peut nullement se résoudre dans le sens où le voudrait l'auteur de ce livre massif, c.-à.-d. en considérant comme ancêtres du roumanisme non seulement les Romans de la Dacie et de la péninsule des Balkans, mais aussi ceux de la Pannonie. Les Hongrois conquérants auraient trouvé d'après l'hypothèse de M. Dr. des Roumains organisés en États primitifs dans toutes les régions de la Hongrie d'avant-guerre. Le critique pose à ce propos la question: combien pouvait être le nombre des Roumains fictifs de M. Dr. aux IX—XI-es siècles et comment se fait-il qu'un peuple répandu sur un territoire si vaste n'apparaisse point dans les sources historiques avant le IX-e siècle dans les Balkans et avant le XII-e siècle au Nord du Danube? Louis Tamás (Treml).

Emeric Madách: *Tragedia Omului. Poem dramatic. Trad in versuri de* **Octavian Goga.** Bucureşti, Fundaţia „Regele Carol III", 1934, 250 l.

Sokévi várakozás és még több előzetes bejelentés után végre megjelent Goga Octavian Madách-fordítása. Nem véletlen, hogy épp az az író tolmácsolta, ki a mai oláh irodalom vezéregyéniségei közül még leginkább tele van a magyar irodalom szellemével. Ez az intellektuális közelség és eszmei rokonság tette számára lehetővé a mű tökéletes átértését, költői kifejezőereje pedig a külső forma pontos, zengzetes visszaadásához segítette. Költői ez a fordítás és világos; talán nem oly tömör és elmélyedésre ösztönző, mint Mohácsi Jenő német szövege, de mindenesetre igen jól szolgálja a színpadi érthetőség céljait is. Minden sora, a látszólagos könnyed, síma kifejezés ellenére, komoly munkát és hosszú latolgatást takar. Érezzük, hogy pusztán a nyelvi anyag ellenállása s nem a fordító felületessége okozta, ha itt-ott elsikkadt vagy elhalványodott az eredeti szöveg egy-egy részlete. A kilencedik szín utolsó sorát („Bakó ügyes légy, órjást vesztesz el") Goga így fordította:

„Căläule, azi pierzi un uriaş (149 l.).

Kár volt elhagyni a gúnyos megjegyzést: „ügyes légy" — mondaná a szószerinti hűséget kívánó. Az elmaradt mondatrészt azonban — főleg a deklamációban — egy gesztus, egy hangárnyalat kitűnően pótolhatja. Ez is bizonyítja, hogy Goga nyelvi intenciója eltér a Madáchétól. A magyar költő — mint ismeretes — nem gondolt kezdetben műve előadására s ezért az élő szó színező lehetőségeivel alig számolt. Goga viszont szövegét színpadra szánta s ezért többet bíz a deklamáció hatásaira. Ezért ügyel annyira verseinek eleven lüktetésére, plasztikusságára is. Mindenki érzi Madáchnál e sornak, „Kifáradtam: pihenni akarok", ellenállhatatlan letargiáját. A mondat komor decrescendója kitűnően

festi a költő hangulatát. A becsületes igyekezetű fordító (aki nem költő is egyszersmind) csak ennyit mondott volna: „M'am obosit; odihnă vreau..." Goga még egy szót fűzött hozzá:

„M'am obosit; odihnă vreau și pace" (120. l.).

Ezzel a sorlezárással, ezzel a lankadtan aláhanyatló trocheussal *(pace)* adta meg az oláh kifejezésnek az eredeti hangulati értékét. Épp ily lelkiismeretesen, ennyi intuitív beleérzéssel jár el majd minden esetben; részletes tanulmányt érdemelne, mily gondosan és mennyi finomsággal fordította pl. Madách *porvilág, porlatag, hanyatló bábf*éle kifejezéseit, melyekben a *por* a világ múlandóságát képviseli, persze bibliai értelemben. Gogának külön érdeme a lírai részek lendületes fordítása. Néhol, pl. a londoni szín bevezető karénekében, meglepő, az oláh szöveg mennyire hasonlatossá vált Eminescu egyes költeményeihez *(Glossă)*. Nem véletlen ez, hogy ahol lehetett, a legnagyobb oláh költőt választotta kifejezése mintaképéül, hiszen Mohácsi előtt is Goethe és Stefan George stílusideálja lebegett. Talán Eminescu szellemére vall az a tiszta, gallicizmusoktól majdnem egészen mentes oláh nyelv is, mely, híven Goga irodalmi célkitűzéseihez, e fordítás egyik legmaradandóbb értéke. *Gáldi László.*

*

Il y a longtemps que M. O. Goga, une des figures les plus marquantes de la poésie roumaine, contemporaine et connaisseur parfait de la langue et de la littérature hongroises, s'est proposé de faire connaître à son peuple le chef-d'œuvre de Madách. Conformément aux traditions de la littérature roumaine, il a tâché de rendre le mètre de l'original par des vers iambiques basés sur l'alternance de syllabes toniques et atones. Sa traduction, mûrie pendant bien des années témoigne d'un travail très consciencieux et d'une inspiration poétique indéniable. Elle fait sentir non seulement la profondeur philosophique du poème, mais aussi la beauté et le charme des passages lyriques qui, sous la plume de M. Goga, poète lyrique par excellence, prennent un éclat nouveau. Cette traduction — une des meilleures de la „Tragédie" — a encore le mérite double d'être destiné à la scène aussi bien qu' à la lecture. Une des heureuses trouvailles du traducteur était de faire valoir dans le choeur de la scène de Londres („Lasă-i valul" ... pp. 161-2) certaines réminiscences de la célèbre „Glose" d'Eminescu (Glossă), révélant ainsi l'affinité intellectuelle de deux grands poètes du XIXe siècle. L. Gáldi.

Henri Gaillard de Champris: *Les Ecrivains Classiques.* (J. Calvet: Histoire de la Littérature Française, IV. kötet.) Párizs, Gigord, 1934. Nagy 8-r., 535 l., 24 egészoldalas illusztráció. Ára fűzve 60 franc.

A XIX. század végén s a XX. század elején a francia kritika „különtelkein" komoly számbavevést alig igényelve hangzottak el keresztény szellemű tiltakozások az uralkodó világnézetnek az irodalomtörténetben való hegemóniája ellen. Mindazok a kutatók, akik egy-egy író vagy oeuvre egész irodalmát fel akarták dolgozni s makacsul ragaszkodtak a teljességhez, ismerik azokat a szinte csak bibliográfiai síkban élő különvéleményezőket, akik egy Vignyt, egy Molière-t, egy Stendhalt egyházi szemüvegen át nézve, meg akarták fosztani hivatalosan bir-

tokolt glóriájuktól. Néha egy-egy jeles író is közébük állt zászlónak; többnyire heves mérsékletű, paradoxonokban hiányt sohase szenvedő újságírók, s Barbey d'Aurevilly *Diderot et Goethe* c. tanulmánya klasszikus példájává vált annak, hogyan nem szabad kezelni a lángostort.

De azért kétségtelen, hogy a protestálók harca nem volt jogosulatlan, csak időszerűtlen. A parnasszisták életében, a Dreyfus-per politikai kiaknázásának korában, nehéz volt a helyzetük: a tisztán „esztétikai" irodalomszemlélet ürügye alatt világnézeti alapozású kritikára legföljebb csak az uralkodó világnézet hívei kaphattak fölhatalmazást. S nem volna nehéz megmutatni, hogy a keresztény felfogású kritika nagyjai, Brunetière, Faguet, a kései Lemaître is — amint ez természetes — koruk alaphangjától csak megfelelő és elfogadott hangközökben térhettek el.

Azóta változtak az idők s a keresztény szellemű irodalomtörténetnek ma már nem kell a keresztesvitéz vértjébe öltöznie vagy Veuillot-ék elkeseredés kiváltotta túlzásaiba menekülnie. Ezért veheti a komoly kutató is reménykedő érdeklődéssel kezébe a párizsi „Faculté libre des Lettres" jónevű dékánjának szerkesztésében megjelenő, szép kiállítású és komoly szellemű francia irodalomtörténetét. A most megjelent IV. kötet a mű dereka; — különösen akkor látjuk ezt be, ha emlékünkbe idézzük azt a szellemi áramlatot, amely a XVII. század monarchikus és nyugodt vallásosságú géniuszát szinte egyenlővé teszi a hagyományok erős és ép Franciaországának egyetlen lehetséges géniuszával. A vallásos irányú irodalomfelfogás talán sehol a világon nem szögezi le magát egy ily rég mult korszak mellé, s ha volna terünk, érdekes tanulságokat vonhatnánk le ebből a francia szellemre nézve. A „querelle des Anciens et des Modernes" mindig aktuális marad...

A derékhad vezetését nem lehetett volna alkalmasabb emberre bízni, mint Gaillard de Champris-ra, a Faculté libre professzorára, aki hosszabb kanadai működés után került haza s Augier-ról, Vignyről stb. dolgozott. Józan és méltányos lélek, alapos tudású irodalomtudós. Az „agyonírt" anyagban eredetit tud nyujtani és ki tudja kerülni az ehhez a korszakhoz igazán nem illő eredetieskedés csábítását. Nem kanonizálja a XVII. század egész irodalmát, mint ahogy azt az „Action Française" táborában sokan teszik; de nem is alkalmaz az eleven irodalomra túlságosan merev szempontokat. Világnézeti és egyházi nézőpontból érzékeny kérdéseket az életet ismerő orvos nyugalmával és könnyű kezével kezel. Molière morálja, La Fontaine epikureizmusa, La Rochefoucauld egoizmusa megannyi nehéz probléma de Gaillard de Champris és munkatársai[1] nem húnynak szemet a nagy emberek gyöngéi előtt és nem ülnek ítélőszéket fölöttük. Nem hihetik el, hogy Molière évszázados dícsősége nem egyéb, mint szabadgondolkozók nemzedékei által gondosan táplált blöff és hogy a „Contes" íróját el kell törülni a Parnasszusról; viszont igen helyesen mutatnak rá azokra a szükséges korrekciókra, amelyek nélkül a tömjénnel agyonbalzsamozott nagy írók iskolai „klasszikusokká" élettelenednek. Sok fínom okfejtést kapunk a szó gyakorlati értelmében vett, valódi „okos" emberektől.

[1] A La Fontaine-ről szóló fejezetet Coppin abbé írja, a memoárírókról szólót Léman kanonok, a nyelvészetit G. Le Boidos, a képzőművészetit E. Langevin.

(Molière vallásosságáról, amely céljai minden tisztasága mellett is hiányos volt; Mme de Lafayette „laicizmusáról"; Boileau becsületességéről — emberi és írói értelemben egyaránt, s i. t.). Új gondolat nyilvánul meg a „klasszikusok" kiválasztásában is. Az egyházi írók a sorozat V. kötetére maradván, a IV.-ben bő helyet kaptak az emlékiratírók, az *opera*, a nyelv (rendkívül terjedelmes és hasznos fejezet, amelyben még egy kis szószedet is elfér!) és a képzőművészetek, amelyek harmóniába kényszerültek az irodalommal („Le concert des arts" — fejtegeti E. Langevin).

„Világnézeti" alapon álló műhöz képest szokatlanul bő helyet kapott a művészi technika elemzése; ezen a téren Gaillard de Champris rég elismert tehetsége és éleslátása tündökölhet. Az „esztétikai" szempont nem szenvedett hátrányt az ember életgyakorlatának erősebb érvényesítése miatt. A szép diadala az értékes — részben kiadatlan — illusztrációk sora is. A címkép XIV. Lajost 10 különböző életkorban ábrázolja egy buján felnövő fa ágain függő médaillonokban: a fa orman a halála évében álló király képe jóformán ráncok nélkül emeli fel méltóságos fejét. Azok számára, akik a francia civilizáció hagyományainak élő erejében hisznek, nem lehet szó a „nagy század" dekadenciájáról. *Hankiss János.*

*

Dans l'Histoire de la Littérature française, dirigée par M. Calvet, doyen de la Faculté libre des lettres, le quatrième volume qui traite du siècle classique a une importance particulière, puisqu'il est convenu en France que le dix-septième siècle est la mesure idéale de tous les efforts et de toutes les réalisations. Il l'est doublement pour une publication d'esprit catholique. La manière dont M. Gaillard de Champris s'acquitte de sa tâche aussi belle qu'épineuse mérite d'être appelée classique à son tour. Sans jamais perdre de vue la tendance générale de la collection, il en tire tout le profit sans tomber dans les pièges qu'elle tendrait à des critiques moins expérimentes. Ce médecin a la main légère et le jugement solide. Il sait enrichir le domaine déjà extrêmement touffu des recherches sur le „classicisme" par une série d'aperçus originaux et justes. J. Hankiss.

Kurt Wais: *Das antiphilosophische Weltbild des französischen Sturm und Drang.* 1760—1789. Neue Forschung. Arbeiten zur Geistesgeschichte der germanischen und romanischen Völker. 24. Junker und Dünnhaupt Verlag. 1934.

A standard-művek olvasása és gondolkodásunk dialektikus formái okozzák, hogy általában leegyszerűsítve, bizonyos eszmemozgás keretében szeretjük felfogni az irodalmi életet, s ezért hosszú időn át csak a felvilágosodást láttuk meg a 18. században, azt a mozgalmat, amely szubjektív és anthropocentrikus voltánál fogva, az előző század világképének antitézise. Ezen a nyomon indult el az irodalmi kutatás is, amely a romantika gyökereit Rousseau iskolájában kereste és pedig egy tematikus gazdagodás alapján, miközben az új irány szellemi pálfordulása mindvégig rejtély maradt. Pedig a romantika lelke sem az irodalmi iskola megjelenésekor született meg, ott élt már, ott bontakozott ki az eddigi túlságosan egyoldalúan megítélt 18-ik században és kialakulásának körülményeit teljesen új irodalmi anyagra támaszkodva mutatja meg Kurt Wais fent jelzett műve, amely eddig tökéletesen elhanyagolt távlatokat nyit meg a francia romantika előz-

ményeit kutató tudományosság számára. Kurt Wais ugyan elveti a romantika proteus-fogalmát és művében a praeromantika helyett az antifilozófus szót használja, mint a Sturm und Drang francia megfelelőjét, mégis bizonyos, hogy ez a konzervatív csirákból sarjadzó francia zsenimozgalom, amelynek nem is sejtett képét a szerző szellemtörténeti tagolással, de a legelvetemültebb pozitívistát is megszégyenítő részletességgel tárja elénk, készítette elő azt a lelki átalakulást, amely lehetővé tette egy irracionális elveken felépülő élményköltészet befogadását és teremtését.

Az antifilozófus csoport, amelynek derékhada a nihilizmusba fúló felvilágosodás menekültjeiből állott és főkép Fréron meg az Année littéraire köré tömörült, (Dorat, Palissot, Gresset, Suard, Lefranc, Sabatier), az 1760 körül elmélyülő katholikus hitélettel kapcsolatban magához vonzotta az illuminátus misztikában és szektáris praktikában tévelygő lelkeket is (Saint-Martin, Willermoz, Cazotte) és gyűjtőhelye lett mindazoknak, akiknek spirituális világszemlélete szétrobbantotta a racionális élmény kereteit (Gilbert, Le Tourneur, Ramond de Carbonnière, Fontanes, Tréogate, Rivarol, Chassaignon stb.).

Természetesen csak ideális gyűjtőhely, hiszen ezek az írók Párizsgyülöletük és életviszonyaik miatt vidéki városokban voltak szerteszórva és ez a társtalanság, ez az egyébként talán keresett magány okozta, hogy irodalmi sikerük sosem volt döntő jellegű.

Az antifilozófus mozgalom, mint ellenhatás, elsősorban a felvilágosodás tanainak antitézisét hirdette. Világszemlélete tehát tekintélyi alapokon nyugodott, theokratikus elgondolással, ismeretelmélete irracionális, a természetfeletti dolgok kérdésében a hithez tér vissza, felölelve a vallásos élmény számos eltévelyedését, kultúrpesszimista, mert a fejlődésben veszélyeztetve látja Isten szemléletének tisztaságát, a világtól való menekülést ajánlja, mert az áteredő bűn mindent megfertőzött és a primitív környezetben csak a viszonylag kisebb rosszat véli felfedezni. Nem hisz a társadalmi reformokban, mert a föld siralomvölgyét nem lehet édenkertté átformálnunk, sőt nem is tartja kívánatosnak, hogy a manens civitas gondolatával megenyhíthessük a számkivetés keresztény aszkéta érzéseit, amelyet egészen a világ gyülöletéig fokoz, az elszabadulás tébolyult vágyódásáig, de a föld kapuin túl Isten vár reá.

Ez a frenetikus, űzött, nyugtalan lélek azonban nemcsak túlvilági békére vágyódik, telve van irodalmi ambíciókkal is és így alakul ki itt a keresztény aszkézis gondolatából az irodalmi világfájdalom. A vanitasmotivum, a halálközelség, a sírköltészet groteszkké fajult misztikával keveredik az antifilozófusok költészetében, és az új barokkszörnyűségeknek demonikus eleme, ez a spontán tragikus hajlam élesen elhatárolja ezt az irodalmiságot a Young-iskola egyszerű melankóliájától. Mert az új léleknek új költői elve van, amely legalább elméletileg összeolvasztva a zseni és az eredetiség fogalmát, három követelménnyel lépett fel: A mindennap költészete helyett ki akarta fejezni a rendkívülit, a felkorbácsolót, a katasztrofális élményt. A régi ízlés helyett a bizarrt, a drasztikusat. És végül lerázta a szabályok igáját, de nem a realizmus kedvéért, mint a Diderot-iskola, hanem hogy a lírikus erő szuggesztív hatását növelni tudja. Hogy az új lélek költészete elsősorban lírai jellegű, ezt az elméleti fejtegetésen túl be is bizonyította az antifilozófusok nemzedéke, visszaadván Gilbert, Ramond, Fontanes, Saint-Martin verseivel a francia irodalom elveszettnek vélt hangját.

Kurt Wais könyve bizonyos mértékig az új távlatot nyitó művek csoportjába tartozik. Kutatásai alapján módosítanunk kell azt a ké-

pet, amely eddig a 18-ik század második feléről a tudatunkban élt. A francia szellem irracionális vágyódásai váratlan gazdagsággal szökkennek fel ebből a terméketlennek hitt korból és hogyan nevezzük ezeket a látomásszerű felvillanásokat, ha nem preromantikusoknak? Nem oszthatjuk a szerzőnek azt a nézetét, hogy a preromantikus szó már hitelét vesztette. Az eddigi kutatás sem járt téves úton, csak más úton haladt. Bizonyos, hogy a Rousseau-iskola túlzott jelentőségét Wais immár a multnak adta át, rámutatván arra a szellemi mozgalomra, amely rokonmotivumon és formai igyekezeten túl már egy új lelkiség szpazmodikus szépségét élte át. *Semjén Gyula.*

*

Die grösste Gefahr, die das systematische Denken der Literarhistoriker bedroht, war immer die Vereinfachung der geistigen Erscheinungen. Man hat zu leicht ein Entwicklungsschema für verschiedene geistesgeschichtliche Perioden geschaffen, in welches aber nur eine verarmte und willkürlich verzerrte Wirklichkeit hineingezwungen werden konnte. Lange Zeit hat man z. B. das 18. Jahrhundert in Frankreich mit der Aufklärung gleichgestellt und als die präromantischen Keime der nachfolgenden Geistesrichtung im selben Jahrhundert erforscht werden mussten, glaubte man ausschliesslich in der Rousseau-Schule die Vorzeichen einer Seelenwandlung erblicken zu können. Es blieb dem Verfasser des oben angeführten Werkes vorbehalten, die Falschheit dieser Auffassung blosszulegen und zwar durch den Hinweis auf die bisher noch nichtgekannte oder wenigstens verkannte Bewegung der Antiphilosophen. Wo man nun die ersten Anfänge dieser von neuem Geiste durchdrungenen Dichtung zu suchen hat und wie man die Überwindung des französischen Rationalismus verstehen soll, sind, dank den wertvollen Untersuchungen des tiefblickenden Verfassers, keine offenen Fragen mehr. Gyula Semjén.

Francia brevárium-kódexek.

Előfizetési felhívást kaptunk egy gyüjteményre, mely a magyar filológusokat elég közelről érdekelheti. V. Leroquais abbé az 1924-ben Sacramentaires et Missels manuscrits des bibliothèques de France címen kiadott francia mise- és szertartáskönyvek kiegészítéseképen most a francia könyvtárakban található középkori brevárium okat készül kiadni. Colmar, Vitry-le-François, a párizsi Bibliothèque Nationale és a Sainte-Geneviève anyagát adja a hat kötetben, bőséges könyvészeti leírásokkal és illusztrációkkal (Előf. ár: 1000 frank, Droz-kiad.) *E. S.*

A **Revue de Synthèse**-ben (1934 december) Van Tieghem folytatja évi beszámolóit az összehasonlító irodalomtörténet legújabb eredményeiről. (La fortune intellectuelle de Verlaine.)

Gedeon Jolán szegedi disszertációját hosszasabban és elismerően tárgyalja — igaz, *M. Jolan* néven — s csak azt hiányolja, hogy a szerző nem mondja meg, Verlaine-nek melyik darabjait fordították különösen Magyar- és Németországban. A „grand poète Sandor" után a M. Jolan arra figyelmeztet bennünket, hogy ne erőltessük a magyaros névalakokat a franciák fejébe, mert csak efféle mulatságos konfúziók támadnak belőle. *e. s.*

Kiadásért felelős: Huszti József.

22.318. — K. M. Egyetemi Nyomda. Budapest (F.: Thiering Richárd.)

Lap

Két új francia-magyar szótár. *Birkás Géza:* Francia-magyar és magyar-francia szótár; *Ujváry-Velledits:* Francia-magyar és magyar-francia iskolai és kézi szótár. *(Bárczi Géza)* 207

Barna, Catherine: Une femme de lettres du Second Empire. La Comtesse Julie Apraxin. Sa vie, ses oeuvres. *(Hankiss János* 210

Mályusz Elemér: A Toldi-monda. *(Kerecsényi Dezső)* 211

Bácsy Ernő: Die Urkundensprache in den Rheinlanden bis etwa 1500. *(Papp István)* 211

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Karl Preisendanz: Papyrusfunde und Papyrusforschung. *(Moravcsik Gyula)* 212

Répertoire chronologique des Littératures Modernes. *(E. S.)* 216

Drăganu Nicolae: Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomasticei. *(Tamás [Treml] Lajos)* 217

Emeric Madách: Tragedia Omului. Poem dramatic. Trad un versuri de **Octavian Goga.** *(Gáldi László)* 219

Henri Gaillard de Champris: Les Ecrivains Classiques. *(Hankiss János)* 220

Kurt Wais: Das antiphilosophische Weltbild des französischen Sturm und Drang. 1760—1789. *(Semjén Gyula)* 222

Francia breviárium-kódexek. *(E. S.)* 224

Revue de Synthèse. *(e. s.)* 224

A **Iuventus** című latinnyelvű ifjúsági folyóiratnak a Bimillennium Horatianumot ünneplő speciális számában minden cikk Horatiusról szól, még a Iocosa s az aenigmák rovata is. Legújabb (júniusi) számában pedig visszatérve a világháború előtti programmjához, a külföldi olvasók kedvéért a magyar jegyzetekkel párhuzamos német jegyzetek közlését is újból megkezdte.

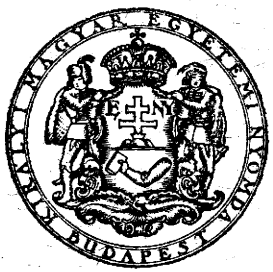
BUDAPEST

ARCHIVUM PHILOLOGICUM
LIX

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

SZERKESZTI

HUSZTI JÓZSEF ÉS ECKHARDT SÁNDOR

1935

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

59. ÉVF. JÚLIUS—SZEPTEMBER 7—9

Szerkesztőség: **Huszti József** (görög-latin és keleti filológia) Budapest, IV., Reáltanoda-u. 9.; **Eckhardt Sándor** (modern filológia) Budapest, I., Attila-körút 19.

Előfizetés, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíja, felszólamlások, egyes füzetek megrendelése, lakásváltoztatás bejelentése a pénztároshoz, **Lelkes Istvánhoz** (Budapest, VIII., Tavaszmező-u. 17.) intézendők. Előfizetési díj évi 8 pengő. Tagsági díj évi 5 pengő. Befizetni a 312. sz. postatakarékpénztári folyószámlára is lehet.

TARTALOM.

Lap

Szabó Árpád: Horatius és a hellenisztikus irodalomtudomány 225
Horaz und die hellenistische Literaturwissenschaft 254

Huszti József: Lettere inedite di Giorgio Valagussa a Janus Pannonius .. 256

Machovich Viktor: A magyar-francia cisztercita-kapcsolatok történetéhez 269
Contribution à l'histoire des rapports des Cisterciens de Hongrie avec les abbayes de France 288

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

F. Dornseiff—Marót Károly: Zur Frage: Frühantike und Orient 289

Förster Aurél: Az aristotelesi Parva Naturalia kérdéséhez 290
Zur Frage der aristotelischen Parva Naturalia 293

Mály Ferenc: A Szigeti Veszedelem forrásaihoz 294
Contributo alle fonti dell' Assedio di Sziget del conte Niccolò Zrínyi 296

Gáldi László: Adalékok az alakpárok elméletéhez 296
Contribution à la théorie des doublets 302

Ullmann István: Italianisms in Chaucer's „Troilus" 302

HAZAI IRODALOM.

Nagy Lajos: Az aquincumi orgona. *(Finály Gábor)* 305

A magyarság kapcsolatai a görög-római művelődéssel. 1. *Bakos József:* Martialis a magyar irodalomban. 2. *Vetéssy Géza:* Antik eposzi hagyományok Vörösmarty Mihály kisebb eposzaiban, különös tekintettel Vergilius Aeneisére. *(Jirka Alajos)* 306

(A tartalomjegyzék folytatását lásd a boríték III. oldalán.)

Felolvasások az I. titkárnál, **Pukánszky Bélánál** (I., Hertelendy-u. 13.) jelentendők be.

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8 (Kir. M. Egyet. Nyomda).

HORATIUS ÉS A HELLENISZTIKUS IRODALOMTUDOMÁNY.

Horatius Ars poetica-jával kapcsolatban felmerült kérdések egyik legfontosabb pontja: Horatiusnak a hellenisztikus irodalomtudományhoz való viszonya. Norden[1] óta a Neoptolemosra utaló Porphyrio-kommentárt[2] figyelmen kívül hagynunk nem lehet. Jensen[3] a Philodemos-fragmentumok egy részének helyreállításával némileg megközelíthetővé tette Neoptolemost és így lehetővé tette Horatiusnak a hellenista esztétikával való összehasonlítását. Az utána megjelent poetica-kommentár (Rostagnitól)[4] még jobban hangsúlyozta ezeket a hellenista összefüggéseket. Az egész problémáról összefüggő és áttekintő képet adott Immisch.[5] Ezek azok a legfontosabb munkák, amelyekbe e dolgozat bekapcsolódik, hogy eredményeiket helyenként kiegészítve és korrigálva, a legaktuálisabb Horatius-problémák egyikéről adjon összefoglaló áttekintést. A fent idézett munkák eredményeit elismételni a lehetőség szerint nem fogjuk, ugyanúgy nem idézzük azokat a közismert tényeket sem, amelyek Horatius általános megértéséhez szükségesek.

I. Az ókori irodalomtudomány.

Az irodalomtudomány az ókorban nem volt kialakult, önálló tudományág. Legjobban mutatja ezt már az is, hogy sem görög, sem latin szót nem ismerünk, amelynek jelentése e modern fogalomnak teljesen megfelelne. Van azonban több antik szó, amelynek jelentése ezt megközelíti, vagy többek között ezt is jelenti.

Így pl. a görög γραμματικός, κριτικός, φιλόλογος, vagy latin litterator, grammaticus az irodalommal tudományosan foglalkozót is jelenthetik.[6] A mi irodalomtudományunknak legjobban megfe-

[1] Die Composition u. Litt.-Gattung der horazischen Epistula ad Pisones. Hermes 40 (1905) 481. kk.

[2] Congessit (scil. Horatius in arte poetica) praecepta Neoptolemi non quidem omnia sed eminentissima.

[3] *Jensen:* Philodemos über die Gedichte, V. Buch. Berlin, 1923.

[4] *Rostagni:* L'arte poetica di Orazio. Torino (1930).

[5] *Immisch:* Horazens Epistel über die Dichtkunst. Leipzig, 1932. Phil. Supplb. XXIV. Heft 3.

[6] V. ö. Gudeman R. E. XI. II. 1911. kk.; XIII. I. 743. kk. és VII. 1780.

lel még a grammatikának az az ága, amelyet a scholiasta (Rutherford Schol. Aristoph. vol. III. 399—455) κρίσις ποιημάτων-nak nevez, ὃ δὴ κάλλιστόν ἐστι πάντων τῶν ἐν τῇ τέχνῃ. A grammatikai tanulmányok betetőzésének érezték ezt az irodalmi művek esztétikai értékelését, kritikáját. A nagy római grammatikus, Remmius Palaemon is szerette magát „omnium poetarum ac poematum iudex"-nek[7] nevezni. Ez mutatja már azt is, hogy miben különbözött az ókori irodalomtudomány a maitól. Ma az irodalomtudomány, jóllehet értékel, mégis elsősorban leíró és analitikus jellegű, az ókorban viszont egy volt az irodalmi kritikával, és mint ilyen, normatív tudomány volt. Épp ezért a nála idősebb és kialakultabb tudományág, a rhetorika hatása alól sem tudta kivonni magát. Éppen úgy, mint annyi más gyakorlati tudomány, ez is a filozófia mellékhajtása volt. A filozófusok azok, akik az egyes irodalmi művekről, vagy általában az irodalomról, költészetről esztétikai értekezéseket írnak. Az első, akinél poétikáról beszélhetünk, Aristoteles. Már őt megelőzőleg Platon műveiben is találunk költészetre vonatkozó kijelentéseket, ezeket azonban a későbbi iskolák tanításaival genetikus összefüggésbe ritkán hozhatjuk, mivel Platon a költészettel szemben negatív álláspontra helyezkedett. Aristoteles a kiindulópont számunkra, ahonnan az egyes tanítások szétágaznak és továbbfejlődnek Horatiusig. Mint Gudeman (Arist. Poetik 9—28. l.) lehető részletességgel kimutatta, „poetika" már Aristoteles előtt is volt, ha nem is Platonnál, de más filozófusoknál, illetőleg grammatikusoknál. Sajnos, mindebből számunkra semmi sem maradt. Kizárólag Aristotelesre és egészen gyér fragmentumokra vagyunk utalva. De ugyanígy nem ismerjük az Aristoteles utáni poetikát sem. Neoptolemos például Jensen Philodemos-kiadásáig a puszta néven kívül semmit sem jelentett számunkra. Ha nem volna kezünkben Horatius poetikája, azt kellene hinnünk, hogy a sokat emlegetett κριτικός-ok munkája jelentéktelen általánosságokban mozgott[8] csak. Rostagni és Immisch poetika-interpretációi valószínűvé teszik, hogy az aristotelesi hagyomány minden változásai ellenére is Horatiusig szakadatlan. Amit azonban az aristotelesi hagyomány egyes filozófiai iskolákon belül végbement színeződéséről tudunk, édeskevés. A *peripatetikusok*, Aristoteles közvetlen tanítványai, az irodalmi esztétikát nem fejlesztették tovább (v. ö. Kroll: Stud. 126. l. és Fr. Leo: Die griechisch-römische Biogr. 131. l.). Theophrastosról tudjuk, hogy különösen nagy fontosságot tulajdonított a λέξις-nek. Περὶ λέξεως címen írt is egy reánk csak fragmentumokban maradt művet. Mint Aristoteles tanítványai, a költészettől nem vártak ethikus tanítást. Velük szemben állanak a *stoikusok*, akik mindenáron nevelni akarnak és ennek eszközét látják a költészetben is.

[7] V. ö. Ἡ τῶν λόγων κρίσις πολλῆς ἐστι πείρας τελευταῖον ἐπιγέννημα Π. ὕψ 6.

[8] Kroll tényleg ezt hiszi (Studien zum Verständnis der röm. Literatur 126. l.).

A Philodemos 5. könyvében ránkmaradt kritika a chiosi Ariston poetikájáról úgyszólván csak ezt az egy kérdést világítja meg. A stoikusoknak ethikai beállítottságára jellemző, hogy Ariston, aki nem is πάνυ Στοικός, az esztétikai értékelést az ethikaival akarja azonosítani.[9] Az *epikureusok*, mint Philodemos példája is mutatja, szintén nem fejlesztették tovább a poetikát. Egyébként ők a költészet tanító szándékát nem ismerték el, szerintük a költészet az emberi szenvedélyek fellegvára (ἐπιτείχισμα γὰρ ἀνθρωπίνων παθῶν ἡ ποιητικὴ καθέστηκεν. Sext. emp. Adv. math. I. 298.). Az *akademikusok*, mint Platon tanítványai, különösen az ihletet hangsúlyozzák. Ehhez járul a késő akademikus és korai újplatonikus iskolában a fenségtan. (Immisch.)

Egységes hellenisztikus poetikáról tehát, az itt előadottak alapján, nem beszélhetünk. Hiszen, ha minden egyébben megegyeznek is, a költészet lényegéről és céljáról alkotott nézeteik annyira különbözők, hogy már ennek alapján is valószínűnek tarthatjuk, hogy minden egyes filozófiai iskolának külön poetikája volt. Mindezzel szemben viszont áll az, hogy a hellenisztikus irodalomtudománynak egyetlen tervszerűen felépített műve maradt reánk, Horatius Ars poeticája. Ismerjük ezenkívül még részben Philodemosnak a költészetről írt ötödik könyvét, ahol néhány poetika kritizáló ismertetését kapjuk. Ezekből a gyér adatokból kell összeállítanunk a hellenista költészetelméletet.

Mielőtt erre kísérletet tennénk, előre le kell szögeznünk Kroll (Studien 126. l.) találó megállapításának helyességét: a hellenista filozófusok beszélnek a költészetről és a költészetet érintő alapvető kérdésekről, de csak ritkán elemzik az egyes költői műveket. Sőt nemcsak az egyes művek elemzéséből nem kapunk semmit, de még az egyes műfajok részletezése is elmarad és általánosságba vesző kijelentések hangzanak csak el.

Legfeltűnőbb, hogy még ezek az általános kijelentések sem eredetiek a legtöbbször, hanem Platon- és Aristotelesre, vagy talán még messzebbre vezethetők vissza. Például Philodemos a IX. col. 10. sorától kezdve azokat kritizálja, akik a mese alkotásában, charakterizálásában és az előadásban kiválót tartották jó költőnek. Mint már Jensen megállapította (96. l.), e meghatározás Aristotelesre vezethető vissza. Nem kell azonban azt gondolnunk, hogy ezt Philodemos vagy akár forrása, Philomelos, közvetlenül Aristotelestől vette. Valószínűbb, hogy az eredeti aristotelesi gondolat hellenisztikus folytatása ez. Tagadhatatlan azonban, hogy a hellenisztikus kor minden téren eklektikus volt.[10] Ez az eklekticizmus, amiképen megvolt az irodalomban, úgy valószínűleg az irodalomelméletben is érvényesült. Ezzel együtt járt ugyanakkor a régi klasszikusokhoz való visszakanyarodás. Platon és közvetett úton Aristoteles gondolatai ekkor, a Kr. e. I. században, érvényesülnek a legteljesebben.

[9] V. ö. Jensen: Philod. 128—145. l.
[10] Rostagni Or. LVIII.

A római szellemi életben ez is, mint annyi más, görög, és pedig ezúttal biztosak lehetünk felőle, hellenisztikus import volt. Maga Suetonius, aki e kérdésben legfontosabb auctorunk, mondja: Primus ... quantum opinamur studium grammaticae in urbem intulit Crates Mallotes, Aristarchi aequalis etc. (De gramm 2.) Ettől kezdve a római grammatikusok görög mintára foglalkoztak az irodalommal és a vele rokon kérdésekkel, elsősorban a rhetorikával. Ilyen grammatikus volt Horatius tanítója, L. Orbilius Pupillus Beneventanus is. Külön irodalomelméletet, vagy esztétikát azonban a római grammatikusok nem teremtettek. Sőt joggal kétségbe vonhatjuk, irodalmi esztétika volt-e az, amit e római literatorok csináltak? Horatiust tehát római úttörők nem előzték meg. Ha mégis forrásait kutatjuk, akkor a görögökhöz kell fordulnunk. Még pedig itt is a hellenisztikusokhoz, mivel minden valószínűség szerint Horatius a klasszikus poetikát, amit számunkra Aristoteles képvisel, nem ismerte. Ha találunk is nála sok aristotelesi gondolatot, ezek hellenisztikus szűrőn keresztül jutottak hozzá.

Nagyon valószínű tehát Immischnek az a feltevése, hogy Horatius atheni tartózkodása alatt ismerkedett meg azokkal az esztétikai tanokkal, amelyeket később poetikájában és irodalmi leveleiben foglalt össze.

II. A költő és költészet.

A hellenisztikus kor, a mind általánosabbá levő görög kultúra virágkora, irodalmában és irodalomelméletében messze eltávolodott a klasszikus kortól. Az irodalomban nem az eredeti, nagy alkotások dominálnak, hanem a régi tárgyak, motívumok új csiszolásai, művészi reprodukciói. A legjelentősebb új irodalmi műfaj, a menandrosi komédia, nem annyira új tárgyat, mint inkább új szempontokat hoz. Az irodalomnak nem tartalmi, hanem formai oldalát hangsúlyozzák. „Többet ér a költészetben a jó kidolgozás, mint a gazdag tartalom", mondja az egyik hellenisztikus poetikaíró (lásd Jensen Philod. Über die Gedichte V. col. IX. 6. kk.) és ebben oly gondolatnak ad hangot, amelyet többkevesebb változtatással általánosan hellenisztikusnak nevezhetünk.

A költőről és a költészetről alkotott nézetek különösen jellemzők a hellenisztikus korra. Sajnos, az egyes filozófiai iskolák valószínűleg csak árnyalati különbségeit, éppen maradványaink kis száma miatt, nem választhatjuk szét. Ennek ellenére kétségtelen az, hogy az egész hellenisztikus gondolatvilág olyan átértékelést hajtott végre, ami a figyelmes szemlélőt rögtön meggyőzi egy új szellemiség megjelenéséről. Tekintsük át például főbb vonásokban a költőről alkotott nézeteket.

A legrégibb filozófus, aki a költészetről könyvet írt, Demokritos volt, „excludit sanos Helicone poetas" — mondja róla Horatius és valóban ez szinte minden, amit költészettanáról tudunk. Cicero (de orat. II. 46. 194. poetam bonum neminem

sine inflammatione animorum existere posse et sine quodam adflatu quasi furoris, és de div. I. 38, 80 negat enim sine furore Democr. quemquam poetam magnum esse posse) ugyanezt a gondolatot ismétli. A költő tehát őrült, aki isteni ihlet hatására alkot.

Ezt a gondolatot fejleszti tovább Platon is. Sokrates a költők között keres magánál bölcsebbet, de rájön, hogy ezek οὐ σοφίᾳ ποιοῦσιν ἃ ποιοῦσιν, ἀλλὰ φύσει τινὶ καὶ ἐνθουσιάζοντες (Apol. 22. c.) épp ezért Platon a jósok (θεόμαντις, χρησμῳδός) mellé állítja őket. A Μουσῶν μανία (Phaidr. 245 a.) az, ami a költőket hatalmába ejtette és alkotásra készteti.

A pseudoplatonikus Ionban (533 d kk.) a költő ἔνθεος, istentől megszállott, épen úgy mint ahogy az apol. is ἐνθουσιασ-ról, megszállottságról beszélt. A költő csak eszköze egy felsőbb erőnek, aminek hatására reagál, de nem önállóan cselekvő σοφός. (λέγουσι μὲν πολλὰ καὶ καλά, ἴσασι δὲ οὐδὲν ὧν λέγουσι. Apol. 22 C.) Épp ezért Platon kizárja államából őket.[11]

Megváltozik a költőről alkotott felfogás Aristotelesnél. Ő mint szigorú kritikus elme a költészet meghatározásával kezdi poeticáját. Szerinte minden művészet utánzás[12] (poet. 1447. a 13. kk.).

A költészet természetfölötti eredetéről, a platonikus ihletről (ἐνθουσία) Aristoteles nem beszél.[13] Szerinte a költészetet két fizikai ok hozta létre: (ἐοίκασι δὲ γεννῆσαι μὲν ὅλως τὴν ποιητικὴν αἰτίαι δύο τινὲς καὶ αὗται φυσικαί 1448 b 4.) 1. az utánzási ösztön, és 2. a velünk született harmonia-, és rhythmusérzék.[14] Ez a racionális magyarázat az alapja Aristoteles egész poetikájának. Mint isagogikus műfaj nem szorítkozik ez sem a költői műfajok esztétikai analysisére, hanem praktikus célokat szolgál (πῶς δεῖ συνίστασθαι τοὺς μύθους εἰ μέλλει καλῶς ἕξειν ἡ ποίησις 1447 a 9); teheti pedig ezt annyival is inkább, mert a költészet nem μανία, hanem tudatos μίμησις.

[11] Resp. III. 398. a.

[12] Ezt tartotta már Platon is, de éppen ezért tökéletlen szerinte a költészet, mert az idea utánzásának csak utánzását adja.

[13] Aristoteles poetikájának egyik legtöbbet vitatott helyén (1455 a 32) ezt írja: διὸ εὐφυοῦς ἡ ποιητικὴ ἐστι μᾶλλον ἢ μανικοῦ. τούτων γὰρ οἱ μὲν εὔπλαστοι, οἱ δὲ ἐκστατικοὶ εἰσιν (v. ö. Gudeman i. m. 307 l.) Rostagni Aristoteles kiadásában az elengedhetetlen μᾶλλον coniecturáról nem vesz tudomást, ezért kénytelen úgy interpretálni, hogy Aristoteles itt bár a „φύσις vagy τέχνη" kérdésben a középutat követi, mégis a platoni ἐνθουσιασμός felé hajlik. Gudeman óta világos, hogy itt ép az ellenkezője történik, Aristoteles állást foglal a platoni ihlettel szemben. Az ekstasist teljesen nem veti ugyan el, de szerinte inkább tehetség (εὐφυία — ingenium) kell, mint μανία, a költészethez. Sajnos a poetikának az a része és az a másik munkája Aristotelesnek (περὶ ποιητῶν), ahol e kérdésről részletesebben beszélhetett, nem maradt ránk.

[14] Nem így Rostagni (Aristot. 12. l.); cáfolatát l. Gudeman: Aristoteles Poetik 116. k.

Ez azonban csak a költői alkotásra vonatkozott és nem a költészet céljára. Platon e célról nem beszélt, de az a kijelentés, hogy a költők λέγουσι μὲν πολλὰ καὶ καλά, azt sejteti. hogy bizonyos mértékig tanító szerepet szánt a költőknek. Mivel pedig ez előreláthatólag nem sikerült volna, kizárta őket az államból.

Egészen más a helyzet Aristotelesnél. Nála a költészet alapja mimesis, *amely örömet okoz.* Igaza van tehát Gudemannak, aki azt állítja (i. m. 83. l.), hogy a poetikában ethikus szempontjai Aristotelesnek nem voltak. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról sem, hogy Aristoteles szerint a mimesis útján tanulunk is, valamint, hogy a költészet filozófikusabb, mint a történelem, mert az általánosra (καθόλου 1451 b) törekszik és nem az egyesre. Ezeknek alapján azt hiszem, biztosra vehetjük, hogy ha az ethikai célt el is vetette Aristoteles, mégis voltak didaktikus követelményei a poetikával szemben. Sőt egy, a Rhetorikából vett idézet alapján azt merném mondani, hogy a későbbi hellenisztikus kor „utile cum dulci" elvének csirái megvannak már Aristotelesnél. Itt ugyanis azt mondja: ἐπεὶ δὲ τὸ μανθάνειν τε ἡδὺ καὶ τὸ θαυμάζειν, καὶ τὰ τοιάδε ἀνάγκη ἡδέα εἶναι, οἷον τό τε μιμητικόν, ὥσπερ γραφικὴ καὶ ἀνδριαντοποιία καὶ ποιητική, καὶ πᾶν ὃ ἂν εὖ μεμιμημένον ᾖ, κἂν ᾖ μὴ ἡδὺ αὐτὸ τὸ μεμιμημένον· οὐ γὰρ ἐπὶ τούτῳ χαίρει, ἀλλὰ συλλογισμός ἐστιν, ὅτι τοῦτο ἐκεῖνο ὥστε μανθάνειν τι συμβαίνει 1371 b 4 kk.

De az a felfogás, hogy a költészet tanít, nem aristotelesi gondolat; megvolt már előtte is. Strabon (I. C 15) mondja, hogy Eratosthenes a költő célját a ψυχαγωγία-ban látta, szemben a régiekkel, akik tanítást vártak tőle.[15] Ποιητὴν γὰρ ἔφη πάντα στοχάζεσθαι ψυχαγωγίας οὐ διδασκαλίας. τοὐναντίον δὲ οἱ παλαιοὶ φιλοσοφίαν τινὰ λέγουσι πρώτην τὴν ποιητικήν, εἰσάγουσαν εἰς τὸν βίον ἡμᾶς ἐκ νέων καὶ διδάσκουσαν ἤθη καὶ πάθη καὶ πράξεις μεθ' ἡδονῆς. οἱ δὲ ἡμέτεροι καὶ μόνον ποιητὴν ἔφασαν εἶναι τὸν σοφόν. A költőnek ez a tanító szerepe egész logikusan következik a mimesis-theoriából. Nem kell azonban azt gondolnunk, hogy éppen ezért feltételezi a mimesis-tant. Megtaláljuk már Aristophanesnél is: τοῖς μὲν γὰρ παιδαρίοισιν ἐστὶ διδάσκαλος ὅστις φράζει, τοῖς ἡβῶσιν δὲ ποιηταὶ πάνυ δὴ δεῖ χρηστὰ λέγειν ἡμᾶς Ran. 1054.

Ez a χρηστὰ λέγειν és διδάσκαλος gondolat az, ami később is tovább él a hellenisztikus korban.[16] Tanító azonban csak a bölcs lehet, ez a magyarázata a stoikus gondolatnak: μόνος ὁ σοφὸς ποιητής (Chrysipp. mor. 654 kk.)[17] A „sophia"-hoz azonban sokat kell tanulni, így lesz a platoni ἔνθεος σοφός-ból διδακτὸς σοφός.[18]

[15] A költészet moralizáló felfogásáról áttekintést ad Kroll: Stud. zum Verst. 64. kk.

[16] Különösen a sophisták igyekeztek régebben a költészetet tanításra felhasználni (Gorgias).

[17] V. ö. Kroll: Studien. 78. o. 3. Ezért nevezi Strabon Hom.-t „philosophus"-nak.

[18] Pindaros még szembeállítja a született, tehát múzsai és a tanult költőt. Ol. 2., 94. és 9., 100. — Horatiusnak viszont már ideálja a „poeta

Hozzájárul ehhez a hellenisztikus korban mindinkább tért-hódító rhetorikus képzés is. A hellenisztikus rhetorika hármas követelménye 1. tehetség, 2. tanulás, 3. gyakorlat (τρία ταῦτα τὴν ἀρίστην ἡμῖν . . . ἕξιν ἐν πάσῃ τέχνῃ τε καὶ ἐπιστήμῃ χορηγήσει. φύσις δεξιά, μάθησις ἀκριβής, ἄσκησις ἐπίπονος, ἅ περ καί τὸν Παιανέα τοιοῦτον ἀπειρ-γάσατο 27 Dionys. Halic.), jól talál a költészetre is, minthogy ez is τέχνη, vagy ha tetszik ἐπιστήμη. A költőnek tehát tanulnia kell, nem elég a Musa tanítása, az ihlet, mint régen Hesiodos-nál, hanem az elődök példáján kell csiszolnia tehetségét. De meg kell tanulnia nemcsak a versformákat és a művészet szűkebb értelemben vett szabályait, hanem a tudások koronáját a filozo-fiát (Socraticae chartae) és lehetőleg az egyes részlettudomá-nyokat is. (Neopt. Jens. Philod. II. 11. oldal). E nézet a hellenisz-tikus koron belül nem volt egységes; Philodemos pl. őrültség-nek nevezi ezt a szerinte neoptolomosi tanítást.

A költő célját illetőleg nyilvánvaló, hogy két irány küzdött egymással, egy hedonisztikus (ha legnemesebb értelmében hasz-náljuk is a szót) és egy utilisztikus felfogás. Az előbbi célját τέρπειν, ψυχαγωγεῖν az utóbbi διδάσκειν, χρήζειν-ben látta.

Jellemző különben a hellenisztikus korra, hogy bár a „doctus poeta" volt ideálja, mégis irodalmában a hedonisztikus felfogást tette magáévá. Érdekes például Catullusnak, e tipikusan helle-nisztikus költőnek nézete:

> . . . castum esse decet pium poetam
> ipsum, versiculos nihil necesse est,
> qui tum denique habent salem ac leporem
> si sunt molliculi ac parum pudici
> et quod pruriat incitare possunt;[19]

Ez az a bizonyos „Musa iocosa", amely az augustus-kori nagy költők előtt egészen ismeretlen, de amely újra felbukkan, mihelyt a római irodalom a hellenizmus felé fordul, például Ovidiusnál (Trist. 2, 353), Martialisnál (I 5, 8 lasciva nobis pagina) és az ifjabb Pliniusnál. De maguk ezek a költők is tisztá-ban vannak munkáik értékével, legalább is úgy látszik, erre mutat a „versiculi, nugae, ineptiae" név. Mint Plinius mondja: „His iocamur, ludimus, amamus, dolemus, querimur, irascimur, describimus aliquid modo pressius, modo elatius atque ipsa varietate temptamus efficere, ut alia aliis quaedam fortasse omni-bus placeant." (Plin. Epist. 4, 14, 4.) Világos tehát, hogy ezeknél tanításról, sőt még magasabb művészi hatásról, ψυχαγωγία-ról szó sincs. Ez az irány felhagyott azzal a kísérlettel, hogy a költészetet az utilia (χρήσιμα) közé sorozza. Erre az eredményre nem fel-

doctus": me doctarum hederae praemia frontium dis miscent superis Carm. I. 1, 29—30.

[19] Figyelemreméltó ez a Catullus-idézet azért is, mert a „castus et pius poeta" fogalmát érinti, amire különösen Horatius megértésénél lesz szükségünk.

tétlenül hedonista világszemléletük vezette, hanem az a felismerésük, hogy e nagynak elismert költők nemcsak, hogy nem használnak, hanem sokszor még ártanak is. Az epikureista Philodemos éppen azt veti szemére a nyilván túlkövetkezetes Neoptolemosnak, hogy az elv kedvéért a leghíresebb költők legszebb alkotásait tette indexre: τὰ κάλλιστα ποιήματα τῶν δοκιμωτάτων ποητῶν (sic !) διὰ τὸ μηδ' ἡντινοῦν ὠφελίαν παρασκευάζειν, ἐνίων δὲ καὶ τὰ πλεῖστα, τινῶν δὲ πάντα τῆς ἀρετῆς ἐκραπίζει. τί γὰρ δεῖ λέγειν τὰ καὶ βλάβην καὶ μεγίστην ὅσον ἐφ' ἡμῖν περιποιοῦντα. (Jensen: Philod. V. I. 10. kk. 9 lap.)

A hedonista és utilista irány kiegyeztetését megpróbálta már a hellenizmus is. Strabon a saját személyében is ennek a felfogásnak híve, hogy a két irányt a ψυχαγωγία-t és a διδασκαλία-t egyesíteni kell: διὰ τῆς ποιητικῆς παιδεύουσι οὐ ψυχαγωγίας χάριν δήπουθεν ψιλῆς ἀλλὰ σωφρονισμοῦ. Str. I. c. 16.

Az a meggondolás, hogy a költőknek nem mindig sikerül a kettős célt egyesíteniök, érdekes következtetésekre ad alkalmat. Plutarchos például könyvet ír arról, hogy lehet a költészetet a filozófiai nevelés szolgálatába állítani: Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν; A költészet sok tekintetben hasznos és kívánatos az ifjaknak, de zavaró és káros lehet, ha nem párosul helyes neveléssel. (15. C.)

Bajt különösen azért okozhatnak a költők, mert πολλὰ ψεύδονται . . . τὰ μὲν ἑκόντες τὰ δὲ ἄκοντες (15 F). Mivel azonban tagadhatatlan, hogy a költők gyönyörködtetnek, arra kell törekednünk, hogy gyönyörködtetés közben a hasznosat keressük: ἐν τῷ τέρποντι τὸ χρησιμὸν ζητεῖν. (16 A).

Ebbe az általános hellenisztikus alaprétegbe épül bele az az athéni iskola, amelynek létezését Immisch óta nem vonhatjuk kétségbe. Eklektikus irányzat ez, amely a platoni és aristotelesi hagyományt egyéb iskolák tanításaival egészíti ki. Munkáikból ismert képviselői ennek az iskolának Immisch megállapítása szerint; Dionys. Hal., Cicero, Pseudo-Longinus és Horatius.

A költőről és a költészetről általánosságban alkotott nézeteit ez az iskola Aristotelesre építi. A költészet utánzás, és a költő „doctus imitator". A platonikus ihletet megtartja ugyan, de erősen hangsúlyozza a τέχνη szerepét. Az utilista vagy hedonista célok között választást enged ugyan, de a tökéletességhez a kettőnek egyesítését elengedhetetlennek tartja.[20] Ami pedig a legfontosabb Horatius szempontjából, emelkedettséget, lelki nagyságot vár a költőtől magától. Hitványlelkű ember nem lehet rhetor, mondja a Περὶ ὕψους szerzője. Ezen a ponton találta meg Horatius az érintkezést azzal az athéni szellemi körrel, amelynek létezését Immisch feltételezi. Elveiket nem mint holt praeceptumokat vette át, hanem korának nagy renaissan-

[20] Aut. prodesse, ... aut delectare (333), ... omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci (343). Hor. A. p.

ceában a saját egyéniségének postulatumaival találkozott bennük. Épp ezért nem is maradhattak ezek lélektelen szabályok. Lássuk, hogy egészül ki ennek az iskolának a költőről rajzolt képe Horatiusnál.

Mindenekelőtt le kell szögeznünk azt a tényt, hogy Horatius éppen úgy, mint az egész augustusi kor, vallásos jellegű volt. A régi római vallásosságnak utolsó, nagy fellángolása ez, amely a polgárháborúkban megviselt, züllött római társadalmat váratlanul, szinte meglepetésszerűen érte. Ez a vallásosság nemcsak az irodalomban, hanem az irodalomtudományban is nyomot hagyott. A költőnek Horatius szerint vallásos küldetése van! Horatius két szót használ a költő jelölésére: poeta vagy vates. Az előbbi görög kölcsönszó ugyanazzal a jelentéssel, mint ποιητής, az utóbbi szintén kölcsönszó a keltából (Walde: Lat. Et. Wb; Ernout-Meillet: Dict.), körülbelül azzal a jelentéssel, mint a mi próféta szavunk. Varro szerint „antiquos poetas vates nominabant". Horatius ezt a régi latin szót nemcsak azért újította fel, hogy archaikus zamatot adjon szavainak, hanem mert tényleg a költőt istenek és emberek közvetítőjének, prófétának érezte. Egyik legrégibb költeményében a XVI. epodosban, ahol a boldogok szigetére akarja elvezérelni a maradék rómaiakat, azzal fejezi be szavait:

„piis secunda vate me datur fuga". Itt a „vates" csak vallásos értelemben felfogott költőt jelenthet!

Még szembetűnőbb ez a vallásos attitude ott, ahol a költő hivatásáról beszél, például Epist. II. 1. 132—3:

> castis cum pueris ignara puella mariti
> disceret unde preces vatem ni Musa dedisset?

A költő tehát a κατ'ἐξοχήν vallásos ember, a „castus et pius poeta", akinek nemcsak magánélete kell, hogy tiszta legyen, mint Catullus mondta, hanem akinek kötelessége műveivel az embereket tanítani, vezetni és nem utolsó sorban imádkozni tanítani. A felsőbb hatalmaknál közbenjáró szerepét még jobban hangsúlyozzák a következő sorok:

> caelestis inplorat aquas docta prece blandus,
> avertit morbos, metuenda pericula pellit.
> inpetrat et pacem et locupletem frugibus annum:
> carmine di superi placantur, carmine Manes. U. o. 135—38.

A költészetnek ez a vallásos szférába emelése jól összevág Immischnek azzal a megállapításával, hogy Horatius a ps.-longinusi fenségtan hatása alatt többször hangsúlyozta, hogy a költészet igazi tárgya a „grave" és „magnum".

Jellemző például, hogy az Immisch által idézett „mens divinior" (Serm. I. 4. 43.) interpretálható úgy is, mint szellemi fenség, és mint vallásos lélek.

A megoldás épp az, hogy itt mind a kettőről szó van. Horatiusnak a vallásos költőről alkotott egyéni elképzelése átvette a hellenisztikus hypsos-iskola doktrináit.

Az előbb idézetten kívül van Horatiusnak egy másik „speculum poetae"-ja is, az Ars poeticában (391—406), a költészet fejlődéséről adott vázlatában. Ennek részletes elemzését mellőzve, most csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a költőnek vallásos felfogása itt is előtérben áll.

> silvestris homines sacer interpresque deorum
> caedibus et victu foedo deterruit Orpheus
> — — — — — — — — — — — — — — 391—92.
> sic honor et nomen divinis vatibus atque
> carminibus venit.[21] 400—01.

Ez a vallásos alapszínezet érthetetlen marad számunkra, ha Horatiusnak az irodalomról alkotott nézeteit maradék nélkül a hellenisztikus irodalomtudományból akarjuk levezetni és nem veszünk tudomást a költő egyéniségének a nagy augustusi renaissanceba kapcsolódó törekvéseiről.

Csak ha a kor szellemi törekvéseinek középpontjába állítjuk Horatiust, mint vezéregyéniséget, látjuk igazán azt a „color Romanust", ami Immischnek is elkerülte a figyelmét. Az ő Horatiusa az egykorú római, irodalmi élet aktualitásait mindig figyelemmel kísérő esztéta, aki alapjában nem sokban különbözik Rostagni „trattatista"-jától. Horatius nemcsak hogy figyelemmel kísérte az irodalmi életet, hanem az új halhatatlan római költészet hajnalán érezte magát, akinek kötelessége a római líra megteremtése után a többi műfajok, elsősorban a dráma virágzását is előkészíteni. Ez, mint látjuk, nem sikerült; az augustusi aranykornak hamar vége lett, és Seneca már nem volt elég erős a feladat végrehajtására.

Ilyen „color Romanus" például a jelen esetben éppen a vallásos költő, aminek a fenségtan csak kifejezése. Az irodalomba is benyomuló Augustus-kori vallásosságnak nem Horatius az egyetlen tanuja. Vergilius ugyanekkor írja nagy, vallásos nemzeti eposzát, az Aeneist.

Egy másik, hellenisztikus körben kevésbbé ismert vonás, a „non avarus poeta". Hogy mennyire fontos vonása ez a horatiusi költőnek, azt abból is láthatjuk, hogy a már idézett speculum poetae-t épp ezzel vezeti be.

> . . . . . vatis avarus
> non temere est animus . . . . . .

Ugyanezt ismétli az Ars poeticának 329. soránál kezdődő rész-

[21] Kroll (Studien 78. old.) kissé lapos megjegyzése (Hier wirkt die Absicht mit, die Beschäftigung mit der Poesie auch vor den praktischen Römern zu entschuldigen) sem Hor. egyéniségére, sem a költemény hangulatára nem talál.

letében. Hogy mennyire tényleg az „avaritia"-ról van itt szó, azt a 324. sor mutatja: boldog görögök, „praeter laudem nullius avari".

A rómaiak nevelése annyira anyagias, hogy eleve kiöli belőlük a szépség iránt való önzetlen lelkesedést.

> an, haec animos aerugo et cura peculi
> cum semel imbuerit, speremus carmina fingi
> posse linenda cedro et levi servanda cupresso.

E részletet Immisch a Περὶ ὕψους cap. 9. 2.-vel hasonlítja össze, ahol Pseudo-Longinus azt mondja: πρῶτον οὖν τὸ ἐξ οὗ γίνεται προϋποτίθεσθαι πάντων ἀναγκαῖον, ὡς ἔχειν δεῖ τὸν ἀληθῆ ῥήτορα μὴ ταπεινὸν φρόνημα καὶ ἀγεννὲς, az igazi rhetor nem lehet hitványelkű, alacsony gondolkozású ember. Hogy pedig ez a hitványelkűség és alacsony gondolkodás tényleg az avaritia-ra vonatkozik, azt a cap. 44, 6-al igazolja, ahol azt olvassuk, φιλαργυρία νόσημα μικροποιόν. A két gondolat tényleg meglepően egyezik. Horatiusnál azonban annyira középponti helyet foglal el, hogy lehetetlen egyszerű iskolától átvett motivumnak tartani, sokkal valószínűbb, hogy a költő egyéni magatartása találkozik itt a Περὶ ὕψους gondolatkörével.[22] Jellemző különösen Horatius magatartására, hogy a régi római irodalom kritikájánál is ebben látja Plautus legnagyobb hibáját. Miért nem tud Plautus jellemezni?

> gestit enim nummum in loculos demittere, posthoc
> securus, cadat an recto stet fabula talo. (Epist. II. 1. 175.)

A költőre vonatkozó hellenisztikus elméletekkel szorosan összefügg a költészet eredetéről szóló tanítás.

A költészet eredetére vonatkozólag két antik elmélet van. Az egyik, amelyet Kroll a Dionysos-vallás körébe utal, a Musák adományának tartja a költészetet, minthogy a költészet lényege ἐνθουσιασμὸς καὶ ἱερὸν πνεῦμα (Demokritos B 18. 21. Diels). A másik a reálisabb, filozófus elgondolás Aristotelestől származik, aki egyes kiválasztottak (οἱ ἐξ ἀρχῆς πεφυκότες πρὸς αὐτὰ μάλιστα 1448 b 22) mimetikus improvisatióiból (ἀπ' ἀρχῆς αὐτοσχεδιαστικῆς 1449 a 9) akarja megmagyarázni a költészet születését.

Horatius e két elméletet egyesíti. Ezúttal abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy tényleg igazolni tudjuk Immisch nézetét, aki Horatius Ars poet.-ját a késő akadémikus és korai új-platonikus iskolából akarja levezetni. Ez az iskola, mivel a platoni hagyományból táplálkozott, a platoni ἐνθουσιασμός-t és vele együtt a költészet isteni eredetét elvetni nem tudta. Ugyanakkor azonban az aristotelesi improvizáció elméletét is megtartotta. Sajnos, erre csak egyetlen bizonyítékunk van, ami azonban oly meglepően egyezik Horatiussal, hogy valószínűvé

[22] Az avaritia megbélyegzését a „scribendi recte sapere est" elvvel is össze tudta kötni Horatius. Az avarus őrült (Serm. II. 3. 82—83.), tehát nem írhat helyesen.

teszi a közös forrás feltételezését. A II. századi új-platonikus Maximus Tyrius egyik értekezése ez (Diss. 37, 4), ahol ezt olvassuk: Ἀθηναίοις δὲ ἡ μὲν παλαιὰ μοῦσα χοροὶ παίδων ἦσαν καὶ ἀνδρῶν, γῆς ἐργάται κατὰ δήμους ἱστάμενοι, ἄρτι ἀμητοῦ καὶ ἀρότου κεκονιμένοι, ᾄσματα ᾄδοντες αὐτοσχέδια· μεταπεσοῦσα δὲ ἡ ψυχὴ ἐπὶ τέχνην ἀκορέστου χάριτος ἐν σκηνῇ καὶ θεάτροις, ἀρχὴ τῆς περὶ πολιτείαν αὐτοῖς πλημμελείας ἐγένετο. Ἡ δὲ ἀληθὴς ἁρμονία, ἣν ᾄδει μὲν ὁ μουσῶν χορός, ἐξάρχει δὲ αὐτῆς ὁ Ἀπόλλων ὁ μουσηγέτης, σώζει μὲν ψυχὴν μίαν, σώζει δὲ οἶκον, σώζει πόλιν κτλ.

Két költészet van tehát, az egyik a tökéletlenebb, a földmívesek improvizációiból alakult, a másik pedig az isteni eredetű tökéletes költészet. Ugyanígy beszél a költészet isteni eredetéről Horatius (vatem ni Musa dedisset. Epist. II. 1. 133.) és rögtön utána a népies improvizációról (139—154):

> agricolae prisci, fortes parvoque beati, etc.
> — — — — — — — — — — — — — —
> Fescennina per hunc inventa licentia morem
> versibus alternis opprobria rustica fudit.
> libertasque recurrentis accepta per annos
> lusit amabiliter, donec iam saevos apertam
> in rabiem coepit verti iocus et per honestas
> ire domos impune minax. etc.

E Horatius-idézet a fentebbi Maximus Tyrius-helynek bőséges interpretációját adja. Enélkül meg sem érthetnénk, hogy mi az a πλημμέλεια περὶ πολιτείαν, amire Maximus Tyrius céloz. Nyilvánvaló, hogy a személyes gúnyolódás társadalmi következménye, aminek törvénnyel kellett gátat vetni. Az a körülmény, hogy Maximus Tyrius az athéniek improvizációiról beszél, Horatius pedig „fescennina licentia" eredetéről, nem akadályozhat meg abban, hogy a motívum azonosságát megállapítsuk.

Mind a két helyen egyébként platonikus-aristotelikus gondolatelemek keveredéséről van szó. Az improvizáció-motívumon kívül aristotelesi elem annak a felismerése is, hogy a költészetben a személyes gúnynak társadalmi következményei lehetnek, amit akár törvényhozással is meg kell akadályozni. τὸ γὰρ σκῶμμα λοιδόρημά τι ἐστίν, οἱ δὲ νομοθέται ἔνια λοιδορεῖν κωλύουσιν. ἔδει δ'ἴσως καὶ σκώπτειν. Nicom. Eth. 1128. a 30 kk.

Ennek a gondolatnak egyébként, mint később látni fogjuk, Horatius szatíraköltészetében is nyoma van.

Az Ars poet.-ban Horatius az improvizációs elméletről nem beszél. Sőt a tragédiával kapcsolatban egy másik, εὑρέτης gondolatot emleget:

> ignotum tragicae genus invenisse Camenae
> dicitur et plaustris vexisse poemata Thespis. 275—76.

Ugyanígy a versmértékről szóló részben: quo scribi possent numero monstravit Homerus 73. (De: Musa dedit fidibus ... referre 83.)

Ez a εὑρέτης gondolat azonban az improvizációs elmélettel nincs ellentétben. Aristoteles is emleget ilyen εὑρέτης-eket (poet. IV. 1449. a 16. kk.) anélkül, hogy következetlenséggel vádolhatnánk.

A költészetnek már előbb említett vallásos felfogása némileg ellentétben áll az improvizációs elmélettel. Sokkal inkább összeegyeztethető azzal a gondolattal, hogy a költészet isteni eredetű. Ez a gondolat érvényesül az Ars poeticának a régi költőkről szóló fejezetében (390—406) is. Horatius szinte kegyelettel beszél olyan régi költőkről, mint Orpheus, Amphion, Homeros és Tyrtaios. Annál kevésbbé tudja értékelni a régi latin költőket. Ennek azonban, mint később látni fogjuk, mélyebb okai vannak.

III. A dráma.

Ha Horatiusnak Aristoteleshez való viszonyát tesszük vizsgálat tárgyává, a két poetikában azonnal szembeötlő, de sokszor mégis félrevezető egyezéseket veszünk észre. Ilyen megegyezés például az, hogy az aristotelesi poetika éppúgy, mint Horatius, elsősorban a drámáról beszél. Rostagni ennek alapján merte Horatiust az aristotelesi hagyomány képviselőjének tartani. Aristotelesnek megvoltak a maga jól megalapozott okai, amiért épp ezt a műfajt választotta (v. ö. Rostagni Orazio LIII—LXII.), Horatius viszont ismétli a Mester szavait, mint a többi hellenisztikus poetikaíró. Rostagni annyira ment e téren, hogy anachronikus klasszicizálással vádolta Horatiust.[23] Ezt a feltevést Immisch (i. m. 139. kk.) már visszautasította, közvetlenebb, magából Horatiusból kiinduló magyarázatok alapján. Nem beszél Horatius a líráról, mert szerénytelenségnek, önmaga igazolásának tarthatnák kortársai. Az eposzról nem beszélhet, mert ugyanekkor írja Vergilius az Aeneist (lásd „Abfassungszeit" Immischnél 1—8. lap). A drámáról kell beszélnie, mert Augustus reformtervei szerint ez a római birodalom nagyságának eljövendő reprezentatív műfaja. Nem célunk, hogy az Immisch által annyira hangsúlyozott „color Romanus"-t emlegessük, újra csoportosítva Immisch érveit. Egy másik alapvető különbségre (Aristoteles és Horatius között) akarjuk inkább felhívni a figyelmet. Ez pedig Aristoteles és Horatius dráma-szemlélete. Tagadhatatlan, hogy tényleg Aristoteles örökségét találjuk Horatiusnál, de annyira más ez, mint Aristoteles, hogy hamarosan be kell látnunk, Horatius nem Aristoteles tanítványa.

[23] La posizione dell'Arte poetica è in sostanza una posizione anacronistica e antistorica. Se la poetica di Aristotele (come a me pare) era stata cosa aderente all'intrinseco carattere e alle reale condizioni della poesia greca, tale non e rispetto alla poesia romana l'arte poetica di Orazio. Questa è gia un trattato classicistico; é gia un po quelche sarrano rispetto alle letterature moderne, tutte le successive „poetiche" d'ogni paese, rampollate appunto dall' esempio orazione i. m. LXVI.

Abból kell kiindulnunk, amit már Immisch megállapított, hogy tudniillik Horatius az Ars poeticában a drámát (tragédiát) választotta tárgyalandó műfajnak, mert ez valósítja meg leginkább a fenséget. „Omne genus scripti gravitate tragoedia vincit", mondja Ovidius (Trist IV. 381.). Helyes, ez igaz, de miért beszél akkor olyan részletesen a komédiáról is, vagy a szatírjátékról, hiszen ezekben már igazán nem kereshette a fenséget? Erre, azt hiszem, csak Aristoteles alapján válaszolhatunk. A költészet „mimesis", utánzás, a dráma pedig az összes költői műfajok között a legteljesebb mértékben utánzó (μιμητικώτατον), értsük hát, ha mint a költészet prototípusa, egyértelmű lesz azzal. Ezért mondhatta már Aristoteles: ὅστις περὶ τραγῳδίας οἶδε σπουδαίας καὶ φαύλης οἶδε καὶ περὶ ἐπῶν. ἃ μὲν γὰρ ἐποποῖα ἔχει, ὑπάρχει καὶ τῇ τραγῳδίᾳ ἃ δὲ αὐτῇ οὐ πάντα ἐν τῇ ἐποποίᾳ poet. 1449 b 17. Ezért beszélhet Horatius is a „περὶ μιμήσεως" (119—152) fejezetben előbb a drámáról (az eposra is értve ezeket), majd szinte átmenet nélkül csak az eposról.

Tehát a drámának ez a költészetben való univerzális jelentősége közös Aristoteles és Horatius felfogásában.

A dráma hat alkotó része Aristoteles szerint: a μῦθος[24] (mese), ἤθη (jellemek), διάνοια (gondolkozásmód), λέξις (előadás), ὄψις (sceneria), μελοποιία (zene). Ezeket az alkotó részeket Horatius is ismeri, bár nem mindegyikre találunk latin szót. A μῦθος-ra latin szó az argumentum. Horatius azonban a fabulát használja, mely az egész drámát is jelenti (Epist II., 1. 200). Aristoteles szerint ez a legfontosabb része a drámának, τὰ πράγματα καὶ ὁ μῦθος ... (a cselekmény, azaz a mythos) τέλος τῆς τραγῳδίας, τὸ δὲ τέλος μέγιστον ἁπάντων, poet. VI. 1450 a 22.

Ezzel szemben a sceneria (ὄψις) a legkevésbbé fontos a poetikában (ἡ δὲ ὄψις ψυχαγωγικὸν μέν, ἀτεχνώτατον δὲ καὶ ἥκιστα οἰκεῖον τῆς ποιητικῆς 1450 b 15). A kettőnek μῦθος és ὄψις polaris szembeállítása megvan Horatiusnál is. A római irodalmi állapotok leírásában (Epist. II.) arról panaszkodik, hogy nem a mese érdekli a közönséget (ami a legfontosabb lenne), hanem a látványosság.

> ... equitis quoque iam migravit ab aure voluptas
> omnis ad incertos oculos et gaudia vana. 187—188.

Ha Democritus ezt látná:

> scriptores ... narrare putaret asello
> fabellam surdo.

Nem tartom valószínűnek, hogy e két motívum tendenciózus szembeállítása, minden aktualitása, „color Romanus"-a mellett is, ne aristotelesi reminiszcencia lenne.

[24] λέγω γὰρ μ θον τοῦτον τὴν σύνθεσιν πραγμάτων Arist. poet. VI. 1450 a 4.

És mégis, bár Aristoteles a legfontosabbnak a mythost tartja, és Horatius az előbbi példa szerint követi ebben, mégis a mythosnak nála sokkal kisebb szerepe van, mint Aristotelesnél.[25] Aristotelesnél ugyanis a cselekménynek (mythos) annyira középponti szerepe van, hogy éppen ez teszi költővé nemcsak a drámában, hanem egyéb műfajokban is a költőt. τὸν ποιητὴν μᾶλλον τῶν μύθων εἶναι δεῖ ποιητὴν ἢ τῶν μέτρων, ὅσῳ ποιητὴς κατὰ μίμησίν ἐστιν. poet. 1451 b 27. A tragédia cselekményutánzás (πράξεώς ἐστι μίμησις 1449 b 34) és cselekmény nélkül nincs tragédia (ἄνευ . . . πράξεως οὐκ ἂν γένοιτο τραγῳδία 1450 a 23.) Csak azután következik második helyen a jellem (ἤθη), amely sohasem öncél a tragédiában, hanem a cselekmény megokolása: οὔκουν ὅπως τὰ ἤθη μιμήσωνται πράττουσιν, ἀλλὰ τὰ ἤθη συμπεριλαμβάνουσιν διὰ τὰς πράξεις! poet. VI. 1450 a 20. Ezzel szemben Horatiusnál épen fordítva, a jellemzés a legfontosabb, a cselekmény egészen háttérbe szorul. Nemcsak az ars poet.-ban, hanem az irodalmi epistolákban és satirákban sem beszél soha a cselekményről.

A drámáról szóló fejezetben (153—294) viszont első helyen hosszasan beszél a jellemzésről (153—178). Immisch alapján azt gondolhatnánk, hogy ez Horatiusnak az Ars poeticában alkalmazott eklektikus eljárásával magyarázható. Helyes, de ha a cselekményt fontosabbnak érezte volna, mint a jellemzést, vajjon nem ezt kellett volna inkább választania?

Ez az eltolódás egyébként, hogy t. i. Horatiusnál fontosabb a jellemzés, mint a cselekmény (mese), rávilágít az egész hellenisztikus korfelfogásra. Aristoteles még nyomatékosan kiemeli, hogy a dráma nem az embereket utánozza, hanem a cselekvést és az életet: μίμησίς ἐστιν οὐκ ἀνθρώπων ἀλλὰ πράξεως καὶ βίου. καὶ εὐδαιμονία καὶ κακοδαιμονία ἐν πράξει ἐστίν, καὶ τὸ τέλος πρᾶξίς τις ἐστίν, οὐ ποιότης 1450 a 16.

De honnan vegye a költő az utánzandó „praxist"? A gyakorlat az volt, hogy a mythost (a mondavilágot) dolgozták fel, egyszerüen azért, mert egyrészt így könnyebb volt, mintha új tárgyat gondoltak volna ki, másrészt ez mindenki (a nézőközönség) előtt ismeretes volt. Mint Antiphanesnél (Koch: CAF II 90) olvassuk: Οἰδίπουν γὰρ ἂν μόνον φῶ τἄλλα πάντ'ἴσασιν. Ez ugyan egy kicsit túlzás, mert ha hitelt adunk Aristotelesnek, már pedig nincs okunk kételkedni, kevesen voltak a nézők közül annyira tájékozottak, hogy a név alapján rögtön tudják, miről van szó. Ép azért Aristoteles nem is tartja kötelezőnek a hagyományhoz való ragaszkodást; ὥστ' οὐ πάντως εἶναι ζητητέον τῶν παραδεδομένων μύθων, περὶ οὓς αἱ τραγῳδίαι εἰσίν, ἀντέχεσθαι. καὶ γὰρ

[25] Aristoteles a psychagogiát a mythosnak tulajdonítja: τὰ μέγιστα οἷς ψυχαγωγεῖ ἡ τραγῳδία τοῦ μύθου μέρη ἐστίν poet. 1450 a 32. Horatius szintén beszél a drámai psychagogiáról (Epist. II. 1. 210—13), de nem hangsúlyozza a cselekmény fontosságát, mint ennek legfőbb előmozdítóját.

γελοῖον τοῦτο ζητεῖν, ἐπεὶ καὶ τὰ γνώριμα ὀλίγοις γνώριμά ἐστιν, ἀλλ' ὅμως εὐφραίνει πάντας poet. 1451 b 23 kk.

Mégis az esetek túlnyomó többsége az volt, hogy a tragédiaírók ismert tárgyat dolgoztak fel.[26] Ezzel aztán együttjárt nemcsak az új konstruálás („series iuncturaque"), hanem a jellemzés előtérbe nyomulása is. (V. ö. Euripides; Willamowitz: Einl. in die gr. Trag. stb.)

A jellemzésnek az aristotelesi határokon messze túllépő fontossága Horatiusnál kitűnik abból is, hogy az a. p. III. (περὶ ποιητοῦ) részében még egyszer visszatér rá:

> respicere exemplar vitae morumque iubebo
> doctum imitatorem et vivas hinc ducere voces. 317—18.

Ha jó a jellemzés (morata recte), akkor még a rossz tárgyú darab (fabula nullius veneris) is tetszést arathat.

Szöges ellentétben áll ez Aristoteles felfogásával, aki drámát el tud képzelni jellemek, de nem cselekmény nélkül.

Az ethológiának ez az előtérbe nyomulása Horatiusnál feltünt már Immischnek is, aki megjegyezte (i. m. 121), hogy Horatiusnak ez a magatartása cáfolja a legjobban az Aristotelesből kiinduló „trattatista theoriát". Hogy tényleg nem Horatius egyedül és először hangsúlyozta a jellemzés nagy fontosságát, azt a Philodemos fragmentumok alapján, ha nem is teljes biztossággal, de némi valószínűséggel állíthatjuk. Itt olvasunk először az ἠθῶν πολυτέλεια-ról (V. 1), mint a költő fontos eszközéről, és arról, hogy Praxiphanes nem elégszik meg a πράγματα tökéletességével.[27] ἦν (scil. ἀρετήν) καὶ πραγμάτων ὄντων ἀγαθῶν οὐκ ἐνεῖναί φησιν Phil. col. IX. 31. Ugyanígy hangsúlyozta Neoptolemos is, hogy a költőnek jól kell ismernie az egyes jellemeket: δεῖ ἀντέχειν τὸν ποιητὴν πᾶσιν τοῖς τρόποις II. 22 (Philodemos ezt kifogásolja).

A dráma harmadik, aristotelesi alkotórésze, a διάνοια, a hellenisztikus poetikában éppen úgy, mint a költészetben hangsúlyozott szerephez jut. Aristoteles meghatározása szerint: διάνοιαν (εἶναι λέγω) ἐν ὅσοις λέγοντες ἀποδεικνύασίν τι ἢ καὶ ἀποφαίνονται γνώμην poet. 1450 a 6; „διάνοια=nak nevezem azt, ami által a szereplők valamilyen gondolatnak kifejezést adnak, vagy valamilyen általános sententiát mondanak." Mint Gudeman helyesen kifejtette (i. m. 176 l.), a διάνοια=t nem szűkebb, rhetorikus jelentésében kell értenünk (sententia, bonmot, Sinnspruch), hanem az általános „νόημα, sensus" értelemben. Euripidesnél pl. bár sok γνώμη=val találkozunk, mégis a διάνοια szerepe minimális. A szónak általánosabb jelentését kell figyelembe vennünk, ha meg akarjuk érteni azt a fogalmat, amit a későbbi poetikusok σπουδαία διάνοια=val jelölnek. Szinte azt merném mon=

[26] Erre bőségesen idézhetünk modern analógiát is.

[27] Persze meglehet, hogy nem drámáról van szó és akkor nem „ethos" áll „pragmá"=val szemben, hanem „lexis".

dani, hogy a költő világnézete az, ami a szereplőnek nemcsak sententia-szerű kijelentéseiben, gnomáiban, mint Euripedesnél, hanem cselekvésében és egész jellemében, mint διάνοια jut kifejezésre. Aristotelesnél, mivel a költészetet ethikus célok szolgálatába állítani nem akarta, a διάνοια-nak különösebb fontossága még nincs. De annál fontosabb ez a stoikusoknál, akik ezt is nevelés szolgálatába akarják állítani. A chiosi Ariston volt az, aki, mint Philodemosból tudjuk, megkülönböztetett ποήματα κυρίως καὶ καταχρηστικῶς παιδευτικὰς διανοίας ἔχοντα. Hogy mennyire fontosnak érezték az írónak ezt a szereplőkön keresztül megnyilatkozó διάνοια-ját, arra jellemző Plut. quaest. conv. VII. 8. 8, ahol megdicséri Menandrost darabjainak morális szinezetéért.

A horatiusi poetika, amely ezt a részt a jellemzéshez csatolja, itt is az Aristotelestől már eltérő, hellenisztikus felfogást képviseli. Ha jó a dianoia, a rossz darab is tetszik.

> Interdum speciosa locis morataque recte
> fabula nullius veneris sine pondere et arte
> valdius oblectat populum meliusque moratur.

Ami a μελοποιία-t illeti, Aristoteles erről a Poetikában nem beszél részletesen. A Politikában (VIII. 1341. a 28) találunk egy idevonatkozó fejezetet (περὶ μουσικῆς), ezt azonban Horatius valószínűleg nem ismerte. Rostagni (59) épp ezért azt hiszi, hogy Horatius forrása itt (poet. 202—220) Neoptolemos volt.

A drámával kapcsolatban vissza kell még térnünk a már egyszer említett aristotelesi ὄψις-ra is. Aristoteles felfogása szerint bár az ὄψις-nak (sceneria) psychagogikus jelentősége van, még sem tárgya ez már a poetikának ψυχαγωγικὸν μὲν ἀτεχνώτατον δὲ καὶ ἥκιστα οἰκεῖον τῆς ποιητικῆς 1450. b 17. Horatius viszont arról panaszkodik, hogy nem az igazi művészet kell a közönségnek, hanem a látványosság.

> verum equitis quoque iam migravit ab aure voluptas
> omnis ad incertos oculos et gaudia vana. Epist. II. 2. 187.

Aristoteles szerint azért nem tárgya a költészetnek az ὄψις, mert a tragikus dynamis e nélkül is érvényesülhet. τῆς τραγῳδίας δύναμις καὶ ἄνευ ἀγῶνος καὶ ὑποκριτῶν ἐστιν. 1450 b 19.

Ugyanez a gondolat megvan Horatiusnál is, azzal a különbséggel, hogy más lévén az értelmi összefüggés, nem a spectaculum fölöslegességét hangsúlyozza, hanem a tőle elválasztható psychagogikus hatást:

> ille per extentum funem mihi posse videtur
> ire etc. Epist. II. 1. 210.

Érdekes, hogy ez a tisztán aristotelikus tan, hogy vegyül Horatiusnál hellenisztikus elemekkel, „migravit ab aure voluptas omnis ad incertos oculos". Philodemosnak (Jensen XX.

21. kk.) Ariston poetikájáról adott kritikájából tudjuk, hogy voltak hellenista esztéták, akik a hallásnak különösen nagy szerepet juttattak a szép megítélésében. Ariston például a jó szerkezetet is az euphoniától tette függővé. Erre mondja Philodemos: καταγελάστως δ'ἐπιτίθεται καὶ τὴν σπουδαίαν σύνθεσιν οὐκ εἶναι λόγῳ καταληπτήν, ἀλλ' ἐκ τῆς κατὰ τὴν ἀκοὴν τριβῆς, Ugyanígy Herakleodoros (Jensen 147 l.).

Horatius természetesen nem ment ilyen messzire, de mindenesetre fontosnak tartom, hogy a füllel (illetve hallással) kapcsolatban említi a „voluptas"-t, mintha a költészetnek épp itt kellene elérni érzelmi hatást és nem a látás útján. Ha az előbbi Philodemos-idézetet csak távoli analógiának tartjuk is, arra elég, hogy valószínűvé tegye annak az ismeretlen theóriának létezését, ami Horatius szavai mögött lehet. Tudjuk egyébként, hogy a φώνη-nak különösen fontos szerepe volt a stoikusoknál (v. ö. Jensen Philod. 146. l. Krates).

Az első pillanatra túlzásnak látszik ugyan, de mégsem lesz talán fölösleges utalnunk e helyen az antik költő és olvasó viszonyára. E viszony sokkal közvetlenebb, mint modern szempontból tekintve képzelhetnénk. Homeros örökösei, a rhapsodosok élőszóval hatnak hallgatóikra. De ugyanúgy kell elképzelnünk nemcsak az epikusnak, hanem minden költőnek a közönséghez való viszonyát. A zene és költészet még nem differenciálódtak oly élesen, hogy elválaszthatók lennének. Az írásnak mind általánosabb használata sem tudja megváltoztatni ezt az alapviszonyt. A lector továbbra is „auditor" marad, mert az olvasás fennhangon történik. Így van csak igazán értelme a „carmina non prius audita"-nak. Az pedig, amiről Horatius panaszkodik, hogy tudniillik a színházi közönséget a látványosság jobban érdekli, mint a darab maga, összefügg azzal, hogy a költészet az élőszótól elszakadva, a vizualitás felé fejlődik.

Figyelemre méltó különben, hogy Neptolemos is azt mondja: δεῖ τὸν ἀγαθὸν ποιητὴν τέρπειν μὲν τοὺς ἀκούοντας, ὠφελεῖν δὲ τοὺς ὁρῶντας. (Phil. fr. 24 kk.). A τέρψις (voluptas) tehát első sorban a hallgatóra, míg a haszon a szemlélőre irányul. Aristoteles szerint is a szem útján szerezzük ismereteinket (Metaph. 980 a 21.). Persze sokat levon a hely értékéből, hogy a ὁ[ρῶντας]-nak csak első betűje lévén meg, bizonytalan a kiegészítés.

Érdekes Horatiusnak Aristoteleshez való viszonya szempontjából, hogy a később oly sokat vitatott „katharsis" kérdést Horatius nem is említi. Igaz ugyan, hogy az Aristoteles is csak egészen röviden emlékezik meg róla (δι' ἐλέου καὶ φόβου περαίνουσα τὴν τῶν τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν. poet. VI 1449 b 26). Az ἔλεος és φόβος Horatiusnál is (Epist. II. l. 211—12) megvan, de csak mint a ψυχαγωγία eszköze. De ugyanígy nem említi Horatius az ἀναγνώρισις és περιπέτεια fogalmakat sem. Nem azért, mert mindennek talán elméletében semmi szerepe nincs, hanem mert ekletikus módszere lehetővé tette, hogy csak arra térjen ki, amit éppen szükségesnek és fontosnak tart.

A „deus ex machina"-ról és a kar szerepéről adott utasításaiban Horatius Aristotelest követi, bár itt még Rostagni (57. l.) is hangsúlyozza, hogy tekintettel volt a római viszonyokra. Ugyanezt mondhatjuk a színészek számára vonatkozó szabályról is.

Ami viszont a dráma terjedelméről szóló részt illeti, Rostagni megjegyzéseihez hozzátehetjük még, hogy ez a horatiusi ötös beosztás nemcsak az ókomédiából és a klasszikus tragédiából ismeretlen, de még Menandrosnál is csak az Epitrepontesben biztos, hogy megvolt. Körte (RE XVI. 754. k.) mégis azt hiszi, hogy éppen Menandros és kortársainak gyakorlata folytán lett szabállyá. A hellenisztikus eredet kétségtelen, minthogy a latin drámában biztos, hogy ismeretlen volt.

Horatius dráma-elméletének egyéb hellenisztikus összefüggéseire már Immisch és Rostagni rámutattak. E téren ma sem mondhatunk többet. Mindössze a komédiával kapcsolatban kell még röviden áttekintenünk a kérdést.

A komédia Aristoteles szerint χείρους ... μιμεῖσθαι βούλεται τῶν νῦν 1448 a 18. Éppezért eredetileg tárgya a személyes gúny (ψόγος) volt. Ugyanez a felfogása Horatiusnak.

> Eupolis atque Cratinus Aristophanesque poetae
> atque alii, quorum comoedia prisca virorum est,
> siquis erat dignus describi, quod malus ac fur,
> quod moechus foret aut sicarius aut alioqui
> famosus, multa cum libertate notabant. (Serm. I. 4. 1—5.)

De az „idea iambiké" sem a görögöknél, sem a latinoknál nem maradhatott a komédia végleges tárgya. Aristotelesnek a személyeskedő gúny nem szimpatikus, mint ezt a nikomachosi Ethikában (1128. a 22. kk.) részletesen kifejti.

A komédia tárgya nem a személyes gúny, hanem a személytelen komikum kell, hogy legyen. Ezért dícséri Aristoteles Hom.-t, mert τὰ τῆς κωμῳδίας σχήματα πρῶτος ὑπέδειξεν οὐ ψόγον ἀλλὰ τὸ γελοῖον δραματοποιήσας 1448. b 35. Aristoteles után az új-komédia az idea iambikét már teljesen mellőzte és helyette, a típusok finom jellemzésével, a személytelen komikumot hangsúlyozta. Mint már az előbb láttuk, ez a tendencia teljes mértékben érvényesül Horatiusnál is. Ugyanakkor azonban a római szellemnek az ó-komédia „idea iambiké"-je nélkülözhetetlen volt. Ezt mentette át a csak a félig irodalmi jellegű szatirába.

A római talajon egészen gyökértelen, félig tragikus, félig komikus szatírjátékot, az augustus-kori irodalmi törekvések szemmeltartásával, Horatius próbálta elméletileg meghonosítani. (Errevonatkozólag lásd Immisch, 139—158. lap.)

IV. A szatira.

Horatius költészetében épen úgy, mint Kroll megállapítása szerint az egész antik irodalomban, külön helyet foglal el a sza-

tira. Immisch valószínűnek látszó feltevése szerint a ὕψος-tan hatására választotta el Horatius (Serm. I. 4, 40 kk.) e műfajt a κατ' ἐξοχήν költészettől. Neoptolemosi értelemben a szatira költészet lehetne, mert τέρπει καὶ διδάσκει (ridentem dicere verum quid vetat? Serm. I. 1, 25). Annak azonban, hogy Horatius százszázalékos költészetnek tekintse a szatirát, az Immisch által említett hypsos-tanon kívül, van egy másik, aristotelesi akadálya is. A fent idézett szatirából kitűnik, hogy Horatius e műfajt az athéni ó-komédia (Eupolis atque Cratinus Aristophanesque poetae etc.) szellemi örökösének tartja (hinc omnis pendet Lucilius). Már pedig, mint Aristoteles mondja, az ó-komédia hibája épp az, hogy tárgya a személyes gúny (ψόγος κα αἰσχρολογία) és nem az ártatlan komikum (γελοῖον ὅ ἐστιν ἁμάρτημά τι καὶ αἶσχος ἀνώδυνον καὶ οὐ φθαρτικόν Poet. V. 1449 a 33.) Mint az Eth. Nicom. 1128 a 22-ben mondja, ἴδοι δ'ἄν τις καὶ ἐκ τῶν κωμῳδιῶν τῶν παλαιῶν καὶ τῶν καινῶν. τοῖς μὲν γὰρ ἦν γελοῖον ἡ αἰσχρολογία, τοῖς δὲ μᾶλλον ἡ ὑπόνοια. διάφερει δ'οὐ μικρὸν ταῦτα πρὸς εὐσχημοσύνην. Lucilius személyes gúnyolódó volt szatiráiban. A szatira tehát „suspectum genus" (65). Horatius maga sem tud mással védekezni, mint hogy ezek az írásai nem a nyilvánosságnak szólnak (nec recito cuiquam nisi amicis idque coactus non ubivis coramve quibuslibet 73). Még így is csak megtűrt és nem teljes jogú műfaj a szatira (hoc est mediocribus illis ex vitiis unum.)

Egy másik akadálya annak, hogy Horatius Luciliust jó költőnek tartsa, a Neoptolemosnál is fennmaradt hellenisztikus poetika szabályok egyikéből következik. Neoptolemos szerint ugyanis a jó költőnek feltétlenül egyesíteni kell a gyönyörködtetést a haszonnal. (Jensen: Philod. V. Buch 7. old. fr. II. 24 kk.) Aki a kettős cél közül csak az egyiket keresi, az nem valósítja meg az ideált, nem igazi költő. τὸν τέρποντα μέν, οὐκ ὠφελοῦντα δέ, ποιητικὸμ μὲν εἶναι τὰ δὲ πράγματα μὴ εἰδέναι . . . olvassuk Philod. I. 32. kk.-ben. Érdekes ennek a felfogásnak visszhangja épen Horatius Luciliusról alkotott kritikájában. Lucilius a kettős célközül csak az elsőt, a τέρπειν-t valósította meg: sale multo Urbem defricuit (Serm. I. 10. 4—5). De az még nem költészet, ezt Laberius is megteszi mimusaival (nam sic et Laberi mimos ut pulcra poemata mirer). Ezek után következik Lucilius λέξις-beli hiányainak felsorolása. A másik célt (ὠφελεῖν), amit Lucilius nyilván nem ért el, Horatius nem említi. De hogy mégis ez a gondolat kísértette, azt a képzelt ellenfél közbevetése mutatja: „De hiszen Lucilius, mint nyelvújító, sokat használt." At magnum fecit, quod verbis graeca latinis miscuit (20 sor.)

Természetes, hogy az első és legfontosabb akadály éppen az Immisch által említett hypsos-tan volt. Mégis túlzás lenne azt állítani, hogy ez Horatius számára egyáltalán nem volt irodalom, hiszen Aristoteles sem vetette el Aristophanest, bár a ψόγος ellen kifogásai voltak. Ugyanígy elismeri és utánzandónak tartja az ókomédiát Horatius is (sunt imitandi. Serm. I. 10, 17.).

V. Az utánzás és költői eredetiség.

Az Ars poeticával és az egész antik esztétikával kapcsolatban felmerülő egyik legérdekesebb kérdés: a mimesis-probléma. Mielőtt e kérdés lényegére térnénk, tisztáznunk kell a már egyszer említett mimesis fogalmát. A mimesis (utánzás) a művészet meghatározása Aristotelesnél. A mimesisre való készség nemcsak a művészek kiváltsága, hanem az emberi természet mélyén gyökerező legáltalánosabb tulajdonságaink egyike, amely egyszersmind ismeretszerzésünk első eszköze is (Poet. 1448. b.). A műalkotások élvezetéhez szintén bizonyos mimesisre van szükségünk.[28] Ez a mimesis, ami tehát a tárgyakra, az egész környező világra, cselekvésekre, jellemekre stb. irányul, az egész antik esztétika közös alapja és természetesen megvan Horatiusnál is. Mivel azonban utánozni csak a konkrét valóságot lehet, az antik esztétika erősen a realizmus felé tendál. Nem fontos ugyan, hogy tényleg a valóságot utánozza a művészi, de elengedhetetlen, hogy a valószínűt. Sőt Aristoteles határozottan kimondja, hogy nem a valóságot, hanem a valószínűt kell utánozni. . . . οὐ τὸ τὰ γενόμενα λέγειν τοῦτο ποιητοῦ ἔργον ἐστίν, ἀλλ' οἷα ἂν γένοιτο καὶ τὰ δυνατὰ κατὰ τὸ εἰκὸς ἢ τὸ ἀναγκαῖον 1451. a 36. Ha pedig mégis a valóságot utánozza a költő, nem mint valóság, hanem mint valószínűség költészet az.[29] Ez a a felfogás az alapja a horatiusi poetika első 13 sorának is ezért itéli el Horatius a valószínűtlen fantázia szüleményeket, a lázbeteg álmait. Természetes, hogy a mimesis theoria nem zárja ki a fantáziát, sőt az előbbi Aristoteles idézet egyenesen kötelességévé teszi ezt a költőnek. Fontos azonban, hogy a kettő összhangban álljon egymással (ficta voluptatis causa sint proxima veris. (338).

Ezen, a csak futólag vázolt mimesisen kívül az antik elmélet ismert egy másikat is: a megelőző korok művészeinek és alkotásainak utánzását.[30] E két egészen különböző mimesisnek egymás mellé állítása az első pillanatra meglephet bennünket, de ha figyelmesen vizsgáljuk a kérdést, hamarosan látni fogjuk, hogy a kettő mégis szorosan együvé tartozik.

Az anyag megválasztására Horatius a következő szabályt adja:

[28] V. ö. *E. Birmelin:* Kunsttheoretische Gedanken in Philostratos Vita Apollonii. Phil. 88. (1933), 149—180. l.

[29] A költőnek korlátlan fantázialehetőségeit, a „quidlibet audendi potestas"-t, a valószínűség kell hogy határolja. Mint Plautus mondja: (poeta) facit illud verisimile quod mendaciumst (Pseudolus 404.). A „költői hazugság" az ókorban is szállóige volt (v. ö. Kroll: Studien, 44. kk.). Ezt a hazugságot egyes filozófusok a psychagogiára való törekvéssel magyarázzák. ψυχαγωγεῖ δὲ μᾶλλον τὸ ψεῦδος ἢ τἀληθές (Sext. Emp. adv. gramm 297).

[30] Ennek az utóbbi utánzásnak fontosságát mutatja az is, hogy voltak, akik a jó költőt épp abban látták, aki jól utánozta Homerost. Jensen Philod. XXX. 25. kk.

aut famam sequere, aut sibi convenientia finge, scriptor etc.

Vagy a hagyományt kövesd, vagy képzeleteddel alkoss következetes tárgyat.

A hagyomány követése az antik szellem közös kincsének, a mítosznak feldolgozását jelentette. A mítoszt dolgozzák fel az antik költők, a komédia kivételével, szinte minden alkotásukban. Ennek olymódon való felhasználása, hogy az elődöktől a későbbiek átveszik, antik fogalmak szerint nem plágium, hiszen már az elődök sem maguk alkották azt, készen találták.

Az önmagából teremtő alkotásnak ily módon való korlátozódása mind általánosabb lett az alexandriai kor óta. Előbb hallgatólagosan elfogódott, majd nyiltan hirdetett elvvé lett: ἀμάρτυρον οὐδὲν ἀείδω, és a mimesis lassankint nem a πραγμάτων μίμησις, hanem τοῦ ἄλλου ποιητοῦ μίμ. lett. Ez teremtette meg azt, a mi a modern szempontunkból érthetetlen és különös helyzetet, ami az ókorban a szerzői jogot és plágiumot tekintve általános volt.[31] A hellenisztikus költők nyakra-főre utánozták egymást, még pedig úgy, hogy ez tényleg legtöbbször csak „mimesis" volt és nem „zelosis".

Volt ebben valami a multnak egészen különös megbecsüléséből, mintha belátták volna, hogy önmaguktól sohasem érhetik utól őket, jobb hát, ha igyekeznek legalább utánzással hozzájuk hasonlók lenni. Az ily értelemben felfogott mimesis elharapózását elősegítették a rhétoriskolák is. Érdekes például, hogy az auct. ad Her. azon a fokon áll, hogy szinte ettől az imitációtól várja az ihletet: „Quid? ipsa auctoritas antiquorum non cum res probabiliores, tum hominum studia ad imitandum alacriora reddit? Immo erigit omnium cupiditates et acuit industriam, cum spes iniecta est, posse imitando Gracchi et Crassi consequi facultatem. IV. 2.

Hogy ettől az imitációtól tényleg ihletet vártak és nemcsak frázis az előbbi idézet, azt mutatja Ps.-Longinos példája is (cap. XIII. 2.). „Mint ahogy Pythiát az ἀτμὸς ἔνθεος megihleti, οὕτως ἀπὸ τῆς τῶν ἀρχαίων μεγαλοφυίας εἰς τὰς τῶν ζηλούντων ἐκείνους ψυχὰς ὡς ἀπὸ ἱερῶν στομίων ἀπόρροιαί τινες φέρονται."

Itt azonban a mimesis mellett megvan a „zelosis" is, ami világosan mutatja, hogy több mint utánzásról van szó. A saját — jóllehet kisebb — erejében tudatos művész törekvése ez, hogy példaképéhez (exemplar) hasonló legyen. Ez az, amit Horatius megenged, mert így „publica materies privati iuris erit". De tiltakozik az ellen, hogy a római költő „fidus interpres" legyen.

Az „Ars poetica" imitáció-részéhez (119—152) tartozó magyarázataikban Rostagni és Immisch egyhangúan megállapítják, hogy e helyen az imitátor nem megvető értelmű, mint az Epist.

[31] V. ö. Kroll: Studien, 44. l. kk. (Der Stoff der Dichtung.)

I. 19-ben (o imitatores servom pecus). Ennek ellenére úgy látszik, hogy épp ez a hely (Epist. I. 19.) adja az Ars poetica imitáció fejezetének megoldását. Miben áll tehát a helyes utánzás? Nem a külsőt kell utánozni, hanem a lényeget, ahhoz kell átformálódnunk. Persze ennek a példakép-választásnak, ami annyira kedvenc gondolata volt a hellenisztikus íróknak,[32] megvan az a nagy veszélye, hogy

decipit exemplar vitiis imitabile (u. o. 17.).

Az eredetiség példáját önmagában látja Horatius:

libera per vacuom posui vestigia princeps
non aliena meo pressi pede; qui sibi fidet,
dux reget examen. (20—23.)

Ugyanezt a hangot üti meg az ódákban is:

carmina non prius audita (III. 1., 2.).

Ez méltán meglephet bennünket, ha tudjuk, hogy máskor viszont az aiol dal énekesének tartotta magát:

spissae nemorum comae
fingent aeolio carmine nobilem (IV. 3., 11—12.).

A magyarázatot az előbbi epistola további sorai adják:

Parios ego primus iambos
ostendi Latio numeros animosque secutus
Archilochi, non res et agentia verba Lycamben (23—25.).

Versmértékben és hangban utánoztam Archilochost, nem Lycambest csípdeső szavaiban. Ennyiben tehát eredeti volt. E két sor egyébként mint pozitívum egészíti ki a poetikában is meglevő tilalmat:

nec verbo verbum curabis reddere fidus
interpres (133.).

Horatius tehát az utánzással szemben tartózkodó magatartást tanusít. Bizonyos fokig mérsékelni szeretné, de nem tudja teljesen elvetni. Különösen a tárgyátvétellel szemben nem tud állást foglalni. A drámában például megengedhetőnek tartja, hogy valami új, még ki nem próbált tárgyat vigyenek színre (siquid inexpertum scaenae committis et audes personam formare novam 125), de a továbbiakban elsősorban mégis az ismert tárgy (fama) feldolgozására ad szabályokat.

•

[32] Pl. a rómaiaknál: Ennius — alter Homerus, Plautus ad exemplar Siculi properat Epicharmi, Afranius példaképe Menander (Ep. II. 1., 50. kk.) stb.

Itt kell állást foglalnunk az Ars poetica imitáció passzusának egyik fontos részletéhez adandó interpretáció kérdésében is. A magyarázandó hely:

> Difficile est proprie communia dicere, tuque
> rectius Iliacum carmen deducis in actus
> quam si proferres ignota indictaque primus (128—130.).

Immisch (107 l. kk) régebbi magyarázók nyomán a „communia"-t a görög κοινά fordításának tartja. Eszerint „communia" a közös, mások által is feldolgozott témát jelenti; ezzel szemben „proprie dicere" az egyéni szerkesztést, átdolgozást jelenti. E magyarázat támogatására felhozza Philodemos szavait: ἐὰν οὐκ ἀπόητον ὑπόθεσιν λαβὼν προσθῇ τὸν ἴδιον νοῦν és ἂν τὰ κατ' Ἴλιον ἢ Θήβας *κοινῶς* παρ' ἑτέρου λαβὼν ὥσπερ διαλύσῃ καί πως πάλι συντάξας ἰδίαν κατασκευὴν περιθῇ. E két idézetben az ἴδιον νοῦν προστιθέναι és ἰδίαν κατασκευὴν περιτιθέναι kétségtelenül megfelel a horatiusi „proprie dicere"-nek. De vajjon a κοινῶς is a „communia"-nak? Immisch szerint igen. Horatius szerint — mondja Immisch — a „fama"-t kétféleképpen lehet feldolgozni; a közös feldolgozók figyelembevételével (communia dicere) és ezeket figyelmen kívül hagyva, az ős forrás, Homeros felhasználásával. Ezt a magyarázatot, bármennyire meggyőzőnek látszik is a Philodemos-párhuzam alapján, nem fogadhatjuk el. Ha figyelmesen átolvassuk a fent idézett három sort, rögtön megállapíthatjuk, hogy két lehetőségről beszél a költő: 1. communia dicere és 2. Iliacum carmen in actus deducere. Az utóbbi szerinte helyesebb, mintha ismeretlen és még el nem mondott dolgokat adunk elő. Ez az összehasonlítás feljogosít bennünket arra, hogy a 130. sorban olvasható „ignota" és „indicta"-t a 128. sorban levő „communia"-val azonosítsuk. Rostagni a „communia"-nak ezt a jelentését meg is találta a római jogi nyelvben: communia . . . id est intacta, a nemine occupata ac possessa (v. ö. Rostagni Or. 41 l.) Mindenesetre érdekes, hogy Horatius itt a római nyelvet használja és nem a hellenista esztétikáét. Úgy látszik, ez is olyan „color Romanus", amit még Immisch nem sejtett.

Szinte természetes, hogy még az antikvitásnak a miénktől oly sokban különböző eredetiség feldolgozása ellenére is, felmerült a kérdés, miben áll hát a költő (vagy szónok) alkotó művészete, ha elődeit utánozni szinte kötelessége? Az auctor ad Her. szerint: Postremo hoc ipsum est summum artificium res varias et dispares in tot poematis et orationibus sparsas ac vage disiectas ita diligenter eligere, ut unum quodque genus exemplorum sub singulos artis locos subicere possis. Hoc si industria solum fieri posset, tamen essemus laudandi, cum talem laborem non fugissemus; nunc sine summo artificio non potest fieri (IV. 2.).

Nem a részletek önálló feltalálása a fontos tehát, hanem a különböző helyekről összegyüjtött részletek egységbe fogla-

lása: a szerkezet, kompozíció. Tagadhatatlan, hogy ez olyan gondolat, ami teljesen a rhétor-iskolákra vall. Épp ez a gondolat adja meg az Ars poeticák létjogosultságát is. Már Aristoteles is bizonyos mértékben oly céllal írt poetikát, mint a hellenizmus esztétái. Az Ars poetica nemcsak analízis, a meglevőnek tudományos elemzése, ismertetése, hanem utasítás arra, hogy πῶς δεῖ συνίστασθαι τοὺς μύθους. A költészet már nála is techné, és pedig abban az értelemben, hogy tanítható techné. Aristotelesnél azonban a poetika mégis elsősorban tudományos tárgy volt. A hellenisztikus korban viszont a poetika már elsősorban gyakorlati. Ez érthető is, hiszen ha a kidolgozás fontosabb, mint a tartalom (v. ö. Jensen Philod. V. col. IX. 6. kk.), akkor erre éppúgy szabályok adhatók, mint a szónoki beszédre. A kidolgozásnak ez a nagy fontossága, ami tagadhatatlanul hellenisztikus gondolat, alkalmat adott az „ars" túlértékelésére és a „natura" teljes elhanyagolására. Ez a vád azonban Aristotelest még nem érheti. (V. ö. 1455 a 32. és 1448 b 22. stb.)

Horatius természetesen a „natura" és „ars" egyesítését tartja ideálisnak (408. kk.). Mégis az „ars" erős hangsúlyozása lépten-nyomon kitűnik.[33]

VI. A rhétor-iskolák hatása az irodalomtudományra.

A hellenisztikus kor egyik legjellemzőbb sajátsága, hogy a rhetorika erős fejlődésével a költészet és vele kapcsolatban az esztétika is mindinkább ennek befolyása alá került. Olyan tény ez, amit már Rostagni és Immisch az Ars poeticához írt kommentárjaikban hangsúlyoztak. Ahhoz, hogy a rhetorika hatásának jelentőségéről képet alkothassunk, elég az „ars critica" esztétikai szókincsét áttekintenünk és megállapíthatjuk, hogy az idevonatkozó terminus technicusok latin változatai szinte kivétel nélkül megtalálhatók Horatiusnál is. Mielőtt azonban a részletekre térnénk, hangsúlyoznunk kell, hogy a rhetorika elsősorban a λέξις-re volt hatással.[34]

Geigenmüller (Questiones Dionysianae) dolgozatából tudjuk, hogy a hellenisztikus rhetorika a szónoki beszéd általános érvényű és kötelező szabályain (ἀναγκαῖος χαρακτήρ Dion. Hal. Dem. 13,994) túl, beszélt még külön erényekről (ἐπίθετοι ἀρεταί Dion. Thuk. 22,863), amelyek szükségesek az igazi szónoki műhöz. A kötelező tulajdonságok között első helyen áll a καθαρόν,

[33] A magyar irodalomban sokan akadtak, akik épen csak az „ars" prófétáját látták Horatiusban; legutóbb pl. Beöthy Zsolt: Horatius és Kazinczy.

[34] Hogy mennyire emelkedett a λέξις jelentősége Aristoteles óta, arra jellemző, hogy ő még a költő legfőbb feladatát a mythos-alkotásban látja (1451 b 27), Horatius viszont már ezt mondja:

discriptas servare vices operumque colores
cur ego si nequeo ignoroque, poeta salutor?
cur nescire pudens prave quam discere malo?

καθ. ὀνόματα (de comp. 1, 5). Latin megfelelője, a „purus sermo", nagy szerepet játszik az auct. ad Her.-nál. (IV. 12, 17). Horatius ezt a költői mű ἀναγκαῖος χαρακτήρ-éhez sorolja, azzal a megjegyzéssel, hogy ez még nem minden.

non satis est *puris* verbum perscribere *verbis*. Serm. I. 4., 54.

Ugyanennek a fogalomnak a negatívuma fordul még elő Horatiusnál:

cum flueret *lutulentus*, erat quod tollere velles. (U. o. 11.)

A „purus"-szal egyértelmű Geigenmüller szerint az „emendatus" is (v. ö. Quint I. 5. lkk.), ami ugyancsak a költői λέξις-szel kapcsolatban szerepel Horatiusnál:

sed emendata videri
. . . . . miror. Ep. II. 1., 71.

Azonos jelentésű a rhetorikai terminológiában a „recte dicere" is (v. ö. Quint I. 7. 34.). Horatiusnál viszont: „scribendi recte" (A. p. 309. sor). A görög rhetorika ἀκριβὴς καὶ λεπτός terminológiájának latin fordítása „limatus" (Cic. de. or. I. 39, 180.; Quint II. 8, 4.) Horatiusnál mint „limae labor" (A. p. 291.) szerepel. A κύρια ὀνόματα-nak rosszul sikerült horatiusi fordítására, a „dominantia nomina"-ra[35] már Immisch (24. l.) felhívta a figyelmet

A rhetor-iskolák problémája volt a „brevitas" és „dilucidus sermo" nehezen megoldható egyesítése is. V. ö. Dionysos Hal. Dem. 18, 1006. Ennek visszhangja a horatiusi

. . . . . brevis esse laboro
obsurus[36] fio . . . . . A. p. 25—26.

A βραχυλογία ellentéte a görög rhetorikus terminológiában κυκλογράφειν; ennek fordítását találta meg Rostagni (Or. 42 l.) a „circa vilem patulumque morari orbem" (A. p. 132) kifejezésben: v ö. a Rostagnitól idézetteken kívül Dionysos Hal. Dem. 19, 1008. A „magnum" (ὕψος) és dulce (ἡδύ) terminológiák hellenisztikus eredetére már kellőképen rávilágítottak Rostagni és Immisch.[37]

[35] Proprius-szal talán azért nem fordíthatta Horatius a κύριος-t, mert ezt már ugyancsak az A. p.-ban más értelemben használta: proprie communia dicere 128.

[36] obscurus a görög σκοτεινός fordítása!

[37] Nem Horatius, inkább a Περὶ ὕψους kérdése szempontjából fontos megcáfolni Immisch egyik tévedését. A καλόν-ἡδύ elmélet ez, amelyet Immisch e körbe utal. Ezzel kapcsolatban Immisch lépten nyomon emlegeti, hogy Ps-Longinos a κάλλος-t azonosítja a ὕψος-szal. Bizonyítékul felhozza erre a c V. 1-et, ahol ezt olvassuk: τά τε κάλλη τῆς ἑρμηνείας καὶ τὰ ὕψη, καὶ πρὸς τούτοις αἱ ἡδοναί. Szerinte az első καί =„καί explicativum" (65 l) κάλλος azaz ὕψος. Nem kielégítő bizonyíték, mert

Kiegészítésül megemlíthetjük még, hogy a „dulce"-nek, amely a χάρις alkotó eleme, a negativuma is szerepel Horatius terminológiájában. „Dure dicere" Epist. II. 1, 65—66. Ugyanígy a fenségnek, erőnek ellentéte Horatiusnál „ignave dicere" u. o. 66. (V. ö. Dion. Hal. Dem. 13, 995.)

A rhetorikus πρέπον fogalmat Horatius egyszer „decens"-szel, máskor „decorum"-mal fordítja. Például: „singula quaeque locum teneant sortita *decenter*" (A. p. 92.), vagy „inter quae *verbum* emicuit si forte *decorum*". (Epist. II. 1, 73. V. ö. Dion. Hal. Lys. 9, 469. és Cic. or. 21, 7: Πρέπον appellant hoc Graeci, nos dicamus sane decorum stb.)

A πρέπον egyik változatának, a σύμμετρος-nak fordítását gyanítom a „concinnus"-ban is. „versus . . . concinnior" Ep. II 1, 74.

Az itt előadottakból láthatjuk, hogy helyes Horatiusnak esztétikára vonatkozó kifejezéseiben hellenista rhetorikus reminiszcenciák nyomait keresni. Ehhez azonban a modern Lexicon Horatianumon kívül az egész hellenizmusnak a mainál tökéletesebb ismerete szükséges.

Mielőtt még a horatiusi esztétikának a rhetor-iskolákkal való kapcsolatára tett utalásunkat lezárnók, meg kell emlékeznünk a Περὶ ὕψους gondolatköréről. Ennek eredetét Immisch a késő akadémikus és korai új platonikus athéni filozofiai iskolában keresi. Van azonban itt egy másik összefüggés is, amire Mutschmann[38] hívta fel a figyelmet. Ő ugyanis az auctor Περὶ ὕψους-t a III. 5-ben említett Theodoros rhetor tanítványának tartja; Caecilius viszont, akinek művét az auctor kritizálja, Apollodoros követője. A pergamoni Apollodoros és a gadarai Theodoros, mint két egymással szembenálló rhetor-iskola feje, többek között Quintilianusból (Inst. or. III. 1, 17) is ismeretesek. E két iskolának ellentétes nézeteit az Anonymus Segerianus és egyéb töredékes megjegyzések alapján szembeállította Schanz: Die Apollodoreer und die Theodoreer c. dolgozatában.[39] Horatiusnak a Περὶ ὕψους-szal megállapított egyezései után nem fog bennünket meglepni az sem, ha az „auctor" által képviselt theodorosi irány visszhangját halljuk néha Horatius szavaiban is.

valószínűbb, hogy a három kötőszó τε . . . καί . . . καί . . . három egyenrangú tagot rendel egymás mellé: κάλλος, ὕψος és ἡδοναί. Ami Dionysios Hal.-t illeti, nála erre az azonosításra van alapunk (v. ö. Geigenmüller i. m. 35 kk.). De még itt is valószínűbb, hogy nem maga a κάλλος = ὕψος, hanem ennek csak legfontosabb eleme a ὕψος. Az ars poet. 99—100 sorának interpretációjához teljes joggal felhasználható Dionysios Hal., de nem Ps.-Longinus. Hiszen döntő különbség Ps.-Longinus és Horatius között, hogy amaz a ψυχαγωγία-t a „suggestive Seelenmeisterung"-ot a fenségtől (c 1, 3) Horatius pedig a „dulce"-től várta. Még nagyobb hiba lenne azt hinni, hogy az A. p. 99. sorában pulchrum = ὕψος.

[38] Tendenz, Aufbau und Quellen der Schrift vom Erhabenen. Berlin, 1913. 51. kk. l.

[39] Hermes 25. (1890) 36—54. l.

A theodoreusok és apollodoreusok körében sokat vitatott kérdés volt például, hogy kell-e mindig proemiumnak lenni a szónoklatban? (Spengel: Rhet. Graeci ed. Hammer I. 357. l. 26.) A theodoreusok, szemben az apollodoreusokkal, nem tartják feltétlenül szükségesnek a prooemiumot (οὐ γὰρ ἀεὶ προοιμιαστέον). Sokszor a szónoknak fel kell tételeznie, hogy a hallgatók ismerik a tárgyat és „in medias res" kell kezdenie. Horatius épp ezért a tulajdonságáért dícséri Homerost:

> semper ad eventum festinat et in medias res
> non secus ac notas auditorem rapit. A. p. 148—49.

A rhetor-iskola tehát e ponton Aristoteleshez kanyarodik vissza, aki szintén dícsérte Homerost azért, hogy ὀλίγα προοιμιασάμενος. 1460. a 9.

A „non secus ac notas" egyébként a rhetorikus diégésis kérdését is a theodoreusok javára dönti el, szemben az apollodoreusokkal, akik φασὶν ἀεὶ δεῖν διηγεῖσθαι (Spengel Rhet. gr. I. 441, 1). A dispositio kérdésében az apollodoreusok mereven ragaszkodtak a szónoki beszéd részeinek megállapított sorrendjéhez. A theodoreusok tagadták. hogy ilyen örökérvényű sorrend megállapítható lenne (Herm. 25, 47 l.). Horatius mintha itt is a theodoreusokat követné:

> „ordinis haec virtus erit et venus, aut ego fallor,
> ut iam nunc dicat iam nunc debentia dici,
> pleraque differat et praesens in tempus omittat. A. p. 42—44.

Theodoros irányának jelentősége (amennyiben ez egyáltalában megállapítható) az volt, hogy a merev „techné"-vel szemben helyet adott a természetes ösztönnek, az ingeniumnak is. Horatius e ponton is követte irányukat.

A rhétor-iskolák jelentősége, hatása tehát oly nagy, hogy ez nemcsak az Ars poetica felépítésére volt befolyással, hanem az egész horatiusi esztétikára tartalmilag is.[40]

VII. A horatiusi „Ars" és a ὕψος-iskola.

Amióta Neoptolemost valamennyire ismerjük, egymásután tettek kísérleteket Jensen, Barwick, Rostagni és Immisch, hogy Horatius helyét a még alig ismert hellenista irodalomtudományban meghatározzák.

Jensen természetszerűleg még csak az általa felfedezett Neoptolemost vette figyelembe. Barwick nem egészen sikerült kísérletet tett arra, hogy az egész Horatiust mindenestől, ki-

[40] A rhetorikus τέχνη-nek Horatiusra gyakorolt hatásáról írt K. Barwick (Die Gliederung der rhetorischen τέχνη und die horazische Epistula ad Pisones Herm. 57. [1922] 1—62.), a nélkül, hogy a rhetor-iskolák tartalmi, vagy formai hatását, a compositio átvételén túl megemlítette volna.

zárólag az Ars poetica szerkezete alapján, a ῥητορικὴ τέχνη kizárólagos követőjének tartsa. Rostagni úgyszólván mindent az aristotelesi hagyományból akart levezetni. Immisch az őt megelőző kutatások teljes felhasználásával akart az Ars poeticáról képet adni, különösen hangsúlyozva a Περὶ ὕψους gondolatkörnek hatását.

Ezt a ὕψος tant, amit, be kell vallanunk, ma még nem is ismerünk eléggé, bármilyen kiváló előmunkálatok állanak is rendelkezésünkre,[41] Immisch túlozta, de ugyanígy túlozta Horatiusra gyakorolt hatását is. Az alábbiakban két példát mutatok be arra, hogy a Π. ὕψους-nak az interpretációba való bevonása fölösleges volt.

Az egyik az Ars poetica 335—36. sora:

> quidquid praecipies, esto brevis, ut cito dicta
> percipiant animi dociles teneantque fideles. 335—36.

Horatiusnak ezt a szabályát Immisch a neoptolemosi συντόμως καὶ ἐναργῶς-szal (III. 15.) hasonlítja össze (Immisch, 185—86. l.). Philodemos col. XXVI. 24—XXIX. 36. passzusával összehasonlítva, Immisch úgy találja, hogy Horatius más értelemben beszél rövidségről, mint Neoptolemos. Neoptolemosnál ez a hellenisztikus finomság szolgálatában álló alaperény lehetett, míg Horatiusnál csak a költészet didaktikus elemének erénye ez.

Hellenisztikus szabállyal találkozunk tehát Horatiusnál ps-longinusi mérsékléssel (Ps-Long. c. 42. l. értelmében!). A Π. ὕψ. bevonása fölösleges volt. Horatius máshol is beszél rövidségről, mégpedig olyan világosan, hogy ὕψος-tan hatása kizártnak tekinthető. Lucilius kritikájával kapcsolatban mondja:

> „est brevitate opus, ut currat sententia, neu se
> inpediat verbis lassas onerantibus auris."
> Serm. I. X. 9—10.

A 16. sor szerint ez a régi komédiaírók erényei közé tartozik (hoc stabant hoc sunt imitandi).

A komédiával kapcsolatban pedig fenség-tanról szó nem lehet. A „brevitas doctrina" tehát tisztán neoptolemosi hatás, mint arról a fenti Philodemos-hellyel való összevetés meggyőzhet.

A másik a Serm. I. 4. alábbi részlete:

> „ingenium cui sit, cui mens divinior atque os
> magna sonaturum, des nominis huius honorem." 43—44.

Az „ingenium" és a „mens divinior" olyan fogalmak, amelyek minden joggal azonosíthatók a platoni enthusiasmus-szal.

[41] Különösen Mutschmann: Tendenz, Aufbau und Quellen der Schrift vom Erhabenen. Berlin, 1913 és Aulitzky R. E. XIII. II. 1415—1423.

Ugyanekkor azonban Immisch ezt a passzust, a következő négy sorra való hivatkozással:

> idcirco quidem comoedia necne poema
> esset quaesivere, quod acer spiritus ac vis,
> nec verbis, nec rebus inest, nisi quod pede certo
> differt sermoni, sermo merus,

a Π. ὕψ. körébe utalta. A komédiát azért zárhatták ki egyesek a költészet köréből, mert a fenség (acer spiritus ac vis) tárgyából és előadásából teljesen hiányzik. De vajjon nem merülhet fel ez a kérdés a komédiára vonatkozólag a platoni felfogás alapján is? Sőt, bátran feltehetjük, hogy Platon, mikor ποίησις-ről beszélt, a komédiára nem gondolt.

Elhibázott Immischnek az a törekvése, hogy az általános hellenisztikus körön belül a ὕψος iskola létezését kimutassa. Ilyen iskola nem volt, még kevésbbé törekedett ez az irány oly kizárólagosságra, mint Immisch hiszi. Bár tagadhatatlan, hogy Ps. Longinusnak a Horatius-interpretációba való bevonása sokszor eredményes lehet.

*

Az itt előadottak Horatiusnak a hellenisztikus irodalomtudományhoz való viszonyát igyekeztek tisztázni, a nélkül, hogy mindazt felölelték, volna, amit e kérdésről tudunk vagy sejtünk. Nem a teljesség volt célunk, hanem, hogy az eddigi eredményeket kiegészítve, összefüggő és áttekinthető képet adjunk egy olyan problémáról, amelynek végleges megoldását a jövőben esetleg előkerülő újabb fragmentumoktól várhatjuk.

Szabó Árpád.

*

Horaz und die hellenistische Literaturwissenschaft.

Die Literaturwissenschaft war bei den Alten nicht, wie bei den modernen Völkern, eine selbständige und um ihrer selbst Willen betriebene Fachwissenschaft. Wir kennen auch kein Wort weder im Griechischen, noch im Lateinischen, das mit unserem Wort Literaturwissenschaft gleichbedeutend wäre. Am nächsten steht noch die ästhetische Bewertung der literarischen Werke, die sogenannte κρίσις ποιημάτων, die als Nebenprodukt der philosophischen Tätigkeit in der alexandrinischen Epoche aufgekommen ist. Sie bildet in nächster Verbindung mit der Grammatik und Rhetorik auch den Keim unserer Literarästhetik. Der Ausgangspunkt dieser grammatisch-ästhetisierenden Tätigkeit ist in den nacharistotelischen philosophischen Schulen zu suchen, obgleich die Philosophen sich schon vor Aristoteles und Platon mit literarischen Fragen beschäftigten, aber die Denkmäler ihrer Tätigkeit, abgesehen von weniger bedeutenden Zitaten, sind verloren. Leider sind wir wegen der Spärlichkeit der Reste der darauf bezüglichen Gelehrtentradition nicht imstande, alle voneinander wahrscheinlich wenig abweichenden Schattierungen der Lehren der verschiedenen philosophischen Richtungen klar zu sehen, obwohl wir wissen, dass die Hauptschulen, wie die Akademiker, Peripatetiker, Epikureer und Stoiker grundverschiedene Urteile über die Poesie ausgesprochen haben. Die Grammatiker und Rhetoren der Alexandrinerzeit wählten aus diesen

verschiedenen Lehren diejenige, welche ihrer Geistesform am besten geeignet war, aus, und suchten sie fortzubilden. Aus der ganzen hellenistischen Literaturwissenschaft ist Philodemos, dessen „fünftes Buch über die Gedichte" Chr. Jensen herausgegeben hat, der einzige, der uns näher bekannt ist. Durch Philodem kennen wir auch gewissermassen noch die Lehren des Neoptolemos, der nach dem Scholiasten, in der „Ars poetica" Horazens Gewährsmann war. Horazens Zusammenhänge nun nicht nur mit Neoptolemos, Aristoteles und Ps.-Longinos, sondern auch mit dem ganzen hellenistischen Gedankenkreis, nur in grössten Zügen, soweit es möglich, darzustellen, war das Ziel des Verfassers. Wir haben zuerst die hellenistischen Meinungen über den Dichter und die Poesie zusammengestellt. Diese Meinungen wurzeln letzten Endes entweder in der platonischen, oder in der aristotelischen Auffassung. Nach der platonischen Auffassung ist die Poesie etwas Göttliches, aber Wahnsinniges und Unnützliches, sogar Schädliches und zu verurteilen. Aristoteles andrerseits meint, dass die Poesie einfach Nachahmung sei, keine göttliche, vielmehr eine menschliche Gegebenheit. Der Hellenismus wollte keine dieser gegensätzlichen Auffassungen verwerfen, sondern er strebte die beiden auszugleichen und zu vereinigen. Neoptolemos war nicht der einzige Vertreter dieser ausgleichenden und vereinigenden Richtung; der ganze Hellenismus war eklektisch, und dieser Eklektizismus kommt auch in der Literaturwissenschaft zur Geltung. Was das Ziel der Poesie betrifft, ist hier eine mit der Zeit immer wachsende Tendenz zu beobachten, die didaktische Brauchbarkeit der Poesie aufzuzeigen. Aber das Ziel ist auch hier nicht nur Belehren, sondern auch Erfreuen. Diese Verbindung des Belehrens und des Erfreuens stammt wahrscheinlich nicht von Neoptolemos, sondern ist allgemein hellenistisch. Obgleich Horaz auch hier seinen hellenistischen Gewährsmännern folgt, sind trotzdem seine Ansichten nicht restlos aus hellenistischer Tradition abzuleiten. Die religiöse Auffassung der Poesie, die in seinem System den Mittelpunkt bildet, ist dem hellenistischen Gedankenkreis völlig fremd. Diese religiöse Auffassung ist nicht als der Einfluss der sogenannten Hypsosgedankenwelt, sondern als eine der bedeutendsten Spuren der in der augusteischen Zeit erwachenden römischen Religiosität zu betrachten. Ebenso echt horazisch ist auch die Auffassung über den „poeta non avarus" (Epist. II. 1 v. 119 ff.). Aristotelische und platonische Gedanken vereinigen sich in der Lehre über den Ursprung der „beiden Poesien" (Max. Tyr. diss. 37), von der nur Spuren bei Horaz zu finden sind. In der Dramaturgie steht Horaz unter dem stetigen Einfluss des aristotelischen Gedankenkreises, obwohl der Hellenismus in seiner Dramaauffassung weit von Aristoteles entfernt ist. Der Hellenismus und auch Horaz legt das Hauptgewicht nicht auf die Handlung, sondern auf das Charakterisieren. Diese Veränderung ist mit der allgemeinen auf die äussere Durchbildung des Kunstwerkes gerichteten Tendenz des Hellenismus in Zusammenhang zu bringen. Auch die von Horaz über die Komödie und Satire gegebenen Regeln haben viel Aristotelisches weitergeführt, wie das schon aus den beigebrachten Zitaten hervorgeht. Horaz stand dem persönlich-spottenden Element der lucilischen Satire ebenso wie Aristoteles dem der alten attischen Komödie feindlich gegenüber. Ihr Ideal war das nicht beleidigende, unpersönlich Komische, was in Griechenland die neuattische Komödie, und in Rom Horaz selbst mit seinen Satiren zu verwirklichen strebte. Ganz hellenistisch ist Horazens Auffassung in der Frage der dichterischen Originalität und Nachahmung, was schon Kroll in seinem reich-

haltigen Buch gezeigt hat. Wir suchten ausführlich die Frage von Horazens Zusammenhang mit dem sogenannten ps.-longinischen Hypsos-kreis zu behandeln. Die Hauptzüge dieser Frage hat Immisch richtig gesehen und gelöst, aber seine Ansichten sind in einigen Punkten übertrieben. Wir wollten noch einen anderen Zusammenhang zwischen Horaz und den Rhetorschulen feststellen. Von den Theodoreern und Apollodoreern folgt Horaz immer den Theodoreern. Was die Kritik, die Horaz an der alten lateinischen Literatur geübt hat, anbelangt, ist hier seine Haltung durchaus von hellenistischen Gesichtspunkten bestimmt. Ebenso wie die hellenistischen Ästhetiker, legt auch er das Hauptgewicht auf die schöne Form und feine Ausarbeitung, die bei den alten, wenn auch der Inhalt tadellos ist, wie z. B. bei Lucilius und Plautus, nicht zu finden sind. Aber ebenso feindlich steht er auch der neueren hellenistischen Literatur gegenüber, die seine grossen Ideale nicht verwirklichen konnte. Seine Vorbilder waren immer die Griechen, aber nicht die der späteren alexandrinischen Zeit, sondern die alten, wie Homer in der Epik, Mimnermos in der Elegie, Menandros in der neuen Komödie, selbst Aristophanes in der älteren Komödie, trotz seinem verurteilungswürdigen spöttischen Charakter.

Budapest. *Árpád Szabó.*

LETTERE INEDITE DI GIORGIO VALAGUSSA A JANUS PANNONIUS.

Il destino è stato estremamente ingiusto coi numerosi ed eminenti rappresentanti dell'umanismo ungherese nel secolo XV, le cui opere sono sparite senza lasciar traccia alcuna. Su Pietro Garazda sappiamo appena qualche cosa.[1] Conosciamo solo frammenti dell'attività letteraria dell'insigne Ladislao Vetési.[2] Di Pietro Váradi come umanista, sappiamo poco più del semplice nome;[3] le tenebre che incombono su Nicola Báthori sono rischiarate solo qua e là da qualche documento isolato.[4] Solo con grandi difficoltà la critica di Guglielmo Fraknói riuscì a far distinguere Giorgio Kosztolányi (Georgius Polycarpus), le cui opere son ricordate anche da Janus Pannonius, dal vescovo di

[1] *V. Eugenio Abel,* Egyetemes Phil. Közl., (= Rivista di Filologia Univ.) 1880 e Ung. Revue, 1883. Trovò nuovi dati *C. Marchesi,* Bartolommeo della Fonte, Catania, 1900, p. 34. Ulteriori dati in: *Giuseppe Huszti,* Callimachus Experiens költeményei Mátyás királyhoz (Poesie di Callimachus Experiens a re Mattia), Bpest, 1927, p. 19; Le relazioni di Ant. Tebaldeo colla corte di Mattia Corvino, in Arch. Rom., XI., p. 225; Tendenze platonizzanti alla corte di Mattia Corvino, in Giornale critico della filosofia italiana, 1930, p. 29 e segg.

[2] *Huszti,* Francesco Maturanzio magyar vonatkozású költeményei (= Le poesie di Francesco Maturanzio che si riferiscono alle cose ungheresi), in Egyetemes Phil. Közl. 1927, p. 12 e segg.

[3] *Fraknói,* Századok (= Secoli) 1883. Tendenze platonizzanti, 1883, p. 152 e segg.

[4] Tendenze platonizzanti, p. 154 e 275 e segg.

Kalocsa, Giorgio Handó, del pari illustre umanista e bibliofilo.[5] Nei riguardi di un uomo così insigne, quale fu, per es., Stefano Fodor, che anche Bonfini ricorda con ammirazione grandissima, siamo, per così dire, del tutto disorientati.[6] Delle lettere e dei discorsi del mirabile Giovanni Vitéz, con ogni probabilità non c'è rimasta che la parte meno significativa.[7] Le ricche biblioteche sono andate distrutte e quel poco che ne è rimasto si è sparso per tutti i paesi del mondo. Possiamo solo immaginare la magnificenza dei tesori d'arte di re Mattia, e dobbiamo raccogliere in tutti i luoghi i frammenti — *rari nantes in gurgite vasto* — della famosa Biblioteca Corviniana.

Miglior fortuna ha avuto invece il più grande umanista Janus Pannonius. Ma nella conoscenza della sua vita e della sua attività letteraria esistono immense lacune. Per Leonello d'Este scrisse un *epithalamium* — del resto incompleto — di cui si son perdute le tracce.[8] Su Renato d'Angiò compose una poesia laudativa, di cui ci è rimasta circa una metà.[9] Gli *Annales*, che dovevano essere l'opera più nazionale di Janus, furono già da Sambucus ricercati invano.[10] Possediamo forse solo una parte dei suoi epigrammi, perchè, data la sua leggendaria fecondità, si può dire che è assai poco quello che possiamo leggere di lui nell'edizione di Samuele Teleki prima[11] e nelle complementari *Analecta* di Ábel poi.[12]

Una sorte ancor più matrigna è toccata al carteggio di Janus Pannonius. Quel poco che ci è rimasto delle lettere a lui dirette o da lui scritte, ha in buona parte carattere di corrispondenza d'ufficio e fornisce appena qualche contributo interessante alla conoscenza della sua vita intima. Dalle lettere pubblicate nella raccolta del Koller,[13] secondo i risultati delle recenti richerche, dobbiamo eliminare la corrispondenza fra Johannes Pannonius e Marsilius Ficinus, perchè ormai non c'è alcun dubbio che

[5] Századok 1898, p. 1 e segg., Mátyás király külügyi levelei (= Lettere di Re Mattia agli Stranieri) II., p. XX. Erroneamente *Sabbadini*, Vita di Guarino Veronese, p. 140; Epistolario di Guarino Veronese, III, p. 444.

[6] *Bonf.*, Dec. IV, lib. VI, Ed. Hanov, 1606, p. 623: „... Ferrariae primum, deinde Romae humanitatis studiis mirum in modum eruditus...".

[7] Fin'oggi il migliore riassunto è quello di *Fraknói*, Vitéz János esztergomi érsek élete (= Vita di Giovanni Vitéz arcivescovo di Strigonia), Bpest, 1879.

[8] Batt. Guarino lo ricorda nella lettera diretta a Bertucius V. *Abel*, Analecta, p. 207.

[9] *Huszti*, Janus Pannonius és Anjou René (= Janus Pannonius e Renato d'Angiò), Biblioteca Minerva, XXIII, p. 19—20.

[10] Jani Pannonii Opusculorum pars altera (ed. Teleki). Traiecti ad Rhenum, 1784, p. 314.

[11] *Jani Pannonii*, Poemata, quae uspiam reperiri potuerunt omnia. Traiecti ad Rhenum, 1784.

[12] P. 94 e segg.

[13] Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum, IV.

Johannes Pannonius sia il poeta Janus Pannonius.[14] Se non teniamo conto delle lettere d'ufficio, senza interesse o d'interesse limitato, e se tralasciamo le lettere in forma poetica, ce ne resta appena qualcuna da poter considerare veramente come lettera privata: alcune lettere a Galeotto Marzio,[15] una a Giovanni Gazulo,[16] una a Raffaele Zovenzoni,[17] una a Ladislao Vetési, e così abbiamo terminato di enumerare tutte le lettere che possono dirsi le più importanti.

Il lavoro di ricerca fatto da Eugenio Ábel accrebbe il numero delle lettere che già conoscevamo. Importante è quella scritta a Prothasius, un suo vecchio compagno di studi di Padova, con la relativa risposta;[18] di grande interesse è una lettera di Battista Guarino, ignota fino a quel tempo;[19] e offrono anche occasione ad importanti conclusioni le due lettere con cui Georgius Trapesuntius[20] e Marsilius Ficinus,[21] dedicano, ciascuno le proprie opere al nostro poeta.

Dopo Eugenio Ábel la sua corrispondenza si è ancora arricchita. Rem. Sabbadini, dal codice latino n. 8482 di Monaco, già conosciuto ed usato da Guglielmo Fraknói, pubblicò una lettera giovanile scritta da Janus a Giovanni Vitéz,[22] lettera che ci fornisce dati preziosi sulla sua vita di studente in Ferrara. Nonostante il suo carattere ufficioso, ha del pari un gran valore la lettera che Janus, quale ambasciatore del re di Ungheria, inviò al consiglio di Bologna, nella primavera del 1465, per concedere un permesso di licenza a Galeotto Marzio.[23] Apprendiamo da essa come Galeotto venisse al seguito di Janus. È probabile che i due amici rimanessero insieme anche in seguito, per tutto il tempo dell'ambasciata, e che anzi Galeotto accompagnasse Janus anche in Ungheria.

[14] Tendenze platonizzanti, p. 156 e segg.

[15] Lad. *Juhász* le ha di recente edite nella serie Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aev. Gal. Martii Narniensis Epistolae. Roma, Messaggerie Italiane, 1930.

[16] *Huszti*, Janus Pannonius asztrologiai álláspontja (= J. P. come astrologo) in Minerva, 1927, p. 50 e segg.

[17] Nel più importante dei manoscritti rimastici (codice di Hédervár) e in diverse edizioni il destinatario della lettera è: Tonenzonius. Senza dubbio si deve trattare di un errore di lettura imputabile ai copisti dei manoscritti più antichi. Il destinatario non poteva esser altri che Zovenzoni, uno degli allievi più cari di Guarino Veronese (*Sabbadini*, Epistolario di Guarino Veronese, III, 465—66), che fu anche compagno di scuola di Janus.

[18] Analecta, p. 92—94.

[19] Analecta, p. 212—215.

[20] Analecta, p. 201.

[21] Analecta, p. 202., v. Tendenze platonizzanti, p. 28 e segg.

[22] Epistolario di Guarino Veronese, III, p. 440—441.

[23] *Paolo Lukcsics* ha trovato la lettera nell'Archivio di Stato di Bologna, Lett. al Com., Miscellanea.

Di recente, nel corso delle mie ricerche presso la Laurenziana di Firenze, studiando il manoscritto n. 227, Cod. Acquisti e Doni, mi capitarono fra le mani quattro lettere, fin'oggi ignote, che Giorgio Valagussa scrisse a Janus Pannonius. Data la grande lacuna che si trova nella corrispondenza di Janus Pannonius da noi posseduta, questa modesta scoperta può dirsi importantissima, in quanto queste lettere rischiarano appunto un periodo nella vita del nostro poeta, che le fonti avevan lasciato sin qui del tutto nel buio.

Le indagini del Sabbadini attirarono la nostra attenzione sul codice. L'insigne studioso, già da tempo, nelle sue note apparse sotto il titolo di *Briciole Umanistiche*,[24] s'era occupato dell'epistolario del Valagussa, e in seguito, nel terzo volume dell'*Epistolario di Guarino Veronese* — che è una miniera di preziosi tesori per la storia dell'umanismo nel secolo XV — tornò di nuovo sull'argomento, riproducendo *in extenso* diverse lettere del Valagussa.[25] Queste lettere, pubblicate dal Sabbadini, riguardano in gran parte il proposito di Guarino Veronese di trasferirsi da Ferrara a Verona. Poichè anche Janus Pannonius ha una poesia[26] che si riferisce a questo episodio della vita del Guarino e poichè dai dati pubblicati nelle note del Sabbadini, sembra probabile che Janus e Valagussa abbiano studiato insieme in quel periodo di tempo nella scuola di Guarino Veronese, sorge quasi spontanea l'ipotesi che i due compagni di scuola anche in seguito siano rimasti in comunicazione fra loro e che fra le lettere del Valagussa ve ne debbano essere anche alcune che si riferiscano a Janus o che siano appunto dirette a Janus. L'esattezza della mia ipotesi è confermata dallo studio del codice, in cui ho trovato le quattro lettere che seguono.

1. Georgius Valagussa Ianno Pannonio salutem plurimam d.

Quo maerore afficiatur ex illius absentia, ostendit.

Puer quidam Guiniforti te Ferrariam rediisse mihi nunciavit, quo sane nihil iucundius aures meae audire poterant, quantumque mihi voluptati fuerit, tacitus cogita, quaeso. Timebam profecto, ne te desiderio quodam incredibili Pannonii tui apud se detinuissent; quod, si accidisset, saepe numero amicis tuis, mihi praecipue, dolendum erat propterea quod non solum iucundissima tua confabulatione, verum etiam nuntiis ultro citroque missis itineris longitudine caruissem, nam, ut scis, nemo inde, nisi per spatium viginti dierum, ad nos proficiscitur, quae quidem res dolores innumeros, sollicitudinem ingentem ac demum vitam mihi acerban attulisset. Ceterum, postea quam Italia te

[24] Giornale Storico lett. it., 1907, p. 56—59.

[25] P. 456—458.

[26] J. P. prudentissimo juris consulto Bartholomaeo Cevolae Veronensi Sal. *v. Abel* Analecta p. 95—98.

detinet, si viva voce frui non dabitur, quod tamen mihi non persuadeo, saltem litteras frequentissimas invicem accipiemus, quae maerori absentiae nostrae solatium quoddam ferant. Illud non mediocriter doleo non prius, quam hesterno die adventum tuum tenuisse, citius equidem a me litteras accepisses; et si nuntium non habuissem, more Daedali Icarum quendam finxissem, qui ad te istuc allatus una cum litteris advolasset. Per ipsam nostram amicitiam, quae adeo in praecipiti est, ut nihil ulterius extendi possit, obtestor nihil unquam de te post repentinum illum, repentinum, inquam, ac inopinatum recessum accepisse. Heri tantum, cum verba cum Guiniforto facerem, te Ferrariae (cod. ferrariam) esse nuntiatum est. Quare sero scribo, sero accepi. Oro itaque, ut quam primum omnem fortunam tuam mihi perscribas et ubinam locorum hoc anno sis mansurus. Utinam Papiam proficiscereris, ubi nunc litterarum gymnasia non mediocriter vigent: te enim propiorem haberem frequentiusque tuis iucundissimis alloquiis uterer. Si enim episcopalem dignitatem nactus sis, me certum redde: nam cum adhuc Ferrariae essem, episcopum te constitutum accepi. Itaque me admone, ut, quid in fronte litterarum mearum imponam, haud sim nescius, ne eas legentibus ludibrio existam. Sed quoniam te quoque mearum rerum percupidum esse coniecto, accipito me adhuc Mediolani esse, ubi rhetoricam, Virgilium, Plautum Ciceronisque opera publice legere coepi multaque alia. Iam satis optimam spem de me lectioneque nostra Guariniana cives cuncti conceperunt, adeo ut brevi confido stipendium a principe me esse consecuturum. Quae spes me hucusque hic moratur, alias iam Papiae domicilium haberem. Si igitur stipendium nactus fuero, te quamprimum certum reddam. Cupio enim, ut fama tua hic divulgetur; quod facile erit, si aliqua tua poemata huc transmittas, nam illa illico dispergam, per ora virum ut vulgo volitare possis.

2. *Georgius Valagussa Ianno Pannonio salutem plurimam d.*

Quid Mediolani agatur, scribit.

Etsi multis negotiis distringerer, ut vix scribendi sit locus, tamen in maximis occupationibus Iannum illum Pannonium de fortuna mea commonefaciendum putavi, cuius vita propria mihi carior super fuit, quem solide mea felicitate gavisurum, ac ego gaudeo, confido. Tibi itaque exploratum sit lectionem publicam me fore consecutum. Viginti florenos pro quolibet mense confert princeps noster Franciscus Sfortia, qui omnino libenter laborat, ut studia humanitatis emergant. Iam plures orationes a meis tirunculis illi pronuntiari feci; est operae pretium, quam libenti animo aures praestet. Inflammantur patricii civesque filios his humanitatis litteris imbuere contendunt. Quare spero non magis hic Minerva, quam Pallas celebrabitur. Haec sunt, quae hic aguntur. Tu vero, quid istic, perscribe. Alias, cum negotia deferbuerint, epistolam a (a deest in cod.) me, qui sum longissimus, longiorem capies.

3. Georgius Valagussa Ianno Pannonio salutem plurimam d.

Ut rescribat, rogat.

Stomachatione saepe afficior, nec utrum liceat, considero; tamen irascor — amor iniquus interdum esse solet — quod nihil scribas. Te enim episcopum videre oculis percupio, quem non episcopum, sed cardinalem quoque esse fas virtusque tua divina mereretur, cui nec fautores desunt. Habes regem Hungariae tui aequalem, qui quanta benevolentia te amplectatur, me inspicere voluisti, cum mihi et alloquendi et iocandi secum occasionem praebuisti, dum Fredericus imperator Ferrariae moram faceret, quo tempore marchionem Borsium Mutinae ducem constituit. Tunc sane opera tua regis familiaritate usus sum. Cognovi enim te illi fratre esse cariorem. Quare mihi haud aliter persuaderi potest aut te episcopum esse aut cito fore. Quod, ut litteris mihi significes, etiam ac etiam vehementer te rogo. Vale.

4. Georgius Valagussa Ianno Pannonio salutem plurimam d.

Eum consolatur, quod Rex Ungariae in communem locum iverit.

Amarissimum aculeum immatura mors regis Ungariae mihi attulit, luctuose mi Ianne, quae adeo viscera mihi momordit, ut nescio, quo pacto has litterulas ad te prae dolore dare potuerim, quibus decreveram te paulisper consolari, cum ipse consolandus potius forem: ea enim medicina, quam tibi afferre cupiebam, medicus ipse carebam. Misellus enim huius regis morte totiens sim, necesse est, quotiens te miserrimum puto; te enim iacere in lachrymis et sordibus ac luctu acerbissimosque dolores miseriasque ferre ac perpeti ob huius acerbissimam mortem mihi nuntiatum est. Quapropter tua magis causa lachrymis conficior maereoque casum eiusmodi et florentem rosam tam brevi momento esse consumptam. Unde nec ullo pacto haesitandum est te summos dignitatis gradus fuisse consecuturum, modo eum tam repentina mors tam saevat falce non obtruncasset, quae profecto impiissimas manus in hunc Pannoniae florem ac surgens lilium iniecit. O mors sane immanis, cur enim cum puero bella illa tua tam horrenda conseruisti, quid ab ea aetate tam tenella extorquere contendisti et egregiam laudem et spolia ampla reportas? Si puer a te debellatus fuerit, tigride sane saeviorem in eum te praebuisti. Nonne eius angelica indoles, honestissimi mores, summa maiestas, ut paululum differes, te exorare potuerunt? O mors sane monstrum abominandum et execrabile: tu certe omnem atrocitatem omnemque saevitiam superas, pariter omnes prosternis et falce illa tua inevitabili cunctos mortales secas. Non te personarum discrimen movet, nullius bonitas, nullius potentia, non, quicquid dici potest, conterit. O mors, nulla est tibi lex, nulla ratio, nulla prorsus aequitas. Libido pro legibus inest. Nonne tibi huic regi omnium modestissimo, cum nondum quartum decimum annum natus foret,

paululum vita longior concedenda fuerat? Verum tu improba immaturaque nimium crudelissima manu adulescentulum primo aetatis flore extinguere voluisti. Quare, mi Ianne, dolendum opinor non tantum morte ipsa, cum omnibus sit communis, sed nimia quadam ipsius regis celeritate. Mors sane acerba est his et immatura nimium atque dolenda, qui immortale aliquid parant, verum infimis et his, qui per singulas horas voluptatibus dediti sunt, quasi in diem vivant, quotidie vivendi causas finientes, omnis mors est longissima. Sed quid enim stultus ego nunc mortuo verba fundam? Nam, ut aiunt, lachrymae mortuum non instaurant. Inanes et irritae sunt querelae nostrae, nec quicquam profuturae, plus nobis anxietatis dolorisque, quam boni quicquam afferentes — mortuis haud prosunt, plurimum nobis nocent — sed potius aequo animo ferendum est, quicquid ab alto decretum emanat. Haec non sine numine divo eveniunt: ipse enim immortalis deus contra epicureorum sententiam mortalia quaecumque gubernat, ipse enim solus vitam mortalibus dedit, solus, ut voluerit, aufert. O ineffabilem dei providentiam! Fortasse illi melius, quam vota nostra exposcere videbantur, consulere voluit! E regno enim terreno illum arripiens coelesti imperio donare voluit: humanas divitias removit, thesaurum illum divinum obtulit. Qui, si forsitan vita prolixior comes fuisset — sunt enim humana imperia criminibus plena — tunc pro coelesti illa patria gehenna potiretur. Ceterum, cum accesserit, ubi sempiterno bono fruetur, nullus dolor, nulla maestitia, nulla anxietas nos posthac torqueat, ne eius felicitati dolendo quodam modo invidere videamur, hilaritate magis afficiamur, necesse est. Idque nos appetamus, est opus, quod ipsi omnino contigerit. Tibi enim ob immortale donum virtutis tuae principes regesque non deerunt, qui te carissimum acceptissimumque fovebunt, teque ad ardua tollent virtusque tua, quocunque iveris, ad summam semper dignitatem, mihi crede, te ducet. Verum non in principibus tantum sperandum est. Saepenumero cogitationes nostrae in alicuius splendore collocatae inanes frustrataeque atque fallaces reperiuntur. Sed altius sperandum est et in eo spes omnis ponenda, qui nunquam moritur, qui omnium potentissimus omniumque liberalissimus existit, quo nemo ditior, nemo liberalior, unde verae opes fluunt, reperiri posset. Humanas itaque dignitates contemnamus illudque cordi potius firmissimum haereat, non quo humanos tumores, sed qua via dignitatem divinam coelesteque bonum consequeremur. Vale.

Prima di venire a determinare il valore dei dati biografici contenuti in dette lettere, dobbiamo tentare di fissare le date delle lettere stesse. La datazione della lettera n. 4, non offre alcuna difficoltà: dal testo risulta chiaramente che venne scritta subito dopo la morte di Ladislao V (23 novembre 1457). Le altre tre lettere invece, secondo me, furono scritte più di tre anni prima di quella data e fra l'una e l'altra, verosimilmente non

intercorse che uno spazio brevissimo di tempo. Tutte e tre sono talmente connesse, legate agli stessi avvenimenti, che fra loro possiamo presumere al massimo qualche settimana d'intervallo. Il Valagussa, alla prima lettera, non ebbe immediata risposta; almeno nella seconda non troviamo alcun cenno che l'attesa risposta gli fosse pervenuta. La terza invece non è altro che un rimprovero per le mancate risposte e in pari tempo una ripetizione delle domande contenute nella prima lettera. Da tutto questo possiamo dedurre che almeno le prime due non pervennero a Janus, perchè altrimenti il cortese poeta difficilmente avrebbe lasciato a lungo l'amico senza risposta. Più tardi, quando la fortuna lo innalzò ad alte cariche, protestava con calore se lo accusavano di non rispondere alle lettere degli amici. Nel 1462 Raffaele Zovenzoni, un vecchio dimenticato compagno di scuola, allora povero insegnante in Trieste, rivolse una supplica al ricco e potente vescovo di Pécs, e nella sua lettera dice di avergli già scritto più volte, senza aver ricevuto alcuna risposta. Janus, con eccessiva affabilità, protesta contro il rimprovero non meritato: „Animadvertimus ex proximis litteris tuis iam iam saepius te ad nos scripsisse. Nae tu vel hoc ipso facile intelligere potuisses, nullas tuarum nobis hactenus redditas, quod responsum non habeas. Non sum equidem tam piger aut inhumanus ut amicorum epistolis non rescribam, et praesertim talium amicorum, qui me longe positum et paene incognitum studiosissime colunt et observant."[27]

Anche nel caso del Valagussa dobbiamo supporre che Janus abbia tardato a rispondere perchè non ebbe in tempo le lettere dell'amico. Ed abbiamo ben ragione di fare questa supposizione, perchè — come vedremo — giusto nel tempo in cui gli venivano spedite queste lettere, Janus, dopo sette anni di soggiorno a Ferrara, si trasferì a Padova, per dedicarsi allo studio del diritto canonico.

Dalla prima lettera sappiamo che Janus poco prima era ritornato dall'Ungheria. Il Valagussa deplora di essere stato informato relativamente tardi del ritorno di Janus, chè altrimenti gli avrebbe scritto prima. Al momento in cui la lettera veniva scritta, almeno secondo la supposizione del Valagussa, Janus doveva dimorare ancora a Ferrara, ma anche lo scrittore della lettera sapeva che i giorni di Ferrara per Janus erano ormai contati. Il Valagussa non sapeva ancora dove aveva Janus l'intenzione di studiare nel seguente anno scolastico, e appunto perciò manifestò il desiderio che Janus scegliesse Pavia, chè così avrebbero avuto la possibilità di star vicini. Resta ora da sapere quando Janus da Ferrara si sia recato presso l'Università di Padova. Verremmo così in pari tempo a determinare la data delle lettere.

Si è stati incerti fin oggi sull'epoca in cui Janus avrebbe

[27] S. P. opusculorum pars altera, p. 87.

iniziato gli studi padovani. Le note di Vespasiano da Bisticci non ricordano assolutamente gli anni scolastici padovani di lui.[28] Tace del pari al riguardo lo schizzo biografico del Colocci, che del resto è superficiale e assai parco di notizie.[29] Bonfini credeva di sapere che Janus per diciassette anni *(annos septemdecim)* avesse studiato nella scuola di Guarino Veronese.[30] Se di questi diciassette anni, erroneamente computati, non ne concedeva nemmeno uno a Padova, sugli undici che Janus passò effettivamente in Italia, sarebbe stato certamente assai meno disposto a concederne alcuni alla famosa città universitaria. Fra i biografi di Janus, Samuele Teleki fu il primo ad affermare con tutta sicurezza che Janus studiò anche nell'Università di Padova. Basandosi sul fatto che Janus aveva raccomandata all'attenzione degli studenti dell'Università patavina la sua poesia scritta in lode di Jacopo Antonio Marcello, che dimorava in quel tempo a Padova, è venuto alla conclusione che anche Janus fu studente in quella Università.[31] Però non ha osato precisare il tempo. Secondo Rosmini, Janus non studiò mai a Padova, e quando nel 1451, dopo una visita in Ungheria, ritornò a Ferrara, per più di sette anni, fino al suo definitivo ritorno in patria, rimase alla scuola di Guarino Veronese.[32] Gli studiosi più recenti non sono stati più fortunati. Guglielmo Fraknói, per esempio, considerando che Janus nel 1451 venne dall'Ungheria, dove fece definitivamente ritorno nel 1458, arriva alla conclusione che Janus trascorse in Padova tutti questi sette anni.[33] Secondo il Karácson, Janus nel 1451 tornò a Ferrara, ma dopo un breve soggiorno, „probabilmente perchè il suo amico Galeotto Marzio era andato a insegnare nell'università patavina", si trasferì anche lui a Padova, dove rimase sette anni. Nel frattempo però — sempre secondo il Karácson — „visitava anche l'università di Bologna, senza soffermarvisi a lungo".[34] Per il momento posso affermare

[28] Si può leggere la biografia di Janus nell'edizione del Bartoli (Firenze, 1859), p. 222—228.

[29] Samuele Teleki lo ripubblicò dopo Kaprinai (Hung. Diplom.) opusculorum pars altera, p. 152 e segg.

[30] Decad. IV, lib. III. „Annos septemdecim sub Guarini Veronensis disciplina fuerat...".

[31] I. p. opusculorum pars altera, p. 186—187.

[32] Vita e disciplina di Guarino Veronese e de' suoi discepoli, III, p. 92: „Ritornato questi a Ferrara quivi dimorò altri sette anni, non osando però noi di negar che in questo intervallo non intraprendesse egli qualche piccolo viaggio nelle vicine città ed a Padova segnatamente ove appar ch'egli sia stato da alcuni passi del suo Panegirico in lode di Jacopo Antonio Marcello, Patricio Veneto, uno de' più splendidi suoi mecenati". Parimenti ha erroneamente determinato il tempo trascorso in Ferrara *Ant. Bottoni*, Cinque secoli d'università a Ferrara. Bologna, 1892, p. 28.

[33] Vitéz János élete, p. 154.

[34] Janus Pannonius élete és müvei (= Vita e opere di Janus Pannonius, Katholikus Szemle (= Rivista Cattolica), 1893, p. 15. Il Kará-

che non abbiamo dato alcuno su un probabile soggiorno di Janus presso l'Università di Bologna. Non posso nemmeno accettare in ogni sua parte l'opinione del Sabbadini, secondo cui Janus sin dal 1453 si sarebbe trasferito a Padova.

Uno dei suoi migliori amici, Battista Guarino, afferma recisamente che Janus in complesso trascorse quattro anni all'Università di Padova: „In qua cum satis doctus esset, Archiepiscopi Strigoniensis imperio ad ius pontificium Paduam se contulit; ... quadriennio ... iuris consulti adeptus est insigna."[35] Non abbiamo motivo alcuno di dubitare dell'autenticità di questo documento. Poichè Janus con tutta sicurezza nell'estate del 1458 tornò in Ungheria e poichè gli ultimi quattro anni li aveva trascorsi in Padova, possiamo stabilire con tutta sicurezza che s'era qui trasferito nella seconda metà del 1454. Da tutto questo che si è detto, ne segue che le lettere n. 1—2—3 del Valagussa sono state scritte appunto nella seconda metà del 1454.

Conferma questa nostra opinione anche un passo di una lettera di Agostino Zágrábi, che perfettamente si accorda col contenuto delle lettere del Valagussa. La prima delle lettere di quest'ultimo ricorda infatti come Janus fosse tornato non molto tempo prima dall'Ungheria, dove s'era recato in visita. Agostino Zágrábi a sua volta informa un canonico di Strigonia, Nicola Ostfi, dimorante in quel tempo a Bologna, che Janus, al momento del loro ritorno in Ferrara, non era ancora arrivato, ma che era giunto all'improvviso non molto tempo dopo, con gran gioia degli Ungheresi colà residenti: „Janus nostro in reditu nondum reversus erat. Sabbato tamen proximo, qui est dies tertius Kalendas Julias, rediit. Quam laeti eum viderimus, vix verbis explicare possem, uti eum, quem magnopere exoptaveramus. Illico eum convenientes tuo ei nomine salutes diximus, quas gratissimas habuit eumque esse ac fore tibi coniunctissimum certo scias."[37]

Dalle parole piene di gioia della lettera, a ragione possiamo supporre che in questa occasione Janus non tornava a Ferrara da una breve gita di vacanze, ma da un viaggio più lungo, dalla lontana patria. Il Sabbadini ne stabilisce l'anno con assoluta certezza, anche in base al contenuto della lettera: „L'anno della lettera si fissa al 1454, perchè il 24 aprile appunto di quell'anno si tenne la dieta a Ratisbona ... Ne abbiamo la conferma nell'indicazione *Sabbato proximo, qui est dies tertius Kalendas Iulias,* perchè il 29 giugno del 1454 cadde in sabbato."[38]

cson, riferendosi all'affermazione di Giuseppe Teleki: Hunyadiak kora (= L'epoca degli Uniadi, IV, p. 193), parla di vita studentesca bolognese di Janus.

[35] Epistolario di Guarino Veronese, III, p. 440, 469—70.

[36] *Abel,* Analecta, p. 207.

[37] *Abel,* Analecta, p. 220.

[38] Epistolario di Guarino Veronese, III, p. 442.

In base alle mie conclusioni possiamo correggere un'altra affermazione che il Sabbadini sostiene nel cenno biografico sul Valagussa. Nelle *Briciole Umanistiche* egli afferma che il Valagussa nel 1455 si stabilì a Milano, dove Francesco Sforza solo l'anno seguente gli concedeva un impiego con uno stipendio fisso.[39] Più tardi il Sabbadini ha modificato in parte questa sua opinione, in quanto il trasferimento a Milano e la concessione di un posto retribuito di insegnante sarebbero avvenuti nello stesso anno, ch'egli determina nel 1455.[40] Dalle spiegazioni date sopra segue invece che il trasferimento a Milano del Valagussa avvenne un anno prima, nel 1454. È anche certo che nello stesso anno, non molto tempo dopo che s'era stabilito a Milano, ottenne da Francesco Sforza il tanto atteso posto retribuito. Quando scrisse la prima lettera già insegnava, ma lo stipendio era ancora di là da venire. Nella seconda, che non dev'essere stata scritta molto tempo dopo, comunica pieno di gioia all'amico che percepisce una paga di venti fiorini al mese.

Possiamo ridurre a tre i dati biografici più importanti contenuti in queste lettere: seconda visita di Janus in Ungheria; notizia del vescovato di Janus; relazioni di Janus con Ladislao V, re d'Ungheria.

Fino ad oggi si sapeva che Janus, durante la sua undicennale permanenza in Italia, una sola volta in tutto, nel 1451, e solo per breve tempo, era ritornato in patria. Attestano questo suo viaggio diversi documenti: le lettere di Giovanni Vitéz a Guarino Veronese e a Giovanni Antonio della Torre, vescovo di Modena; le pregevoli note fatte pubblicando le lettere del Vitéz da Paolo Ivanich;[41] diverse poesie di Janus (al vescovo di Modena e ad Enea Silvio Piccolomini).[42]

Sulla seconda visita invece, effettuata nel 1454, unica fonte, e appunto per questo tanto più preziosa, è la prima lettera del Valagussa. Riflettendo su questo suo viaggio, dobbiamo con tutta probabilità ritenere che dev'essere stato lo zio ad ordinare a Janus di fare una scappata a casa, forse sopratutto per discutere con lui della necessità di applicarsi agli studi di diritto canonico, necessari al suo avvenire, e sul luogo dove questi studi avrebbero potuto essere fatti.

Un altro dato importante, anch'esso del Valagussa, è che in Ferrara si parlava già dell'assente Janus come vescovc

La notizia questa volta si dimostrava un poco prematura: il nostro poeta dovette attendere questa dignità per più di cinque anni, il che, se consideriamo la sua età — aveva appena venti anni — costituiva un non breve lasso di tempo, un quarto della

[39] Giornale storico lett. it., 1907, p. 57.
[40] Epistolario di Guarino Veronese, III, p. 459.
[41] Epistularum Johannis de Zredna vol.; *Schwandtner*, Scriptor. Rer. Hung. Veteres ed. Vindob, 1746, II, p. 100—101.
[42] I. P., Poemata (ed. Teleki), epigr. I, 259, 262, 381, 383.

sua vita! Il Valagussa dava già volentieri al nostro poeta la dignità cardinalizia, partendo dalla considerazione che questa dignità, a lui amico povero, non avrebbe certo arrecato danno. È risaputo del resto, che la convalida al seggio vescovile, per l'età troppo giovanile del candidato, nemmeno in seguito passò liscia, e che fu appunto il gran papa umanista, l'amico di Giovanni Vitéz, Enea Silvio Piccolomini, a sollevare delle difficoltà.[43]

Un altro dato importantissimo è anche quello che il giovane re ungherese, ch'era al seguito di Federico III, nei giorni della visita imperiale a Ferrara, si trovava in assai buoni rapporti con Janus Pannonius. Finora, sulla parte avuta dal Pannonio nella visita imperiale, sapevamo solo che aveva offerto a Federico III una poesia laudativa dal titolo *Carmen pro pacanda Italia*, con cui esortava il potente imperatore a procacciare la pace all'Italia discorde divisa dalle guerre.[44] Altrove ho cercato di dimostrare che Janus aveva scritto questa poesia in favore della politica di restaurazione, per incarico avuto da Renato d'Angiò, che cercava di far tornare sul trono di Napoli e Sicilia la dinastia Angioina.[45] Adesso apprendiamo anche dalle lettere del Valagussa, che forti vincoli sentimentali univano in quel tempo Janus a Ladislao V. E quando il giovane re, quasi sei anni dopo, venne a morire, il Valagussa, che ancora ricordava in quali buoni rapporti fosse Janus col defunto, credendo che dal punto di vista dell'avvenire di Janus questa morte improvvisa costituisse un grave colpo per lui, venne in cerca del nostro poeta con parole di consolazione. Fosche nubi sull'avvenire di Janus vedeva addensarsi il Valagussa, che non poteva conoscere, e ad ogni modo esagerava i mutamenti nella politica interna ungherese, e più precisamente la loro eventuale influenza sul destino di Janus. Che differenza c'era fra quel Ladislao V, che il Valagussa aveva visto a Ferrara, e quello che aveva fatto uccidere Ladislao l'Uniade e che cacciava in prigione, fra gli amici degli Uniadi, anche Giovanni Vitéz, liberandolo poi solo per intercessione del legato papale, Enea Silvio Piccolomini, che nel frattempo era salito alla dignità cardinalizia? C'era, dunque, almeno da dubitare che il nipote di Giovanni Vitéz potesse sperare in progressi straordinari nella propria carriera presso Ladislao e il suo ristretto seguito. E se Janus, come avevano riferito al Valagussa, pianse effettivamente sul giovane re, pianse solo una tenera vita scesa immaturamente nella tomba, e non un suo futuro mecenate. In pari tempo il Valagussa esprime anche la fiducia che Janus probabilmente nemmeno in seguito sarebbe rimasto senza protettori, perchè, data la sua superiorità, poteva sempre contare su una luminosa

[43] *Koller*, Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum, IV, p. 34, 37 e segg.

[44] I. P., Poemata (ed. Teleki), p. 211 e segg.

[45] Janus Pannonius és Anjou René (= Janus Pannonius e Renato d'Angiò) Biblioteca Minerva, XXIII, p. 12 e segg.

carriera. Le condizioni per l'adempimento del suo desiderio, che sembrava quasi una profezia, si verificarono più presto di quanto il Valagussa non pensasse. Quando, dopo non molto, la nazione dilaniata dalle lotte di parte, con una unanimità straordinaria ove si pensi alle condizioni dell'epoca — e in seguito anche agli sforzi di Giovanni Vitéz — pose sul trono Mattia Uniade, Janus potè nuovamente contare con grandissima fiducia sulla sua futura carriera in Ungheria. E mentre alla morte di Ladislao V — per quanto coltivasse con amore l'epigrafia — aveva taciuto, al contrario solennizzò sempre in Padova il posteriore avvenimento, che sembrava decisivo per la sua sorte, con un epigramma, in cui il corvo dello stemma degli Uniadi annunzia che d'ora innanzi troverà volentieri rifugio sotto la doppia croce apostolica.[46]

Per concludere, reputo necessario attirare brevemente l'attenzione dei bibliofili sul valore bibliografico del codice del Valagussa. Durante il breve tempo che fu a mia disposizione, m'interessai solo del testo, per cui non prestai particolare attenzione al punto di vista bibliografico. Dopo un fugace esame però, mi fu possibile riconoscere che m'ero imbattuto in un manoscritto fin'oggi ignorato della vecchia biblioteca di Giovanni Vitéz o eventualmente di Janus Pannonius. Il codice venne compilato — probabilmente da Vespasiano da Bisticci — nella stessa bottega da cui uscì il manoscritto di Manilio n. 1711 della Biblioteca Palatina, che indubbiamente un tempo fece parte della biblioteca di Giovanni Vitéz.[47] Anche le note a margine, che del resto s'incontrano di rado, sono stese colla caratteristica scrittura di Giovanni Vitéz. Ma è anche possibile che Vitéz abbia solo letto il codice. È noto che Janus, dopo la sua ambasceria a Roma, nel 1465, era tornato dall'Italia con una gran quantità di libri colà acquistati, e in una delle sue lettere dirette a Galeotto, racconta che Vitéz e il suo seguito se li erano contesi, sopratutto i codici latini. Janus lamenta amaramente che, almeno per il momento, ha assai poca speranza di rivedere i manoscritti latini dati in prestito; si rallegra solo che i suoi amici non sappiano il greco, perchè così almeno gli son rimasti i manoscritti in questa lingua.[48]

Il codice del Valagussa, quanto al contenuto, si riannoda saldamente alla cerchia di Guarino Veronese; il suo contenuto quindi sopra ogni cosa doveva essere apprezzato da Janus. Ove teniamo presente poi l'amicizia fra Janus e il Valagussa, non è

[46] J. P., Poemata (ed. Teleki), epigr. I, 1. De electione Matthiae regis Ungariae.

[47] V. al riguardo l'articolo di *Adolfo Giuseppe Zsák*, Egy ismeretlen Vitéz-kódex (= Un codice ignorato di Vitéz) in Magyar Könyvszemle (Rivista bibliografica ungherese) 1907.

[48] J. P., Opusculorum pars altera, p. 98 e segg. — Juhász, Gal. M. Narn. Ep.

nemmeno da escludersi che ci troviamo in presenza di un esemplare eseguito espressamente per Janus.[49] In questo caso le note a margine che tradiscono la mano di Giovanni Vitéz, non starebbero necessariamente a indicare l'antico proprietario del libro, ma solo uno dei suoi assidui lettori. È un gran peccato che i begli ornamenti del frontespizio siano stati rozzamente mutilati da una mano barbara ancor prima che il manoscritto dalla biblioteca di un convento finisse alla Laurenziana. Perchè non è escluso che la parte ornamentale strappata, avrebbe potuto forse offrire qualche punto d'appoggio per ritrovare il proprietario originale del codice.

(Budapest.) *Giuseppe Huszti.*

A MAGYAR-FRANCIA CISZTERCITA KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉHEZ.

I.

Albéric világkrónikájának XIII. századi magyar eredetű híreit egészben véve ahhoz a legfiatalabb magyarországi forráshoz sorozhatjuk, melyet bizonyára a francia krónikás kérelmére állítottak össze a pilisi apátságban. Ez az elveszett forrás (1151—1239) a királyi család uralkodó ágának nemzedékrendjére és főként egyházi ügyekre vonatkozó értesüléseket tartalmazott.[1]

A királyi család nemzedékrendjét II. Gézával kezdi s tőle származtatja a „jelenkori" magyar királyokat (1151.), III. Bélát, Imrét, II. Endrét és IV. Bélát, kikről pontos adatai vannak. Különös figyelmet fordít a francia származású magyar királynék (Châtillon Anna Ágnes, Courtenay Jolán), valamint a német Gertrúd részletes genealógiájára.

Az uralkodóház genealógiáját az 1223. évtől kezdve esetleges, majd 1233-tól rendszeres évkönyvszerű feljegyzések követik. Ezen évrendi feljegyzésekből az egyházi, illetőleg szerzetesi jelleg domborodik ki, fontos közügyekről egyszer sem történik említés. Róbert, a Liège-ből származó esztergomi érsek áll az érdeklődés középpontjában. A forrás írója kiemeli a pogány kúnok térítésével kapcsolatos intézkedéseit:

[49] La raccolta, come tradisce la mutila lettera di raccomandazione, in origine venne fata per Pio II, che fu uno dei mecenati del Valagussa. Ciò naturalmente non esclude che questi abbia potuto in seguito allestire per altri, copie della raccolta stessa.

[1] Rekonstruálta *Hóman Bálint:* A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói, Bp., 1925, 10—11. l. A továbbiakban e művet így jelezzük: *GU.*

Albéric világkrónikáját kiadta P. Scheffer—Boichorst MG. SS. XXIII. 673—950. l. A kiadást bevezető tanulmány előzi meg, 631—672. l. Albéric személyi viszonyairól jóformán csak annyit tudunk, hogy a champagnei Troisfontaines (Châlons-sur-Marne-tól délre) cisztercita apátságában élt a XIII. sz. első felében. Krónikáját az 1230-as években írta és Albricus-nak vagy Auctor-nak nevezte magát.

szentföldi útjának elhalasztását, Barc fejedelem és alattvalói megkeresztelését Erdélyben (1227.), Theodorik domonkosrendi szerzetesnek kúnországi püspökké való kinevezését (1228.). Általában gyakran emlékezik meg a moldvai kúnokról, ismeri országuk fekvését (1221.), többnyire a legendás hírű Dávid királlyal és a tatárokkal kapcsolatban szól róluk (1222, 1237.), részletesen elmondja Kötöny fejedelem Magyarországba költözését és kúnjainak csalárd megkeresztelkedését (1239). A szorosan vett egyházi hírekhez csatlakozik néhány elütő tartalmú tudósítás. Ilyenek: az esztergomi és óbudai tűzvész (1223.), a keletről hazánkba érkező állatvész (1224.) említése, továbbá több balkáni hír a bolgár királyokról: Johanniciusról (1205, 1206.) és Asên Jánosról, IV. Béla sógoráról (1205, 1233, 1241).

A genealógiai adatok szerves egészet alkottak egymás között és szorosan kapcsolódtak az egymással szintén összetartozó évkönyvszerű feljegyzésekhez. Ez az összefüggés, valamint a kronológiai pontosság a XIII. századi magyar forrás írásbeliségét minden kétséget kizáróan bizonyítják.[2] A forrás 1233-ig terjedő részét Pilisen írták ugyanebben az évben, a további részt pedig közelebbről meg nem határozható időpontban, mindenesetre az 1234—1239-ig terjedő időszakban szintén Pilisen foglalták írásba.[3]

Ezt az Albéric közvetlen használatára készült és elveszett forrást nem azonosíthatjuk a maga egészében az ú. n. Pilisi feljegyzésekkel, melyek az eseményekkel egyidőben íródtak. Kétségtelen ugyan, hogy az ismeretlen forrás „legalább is 1196—1232-ig terjedő részében" a Pilisi feljegyzéseken alapszik, de a II. Gézára és III. Béla uralkodására vonatkozó korábbi homályos adatok (1151—1195.) függetlenek tőlük és szóbeli értesülésre mutatnak.[4] Ugyanilyen természetű a Jolán királyné egresi temetéséről szóló 1233. évi hír, melyet Hóman Bálint a tudósításokat közvetítő troisfontainesi apát, vagy szerzetes, helyszíni értesüléséből származtat.[5] A forrás hátralevő, rendszeresen feljegyzett, évrendi tudósításai szintén kívül rekednek a Pilisi feljegyzések szűkebb keretein, bár velük „szervesen összefüggnek, azok folytatásául tekintendők és ... ugyancsak a pilisi kolostorban iratták."[6]

Az előzményekből látható, hogy Hóman éles határvonalat húz az Albéric kezdeményezésére keletkezett pilisi forrás hallomásból vagy emlékezetből leírt hírei és az elveszett Pilisi feljegyzések 1196—1232-ig (azaz voltakép csak 1228-ig) terjedő egykorú írott adatai között. Ez a megkülönböztetés *bizonyos értelemben* szükséges és jogosult, de semmiesetre sem eredményezhet ekkora mennyiségi eltérést az írásbeli hírek rovására. Mert ha a forrás szóbeli és egykorú írott híreit az említett módon kettéválasztjuk és az elkülönítést a pilisi kolostorra, mint hírközpontra vonatkoztatva szigorú kritikával mindvégig követke-

[2] *Hóman:* GU. 11, 15. l.
[3] U. o. 17, 18. l.
[4] U. o. 17. l.
[5] U. o. 19. l.
[6] U. o. 17. l.

zetesen végrehajtjuk, akkor végre is alig marad két-három biztos támpontunk a Pilisi feljegyzések létezéséhez. E feljegyzések ilyenformán mindössze néhány év kétségtelennek látszó adatára zsugorodnak össze, a többi hír eredete felől pedig bizonytalanságban maradunk és tetszés szerint tekinthetjük őket bármely más kolostor élőszóbeli értesítéseinek.

Ezt a körülményt Hóman is komoly mérlegelés tárgyává tette. Kitűnik abból, hogy míg eleinte a hírek kolostori eredetének tisztázásánál a Pilisi feljegyzések használatát az alkalmi forrásnak legalább is 1196—1228-ig terjedő rétegére vonatkoztatta, addig később a hírközvetítés tárgyalásánál már szemmelláthatólag újabb megszorítást kénytelen tenni. „Lehetséges — mondja —, hogy az adatok összegyűjtésével és írásbafoglalásával valamelyik ahhoz értő pilisi szerzetest bízták meg, talán éppen azt, akitől az 1223—1228. évek feljegyzései származtak."[7] Másszóval, a forrás híreinek csupán ez elenyésző kisebbségű csoportjáról (négy esztendő hosszabb-rövidebb évkönyvszerű adatáról) állítható teljes bizonyossággal, hogy a Pilisi feljegyzéseknek integráns részét alkotta. Ellenkező esetben nem azonosíthatnók éppen ezen az alapon a forrás szerkesztőjét a Pilisi feljegyzések írójával. Ebből következik másfelől az is, hogy az uralkodóház genealógiája (1196—1221.) már nem nyujt ily feltétlen érvet a pilisi eredet mellett.

A továbbiakban három lehetőség között választhatunk. Vagy elismerjük Hóman alapján, hogy Albéric tudósítója aránylag kevés hírt merített a Pilisi feljegyzésekből és 1233-tól kezdve a pilisi apátságot közelebbről nem érintő, rejtélyes úton szerzett szóbeli adatokat jegyzett fel Albéric számára. Vagy feltesszük, hogy a forrás szerkesztője értesüléseit részben Pilisről szerezte be, részben pedig más cisztercita-kolostorok irataiból kompilálta. Végül harmadik eshetőség is kínálkozik számunkra: a feljegyzések pilisi eredetét kétségbevonva, olyan cisztercita-kolostorban igyekezünk megjelölni forrásukat, mely adottságainál fogva a szóbanforgó adatok túlnyomó részével szoros helyi viszonyban van és származásukat hiánytalanul megmagyarázza.

Az első lehetőséggel szemben eleve súlyos kétségünk ébred, ha meggondoljuk, hogy elfogadása esetén a bizonytalan eredetű, szóbeli hírek száma aránytalanul meghaladja az írásbelieket. A Pilisi feljegyzések — ha ilyenek egyáltalán léteztek — Albéric kezdeményezésétől függetlenül keletkeztek. Sőt Albéric éppen azért kérhetett híreket Pilisről, mert az ottani feljegyzésekről tudomása volt. Ha azonban a Pilisi feljegyzések 1233 előtt önállóan léteztek és a forrás szerkesztője merített belőlük, akkor 1233 után sem történhetett ez másképen. Albéric tudósítójának a folytatásos feljegyzések helyi vonatkozású híreit továbbra is fel kellett volna használnia forrásához. Fel sem tehető, hogy az egyébként kéznél levő írásbeli adatokat lehetőség szerint ki ne aknázta volna, vagy éppen előnyben részesítette volna velük szemben az idegen kolostorból való szóbeli híreket. Albéric módszerét ismerve, ez az eljárás homlokegyenest ellenkezett

[7] U. o. 18. l.

volna az ő szándékával és utasításaival.[8] Már pedig a bizonytalan szóbeli hírek túlzott felhasználása ezt az eljárást igazolná.

Kétségünk az említett lehetőséggel szemben fokról-fokra nő, mihelyt a forrásnak a Pilisi feljegyzésekkel azonosított rétegét (1196—1228) tüzetesen elemezzük. Hóman a pilisi eredet mellett szóló döntő érveit e rétegnek egyrészt a királyi család genealógiájára, különösen III. Bélára, fiaira, Gertrudisra és IV. Bélára vonatkozó adataiból vette, másrészt pedig az 1223—1228-ig terjedő rész évkönyvszerű értesüléseiből. Ez utóbbiakban Róbert esztergomi érsek játssza a legfontosabb szerepet.[9]

Az uralkodóház tagjai közül valóban III. Béla, II. Endre és Gertrud érdekelte leginkább a forrás íróját, de ennek az érdeklődésnek a hírek eredete szempontjából alig tulajdoníthatunk jelentőséget. III. Béla, a cisztercita-rend magyarországi meghonosítója és fia II. Endre, a „szürke barátoknak" már származásánál fogva is különös kedvelője, Pilisen kívül a többi királyi alapítású cisztercita apátság francia-szerzeteseihez is egyforma közelségben állottak. Jóindulatú pártfogásukkal elsősorban a közvetlenül Franciaországtól függő atyaapátságokat tüntették ki. Ilyenek voltak: Egres, Zirc, Szent-Gotthárd, Topuszkó. Ezek az apátságok, valamint leányapátságaik az uralkodóház említett tagjaira vonatkozó genealógiai híreket éppoly jól ismerhették, mint a pilisi cisztercita. Gertrud királyné családi viszonyainak ismertetése a két francia származású királyné genealógiájánál részletesebb, de forrásértéke amazokéhoz képest kevesebb. Értékelésénél tekintetbe kell vennünk azt, hogy nem önálló: Mária francia királyné nevéhez fűződik (1196.), nem pontos: bár a magyar királyné gyermekeit szám és nem szerint említi, nevükről hallgat, végül Gertrud tragikus halálának körülményeiről hosszan szól, de temetkezési helyének említéséről megfeledkezik (1213). Különösen ezt az utóbbi hiányt súlyos mulasztásnak kell minősíteni egy pilisi cisztercita szerzetes részéről, ha fontolóra vesszük, hogy Gertrud tetemeinek egy része éppen Pilisen talált örök pihenőre. Albéric, a francia és külföldi cisztercita-kolostorok királyi halottainak hűséges számontartója, bizonyosan felemlítette volna krónikájában ezt a számára oly fontos adatot, ha a magyar forrás előzőleg tudomására hozta volna.[10] A magyar forrás írójának azonban — úgy látszik nem ok nélkül — elkerülte figyelmét ez a hír és következőleg aligha tartozott a Gertrud emlékét ápoló pilisi cisztercita közé. IV. Bélát valóban közvetlen szálak fűzték János pilisi apáthoz, forrásunk azon-

[8] Albéric történetírói módszeréről *Hóman:* GU. 6. l. Magyar tudósítójának adott esetleges utasításról, u. o. 15. l.

[9] *Hóman* érveit a pilisi eredet mellett l. GU. 16. l.

[10] A cisztercita apátságok fejedelmi halottainak valóságos névjegyzékét lehetne összeállítani Albéric krónikájából. Ezúttal csupán a legfontosabb franciaországi, németországi, spanyolországi és ausztriai adatokra utalunk. MG. SS. XXIII. 856, 873, 874, 881, 907, 918, 927, 930, 933. ll.

ban erről a viszonyról nem emlékezik meg. Mindössze ifjabb király korában Laszkárisz Máriával kötött házassága és a görög hercegnő genealógiája érdekli (1221). Az ifjabb Bélát pedig, noha anyja Pilisen nyugodott, mégis a szlavóniai, majd az erdélyi ciszterciták apátságokhoz fűzték közelebbi kapcsolatok itteni kormányzósága idejéből.

A négy évkönyvjellegű hír közül kettő Róbert esztergomi érsekről tesz említést (1227, 1228). Tudomása van születése helyéről, érseki kinevezésének pontos idejéről. Érthető is, hiszen a magyarországi francia ciszterciták különösen nagyrabecsülhették honfitársukat, a szentéletű főpapot, kit pápai megbizatásainál és egyházi méltóságánál fogva közeli, sőt esetleg „szorosabb baráti kapcsok fűztek" a pilisi apáthoz,[11] de ugyanakkor más ciszterciták kolostorok apátjaihoz is. Már kevésbbé érthető, hogy forrásunk Róbert érsek fontos közjogi, egyházi ténykedéseiről (pl. beregi egyesség) hallgat és elsősorban a *kunok* térítőjét látja benne. Barc fejedelem erdélyi megkeresztelésének történetét (1227) helyszíni értesülésre mutató drámai párbeszéd alakjában közli és egyházi intézkedései közül külön kiemeli Theodorik domonkosrendi szerzetesnek Kunország püspökévé történt kinevezését (1228). Ha elfogadjuk is e hírek eredetére vonatkozóan azt a feltevést, hogy „Róbert érsek kíséretében, mikor a kunok térítésére indult, francia püspöktársain — a pécsin és erdélyin — kívül pilisi szerzetesek is voltak",[12] miként magyarázzuk a kunok további sűrű szereplését? Forrásunk Róbert érsek térítőútjától függetlenül is említi őket és országukat, hol a tatárokkal, hol meg Erdéllyel kapcsolatban (1221, 1222, 1237, 1239). Pilisi ciszterciták bizonyára nem állt érdekében a kunoknak ily gyakori emlegetése. Tény ugyan, hogy a pilisi apátság filiáléi közül kettő: Pásztó (1196) és Bélháromkút (1232) kunlakta vidéken fejtett ki működést, csakhogy az itteni — heves- és borsodmegyei — kunok a honfoglalás idején betelepült palóc-kunok ivadékai voltak.[13] Híreink nem róluk szólnak, hanem a havasalji, moldvai kunokról, kik ott tanyáztak Erdély tőszomszédságában és nyugtalanító közelségükkel állandó rettegésben tartották a határszéli keresztény lakosságot.[14] A hátralevő évkönyvszerű feljegyzések egyike a Keletről hazánkba érkező állatvészt adja hírül (1224). E sajátságosan ciszterciták hír pilisi eredete kétséges, inkább hazánk keleti vagy déli részén fekvő apátságból származtathatnók, mely a Balkánról tovaterjedő járvány pusztításait elsőnek sínylette meg. Utolsónak hagytuk azt a másik elemi csapásról

[11] *Hóman:* GU. 18. l.

[12] U. o. 17. l.

[13] A pilisi apátság említett filiáléiról: *Békefi Remig:* A pásztói apátság története, Bp., 1898, I. k. 53. l. — *Ipolyi Arnold:* A kúnok Bél-Három-Kúti, másképp Apátfalvi apátsága. (Kisebb munkái, IV. k. 275—407. l.).

[14] Az u. n. besenyő-kúnokról, országukról stb. *Gyárfás:* A jász-kúnok története, Kecskemét, 1873. (II. k. 101, 153, 156. l.)

szóló tudósítást, mely Budavár (Óbuda) és Esztergom 1223. évi égéséről számol be. Ez a pontos adat az egyetlen, mely pilisi eredetre vall. Jóllehet erős a valószínűsége annak, hogy a középkori Óbudát éppen XIII. századi francia cisztercitáink a trójai-frank mondakörből származó Sycambriával azonosították és így inkább e név használatát várhatnók el Budavár helyett az aquincumi romok környékén élő és a mondával bizonyára ismerős pilisi cisztercitától.[15] Bármennyire értékeljük is azonban ezt a hírt, hacsak nem akarunk téves általánosítás hibájába esni, nem állíthatjuk belőle kiindulva azt, hogy „Esztergom és Budavára egyaránt az író érintkezési körén belül esett".[16]

Tehát az ismertetett hírrétegnek mind genealógikus, mind évkönyvjellegű közleményei legfeljebb a cisztercita eredet bizonyosságát erősítik meg, de a Pilisi feljegyzések létezésének határozottan ellentmondanak. Albéric magyar tudósítója pilisi feljegyzéseket nem használhatott, mert ilyenek nem léteztek.

Az 1234. évtől számított rendszeres évkönyvszerű híreket Hóman szintén a pilisi apátságból származtatja és a Pilisi feljegyzések folytatásának tartja. Erre vonatkozó állítását részletesebben nem indokolja meg és a tételével ellenkező adatok magyarázatáról is csak elvétve gondoskodik. Így a Jolán királyné haláláról és egresi temetéséről szóló hírt (1233), mely a pilisi eredettel ellentétes, a troisfontainesi apát esetleges szóbeli közlésével igyekszik magyarázni,[17] pedig ez az értesítés alaki és tartalmi szempontból egyaránt írásbeliségre mutat. II. Endre második francia feleségéhez közelálló kolostorban jegyezhették fel az esménnyel egyidejűleg. Ugyancsak közismert előszóbeli adatként kezeli Julián barát útját Baskiriába (1237).[18] A Volgán túli magyarok megtérítését IV. Béla határozta el még apja életében. Két ízben is küldött felkeresésükre domonkosrendi szerzeteseket, mert a megtért magyarokat szövetségeseivé akarta tenni.[19] E hír közérdekűsége ellenére is olyan kolostorból származhatott, mely Béla királyhoz ezidőben (1232—1235-ig), tehát erdélyi kormányzósága idején közel állott. Hóman a felfogásával ellentétes többi adatra nem tér ki. Elkerüli figyelmét a mesés színezetű kerci hír (1235), mely valóban érthetetlen módon kerülhetett Erdély távoli szögéből, a fogarasi havasok alján meghúzódó apátságból Pilisre. Nem emlékezik meg továbbá a tatárok és Kunország együttes szerepéről (1237), a tatárok elől menekülő kunok beköltözéséről, Kötöny elfogatásáról (1239) és általában az erdélyi eseményekről.

[15] *Eckhardt Sándor:* Sicambria. Minerva, 1927. 185. l. — Albéric Sigebertus krónikája alapján utal a trójai-frank mondakörre. (MG. SS. XXIII. 687. l.) A magyar Sicambria-mondáról azonban nincs tudomása.
[16] *Hóman:* GU. 16. l.
[17] U. o. 19. l.
[18] U. o. 16. l. (Jegyzetben.)
[19] *Hóman—Szekfű:* Magyar történet. II. k. 121—122.

Ez évrendi hírek tulnyomó része helyi vonatkozású, Erdélyre utal és a pilisi eredet ellen szól. Mellette mindössze egy adat említhető: az 1235. évi, mely II. András halálával kapcsolatban beszámol arról, hogy a pilisi apát és szerzetesei maguk részére követelték az elhúnyt királynak ideiglenesen Váradon eltemetett tetemét. Mivel azonban a számos cisztercita-kolostorral szoros kapcsolatban álló Endréről van szó, ezt az adatot helyi vonatkozásban nem tekintjük bizonyító erejűnek. Az elhúnyt király tetemére szintén igényt tartó más cisztercita-kolostorba is eljuthatott a pilisi apát követelésének híre.

Tehát miként a Pilisi feljegyzések létezésének nem volt alapja, úgy nyilvánvaló e feljegyzések folytatásának (1234—1239) látszólagos volta is. Albéric XIII. századi magyar tudósítója nem lehetett pilisi ciszterci ta. Az alkalmi forrás más kolostorból származott.

Mielőtt a hírek kolostori hovatartozását közelebbről megjelölnők, felvetődhetik a kérdés: nem lehetséges-e, hogy az 1223. évi pilisi hír mintájára a forrásban foglalt többi közlemény szintén más-más apátságból ered. Elsősorban a forrásban említett egresi és kerci apátságból, de ezenkívül esetleg egyéb — egyelőre ismeretlen — apátságból is.

E feltevéssel szöges ellentétben áll a XIII. századi hírek több szempontú, szerves kapcsolata. A már kiemelt tartalmi összefüggéshez (1. l.) hozzávehetjük még az alaki és eszmei egységet. A forrás hírei a somogyvári krónikatöredék szűkszavú előadásmódjához viszonyítva többnyire bőbeszédűek, terjengősek. Világnézeti tekintetben elárulják a középkori szerzetes-író transcendentális történetszemléletét, mely a földi élet eseményeit isteni és ördögi erők rejtélyes küzdelmének kettősségéből ítéli meg.[20] Az isteni gondolat diadalmas térhódítását látható örömmel üdvözli (v. ö. a pogány kunok megtérítését célzó missziós törekvések eleven, színes rajzát 1227, 1239), viszont a földalatti erők bűbájos mesterkedése, szemfényvesztő megjelenése éppen úgy érdekli (v. ö. a Kerc melletti vörös törpék kirohanásáról szóló bő leírást 1235). A hírek hármas egysége az írásbeliség mellett a közös kolostori származásnak a jele. Hóman többször felhívja a figyelmet a hírek egységére és közös eredetére, általánosságban mozgó érvei azonban csak a ciszterci ta jelleget és az írásbeliséget bizonyítják, a pilisi származást nem.[21] Ez a körülmény korántsem tarthat vissza bennünket attól, hogy felfogásának elvi helyességét elismerjük és a különböző eredetre vonatkozó feltevésünket elvessük.

Mindazonáltal a hírek egységes származásának megítélésénél nem helyezkedhetünk kizárólagos alapra. Különbséget kell

[20] A középkori szerzetes-krónikásokról: *Hóman:* A történetírás formái a középkorban. (GU. 98—99. l.)

[21] *Hóman:* GU. 16, 17. l. — Az 1233 előtti és utáni értesítések közös származását bizonyító adatfelsorolásából minden közelebbi helyi vonatkozás hiányzik. (U. o. 16. l.)

tennünk egy szűkebb és tágabb értelem szempontja között. Szűkebb értelemben vett a közös eredet, ha az összes adatok egy kolostorra vezethetők vissza és egyetlen idegen, azaz szóbeli hír sincs közöttük.[22] Tágabb értelemben vett pedig akkor, ha idegen hírek előfordulnak ugyan mérsékelt számban az egyívásúak mellett, de a közös forrással való helyi, rendi stb. kapcsolatuk maradék nélkül tisztázható.

A kolostori hovatartozás meghatározásánál csak ez utóbbi tágabb értelemben mondhatjuk, hogy a XIII. századi forrás *egy* bizonyos ciszterci-kolostorban az eseményekkel *egyidejűleg* írásba foglalt tudósításokon alapszik.

II.

Az előzmények alapján Albéric magyar forrásához a királyi család tagjai közül főként András király második felesége, a francia Courtenay Jolán, továbbá Béla ifjabb király, Erdély és a moldvai kun határvidék kormányzója állt közel, azonkívül a keresett monostort összes érdekszálai Erdélyhez fűzték.

A szóbanforgó követelményeknek teljes mértékben megfelel a forrásunkban is felemlített Egres (1233). Ez a Maros-menti kolostor, Cikádortól eltekintve, a legrégibb és egyúttal az első Franciaországból telepített ciszterci-cita apátságunk volt.[23] III. Béla alapította 1179-ben és első lakói a burgundi Pontigny-ből érkeztek Magyarországba.[24]

Az 1114-ben alapított Pontigny-t előkelő hely illette meg a ciszterci rend egységes, Európaszerte elágazó szervezetében. Egyike volt azon négy elsőrendű apátságnak La Ferté [1113], Pontigny, Clairvaux [1114], Morimond [1115], melyek — mint Cîteaux legidősebb leányai — a rend névadó ősével teljesen egyenlő jogokat és kiváltságokat élveztek. VII. Lajos, Fülöp Ágost francia királyok elzarándokoltak a XII. század folyamán Pontignyba, a Capetingek kedves monostorába és elhalmozták jóindulatuk látható jeleivel.[25] Pontigny a rendi alkotmány (Charta

[22] Itt az idegen híreket azonosnak tekintjük a szóbeliekkel, de megfordítva már nem állítható, hogy minden szóbeli hír egyszersmind idegen. Az 1151—1195-ig terjedő homályos, pontatlan hírek közös származásuk ellenére is szóbeliek.

[23] Egres hajdan Csanád megyéhez tartozott, ma a hasonnevű község Torontál megye legészakibb részében, ill. román megszállott területen van. Az apátság állítólag égerfáktól kapta nevét. (*Bósz Egyed:* Az egresi ciszterci apátság története. Művelődéstörténeti értekezések. 49. sz. Bpest, 1911.) = *Hóman* — nyilván félreértésből — Egrest francia eredetű rendházaink filiáléi közé sorozza. (GU. 18. l.)

[24] Pontigny Yonne megye Auxerre-i kerületében. A hajdani kolostor még jelenleg is fennáll teljes épségben, ezzel szemben Egresnek már alapfalai sem láthatók. (L. *Bósz E.:* i. m. függelékében az idevonatkozó felvételek.)

[25] Pontigny történetét az apátság levéltárosa, Dom. Robinet állította össze egykorú oklevelek alapján a XVIII. században. Műve a ko-

caritatis) határozata értelmében létrejött vizitátori intézmény révén közvetlen érintkezésben maradt magyarországi leányapátságával. Hazai viszonylatban Egres előkelő francia kapcsolataival — atyaapátságának kiváltságos helyzete folytán — legfeljebb a Clairvaux alá rendelt Zirc vehette fel a versenyt.[26]

Az egresi apátok a tatárjárás előtti Magyarország egyházi, sőt politikai életében fontos szerepet játszottak.[27] Egres és a magyar uralkodóház között akkor szövődött szorosabb viszony, midőn II. Endre a konstantinápolyi frank császárság felé irányuló hatalmi törekvéstől vezérelve, 1215-ben feleségül vette II. Courtenay Péter Auxerre-i és Tonnerre-i gróf — majd 1216-tól konstantinápolyi császár — leányát, Jolánt. Courtenay Jolán keleti érdekek képviseletében került Magyarországba, de máskülönben egész multja, finom egyéniségének minden megnyilvánulása nyugati, francia talajban gyökeredzett.[28] Gyermekéveit, ifjúságát szülővárosában, Auxerre-ben töltötte. Tulajdon szemével láthatta, saját tapasztalataiból ismerhette az Auxerretől mindössze néhány kilométerre levő Pontignyt. Heves vérmérsékletű, jótékonyságáról híres apját pártfogójuk gyanánt tisztelték az apátság szerzetesei. Bőkezű adományokról szóló okleveleit féltve őrizték irattárukban.[29] Egyik oklevelében a Pontigny-i apátot és az ottani

lostor utolsó apátjának, Dépaquy-nak a másolatában maradt ránk. A három kötetes mű címe: Abrégé chronologique de l'histoire de l'abbaye et des abbés de Pontigny, de l'ordre de Cîteaux, au diocèse d'Auxerre; megtalálható az Auxerre-i városi könyvtárban. Jelzete: No. 222—224. — A fenti adatokat innen merítettük. (Robinet—Dépaquy: Histoire de Pontigny. t. I., 10r.)

[26] Egresen és Zircen kívül még négy közvetlen francia telepítésű hazai apátságunk volt (Szent-Gotthárd, Pilis, Topuszkó, Bélakút), valamennyien Clairvaux vonalán helyezkedtek el, de mivel Szent Bernát kolostorának csak első- vagy harmadfokú ivadékaiból származtak, Clairvaux-hoz legfeljebb eszmei kapcsok fűzték őket. Az említett apátságokról *Békefi Remig:* A magyar cisztercitarend milléniumi emlékkönyve, Budapest, 1896. 11. l. — Clairvaux egymaga *nyolcvan* leányapátságot alapított, ennek ellenére az ott élő szerzetesek száma állandóan 700—800 között mozgott. V. ö. Anselme Le Bail: L'ordre de Cîteaux. Paris, 1926. 34—35. l.

[27] Az egresi apátok szerepét megvilágító pápai megbizatások felsorolása *Békefi R.* tanulmányában: III. Béla és a magyar nemzet művelődése. (*Forster G.*: III. Béla emlékezete c. díszmű 123. l.), valamint *Bósz Egyed:* i. m.-ban.

[28] II. Courtenay Péter és Jolán életéről, továbbá genealógiájáról: Du Bouchet: Histoire généalogique de la maison de Courtenay, 39—42, 58—59. l.

[29] II. Courtenay Péter szóbanforgó oklevelei kevés kivétellel eredetiben olvashatók az auxerre-i megyei levéltárban (Archives départementales de l'Yonne). — Jolán királynő atyja 1184-ben megerősíti a pontigny-i kolostornak első felesége által adományozott birtokokat, 1200-ban lemond a Szent Márton nevű birtok után őt évente megillető természetbeni és pénzbeli járandóságról Pontigny javára, 1204 és 1210-ben újabb száz-száz hold erdőt, legelőt adományoz az apátságnak,

szerzeteseket így szólítja meg: „Krisztusban szeretett barátaim" (carissimis in Christo amicis meis abbati et conventui de Pontiniaco... dedi in elemosinam.)[30] Sőt irántuk tanusított szeretetében annyira megy, hogy 1204-ben a kolostort jelölte meg a maga és felesége temetkezőhelyéül.[31] Konstantinápolyi útja előtt pedig Courtenay-i uradalma jövedelméből tíz font évjáradékkal gyászmisealapítványt létesített Pontigny-ban a maga és felesége nevére.[32]

Courtenay Péter óhaja, hogy halála után „szeretett barátai" közelében aludhassa örök álmát, nem vált valóra. Életét vesztette, még mielőtt a konstantinápolyi trónt elfoglalhatta volna.[33] Magyarországba származott leánya azonban továbbra is fenntartotta családi kapcsolatait az egresi kolostorba telepített, nagyrészt szülőföldjéről való cisztercitákkal. Forrásunk részletekbe menően ismerteti Courtenay Jolán nemzedékrendjét, halála és temetése körülményeiről pontos tudomásal bír.[34]

Tudjuk, hogy a francia környezetet kedvelő királyné nem egyszer hatékony támogatásban részesítette magyarországi honfitársait. Burgundi Bertalan pécsi püspök és normandiai Rajnáld gyulafehérvári püspök az ő pártfogásával jutottak püspöki székükbe; udvarhölgyét — egyben a forrásunkban említett András

1205-ben pedig hozzájárul első házasságából való leánya bőkezű adományaihoz. Ez adatok megtalálhatók Robinet—Dépaquy idézett művében is, II. köt. 353—356. l.

[30] Az oklevél 1200-ból keltezve, v. ö. Arch. dép. de l'Yonne, H. 1405; Robinet—Dépaquy: i. m. II. köt. 355. l.

[31] Az oklevélben, mielőtt megnevezné a saját felesége, valamint gyermekei lelki üdvösségéért tett adományt, ezeket mondja: „... domui Pontiniacensi in qua, Deo volente, ego et Yolandis conjux mea post mortem habebimus sepulturam, dedi in elemosinam". Eredetije nincs meg (Ancien cartulaire, fol. 43; Robinet—Dépaquy, i. m. II. köt. 356. l.).

[32] L. az 1216-ból keltezett oklevelet, Robinet—Dépaquy, i. m. I. köt. 45. l., és Arch. dép. de l'Yonne. Charte originale H. 1405.

[33] Halála körülményeit elmondja Albéric az 1217. évhez. (MG. SS. XXIII. 906. l.) Azonkívül elég gyakran említi Courtenay Pétert, genealógiáját pontosan levezeti. (V. ö. 874, 899, 905, 911. ll.)

[34] Albéric a Courtenay család nemzedékrendjét kétszer ismerteti. Először (1197.) Jolánta egyik őséhez, Vilmos chaalisi cisztercita apát nevéhez fűzi mondanivalóját. Másodszor (1217) Péter auxerrei gróffal kapcsolatban szól a család leszármazásáról és Jolántának II. Endrével kötött frigyéről. Ez utóbbi adatot Magyarország latin nevének akkoriban szokatlan „Ungaria" alakja miatt Hóman nem tartja feltétlenül magyar eredetűnek. (GU. 12. l.). Az 1197. évi genealógiának egyik adata viszont, mely Jolán királyné Magyarországon élő unokafivéréről, Marchiai Hugóról tesz említést, kétségtelenül nagyar származásúnak tekinthető (... alia fuit mater Hugonis de Marchia in *Hungaria*). Ilyen alapon az előbbi „h" betű hiányát elírásból támadt hibának minősíthetjük.

királyfi (1234) dajkáját — Alice asszonyt, hűséges szolgálataiért gazdagon megjutalmazta.[35]

Az egresi ciszterciták iránt megnyilatkozó jóindulatának tanujelét látjuk azokban az adományokban, melyekkel királyi férje — bizonyosan közbenjárására — a kolostort elhalmozta.[36] A közügyektől visszavonultan élő királyné lelkétől Szent Bernát istenkereső, mennyei édességű misztikája sem lehetett idegen.[37]

Közelfekvő a feltevés, hogy ismerte a szentéletű Hugó egresi apátot, a magábaszálló aszkézis megtestesítőjét, korábban pontigny-i szerzetest, aki 1204 táján egyenesen Franciaországból jött hazánkba és itt élt haláláig.[38] Ilyen előzményekkel magyarázható — és nem az 1233. évi zavaros pilisi helyzettel.[39] — Jolán királynénak azon biztosra vehető elhatározása, mellyel apja egykori ígéretéhez és a családi hagyományokhoz híven, Pontigny magyar filiáléjában az egresi kolostorban választotta ki sírhelyét.

A kolostor és uralkodóház jóviszonyára mutat az a körülmény, hogy Courtenay Jolán halála után nem sokkal, férjét, András királyt, az ideiglenes váradi temetés után szintén itt helyezték örök nyugalomra.[40] Az egresi szerzetesek, mint közelről érdekelt felek, tudtak a pilisieknek követeléséről, mellyel ezek igényt támasztottak az elhúnyt király tetemeire. A pilisi szerzetesek jogigényléséhez elegendő alapul szolgált az a viszony, mely hajdan — Gertrud életében, sőt halála után is — a királyi családhoz fűzte kolostorukat.[41] A kezdetben Pilishez vonzódó király, éppen második felesége befolyására, kedvelhette meg az egresi barátokat. Egres II. Endre elődeire — a forrásban kiemelt III. Bélára, az alapítóra és Imrére — vonatkozó adatokkal is rendelkezhetett, de különösen jól lehetett tájékozva az Árpád-ház

[35] *Hóman—Szekfű:* Magyar történet, II. k. 35, 87. l.

[36] 1224-ben birtokcsere a király és a kolostor között pápai megerősítéssel; a király jóvoltából az apátság hat sószállító hajója évenként háromszor szabadon közlekedhetett a Maroson és a sóilletményt tetszésszerinti bányából szerezte be; a beregi egyezségben újabb adományt ígér, élete végén (1235) pedig birtokot adományozott Egresnek. Mindenről *Bósz:* Az egresi apátság története, Bp., 1911, 21—22, 44—45. l.

[37] Jolán királynő életéről, magányszeretetéről: *Werlner Mór:* Az Árpádok családi története, Nagybecskerek, 423. l.

[38] Hugo pontignybéli szerzetes előbb (1203-ig) Chercamp (Amiensi egyházmegye) apátja volt. A magányosság szeretete arra késztette, hogy állásáról lemondva, Pontignyba vonuljon vissza. De nem sokáig maradhatott ott, felsőbb parancsra kénytelen volt elvállalni Egres apáti tisztét. Magyarországon halt meg. (Robinet tévesen a kolostor alapítását is neki tulajdonítja.) Robinet—Dépaquy: ou. c. t. I. p. 32. — Janauschek: Originum cisterciensium, I. 177.

[39] *Hóman:* GU. 19. l.

[40] *Hóman—Szekfű:* Magyar történet, II. k. 102. l.

[41] András király az első felesége emlékét ápoló pilisi ciszterci kolostor francia atyaapátságának, Acey-nak, 1225-ben húsz darab ezüst márkát küldött bizonyára templomépítési célokra. (Blanchot Charles: Histoire d'Acey, Besançon, 1898, p. 81, 99.)

francia rokoni kapcsolatait illetően Châtillon Annától kezdve Courtenay Jolánig.

Egresnek összes ismert birtokai Erdélyben terültek el.[42] Ott volt Imre királytól 1202-ben alapított fiókapátsága, Kerc is.[43] A leányapátság a rendi alkotmány határozata szerint az atyaapátság közvetlen joghatósága alá tartozott. Egrest és Kercet a leszármazási jogviszonyon túl még erdélyi birtokaik, valamint az idegen, nagyrészt pogány népek (besenyők, kunok, oláhok) közelsége is egymásra utalta.[44]

A kerci apátság Béla ifjabb királlyal 1226-tól Erdély és a kárpátalji kun határvidék kormányzójával közeli összeköttetésben lehetett. Forrásunk Bélának e korból való hivatalos kancelláriai címét („Rex Bela, regis Andree filius primogenitus") pontosan feljegyezte és feleségének, Laszkárisz Máriának genealógiáját közölte (1221). Béla erdélyi kormányzósága idején a kunok térítése körül Róbert esztergomi érsekkel együtt jelentős tevékenységet fejtett ki. Eredményes működését, melynek egyes mozzanatairól: Barc fejedelem hódolásáról, a kunok megtéréséről, Theodorik domonkosrendi szerzetesnek Kunország püspökévé kinevezéséről, továbbá a domonkos-szerzeteseknek a Volgán-túli magyarokhoz való kiküldetéséről forrásunknak pontos tudomása van, a kerci rendtagok személyes tapasztalatból ismerhették. Béla ifjabb király és Róbert érsek a térítő munkában elért sikereikért 1229-ben pápai elismerésben részesültek. Magyarország uralkodói közül IV. Béla nevezte magát elsőízben Kunország királyának.[45] A tatárok közeledésére (1237, 1239) legelőször a kerci monostor ciszterciái figyelhettek fel, ők lehettek közvetlen szemtanui annak a fényes fogadtatásnak, amelyet IV. Béla 1239-ben a népével Erdélybe érkező Kötöny (Kuthen) kun fejedelem tiszteletére rendezett.

Béla ifj. király erdélyi kormányzósága idején a német lovagrendtől visszavett barcasági, havasalji területeket katonailag és közigazgatásilag megszervezte.[46] Erdélyi ciszterci tákkal való érintkezésére mutat az a tény, hogy 1240-ben a Cîteaux-i nagykáptalan költségeinek fedezése céljából éppen négy barcasági egyházat adományozott a rend főapátságának. A négy barcasági

[42] Az egresi apátság következő birtokairól van tudomásunk: Monora, Szászcsanád, Sorostély Alsófejér megyében; Holdvilág, Kisselyk (Salschelk) Nagyküküllő megyében. *Bósz:* Az egresi apátság története, 45—48. l.

[43] Kerc az Olt balpartján (Fogaras vm., alsóárpási járás). A konvent címere égő gyertyát ábrázolt, innen a neve. — Forrásunk: Imre királyról (1196) és Kercről (1235, Ultra Silvas iuxta Kerte apparuit etc.). *Baumgartner Alán:* A kerci apátság a középkorban, Bp., 1915, 20—22. l.

[44] Kerc birtokai szintén Nagyküküllő megyében, illetőleg a Barcaságban voltak (*Baumgartner Alán:* i. m. 46—47. l.).

[45] *Gyárfás István:* A jászkúnok története. II. köt. 224—225. l.

[46] *Hóman—Szekfű:* Magyar történet, II. k. 91. l.

egyház (Földvár, Szentpéter, Hermány, Prázsmár) határos volt a kerci apátság birtokaival, sőt Földvár később az apátság tulajdonába ment át.[47] A királyi család, Egres, Kerc, valamint a kunkérdés történeti összefüggéseit érdekesen szemlélteti az az 1225. évi pápai megbizatás, mely a kunok ellen a Barcaságba telepített német lovagrend és II. Endre közti viszályban a lilienfeldi apát mellett éppen az egresi és kerci apátot küldte ki pápai biztosként a lovagok jogtalan birtokfoglalásának felülvizsgálására.[48] Később a pápa az egresi apát tanácsára kérhette fel Jolán királynét békeközvetítésre a lovagok érdekében.[49] Egres és Kerc volt az a két cisztercita apátságunk, melyek a legtöbbet szenvedtek, egyrészt a betelepülő kunoktól, másrészt a pusztító tatároktól.[50]

E többnyire erdélyi vonatkozású híreken kívül, melyek a rendi kapcsolat vonalán könnyen eljuthattak Kercről Egresre, forrásunk egyéb cisztercita-kolostorból származó, élőszóbeli híreket is tartalmazott. Így főleg pilisieket. Budavára és Esztergom 1223. évi szörnyű égéséről Róbert veszprémi püspök (a későbbi esztergomi érsek) tudósíthatta egresi honfitársait, ki a kérdéses esztendőben két ízben nyert a pápától megbízást arra, hogy az *esztergomi* érsek és *egresi* apát társaságában rendezze II. Endre király és az aradi prépost között fölmerült vitás ügyet.[51] Ugyancsak pilisi eredetű szóbeli értesülésnek kell tartanunk az 1235. évi hírt, mely II. Endre haláláról, illetőleg a pilisi cisztercitáknak az elhúnyt király hamvait igénylő követeléséről számol be.

Ezzel a XIII. századi forrás kolostori hovatartozásának kérdését, ha nem is matematikai pontossággal, de az egykori állapotoknak többé-kevésbbé megfelelően sikerült megoldani.

[47] *Baumgartner:* i. m. 46—47. l. — Az adományt illetően Szentpétery Imre azon megállapítása (Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, I. k. 2. füzet), hogy az eredeti oklevél állítólag Zircen volt, ma azonban már nincs meg — nem fogadható el. A királyi adománylevél eredetijét és négy nappal korábban (március 17-én) keltezett, némileg rövidebb fogalmazású másodpéldányát Dijonban őrzik, az ottani megyei levéltárban (Archives départementales de la Côte d'Or.) Az oklevelek jelzete: H. 408[1]. A márc. 21-ről keltezett oklevél hátlapján ez olvasható: „Carta regis Bele Hungariae de quinque (?) ecclesiis et centum marcis argentibus in Transilvanis partibus et nota quod est alia littera de ista donatione sigillata sigillo aureo ipsius regis que fuit portate per abbatem de Peliseo ad partes illas." — IV. Béla oklevelének első, legrégibb kiadása: *Jean de Cirey:* Collectio privilegiorum ordinis cisterciensis etc. Divione (Dijon), Petrus Metlinger, 1491. in 4° goth.

[48] Az egresi és kerci apát szerepéről: *Békefi Remig:* III. Béla emlékezete, 123. l.; *Bósz:* i. m. 40—42. l.; *Baumgartner:* i. m. 28. l.

[49] *Gyárfás István:* A jászkúnok tört., II. k. 209. l.

[50] Egres pusztulásáról Rogerius is beszámol a Carmen miserabileban.

[51] A szóbanforgó pápai megbizatások 1223 január 31-ről, ill. 1223 április 11-ről keltezve. (Békefi Remig: i. cikk, a III. Béla emlékezete c. díszmű 123. lapján.)

Mivel a forrás Courtenay Jolánról, Béla ifj. királyról, az uralkodóház többi tagjairól, valamint Róbert esztergomi érsekről és az erdélyi eseményekről pontos értesülésekkel rendelkezett, azért íróját egresi ciszterci tának kell tekintenünk. Albéric számára készített forrását az egykorú Egresi feljegyzésekből, illetőleg a kerci és pilisi kolostorból származó szóbeli tudósításokból állította össze. A szóbeli értesülések túlnyomórészt a tatárokra, moldvai kunokra, továbbá az említett pilisi és az 1235. évi kerci eseményekre vonatkoztak. Valószínűleg ezekhez sorolhatjuk még a Dávid királyról és János pap országáról szóló balkáni híresztelése ket,[52] melyek a magyarországi ciszterci ta-kolostorok keleti előőrséhez — Kerchez — könnyűszerrel eljuthattak.

Az „Egresi feljegyzések" genealógiai és évkönyvszerű adatokat tartalmaztak, kezdetük a XII. század kilencvenes éveire (1196) tehető, terjedelmükről pontos tudomásunk nincs, Albéric forrása csupán a XIII. századi híreknek 1239-ig terjedő részletére vonatkozóan nyujt felvilágosítást.

III.

Az elveszett forrás közvetítésének közelebbi körülményeit vizsgálva, Hóman határozottan elveti a Jakab prenestei bíboros-püspök személyéhez fűződő korábbi feltevéseket, majd arra az eredményre jut, hogy a troisfontainesi apátban kell látni, vagy hazánkba érkező kíséretének tagjai között kell keresni az 1232—1233. évben keletkezett forrás közvetítőjét s talán másolóját is. A forrás közvetítését összefüggésbe hozza a pilisi kolostor újjászervezésével, mit a ciszterciumi egyetemes káptalan 1232. évi határozata alapján a troisfontaines-i és clairvaux-i apátoknak kellett végrehajtaniok. A kiküldött apátoknak a cîteaux-i nagykáptalan elé terjesztett 1233. évi jelentése arra vall, hogy Magyarországon gyökeresen és gyorsan rendet teremtettek. Minden valószínűség szerint 1233. év tavaszán jöttek hazánkba, „mivel nem hihető, hogy 1232. őszén útnak indultak volna" és itt hosszabb ideig tartózkodtak. A rendes vizitációs időnél hosszabbra nyúlt tartózkodás adott módot a troisfontaines-i apátnak arra, hogy Albéric kérelmének eleget téve, a készülő világkrónikához szükséges magyar adatokat beszerezze, lemásolja vagy lemásoltassa, sőt írásbeli értesüléseit esetleg a királyi család tagjaitól nyert szóbeli hírekkel kiegészítse. Az 1234—1239-ig terjedő adatokat Albéric utólag kapta kézhez, szintén a troisfontainesi apát révén, ki 1235-ben, s bizonyára később is, újra megfordult Magyarországon.[53]

Az ismeretlen forrás keletkezésének és közvetítésének fentemlített magyarázata két pontban kifogásolható.

Az első a kiküldött apátok magyarországi tartózkodásának időtartama. Hóman ezt 1233 tavaszától számítja. Egyéb, nem-

[52] MG. SS. XXIII. 885, 886, 927, 933, 950. l.
[53] *Hóman:* GU. 17—19. l.

kevésbbé fontos adatok azonban arra utalnak, hogy a clairvaux-i és troisfontaines-i apát a megbizatás tudomásulvétele után azonnal Magyarországba jött. E mellett szól az a körülmény, hogy mind a pilisi, mind a zirci apátság éppen 1232-ben bocsátott ki kebeléből egy-egy újabb rajt lányapátság alapítására. A pilisi apátság a bélháromkúti (Borsod megye), a zirci pedig egyetlen fiókapátságának, a pozsegainak, másszóval tisztesvölgyinek vetette meg ekkor az alapját.[54]

A rendszabályozási céllal kiküldött apátok ideérkezése és a közvetlen fennhatóságuk alá rendelt kolostoraiknak szokatlanul hirtelen továbbfejlesztése, újjászervezése között lehetetlen összefüggést nem látni. Biztosra vehető, hogy a magyarországi kolostorok közvetlen francia feljebbvalói még 1232 őszén hazánkba érkeztek vizsgálóbiztosi minőségükben, késedelem nélkül hozzáláttak újjászervezési munkájukhoz, melynek egyik legjelentősebb mozzanata a két szóbanforgó filiálé alapítása volt. Bélháromkút — Ipolyi feltevése szerint — az alapításnál jelenlevő troisfontainesi apát tiszteletére kaphatta jellegzetes elnevezését.[55]

A troisfontainesi apát tehát a rendszerint három napig tartó vizitációs időnél tovább tartózkodott Magyarországon, mialatt Albéric számára megszerezhette a szükséges forrásokat. Visszatérésének időpontját nincs módunkban megállapítani, Jolán királyné egresi temetésén (1233 tavaszán) azonban már aligha vehetett részt.

A közvetítés mikéntjének második kifogásolható pontja a forrás írójának személyére vonatkozik, aki pilisi cisztercita semmiképp sem lehetett. Idevágó érveinket még a következő meggondolással egészíthetjük ki:

A vizsgálóbiztosként Pilisre küldött troisfontainesi apát hivatali magatartásával nem egyeztethető össze, hogy rendteremtő munkája közben éppen a fegyelmi szempontból súlyos elbírálás alá eső pilisi szerzetesektől szerezze be adatait. Sokkal valószínűbb, hogy magyar vonatkozású tudósításokért Egres-re fordult, Albéric forrását a marosmenti kolostorban élő cisztercitával iratta meg. Annál inkább, mert ez volt a legrégibb francia telepítésű ciszterci kolostor Magyarországon és akkortájt ez a kolostor áll legközelebb a királyi család tagjaihoz. A magyar forrás első részletének hírei 1232. évvel zárultak, az 1233—1239-ig terjedő további adatokat vagy a troisfontainesi apát, vagy a cîteauxi nagykáptalanon három évenként megjelenő egresi apát kézbesítette utólag Albéric-nak, szintén az egresi apátságból.[56]

[54] *Ipolyi Arnold:* A kúnok Bélháromkút-i, máskép Apátfalvi apátsága, Kisebb művei, IV. k. 315. l. — *Horváth Konstantin:* Zirc története (Zirci könyvek I.). Veszprém, 1930. 21. l.

[55] *Ipolyi:* id. m. 305—306. l.

[56] Albéric gyakran utal krónikájában az egyetemes káptalan eseményeire, úgylátszik, személyes élményekre támaszkodva. (V. ö. MG. SS. XXIII. 639. l.

Az „Egresi feljegyzéseken" alapuló tudósításokkal egyidejüleg ugyancsak egresi ciszterciták másolták a somogyvári bencésapátságból vagy a cikádori cisztercita kolostorból kölcsönkért kivonatos Gestát és folytatását, mely Magyarország régebbi multjáról, 1179 előtti eseményeiről tájékoztatta Albericet.[57] A hazai francia bencések és ciszterciták bensőséges kapcsolata révén a somogyvári adatok könnyen eljuthattak Egresre. A ciszterciek ezidőtájt (XIII. sz. elején) gyakran érintkeztek a benedekrendiekkel. A rendszeres káptalantartás szokása éppen cisztercita kezdeményezésre honosodott meg a bencésrendben.[58]

Az egyik Erdélyi-tanítvány, miután kétségbevonta a Gesta létezését és Albéric magyar híreinek írásbeli eredetét, Steinacker régebbi feltevését némileg módosítva, azt állítja, hogy Albéric Saint-Gilles-ben járva, megkérte az ottani bencéseket, lépjenek érintkezésbe magyar leányapátságukkal és szerezzék be számára a szükséges adatokat. Albéric világkrónikájának szóbeli közlésből eredő magyar híreit szerinte a somogyvári bencések közvetítették Franciaországba, a cisztercita-közvetítés csupán egy-két XIII. századi adatnál valószínű.[59]

A tények ismeretében fölösleges ily szövevényes megoldáshoz folyamodni. Albéricről tudjuk, hogy sokfelé utazott, a burgundi és champagnei cisztercita kolostorok nagy részében megfordult, szűkebb hazáján kívül járt Velencében, Rómában és a Heidelberg melletti Schönau híres cisztercita-apáca kolostorában. Értesüléseit túlnyomórészt ciszterciáktól kapta.[60] Saint-Gilles-i tartózkodásáról azonban nincs tudomásunk, sőt ha járt volna a délfranciaországi bencés kolostorban, akkor sem valószínű, hogy a kért magyar tudósításokat megkaphatta volna. Ekkortájt már végeszakadt annak az összeköttetésnek, mely a XI. sz. végén és a XII. század kezdetén Saint-Gillest meg Somogyvárt egymáshoz fűzte.[61] Ennélfogva a somogyvári bencések meglazult francia kapcsolatai nem alkalmasak a közvetítés magyarázatára. Ezzel a XIII. századi forrás létrejöttének, egyben a régebbi adatok közvetítésének kérdését elintézettnek tekinthetjük. A Szent László-kori Gesta, illetőleg e műnek a somogyvári bencés kolostor számára készült és utólagos helyi folytatással bővült töredékes kivonata az egresi ciszterciáktól került Franciaországba.

[57] *Hóman:* GU. 30. l.

[58] *Békefi Remig:* A pilisi apátság története, I. k. 241. l.

[59] *Latzkovits László:* Alberik világkrónikájának magyar adatai, Szeged, 1934. 69, 87—88. l. Szerzőnek a ciszterciata történetben tanusított járatlanságára jellemző, hogy Pilist Heiligenkreuz ausztriai kolostor filiáléjának tartja (id. m. 87. l.).

[60] Albéric utazásairól Scheffer—Boichorst: MG. SS. XXIII. 648. l. Ciszterciata értesüléseiről ugyanő ugyanott, 651—652. l.

[61] *Baumgartner Ferenc:* A Saint-Gilles-i apátság összeköttetései Magyarországgal, Bp., 1906. 17. l.

A Gesta közvetítése idején (1232-ben) már többé-kevésbbé krónika-jelleggel bírt, de a tartalmába szőtt mondák és néphagyományok regényes elemeiből még bizonyára élénken kiütközött a hajdani udvari eredet. Szerzeteseink szerepe az Ősgesta körül annál érdekesebb, mert voltakép az ő elvont világnézetüktől távoleső, a krónika műfaji elveivel homlokegyenest ellenkező világi történetirodalom termékét őrizték meg, fejlesztették tovább és közvetítették Franciaországba. Miként egyeztethető össze a középkori szerzetes-krónikások történetszemléletével az a szerep, melyet ezúttal egy merőben lovagkori dinasztikus hőstörténet megőrzése, tovább juttatása érdekében fejtettek ki? Vajjon tudatában voltak-e annak az elvi ellentétnek, mely egyrészt a vállalt szerep, másrészt szerzetesi élethivatásuk között fennállt és mi indította őket mégis rá?

A somogyvári francia-magyar bencések kétségtelenül tudatosan járhattak el akkor, midőn a kolostor-alapító király udvarában készült művet kivonatolták és folytatására vállalkoztak. Nem kerülhette el figyelmüket az a körülmény sem, hogy a „kegyes László király"-t dicsőítő mű egyben-másban eltért annak a szerzetesi életeszménynek komor, aszkétikus szempontjaitól, melyet Cluny írt elő és a hősi erényeket a vallásiak rovására olykor a kelleténél kissé jobban hangsúlyozta. De a szentéletű alapító-király iránti kegyelet és nem utolsó sorban francia származásuk késztette őket arra, hogy a felfogásukkal nem mindenben egyező Gestát történeti értékének megfelelő elbánásban részesítsék.

Szent László közeli összeköttetést tartott fenn Somogyvárral, a száz évvel később betelepült ciszterciek azonban legfeljebb hírből ismerhették csak és az uralkodóház ősét tisztelhették benne. A kegyelet érzése őket bizonyára nem vitte volna rá arra, hogy elveikkel, ha még oly kis mértékben is, tudatosan szembehelyezkedjenek. Mi módon tekintsük az ő közvetítő szerepüket?

A cisztercita rend valóban a legszigorúbb aszkézis megvalósítására törekedett és alkotmányában, rendi szabályzataiban szószerint ragaszkodott Szent Benedek reguláihoz, de a korszellem kényszerítő hatása alól nem vonhatta ki magát.[62] A rendtörténet egyes jelenségei határozottan arra utalnak, hogy Cîteaux nem zárkózott el mereven a lovagi szellem térhódítása elől, több tekintetben hozzá hasonult, sőt néha érvényesülését hathatósan előmozdította.

Hogy csak a lovagkor két főerényéről beszéljünk, a hősiesség és lovagiasság eszménye nem volt idegen a cisztercita szellemtől. Az előbbire a második keresztes-hadjárat hirdetésével és az eretnekek ellen küzdő templomos lovagrend népszerű-

[62] A ciszterci rend voltaképeni megalapítója: Róbert molesmei bencés (1098), törvényhozója: szt. Harding István, igazi felvirágoztatója: clairvauxi szt. Bernát (1091—1153.).

sítésével (De laude novae militiae) maga Szt. Bernát, a rend apostola adta a legszebb példát.[63] A lovagok eszményített nőtisztelete nem egy ponton érintkezett a ciszterciek fokozott Mária-kultuszával. A középkor clairvauxi Szt. Bernátot Szűz Mária választott lovagjának, a ciszterci rendet Boldogasszony rendjének tekintette.[64]

Hazánkban a lovagmorál igazi képviselőivel, a lovagrendekkel kb. egyidőben jelennek meg a ciszterciek. Francia lovagszokásoknak hódoló királyaink és főuraink a cisztercitákat mindenkor „házi papjaiknak" tekintették, kolostorokat alapítottak számukra és elhalmozták őket adományaikkal. Nem véletlen, hogy a lovagkirály típusát oly hiánytalanul megvalósító, francia származású II. Endre uralkodása alatt érték el magyarországi fejlődésük tetőpontját. Az eddigi adatok szerint létező 28 középkori cisztercita kolostornak (köztük 4 női) csekély kivétellel még a tatárjárás előtti időben keletkezett.[65] Szervezetük az egész országot behálózta, ellepték a Rába, a Duna, a Zagyva, a Maros és az Olt partját, a Dráva-Száva közét, volt kolostoruk a Pilis-hegységben, a Bakony, a Mátra és a Bükk rengetegeiben. Nagyarányú gazdasági, hittérítő és karitatív tevékenység mellett állandó kapcsolatban maradtak francia atyaapátságaikkal. A kölcsönös összeköttetést a „Charta Caritatis" előírása alapján a felügyeletet évenként gyakorló francia atyaapátok magyarországi útja és a cîteauxi egyetemes káptalanon 1190 óta három évenkénti megjelenésre kötelezett magyarországi apátok franciaországi látogatása biztosította. Hat közvetlen francia telepítésű magyar kolostor létezett (Egres, Zirc, Szent Gotthárd, Pilis, Topuszkó, Bélakút). Szinte biztosra vehető, hogy a kolostorok apátjai a tatárjárás előtt kivétel nélkül, tagjai pedig nagyrészt franciák voltak. Tudjuk, hogy Zirc apátja 1208—1218-ig Jean de Limoges clairvauxi szerzetes, Egres apátja 1204-től Hugó pontignyi szerzetes volt.[66] Az 1232. évi fegyelmi eljárás során elcsapott pilisi apát szintén francia lehetett, ezért rendelték vissza Clairvaux-ba.[67] Még egy francia cisztercita ma-

[63] *Piszter Imre:* Szt. Bernát élete és művei, I—II. k. Bp., 1899. (I. k. 384. l.)

[64] *Piszter I.:* id. m. II. k. 298. l.

[65] *Békefi Remig:* A ciszterci rend milleniumi emlékkönyve, Bp., 1896. 9—11. l. U. az: III. Béla és a magyar nemzet művelődése (III. Béla emlékezete c. díszműben). — *Hümpfner Tibor:* Les fils de Saint Bernard en Hongrie, Bp., 1927. Teljes bibliográfiával és a rend magyarországi történetének áttekintésével.

[66] *Horváth Konstantin:* Zirc története, Veszprém, 1930. Jean de Limoges műveit kiadta és jegyzetekkel, bevezetéssel ellátta *Horváth Konstantin:* Johannis Lemovicensis opera omnia, I—III. (Zirci könyvek II—IV.) Veszprém, 1932. — Hugo pontignyi szerzetesről: Janauschek: Originum cisterciensium I. 177.

[67] *Békefi Remig:* A pilisi ap. tört. I. 240—243. l.

gyarországi működéséről van tudomásunk e korból. Jakab clairvaux-i szerzetes 1197-től számított több mint tíz esztendőn át egyik magyar kolostor (Zirc vagy Pilis) alperjeli, illetve gazdai tisztjét viselte és hazatérve, 1208-ban clairvaux-i perjel lett.[68]

Ezek az apátságok francia származású királynőink, egyházi és világi előkelőink teljes támogatását élvezték. A királyi családnak a ciszterciták iránt érzett különös jóindulatát II. Endre kifejezésre is juttatta.[69]

A ciszterciták a francia mintára berendezkedő magyar lovagkor kedvelt szerzetesei voltak, mi sem természetesebb tehát, ha a francia lovagkori történetírás első magyar zsengéjét, a somogyvári bencéseknél őrzött Gesta-maradványt Troisfontaines-i Albéric számára lemásolták és kézbesítették. Albéric különben nem egy gestából merített adatokat krónikájához, sőt köznyelven írt hősénekeket (chanson de geste) is elég nagy számban használt forrásul. A következőkre hivatkozik: Flovent, Chanson d'Aspremont, Le roman Basin, Gui de Bourgogne, Huon de Bordeaux, Gérard de Vienne és Amis et Amile.[70] Valóban a lovagkori históriaírók hőskölteményt, a lovagköltők pedig hőstörténetet írtak.[71] E viszonosság alapján természetes, ha a hősénekek írói is megemlékeznek a maguk módján a ciszterci-takról. Az egyik XIV. századi chanson de geste (Cipéris de Vignevaux) bizonyára elmosódott történeti emlékekre támaszkodva úgy állítja elénk a „szürke barátokat", mint szerzetes-lovagokat, kik a francia király bátyjának vezetésével, valóságos hadsereget alkotva, lóháton jönnek Magyarországba és vitézül harcolnak a hitetlenek ellen.[72] Nincs okunk elzárkózni attól a feltevéstől, hogy főként a tatárjárást megelőző időben a hazánkban élő francia ciszterciek, prémontreiek szintén kedvelték az efféle lovagirodalmi alkotásokat és vázolt kultúrérintkezéseik révén olyan francia mondai elemek magyarországi elterjedését segítették elő, melyek alakulásban lévő mondáinkra (így a Toldi-mondára) termékenyítőleg hatottak.[73]

Cisztercitáink virágkora a tatárjárásig terjed. A tatárdúlás után szépen induló francia kapcsolataik meglazulnak, szerzetesi

[68] Arbois de *Jubainville:* Études sur l'état intérieur des abbayes cisterciennes et principalement de Clairvaux, Paris, 1858. p. 193.

[69] II. Endre nyilatkozata a ciszterciekről így hangzik: „A ciszterci monostorokat azért szeretjük különösképen, mert az a meggyőződésünk, hogy jobban ragaszkodnak Istenhez, mint a többiek; állandó, áhítatos imádságukkal megostromolják az eget és az Egek Urát a mi bűneinkért is kiengesztelik." (Horváth K.: Zirc története, 25. l.)

[70] V. ö. MG. SS. XXIII. k. 669—670. l.

[71] *Hóman:* GU. 101. l.

[72] *Machovich Viktor:* Cipéris de Vignevaux, Bp., 1928. 14, 46. l.

[73] *Király Ilona:* A Toldi-monda és a francia hősénekek, EPhK. 1934. 13. l.

életük hanyatlik és királyaink rokonszenve is inkább a kolduló-rendek felé fordul. A IV. Bélától pártfogolt ferences és domonkos szerzetesek idővel jelentős szerephez jutnak művelődésünk történetében: megteremtik a magyarnyelvű kolostori irodalmat. A ciszterciek hajdani dicsősége ekkor (XV. sz. végén) már múlóban, rengeteg bajjal küszködő kolostoraik lassan elnéptelenednek, az aszkétikus fegyelem bomlásnak indul, de a régi Cîteaux szelleme és Szent Bernát misztikus istenimádata — minden megpróbáltatás ellenére — tovább él a kódexirodalom himnuszaiban, imádságaiban és példáiban.

Machovich Viktor.

*

Contribution à l'histoire des rapports des Cisterciens de Hongrie avec les abbayes de France.

A la suite de l'établissement de l'ordre de Cîteaux en Hongrie, les rapports ecclésiastiques franco-hongrois prirent un nouvel essor à la fin du XIIe siècle. La plupart des abbayes cisterciennes hongroises (il y en eut 28) fut fondée à cette époque de chevalerie par des moines français et dirigée pendant plus d'un siècle par des abbés français. Selon la prescription da la règle cistercienne les fils de saint Bernard venus en Hongrie durent entretenir avec leur ancienne abbaye-mère des relations étroites et mutuelles. Ces relations (monastiques) trouvèrent même leur chroniqueur au commencement du XIII ^{e} siècle. Un cistercien français, Albéric de Troisfontaines fut tenu au courant des événements hongrois contemporains par l'intermédiaire de ses compatriotes établis en Hongrie. C'est probablement sur son initiative qu'on lui transmit des notes historiques, puisées dans des sources hongroises et qui furent insérées plus tard dans sa chronique. — L'auteur de l'étude précédente a examiné la provenance abbatiale des documents d'origine hongroise tout en discutant la thèse de M. Valentin Hóman, d'après laquelle les nouvelles hongroises du XIIIe siècle auraient eu pour base des annales rédigées à l'abbaye de Pilis. Après avoir réfuté les arguments concernant cette origine, l'auteur s'est efforcé de démontrer que les documents en question tirent leur origine de l'abbaye d'Egres. Le médiateur en devait être l'abbé de Troisfontaines qui séjournait à cette époque (1232) en Hongrie, en compagnie de l'abbé de Clairvaux. Egres fut l'une des plus anciennes abbayes cisterciennes de Hongrie (fondée en 1179). La famille royale l'avait comblée de ses bienfaits, mais elle n'atteignit son apogée que sous le règne d'André II, roi de Hongrie, dit le Hiérosolomytain. La seconde femme du roi André, Yolante de Courtenay — fille de Pierre de Courtenay comte d'Auxerre et de Tonnerre, plus tard empereur de Constantinople — naquit et passa son enfance à Auxerre, ville voisine de Pontigny, à son tour archi-abbaye du monastère d'Egres. Évidemment la reine préféra cette abbaye hongroise à toutes les autres. Les moines bourguignons établis à Egres lui devaient rappeler sa terre natale et son enfance. En y choisissant sa sépulture, elle a sans doute respecté des traditions de famille. Son mari, André II, le type parfait du roi chevalier fut enterré deux ans après dans cette même abbaye. Encore un fait qui prouve que les relations dynastiques et ecclésiastiques furent en ce temps-là étroitement liées.

V. Machovich.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Zur Frage: Frühantike und Orient.

I.

Die Seiten, die Marót (oben 1935 : 184—191) bei diesem entscheidenden Problem der Altertumswissenschaft auch meinen Schriften widmet, bringen wichtige Förderungen. Gegenüber einigen seiner Einwände möchte ich aber genauer sagen, was ich meinte, damit nicht der Eindruck entsteht, als beständen Meinungsverschiedenheiten. Ein „Gesamtbild meiner allgemeinen griechischen Literaturbetrachtung" (S. 187) wollte ich bisher nicht geben, da noch Vieles in dieser grossen Hauptfrage im Fluss ist. Ich taste einstweilen. M. will mich auf mehrere Punkte festlegen, da kann ich nicht mitmachen.

Ich behaupte nirgends und halte es bei unserm Wissenstand für unmöglich zu behaupten, dass dem Homer das *Gilgameschepos* vorgelegen hat (S. 186). Ich behaupte, er hat orientalische Literatur gekannt, von der das Gilgameschepos ein Typus ist. Die Kenntnis dieser Literatur mag er auf dem indirekten Weg der Anm. 19 erlangt haben: wer will das heute sagen? Ich habe auch nirgends behauptet oder auch nur durchblicken lassen wollen (S. 185 f.), dass orientalisierende Werke immer älter seien als nicht-orientalisierende. Das wäre der vollendete Unsinn. Aber daran halte ich und wohl auch M. fest: Werke, in denen Orientalisches vorkommt, müssen nicht spät sein. Das wird aber bisher bei den Philologen allgemein geglaubt. Nur deshalb darf z. B. bei Wilamowitz Hesiod's Schlussteil „Tage" nicht ebenso alt sein wie die Erga, der Sanchuniathon musste später Schwindel sein und alles Orphische und Pythagoreische später, als das Altertum geglaubt hat. Ich schliesse ferner nicht (Anm. 7) aus Erga 705 = o 357, dass Hesiod älter ist als Homer, sondern sage: auch da geht es so besser. Entscheidend für die Priorität Hesiod's sind andere, Philol. 89/1934, 414 f. genannte Stellen, die einzeln auch Wilamowitz und Bethe wie ich auffassen.

Bezüglich des *komischen Herakles* (S. 189) gebe ich keine Selbstkorrektur, sondern ich hatte mich A. M. nur andeutend ausgedrückt und erst nachher einiges gegeben, was ich habe. Ich wollte in dem Buch nicht zu viel abschweifen, auch den griechischen Autarkisten nicht gleich zu viel Leid antun. Zu *Stesichoros:* Malten erschliesst, dass die chorische Iliupersis grössere Erzählung enthielt, die wirkliche Geschichte nachzeichnen will. Was besagt das für das Ganze des Schriftstellers Stesichoros? Helena als φάσμα kam schon bei Hesiod vor (A. M., S. 32), also möglicherweise schon vor Homer. Aber diese Fassung als gegen Homer streitende Palinodie zu bringen, ist nun das Besondere bei Stesichoros gewesen. Wie dies psychologisch und religionsgeschichtlich einzuordnen ist, scheint mir freizustehen. Habe ich als Erster gesagt, dass es im Homer burleske Götterszenen gibt, z. B. im E und im Demodokosgesang? M. (S. 188 Anm. 14) wirft mir vor, damit sei Homer von mir als „nicht ernst" gestempelt.

Nach Erledigung dieser Scheingegensätze sehe ich mit Freude, dass M. und ich anscheinend in allem einig sind. Besonders in den drei Punkten: 1. die griechische Literatur steht von Anfang an in der altorientalischen Tradition, ähnlich wie das frühe Mittelalter in antiker Kontinuität steht; 2. μῦθοι sind nicht „Sagen"; 3. religiöser Glaube kann nur da behauptet werden, wo man es weiss. Man sollte denken,

das sei alles selbstverständlich. Praktisch gilt aber fast überall das Gegenteil davon. *F. Dornseiff.*

II.

Warum sollte ich um Einzelheiten streiten, wo das Wichtige zugegeben wird und die Fachleute ohnedem Bescheid wissen? Nur für *Stesichoros:* m. E. dürfte man bei der Spärlichkeit unserer Quellen umso weniger ein anderes Bildnis bevorzugen, je mehr der Dichter jetzt auch durch Malten als „Historiker" erscheint. Nach der sehr ansprechenden Hypothese Murray's, The Rise of Greek Epic 1911², S. 242, liegt ja selbst der Palinodie gleichfalls nur ein (seltenerer) Mythos zugrunde (für diesen vgl. auch Yearbook of the New Society of Letters, Lund, 1924, S. 154): Stesichoros ist ein ernster Homeriker, ja gar frommer Epiker. Für den Grad aber *altorientalischer Einflüsse:* meinerseits wollte ich höchstens eine Formulierung unterschreiben, laut welcher die griechische Literatur, *trotz* der ausserordentlich starken Originalität und Selbständigkeit griechischer Art, unmöglich von der altorientalischen Tradition unberührt gewesen, d. h. ausserhalb der damaligen „Kulturwelt" gestanden sein kann. *K. Marót.*

Az aristotelesi Parva Naturalia kérdéséhez. (Megjegyzések Kövendi D. bírálatára.)

Fr. Paulsen lélektani előadásaiban a bírálatírás lélektanáról szólva megemlékezett arról a bírálót fenyegető veszedelemről, hogy jobban leköti figyelmét a saját mondanivalója, mint maga a megbírálandó munka. Önkénytelenül erre kellett gondolnom, mikor K. D.-nek akadémiai értekezésemről e folyóirat legutóbbi füzetében (197—205 lk.) megjelent bírálatát olvastam. Maga a bírálat elismerésreméltó ambícióval megírt kis értekezés, amely önálló eredményre törekszik, de épp ezért fokozott mértékben volt kitéve az előbb említett kísértésnek.

Értekezésemben rámutattam arra, hogy az aristotelesi De animának a Parva Naturaliával való olyatén szembeállítása, hogy az egyik tisztán psychologiai, a másik psycho-physiologiai tárgyalása a lélektan anyagának, nem felel meg Aristoteles álláspontjának, amely szerint minden psychologia a νοῦς-elmélet kivételével szükségkép psycho-physiologia, melynek tárgyai λόγοι ἔνυλοι, anyaghoz kötött formák, A tudati jelenségeknek a fizikaiakkal való szembeállítása, amely az újabbkori filozófiában igen elterjedt, A.-nél ismeretlen; a lélek nála nem tudatot, hanem életet jelent. Eddig sikerült K. helyeslését, sőt dícséretét kiérdemelnem. De már azt nem helyesli, hogy a továbbiakban különbséget teszek lélektan és élettan között, hogy beszélek olyan élettevékenységekről, melyek a lélek alaptehetségei körén kívül esnek. „Ez már azért is lehetetlen, — mondja ő — mert a lélek általában az élet elve, forrása."

Nem volna tehát az aristotelesi rendszerben az élettan általános körén belül elkülöníthető területe a psychologiának? Erre a kérdésre a feleletet A. szellemében akartam megadni, akinek lélektani főműve, a περὶ ψυχῆς, mindenesetre szerves, zárt egészet alkot. Hogy e mű milyen területet ölel föl, azt legegyszerűbben a De sensu első, a psychologiára visszatekintő mondata fejezi ki: a „lélektanban" szó volt a lélekről magáról (fogalmi meghatározásáról) s az egyes lelki tehetségekről (v. i. mint a De anima tartalma mutatja, ezeknek az alaptehetségeknek, mint olyanoknak, működéséről). Az egyes lelki tehetségek sajátos ἐνέργεια-it meghaladó, tehát körükön kívül eső komplikáltabb élet-

jelenségek e szerint már túllépik a szorosabb értelemben vett psychologia körét. Seholsem állítottam azonban azt a képtelenséget, hogy vannak a lélektől, a lélek tehetségeitől *független* életfolyamatok is. Talán nem volt szerencsés fogalmazás a lélek alaptehetségei körén *kívül eső* élettüneményekről beszélni az alaptehetségek sajátos energiáit *meghaladó*, komplikáltabb életjelenségek helyett, bírálómnak azonban észre kellett volna vennie szavaim igazi értelmét, nem pedig „elképzelhetetlen" fölfogást föltételezni valakiről, aki nem egészen újonc ezen a téren.

Hogy saját példáján mutassam be a különbséget a között, amit mondottam s amit nekem tulajdonít: itt van pl. az álom és ébrenlét kérdése. Bírálóm helyesen mutat rá arra, hogy az alvás az észrevevés tehetségéhez kötött testi-lelki folyamat. Mégis azt látjuk, hogy A. nem a lélektanban, a περὶ ψυχῆς könyveiben szól róla, mert ide csak az észrevevés alaptehetségének, a δύναμις-nak megkülönböztetése és definíciója, továbbá ἐνέργεια-ja, működésének leirása (τὰ ἔργα αὐτῆς) s a teljesség kedvéért az ingerek, érzékobjectumok (τὰ ἀντικείμενα) tartoznak. Hogy mi történik, ha a sensorium kifárad, hogy az ilyenkor beálló zsibbadásszerű állapot miben különbözik más hasonló (pl. önkívületi) állapotoktól, mi a rendeltetése ennek a folyamatnak, honnan származik az álomkép stb. stb., mindezeknek a kérdéseknek tisztázása már nem az a.-i, szorosabb értelemben vett psychologia, hanem a vele szorosan összefüggő biologia vagy zoologia föladata.

Bírálóm tehát teljesen félreértette kiindulópontomat s egész, igen terjedelmes polémiája, amennyiben a fönti kérdésre vonatkozik, tárgytalan. Mégis úgy látszik szüksége volt rá, mint valami ugródeszkára, amelyről a magasba lendülhet. A továbbiak folyamán u. i. nem kisebb célt tűz ki magának, mint annak bizonyítását, hogy „Aristoteles — a régi hylozoismus szellemében — az ú. n. anorganikus természetre is kiterjesztette a lelkesség jellegét". Ezt a merész, hogy ne mondjam kalandos föltevést, amelytől nem tartja vissza A. ismert lélekmeghatározása sem (De an. 412b5 ἐντελέχεια ἡ πρώτη σώματος φυσικοῦ ὀργανικοῦ), az „élet" és „lélek" kifejezések néhányszori metaforikus értelemben való használatára alapítja, mint pl. Gen. anim. 778a2: „van a szélnek is *valamelyes* élete, s keletkezése meg enyészete;" továbbá u. o. 762a18: (a vízben levegő van, ebben meg) „éltető melegség (θερμότης ψυχική), úgyhogy *bizonyos értelemben* minden lélekkel van tele". De ez a θερμότης ψυχική testszerű valami (v. ö. Part. anim. 652b10 τοῖς τῆς ψυχῆς ἔργοις ὑπηρετικώτατον τῶν σωμάτων τὸ θερμόν ἐστιν) s aki léleknek minősítené, úgy tesz, mint aki a fűrészt vagy a fúrót az ácscsal vagy az ácsmesterséggel téveszti össze (A. u. o.). Ami pedig az egész természet lélekkel telítettségét illeti, ezt a Thalesnek tulajdonított „hylozoista" tételt („πάντα πλήρη θεῶν εἶναι") Aristoteles határozottan visszautasítja és ad absurdum vezeti De an. 411a9 (akkor — szerinte — élőlénynek kellene lennie a tűznek és a levegőnek is!).

Ami a De sensu bevezetésében tőlem megállapított nehézségek és ellentmondások kritikáját illeti, itt megint sajnálattal kell megállapítanom, hogy érzésem szerint bírálóm elmulasztotta, hogy legalább átmenetileg fenntartás nélkül a megbírálandó mű álláspontjáról tekintse a kérdést s így teljes mértékben megértse, mit is akar a szerző mondani. Félig megértett nehézségek tagadását vagy elkenését nem lehet cáfolatnak tekinteni.

A. a De sensu elején kijelenti, hogy a lélektan tárgyalását lezárta, a lélekről magáról (meghatározásáról) s tehetségeiről szólt s megállapításait alapul akarja venni további kutatásai számára, melyek az álla-

tok s általában az élőlények *egyéb* életműködéseire vonatkoznak. E *további* kutatások *legfontosabb* tárgyai — az érzéki észrevevés, az emlékezet, indulat, vágy, s általában a törekvés! Csodálatoskép mind olyan tárgyak, melyek a fönti értelemben körülhatárolt és lezárt lélektan körébe tartoznak s egy kivétellel ott már részletesen tárgyaltattak is. Bírálóm szerint itt minden rendben van; A. a legfontosabb testi-lelki tevékenységekről áttekintést akar adni „s erre az alapra mintegy utal a felsorolásban". Utal*hat*na rájok, mint alapra, de nem azt teszi, hanem mint ezután tárgyalandó, *további* élettüneményeket mutatja be őket. Az igazi nehézség eloszlatására bírálómnak egy szava sincs, talán föl sem ismerte. A következő zökkenő a πρὸς δὲ τούτοις τὰ μέν . . . kapcsolat. Itt bírálóm egyszerűen úgy segít magán, hogy fordításában az adverbialis πρὸς δὲ τούτοις-t substantiválja, mintha τῶν δὲ πρὸς τούτοις τὰ μὲν . . . állna a szövegben. Egy kis csavarás és rendben van minden.

Bírálóm szerint a P. N. egységének kérdésére megadja a feleletet „s eldönti a vitát az *egység* értelmében" a De sensu 436a6 alatt olvasható φαίνεται δὲ τὰ μέγιστα . . . κοινὰ τῆς ψυχῆς ὄντα καὶ τοῦ σώματος. E „kinyilatkozásszerű" szavakban, melyeket másfél oldalon ötször is ismétel, találja meg, úgy látszik, azt a bűvös formulát, amelylyel el lehet űzni a kritika gonosz szellemeit. De hogy mit bizonyítanak a P. N. szerkezeti egysége mellett ezek a szavak, amelyek nem alkalmasak arra, hogy ezt az értekezéssorozatot akár a De anima, akár a többi biológiai értekezés felé elhatárolják — mert pl, a περὶ ψυχῆς-ben tárgyalt lelki tevékenységek a νοῦς kivételével talán nem κοινὰ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος? —, azt nem tudom ésszel fölérni.

A bíráló kifogásai semmiképen sem ingattak meg abban a meggyőződésemben, hogy A. a szűkebb értelemben vett psychológiát egy biológiai értekezéssorozattal folytatta, melynek eredeti tervét még meg tudjuk állapítani, s amelyhez a De somno, De longitudine et brevitate vitae, De iuventute et senectute, De respiratione s az elveszett περὶ ὑγιείας καὶ νόσου tartoztak. Azt hiszem, hogy a plauzibilitásnak ilyen természetű kérdésekben megkívánható és elérhető mértékével kimutattam, hogy a De sensu bevezetésének 3. mondata (436a6 φαίνεται . . . ζῴοις) az előzőkkel és következőkkel összeegyeztethetetlen, később került bele a szövegbe és célja az eredetileg önálló De sensu és De memoria értekezéseknek a sorozatba való fölvételét előkészíteni. A továbbiakban azután megkíséreltem annak megállapítását is, hogy az eredeti bevezetés, amely így a De sensu elé került, hol végződik ill. hol megy át ebbe az értekezésbe. Természetesen számolnom kell azzal, hogy az átdolgozás folytán ezt a „varrat"-ot már nem sikerül meggyőző módon kimutatni; az előbbi eredményt ez azonban nem érinti. Mégis, úgy vélem, helyes úton jártam, mikor értekezésemben a forradást 436b10 εἴρηται πρότερον ἐν τοῖς περὶ ψυχῆς után véltem észlelni. Kövendi ellenvetései itt figyelemre méltók; mintegy a visszáját mutatja be az éremnek. Magam is hasonló kétségekkel küzdöttem, mielőtt végleg állást foglaltam e kérdésben. Részletes polémia nem fér e megjegyzések szűkre szabott keretébe, mégis rá kell mutatnom arra, hogy a kritikus mondat (436b8 „Azonban az észrevevés tehetségéről és folyamatáról, hogy micsoda és hogy mi okból van meg az állatokban ez a jelenség, előbb szóltunk a lélekről írott munkában") mégis csak inkább úgy hangzik, mint az észrevevésről mondottak lezárása, nem pedig mint folytatólagos tárgyalás bevezetése; v. ö. a hasonló fordulatot De somno 454a11. Ezzel a hellyel nem lehet párhuzamba állítani a pár sorral lejjebb (14. s.) álló fordulatot: „a tapintás a lélekről szóló munkában mondott okból (van meg az állatban)," mert ez valóságos idé-

zése egy konkrét adatnak, nem kitérés további fejtegetések elől. „Hogy mi okból van meg az állatokban az észrevevés", erre a feleletet nézetem szerint nem De an. 424a16-ból kapjuk, mert A. szellemében nem állíthatjuk, hogy azért érzékelünk, mert ilyen vagy olyan összetételű testünk van, hanem megfordítva. Már inkább lehetne De an. 434a30 skk.-re gondolni, bár az ott mondottak csak a πορευτικὰ τῶν ζῴων-ra vonatkoznak. Semmikép sem gondolt azonban A. e helyre a következő mondatban (De sensu 436b10): τοῖς δὲ ζῴοις, ἢ μὲν ζῷον ἕκαστον, ἀνάγκη ὑπάρχειν αἴσθησιν, amint a folytatás mutatja: τούτῳ γὰρ τὸ ζῷον εἶναι καὶ μὴ ζῷον διορίζομεν. A. bizonyítása egészen absztrakt-logikai (διὰ τοῦ λόγου u. o. 7. s.). s ugyanaz az értelme az előző mondatban érintett De animabeli helynek is.

Jól tudom, hogy az olyan föltevésszerű fejtegetések, mint amilyenek értekezésem tartalmát alkotják, sokszor tartós kétkedéssel találkoznak. Az sem lehetetlen, hogy a hipotézis-alkotót a nagyfokú valószínűség, a csábító látszat tévútra vezeti. A cáfolat azonban ilyen esetekben csak a megbírált elmélet gondolatmenetének teljes átértéséből és viszonylagos igazságtartalmának helyesebb összefüggésbe állításából nőhet ki. Egyébként köszönöm bírálómnak a munkám megbeszélésére fordított nem csekély fáradságot, valamint a súlyos kifogások ellenére velem szemben tanusított kíméletet. Dolgozatát érdeklődéssel olvastam, egyet-mást tanultam is belőle, ha nem is éppen a dolog lényegére vonatkozólag. *Förster Aurél.*

•

Zur Frage der aristotelischen Parva Naturalia. — *In meiner der Ungarischen Akademie d. Wiss. vorgelegten Abhandlung „Über Komposition u. Entstehung der sog. P. N. des Aristoteles" hatte ich die Frage der inneren Einheit dieser Reihe kleinerer naturwissenschaftlicher Abhandlungen aufgeworfen. Nachdem die Gegenüberstellung einer reinen Psychologie (die Bücher De Anima) und Schriften psychophysiologischen Inhalts (Parva Naturalia) sich unhaltbar erwies, da die Seele bei A. nicht Bewusstsein, sondern Leben bedeutet und deshalb bei ihm alle psychologische Forschung (die Lehre vom* νοῦς *etwa ausgenommen) psycho-physiologischer Beschaffenheit ist, ergab sich die Frage, ob eine engere Abgrenzung der Psychologie innerhalb der biologischen Wissenschaft im Sinne des Aristoteles überhaupt möglich sei. Im Anschluss an die Eingangsworte von De sensu und in Übereinstimmung mit dem Inhalte von De anima versuchte ich die arist. Seelenlehre als Wissenschaft von der Seele als solcher, ihrer Teile und Grundtätigkeiten und deren Objekte zu bestimmen. Alle übrigen komplizierteren seelischen Vorgänge, die über die spezifischen Tätigkeiten der Seelenkräfte hinausgehen, fallen schon ausserhalb der eigentlichen Psychologie und gehören in die Biologie. A. hat die Bücher über die Seele, wie er es am Anfange von De sensu ankündigt, mit der Behandlung einer Reihe von komplizierteren psycho-physischen Erscheinungen fortgesetzt (De somno, De longitudine et brevitate vitae, De iuventute et senectute, De respiratione und das verlorene* περὶ ὑγιείας καὶ νόσου). *Nun aber beginnen die P. N. in ihrer heutigen Form mit zwei rein psychologischen Schriften (De sensu und De memoria). Das scheinbar einheitliche Prooemium zur ganzen Reihe erweist sich bei näherer Betrachtung als überarbeitet, indem im 3. und 5. Satze zwei parallele Themareihen als im Folgenden zu behandelnde angeführt werden, deren erste rein psychologischen Inhaltes ist und sich mit einer Ausnahme auf schon in De anima behandelte Gegenstände bezieht, die in Satz 1 als in jenem Werke erledigt und der folgenden*

Untersuchung zu Grunde liegend bezeichnet werden. Die zweite Reihe (Satz 5) dagegen entspricht genau den Eingangsworten. Meiner Überzeugung nach stammt die erste Reihe von einem Redactor, der den anfänglich selbständigen kleinen Schriften De sensu und De memoria einen Platz zwischen der Psychologie und den ursprünglichen P. N. sichern wollte.

Die in der jüngsten Nummer dieser Zschr. veröffentlichte Kritik D. Kövendis, krankt vor Allem an einem mangelhaften Eingehen auf die Absichten und Gedankengänge der besprochenen Abhandlung. Nur so ist es erklärlich, dass er den ganz gegenstandslosen und auf einem Missverständnis beruhenden Vorwurf erhebt, ich nehme von der Seele unabhängige Lebenstätigkeiten an. Im Folgenden unternimmt er auf Grund einzelner Stellen, wo A. die Ausdrücke „Leben" und „Seele" in übertragener Bedeutung verwendet, einen abenteuerlichen Versuch, dem A. eine Allbeseelungslehre (auch der unorganischen Natur) zuzumuten. Meine Analyse des Prooemiums wird mit wiederholter Berufung auf die „offenbarungsartige" Formel κοινὰ τῆς ψυχῆς ὄντα καὶ τοῦ σώματος *abgetan, die einzelnen Sätze durch unscharfe Fassung und kleine Willkürlichkeiten der Übersetzung von den Widersprüchen befreit und die Risse übertüncht. Ernsterer Art sind die Einwendungen, die K. gegen jene Annahme von mir erhebt, dass die Stelle, an der das Prooemium in den Text der nachträglich eingearbeiteten Schrift De sensu übergeht, noch zu ermitteln sei. Dennoch muss ich ihm gegenüber daran festhalten, dass 436b 10* εἴρηται πρότερον ἐν τοῖς περὶ ψυχῆς *noch zur Einleitung gehörte, das unmittelbar folgende* τοῖς δὲ ζῴοις *etc. aber schon zum Bestande von De sensu. Sollte diese Annahme einer erneuerten Prüfung nicht standhalten, so ist dadurch die im Vorhergehenden vorgetragene Hypothese über die Entstehung der P. N. und Komposition des Prooemiums nicht im Mindesten berührt.*

A. Förster.

A Szigeti Veszedelem forrásaihoz.

Zrínyinél Kumilla halála ugyanoly hatással van Delimánra, mint Ariostónál Angelica hűtlensége Orlandóra.[1] Zrínyinél Delimán óriási fájdalma elsősorban egy vergiliusi visszaemlékezésben jut kifejezésre. Ahogy Vergilius a Tartaros borzalmait, úgy Zrínyi Delimán fájdalmát még száz szájjal sem tudná lefesteni.[2]

[1] Zrínyi, Szig. Vesz. XII, 109—111—. Ariosto, Orlando Furioso XXIII, XXIV. Sem Greksa Kázmér (A Zrínyiász és viszonya Tasso-, Vergilius-, Homeros- és Istvánffyhoz, Székesfehérvári kath. főgimn. ért., 1890), sem Széchy Károly (Gróf Zrínyi Miklós, Bpest, 1896—1903, II. köt.) nem említik.

[2] „De mit csinál Delimán ilyen látatban?
Nem mondhatom, ha volna száz nyelv szájamban."
(Szig. Vesz., XII, 109.
„Non mihi si linguae centum sint oraque centum".
Verg. Aen. VI, 625.

De Vergilius sem eredeti itt. Sőt a homerosi
οὐδ' εἴ μοι δέκα μὲν γλῶσσαι, δέκα δὲ στόματ' εἶεν (B, 489)
gondolatot a lucretiusi retorizáló tízszeres nagyításában veszi át (De Rerum Natura, VI, 840: „non mihi si linguae centum sint oraque centum".

Zrínyinél Delimán

„Törököt, tatárt rak vala halomba" (XII, 109) és
„Valahol kit talál, öl, ront és szaggatja" (XII, 110).

Ariostónál Orlando a pásztorokból és földmívesekből

„Fece morire diece persone e diece (XXIV, 10).

Zrínyi „valahol kit talál"-ja Ariostónál a kíváncsi pásztornép és a földmívesek (XXIII, 136 és XXIV, 5—11).
Zrínyinél Delimán „öl, ront és szaggat" (Szig. Vesz. XII, 110), Ariostónál Orlando, azaz

„Il pazzo dietro lor ratto si muove
Uno ne piglia, e del capo lo scema" (XXIV, 5).

Sőt a súlyos holttestet a lábánál fogva buzogánynak használja:

„Per una gamba il grave tronco prese,
E quello usò per mazza addosso al resto (XXIV, 6.).

Zrínyinél Delimán

„Fegyverét elhányja, ruháját szaggatja" (XII, 110.), Ariostónál Orlando

„E maglie e piastre si stracciò di dosso" (XXIII, 132.);
E poi si squarciò i panni"... (XXIII, 133.); és
„Trattesi l'arme e sparse al campo avea,
Squarciati i panni, via gittato il brando" (XXIV, 4.).

Orlando féktelen dühe 2 napig tart — közben 3 napot alszik —, Delimán őrjöngő fájdalmában

„Két nap és két éjjel így jár az erdőben" (Orl. Fur. XXIII, 132—Szig. Vesz. XII, 111.).

Orlando is erdőben bolyong:

„Pel bosco errò tutta la notte il Conte" (XXIII, 129.).

Zrínyinél Delimán

„Meztelen a fákat tövéből rángatja" (XII, 110.), Ariostónál Orlando

...„un alto pino al primo crollo svelse:
E svelse dopo il primo altri parecchi" (XXIII, 134—135.).
„E fe il simil di querce e d'olmi vecchi (XXIII, 135.) és
avea... „Svelte le piante" (XXIV, 134.).

Zrínyinél Delimán

„Nem kiált, de ordít oroszlán módjára" (XII, 110.), Ariostónál Orlando

„Di pianger mai, mai di gridar resta" (XXIII, 125.) és
risuonnar facea / I cavì sassi e l'alte selve" (XXIV, 4.).

Tehát Delimán öldöklése, fegyverének elhányása, ruhájának szaggatása, a fáknak kitépése, ordítása, környezetének pusztítása, bolyon-

gása az erdőben s annak tartama mind megvannak Ariosto Orlando Furiosójának idézett részeiben. Zrínyi az Orlando Furiosót ismerte. A Párizs alatt a szaracén táborban kitört viszály befolyásolta Zrínyit a Szigeti Veszedelem III. é. befejezésének megírásában, befolyásolta továbbá Ariosto az elmélkedések elhelyezésében is. Így valószínű, hogy Delimán féktelen fájdalmának festésében Zrínyinek Orlando őrjöngése lebegett szemei előtt s abból merített ihletet. De e gondolatok Zrínyi sajátjává váltak, megelevenedtek benne s megtalálta hozzájuk a megfelelő kifejezésmódot: e benyomások költői kifejezéssé való változtatásában teljesen önálló maradt. A kölcsönzött motivumok értékesítésében eredetiségéből nem vesztett semmit.

(Szeged.) *Mály Ferenc.*

*

Contributo alle fonti dell' Assedio di Sziget del conte Niccolò Zrínyi.

L'autore paragona i furori di Deliman e d'Orlando. L'influenza della morte di Kumilla su Deliman è simile a quella dell' infedeltà di Angelica su Orlando. Deliman commette stragi, getta via la armi, straccia le vesti, devasta tutto intorno a se, erra nel bosco, come Orlando nell'Ariosto. È probabile quindi, che lo Zrinyi sia stato qui sotto l'influenza dell' Orlando Furioso e ne abbia attinto ispirazione ma senza perdere il pregio dell' originalità. Francesco Mály.

Adalékok az alakpárok elméletéhez.

Bár az általános nyelvészetben, s különösen a francia nyelvtörténetben az alakpárok (doublets) fogalma régóta közkézen forog, eddig senki sem próbálta beható elemzés alá venni s lélektani szempontból is közelebbről megvizsgálni az alakpárok szerepét a nyelv életében. Rövid elemzést csupán Darmesteternél találunk,[1] aki épp úgy, mint később Hermann Paul,[2] elsősorban a paradigmatikus dublettek, vagyis a tematikus alternációk sajátságaira hívta fel a figyelmet.[3] A lexikális alakpárokat elméletileg alig tanulmányozták s így történt, hogy a legújabb francia nyelvtörténeti kézikönyvek (Brunot-Bruneau stb.) egyre csak Auguste Brachet,[4] annak idején erősen megkritizált,[5] de mégis alapvető állításait ismételgetik.

Az alakpárok eddigi meghatározásainak közös sajátsága, hogy bennük tökéletesen elvont szempont jut kifejezésre. Az alakpárnak az a definíciója, melyet pl. Nyropnál olvasunk, pusztán a nyelvtudós történeti szemléletét tartja szem előtt s nem számol a nyelvfejlődés dinamikus és synchronikus tényeivel: „Dans beaucoup de cas, le mot savant est le doublet d'un mot populaire, c'est-à-dire que le primitif du mot savant existe déjà dans la langue sous une forme qui est la continuation directe du mot latin" (I. § 39.). Eltekintve attól, hogy kérdéses, melyik tekinthető „continuation directe"-nek, a népi szó-e (mot populaire), mely

[1] L. A. Darmesteter, La Vie des mots, 140. és köv. l.
[2] H. Paul, Prinzipien,[3] 170 l.
[3] V. ö. F. Neumann, Über einige Satzdoppelformen d. frz. Sprache, Zeitschr. f. rom. Phil. VIII.
[4] A. Brachet, Dictionnaire des doublets ou doubles formes de la langue française, Paris, 1868—71.
[5] L. Revue Critique (G. Paris), 1868 [II], 274—80.; Liter. Zentralbl. (Tobler), 1868, 1426 l.

a nemzet sorsának viszontagságai, nyelvjárások=irodalmi nyelv ide=oda=áramlása közt öröklődik nemzedékről=nemzedékre, vagy a tudós képzésű szó, mely ad=hoc, szükség= és alkalomszerűen épp akkor lépett át az egykorú latin nyelvből,[6] ebben a meghatározásban még semmi sincsen azokból a változatos fejlődési lehetőségekből, melyek az alakpárok számára az élő nyelvben kínálkoznak. Semmivel sem mond többet ez a meghatározás, mint a Dieznél „bifurcation" (Gr. d. r. Spr.[2] I. 50. l.),[7] Heysenál pedig „dittologie" (System d. Sprachw. 90. §) elnevezés alatt szereplő, ugyancsak történeti szemléletmódok. Mindezek legalább valamivel pontosabbak, mint Meyer=Lübke teljesen általánosságban mozgó definíciója,[8] melyben már annyira jogosulatlannak tetszik a „doublet" kifejezés, hogy szinte jobbnak látnók Butet=vel „dérivations divergentes"=ről beszélni.[9] Sőt az sem felesleges, hogy visszamenjünk a XVII. századba s idézzük Nicolas Catherinot méltatlanul elfeledett kis cikkének („Les Doublets de la langue françoise, Bourges, 1683") kezdősorait: „J'apelle doublets les diverses traductions du même nom. Ainsi sous le nom de secondes Nopces, les Jurisconsultes comprenent les troisièmes et audelà jusqu'à l'infini.[10] Cette recherche servira pour entendre *les origines*, les *différences*, et les *énergies des mots*, enfin c'est une curiosité. Il y a d'ordinaire un mot ancien et un mot moderne, un mot aîné et un cadet, un bon et un mauvais, un d'usage et un d'usé et hors de service."

Már ebből a meghatározásból kitűnik, hogy az amatőr Catherinot jó 250 éves felfogása közelebb áll a tényekhez, életszerűbb, dinamikusabb, mint a modern nyelvészeké. Némi túlzással azt állíthatnók, hogy jóformán csak ez a meghatározás ösztönzött a dublettek új felosztására, mely két szempont szerint történhetik:

Az időbeli tényezőket véve figyelembe, beszélhetünk *diachronikus* és *synchronikus*, az egyéni és kollektív nyelvtudat szempontjából pedig *diszjunkt* és *korrelatív* alakpárokról. Diachronikusnak azokat nevezem, melyek közös tőalakból más=más korban keletkeztek bizonyos nyelvközösség egymást követő (szukcesszív) rétegeiben. Ide tartoznak a hagyományos *basoche* ∾ *basilique*, *porcher* ∾ *portique*=féle esetek.[11]

[6] Ez az ellenvetés mindenekelőtt Nyrop homályos szövegezésére vonatkozik.

[7] Brachet máshelyütt szintén „bifurcation"=ról beszél, l. Dict. Etym. de la l. fr. XLVI. l.

[8] „Les différentes formes sous lesquelles un seul et même mot apparaît en roman, sont appelées doublets" (I. § 11.).

[9] Butet, Lexicographie, XVIII. l. V. ö. Egger, Mém. de l'Acad. des Inscr. XXIV. 2c p. 53. l.

[10] Érdekes megfigyelni, hogy ezzel a könnyű kibúvóval Catherinot már eleve kikerüli a Brachet terminológiájában is felötlő nehézséget: „Le nombre des mots qui ont donné en français, non pas deux, mais trois et parfois quatre dérivations, est si considérable qu'il vaudrait peut=être mieux donner à ce phénomène philologique un autre nom que celui de doublet", Brachet, Doublets [Suppl.], l. l.

[11] Ezekre illik igazán Schwan=Behrens hagyományos meghatározása: „Le même mot étymologique latin est fréquemment représenté en français par un mot héréditaire et un mot d'emprunt." Érdekes azonban idézni a jegyzetet is: „Pour plusieurs cas, placés dans cette catégorie, il est difficile de juger avec certitude, si les différences de la forme phonétique sont dues à l'époque ou au lieu de l'emprunt" (20. l.).

Synchronikusnak nevezhetők viszont azok az alakpárok, melyek *történeti származásuktól eltekintve*, bizonyos korban egyszerre megvannak valamely nyelvközösségben. Származhatnak diachronikus fejlődésből, vagy lehetnek kölcsönszavak más nyelvterületről, esetleg más nyelvjárásból. A XVI. század nyelvében például megvan *royal*(e) és *real*(e),[12] melyek egyaránt (utóbbi spanyol közvetítéssel) REGALE alapalakból származnak. Dialektikus, szimultán meglévő alakpárok, pl. a *polype* ~ *poulpe* ~ *pieuvre* (Victor Hugo)-féle esetek (v. ö. *fein* ~ burgundiai *foin*, *aveine* ~ burg. *avoine*,[13] *attacher* ~ *attaquer*, stb.).[14]

Az alakpárok diachronikus, illetve synchronikus jellege függ ugyan a vizsgáló nézőpontjától, azonban adatokkal kétségtelenül bebizonyítható, a pozitív kutatás számára is kézzelfogható nyelvi tény.

Diszjunkt alakpárral van dolgunk, ha bizonyos közös tőalak két származéka egyazon időpontban megvan ugyan a nyelvben, de a nyelvérzék, akár alaki, akár jelentésbeli különbségek miatt nem vesz és nem is vehet tudomást erről az összefüggésről. Ebben az esetben az alakpár csak a nyelv synchronikus rendszerét elméletileg teljesen áttekintő tudós számára létezik, tehát elvont valóság, de nem integráns része a beszélő egyén képzetanyagának. Mondjuk, Paré meghonosítja a XVI. századi orvosi nyelvben a „friction" szót, mely azóta hatalmas körutat tett, egész a borbélyüzletek árjegyzékéig (l. Dict. Gén.); gondolt-e azonban a latin *frictio* átvevője arra, hogy új kölcsönszavával a népnyelvi *frisson* alakpárját teremti meg?[15] Szinte teljesen bizonyos, hogy ez sem Parénak, sem az akkori franciáknak eszébe sem jutott, hiszen „a beszélő egyén nem etymologizál.[16] Hasonló példa a következő: Egy XVI. századi tankölteményben előfordul „abeille" latinos synonimája *apes* alakban.[17] A kérdéses szövegrészlet így hangzik:

„Melisse en vulgaire dict on
Ce qu'en grec melissophilon,
Apiastrum par aultre verbe,
Citragi et apium herbe
Que les *apes mousches a miel*
Ayment plus que manne du ciel."[18]

Itt a legfontosabb az, hogy a tudós szavakkal teletömött szövegben is a szerző jónak látta neologizmusát a megfelelő népi szóval magyarázni. Érthető, hogy nem „abeille"-t alkalmazott, hanem az ő nyelv-

[12] Főleg hajó, hajóhad" értelemben (à la poupe da la realle, Brantôme, II. 116. l.), v. ö. F. Schmidt, Span. Elem. im frz. Wortschatz, Beih. ZRPh. LIV., 102. l.

[13] E két szóra nézve Oscar Bloch az Ecole des Hautes Etudes-ön tartott előadásaiban (1933/34) tarthatatlannak minősítette Gilliéron magyarázatát (l. „Abeille", 204—5. l.).

[14] Gilliéron: i. m. 223. l.

[15] Ménagenál sincs még meg e két szó szembeállítása (ő általában utal *frigere-froid* szócsaládjára).

[16] „Les hommes en parlant ne font point d'étymologie" (Darmesteter, la Vie des mots, 133. l.).

[17] L. Brunot: Hist. de la l. fr. II. 232. l. Az egyesszám alakja feltehetően * *ape* lenne.

[18] Thybault Lespleigney: Pomptuaire des médecines simples en rithme joyeuse, 1537. (éd. Dorveaux), Paris, 1899, 59. l.

szokásának megfelelő kifejezést: „mouches à miel"-t.[19] Tehát ape(s) és a francia nyelvjárásokban a XVI. században is valószínűleg meglévő EF (többese: ES), ÉS, EP (< lat. *apis*)[20] diszjunkt alakpárnak tekinthetők nemcsak synchronikus, hanem — itt kiterjeszthetjük már megállapításainkat — diachronikus szempontból is. A két alak nem kapcsolódott össze egyetlen beszélő egyén tudatában sem, tehát közöttük semmiféle hatás nem létesülhetett.

Ezzel szemben sokkal jelentősebbek a *korrelatív* alakpárok, mert ezeknek fejlődésében lehet megfigyelni azt, amit Catherinot „les énergies des mots" néven emlegetett.[21] Ezek határozott képzetkapcsolatot jelentenek a beszélő egyén nyelvi rendszerében. Nem puszta abstrakcióval, rendszeralkotás céljából összerakott egységekkel van többé dolgunk, hanem élő nyelvi tényekkel, amelyek összefüggnek, egymásra hatnak, sőt egymás fejlődését döntőleg befolyásolják.

Itt azonban súlyos nehézség ötlik fel. Míg a diachronikus, illetve synchronikus jelleg konkrét adatok révén minden kétséget kizáróan megállapítható, addig a diszjunkt, illetve korrelatív alakpárok szétválasztására efféle adatok kevesebb támpontot nyujtanak. Mivel eddig e megkülönböztetés még fel sem vetődött, természetesen nem kerestek tényeket a tétel bizonyítására sem. Két megoldás képzelhető el, módszertani szempontból:

1. A lehetőséghez mérten konkrét bizonyítékokat, vagyis beszélő egyének nyilatkozatait kell keresnünk az alakpárok viszonyára vonatkozólag.

2. Az alakpárok későbbi fejlődéséből próbálhatunk visszakövetkeztetni a fejlődés megindulását jellemző lélektani relációra. Íme, néhány példa: A franciába átkerült spanyol szavak — mint ismeretes — számos esetben alakpárt eredményeztek. Nemcsak az *aucube* ∾ *alcôve*-féle esetek említhetők itt,[22] hanem idetartoznak — a hagyományos felsorolások szerint — *aidant* ∾ *adjudant*, *capitaine* ∾ *capitan*, *chambrée* ∾ *camarade*, *dame* ∾ *duègne*, stb. (l. pl. Nyrop, I. 66. §.). Ez a felsorolás a mi felfogásunk szerint nem eléggé pontos, mivel nem egyforma megfelelésekről van szó. *Aidant* ∾ *adjudant* esetében például elsősorban a diachronikus jelleg domborodik ki s az is megállapítható, hogy feltétlenül diszjunkt alakpárral van dolgunk. *Adjudant* 1701-ben *ayudant* alakban fordul elő[23] s Furetière is határozottan spanyol kölcsönszónak érzi.[24] A *d*-s írásmód arról tanuskodik, hogy felismerték a latin adiuvans-szal való kapcsolását s ezenfelül az olaszos *ajutante* alakkal (ez is megvolt a XVIII. századi franciában) is talán asszociál-

[19] Lespleigney Toursban volt gyógyszerész és Vendosmeban született. Az Atlas Lingiustique tanusága szerint.

[20] Ezek ugyanis „apis" egyenes folytatói, Gilliéron szerint „Abeille", 16).

[21] V. ö. „Eine viel wichtigere Rolle als der lautliche Abstand spielen zwei andere Momente bei der Förderung und Hemmung der Ausgleichung, die grössere oder geringere *Intensität*, mit der die einzelnen Formen dem Gedächtnisse eingeprägt sind", Paul, 186. l.

[22] L. W. von Wartburg: Evolution et structure de la langue française, 1934, 68. l.

[23] L. Fr. Schmidt: i. m. 82. §.

[24] „Nous ne servons de ce mot qu'en parlant des affaires des pays étrangers." Azután idézi ezt az adatot, 1724-ből: „L, *Ajudant* général des gardes du corps du roi d' *Espagne*."

ták.[25] Nem azonosították azonban a francia *aidant*-nal, annál kevésbbé, mivel *aidant*-nak csak egész szük fogalomköre volt[26] s katonai értelemben *adjudant*nak nem *aidant*, hanem *aide de camp* volt a megfelelője. Mindez határozottan mutatja a diszjunkt jelleget, még abban az időben is (XVIII. század), amikor a diachróniát rövid tartalmú synchrónia váltotta fel. Hasonlókép diszjunkt alakpárral van dolgunk *dame* ∾ *duègne (douègne*, La Fontaine) esetében. Itt az eltérő hangalak s a jelentős értelmi különbség minden asszociatív viszonyt teljesen kizárt, éppen úgy, mint ahogy a magyarban is átkerült — más-más közvetítéssel — *dáma, duenna, donna*, sőt *doncella*[27] is, de mindezen szavak külön életet élnek s legföljebb pejoratív árnyalatuk révén kerülnek néha érintkezésbe. Már egészen más a helyzet *camarade* ∾ *chambrée* esetében, ahol a „*camara: camarada* = *chambre: chambrée*" lelki arány erős korrelatív kapcsolat bizonyítéka. Idézzük itt Lanoue emlékiratainak következő részletét: „Ordinairement un capitaine (d'infanterie espagnole) en aura cing ou six (soldats choisis) qu'il appelle ses *camarades*... Des *camarades* qu'il appelle en nostre langue *chambrée*, et il les faits de dix soldats" (l. Fr. Schmidt: i. m. 197. §.). Az idézetből is világosan kitűnik, hogy a beszélő egyén tudatában élt a két szó etymológiai összefüggése és így szoros korreláció állt fenn közöttük.[28]

Ami a föntebb említett visszakövetkeztetést illeti, elegendő utalnunk a „mots savants"-oknak, ezeknek a hangtani kritériumokkal még eléggé meg nem határozott „tudós" elemeknek ismert fejlődésére. Tudjuk, hogy pl. Rabelais ír először *amateur*-t az addig használatos *ameor* helyett s hogy *avorir* helyére később *abhorrer* ∾ *abhorrir* lép, valamint *colloite* helyett *collecte* válik használatossá. Ez a behelyettesítés azonban csak akkor jelent lélektani valóságot, ha bizonyos időpontban a neologizmus s az addig elterjedt alak között korreláció lép fel, Catherinot szavainak értelmében: „il y a d'ordinaire un mot ancien et un mot moderne, un mot aîné et un cadet". Csak e korreláció teszi lehetségessé az egybevetést, a nyelvtudat válogató eljárását, melynek eredménye rendszerint — főleg nyelvszociológiai okokból — az újabb alak győzelme a régebbin („un bon et un mauvais, un d'usage et un d'usé et hors de service"). Mind valószínűbb, hogy Catherinot, ez a XVII. századi polihisztor,[29] aki pedig csak úgy mellékesen foglalkozott nyelvészettel, [30] megsejtette a korrelatív alakpárok fontosságát a nyelv

[25] *Ajutante* jelentése „c'est dans la Congrégation des Dimesses de *Venise* la seconde supérieure de la maison et l'aide de sa supérieure" (Furetière). Hasonlókép egyeseknél korreláció keletkezhetett *adjudant* és *adjuvant* között (l. Littré).

[26] Pl. „Toutes choses étant causées et causantes, aidées et aidantes" (Pascal, id. Littré).

[27] Erdélyben (Hunyad m.) élő tájszó, pejoratív jelentéssel.

[28] Brantômenál hasonló kapcsolat áll fenn *fanterie* ∾ *infanterie, escadres* ∾ *escardes, regimens* ∾ *reillemens, coronel* ∾ *colonnel* ∾ *collumel* között (l. Lalanne-f. kiadás, X. 161—2. l.).

[29] A Catherinot által följegyzett alakpárok a nyelvtudatra annál jellemzőbbek, mert ő, nyelvészeti képzettség híján, csupán nyelvérzékére és latin tudására támaszkodhatott.

[30] Munkáját így fejezi be: „Je finis ce que peut-être je ne dévois avois jamais commencé. Car je n'estime gueres plus un Grammairien qu'un Poëte, un Commentateur ou un Traducteur en commun. Il faut s'attacher aux choses et aux belles choses, comme sont les ouvrages de Dieu, & ne considérer les mots que par occasion & par nécessité" (i. m. 12. l.).

történetében. Természetes, hogy korreláción alapul az *aver* ∽ *avare*-féle visszalatinosított alakok egész sora (de nem mind!), sőt idevonhatók a paradigmatikus dublettek változásai is. E szemlélettel a korrelatív alakpárok beleilleszkednek a nyelv korrelációinak, illetve ellentéteinek (a sausurre-i „opposition"-oknak) nagy rendszerébe. Idevonhatók persze a *chaise* ∽ *chaire*-típusú esetek is, amikor az alaki különbözőség jelentésmegoszlást eredményezett.[31] Ezek az általános keretek is jelzik már a korrelatív alakpárok termékenységét és elevenségét.

Eddig láttunk diachronikus diszjunkt alakpárokat és synchronikusakat, diszjunkt és korrelatív változatban. Még felvetődhet a kérdés: vannak-e diachronikus korrelatív alakpárok?

Láttuk már, hogy ilyenek elsősorban a nyelvész számára léteznek. A meghatározás tágítható: nemcsak a nyelvész, hanem mindenki számára, akinek nyelvtörténeti ismeretei vannak.[32] Az író stilisztikai okokból gyakran archaizál, vagyis régies alakot használ[33] vagy pedig egy mai szónak régibb jelentésével él. Ezáltal, *alkalmilag* és *szórványosan*, synchronikussá tehet egyébként diachronikus alakpárokat. Az átalakítás persze ilyenkor teljesen individuális színezetű. Valéry például a „Cimetière marin"-ban — hogy egyetlen esetet idézzünk — nemcsak a francia nyelvtörténetbe nyúl vissza archaikus jelentésért, hanem ezen túl, a görög és latin semantikából is merít. Nála „altitude" latin mintára ismét „profondeur" jelentésű,[34] valamint „table" — Gustave Cohen szerint — „rappelle les 'tabellae' ou tableaux votifs et signifie lame, pierre tombale".[35]

Ezek után valószínűnek látszik, hogy az eddigi elméletet ilyen irányban elmélyítve és kibővítve, meg lehet csinálni az alakpárok új, funkcionális szemléletű feldolgozását. Ami itt a francia nyelvészetből vett példákkal vázoltunk, az kiterjeszthető természetesen a magyar nyelvtörténetre is, hiszen világos, hogy *szérű* és *gyűrű*, *megye* és *mesgye*, *Vígben* (= Vígszínházban) és *Vígban* (pl. jó társaságban voltam, vígban) nem sorozhatók az „alakpárok" egyazon kategóriájába. E kutatás majd kellő módon kidomborítja a korrelatív dublettek fontosságát; ez azonban nem ok arra, hogy az elvont jellegű, diszjunkt és diachronikus jellegű dublettek vizsgálatát kevésbbé fontosnak mi-

[31] A korrelációt ebben az esetben nyilvánvalóvá teszi az, hogy a *chaise*-t (mint a précieux jellegű r>s(z) hanghelyettesítés példáját) mindenkor *chaire*-hez viszonyították. Később természetesen ez a korreláció a jelentésmegoszlás következtében mindjobban meglazult s ma határozottan diszjunkt synchroniáról beszélhetünk.

[32] Mindig különbség teendő az átlagos nyelvtudat s a szakismeretekkel rendelkezők nyelvi rendszere között, ami az egyéni pszichológia körébe vág.

[33] Jellemző példa pl. Puskin stílusa, melyben sűrűn előfordulnak ó-egyházi szláv alakok a szokottabb és jelentésben közönségesebb orosz formák helyett.

[34] „La scintillation sereine sème
Sur l'altitude un dédain sauverain", 4. vsz.

[35] „Le vrai rongeur, le ver irréfutable,
N'est point pour vous qui dormez sous la table,
Il vit de vie, il ne me quitte plus", 19. vsz. (V. ö. e sorok értelmére nézve Baudelaire „L'ennemi" c. versét.)
L. Gustave *Cohen:* Essai d'explication du „Cimetière marin", Paris, 1933, 94—5. l.

nősítsük. Nemrégiben volt alkalmunk kimutatni vagy legalább is valószínűvé tenni, hogy az *ydle* ∾ *ydole*-féle diachronikus dublettből talán következtetés vonható a franciaországi latin hangsúlyozását illetőleg.[36] Általában a korrelatív-synchronikus dublettek kutatása csupán a diachronikusak mélyebb áttanulmányozása mellett lehetséges. Így juthatunk el mindeme alakpár-fajok új értelmezéséhez, mely reálisabb, tudományosabb az eddigi száraz felsorolásoknál. E felfogásban tulajdonkép az individuális és kollektív nyelvtudat kiemelése a fontos s így válik az alakpároknak ez az interpretációja a morfológiai és semantikai fonológia egyik részletévé. *Gáldi László.*

*

Contribution à la théorie des doublets.

Après avoir montré l'insuffisance de quelques définitions courantes des doublets, l'auteur insiste sur la nécessité d'établir une distinction, au point de vue de la linguistique fonctionnelle, entre les doublets disjoints et corrélatifs, d'une part, et les doublets synchroniques et diachroniques, d'autre part. Il qualifie de „disjoints" ceux qui ne sont et n'ont jamais été réunis, par des liens d'association, dans la conscience des sujets parlants (adjudant ∾ aidant). Ces doublets disjoints s'opposent naturellement aux doublets de caractère corrélatif (chaire ∾ chaise). C'est dans le cas des doublets synchroniques corrélatifs que — selon le beau terme de Nicolas Catherinot, premier spécialiste de ces formes curieuses (1683) — l'„énergie des mots" influe sur la vie et l'évolution du langage. Après un examen psychologique de ces nouvelles catégories — où il est question, entre autres, du caractère sporadique des doublets diachroniques corrélatifs — l'auteur conclut que sa terminologie permettra d'établir un classement plus raisonnable des divers genres de doublets. L. Gáldi.

Italianisms in Chaucer's „Troilus".

Although Chaucer's „Troilus" was deeply influenced by Boccaccio's „Filostrato", no Italianisms have been pointed out in Chaucer's style by the students of his Romance loan-words (ten Brink, Remus, Nöjd etc.); even Skeat considers the word „ducat" as the only Italian borrowing in Chaucer, although he is surprised by the disagreement between linguistic and literary facts.[1] Among the various scholars who have dealt lately with sources of Chaucer's „Troilus" (Schirmer, Del Re, Vallese, Lewis etc.), it is only Mario Praz who has detected a few Italianisms which are found in paraphrases of Italian passages and, according to Murray's great „New English Dictionary" (NED), occur here for the first time.[2] On the basis of the parallel passages collected

[36] V. ö. „A franciaországi latinság problémái" c. összefoglalásomat, EPhK. 1934. 105. l.

[1] Principles of English Etymology II, p. 296; a different interpretation of the word, „ducat" has been given by Luick in Anglia XXX, pp. 30—31.

[2] Chaucer and the Great Italian Writers of the Trecento: Monthly Criterion VI, pp. 25—26: ambages, peoplish, erratic, palestral, revoke; quoted again in M. Praz: The Italian Element in English: Essays and Studies XV, 1929.

by Skeat (in his critical edition of Chaucer) and by M. Rossetti,[3] we can gather together a fair number of Italianisms which seem to be first instances; and even if we do not rely blindly on the NED (cp. e. g. Jespersen's criticism in the preface of his „Growth and Structure of the English Language", Leipzig, Teubner, 1930[5]), the number of these Italianisms — some of which seem to be hapax legomena — makes mere coincidence rather unlikely; moreover, even if the word did actually occur previously, it could not have been very frequent if the NED could not quote any earlier instance.

These Italianisms are either direct borrowings or literal translations, socalled „calques". The calques may be divided again into two main groups: 1. a semantic change an English word underwent under the influence of its Italian correspondent; 2. a servile translation of the elements composing an Italian word or phrase. This is in the main the division of F. Mauthner,[4] of Kr. Sandfeld-Jensen,[5] and of J.-J. Salverda de Grave.[6] My quotations are taken from Skeat's critical edition (7 vols., Oxford, 1896) and from the modernised edition of the „Filostrato" by P. Savj-Lopez (Biblioteca Romanica 146—48):

1. Tr. I, 378: Ful *unavysed* of his wo cominge. — Fil. I, 35, 8: Male *avvisando* il suo futuro fleto.

This is the first instance of the verb „advise" meaning „inform, apprise, warn".

2. Tr. II, 684: Nis nought to yow of *reprehencioun*. — Fil. II, 12, 4: Né temer mai di mia *riprensione*.

First instance in NED.

3. Tr. III, 1541—42: And in his thought gan *up and doun to winde*. — Fil. III, 54, 1—2: E giva ciascun atto *rivolgendo*. Nel suo pensiero.

This phrase is not only a first instance, but also a hapax legomenon. It is, moreover, characteristic of Chaucer's etymologic instinct that made him grasp the figure underlying the Italian expression ('to turn up and down, to revolve') and render it with the corresponding English verb „to wind".[7]

4. Tr. IV, 108: My child with oon may have *redempcioun*. — Fil. IV, 10, 5—6: In luogo delle cui *ridenzioni* Io abbia mia figlia.

Up till then this word had occured merely in a religious sense; this is the first instance of its meaning 'freeing a prisoner by payment; ransom' (NED).

5. In Tr. IV, 140—145: Chaucer calls Diomede and Antenor *„ambassador's;* Boccaccio (Fil. IV, 13, 6) calls them *ambasciadori;* according

[3] Chaucer's „Troilus" compared with Boccaccio's „Filostrato": London, Chaucer Society, 1873.

[4] Die Sprache, Frankfurt a. Main, 1906, pp. 56—58.

[5] Notes sur les calques linguistiques: Thomsen-Festschrift, Leipzig, 1912, pp. 166—173.

[6] L'influence de la langue française en Hollande; Paris, 1913, pp. 106—113.

[7] This calque is at the (same) time a very good instance of the phenomenon called „secondary complication" (W. Wundt: Die Sprache II[1], 1900, pp. 522—525: Bedeutungswandel durch secundäre Complicationen) where names of outward actions are used to denote mental processes, e. g. Hung. hánytorgat elméjében, fejében forgat; L. cogitare <*co-agitare; Finnish ajattelee „he thinks" <ajaa „he drives" etc. (Cp. also Z. Gombocz: A Magyar Történeti Nyelvtan Vázlata. IV. Jelentéstan, 1926, pp. 88—92.).

to the NED this is the first English instance of the French loan-word *ambassador* (it must be French because of the —ss—); and it is quite certain that the loan did not take place much earlier, for the French forms in *-ade* were themselves borrowed from Italian at about the same time.[8]

6. Tr. IV, 659—60: The swifte Fame, whiche that false thinges egal *reporteth* like the thinges trewe. — Fil. IV, 68, 1—2: La fama velocissima, la quale Il falso e 'l vero ugualmente *rapporta*.

According to the NED, the first instance of this verb occurs in 1386; thus our example is at least ten years older than that of the NED, for Troilus was written before 1376. The substantive „report" occurs already in an earlier passage of Troilus.

7. Tr. IV, 1177: She cold was and withouten *sentement*. — Fil. IV, 119, 1: Ell' era fredda e senza *sentimento*. This word is a hapax legomenon in the sense of'physical sensation' (NED).

8. Tr. 4, 1431: began for Joye the *amorouse* dance. — Fil. IV, 138, 4: Ricominciaron l'*amorosa* danza.

This adjective had already occurred in the sense of 'loving, fond'; but the NED dates from 1385 the first example of its meaning 'pertaining to love', so that its first instance is almost ten years younger than ours.

9. Tr. V, 204—5: And there his sorwes that he spared hadde. He *yaf an issue large*. — Fil. V, 16, 1—2: Quivi al dolor che aveva ritenuto *Diè largo luogo*.

The word „issue" had already occurred in a concrete sense, but this is the first case where it means abstractly: 'vent, outlet'.

10. Tr. V, 596—7: *Distreyne* hir herte as faste to retorne as thou dost myn. — Fil. V, 57, 7—8: *Stringi*, Griseida, sì come me fai, Sì ch'ella torni a dar fine a'miei guai.

The semantic history of the word *distrain* is very curious. Originally it meant: 'to press, to squeeze'; later on (c. 1290) it came to mean: 'compel legally'; finally, by widening of meaning, it was used in the general sense of 'compel'. Our example seems to be the first instance of this last stage.

11. Tr. V, 650: Whan thou (viz. the moon) art *horned* newe... — Fil. V, 69, 1: Era la vecchia luna già *cornuta*.

The NED dates from about 1400 the first example where the adjective *horned* means 'having crescent horns, crescent-shaped'. — It is interesting to note that later the same word occurs in Lydgate with an Italianate spelling.[9]

All these calques prove very convincingly that Chaucer knew Italian thoroughly and that he had even a sense for the subtleties of Italian style; thus we come to understand why he used an Italian version even when he was putting into English the „Heroides" of Ovid.[10]

Stephen Ullmann.

[8] Cp. W. v. Wartburg: Franz. Etym. Wörterbuch, 1928: I, 83; C. Nyrop (Linguistique et histoire des moeurs; Paris, E. Droz, 1934, p. 202), thinks that the French word is ultimately of Venetian origin.

[9] G. Reismüller: Romanische Lehnwörter bei Lydgate (Münchener Beiträge zur Romanischen und Englischen Philologie, 48 (1911) p. 41.

[10] S. B. Meech: Chaucer and an Italian Translator of the „Heroides" (Publications of the Modern Language Association of America, 45, 1930).

HAZAI IRODALOM.

Nagy Lajos: *Az aquincumi orgona.* Budapest, 1934. (4-r., 144 lap, 97 ábrával, német kivonattal.)

1931-ben egy még az ókorban leégett házban, a pincébe hullott és ott földdel ellepett törmelékek közt egy orgona maradványai kerültek napfényre. A szerencsés véletlen megőrizte azt a bronzlemezt, amely az orgonán megörökítette azt a tényt, hogy Q. Julius Viatorinus, Aquincum colonia decuriója, volt aedilis, a tűzoltók collegiumának praefectusa Modestus és Probus consulsága évében, tehát Kr. u. 228-ban ajándékozta az orgonát a collegiumnak. A feliratot Közlönyünk olvasói Nagy magyarázó fejtegetéseivel ismerik a Közlönyben 1932-ben a 92—99. lapon megjelent cikkből. Az itt ismertetett kiadványnak, véleményem szerint, egyik hiánya az, hogy ezt a cikket nem ismétli meg, hanem olvasóit a Közlönyhöz utasítja. A másik hiányossága, amit a szerző előszavában és a 65. lapon ismét maga is jelez, az, hogy a lelet zenetörténeti fontosságát, a sípok hangját, a skálát, későbbi külön kiadvány számára hagyta most el.

Ami benne van a könyvben, az gondos, lelkiismeretes munka értékes eredménye. Az I. fejezet az orgona archaeológiailag pontos és részletes leírása, jóformán minden egyes apró töredék fényképével is. E maradványok alapján a II. fejezetben az orgona megmaradt részeinek működését ismerteti, Kalmár János rekonstrukciós rajzaival, s azzal a megállapítással, hogy a fujtatószerkezetből semmi sem maradt, tehát bizonytalan, hogy a hydrának nevezett orgona vizi vagy légfujtatós volt-e. A III. fejezet az antik orgonaleírások (Vitruvius, Heron) szövegét hozza kapcsolatba az aquincumi orgonával s végül a IV. fejezetben az antik orgonaábrázolásokat gyüjti össze, 29-et. Közülük 28-at képben is bemutat (a 18. sz., San Sebastiano-katakombai kép fényképét nem lehetett megszerezni) s ezzel az eddig ismeretes orgonaképek eddig legteljesebb gyüjteményét mutatja be, megtoldva még az V. fejezetben a Pompejiben talált két „syrinx" képeivel és a gradói orgonarajzzal is Az V. fejezet „Az orgona helye és jelentősége az antik kultúrában" cím alatt áttekintő képet ad, az idevonatkozó irodalom gondos rostálásával, az orgona mint hangszer ókori történetéről.

A 13 billentyűs orgona 4-regiszteres volt, minden regiszterben 12—13 síppal, és pedig egy nyílt, három fedett sípsorral. A nyílt sípsor 13 sípja közül az 1., 2., 11. és 13. síp teljes hosszúságában maradt meg. A 13. és 11. sípnak a nyílt sípokra vonatkozó fizikai képlet alapján számított hangköze (25 : 28) elég közel jár a c : d hangköz (azaz két félhangköz) arányához (8 : 9 = 24 : 27), s így az a gondolat, amit a 13 billentyű száma önkénytelenül is ébreszt, hogy t. i. a zongora „temperált" oktávájának megfelelő 13 billentyűről (12 félhanggal) lehet itt szó, ebben az alakban némi támaszpontot nyer. A legmélyebbhangú 13. síp hangja egyébként a 435 rezgésszámú *a* hanghoz áll közel, 473½ rezgésszámmal. A fedett sipok mérhető hosszát ilyen elméleti számításnál nem lehet alapul venni, mert fapálcikákkal hangolhatók voltak s a fa-tolókák nem maradtak helyükön, illetve úgy elszenesedtek, hogy mérhető síphosszúság nem volt megállapítható.

Érdekes, hogy a bemutatott, összesen 31 orgonaképen a sipok száma változó, 5 és 27 közt. Úgy látszik, hogy az ábrázolást készítő „művészek" nem is keresték a sipok számában a pontosságot, annyira, hogy pl. a San Paolo fuori-ban levő reliefen 12 síp mellett 15 billentyű van ábrázolva. Az aquincumival egyező számú 13 síp, ill. billentyű

van a Louvreban levő egyiptomi terrakottán (61. ábra) és a rheinzaberni téglatöredéken (73. ábra). A sípsorok e kettőnél fent hullámvonalban végződnek, holott a többi ábrázolás vagy egyenes vonalban, vagy körívszerű vonalban végződteti a sípsor tetejét. Hogy ebből a megnevezett két ábrázolás nagyobb pontosságára lehet-e következtetni, bizonytalan. Mindenesetre nagy érdeklődéssel várjuk az orgonának philológiai szempontból legérdekesebb ismertetését: zenetörténeti jelentőségének beleillesztését eddigi ismereteinkbe. *Finály Gábor.*

*

Dr. Lajos Nagy: Die Orgel von Aquincum aus dem Konsulatsjahre des Modestus und Probus (228. n. Chr.).

Mit diesem deutschen Untertitel erschien die archaeologische Beschreibung des wichtigen Fundes. Dem ungarischen Text ist ein deutscher Auszug (S. 115—144.) beigelegt, mit einem Verzeichnis der 97 Abbildungen, Schade, dass der Vf. den Aufsatz aus Egyetemes Philologiai Közlöny 1932, S. 92—99. nur zitiert, nicht hier wiederholt, u. die musikgeschichtliche Untersuchung einer späteren Veröffentlichung überlässt (Vorwort u. S. 65., deutsch S. 130.). Im I. Kapitel finden wir die Beschreibung der Orgelüberreste, dann folgen Kap. II. Über die Funktion der erhaltenen Teile der Orgel; III. Unsere Orgel im Lichte der antiken Orgelbeschreibungen, alles sorgfältig zusammengetragen und kritisch gesichtet. Im. IV. Kapitel (Die antiken Orgel-Darstellungen) finden wir von den 29 bekannten Darstellungen 28 abgebildet (es fehlt nur die Katakomben-Zeichnung von S. Sebastiano) und im V. (Rolle und Bedeutung der Orgel innerhalb der antiken Kultur) finden wir noch die zwei syrinx aus Pompeji und die Orgelzeichnung aus Grado. Auf den Orgeldarstellungen ist die Anzahl der Pfeifen und der Tasten verschieden, von 5 bis 27, auf dem Relief S. Paolo fuori sind sogar zu den 12 Pfeifen 15 Tasten gezeichnet. 13 Tasten, wie an unserer Orgel, sehen wir nur auf zwei Darstellungen: Abb. 61. (Terracotta aus Aegypten im Louvre) und Abb. 73. (Ziegelbruchstück aus Rheinzabern). Auffallend ist, dass die oberen Enden der Pfeifen nur auf diesen Darstellungen eine Wellenlinie ergeben; bei den anderen finden wir eine gerade oder eine Kreisbogenähnliche Linie. Bedenkt man noch, dass von den 13 Pfeifen des Registers mit offenen Pfeifen (die drei anderen hatten gedeckte Pfeifen, die mit Holzschieber gestimmt werden konnten) vier in vollständiger Länge erhalten sind (1., 2., 11., 13.) und die ermittelten Schwingungszahlen der Pfeifen Nr. 13. und 11. ein Verhältnis (25 : 28) ergeben, das der Relation c : d der heutigen Tonleiter (8 : 9 = 24 : 27) sehr nahe steht, so gelangt man unwillkürlich auf den Gedanken, dass die 13 Tasten eine temperirte Tonleiter mit 12 Halbtönen bilden. Der Grundton der Pfeife Nr. 13. mit 473½ Schwingungen steht dem Normal-a mit 435 Schwingungen ziemlich nahe. — Wir erwarten die Ergebnisse der Untersuchungen über die musikgeschichtliche Bedeutung der Orgel mit gespannter Aufmerksamkeit. G. von Finály.

A magyarság kapcsolatai a görög-római művelődéssel. *Dolgozatok a debreceni Tisza István Tudományegyetem görög-latin philologiai seminariumából.* I. füzet. *Martialis a magyar irodalomban.* (A magyar epigramma forráskutatásának egyik fejezete.) Írta: *Bakos József.* Debrecen, 1935. 8°, 61 l. — II. füzet. *Antik eposzi hagyományok Vörösmarty Mihály kisebb eposzaiban, különös tekintettel Vergilius Aeneisére.* Írta: *Vetéssy Géza.* Debrecen, 1935. 8°, 48 l.

Első két füzete alapján ítélve e most megindult értekezéssorozat azt a célt látszik kitűzni maga elé, hogy a filológia tudományos módszereivel az antikvitás magyarországi életét vizsgálja. Örömmel fogadjuk ezt a célkitűzést a megjelent értekezésekben, bár sokkal célravezetőbbnek és tanulságosabbnak, a további kutatás számára pedig gyümölcsözőbbnek tartanók, ha a sorozatban tervezett tanulmányok inkább a régebbi magyar szellemi élet területeire terjesztenék ki kutatásaikat. Így ugyanis egyrészt egyszerűbb a kérdés az antik író közvetlen hatása szempontjából, másrészt kisebb a veszélye annak, hogy a szerzők egyoldalúan magyar szempontból tekintsék tárgyukat. A jelen két esetben is inkább az derül ki, hogy mit tettek a magyar írók Martialisszal és Vörösmarty Vergiliusszal és Homerosszal, holott a humanisztikus célkitűzés inkább annak a kimutatását kívánná, hogy a nevezett antik írók miképen formálták irodalmi életünket az egyes írókon keresztül. Ilyenféle hatások kutatásánál azonfelül sohasem szabad szem elől téveszteni azt sem, hogy egészen a XVIII. század végéig egy szinte beláthatatlan tömegű latin nyelvű irodalom áll a nemzeti nyelvű irodalom mögött, amely költészeti elveivel, műfajgyakorlatával és kifejezéskészletével állandóan befolyásolja a nemzeti nyelvű irodalmat. *Ezért* nem mellékes az egyes irodalmi műfajok vagy egyes írók tárgyalásában a történeti sorrend érvényesítése és egy-egy antik író hatásának bemutatása alkalmával nemcsak a hazai írónak a magyar irodalmi fejlődés vonalába való beleállítása, hanem a külföldi hasonló irányok mellett a humanista (neolatin) irodalmi gyakorlat szemmeltartása is.

Sajnos, ezek a szempontok nem érvényesültek kellően két értekezésünkben. De nem érvényesültek a filológiai kutatás évszázadokon keresztül tiszteletben tartott követelményei sem. A szerzők sokszor tárgyalnak vagy érintenek olyan kérdéseket, amelyek a tudományos irodalomban nem náluk fordulnak először elő. Adataik is jórészt olyanok, amelyeket mások is értékesítettek hasonló összefüggésekben. Mégis azt látjuk, hogy nem igyekeznek kínos pontossággal a maguk munkáját elhatárolni elődeikétől. Pedig nagy szolgálatot tettek volna az eddigi eredmények és eléggé szétszórt adatok pontos feltüntetésével a kérdéssel később foglalkozóknak, főként ha igyekeztek volna mindazokat hiánytalanul felsorolni.

Okuk erre különösebben nem volt, inkább csak felületességnek minősíthető eljárásuk, hiszen a saját munkájuk nyujtotta eredményekért dícséretet és buzdítást érdemelnek.

Bakos József értekezése ölel fel nagyobb anyagot; kár, hogy ezt mozaikszerűen, az egyes írókat sokszor teljesen elszigetelten tárgyalva, adja elő. Legterjedelmesebb Janus Pannonius tárgyalása, mert ehhez találta a legtöbb előmunkálatot Huszti Janus-könyvében. H. megállapításait maga is új párhuzamos helyekkel gazdagítja, viszont Husztinak mintegy 8 adatát nem értékesíti. Minthogy H. egyéb párhuzamosításait átveszi — sajnos, többször reá való utalás nélkül —, legalább kritikailag meg kellett volna okolnia elhagyásukat. Ellenkező módon jár el viszont Zalai János értekezésével (Janus Pannonius mint utánzó. Fogaras, 1905), amelyből bőven merít, semmit sem hagyva el, pedig első tekintetre is világos, hogy az átvett párhuzamos helyek kevés kivétellel egyáltalában nem meggyőzők. Megkísérelhette volna a metrikus szempont alkalmazását is és elsősorban az azonos metrikai helyen előforduló kifejezések szolgálhattak volna döntő párhuzamokul. A tanulmányban felsorolt összeállítás alapján (18—19. l.) bizony nem mondhatjuk nyugodt lélekkel, hogy „Janus Pannonius tehát meglehetősen gazdag kifejezés-készletet vett át Martialis epigrammáiból" (összesen csak 27 egyezőnek

mondott kifejezés!), viszont a J. P.-t tárgyaló II. fejezet alapján elmondhatjuk, hogy a munka J. P. szempontjából távolról sem közelíti meg azt a célt, amelyre Huszti a további kutatást felhívta (J. P. 318. l. 6. jzet). Így a 21. lapon közölt összefoglalás sincsen a tanulmányban megalapozva, mert például az, hogy J. P. „sohasem szolgai módon" utánozta Martialist s „Martialis utánzása mellett is megkapjuk (J. P.) epigramma-költészetének összes egyéni értékeit", lehet sejtés s bizonyára örvendetes valóság, de nem a tanulmány módszeres eljárásának bebizonyított eredménye.

Sajnos, Janus Pannoniusszal megszakad a magyarországi latin költészet martialisi nyomokon haladó részének tárgyalása. Pedig bizonyára vannak latinnyelvű epigrammáink későbbi időkből is, és az új-latin epigramma-költészet nélkül bajos elképzelni pl. a deákosok epigramma-kísérleteit. Éppen így valószínűtlen az is, hogy magyarnyelvű epigrammák ne fordulnának elő a XVIII. század végénél korábbi időben.

Azonban így is értékes párhuzamokat kapunk B. Szabó Dávid, Rájnis József, Virág Benedek és Édes Gergely epigrammáihoz. Az ő működésük nyomán erősödik meg a „római ízlésű" epigramma művelése. Mindenesetre szeretnénk valamit hallani arról is, hogy miért éppen ez az epigrammai ízlés ragadta meg őket. Áll ez egyébként Kazinczy epigrammáira is, akinek tárgyalásánál Bakos a levelekben található, s az általa nem említett Borzsák József értekezésében (Az ókori classicusok és Kazinczy. Bp., 1906) összegyüjtött 4 Martialis-idézeten kívül egy párhuzamos helyet sem tud felmutatni és mint mindenki, ő is különösnek tartja, hogy bár annyira Martialis-ízűek, Kazinczy mégsem vallja sehol Martialist mesterének. Ennek oka egyszerű: Kazinczynál Martialis hatása nem közvetlen, hanem új-latin és német írókon át közvetített (v. ö. pl. Pályám eml. Élő könyvek — Magyar klasszikusok 138, 140. — Váczy János: K. F. Költők és írók 131. l. — Czeizel János: K. F. epigrammái. Szegedi reálisk. ért. 1929/30. 25. lap). Hasonló jelenséggel állunk szemben Vitkovics Mihálynál is (v. ö. V. M. munkái II. Szvorényi kiadása VII. lap 9. jzet).

A szerző nem méltatja figyelemre azt a fontos körülményt, hogy mennyire divatosak voltak az epigrammák a mult század első felében. Ebbe a környezetbe vág s csak mint e divat elfajulása érdemel különösebb figyelmet a hirhedt P. Thewrewk József, akinél már inkább a fordított epigrammák jutnak túlsúlyra. Ő vezeti át a szerzőt Martialis fordítóihoz, miközben felemlít néhány írót, akiknél szintén Martialis hatása állapítható meg (Szentmiklóssy Alajost, Décsei Jánost, Terhes Sámuelt és Czuczor Gergelyt). Ezeknél a hatás tüzetesebb nyomozása talán kiadósabb eredményekkel járt volna. Greguss Ágost, P. Thewrewk Emil s mások, mint fordítók következnek ezután, köztük Csengery János kiadatlan fordításai, melyekről teljes összeállítást nyujt s kettőnek fordítását elsőnek közli (Mart. IV. 56. és X. 43.).

Befejezésül felsorolja a Martialis-bibliográfiát, amelyhez a Moravek-féle bibliográfia alapján (43. és 77. l.) pótlásképen ideiktatjuk e két adatot: Phyllis (X. 81) ford. Babits M. Erato, 29. l. és Schmidt M. Martialis Epigr. VI. 78. EPhK. 1915 : 647.

Vetéssy Géza a kutatásnak szintén elhanyagolt területére rándul ki, amikor Vörösmarty kisebb eposzait vizsgálja az antik eposzi hagyományok tekintetében szerkezeti, tartalmi és stílusbeli hatások szerint. Eredménye kiterjeszti Császár Elemérnek a Zalán futásáról tett megállapításait Vörösmarty kisebb eposzaira is: Vörösmartyt kisebb eposzaiban is erős szálak fűzik a klasszikus hagyományokhoz, Vergiliushoz

jobban, mint Homeroshoz, mert hozzá Vörösmartyt a kor és a lélek rokonsága és a hőseivel veleérző meleg lírizmus kapcsolja.

A tanulmányt „a felhasznált művek és cikkek jegyzéke" és a „szövegkiadások" felsorolása zárja be. Ezeknek értelmét — őszintén szólva — nem látjuk be. Az első csoportban szerepel öt olyan mű, amelyről a szövegben halvány említés sem történik, köztük egy olyan (a Wirth-féle Vergilius-kiadás), amelynek nemcsak adat-, hanem szószerinti mondatátvételei is könnyen megállapíthatók. Talán csak módszerükben szolgáltak mintául? Viszont egy értekezés (Csengery J.: Vergilius a magyar költészetben) csak lap alatt szerepel két jegyzetben s a felsorolásból kimaradt.

A klasszikus szövegkiadások megnevezése — nézetem szerint — csak ott lényeges, ahol a szöveg változata döntő fontosságú. Itt ilyenen nem fordult meg Vörösmarty és Vergilius vagy Homeros kapcsolata. A magyarnyelvű fordítások külön felsorolása szintén fölösleges, hiszen a jegyzetek úgyis közölték a fordítás szerzőjét. Annak, hogy fordításban is megkapjuk a klasszikus nyelven is közölt helyet, mégpedig legtöbbször egykorúban (Vályi Nagy Ferenc, Virág Benedek, B. Szabó Dávid), kettős értelme lehet. Vagy a klasszikus szöveg megértését akarja elősegíteni a fordítás az olvasónak, de akkor van modernebb fordítás is. Talán értékeli ezzel a szerző a fordításokat? Vagy pedig azért választotta az egykorú fordítást, mert fordulatait Vörösmarty nyelvével akarja összevetni: ilyen törekvésnek azonban nyoma sincs a munkában. A szerző mindenesetre kétségben hagy célja felől.

Szívesen vettünk volna mindkét tanulmányban olyan mutatót is, amely a tárgyalt költői helyeket állította volna össze.

Megjegyzéseinknek nem a mindenáron való kötözködés a céljuk. Csak figyelmeztetni szeretnének arra a veszedelemre, amely hasonló eljárások elterjedése által a magyarországi filológiai kutatás alaposságát kikezdheti. Mindkét szerző szorgalmas munkát végzett s ha ismertetőjük — látszatra — kevésbbé emeli ki érdemeiket, nem az ő hibájából történt. Adataikkal értékes szolgálatot tettek a további kutatásnak.

Jirka Alajos.

*

Les Hongrois et la civilisation gréco-romaine. *Travaux de l'Institut de Philologie gréco-latine de l'Université Etienne Tisza de Debrecen.* Ier fascicule: *Martial dans la littérature hongroise* (Un chapitre des recherches des sources de l'épigramme hongroise) *par Joseph Bakos.* Debrecen, 1935. in—8 p 61. — IIe fascicule: *Traditions épiques de l'antiquité dans les petites épopées de Michel Vörösmarty (en tenant particulièrement compte de l'Énéide de Virgile) par Géza Vetéssy.* Debrecen, 1935. in—8 p. 43.

Frayant pour la plupart des chemins nouveaux, l'auteur du premier de ces travaux recherche les traces de l'influence de la poésie épigrammatique de Martial dans la littérature hongroise depuis Janus Pannonius jusqu'à nos jours, sans négliger les traductions hongroises des oeuvres du poète latin. Par ses données inédites il a rendu un précieux service aux futurs chercheurs. — L'auteur de la seconde dissertation constate, que Michel Vörösmarty (1800—1855) se montre, dans ses petites épopées aussi, fortement attaché aux traditions classiques, moins à Homère qu'à Virgile, de qui le rapprochent la similitude des époques où ils vivent, la conformité de leur caractère poétique et le profond lyrisme avec lequel ils suivent le sort de leurs héros. A. Jirka.

Szász Béla: *A Gracchusok.* Bp., 1935. 8-r. 200 l. — **U. a.:** *A római földkérdés története. I.* U. o. 8-r. 75 l.

Utóbbiban a földmegoszlás történetét tárgyalja a római köztársaság korában. Túlnyomóan nem forrásművek, hanem modern írók alapján ír, miért is lényegében kevés új ténybeli megállapítást tesz. Újszerűen hat inkább a köntös, amelyben fejtegetései megjelennek: a modern életből vett kifejezések: nincstelenek, dömpingáru, strohmannok, merkantil-indusztriális politika szembeállítva az agrárpolitikával. Hiba, amennyiben az akkori és a jelenlegi állapotok közti különbséget elhomályosítja. Előny, amennyiben az akkori állapotokat a nem éppen szakképzett művelt olvasó számára is érthetőbbekké, azok vázolását érdekfeszítőbbé teszi. Mégis inkább a háború előtti nemzedék tárgyalásmódja, mint a háború utánié, amely nagyobb súlyt helyez a minden téren egyöntetűen érvényesülő korszellem átalakító hatására. Azonban így is alkalmas egyes kérdések behatóbb megvilágításának és megfontolásának előmozdítására.

A két dolgozat tárgya különböző, mert a Gracchusok mozgalma a földkérdésen kívül egyebekre is kiterjed. Azért az erről szóló könyvet a fiatalabbik Gracchus halálával végzi és nem terjeszkedik ki benne a Gracchusok földtörvényének későbbi sorsára. A két munka jellegben is különbözik egymástól. Az imént említett bővebb beszédű, részletesebb, behatóbb, terjedelemben is mintegy háromszorosa a földkérdésről szólónak, amely inkább összefoglaló és vázlatszerűbb. Mégis a kettő szorosan összefügg egymással: az előbbi kiindulópontul szolgált az utóbbi megírásánál. Helyesen, mert nemcsak, hogy a gracchusi mozgalmakról szólnak legbővebben és legelevenebben ha nem is egykorú és teljesen megbízható, de legalább régi források és azok alapján modern feldolgozások, hanem azért is, mert tulajdonképen a Kr. e. 133-i lex Semproniával megindult és mindig ezen törvény által megszabott keretek között mozgó, C. Gracchus halála után pedig nemsokára a befejezést nyert mozgalom volt a Kr. e. első századig Itália mélyreható gazdasági átalakulására alkalmas és legalább átmenetileg hatásos egyetlen nagyszabású földfelosztási mozgalom, amelyről, minthogy történeti időbe esik, biztos tudomásunk van. Sőt voltaképen C. Gracchustól indul ki a tengerentúli gyarmatosítás terve is, amely később némileg eltérő formában a földkérdés megoldására új medreket teremt. Ezért a földkérdés történetében a 133-i lex Sempronia és annak C. Gracchus-féle megújítása mellett erről is szól, de itt is a munkának vázlatszerű jellegéhez alkalmazkodva csak röviden ismételve azt, amit a Gracchusok történetében bővebben kifejtett.

Így a földkérdésnek első, terjedelemben is túlnyomó része (49 lap a 75-ből) a Gracchusok előtti időről szól, amelynek viszonyait a Gracchusok történetében is fejtegeti, de csak annyiban, amennyiben azt a Gracchusok mozgalmának megértéséhez szükségesnek tartja. A szokott módon tárgyalja az ager publicus keletkezését és azon a birtokszerzés különféle formáit. De kétes marad, mióta volt meg ez a fogalom, v. legalább vajjon az ellenségtől elvett minden föld, még pedig kezdettől fogva ager publicussá lett-e, amelynek birtokosa csak possessorként szerepelt. Hogy a nobilitas a maga birtokainak jelentékeny részét joggal tekintette ager privatusnak, azt az ager publicusnak és privatusnak a gracchusi agrártriumvirek által eszközlendő elhatárolása is mutatja. Sőt továbbmenőleg még abban is kételkedem, vajjon kezdettől fogva és mindig azt tartották-e a rómaiak, hogy az állam akár az ager publicuson bírt földet is elvehette, illetve visszavehette a possessortól. A possessor által a föld használatáért fizetett vectigal semmit sem

bizonyít, még ha az állam tulajdonjogát is kifejezésre juttatta, mert nem szükséges, hogy a tulajdonjog mindig magában foglalta a szabad rendelkezés jogát is. Jelentékeny investitiók az ager publicuson, az ottani kis- és törpebirtokosoknak nagymérvű eladósodása, a possessiók- nak a nobilitas által való megszerzése csak nehezen egyeztethetők össze azzal a felfogással, hogy a possessiókkal az állam szabadon rendelkezik. Mások a közlegelők, amelyek még possessió alakjában is valószínűleg tulajdonképen csak visszaélés által jutottak az egyes possessorok birtokába. A 367-i állítólagos lex Licinia agraria ugyan az ager publicusból bírt föld nagyságát 500 jugerumban maximálta, de a datálás helyessége ellen kételyek merültek fel és még ezektől el is tekintve, a törvényben még arról sincs szó, hogy azzal a többlettel, amelyről a régi possessornak lemondania kellett, az állam mint tulajdonos, szabadon rendelkezhetett. Így nézetem szerint könnyen felmerülhet a gyanú, hogy az ager publicusnak az állam által való bármikor történő visszavehetőségéről és a vele való szabad rendelkezésről szóló elmélet nem kezdettől fogva, vagy legalább nem mindig volt érvényben, és abban a szabatos fogalmazásban, amelyben forrásainkban található, talán csak a Kr. e. 3. vagy 2. században, esetleg csak Ti. Gracchus beszédeinek hatása alatt vált a polgárság túlnyomó részének közfelfogásává, sőt a nobilitas alighanem még ekkor is más nézeten volt. Hogy a földbirtok mancipatio tárgyát nem alkotta, alig függhet össze ezzel, mert az az ager privatusra is vonatkozott, ez inkább csak rudimentum abból a nagyon régi korból, amikor az egyén még csak az ingóságokkal rendelkezett szabadon, az ingatlan pedig a tribus, gens, curia vagy család, nem pedig az állam tulajdona volt. Hogy minők voltak az egyéni birtokra való áttéréssel kapcsolatos földfelosztások, illetőleg voltak-e ezzel kapcsolatban az állam által intézett, vagy akár egyáltalán földfelosztások, kétes, mert az erre vonatkozó adatok hitelt egyáltalán nem érdemelnek. A földszerzés legrégibb formái pedig valószínűleg mind az ager privatus, mind az ager publicus tekintetében az occupatio és a földbérlés voltak, amihez az ager publicusnál bizonyára már régi korban az assignatiók léptek. Ezek az assignatiók tekintendők az egyedül igazi földelosztásoknak a lex Sempronia előtt. Az assignatiók azonban, akár viritim történtek, akár többé-kevésbbé önálló közigazgatási telepeknek, rendesen polgári coloniáknak alapításához vezettek, rendszerint csak kis- vagy törpebirtokokat létesítettek. Többnyire valamivel nagyobb volt különösen későbbi időkben a földbirtok az ú. n. latin coloniákban, amelyek a colonia létesítése után a római állam területéből kiválván, némileg a civitates foederatae joghelyzetébe jutottak. Minthogy itt később is fennmaradhatott annak emléke, hogy a colonia eredetileg ager publicuson alakult, nincs kizárva, hogy a földet a coloniának jogi önállósága ellenére is némileg a római állam tulajdonának tekintették, amellyel a későbbi felfogás szerint az állami szabadon rendelkezhetett, úgyhogy a lex Semproniát erre is vonatkoztathatták. Valószínűtlennek tartom ezt azonban a többi civitates foederatae esetében, amelyek mégis csak önállóságukban csupán szerződésileg meghatározott irányban megszorított különálló államokként szerepeltek, amelyeknek plebse éppen azért kívánta meg a római állampolgárságot, civitast, hogy a földfelosztás áldásaiban részesüljön. Ha pedig, mint a szerző gondolni látszik, az ottani földfelosztásban csak a római állampolgárok részesültek volna, ez tetszhetett ugyan az utóbbiaknak, de a szövetséges államok plebsének aligha, mert ez azt jelentette volna, hogy Róma a szövetséges államok földjét is ager publicusnak

tekinti és olybá veszi, mintha az ottani földbirtokokat, akár a kis- és törpebirtokokat is, római állampolgárok javára bármikor elkobozhatná.

Ezzel tulajdonképen már rá is tértünk az ager publicus egy jelentékeny részének a régi possessoroktól való elvételét és új possessorok közti felosztását eszközlő 133-i lex Sempronia agrariára, amelyet, minthogy a Gracchusok reformtevékenységének kiinduló pontját alkotta, a Gracchusok történetében részletesen fejteget, és ennek alapján, erre hivatkozással a földkérdés történetében is ismertet és értékel. Amit a törvény rendelkezéseiről mond, minthogy az nagyobbára ebben a tekintetben megbízható forrásadatokon alapul és már régóta alapos vizsgálat és megfontolás tárgyát tette, egészben véve megfelelőnek látszik. Csak a törvényjavaslat benyujtásának és keresztülerőszakolásának indokolásánál tulajdonít nézetem szerint túlságos szerepet annak a szánalomnak, amelyet Ti. Gracchus állítólag az elszegényedett parasztság iránt érzett. Még ha Ti. Gracchus rokonszenvezett is a nyomorgó plebs rusticával, amint azt alighanem beszédeiben hangoztatta, tekintetbe veendő, hogy a Gracchus-testvérek származásuknál fogva mégis csak a nobilitashoz tartoztak, hogy Ti. törvényjavaslatát csak akkor nyujtotta be, mikor a numantiai esetből kifolyólag az optimatákkal alaposan összeveszett, hogy fivérében, C. Gracchusban, a Ti.-ban is észlelhető bosszúvágyhoz még jó adag becsvágy és hatalomszomj járult. Mindamellett magam is azt hiszem, hogy Ti. Gracchus nemcsak személyi indokokból kifolyólag, hanem elsősorban közérdekből nyujtotta be a lex agrariát és erőszakolta ki annak elfogadását és keresztülvitelét. A legionariusok akkor még túlnyomóan a kis- és törpebirtokosok közül kerültek ki. Tehát közérdeknek látszott egy életképes parasztság megteremtése, amely anyagi romlás nélkül katonakötelezettségének megfelelhet. Csakhogy ebben a tekintetben a lex Sempronia már kissé elkésett és nem volt képes a római hadszervezetnek szükségessé vált átalakulását feltartóztatni, amihez még az is hozzájárult, hogy a lex Sempronia által létesített kisbirtokos osztály az államügyek irányítására csak ritkán gyakorolhatott befolyást, minthogy nem volt módjában a népgyűléseken állandóan résztvenni. A hosszú ideig tartó és folytonos háborúkban mégis csak használhatóbbaknak bizonyultak a proletarii, akik egyedül a katonáskodásnak élhettek. Marius legionariusai már elsősorban közülük kerültek ki. Ők aztán a polgárháborúkban is engedelmesebb eszközei voltak a hatalmat mindinkább magukhoz ragadó hadvezéreknek, akik őket katonáskodásuk letelte után, mint veteránokat, földbirtokkal igyekeztek kárpótolni, ami aztán a földkérdést egészen új vágányba terelte.

C. Gracchus ugyan megújította és folytatta testvérbátyjának művét lex agrariajával, azonban nála az életképes földmívelő osztály létesítése már megszűnt a mozgalom kizárólagos céljává, illetőleg tengelyévé lenni. A mozgalom teljesen politikai jellegűvé vált. Főcélja a nobilitas, illetőleg az optimaták uralmának a megbuktatása volt. Ebben a tekintetben pedig már nem egyedül és nem is annyira a plebs rusticára támaszkodott, mint inkább a plebs urbanára, amelyet a fővárosi proletariátusnak gabonával való ellátását biztosító és ezáltal azt a nobilitastól függetlenítő lex frumentariával igyekezett megnyerni, továbbá a lovagi rendre, amelyet a lex iudiciaria által a senatori rendel szembeállítva, a populares pártjához törekedett csatlakozásra bírni. Mindkettő erkölcstelenítőleg hatott. Gazdaságilag termékenyebb eszme volt a tengerentúli colonisatio terve, amelyről már megemlékeztünk.

Így nagyobbszabású itáliai földfelosztás a Kr. e. első századig csak a lex Sempronia alapján jött létre. Hogy ez mekkora gyakorlati

eredményekhez vezetett, arra nézve pontos adataink nincsenek. A 118-i lex Thoria a lex Sempronia által létesített agrártriumvirátust és a további földfelosztást megszüntette. A részben eredetiben megmaradt 111-i ú. n. lex Baebia pedig mind a még fel nem osztott nagybirtokokat, mind a lex Sempronia alapján létesített kisbirtokokat a birtokosok magántulajdonává tette, úgyhogy akkor a közlegelőkön kívül Itáliában már csak kevés helyütt maradt ager publicus. A lex Sempronia által létesített kisbirtokoknak magántulajdonná tétele azok védettségét is megszüntette. Ezáltal a földfelosztásnak ez a formája véget is ért. Erről, miként a Kr. e. első század földfelosztási mozgalmairól említettük, a szerző csak a Földkérdés történetének utolsó részében szól. Veteránjaik és párthíveik jutalmazása céljából az uralomért küzdő hadvezéreknek a csekély terjedelemben megmaradt ager publicuson kívül elsősorban a politikai ellenfelektől elkobzott vagy régi birtokosaiktól megvásárolt területek álltak rendelkezésre. Emellett mindinkább növekedett a tengerentúli gyarmatosítás jelentősége. Ezek a földfelosztások azonban már más jellegűek, mint a lex Sempronia által megindított. Az utóbbihoz hasonló sem azelőtt, sem azután nem volt.

A lex Sempronia tehát az ager publicusról alkotott felfogáson alapul, amelyet mint legyőzött ellenségtől, fellázadt alattvalóktól, vagy szerződésszegő szövetségesektől büntetésként elvett földeket az állam tulajdonának tekintettek. A felfogás alighanem már régi keletű, az állam szerepének már korán minden téren erőteljes előrenyomulásával függ össze, amely a római államot a többi itáliai államszervezettől megkülönböztette. Bár ez a tulajdonjog nem zárta ki teljesen az ilyen föld eladásának vagy elajándékozásának lehetőségét, mégis az állam túlnyomó részben állandóan megőrizte tulajdonjogát, nemcsak ott, ahol az ilyen földeket mint állami birtokokat maga kezelte, illetőleg meghatározott időre bérbeadva, mások által kezeltette, hanem ott is, ahol, miként az occupatiók esetében, a birtokbavételt mások által eltűrte, sőt hallgatólag, vagy kifejezetten maga is szentesítette, és ott is, ahol, miként az assignatióknál, a mások által való birtokbavételt többnyire földfelosztásszerű műveletekkel kapcsolatban maga eszközölte. Mindkét esetben az állam tulajdonjogának további megmaradása abban jutott kifejezésre, hogy az, akinek ilyen földbirtok jutott, annak nem tulajdonosaként, hanem csak birtokosaként, possessoraként szerepelt és az állam tulajdonjogának elismeréséül vectigalt, némelykor csak névlegest tartozott fizetni. Ámde bár az állam tulajdonjogának ezen fenntartásából, illetőleg elismeréséből végső következtetésként levonható volt az államnak az a joga, hogy az ager publicusból a possessoroknak jutott földbirtok az állam által bármikor visszavehető és más possessoroknak adható és így a szegényebbsorsú polgárság szociális bajainak orvoslására fordítható, ez a következtetés, ha valamikor egyáltalán szóba került, legalább amíg a nobilitas kezében tartotta az államhatalmat és különösen az ager publicussal való rendelkezést, nem került alkalmazásra, sőt amennyiben valamikor a köztudatban élt, elhomályosult. A 367-i lex Licinia ugyan az ager publicusból birtokolható föld nagyságát 500 jugerumban maximálta, de arra nézve, hogy mi történjék a maximumon felül occupált résszel, amelyről a possessor lemondani kényszerült, intézkedést nem tartalmazott és így tényleges gyakorlati eredményhez alig vezethetett, amit aztán az uralmon levő nobilitas bizonyára tőle telhetőleg előmozdított.

Az assignatiók révén viszont csak kis- és törpebirtokok létesültek, amelyek gazdái a hannibali háború pusztításai következtében és az ezt követő keleti háborúkban, amelyek őket gyakran hosszú időre messze

idegenbe szólították, elszegényedtek, eladósodtak és a földmíveléstől is elszoktak, úgyhogy a nobilitasnak módjában volt birtokaikat összevásárolni, vagy más módon megszerezni, ami még visszaélésnek sem volt tekinthető, amíg az új possessorok a vectigalt megfizették, bár ez az ager publicus és privatus között való különbség elhomályosításához vezetett. Ezzel szemben visszaélésnek tekintették a közlegelő felosztását vagy occupatióját, ami azonban ritkábban fordult elő. De nem is annyira a nagybirtokok létesülése, mint inkább a kis- és törpebirtokok eltűnése volt veszedelmes az államra, mert hiszen ezek birtokosaiból kerültek ki akkor még túlnyomóan a legionariusok. Különösen a törpebirtokosok és mezei munkások nyomorogtak, amióta a rabszolgagazdálkodás számukra a kenyérkereseti lehetőségeket is lényegesen csökkentette.

Ezen a helyzeten igyekezett javítani a nobilitashoz tartozó, de vele a numantiai esetből kifolyólag meghasonlott Ti. Gracchus, és ezzel az elszegényedett parasztság körében a nobilitassal szemben magának pártot szerezni, egyszersmind az akkor még a legionariusok többségét szolgáltató társadalmi osztályt gazdaságilag megerősíteni. Nincs kizárva, hogy őt a görög művelteség elterjedése következtében támadt nézetek is befolyásolták. Plutarchos a két Gracchust Agissal és Kleomenessel állítja párhuzamba és alig vonható kétségbe a két spártai királynak és Ti. Gracchusnak törekvései közti hasonlóság. Nem lehetséges-e akkor, hogy a görög gondolkodásmód befolyásának, az itáliai parasztság szociális nyomorának és nemzetvédelmi jelentősége felismerésének összhatása alatt keltette Ti. Gracchus a lex Sempronia által új életre az ager publicusra vonatkozó elméletet, de úgy, hogy belőle levonta a végső következtetést, hogy az állam, mint az ager publicus tulajdonosa, azt a régi possessoroktól elveheti és másoknak adhatja, sőt az állami védelő fenntartása végett ezt tenni is köteles. Így talán itt tulajdonképen egy régi római állam elméletben gyökerező, de addig csak szunnyadó felfogásnak kiváltásával, szabatos formába öntésével és ezáltal egy hatalmas földfelosztási mozgalom megindítására alkalmassá tételével van dolgunk, amely azonban magának az úttörőnek tartózkodó magatartásánál fogva, részben az érdekeltek állásfoglalása következtében, részben a viszonyok hatása alatt — amelyek a fejlődést más irányba terelték, úgyhogy a reform kissé elkésett — esetleg csak csekélyebb jelentőségű átmeneti eredményekhez vezetett. Csak kérdésként vetem ezt fel, amely az itt ismertetett két összefoglaló dolgozat olvasása közben bennünk támadhat. *Heinlein István.*

*

Béla Szász: Die Gracchen. *Bp. 1935. 8°, p. 200.* **Ders.:** Geschichte d. röm. Grundbesitzfrage. *I. (während der Republik) ebd. 8°, p. 75. Gegenständlich hängen die zwei Arbeiten zusammen vorzüglich durch die lex Sempronia von 133 und deren weiteres Schicksal, dann aber auch durch den Plan des C. Gracchus bezüglich der überseeischen Coloniengründungen. Wie schon der Umfang der beiden Arbeiten zeigt, bildete die erstere den Ausgangspunkt der Untersuchungen, während die zweite mehr nur einen Umriss gibt, in den auch das, in der Gracchengeschichte über die lex Sempronia und den Colonienplan des C. Gracchus Ausgeführte, kurz und mit Hinweis auf die Gracchengeschichte eingeflochten ist. In dem soeben genannten Umrisse wird eigentlich nur ein Problem der römischen Agrargeschichte behandelt, nämlich dasjenige der Verteilung des vom römischen Staate den besiegten Völkern abgenommenen als römisches Staatseigentum gelten-*

den Grundbesitzes, des sog. ager publicus. Doch werden auch andere agrargeschichtliche Probleme berührt, insofern dieselben mit der soeben berührten Verteilung zusammenhängen. Die gesonderte Betrachtung des Problems führt, obwohl sie mehr auf modernen Darstellungen, als auf Quellenuntersuchung beruht, zu einer schärferen Erkenntnis des Wesens der behandelten und mit denselben zusammenhängenden Fragen, so dass eine mit Rücksicht auf die Bemerkungen des Verfassers vorgenommene gründlichere Untersuchung zu einer neueren tieferen Erfassung der Grundprobleme führen dürfte. Richtig ist die Bemerkung, dass in dem licinischen Ackergesetz von 367 von einer Verteilung des Mehrbesitzes als 500 jugerum vom ager publicus keine Rede ist, dagegen wird nicht genügend hervorgehoben, dass in dem Gesetze eine Rückgabe der soeben genannten Besitzteile an den Staat als Eigentümer zur freien Verfügung ausdrücklich überhaupt nicht angeordnet ist, so dass die lex Sempronia das einzige den Besitz des ager publicus im Allgemeinen grosszügig regelnde Gesetz war, während die früheren Assignationen nur zur Entstehung von Kleinwirtschaften und Zwergwirtschaften führten.

Ich möchte noch hinzufügen, dass meiner Ansicht nach die lex Sempronia unter dem Einflusse der das Römertum immer stärker durchdringenden griechischen Denkungsart, der damaligen sozialen Verhältnisse und militärischen Bedürfnisse zustande kam, die auf eine dem Römertum seit langem eigene, aber bis dahin einigermassen latente Anschauung über den den besiegten Völkern entrissenen Bodenbesitz, als dem Staate gehöriges Eigentum, als ager publicus auslösend wirkten, indem sie an diese Anschauung fest anknüpfend dieselbe erst wirklich klar erfasste, aus derselben die letzten Consequenzen zog und so diese geeignet machte zur Grundlage einer grosszügigen, wenn auch nicht dauerhaften Agrarreform zu werden. Stephan Heinlein.

Szemitológiai tanulmányok. (A budapesti egyetem bölcsészettudományi karán 1934—35 folyamán benyujtott doktori értekezések.) 1. *Rosenblum Manó:* Izrael tíz törzsének száműzetési helye. Bp., 1934. 24 l. — 2. *Sebestyén József:* Efód és terafim, a papi jóslás Izraelben. Bp., 1934. 20 l. — 3. *Deutsch Gábor:* A Prédikátor bölcseletének rendszere. (Különlenyomat a Magyar Zsidó Szemle 1934. évfolyamából.) Bp., 1934. 40 l. — 4. *Náthán Nándor:* I. Agrippa alakja a keresztény és zsidó történet tükrében. Bp., 1934. 48 l. — 5. *Némethy László:* Hurri hatások a nuzi okmányok nyelvében. Pécs, 1934. 29 l.

1. A Kr. e. 722 körül *számüzetésbe hurcolt izraelita törzsek új hazájáról* értekező dolgozat dícséretes szorgalommal és bevált szerzők útmutatása alapján veti egybe a bibliai helyeket főleg talmudi adatokkal s arra az eredményre jut, hogy az északi, izraelita törzsek a következő vidékekre kerültek mint telepesek: a Diarbekirtől északnyugatra, a Bagdadtól északkeletre, az Urmia-tótól délkeletre fekvő területekre, továbbá Hamadán és Nehavend perzsa városok környékére. Érdemes lett volna bővebben kitérni a következő, a témával szorosan összefüggő kérdésekre: a) Mi volt annak oka, hogy a tíz törzs oly gyorsan kallódott el? b) Megvan-e a lehetősége annak, hogy a zsidónak nevezett diaszpora, főleg az elefantinei katonai telep legalább részben az északi törzsekkel állott összefüggésben? A Szambatjón-mondának a 7—18. ll.-on közölt magyarázatát, továbbá a Ribla-Antiochia azonosítást (20. l.) nem tartom meggyőzőnek, illetve helytállónak.

2. Az *éfodról és terafimról* szóló dolgozat bevezető része általánosságban tárgyal a papi jóslásról. Szerzője magáévá teszi *Baudissin*

nézetét, amely szerint a papnak eredetileg nem az áldozás, hanem a jóslat hirdetése volt a legfőbb tiszte. Ez a nézet az arab *kahin* („jós") és a héber *kohen* („pap") megfelelésének világításában nézve a sémi nyelvterületen belül bizonyos plauzibilitást nyer, de általános vallástörténeti szempontból nézve mégis csak egyoldalú felfogás. A papság szerepe már a primitív népeknél is egyetemlegesebb: közvetít az istenség és az ember között. Nem szorítkozik e szerepében a magasabbrendű ismeretek közlésére *(mantika)*, hanem átterjed a hatalmi körre is *(mana)* és talán legelsősorban az istenség szemében érvényes *kultusz* megvalósítását tűzi ki feladatául. — Az éfod és a teráfim fogalmát a tudomány még nem tudta kielégítő módon tisztázni; tehát szabad az út eltérő feltevések számára. A szerző mindkét fogalom fejtegetésénél a papi jóslásból indul ki. Az éfod szerinte eredetileg jóseszközök tartója, valami zsebféle volt, amelyet a papok mellhez erősítettek; a teráfim pedig álarc volt, — G. Hoffmann véleménye —, amelyben a pap az istenség elé lépett a jóslat kieszközlésekor, hogy az istenségből kiáradó, halálthozó erők ellen védekezzék; Gideon éfodja pedig istenség vagy istenszobor volt. A szerző a kérdés irodalmát kielégítő módon ismeri, átlagban véve elegendő kritikai érzékkel értékesíti; a vitás kérdéseket azonban neki sem sikerült eldöntenie. Az idézésben kevésbbé precíz, így pl. az idézett munkák jegyzékében a megjelenési évszámok teljesen hiányzanak.

3. A *Prédikátor bölcseletének* rendszerét tárgyaló értekezés a maga nemében értékes dolgozat, tanúsága annak, hogy szerzője nemcsak az ókori bölcseleti rendszereket tanulmányozta szorgalmasan, hanem az újabb bölcseleti irányzatok nyelvét is érti. Helyesen állapítja meg, hogy a Prédikátor bölcseletének gyökerei az ószövetségi irodalomba nyúlnak vissza, és hogy gondolatvilágát nem lehet egyik görög bölcselőnek rendszerével sem azonosítani, bár a hellén világfelfogás a maga egészében tagadhatatlanul hatott a könyvre. Némi hiánya a dolgozatnak, hogy a szövegproblémákkal való foglalkozást egészen elhárítja magáról és nem veti fel azt a téma szempontjából éppen nem közömbös kérdést sem, vajjon a Prédikátor könyve teljesen egységes-e, vagy több szerző munkája-e?

4. Egészében véve eléggé gondos munka az *I. Agrippa alakjáról* írt értekezés. Szerzője egybeállítja a zsidó állam utolsó egyeduralkodójának életére és uralmára vonatkozó adatokat; főfeladatává mégis ennek az uralkodónak történelmi mérlegelését teszi. Mérlege meglehetősen a Philokaisar uralkodó javára billen, de az utóvégre ízlés dolga. A 6. lapon hozott genealógiai tábla annyiban megtévesztő, amennyiben I. Heródes feleségeit úgy állítja be, mintha leányai lennének. A laikus olvasó mindenesetre azt olvassa ki belőle, hogy I. Agrippa Nagy Heródesnek nem az unokája volt, hanem dédunokája.

5. A legelvontabb, tisztán nyelvtudományi, de e mellett legönállóbb Némethy L.-nak a *nuzi okmányok nyelvében észlelhető hurri hatásokról* írt dolgozata. A kis terjedelme mellett is értékes tanulmány szerzője az akkád nyelvismeretek talaján állva, tisztára analytikus eljárással igyekszik a Mezopotámia keleti részén talált akkád nuzi szövegek nyelvjárási sajátságaiból és hibás szerkezeteiből visszaállítani a bennszülött hurri (vagy szubareus) lakosság[1] még alig ismert nyelvének képét. Kimutatja, hogy a hurri nyelv ismerte ugyan a deklinációs végződéseket, de nem ismerte az ige személyragozását, ellenben külön jelezte az ige többesszámát. A szerző bizonyságát adta annak, hogy ren-

[1] A hurri nyelvről v. ö. Theologia II. (1935) 101.

delkezik azzal a tudományos aszkézissel, amely a nyelvi analizis módszere eredményes alkalmazásának előfeltétele. A megkezdett úton kár volna megállani. További, összefüggő vizsgálódási terület gyanánt kínálkoznak a nemrég felfedezett *rasz-samrai* ékiratok között talált hurri töredékek s a hurrival rokonnak hirdetett, annál jobban ismert *mitanni* nyelvnek egybevetése. Ezt az érdekes tudásterületet, tudtom szerint, hazánkban mindeddig senki sem kultiválta behatóbban. Első bevezetésül szolgálhatna *A. Gustavs*-nak tömör cikke a *Reallexikon der Vorgeschichte*-ben (*Mitanni* címszó alatt), továbbá a tell-el-amarnai levelek között talált terjedelmes mitanni szövegnek, *Tusratta*, Mitanni fejedelmének, *III. Amenofisz* fáraóhoz intézett levelének beható tanulmányozása. *Aistleitner József.*

*

Sematologische Studien: *1. E. Rosenblum: Die Exilstätte der zehn Stämme Israels. Budapest, 1934, 24 S.; 2. J. Sebestyén: Ephod und Terafim, das priesterliche Orakel in Israel. Budapest, 1934, 20 S. — 3. G. Deutsch: Das philosopische System des Predigers. Budapest, 1934, 40 S. — 4. F. Náthán: Die Gestalt Agrippa des I. im Spiegel der christlichen und jüdischen Geschichte. Budapest, 1934, 48 S. — 5. L. Némethy: Hurritische Einwirkungen in der Sprache der Urkunden aus Nuzi. Pécs, 1934, 29 S. — Sämtliche Studien sind Doktoratsarbeiten, eingereicht an der philos. Fakultät der Universität Budapest, 1934—35.*

1. Die an erster Stelle erwähnte fleissige Studie nimmt besondere Rücksicht auf die bezüglichen talmudischen Stellen und kommt zu dem Resultat, dass die neue Heimat der israelitischen Stämme nw. von Diarbekir, nö. von Bagdad, sö. vom Urmia-See und in der Gegend zwischen Harmadan und Nehavend zu suchen ist.

2. Der Verfasser der Dissertation über Ephod und Terafim sieht im Ephod ein Requisitum der priesterlichen Weissagung: einen Sack, den die Priester an der Brust trugen, in Terafim hingegen — der Meinung G. Hofmanns folgend — eine Gesichtsmaske, die gegen schädlichen Einfluss der Gottheit schützte. Der Ephod Gideons ist jedoch nach seiner Meinung ein Gottesbild.

3. Die sorgfältige Arbeit über das philosophische System des Predigers konstatiert, dass die Wurzeln des Gedankenganges dieses Buches im AT zu suchen sind; die hellenische philosophische Weltanschauung hat auf den Verfasser des Buches sichtlichen Einfluss geübt, ohne dass ein konkretes philosophisches System zu Grunde gelegt worden wäre.

4. Die Studie über Agrippa I. will keine neuen Daten zur Geschichte dieses Herrschers beisteuern, sondern will ein gerechtes Gesamturteil über seine Persönlichkeit fällen. Dieses Urteil fällt für Agrippa I. ziemlich günstig aus.

5. Die beachtenswerte Studie Némethys über die hurritischen Einwirkungen in der Sprache der Urkunden aus Nuzi folgert aus den sprachlichen Inkorrektheiten der Nuzi-Urkunden auf manche Eigenheiten der dort bodenständigen subaräischen Sprache: das Vorhandensein der Deklinationsendungen, der Pluralendung in der Konjugation, das Fehlen der Personalendungen beim verbum finitum.

J. Aistleitner.

A Magyar Irodalmi Ritkaságok újabb kötetei. (27. sz. Madách Imre levelezéséből. Kiadta Komlós Aladár. 28. sz. Horvát István magyar irodalomtörténete. Kiadta Pap Károly. 29. sz. Magyar reneszánsz-írók. Kiadta Kardos Tibor. 30. sz. Greguss Ágost: Írói arcképek. Kiadta Mellinger Kamilla.)

A Vajthó László szerkesztésében már harminc kiadványt megért M. I. R. sorozata ismét négy olyan kötetet hozott, mely bizonyítéka e vállalkozás életrevalóságának. A négy új kötetből kettő nehezen hozzáférhető kéziratos anyagot ad át a nagyobb nyilvánosságnak. Az elsőben Komlós Aladár kiadásában Madách Imre levelezésének azokat a darabjait találjuk, melyek a Magyar Nemzeti Múzeumban vannak. Legérdekesebbek közöttük természetesen Madách saját levelei, ezek közül is a Szontágh Pálhoz írottak, melyek Madách szelleme szerkezetéhez a legtöbb ismeretanyagot tartalmazzák. A másik ugyancsak kéziratos anyagot közlő kötetben Horvát Istvánnak a pesti egyetemen az 1830-as években tartott irodalomtörténeti előadásai vannak. A magyar irodalmi tudat és multszemlélet XIX. sz. eleji képének megismeréséhez számos fogódzót szolgáltatnak ezek az előadások. A nyelvi és művelődéstörténeti fogalmazású irodalomszemléletnek szépirodalmi fogalmazásúvá való alakulása figyelhető meg bennük. Pap Károly részletes bevezető értekezésben méltatja az előadások történeti jelentőségét.

Mellinger Kamilla kiadványa Greguss Ágostnak a Pesti Napló 1853—54. évfolyamában megjelent írói arcképeit tartalmazza. Az arcképek bizonyságai a napilap népszerűsítő szándékainak. Greguss a nagyobb közönség igényeit tartja szeme előtt ezekben az arcképekben s az ismertetett írókat közösséget nevelő és szolgálattevő mivoltukban állítja az olvasók elé. Császár Elemérnek a kötethez írt bevezetése is Greguss nemzetnevelő jelentőségét domborítja ki.

Kardos Tibor kiadványa egyike az egész sorozat legértékesebb darabjainak. E kötet a magyar humanizmus első antológiája. A harmincnál több, ügyesen megválasztott irodalmi szemelvény Vitéz Jánostól egészen Zrínyi Miklósig mutatja meg a magyar reneszánsz írásbeliség folyamatát. Kardos bevezető tanulmánya (A virtuális Magyarország) két összetett szellemiségű századunkat áttekintve, jellemző és határozott vonásokkal rajzolja meg ennek a majdnem elfeledett irodalmi rétegnek szellemtörténeti jelentőségét.

A Madách-levelezés kiadása a budapesti izr. reálgimnázium önképzőköre, Horvát István irodalomtörténetéé a debreceni ref. gimnázium és a Dóczy-leánynevelőintézet, a magyar reneszánsz-íróké a budapesti Berzsenyi Dániel áll. reálgimnázium ifjúságának, Greguss arcképeié pedig Mellinger Kamilla tanár áldozatkészsége révén jött létre.

K. D.

*

Vier neuerschienene Bände in der von L. Vajthó geleiteten Sammlung „Magyar Irodalmi Ritkaságok". Bd. 27. enthält Briefe von und an Imre Madách; Bd. 28. bringt die literarhistorischen Vorlesungen von I. Horvát, Professor an der Pester Universität um 1830; Bd. 29. ist eine Auswahl ung. Humanistenwerke; Bd. 30. veröffentlicht literarische Portraits von dem Aesthetiker A. Greguss.

Három bibliografia a hazai németségről.

Litschauer, G. Franz, Bibliographie zur Geschichte, Landes- und Volkskunde des Burgenlandes 1800—1929 (Archiv für Bibliographie, Beiheft 8, Lfg. 1). Linz a. Donau, 1933 : IX. + 154.8°. — *Réz, Heinrich,* Bibliographie der deutschen Volkskunde in den Karpathenländern, (Beiträge zur sudetendeutschen Volkskunde XVIII. Band, 2. Heft). Reichenberg, 1934. XI + 155.8°. *Réz, Heinrich,* Bibliographie zur Volkskunde der Donauschwaben. Anhang: Bibliographie der deutschen

* A 317. lapon Sematologische helyett *Semitologische* olvasandó.

Volkskunde im historischen Westungarn (derzeit Westungarn und Burgenland), (Schriftenreihe der Deutschungarischen Heimatblätter I). Budapest, 1935. 156. 8°.

Régóta nélkülözzük már ezeket a munkákat és ezért mind a két szerzőnek hálásak vagyunk, hogy a hazai germanisztikai irodalom összefoglalását a megvalósulás felé terelték. Dacára az elég nagyszámú előmunkálatoknak, a rendszeres, az egész hazai németségre kiterjeszkedő és az összes tudományos kérdéseket felölelő anyaggyüjtés még nem történt meg. Még messze vagyunk attól, hogy szintézisre gondoljunk. A hazai németség kutatásában az anyaggyüjtésnek csak igen kis hányadával vagyunk meg. A mi feladatunk, hogy ezt az anyaggyüjtést minél előbb elvégezzük, nehogy a külföld újra megelőzzön bennünket (l. pl. műemléktopográfia[1]).

A rendszeres és teljes anyaggyüjtés eléréséhez az első lépés az, hogy az eddig feldolgozott *teljes* anyagot áttekintsük. Schwartz Elemér már két évvel ezelőtt körvonalazta ezt a programmot.[2] E cél megvalósítását kívánja szolgálni az előttünk levő három munka.

Litschauer könyve újabb bizonyítéka annak, hogy nekünk nemcsak érdemes, de kötelességünk a magyarországi németséggel *is* foglalkozunk, mert a külföld nagyon is törődik vele. Már pedig éppen az ilyen irányú munkák beállítottságuknál és tudományos eredményeiknél fogva rendszerint sok kívánnivalót hagynak maguk után. Litschauer *Burgenland* könyvészetét ígéri, de tulajdonképen többet akar nyujtani: a történeti Nyugatmagyarországét! Az ő „Burgenland"-jába, beletartoznak Körmend, Eisenburg, Steinamanger, Oedenburg, Wieselburg, Ungarisch-Altenburg és Preßburg s olyan anyagot is feldolgoz, amelynek „Burgenland"-hoz semmi köze sincsen! Annak ellenére, hogy a munkából eddig csak két rész jelent meg,[3] már most megállapítható, hogy a szerző célját nem érte el teljesen. Pedig módszerét tekintve, többet ígér, mint Réz, aki mindkét kötetében *Edgar Hobinka*[4]-nak és *Adolf Hauffen-Gustav Jungbauer*[5]-nak a Beiträge zur sudetendeutschen Volkskunde" c. sorozatban megjelent munkáinak nem valami következetes módszerét követi. Az elsőben azért, hogy az említett két kötettel együtt a csehországi németség teljes bibliografiáját nyujtsa, a másodikban bizonyára azért, hogy a saját kötetei is egységesek legyenek. Így történt meg az, hogy egy fejezetbe kerültek „Mundart und Namen" (utóbbi helyesen *Namenkunde!)* vagy pedig „Volks-,

[1] Frey, Dagobert, Das Burgenland. Seine Bauten und Kunstschätze, Hrsg. vom Kunsthist. Institut des Bundesdenkmalamtes. Wien, 1929. — Csatkai, André-Frey, Dagobert, Die Denkmale des politischen Bezirkes Eisenstadt und der freien Städte Eisenstadt und Rust (Österreichische Kunsttopographie Bd. XXIV). Wien, 1932. — Roth-Müller-Reitzenstein, Deutsche Kunst in Siebenbürgen. Berlin, 1934.

[2] Utasítások a hazai német néprajzi bibliografiához. Budapest, 1933.

[3] *Allgemeines* (I. Bibliographie, II. Zeitungen, Zeitschriften u. Periodica, III. Gesamtdarstellungen, allg. Lit. über das Burgenland) és *Geschichte* (A) Hilfswissenschaften: IV. Hist. Geographie u. Kartographie, V. Siedlungsgeschichte, VI. Ortsnamenkunde, VII. Archive, Bibliotheken, Museen, VIII. Heraldik, IX. Numismatik, X. Genealogie, XI. Biographie).

[4] Bibliographie der deutschen Volkskunde in Mähren und Schlesien. Reichenberg, 1928.

[5] Bibliographie der deutschen Volkskunde in Böhmen. Reichenberg, 1931.

Stammesart und Familienkunde" (utóbbi helyesen *Familiengeschichte!)* és hogy a „Familienkunde" fejezetben találunk olyan munkákat, amelyeknek a „Namen" rovatban kellene lenniök (1. kötet 869, 870; 2. kötet: 949, 956, 958.). Igaz, végső esetben a kitűnő személynév-, helynév- és tárgymutató eligazítja az embert, ez azonban nem ment fel a bibliografiának egységes terminologia szerinti következetes felépítése alól.

E módszertani hibák (amelyekért nem is annyira Réz, mint említett elődei felelősek) ellenére Réz munkája jobban sikerült, mint Litschaueré. Az ember úgy érzi, hogy L. munkája kapkodva készült, talán éppen azért, mert túlnagy tudományos terület irodalmát akarja a szerző feldolgozni. Tudjuk, hogy műve az első ilynemű kísérlet,[6] ez a tény azonban nem jelenti azt is, hogy felületes munkát végezhet. A leközölt anyag osztrák, ill. német része elég teljes, a magyar részben mutatkozó hiányokat és hibákat azonban csak kevéssé menti az, hogy a szerző nehezen férhetett az anyaghoz. A következőkben csak néhány példát akarok kiragadni.

Hiányzik pl. *Hellebrant Árpád* könyvészete (az EPhK évfolyamaiban 1918-ig), a *Magyar Könyvszemle. Sándor István: „Magyar Könyvesház"*-a nem Budapesten, hanem Győrött jelent meg 1803-ban, stb. Sokkal nagyobbak a hiányok a napi sajtó könyvészetében. A számba jövő (tekintetbevéve tehát az ujságok címváltoztatásait is) kb. 5 körmendi ujságból 1-et, a kb. 6 kőszegiből 1-et, a kb. 4 vasváriból 1-et, a kb. 35 szombathelyiből 8-at, a kb. 60 soproniból 25-öt, a kb. 13 magyaróváriból 3-at, a kb. 50 pozsonyiból 10-et sorol csak fel. Az ezekben az ujságokban felhalmozott rengeteg anyagot nem szabad figyelmen kívül hagynunk.[7] E sorok írója éppen L. által nem említett lapokban talált értékes anyagot. Sőt a szerző abban, amit közöl, szintén nem pontos. Egyes ujságoknál, tekintet nélkül arra, hogy megszűntek-e vagy sem, csak annyit találunk: „Tageszeitung"; pl. a *Soproni Hirlap*-nál. (Az egyik Soproni Hirlap (1895—1897) azelőtt *Sopron* volt, utóbb *Sopron, Nemzetőr* lett és mint *Sopron* szűnt meg 1914-ben. A másik Soproni Hirlap az előbbitől függetlenül 1914-ben indult meg), stb. A Nyugatmagyarországra nézve fontos osztrák ujságokból hiányzik pl. az *Ostdeutsche Post* (Bécs).

Nem történik említés a sopronmegyei és a soproni levéltárról sem *(Századok* 1883., VIII. füzet, a kismartoni levéltárról is!; *Föglein Antal,* Sopron vm. levéltára az 1921. évi kényszerüldözés után, Levélt. Közl. V, 1927, 274—282. ll.; *Házi Jenő,* Sopron szab. kir. város levéltára, Levélt. Közl. I, 1922), hiányzik a *Turul* (A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság Közlönye, Bp., 1886—) stb.

Feltűnően gazdag azonban a biográfiai rész (megjelent a K-betűig), amellyel a megjelent füzet le is zárul. Vak Bottyán, Kis János, Berzsenyi Dániel is szerepel benne (?), sőt a szerző felvette a félig olasz, félig magyar származású, ma is élő osztrák szobrászt, Ambrosit (882—889. sz.) is.

Szóvá kell tennünk a munka sok sajtóhibáját is. Eltekintve a rengeteg ékezet-, elválasztási hibától, ilyenek fordulnak elő benne: *Magayr* = Magyar (1741), *Njabb kori innerelek tára* = Neues Konversationslexikon (2397.) stb.

[6] T. i. az E. Hoffmann-Krayer-P. Geiger szerkesztésében megjelenő *„Volkskundliche Bibliographie für das Jahr 1917 ff.* Berlin und Leipzig. 1919 ff." c. sorozatnak a magyarországi németség szempontjából nincs jelentősége.

[7] L. Schwartz Elemér előbb említett füzetét.

Nem akartuk a szerző úttörő munkásságának érdemét vitatni, de rá kellett mutatnunk, hogy egy kis igyekezettel nagyon sokat érhetett volna el a szerző.

Kisebb igényekkel indul és így sokkal több eredményt ér el Réz Henrik két kötetével, aki Erdély kivételével az egész Nagymagyarország telepített németségének néprajzi könyvészetét gyüjtötte össze. A nem telepített nyugatmagyarországi németség néprajzi könyvészete külön, függelékként van a második kötethez csatolva. Ez ismertetés keretén belül — Litschauer művére való tekintettel — elsősorban ez a függelék érdekel bennünket, amely Litschauer könyvészetének kiegészítése.

A szerző, úgy látszik, még nem ismerte Litschauer bibliografiáját. Viszont meg kell állapítanunk, hogy új anyagot is hoz. Hiányok természetesen vannak benne. Hiányzik pl. *Koller Gusztáv:* A soproni céhek életéből (a XVI. és XVII. században). Budapest, 1915; *Thirring Gusztáv:* Sopron népességének fejlődése és összetétele; Különlenyomat a Statisztikai Szemléből, 1931., stb. Réz azonban nagy lelkiismeretességgel állította össze az anyagot, nemcsak itt, hanem az egész két kötetben, és ezért elismeréssel adózhatunk neki.

Az első kötet (Magyar Felföld és Galicia) anyagát az egyes fejezeteken belül nyelvjárás-szigetek szerint csoportosította és így áttekinthetőbb rendszerezést nyujtott. A második kötetben is jól oldotta meg feladatát. A magunk részéről csak egy megjegyzést szeretnénk hozzáfűzni. Nem találjuk szerencsésnek a „*Donauschwaben*" szót a címben, habár nem Réz az első, aki ezt az elnevezést használja. Igaza van Réznek abban, hogy a hazai németséget általában sváboknak hívják (l. a bevezetést), de éppen tudományos munkák révén nem lenne szabad ezt az elnevezést terjeszteni, mert a laikust könnyen félrevezetheti („erdélyi szász"), aki könnyen hajlandó lesz arra, hogy az egész hazai németséget így nevezze. Ez ellen pedig nem egy nyugatmagyarországi német tiltakoznék! Különben is az elnevezés nem födi teljesen a valóságot. Réz maga írja: „Die Stammeszugehörigkeit der Donauschwaben ist sehr verschieden... Die meisten gehören dem fränkischen Stamme an, dann dem mittelbayerischen und *nur wenige Ortschaften dem schwäbischen*".[8] Nem volna-e megfelelőbb a „*Deutschungarn*" elnevezés? Így egyrészt nem kellene divatos áramlatoknak feláldoznunk egy 1641 óta meglévő[9] és tartalmában régóta kialakult fogalmat, másrészt nem kellene politikai határok szerint az egyes területeket szétválasztani[10] és Nagy-Nyugatmagyarországot is beleföglalhatnók abba a könyvészetbe,[11] amelynek „*Bibliographie zur Volkskunde der Deutschungarn*" lehetne a címe.

Összegezve most már a három kötet anyagát, megállapíthatjuk, hogy még sok részletkutatás vár elvégzésre.[12] Aránylag leggazdagabb

[8] L. a második kötet bevezetését, 9. l.

[9] V. ö. Pukánszky, Béla v., „Deutschungar". DUHB. III, 51—91.

[10] T. i. a szerző ezt írja bevezetésében: „Da ich die Deutschen im historischen Westungarn (derzeit Westungarn und Burgenland) weder zu den Deutschen im nördlichen Karpathenraum, noch zu den Donauschwaben einreihen konnte, gebe ich ihre volskundliche Bibliographie als 'Anhang' dieses Bandes", 3. l.

[11] L. a bevezetést (124. l.): „Dieses Gebiet konnten wir in die zwei Bände unser Bibliographie nicht einreihen, da sie weder zu den Karpathendeutschen, noch zu den Donauschwaben gerechnet werden können."

[12] L. legújabban Petz, Gideon, Zu den Aufgaben der ungarlän-

a településtörténeti irodalom, viszont a sajátosan néprajzi kutatás még eléggé hátramaradott. Egészen új területek várnak feltárásra, pl. a személynév-, családnévfejtés. Ezen a téren eddig úgyszólván semmi sem történt,[13] noha Németországban nagy irodalma van már. Itt említjük meg, hogy nálunk Schwartz Elemér indított mozgalmat a napisajtóban felhalmozott néprajzi anyag feltárására, amely sok érdekes részlettel fogja gyarapítani a hazai németség irodalmát. *Mollay Károly.*

•

Drei Bibliographien des Deutschungartums.

Wir freuen uns, dass die Bibliographie des Deutschungartums zustande gekommen ist: die Wichtigkeit derselben kann niemand bezweifeln. Litschauers Arbeit (die 1. Lfg. enthält: Allgemeines u. Geschichte A., Hilfswissenschaften) ist aus methodologischem Standpunkte vollkommener als die zwei Bände von Réz. Bei L. fehlt es aber an entsprechender wissenschaftlicher Gründlichkeit, was bei R. nicht der Fall ist. Wir wollen die Verdienste von L.-s bahnbrechender Tätigkeit nicht vermindern, doch müssen wir feststellen, dass die Leistung von Réz gelungener ist. Bei R. beklagen wir nur den Gebrauch des Begriffes „Donauschwaben" im Titel, umsomehr, da dadurch ein seit 1641 geprägter, inhaltlich klar bestimmter Begriff („Deutschungarn") zurückgedrängt wird.

Diese zwei Bibliographien werden als wichtige Grundlagen einer systematischen Erforschung des Deutschungartums dienen. Elmar v. Schwartz hat eine Bewegung eingeleitet, die das volkskundliche Zeitungsmaterial erschliessen soll. Karl Mollay.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Πλάτωνος Συμπόσιον. Κείμενον, μετάφρασις καὶ ἑρμηνεία ὑπὸ *Ι. Συκουτρῆ.* ('Ακαδημία 'Αθηνῶν. 'Ελληνικὴ Βιβλιοθήκη. 'Αρ. 1.) 'Αθῆναι, 'Εκδόται: 'Ιωάννης Δ. Κόλλαρος & Σια Βιβλιοπωλεῖον τῆς „'Εστίας", 1934. 8°. 254* + 240 l.

Amidőn a görög nemzet 1933-ban Adamándiosz Koraisz halálának 100-ik évfordulóját ünnepelte, az athéni Tudományos Akadémia elhatározta, hogy 'Ελληνικὴ Βιβλιοθήκη címen új kiadvány-sorozatot indít, amelyben közzéteszi az antik görög írók kritikai kiadásait részletes bevezetés, magyarázó jegyzetek és újgörög fordítás kíséretében (v. ö. 'Εσωτερικὸς κανονισμὸς τῶν ἐκδόσεων τῆς 'Ελληνικῆς Βιβλιοθήκης. 'Ακαδημία 'Αθηνῶν, ἐν 'Αθήναις 1933.). Koraisz emlékét, aki nemzete felszabadulását szellemi téren az antik görög mult nagy irodalmi alkotásainak terjesztése által igyekezett megalapozni, nem is lehetett volna méltóbban megörökíteni, mint azzal, hogy az ő egykori 'Ελληνικὴ Βιβλιοθήκη-je mintájára egy új „Görög Könyvtár"-at alapítottak, amely a mai görögség számára a modern követelményeknek megfelelő alakban hozzáférhetővé teszi a nemzeti szellem kétezer éves örök értékű termékeit.

dischen Deutschtumsforschung. UJb. Bd. XIV., Heft 1—2. 1934. 46—62. SS.

[13] L. újabban Veszelka László, Sopron régi németsége és a német nyelv feltűnése a városi kancelláriában. Sopron, 1934. 64 l. (Néhány családnévfejtés is!)

E kiadvány-sorozat első köteteként Platon Symposion-ja jelent meg, amelyet a filologiai körökben jól ismert fiatal hellénista, az athéni egyetem magántanára, Ioánnisz Szikutrisz tett közzé, aki Platon beható tanulmányozásáról már egy korábbi szép előadásával is tanubizonyságot tett (v. ö. Πλατωνικὸς εὐαγγελισμός, Ἀθῆναι 1932.).

A kiadást az előszón kívül terjedelmes „Bevezetés" előzi meg (15*—254* l.), amelyben Sz. behatóan tárgyalja mindazokat a problémákat, melyek ismerete a Symposion tanulmányozásához szükséges. Sorra kerülnek a platoni mű kronológiájának kérdései, az antik συμπόσιον-ok története, a παιδικὸς ἔρως problémája, ezekhez csatlakozik a szereplő személyek jellemzése, az egyes platoni gondolatok (τόκος ἐν τῷ καλῷ, τόκος ἐν τῇ ψυχῇ, οἱ ἀναβαθμοὶ τῆς ἐρωτικῆς μυσταγωγίας, stb.) beható analizise és végül a platonikus ἔρως és a keresztény ἀγάπη fogalmának összevetése. Befejezésül még a Symposion kézirati hagyományáról, kiadásairól, fordításairól és a rávonatkozó irodalomról kapunk alapos tájékoztatást.

A görög kiadó e bevezető tanulmányát különösen értékessé teszi modern filozófiai nézőpontja. Az antik élet minden mozzanatának jellemzésénél és az antik gondolkodás minden elemének megítélésénél ott lebeg tekintete előtt az a hatalmas út, amelyet az emberiség Platon óta és részben Platon nyomán megtett. Ez az állandó összehasonlítás és összevetés, a kereszténység tanaira, közép- és újkori gondolkodókra, a modern lélektan eredményeire és a legmodernebb költők egyes helyeire való hivatkozások nagy mértékben hozzájárulnak ahhoz, hogy a speciálisan görög és tőleg platoni vonások éles körvonalakban bontakozzanak ki az olvasó szeme előtt. Különös érdekességet ad Sz. sokszor nagyon találó és eredeti észrevételeinek, melyeket részben a jegyzetekben találunk elszórva, az a körülmény, hogy nemcsak a nyugateurópai művelődés, hanem — mint igazi görög — a bizánci művelődés körét is tekintetbe veszi, amidőn analógiák vagy ellentétek kidomborítására van szükség. Nem oszthatjuk ugyan felfogását mindenben — így pl. az antik παιδικὸς ἔρως-ra vonatkozó fejtegetéseit nem tudjuk teljesen magunkévá tenni —, de kétségtelen, hogy Sz. még a Platon-kutatók hosszú sora után is tud újat mondani. Az antik ἔρως és keresztény ἀγάπη összevetésére vonatkozó fejezet egyike a legszebbeknek és legigazabbaknak, amit e téren írtak.

A bevezető tanulmányt követi maga a szöveg és annak újgörög fordítása. Az előbbi távolról sem egyszerű lenyomata a korábbi kiadásokban találhatónak. Bár maga a görög kiadó a kéziratokat nem kollacionálta és azok olvasásait a Burnet-, Schöne- és Robin-féle legújabb kiadásokból veszi át, a kézirati anyag felhasználásában mégis önálló kritikával jár el. A szöveg megállapításában egészében konzervatív, néha újabb kiadók javításaival szemben a kézirati variánsoknak ad elsőséget. Viszont azonban egyes indokolt esetekben maga is érzi a javítás szükségességét. Saját konjekturáit jórészt a κριτικὸν ὑπόμνημα (= apparatus criticus)-ban említi s csak egy-két esetben viszi bele a szövegbe. Ezek közül meg kell említenünk egyik, nézetünk szerint nagyon ügyes javítását: 184 c elején a Burnet- és Robin-féle kiadásokban a Bodleianus későbbi javítása és Stobaios alapján egyaránt . . . καὶ ἄλλη μία μ ό ν η δουλεία . . . olvasható, míg Sz. a Bodleianus eredeti μία μ ῶ ν variánsából egy bizánci ΑΝΩΙ (= ἀνθρώπῳ) alakra következtet és a szöveget így javitja: . . . καὶ ἄλλη μία ἀ ν θ ρ ώ π ῳ δουλεία . . .

Ami az újgörög fordítást illeti, az az eredetinek pontos filológiai tolmácsolása. A fordító az akadémiai szabályzatnak megfelelően a καθαρεύουσα-t használja, de bizonyos enyhítésekkel. Mint maga is kifejti

(11*. l), eljött az ideje annak, hogy ez a nyelv felszabaduljon az antik szintaktikai szabályok gyámkodása alól, amennyiben ezek szellemével ellenkeznek. Éppen ezért Sz. az élő népies nyelv gazdag kifejező készségét is értékesíti, ami lehetővé teszi számára, hogy a platoni mű egyes szereplő személyeinek egymástól az eredetiben is eltérő beszédmódját az újgörög megfelelő árnyalataival érzékeltesse. Ilyen népies elemekkel vegyített nyelven van írva a bevezetés is, bár némi következetlenség az alakok használatában itt-ott érezhető (így pl. a rendesen használt ἐπροτιμοῦσα, ἀποκτοῦσεν stb. alakok mellett előfordul 13*. l. 20. s.: συνίστων, 15*. l. 13. s.: ἐπρωτοστάτει, 57*. l. 10. s.: ἐξετίμων, 88*. l. 1. jegyzet 5. s.: παρετήρει).

A Symposion e legújabb kiadása nemcsak arra van hivatva, hogy Koraisz munkáját folytatva a mai görögség számára az antik szellemi örökség egyik legnagyszerűbb alkotását közvetítse és hozzáférhetővé tegye, hanem nemzetközi viszonylatban is számottevő munka, amelyet éppen azért a hazai Platon-tanulmányozóknak is a legmelegebben figyelmébe ajánlunk.[1]

Moravcsik Gyula.

*

Zur Veranlassung der 100-sten Jahreswende des Todes von Adamandios Korais wurde durch die Akademie von Athen eine neue Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη *gegründet. Der erste Band ist nicht nur dazu berufen, eine der hervorragendsten Schöpfungen der Antike dem Griechentum der Neuzeit den modernen Ansprüchen gemäss darzubieten, sondern er stellt auch in internationaler Hinsicht einen grossen Wert dar. Die tiefschürfende Einleitung so wie die mit Anmerkungen und neugriechischer Übersetzung versehene kritische Ausgabe von Sykutris sei den Platon-Forschern wärmstens empfohlen.*

(Budapest.) Gy. Moravcsik.

Melina Pinto Colombo: *Il mimo di Sofrone e di Senarco.* Studio dei frammenti e nuove indagini sui rapporti con la commedia diEpicarmo e sulle origini del mimo greco. Firenze, R. Bemporad et Fo editori, 1934—XII., 8°, 163 l. Prezzo L. 22.

Mivel Reich nagy munkájában (Der Mimus, Berlin, Weidmann, 1903., I. 1—2.) aránylag mostohán bánt Sophronnal és Xenarchosszal, M. P. Colombo voltaképpen ezt a hiányt óhajtotta pótolni, midőn igyekezett a töredékek, utánzások és ókori bizonyságok alapján kellő megvilágításba helyezni Sophronnak és fiának mimusírói működését. E tanulmányában a Botzon- (Sophroneorum mimorum reliquias conquisivit disposuit explanavit Dr. Ludovicus Botzon, Danzig, 1867.) és Kaibel-kiadásából (Comicorum Graec. Fragm. I., Berlin, 1899.) ismert Sophron-töredékeken kívül figyelembe vette az újabb leleteket is, melyeket a régebbiekkel együtt Olivieri adott ki: I frammenti della com-

[1] Συκουτρῆς legújabb tanulmánya szerint ('Η Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1935), amely az új gyüjtemény programmjával kapcsolatban részletesen tájékoztat azokról a korábbi kísérletekről, melyek Görögországban Koraisz óta az antik görög írók rendszeres kiadására vonatkozólag történtek, az új „Görög Könyvtár"-nak már két újabb kötete van sajtó alatt. Ezek Aristoteles: Ποιητική és Plutarchos: Συμπόσιον τῶν ἑπτὰ σοφῶν.

media greca e del mimo nella Sicilia e nella Magna Grecia, Napoli, Loffredo, 1930.

Szellemesen von párhuzamot a komédia és a mimus között s ügyesen fejti ki, hogy mennyivel több a mimus, mint a komédia egy-egy kiragadott jelenete. Részletesen tárgyalja Sophron mimusait, rámutatva egyfelől az ezekben rejlő eredetiségre, másfelől pedig a sziciliai komédiától való függőségükre. Igen élvezetesen fejti ki keletkezési körülményeit Xenarchos ama politikai tárgyú mimusának, melyben a rhegiumiak gyávaságát — Dionysios kedvéért — pellengérre állította. Reich felfogásával szemben azt állítja, hogy a mimus nem a nép számára készült: az egyszerű ember semmi élvezetet sem talált volna abban, hogy a saját mindennapi életét viszik színre. A kis emberek életéből vett reálisztikus jelenetek viszont rendkívül érdekeseknek tüntek fel az arisztokratikus udvari társaság tagjai előtt, akik igen távol állottak a néptől.

Megállapítja, hogy Sophron a párbeszédre legalkalmasabb prózai nyelvet s nem az egyetlen késői (XV. sz.) scholiastától említett ritmikus prózát használta. A női- és férfi-mimusokra való felosztást elveti, mert mindkét nembeliek együtt is szerepelhettek, amint azt az újabb Sophron-lelet kétségtelenül bizonyítja.

Egyik legsikerültebb rész a 45. sk. lapokon olvasható, ahol Sophron követőiről beszélve, igen ügyesen von párhuzamot Herondas és Theokritos között. A mimusírás terén Herondasnak adja a pálmát Theokritosszal szemben, mert Herondas a Theokritosszal rokon tárgyakon túl is igen változatos körben mozog.

Nem osztjuk Colombónak azt a nézetét, hogy a mimusírók nyilt állásfoglalásának semmi nyomát sem találjuk meg ránk maradt alkotásaikban (89. l.). Hát minek tekintsük Herondas I. 27. sk. sorait, melyekben Egyiptomnak és Ptolemaios Philadelphosnak hódol, a VI. 64. sorát, hol a vámszedők túlkapásait bélyegzi meg, vagy Theokritos XIV. 58. sk. soraiban az ugyancsak Philadelphosnak szánt dícséretet? Nem helyeseljük azt sem, hogy Herondas VIII. mimiambusának magyarázatában átveszi az olasz tudósok régebbi, már túlhaladott álláspontját (Vogliano: Ricerche sopra l'ottavo mimiambo di Heroda, Milano, Cordani, 1906. — Ancora l' VIII. mimiambo di Heroda. Riv. di fil. V. 1927. 71. sk. — Terzaghi: Eroda, I mimiambi, Testo critico e commento, Torino, G. Chiantore, 1925., 163. sk.), mely szerint az álom előadója nő, Herondas azonban férfi volt. Így megdőlne Crusius, Herzog, Headlam, Knox és mások megcáfolhatatlan érvekkel alátámasztott magyarázata, hogy t. i. itt Herondas sajátmagáról beszél. Colombo említett felfogásával összhangban a VIII. mimiambus befejező sorait is elkülöníti és a VIII.-tól független prooemiumnak tartja.

Herondasszal és Theokritosszal kapcsolatban megemlíti ugyan, hogy a mindennapi beszélgetés nyelvét alkalmazták, de nem emeli ki eléggé ezzel kapcsolatban Theokritos és Herondas tudatos művészetét. Az ő nyelvük költői érdeme ugyanis éppen abban áll, hogy bár a mindennapi életben használt nyelv benyomását teszi, mégis műnyelv, melyet az ő korukban már sehol sem beszéltek. Mindkét mimusíró alapos tanulmányozás útján sajátította el a régi ión- és dór-nyelvet.

Theokritost syrakusainak mondja, pedig valószínűbb, hogy egy Syrakusai közelében levő falu szülöttje. (Wilamowitz, Hellenistische Dichtung in der Zeit des Kallimachos II. 137. l.).

Az Akropolis tövében talált Watzinger-féle terrakotta-lámpa középső alakját az athéni Nemzeti Múzeum egyik kis terrakotta-szobrocskája (5027. sz.) segítségével parazitának tartva, az egész jelenet ma-

gyarázatát megkönnyíti (151. sk.). Meggyőzően bizonyítja, hogy nemcsak Xenarchosnak a rhegiumiakat gúnyoló mimusát, hanem már Sophron alkotásait is előadták, de természetesen nem olyan nagy nyilvánosság előtt, mint a komédiát.

Midőn arról beszél, hogy Herondasra mily nagy hatással volt a korabeli komédia, utalnia kellene Krakert pompás kis értekezésére (Herodas in mimiambis quatenus comoediam Graecam respexisse videatur, Leipzig, 1902), melyben megtaláljuk mindazokat a helyeket, melyekben Herondas mimiambusai és a komédia között összefüggés mutatható ki.

Daphnis és a lány szerelmével nem a Theokritos-hagyomány XX. (55. lap), hanem XXVII. darabja foglalkozik (a XX.-ban egy pásztor a finnyás városi lány miatt panaszkodik). A XXVII.-ről pedig mint Theokritos alkotásáról még feltételesen sem beszélhetünk: a nyelvi-, metrikai- és stiláris-sajátságok az ő szerzőségét teljesen kizárják.

Az olasz szövegben sok a sajtóhiba (48. l. in fondo kétszer, 71. l. Aristotile, 77. l. stericoreo, 123. l. caratteritici, 150. l. Plubilio stb., idegen nevekben is, pl. 47. l. 5. j. Kerzog), a görög szöveg szedése igen gondatlan: egyszer az ékezet, máskor a hehezet hiányzik, ismét máskor erős hehezet helyett gyönge van, ζ helyett ξ fordul elő, stb. Végül a Theokritos származásáról szóló epigramma nem az Anth. Pal. IX. *343.* (21. l. 5. j.), hanem *434.*

(Győr). *Módi Mihály.*

•

M. P. C. — sentendo la lacuna della grande opera del Reich (Der Mimus I. 1—2., Berlin, 1903), che ha raggruppato in poche paginette insignificanti quanto riguarda Sofrone e Senarco — ha fatto un lavoro molto utile, quando dopo gli studi complessivi dei frammenti, imitazioni e testimonianze (finora non ancora troppo bene interpretate) ci ha presentato questo volume. La parte meglio riuscita — a mio parere — si trova nelle pagine 45 e segg., dove parlando degli imitatori di Sofrone confronta Eronda e Teocrito e constata che Eronda è certamente più mimografo di Teocrito. Mi rincresce che nella interpretazione dell'VIII mimiambo ancora sempre parla così come se fosse „il principale interlocutore nel mimo di sesso femminile"! Dall'altra parte debbo riconoscere che la spiegazione delle figurine della lampada di terracotta trovata alle falde dell' Acropoli di Atene — è molto ingegnosa. Pur troppo si trovano parecchi errori di stampa non soltanto nel testo greco, ma anche nel testo italiano. Michele Módi.

Max Pohlenz: *Antikes Führertum. Cicero de officiis und das Lebensideal des Panaitios.* (Neue Wege zur Antike II. Reihe. Heft 3.) Leipzig-Berlin. B. G. Teubner, 1934. 148 l. 7·60 Rm.

E sok vitára alkalmat szolgáltató könyv mindjárt bevezetésében megállapítja, hogy bár Cicero még az oly kedvelt akadémikusok tanításának magvát sem értette meg világosan (3. l. 2. jegyz.), mégis az ő érdeme, „daß die Römer von jetzt an in ihrer eigenen Sprache 'philosophieren' und auf den sie interessierenden Gebieten theoretische Probleme in der ihnen gemäßen Ausdrucksweise formulieren und durchdenken konnten". A kb. Kr. e. 44-ben elkészült De officiis mintája az öregebb Catonak fiához írt művén kívül különösen az ifjabb Scipio köréhez tartozó (Pohlenz szerint 180—99 közt élt) sztoikus Panaitiosnak περὶ τοῦ καθήκοντος c. műve, aki azonban csak az erkölcsi-szép (καλόν)s a hasznos (ὠφέλιμον) problémáját tárgyalta. Az iskolás pedan-

téria megkívánta akkor, hogy két καλόν és két ὠφέλιμον összeütközéséről, sőt arról is írjon, ha quod speciem haberet honesti, pugnaret cum eo, quod utile videretur (De off. III. 7.). Ezt a „mulasztást" Cicero a két első könyv végén s a harmadik könyvben pótolja, jórészt görög források alapján, melyeket bizonyos Athenodoros bocsájtott rendelkezésére (Ad Att. XVI. 11. 4.). Szerzőnk a három könyv bevezetéseinek rövid taglalása (8—11. l.) után a καθῆκον és a καλόν sztoikus alapértelmét vizsgálja meg (12—16. l.). Nemcsak a többi lénnyel közös tulajdonságainkat, hanem a többiek fölé emelő λόγος-t is κατὰ φύσιν bírjuk, mely az egyedül helyes ὁμολογουμένως ζῆν lehetővé tételével a κατόρθωμα és a ἁμάρτημα közt a megfelelő különbségtételre tanít. E két szélsőség összekötő kapcsa a természetünkből folyó, észokokkal igazolható, relatív értékű καθῆκον, melyet Cicero már De fin. III. 20. helyesen officium-nak fordít, míg a görög esztétikai és etikai érzés egységéből fakadó καλόν-nak honestum-mal való visszaadása már kevésbbé szerencsés. A következőkben aztán szerzőnk Cicero nem mindig világos szavaiból s a fogyatékos sztoikus hagyományból igyekszik Panaitiost nagy tudással rekonstruálni. Az első könyv taglalását (17—90 l.) a λογικὸν ζῷον négy alapösztönének vizsgálatával kezdi: 1. nemcsak a victus, hanem a cultus megszerzése is célunk; 2. igyekszünk igaz ismeretekre szert tenni (veri inquisitio); 3. érzékünk van a dolgok belső struktúrája iránt (quid sit ordo, quid deceat, etc.); 4. hatalomra törekszünk (adpetitio quaedam principatus). E négy szorosan összefüggő alapösztön a καλόν—honestum-ban egyesül, mely aztán ismét négy irányban fejleszt ki megfelelő καθῆκον-okat. Ezek elseje a cognitio veri, mellyel a πρακτικὸς βίος pártján álló Panaitios röviden végzett, hangsúlyozva, hogy ennek a cselekvést megakadályoznia nem szabad. Majd a társadalmi élet két fontos kötelessége, a iustitia és a beneficentia (liberalitas) kerül tárgyalásra. A iustitia a régi sztoikus meghatározással (St. V. Fr. III. 262. s kk.) szemben Panaitiosnál kettős funkciót nyer: egyrészt tilos másnak kárt okozni, másrészt, hogy az ember communibus pro communibus utatur, privatis ut suis. A magántulajdon s a köztulajdon védelme egyaránt καθῆκον, bár Arist. Polit. 2. 5. a magántulajdon erkölcsi értékét kétségbevonja. Ne csak a saját szemszögünkből nézzük a dolgokat (φιλαυτία), „ami bárkire tartozik, az rám is tartozik" (humani nil a me alienum), s ezért az egoizmus az államügyektől való szándékos visszavonulásban is megnyilvánulhat. (Ellentétben ezzel Plat. Theait. 173 d—177 b.) Úgy látszik, Cicero itt erősen átalakította Panaitiost, mert előadása nem ment a zavarosságtól. Inkább Panaitiosra támaszkodik a háború jogosságának megállapításánál s az igazságtalanságot megtorló vagy békét helyreállító háború mellett vitatja a helyes irányú (platoni) θυμός háborújának jogosságát is, cum bello quaeritur gloria, ha ennek célja, hogy a primitív nép a nálánál magasabban álló nemzet atyai jóindulata alatt békességben élhessen. A beneficentia és liberalitás csak elvben volt a régi stoa előtt ismeretes, a gyakorlatban Panaitios Arist. Eth. Nik. 1107 b. 12. alapján s azon túlhaladva hirdeti, hogy ez a magasállású polgár szociális felelősségérzetéből fakadó erkölcsi tevékenykedés, de veszélyessé válik, ha a nagyravágyást szolgálja vagy súlyos adósságba dönt. Majd néhány gyakorlati kérdés s a Panaitios előtt oly fontos barátság megvitatása után a καλόν negyedik fejlődési irányának, a lelki fölénynek (μεγαλοψυχία, animi magnitudo) taglalása következik. Ez is a már említett θυμός-ból fakad s van teoretikus és praktikus tartalma. Az előbbi értelmében belátjuk, hogy a καλόν valóban igazi java az emberiségnek, az utóbbi szerint pedig meg kell tanulnunk a szenvedést méltósággal viselni. Ha a

külvilág erősebb mint mi, akkor a πλεονάζουσα ὁρμή uralkodik rajtunk s ettől csak a lelki fölény képes megvédeni. Saját mestereivel szemben állapítja meg Panaitios, hogy a tökéletes ἀναλγησια és ἀπάθεια megvalósítása képtelenség, de tiltakozik az epikurosi λάθε βιώσας ellen is, mert aki minden ok nélkül távol él az államügyektől, az éppoly érzéketlen a közérdekkel szemben, mint a kényúr. Itt persze nem a sztoikus bölcs, hanem Scipio Aemilianus barátja beszél s Cicero boldogan követi gondolatmenetét. Nem a visszavonult tudós csöndes szobájában, hanem a csatazajban teremt igazi ἀταραξία-t a lelki fölény. Gellius (N. A. XIII. 28.) megőrizte itt a panaitiosi eredeti egy részét, melyet Pohlenz görögre fordít (50. l. 1. jegyz.), hogy Panaitios stílusáról valamelyes képet adjon. Így alakul ki Panaitios állítólagos életeszménye, a fölényes-lelkű s a közösséget önzetlenül szolgáló vezér alakja. Ennek belső megalapozásához a speciális hellén erény, a σωφροσύνη a legszükségesebb, mely a πρέπον-on (Cicerónál: decorum), a mérték, rend, szépség iránt való speciális ösztönön alapszik, tehát — az orthodox stoával ismét ellentétben — Panaitios szerint nem egyéb, mint a lélek erkölcsi-szépben való kifejlődésének előfeltétele s az emberi természetben gyökerező ősi harmónia-ösztön erkölcsi beteljesedése. Ezen az alapon jő létre a személyiség, a persona, mely a színpadon is, Panaitiosnál is, erkölcsi egységet jelent s a πρέπον-on nyugvó belső összhangja szóban, tettben egyaránt érvényesül. A második könyv tárgya, az ὠφέλιμον-utile is — éppúgy, mint a καλόν — természetes ösztönből származik (90—126. l.). A legtöbb hasznot az ember az embertől nyeri, tehát a praestans vir legfőbb feladata: hominum studia ad utilitates nostras allicere atque excitare. Ehhez mindenkép szükséges a δόξα (St. V. Fr. III. 117. Cicerónál: summa et perfecta gloria), a tekintély, melynek megszerzésében a tárgyalt igazságosság és szociális érzék a legfőbb segítségünk, akár katonai szolgálattal, akár a szónoklás művészetével akarjuk azt megszerezni. A δόξα megtartásának legjobb eszköze az ἐλευθεριότης, melynek meghatározásánál Panaitios kiindulópontja ismét Aristoteles (Eth. Nik. IV. 1. s kk.) s ez kétféle módon nyilvánulhat meg: 1. genus beneficiorum quod ad singulos spectat, 2. beneficia quae ad universos quaeque ad rempublicam pertinent. Az utóbbival Cicero részletesebben foglalkozik, abból a sokratesi elvből indulva ki, hogy az államférfi kötelessége τὴν πόλιν εὐεργετεῖν (Xen. Mem. II. 26.), de nem a Gracchusok demagóg módján, kikkel szemben Panaitios a sikyoni Aratost állítja követendő például. Ám a római agrártörvényt a dór ἀναδασμὸς γῆς-szel szembeállítani csak tendenciózusan lehet. Itt ismét az ifjabb Scipio barátja beszél Panaitiosból, bár a Scipio-kör egyik tagja, Laelius is próbálkozott a Gracchusok-jelölte irányban (Plut. Gracch. 8., 5.). A Scipio-kör felfogása e tekintetben az volt, hogy az évszázadok óta részint eladományozott (adsignatus), részint a visszavásárlási jog fönntartásával eladott, magánosok kezén levő ager publicust nem lehet már kisajátítani, noha nem annyira a ius, mint inkább az aequitas tiltja ezt. A továbbiak folyamán aztán Pohlenz oly államférfi-ideált tulajdonít Panaitosnak, amilyenre az nem gondolhatott, német megjelölése („Führer") anakronisztikus, arról nem is szólva, hogy Cicero majdnem mindig a vezetőkről és nem a vezetőről szól (pl. De off. II. 74., 77., 78. etc.). Még kevésbbé találó kifejezés a „Führertum", mely a könyv szokatlanul hosszú címébe is bizonyára utólag került csak bele. Legroszszabbul azonban Panaitios életeszményének rajzolása sikerült (127—146. l.). melyből ez a „józan" dór bölcselő, kinek ősei a szerző szerint tisztek és sportférfiak voltak (!), az európai gondolkodás egyik úttörőjeként kerül ki. Pedig Panaitios csak a Scipio-kör igényeihez egyszerűsí-

tette Zenon bölcseletét, éppúgy, mint Epikuros is csak νήφων λογισμός-t csinált a demokritosi filozófiából. Egyébként is sok rokonvonás van az istenekről, a túlvilágról, a halhatatlanságról szóló — elég szimpla — tanításukban, sőt a Panaitios-féle εὐθυμία is veszedelmesen hasonlít már az epikurosi ἡδονή-hez, mely korántsem érzéki gyönyör, mint Pohlenz hiszi (134. l.) és határát a λογισμός s a διάνοια határozza meg. (Diog. Laert. X. 139., 145.) Mindketten azzal akarták mestereik tanítását „megjavítani", amit más bölcselőktől, különösen Aristotelestől tanultak, s míg Epikuros legalább személyének varázsával tartós hatást tudott elérni, addig a majdnem nyomtalanul eltűnő Panaitosról legnagyobb híve, Cicero állapítja meg (De Fin. IV. 79.), hogy ritkán mondta a saját véleményét, semperque habuit in ore Platonem Aristotelem Xenocratem Theophrastum Dicaearchum, ut ipsius scripta declarant.

A de officiis harmadik könyvével Pohlenz — teljes joggal — nem foglalkozik. Amit az első kettőről mond, az nagyrészt maradandó értékű, bár hatását az említett kisiklások erősen zavarják.

(Nagykálló.) *Hári Ferenc.*

•

Das Werk hat seine Licht- und Schattenseiten. Durch das schwere und oft missverstandene de officiis führt uns der Verfasser mit sicherer Hand, er beherrscht die Quellen über die stoische Lehre gänzlich. Wir werden auch in den Gedankengang des Panaitios im allgemeinen gut eingeführt, doch der heutige (deutsche!) Führerbegriff ist der hellenistischen Zeit selbstverständlich fremd. Panaitios ist kein Bahnbrecher des europäischen Geistes, wie Pohlenz es glaubt. Seine ganze Philosophie, wie die epikureische, ist ein νήφων λογισμός, *die ihm zugeschriebene* εὐθυμία *ist der epikureischen* ἡδονή *sehr ähnlich. Diese* ἡδονή *ist aber keine sinnliche Lust, wie Pohlenz es meint, weil ihre Grenzen von* λογισμός *und* διάνοια *bestimmt sind (Diog. Laert. X. 139., 145.).*

F. Hári.

Index Apuleianus. *William Abbott Oldfather, Howard Vernon Canter, Ben Edwin Perry with the assistance of Kenneth Morgan Abbott* and other friends and former students. Published by the American Philological Association. Middletown, Connecticut 1934. 8° LII (+ 3) + 1—490 l.

Az American Philological Association 3. számú kiadványaként megjelent mű a tudományos cooperatiónak érdekes terméke: közös munkája az illinoisi egyetem classica-philologiai department-jének. A címlapon felsorolt szerzők az urbanai egyetem tanárai, az ő irányításuk mellett az egyetem graduált hallgatói végezték az anyag összegyüjtését, utólagos átnézését, sőt a rendezésben és a szerkesztésben is segítettek. — Az a körülmény, hogy ma Amerikában Apuleius felé fordult a figyelem (noha az ember szinte csodálkozik, hogy éppen a késői latinság egyik legreprezentatívebb írójához mindeddig nem volt a *van der Vliet*-féle kiadás kis szómutatóján kívül index), bizonyos tekintetben jellemző az amerikai érdeklődés mai irányára. Úgy látszik, mintha az élénken fellendülő középkori-latin kutatások mellett (gondoljunk a washingtoni egyetem sorozatos patrisztika-tanulmányaira, vagy a *Beeson* köré csoportosuló közép-latin iskolára) a szorosabb értelemben vett classica-philologiai érdeklődés háttérbe szorulna. Talán nem véletlen, hogy éppen a felé az író felé fordult most is az érdeklődés, aki a latin irodalom utolsó fellobbanása idején olyan kimeríthetetlen bőségben nyujtja a középkori latinság kialakulásában oly

fontos szerepet játszó késői latinság minden jellemző sajátosságát, a vulgarizmusok, archaizmusok, prózai és költői formák tarka vegyülékét.

Az indexben teljes szómutatót kapunk, mely magában foglalja a tulajdonneveket is. Külön fejezetet alkotnak az Apuleius műveiben előforduló görög szavak. A szöveg, amelynek alapján az index készült, a Teubnernél megjelent *R. Helm*, ill. *P. Thomas*-féle kritikai kiadás. Minthogy ebbe a kiadásba a fragmentumok nincsenek felvéve, a kötet elején bevezetésképen *B. E. Perry* közli a fragmentumok új, a *Hildebrand*éhoz képest bővebb kiadását (IX—XIII. l.). — Szerzők indexüket „kritikai"-nak nevezik, mert nemcsak magát a szöveget, hanem a szövegkritikai apparátus anyagát is feldolgozták, a megfelelő helyen a legnagyobb pontossággal jelezve minden szövegkritikai megjegyzést. Sőt, mivel a Teubner-féle kiadás megjelenése óta (utolsónak a Metamorphoses 2. kiadása 1913-ban jelent meg) jelentékeny szövegkritikai anyag gyült össze, az idevonatkozó anyagot összeállították (*Additamenta ad Apparatum criticum p. XV—LI*) és természetesen ezt is felhasználták. Ennek a fejezetnek magában véve is megvan a maga értéke az Apuleius-kutatók számára. Ami az index belső berendezését illeti, az anyag elrendezése tisztán formális jellegű. Szerzők bevallott célja az, hogy minden szót — tekintet nélkül annak jelentésbeli vagy syntacticai szerepére — viszonylag könnyen megtalálhatóvá tegyenek. Hogy egy indexnek egyéb célja ne lehetne, azt tudományos szempontból vitatható. Maguk a szerkesztők is következetlenek, mert egyes esetekben mégis különbséget tesznek pl. a névmásoknál a melléknévi és főnévi használat, a kötőszóknál az indicativusszal vagy conjunctivusszal való szerkesztés szempontjából. Ezen a kereten belül azonban teljes morphológiai pontosságra törekszenek, az egyes címszók különböző ragozott alakjait külön-külön csoportosítva az illinoisi egyetem kiadásában megjelent *Index to Seneca's Tragedies*-ben követett rendszer szerint.

Az index szerkesztői pontosságban és megbízhatóságban a maximumot igyekeztek megvalósítani; hogy ez milyen mértékig sikerült, azt a hosszabb használat mutatja meg. Természetes, hogy egy ilyen természetű műbe elkerülhetetlenül belecsúsznak hibák (ők maguk is felhívják több hiba-forrásra a figyelmet), de annyi bizonyos, hogy lelkiismeretes és hosszú munka eredménye, és a késői latinság kutatói bizonyára örömmel fogadják ezt a szép kiállítású, nagy hiányt pótoló segédkönyvet. *Fludorovits Jolán.*

•

Das vorliegende Werk ist das Resultat einer gemeinsamen Arbeit der classisch-philologischen Professoren und Studenten der Universität Illinois. Wir besitzen darin einen vollständigen Index verborum (eigentlich auch nominum) zu allen Werken von Apuleius. Die Verfasser haben es gut getan im Interesse der allgemeinen Zugänglichkeit in der Teubnerschen Ausgabe dem Index eine Standardedition zugrunde zu legen, wenn auch seitdem einige neuere Spezialausgaben erschienen sind (wie z. B. die Metamorphoses v. Giarratano). Im einleitenden Teil haben wir eine neue Ausgabe der Fragmente von B. E. Perry. Der wissenschaftliche Wert des Index ist dadurch erhöht, daß der textkritische Apparat — auch die Ergebnisse der neueren Literatur werden bis auf heute auf das gewissenhafteste zusammengestellt (Additamenta ad Apparatum criticum S. XV—LI) — in vollem Umfange berücksichtigt ist. Jolanthe Fludorovits.

Hans Rheinfelder: *Kultsprache und Profansprache in den romanischen Ländern.* Genève-Firenze, 1933, in 8°, XII + 481 l.

Ha már az egyes csoportnyelvek tanulmányozásra igen érdemes állandó kölcsönös hatás kapcsolatában állanak a köz- meg az irodalmi nyelvvel, természetes, hogy még sokkalta fontosabb a vallási gyakorlat különleges szó- és kifejezéskészletének a világi nyelvhez való viszonya; ez a különleges templomi nyelv ugyanis nemcsak kisebb csoportoknak a köznyelv alá rétegeződő külön nyelve, hanem egész népek, sőt — a katolikus egyház egyetemlegessége folytán — hosszú időn át nemzetcsoportok minden egyes fiának tulajdona, mely bizonyos szempontból a mindennapi élet nyelve fölé helyezkedik. Bár így mindenkinek a nyelvhasználatában valóságos dualizmus van a világi nyelv és az Istennel való érintkezésre szánt kifejezőeszközök összessége között, s a határvonal közöttük meglehetősen élesen rajzolódik ki, mert egybemosódásukat bizonyos aggályok állandóan hátráltatják, mégis a világi és a vallási nyelv hatnak egymásra, kifejezés- és szókészletüket egymásból gazdagítják, sőt a templomi nyelv végső elemzésben teljesen a világi nyelvben gyökerezik (konkrét tartalmú kifejezőeszközök válnak a magasabbrendű valóság szimbólumaivá).

Persze a vallási nyelv is többféleképen rétegeződik, legfontosabb azonban az egyházi, a liturgikus nyelv, mely nagy közösségekben jóformán egyöntetű és a túlságosan szubjektív elemektől mentes igyekszik maradni. Ennek a katolikus liturgikus nyelvnek francia és olasz nyelvterületen a világi nyelvvel való kölcsönhatásait vizsgálja Rheinfelder terjedelmes és értékes tanulmánya.

Rheinfelder kimutatja, hogy a keresztény latin egyházi nyelv, mely a II. században lép a görög helyébe, a zsidó-görög liturgikus, a pogány vallási s végül a világi latin nyelvből merített elemekből tevődik össze. Részletesen foglalkozik ez utóbbiakkal, melyeknek a vallás nyelvébe való felemelkedése túlnyomóan az első keresztény századokba esik, a nyelvfejlődés későbbi (olasz-francia) szakában e jelenség már ritka (v. ö. fr. *oraille, goupillon*). Ez elemek egy része új származék (pl. *lavacrum*,[1] *salvator*), másrészt régi szó, mely új, liturgikus tartalommal telik meg (*ordo* ∾ *ordre, oratio* ∾ *oraison*). E jelenségnek nagy fontossága van a világi nyelv alakulására is, mert e változás következtében a megszentelt szavakat lassanként szinonimák helyettesítik a profán nyelvben (*verbum — parola*), vagy alakilag differenciált formákhoz tapad a különnemű jelentés (*sacrament — serment*).

A templomi nyelv világi eredetű elemei a legkülönfélébb kifejezéscsoportokból származnak, de különösen nagy a szerepe a római jogi és katonai szaknyelvnek. A szerző gazdag példatárban rajzolja meg egész sereg idevágó szó szemantikai szempontból is érdekes történetét, miközben nyelvgeográfiai kérdések is — bár csak summásan — szóba kerülnek (pl. *basilica — ecclesia*). A fejtegetések mindig érdekesek, ha nem is mindig sikerül minden jelentésátmenetet igazolni (pl. *disciplinare*, 187. l.), a megoldások szellemesek, ha nem is mindig meggyőzőek (pl. *capella* = „kápolna" tulajdonképen „köpenyke", eredetileg oly szentély

[1] A szerző helytelenül hivatkozik *Berger* nyomán (Die Lehnw. in der fr. Spr. ältester Zeit. 162) a *lavacre* legrégibb francia előfordulásaként a *Nagy Károly zarándokútja* 127. sorára (49. l.), az ott előforduló *lavacre* másolási hiba lehet, „keresztelő-medence" jelentésű szó nehezen illeszthető be a különben igen megromlott szövegbe (v. ö. *Koschwitz:* Karls des Grossen Reise nach Jerusalem, 1900⁴, 60 l.).

neve lenne, melynek csodatévő oltárképe a köpenyét kettévágó Szent Mártont ábrázolta, 89. l.).

A könyv második, nagyobbik része, a templomi nyelvnek a világra gyakorolt befolyásával foglalkozik. A szerző itt igen érdekesen mutatja meg, miként alakította át a kereszténység az emberek lelkét s milyen volt e nagy átalakulásnak a hatása a nyelvre, habár minden következtetését nem írjuk is alá (nehéz az új, keresztény szellemnek tulajdonítani pl. az igekötős igék újra szétbontását: a *recipit* > *recipit* típusú hangsúlyeltolódást). A szavak elvilágiasodását nagyban elősegítette a román népeknek az a tulajdonsága, hogy szeretik a mindennapi élet megnyilatkozásait vallásos mezbe öltöztetni. A liturgikus kifejezések elvilágiasodásának az útja kettős: vagy a tárgy fontosságának kiemelésére, a stílus ünnepélyességének fokozására folyamodnak a hyperbolikusan ható magasztos, szent szavakhoz (ezzel az úttal a szerző kissé mostohán bánik, s a szentbeszédek bibliai idézeteit leszámítva, keveset törődik vele, holott igen fontos), vagy paródiaszerűen utánozzák a vallás nyelvét, ideszámítva nemcsak az aránylag ritka szándékos csúfolódást, hanem a könnyelmű, de nem rosszakaratú, legföljebb a szent dolgok iránt kissé közömbös tréfálkozást. E második útnak, mely főleg előkészítője a nagymértékű elvilágiasodásnak, a szerző különösen nagy fontosságot tulajdonít és sok fínom megfigyelést nyujt a profanizáció forrásairól. Majd sorra vesz egy sereg szót, melyek az ó- és újtestamentomból, a miséből, a temetési szertartásokból, a litániákból, prédikációkból, a szentségek kiszolgáltatásának rituáléjából kerültek a világi nyelvkincsbe. E példák épúgy sok fínom megfigyelést, szellemes következtetést s amellett néhány nem meggyőző állítást tartalmaznak (pl. a *prosit!* egyházi eredete igazán nem nyilvánvaló, ha előfordul is ez az alak a rituálében), mint a könyv első felének a példái. Persze a felsorolt szavak távolról sem merítik ki az anyagot, ez nem is célja a szerzőnek; meglepő azonban, hogy néhány idevágó különösen érdekes és tanulságos szó tárgyalása hiányzik (pl. *incignare, commencer*, v. ö. *Jaberg—Jud*, Rev. de lingu. rom. I. 114—145), talán mert nem illeszkedett be egykönnyen a szerző felállította csoportokba.

A könyv szómutatója pontos és megbízható s az anyag fontosságáról maga is meggyőző képet ad. *Bárczi Géza.*

•

M. Rheinfelder étudie dans ce beau volume les rapports entre le langage du culte et la langue profane en Italie et en France. Bien que les domaines de ces moyens d'expression soient assez nettement délimités, ils ne laissent pas de s'influencer mutuellement. — Parmi les nombreuses couches dont se compose le langage cultuel, l'auteur reconnaît pour la plus importante le langage liturgique, qui, à peu près identique pour de vastes communautés humaines, reste assez exempte d'éléments subjectifs. Le latin d'Église se compose d'éléments provenant de la liturgie hébréo-grecque, puis du langage du culte païen et de la langue latine profane (adoptant surtout des termes relatifs à l'organisation militaire et à la vie judiciaire). L'étude de l'influence, du reste toujours décroissante, de la langue profane sur le langage cultuel forme la première partie du précieux ouvrage de M. Rheinfelder, tandis que dans la seconde partie, il soumet à un examen minutieux les éléments de la langue profane qui proviennent du langage du culte. Cette infiltration de termes liturgiques s'opère par

deux canaux bien différents: on a recours aux expressions sacrées soit pour souligner l'importance du sujet en ennoblissant le style, soit pour obtenir un effet comique. — Par son intéressante étude, M. Rheinfelder apporte de précieuses contributions et à l'histoire de l'évolution de l'esprit humain et à l'histoire sémantique d'un grand nombre d'expressions. G. Bárczi.

Elizabeth M. Frazer: *Le renouveau religieux d'après le roman français de 1886 à 1914.* Paris, 1934. Editions „Les Belles Lettres". 218 l. 20 fr.

A francia irodalom vallási, helyesebben katolikus megújulásnak nevezett iránya egyre több író tollát kísérti meg. A témára éhes újságíróktól kezdve az egész világot járó francia conférencier-kig már nagyon sokan csináltak vele jó vásárt. Azonban komoly, adatokra támaszkodó, eredeti meglátásokon alapuló munka még nem jelent meg. Hermann Platz munkája (Geistliche Kämpfe im modernen Frankreich) a francia élet minden terére kiterjeszkedik s így az irodalomnak nem jut elég tér. Közvetlenül a háború után jelenvén meg, hiányai érthetők. A többi, eddig megjelent munka szellemes csevegés, propagandamunka vagy katalógus (Calvet, Strovsky, Laurec, Melloy, Manuel de la littérature catholique). Miss Frazer munkájától első tekintetre ennek a hiánynak a pótlását vártuk volna, de a könyv elolvasása után megállapíthatjuk, hogy várakozásunkban csalódtunk.

Gazdag anyaga nagy szolgálatot tesz mindazoknak, kik a jövőben ezzel a kérdéssel foglalkozni akarnak. Kicsinyeskedés lenne szemére hányni a munka kisebb hiányait (pl. hogy G. Fonsegrive-nek De Taine à Péguy című munkáját a könyvészetben nem említi. Pedig ez az egyetlen komoly francia kísérlet ezen a téren), de ez a könyv is eggyel több bizonyíték arra, hogy a cédulázás még nem alkotás. A sok adat mellett is hiányzik az egész mozgalomnak egységes képe, elfogadható szempontjai tárgyalásában, könyvének felosztásában. Nem láttatja világosan, hogy ki mennyivel és hogyan járul ennek az áramlatnak növeléséhez, míg ez egyre növekedve és egyesülve a tradicionális katolicizmussal — mert Franciaországban vallási megújulás csak katolikus megújulás lehet — „renouveau religieux"-nek lett nevezhető.

Miss Frazer könyvének ez a gyöngéje onnan van, hogy nincs neki határozott vallásfogalma, vagy mondjuk, hogy nagyon is tág van. Úgy vagyunk vele, mint a misztikus, miszticizmus szavakkal. Minden beleszorítható. Így jutnak egyforma jelentőséghez Guyau, Zola, Mauras, Zola Huysmans-szal, Bourget-val, így lesz a vallási megújhodás munkása Renan. Ha egy lépéssel tovább megy, akkor adhatott volna munkájának olyanféle címet, mint Viatte érdemes munkája, a Les sources occultes du romantisme français. Ezen a benyomáson nem változtat a könyv második és harmadik részének címe és felosztása se (Organisation chrétienne de la vie — Acceptation chrétienne de la vie), ahol gazdag anyag szintén összevisszaságban van.

A könyv gazdag anyaga bárkinek nagy szolgálatot nyujt, de mint szintézis nem sikerült. *Szalay Jeromos.*

Malgré sa riche documentation l'auteur n'a pas réussi dans la synthèse faute d'une notion de religion précise et bien définie.
Jérôme Szalay.

Georges Doutrepont: *Jean Lemaire de Belges et la Renaissance. Mémoires de l'Académie royale de Belgique.* 32. kötet. Bruxelles, 1934. L + 442 oldal.

D. műve elsősorban Ph. Aug. Becker forráskutatásait helyesbíti, amelyek szerint Lemaire műveltségét első forrásból merítette s amelyekkel szemben D. kimutatja, hogy itten kizárólag másodkézből vett ismeretekkel állunk szemben. Lemaire eredetisége ezáltal tehát még jobban megnyirbálódik. Így pl. Xenophon, Philon, Cato, Plinius, Tacitus stb. idézetei nagy részét Annius Viterbensis-től veszi s tőle tanulja meg, hogy ezek Xenophon, Philon, Cato, Plinius, Tacitus stb. műveiből valók. Adataival együtt tehát a forrásra való hivatkozást is átveszi. Lemaire főművének, az Illustrations de Gaule et Singularitez de Troye-nak irodalmi mintáit D. mondatról-mondatra, nagy filológiai pontossággal rögzíti le. Minden redukálódik, amit az eddigi Lemaire-kutatók soknak, nagy műveltségnek tartottak. Lemaire kora általános műveltségének színvonalán áll. A vele egykorú líra és didaktikus költészet tele van antik reminiszcenciákkal s Lemaire-t elsősorban ez ihleti. D. erősen a középkor felé tolja vissza Lemaire műveltségét. Szembeszáll azokkal, akik a trójai Hektorhoz írt levélben már humanista beállítottságot véltek megpillantani s rámutat, hogy e műben mindaz, ami antik, túlságosan általános és közkeletű kitételekben oldódik fel. Az első forrás ismerete csak itt-ott világlik át Lemaire művén. Így Vergiliust nyilván ismeri, mint minden középkori író, s úgy látszik, Ovidiusból is olvasott. D. nem tagadja, hogy kortársai közül mégis Lemaire áll legközelebb antik forrásaihoz, ám a középkori latinsághoz, továbbá a középkorvégi műveltséget dominálló Roman de la Rose allegorizmusához, s végül kortársaihoz oly erős szálak fűzik, hogy a „renaissance előfutára" címet csak fenntartással érdemli meg. Végső következtetés: a francia renaissance első költőjének vélt Lemaire még középkori író, aki műveltségét kompendiumokból meríti s a közvetlenül szövegben való olvasás, amely néhány évtized mulva a humanisták mindennapi kenyere lesz, neki még nem sajátja.

D. bő fejezetekben elemzi Lemaire historiografusi tevékenységét és szavahihetőségét, viszonyát korához és az olasz renaissance-hoz, amelynek behódol anélkül, hogy ismerné. Természetérzéke és bukolikus költészete még a hazai irányban halad: őt még nem ihlette meg Sannazar Arcadiája.

Kortársai szemében Lemaire nagy érdeme, hogy újat mond a trójai legendáról. D. a franco-trójaiak pannóniai időzését és Sicambria városalapításukat illetően elfogadja Eckhardt Sándor tételét, amely szerint e részletet Lemaire Thuróczi krónikájából merítette. A két mű között D. is feltűnő egyezést talál, amely szerinte az Attila titulusait felsoroló részletben a leginkább szembeszökő.

D. munkájának főérdeme pozitív megalapozottsága. A klasszikusok és posztklasszikusok Lemaire-rel egykorú kiadásainak pl. teljes listáját adja s ezáltal mindent kezére játszik annak, aki ezután még Lemaire-rel foglalkozni fog. Pontos forráskutatása azonban túlságosan magával ragadja s a középkori anyaggal operáló Lemaire-en nem veszi észre azt, hogy ennek életformája és szellemi tartása már teljességgel a humanizmus jegyében áll. *Győry János.*

*

L'ouvrage de Georges Doutrepont démontre que l'éducation littéraire de Jean Lemaire de Belges se rattache au moyen âge beaucoup

plus étroitement que l'on n'a cru jusqu'ici. Les passages d'auteurs antiques qu'il allègue lui sont fournis indirectement, par l'intermédiaire de quelques ouvrages du moyen âge, et, c'est ainsi que cette érudition de seconde main ne révèle pas encore l'humaniste. Bien qu'il rende déjà hommage à la Renaissance italienne, cette tendance nouvelle lui est encore complètement inconnue. Quant à ses rapports littéraires avec la Hongrie, G. D. confirme la thèse d'A. Eckhardt, selon laquelle un passage du chroniqueur hongrois Jean de Thurócz a influencé Lemaire dans la récit du séjour des Franco-Troyens en Pannonie et dans celui de la fondation de la ville de Sicambrie. Jean Győry.

André Cazes: *Grimm et les encyclopédistes.* Paris, Presses Universitaires, 1933. 8°, 407 l.

André Cazes életrajzstílusú könyve a cseh származású Grimm Frigyes Melchior életének a francia Encyclopédia vonzókörébe tartozó írókkal való kapcsolatait igyekszik megvilágítani. Grimm a filozófus-század igazi fia, akiben a szalonból az életbe és politikába vonuló filozófus életformái jutnak kiteljesedésre. A francia forradalmat megelőző és előkészítő szellemi mozgalmak egyik főharcosa volt, újságszerkesztő (Correspondance Littéraire), kalandor és udvaronc, aki fillérek nélkül indul pozíciót teremteni s élete csúcspontján fél Európa uralkodóival levelez. Különös, hogy érdekes alakja olyan kevéssé csábította eddig az irodalomtörténészeket (nincsen pl. Grimm-monografia, s magával Grimm személyével csak Perey-Maugras, Schérer és Vaissiére egy-egy folyóiratcikke foglalkozik), pedig a felvilágosodás európai terjedés-története érthetetlen és hiányos ő nélküle. Cazes könyve, noha elsősorban csak Grimm francia kapcsolataival foglalkozik, így úttörésnek számít. A könyv időkerete harminc év, míg Grimm az enciklopédista törekvéseket támogatja, az olasz és francia zene elsőbbségi vitájától a forradalomig. Előfizetőket szerez Rousseau műveire, uralkodik az állhatatlan jellemű Diderot-n, összehozza akarata ellenére nagyúri pártfogókkal, Mme D'Epinaynek jó szelleme lesz, vagyoni helyzetétől stílusáig mindenre gondot visel.

Cazes gazdag anyagot gyüjtött össze, de mintha nem válogatta volna meg eléggé. Örökös mozgalmasság a könyv, rohanó történeti anyaggal és stílussal, de mintha hiányoznék belőle a tökéletes tisztánlátás nyugalma. Kilenc fejezetre darabolja Cazes Grimm egyetlen életét és kezdi újra, nem a legszerencsésebben, aszerint, amint az egyik fejezetben Diderot-val, másikban pl. Rousseauval való kapcsolatairól akar beszélni. Maga a kapcsolatok tárgyalása is gyakran inkább életrajz, mint irodalomtörténet. Kár, hogy Grimm külföldi hatását 14 lapra szorítja össze, ez a kérdés több kutatást (akár egész könyvet) érdemelne. Bibliografiája gondos és gazdag, bár nem tudni, miért veszi fel például Portalis könyvét: De l'usage et de l'abus et l'esprit philosophique, amikor abban Grimm neve elő sem fordul. Mindemellett Cazes könyve úttörő voltával, anyaggazdagságával és becsületes filológiai utalásaival hasznos összefoglalás, sőt forrásmunka a XVIII. századi francia irodalom kutatói számára. *Ortutay L. Gyula.*

•

Le livre de A. Cazes, concernant les relations du baron Grimm et des Encyclopédistes n'est pas fait, il est vrai, avec une méthode

impeccable (sa biographie p. ex. est morcelée d'une manière qui s'approche un peu de la confusion; l'influence internationale de Grimm n'est pas assez largement détaillée) tout de même, par ses donnés précises il est d'une valeur incontestable pour l'histoire littéraire du XVIII-e siècle. J. Ortutay.

Dr. Fancev Franjo: *Hrvatska crkvena prikazanja.* Zagreb, 1932 (a valóságban 1934), 4°, 28 l.

A horvát irodalomtörténet tanára a zágrábi egyetemen ezen, eredetileg a *Narodne Starine* XI. kötetében megjelent tanulmányában foglalja össze a horvát egyházi dráma történetére vonatkozó kutatásai eredményét. Megállapítja — az eddigi tanításokkal ellentétben —, hogy a horvát egyházi dráma kizárólag olasz hatás alatt keletkezett. Éppen úgy, mint az olaszoknál, a dráma keletkezése a vallásos konfraternitások működésével függ össze. A horvát egyházi dráma először a XV. század folyamán lép fel Zára városban és vidékén, népies versformában (rímes, nyolcszótagú versekben) és kifejezésmóddal. Hamarosan azonban találkozunk vele végig az egész horvát Adrián, Buduától Isztriáig. A konfraternitások szervezetének megfelelően, a szerzők ismeretlenek. A fejlődés második fokán, a XVI. században, bizonyos műköltészeti tendenciák jelentkeznek a népi egyházi drámában. Lesina veszi át a vezető szerepet. A műköltészeti tendenciáknak megfelelőleg, e drámák szerzőit többnyire ismerjük. Maguk a drámák olaszból készült fordítások. Ilyen az egyetlen magyar tárgyú horvát egyházi dráma, melyet Pulci Antónia után a lesinai Gazarović Marin írt *(Guglielma magjarska kraljica* = Vilma (!) magyar királyné). A XVII. század második felétől az egyházi drámák műköltészeti alkotásokká válnak és ezzel el is veszítik jelentőségüket. A második korszak egyházi drámái azonban Lesinán egész a XIX. század derekáig éltek, sőt a nagyhét bizonyos énekeiben máig élnek a szigeten. Fancev e dolgozata a horvát irodalom egy elhanyagolt ágát illeszti be a maga helyére és először ad teljes áttekintést a sokféle kiadásban szétszórt és részben ki sem adott egyházi drámaköltészetről. Megjegyzései sokszor megvilágítanak tárgykörén kívüleső problémákat is. Így mikor kimutatja, hogy az első horvát világi dráma — a lesinai Lucić Hannibál *Robinja*-ja, melyet szerzője e sorok írójának megállapítása szerint 1519 előtt írt — prológusának szoros összefüggését az egyházi drámák prológusaival

Bajza József.

•

Die Abhandlung ist eine Zusammenfassung der langjährigen Studien des Verfassers über das kroatische kirchliche Drama. Prof. Fancev konstatiert, dass sich dasselbe unter ausschliesslichem Einfluss des italienischen kirchlichen Dramas entwickelte und zwar in den religiösen Konfraternitäten der kroatischen Adria. Seine Blüte erlebte es im 16-ten und 17-ten Jahrhundert auf der Insel Lesina (Kroatisch: Hvar). Die Abhandlung hat für die kroatische Literaturgeschichte eine grundlegende Bedeutung. J. Bajza.

Kiadásért felelős: Huszti József.

22.602. — K. M. Egyetemi Nyomda. Budapest (F.: Thiering Richárd.)

Lap

Szász Béla: A Gracchusok. — A római földkérdés története. *(Heinlein István)* 310

Szemitológiai tanulmányok. 1. *Rosenblum Manó:* Izrael tíz törzsének száműzetési helye. 2. *Sebestyén József:* Efód és terafim, a papi jóslás Izraelben. 3. *Deutsch Gábor:* A Prédikátor bölcseletének rendszere. 4. *Náthán Nándor:* I. Agrippa alakja a keresztény és zsidó történet tükrében. 5. *Némethy László:* Hurri hatások a nuzi okmányok nyelvében. *(Aistleitner József)* 315

A Magyar Irodalmi Ritkaságok újabb kötetei. *(K. D.)* 317

Három bibliografia a hazai németségről. *Litschauer, G. Franz:* Bibliographie zur Geschichte, Landes- und Volkskunde des Burgenlandes 1800—1929. *Réz, Heinrich:* Bibliographie der deutschen Volkskunde in den Karpathenländern. *Réz, Heinrich:* Bibliographie zur Volkskunde der Donauschwaben. *(Mollay Károly)* 318

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Πλάτωνος Συμπόσιον. Κείμενον, μετάφρασις καὶ ἑρμηνεία ὑπὸ Ι. Συκουτρῆ. *(Moravcsik Gyula)* 322

M. P. Colombo: Il mimo di Sofrone e di Senarco. *(Módi Mihály)* 324

Max Pohlenz: Antikes Führertum. Cicero de officiis und das Lebensideal des Panaitios. *(Hári Ferenc)* 326

Index Apuleianus. *(Fludorovits Jolán)* 329

Hans Rheinfelder: Kultsprache und Profansprache in den romanischen Ländern. *(Bárczi Géza)* 331

Elizabeth M. Frazer: Le renouveau religieux d'après le roman français de 1886 à 1914. *(Szalay Jeromos)* 333

Georges Doutrepont: Jean Lemaire de Belges et la Renaissance. *(Győry János)* 334

André Cazes: Grimm et les encyclopédistes. *(Ortutay L. Gyula)* 335

Fancev Franjo: Hrvatska crkvena prikazanja. *(Bajza József)* 336

Társaságunk legközelebbi felolvasó üléseit a következő napokon tartja: október 22-én, november 19-én és december 17-én.

BUDAPEST

ARCHIVUM PHILOLOGICUM
LIX

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

SZERKESZTI
HUSZTI JÓZSEF ÉS ECKHARDT SÁNDOR

1935
A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

59. ÉVF. OKTÓBER–DECEMBER 10—12

Szerkesztőség: Huszti József (görög-latin és keleti filológia) Budapest, IV., Reáltanoda-u. 9.; **Eckhardt Sándor** (modern filológia) Budapest, I., Attila-körút 19.

Előfizetés, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíja, felszólamlások, egyes füzetek megrendelése, lakásváltoztatás bejelentése a pénztároshoz, **Lelkes Istvánhoz** (Budapest, VIII., Tavaszmező-u. 17.) intézendők. Előfizetési díj évi 8 pengő. Tagsági díj évi 5 pengő. Befizetni a 312. sz. postatakarékpénztári folyószámlára is lehet.

TARTALOM.

Lap

Waldapfel József: Katona József és a filozófia 337
Josef Katona und die Philosophie 361
Nagy Ferenc: Auctor Περὶ ὕψους 363
Der Verfasser des griechischen literarästhetischen Werkes über die Erhabenheit 376
Horváth Endre: Görög históriás ének Mihály vajdáról 378
Νεοελληνικὸ ἱστορικὸ ποίημα γιὰ τὸ Μιχαὴλ Βοηβόδα 392

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Kövendi Dénes: Még egyszer a Parva Nat. kérdéséhez 392
Zur Frage der aristotelischen P. N. 395
Clauser Mihály: A Radnótfájai-kézirat epitaphiumairól 396
L'épitaphier du manuscrit de Radnótfája 397
Hankiss János: Beszámoló a II. (amsterdami) irodalomtörténeti kongresszusról 397
Compte-rendu du IIe Congrès international d'Histoire littéraire (Amsterdam, septembre 1935) 40
Vértes O. András: Bessenyei „Amerikaner"-jének mintája 401
Le modèle de l'Amerikaner de Bessenyei 403
Schwartz Elemér: Pyrker anyanyelve 403
Die Muttersprache Pyrkers 409

HAZAI IRODALOM.

Horatius Noster. Magyar Horatius. *(Szilágyi Endre)* 409
Huszti József: Humanista kézirati tanulmányok. *(Révész Mária)* 413
Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. *(Eckhardt Sándor)* .. 416
Magyar irodalomtörténeti értekezések. 1. *Kardos Tibor:* Reneszánsz királyfiak neveltetése. 2. *Sáfrány Oszkár:* A tájeszmény változásai a magyar költészetben Petőfiig. 3. *Halász Viola:* Goethe és Arany. 4. *Biró János:* Tolnai Lajos. 5. *Tiborc Lajos:* Andor József. *(A. Zs.)* 420

(A tartalomjegyzék folytatását lásd a boríték III. oldalán.

Felolvasások az I. titkárnál, **Pukánszky Bélánál** (I., Hertelendy-u. 13.) jelentendők be.

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8 (Kir. M. Egyet. Nyomda).

KATONA JÓZSEF ÉS A FILOZÓFIA.

Katonának figyelemre alig méltatott lírája, melyet — Horváth Jánossal[1] — önmagában is a magyar költészet különleges értékének tartok, oly vallomásokat ad a legnagyobb magyar tragikus költő sajátos lelkialkatáról és gondolkodásáról, amelyek minden másnál közelebb vihetnek tragikumlátása szubjektív gyökereihez. Már pedig a Bánk bán örök értékének magyarázata nem egyes lendületes vagy ötletes részletek fogalmazásában van, hanem az egészet belülről formáló tragikus életszemléletben s a főhős azon át meglátott, attól formált, éppen kibúvót nem engedő nagyságából folyó végzetberohanásában.

E verseknek is csak egy kis csoportjával kívánok ezúttal foglalkozni, azokkal, amelyeket hangulati rokonságon kívül az is összeköt, hogy — részben valósággal filozófiai formulázással beszőtt — bölcselkedés világánál értelmezi bennük hangulatait.

Rousseau-i magányvágy és embermegvetés.

A versek gyüjteményének élén, mindjárt a hozzájuk szóló útravaló s a távollevő barátjához szóló ajánlás után *A magányhoz, Egy embergyülölői órában* című költemény áll. A magányhoz viszi az emberek iránt való megvetése, akik a pillanatnyi ragyogáson tapsolnak s főistenökül az aranyat imádják vad hajszában. Köztük nem lehet számára öröm, az ígért üdvösséget csak a magányban érheti el. Az emberek csak az arannyal törődve, csak a pénzes emberre ügyelnek, köztük a „természeti *rény* hamvaiban se van", egy halmon nyüzsögnek a jámborságot tiporva, s nevük — „ország és öszveszövetkezés". Mindenki csak a maga hasznát lesi, még haláluk percében is az uzsorára gondolnak, a barátság csak csalétek a gyanútlan behálózására. Az ostobák és gazok boldogulnak sors és kabalák által s nagyságuk mértékét abban látják, mennyi tőlük okozott könnyet látnak maguk körül. Aki ezek látásán felfordult lélekkel otthonába tér, ott is önzés fogadja: hitvese is csak a maga hasznát keresi a bájpohárban, a gyermekek csak véres-verejtékes atyai fáradozását vásárolják meg ragaszkodásukkal. Aki végül a sír fenekén keresne menedéket az emberek aljassága ellen, azt csak

[1] 1925—26-ban a *Bánk bán*-ról tartott egyetemi előadásai. V. ö. Hegedüs Zoltán: *K. J. lírai költészete.* 1927.

kinevetik. A magányban „nincsenek ily ördögi angyalok", alkotmány és alkotó egyben. Isten és a magam egy lét benne, nincs, aki csalná, oltára lehet minden törzsök s a természet elemeiben, így a napban Istent imádhat. A végboldogulás is ott mosolyog le rá, a levelek hulltában az ő temetőjét szenteli Isten; bár lelke is csak a magány géniuszává lenne.

Noha K. sehol sem céloz Rousseaura, e költemény egésze nyilvánvalóan a „promeneur solitaire" szellemétől fogant, s Rousseau-i gondolkodásnak a hangulat értelmezésében való szerepe nagyobb benne, mint bármely más a magányról vagy hozzá írt magyar költeményben. Csokonaié pl. játékosabb és racionálisabb: nem az emberek örök gonoszságán kétségbeesőnek végleges leszámolása, inkább az élet hajszájában s a szellem munkájában kifáradt ember erőt gyüjteni akarása jut benne kifejezésre; nem egyszeri s nem is véglegesnek hitt visszavonulás, hanem akárhányszor megismételhető, s minden teljesülése után visszatérés következhetik. „Az ily helyekbe... gyakran vezess be engemet, nyugtatni lankadt lelkemet" — mondja maga a költemény. Az ily magányszeretet is éppen Rousseau korábbi írásaiban jutott leghatásosabb kifejezéséhez. Még következetesebben ily irányba értelmezték azonban át Rousseau egész magánykultuszát egyes német hívei, elsősorban Zimmermann svájci orvos, valósággal lelki diaetetikát alkotva belőle, mint utóbb a biedermeier gondolkodói. Katona nem azért vonul a magányba, hogy újabb munkára vagy küzdelemre gyüjtsön erőt.

A társadalmi ember gonoszságának festésében a legfilozofikusabb, nemcsak hangulati elem az altruizmus tagadása: az oly kapcsolatok rendszerint önző voltának hangoztatása, melyeknek fogalmuk szerint önzetleneknek kellene lenniük. Hobbes után a francia felvilágosodásból terjedt el ennek hangoztatása, kivált Helvetiustól (pl. Disc. III. 14.), Labruyèretől (az embert általában jellemző fejezetben) és La Rochefoucauldtól. Rousseau hadakozik az ellen a gondolat ellen, hogy ezt az ember természete hozza magával, s a társadalom következményeként hangoztatja. Katona is világosan a társadalomról beszél, a társadalom és magány szembeállításában is több apró vonás Rousseau-i eredetű. Szerinte is a természeti állapot az erényé, s ez enyészik el maradék nélkül a társadalomban: ott „a természeti rény hamvaiban se van". Mindjárt ehhez csatlakozik a pipere, azaz az őszinteséget megölő luxus vádolása: „élő vedreit is más piperék fedik". Nagyon jellemző a gúnyos fordulat, amellyel az emberiség nem-természeti állapotát megnevezi:

> Egy halmon nyüzsög a szép remek — emberek —
> S ország a neve és — öszveszövetkezés.[2]

[2] Általában Abafi Nemzeti Könyvtárbeli egyetlen kiadása szerint idézek; egy-két apróságban azonban, ahol a kiadás interpunctiója értelemzavaró, visszatérek Katona sajátkezű kéziratához.

A racionalizmus úntig emlegette a teremtés remekét; K. leginkább állatokra használt kifejezés szomszédságában használja, s gúnyja ott tetőződik, ahol közvetlen az egyetemes önzés festése előtt az emberi együttélés „szövetkezés" nevét említi, nyilvánvalóan 'társadalom' értelemben, societas, société, Gesellschaft fordításaként. (Ugyanígy áll máskor — társaság mellett — a 'szövetség' szó is. A Barczafalvitól alkotott 'társadalom' ily értelemben csak az 1830-as évektől használatos.) Ugyanily fordulattal mondja Rousseau mindjárt az első *Discours* első részében: „les hommes, ce troupeau qu'on appelle société". Rousseaura emlékeztet még K. társadalomkritikájában pl. az „elmés balgatagok" emlegetése, a „föld növevényein" „a kertész" (Isten) kegyszerei „becsbetevésé"-nek, azaz bizonyára árubabocsátásának emlegetése (az érdek nélkül botanizáló Rousseau, ki amúgy sem nagy barátja a kereskedésnek, sokat panaszolja a növények üzleti, kivált gyógyszerül való felhasználását) stb.

Katona már iskolai tanulmányaiban is hallhatott a nálunk a könyvforgalomból kitiltott Rousseauról — ha csak polemia során is. Már Szegeden volt egy Rousseau-ismerő tanára, Salamon József Vazul, a fejlődésében rendkívül jelentős jogbölcseleti tanulmányok során még kevésbbé kerülhette el a figyelmét. Schiller olvasása is vezethette hozzá. Persze nehéz volna bizonyítani, hogy Rousseau gondolatvilágát — már akár eredetiben, akár németül olvasott — munkáiból közvetlenül ismerte meg. Kétségtelen is, hogy egyes gondolatai közvetve is elkerültek hozzá. Így amit történeti műve előbeszédében — lényegében az Emile-lel (IV. K.) megegyezően a csak harcokkal foglalkozó történetírás ellen mond, Eckartshausen egy könyvéből veszi; E. egyébként is legfőkép Rousseau tanítványa s ennek gondolatai rajta át is, más német írókon át is bőven szivároghattak Katonához. Mégis valószínűnek tartom K. lírikus korszakában magának Rousseaunak ismeretét. Több más, rokon elemeket mutató költemény közül kivált még egyben látszik kétségtelennek és döntő jelentőségűnek a Rousseau-i elem. Ennek tárgya az újabb világköltészetnek a magánosság mellett másik legjellegzetesebben Rousseau-i témája, a *Gyermekkor.*

Noha e költemény a legapróbb vonásokkal visszaidézett, szinte korszerűtlenül személyes emlékekhez tapadó, tiszta hangulatkifejezés, minden különváló gondolati elem nélkül, mögötte is a közönségesnél teljesebben felismerhető az egész Rousseau-i gondolatkomplexus formáló ereje. Hangulata más, mint a legtöbb efféle költeményé. Mintegy az az után való hasztalan sóvárgást fejezi ki, aminek elbűvölő beteljesedését *Szülőföldemen* c. költeményében Petőfi. Idézi, hívja vissza emlékeit gyermekkora színhelyén (éppúgy alföldi város, mint Petőfinél) s azok szállingóznak is vissza, de az elpihentető, elandalító teljes visszaidézés csak nem következik be, újraélni a gyermekkort nem sikerül — a színhelynek az illúziót megtörő változása miatt:

Kerestem azt ott, hol éltem
Örömeit így eléltem
Alig tizenötöd éve,
Az eget s napot kivéve
Majd minden ismeretlen.

A tó eltünt, hol estenden
A leány ült, azon renden
Egy kis külső város kele
S a kiirtott bozót helye
Szép sík... nekem kietlen!!!

Kidőlt a tölgy, melyen vára
A kis madár kis párjára,
Estjátékim tündérvára
Porban húzott grádicsára
Töltött utca hányatott.

Azon két kicsiny csemete,
Melyet kis kezem ültete,
Mint két nagy fa a zivatar
Ellen oltalmazva takar
Ház mohos héjazatot.

Ezzel végződik a költemény. Ha legkezdetével összefogva egységben nem látjuk, csak az előző emléksorozat után szinte csonkának éreznők; vannak színesebb és magukban jelentősebbnek látszó részletei. De az egész költemény egységében oly fájdalmas emphasis jut ezeknek az utolsó soroknak, amely éppen itt követel elhallgatást. Ez éppen Rousseauból érthető. Katona versének kezdete is abban jelöli meg a gyermekkor csábító varázsát, hogy az még természetes kor. Ez az első csalogató megszólítás:

Hű emléke a természet
Élő keblén elenyészett,
Mivolt első virányának,
Mellyel együtt elmulának
Édességi emlődnek.
Oh, jöjj vissza bús hangjára
Nyögésemnek e határra...

A gyermekkor természeti jellegét, szemben a továbbiakkal, az is fokozza nála, hogy a kisváros szélén, valósággal a szabad természet élő keblén élte. 15 év után hazatérve, ezt a természetet nem találja: ahol egykor a porban játszott, tündérvárat épített, fát ültetett, most töltött utca és mohos háztető fogadja. Ezen van a hangsúly, ez a változás illúziót gátló eleme: mindkét versszakban ezek állnak záradékul az utolsó sorban. Nem a természetes változás a fontos, így nem is a fa megnövése magában, mint más, gyermekemlékeket idéző versekben.[3] Ami Katonának

[3] V. ö. pl. Salis Die Kinderzeit c. költeményében, melynek több részlete emlékeztet Katonára is, Petőfire is:

Weg ist die Bank, wo wir uns Abends setzten,
Und öd' ihr Raum,
Der niedre Strauch, an dem wir uns ergetzten,
Erwuchs zum Baum.

fáj, az a civilizáció betörése oda, ahová a természetibb élet emléke vonzotta. Ezért nincs számára ezután további fokozás. (Gondoljunk Rousseau iszonyodására épített utcáktól, tömött házsoroktól. Egyébként faültető jelenet is van Rousseau gyermekkori emlékei közt!) S ha így magában a hangulat lényegét kifejező keretben ismét a Rousseau-i szellem hatása tűnt fel, a gyermekkor természeti korként való jellemzése is több részletében ugyanide mutat. Egyik megkülönböztető jegye reflexiótlansága:

Csak gondatlan andal volt a
Gondolkozás egész volta.

Ezzel jár a saját helyzetéről, életéről való töprengés hiánya, öntudatlansága:

Boldog kor, melyben az élet
Élt s nem tudta azt, mivé lett.

Annál szabadabb a képzelet csapongása, mindent ragyogó színbe öltöztet, ezért tud örülni minden semmiségnek:

Szabadon lepkedett széjjel,
Napot álmodozott éjjel,
Egy arasznyi volt világa,
Mégis tündérvárba hága
Porban húzott grádicson...

Egy nádló, pajtás, egy alma
Egész vagyona, s hatalma
Már új diszbe öltözött...

Isten és a magam.

De térjünk vissza *A magányhoz*. Ha társadalom és magánosság szembeállítása sokszor a kifejezésben is Rousseaura utal, a költeménynek e leszámolás után csak a magány felé forduló részébe Rousseautól merőben idegen gondolatvilág elemei is vegyülnek. Rousseau általában ragaszkodik Isten világtól-embertől független létének s a lélek személyes túlvilági halhatatlanságának hitéhez. Katona a végboldogulást, azaz üdvözülést is másképp óhajtja, csak a magány géniuszává, minden az egyéni létből folyó lelki jelenség (bánat, könny) megsemmisültével a természetben élő szellemmé alakulását kívánja teste halála után. Itt is nyilvánvaló bizonyos pantheistikus fordulat, de még felötlőbb kiélezett terminológiája által az e részhez átvezető versszak:

Benned, boldogulást lengedező magány,
Benned nincsenek ily ördögi angyalok,

Alkotmány magad és vagy magad *alkotó*,
Egy lét benned az egy *Isten*, az egy *magam*.

Alkotmány és alkotó (creatura és creator—Geschöpf és Schöpfer), valamint Isten és a magam, vagyis az én (Ego — Ich oder Selbst) egyetlenségének és egylétűségének, azaz azonosságának, egybeesésének lehetősége: ez itt a jellemző. A magányban nem csupán natura naturata és naturans azonos (mint averroizmusban, Spinozánál stb.), hanem egyúttal Isten és a magam is, tehát ego sive deus, sive natura egy. Ez a részlet némileg idegen nemcsak az előző részek szellemétől, de a következőkhöz képest is. Ott ismét csak Istenhez a természetben, a magányban érzett közelségről van szó, mint Rousseaunál, a magányban minden törzsök oltár lehet, mindenben, így a napban Isten jelenlétét képzelheti el, stb. Isten és az én azonosságának gondolata a Kant utáni idők szubjektív idealizmusára jellemző: ily nyers fogalmazását munkáiban Fichte maga rendszerint tudatosan kerülte, egyes leveleiben azonban maga is közel jár hozzá (pl. Jacobihoz 1795. Leben und Briefe, II.[2] 166.). Schelling azonban többször használja abban az időben, amikor még lényegében Fichte filozófiáját, a Wissenschaftslehrét vallja: mivel ennek értelmében az ú. n. objektív világ csak az Én, a Magam *ideája*, s nem valami Ding an sich tükröződése, azért éppen csakis az 'én' vagy 'magam' van s így más Istenről sem lehet a filozófiában beszélni. Mikor Schelling 1809-ben első szorosabban filozófiai iratait egy kötetbe gyüjtve kiadta, egyetlen újonnan hozzáadott munkájában *(Über die Freyheit des menschlichen Willens)* a spinozismus jellemzéseként mondja (melyhez ő maga is közelállt): „Eine andere Erklärung des Pantheismus ist diejenige, daß er in einer völligen Identifikation Gottes mit den Dingen, einer Vermischung des *Geschöpfes* mit dem *Schöpfer* bestehe" (415.); ugyanez a formulázás ismétlődik is. Schelling a maga részéről viszont éppen *Isten* és a *magam* azonosságát emeli ki, nem általános tapasztalati tényként, hanem célként. Így az említett kötetet megnyitó *Vom Ich* c. irata szerint, ha Isten is objektuma megismerésnek, nem lehet egyúttal okozója; ez csak úgy lehetséges, ha csupán csak szubjektum, vagyis azonos magával az én-nel. Máskülönben — mivel az ideálizmus szemszögéből — objektum nincs megismeréstől függetlenül s így semmi ismerettárgy nem lehet absolutum, Isten sem lehetne az, ez pedig ellenkeznék Isten fogalmával: absolutum, azaz Isten, csak az lehet, ami csak én, csak ismerő szubjektum s nem ismeret tárgya. (U. o. 10.) Aztán jellegzetesen kantiánus fordulattal hozzáteszi, hogy a theoretikus filozófián belül való igazolása ennek az azonosságnak mégsem lehet feltétlen érvényű, a praktikus filozófia azonban postulatumként állítja föl: az Én törekvése az, hogy csak-én, nem-éntől nem korlátozott, szabadon cselekvő Én, azaz Isten legyen. (Ismétlem, az egész gondolatmenet lényegében Fichteé, de Isten helyett rendszerint abszolút Én-ről, vagy tiszta Én-ről — reines Ich — beszél: az empírikus Én célja ennek megvalósítása, ezzel való

azonosság.) „Gott in theoretischer Bedeutung ist Ich = Nicht-ich, in praktischer absolutes Ich, das alles Nicht-ich zernichtet. Insofern das unendliche Ich schematisch als letztes Ziel des endlichen, also ausser demselben vorgestellt wird, kann Gott in der praktischen Philosophie zwar als außer dem endlichen, aber nur als identisch mit dem unendlichen vorgestellt werden — írja még Schelling (55. l.). Tehát itt is végső cél az identitás, mint Katona versében, aki szerint ez csak a magányban érhető el, ahol Rousseau szerint is közelebb érezzük magunkat Istenhez: ezen a ponton érthető meg, hogyan juthatott Katona a Fichte—Schelling-i gondolat idevonására. Különben Schellingnél és Fichténél is a lényege szerint végtelen akarat korláta a mások akarata, tehát az én egy empírikus megjelenésének a másik, s éppen ebből magyarázzák a jogrend szükségét. E szerint csak addig lehet az én szabad, abszolút, Schelling szavával Isten, amíg más én nem kerül eléje — Katona szerint: a magányban. Katona erős jogbölcseleti érdeklődése ismeretes már: csak természetes, hogyha egyáltalán foglalkozott az ideálizmus irodalmával, ezek a következései különösen sokat motoszkálhattak, kavaroghattak benne. Hogy pedig a Kantból kiinduló filozófia csakugyan nem volt idegen tőle lírikus korában, annak van még több nyoma is. Legfeltűnőbb, első percre paradoxonként ható gondolatai vagy fordulatai közül több arra mutat, hogy különösen megragadták oly gondolatok és gondolatmenetek, amelyek a legélesebb ellentétben álltak azzal a dogmatikus racionalizmussal, amely az iskolai rendszerre is, a felvilágosodásnak korábban megismert irodalmára is annyira jellemző volt.

Szépséglátás. Andal.

Mint az előbb vizsgált költemények, ugyancsak Rousseau-i témát pendít meg első sorával *A Természethez* című is:

> Mily szép vagy Te, Természet,
> Szép anyja a belőled serkedező cseppeknek!

Odamutat a természet szépségét csodáló kitörés, oda a természetnek mindenek anyjaként való magasztalása is. Sőt még a második versszakhoz is találunk bőven párhuzamot, kivált éppen a Katonánál felismerhető lelkület szempontjából legfontosabb munkában, a *Rêveries d'un promeneur solitaire*-ben:

> Nem lát a szerencsés kor,
> Mert a szerencse kedves kellemi közt eltéveszt...

Rousseau is azt mondja, hogy a szerencsés nem tud a természet szépségében gyönyörködni; általában képtelennek mondja az emberek nagy részét erre. A Rêveries 8. promenade-jában magáról mondja, hogy amíg szerencsés volt, a természet inkább untatta: (Dans la solitude, les vapeurs de l'amour-propre

et le tumulte du monde ternissaient à mes yeux la fraîcheur des bosquets... V. ö. A kellem vakítja léted kellemi látásától Víd szemét), de amióta szerencsétlen s kénytelen volt kiszakadni a társadalomból, azóta tudja élvezni a természetet. Katona szerint a szerencsétlen sem tud örvendeni a természet szépségének, bár ő megkeresi, megnézi, de nem látja, s ezért nem válhatik a szíveket teremtő természet orvosukká. A *látni* igének a közönségesnél magasabb jelentése e költemény teljesebb megértésének a kulcsa. A természetet mindenki ismeri, mégsem látja (tehát látni több, mint ismerni), a szerencsést a kellem vakítja, a szerencsétlen megnézi, megismeri, érzi a természetet, de nem látja s ezért nem örvend. Itt a látás nyilvánvalóan platonikus θεωρία-t önfeledt kontemplációt jelent, nem puszta érzékelést (sőt az utolsó versszak 'érez is' szava vonatkozik valószínűleg érzékelésre s nem érzelemre, ahogyan értették). Érzékelésnél több s minden megismerésnél magasabb tehát a látás, és erre nem képes sem a szerencséjétől elvakított, sem a szerencsétlenségtől sujtott. Az újabb esztétikában sokszor az esztétikai tetszés alapjaként tárgyalt 'szemlélet' értelmében Katona korában a *látás* szót használták, pl. Fejér kis antropológiai szójegyzékében is a Látás Anschauungot jelent, nem Sehen-t. (*Az ember kimiveltetése*, 1809.) A megismerés minden más fajától és fokától való megkülönböztetése az újkori gondolkodásban Kant ismeretkritikájában történik meg, de minden más fok fölé való emelése, tehát az az értékelése, amely Katona szóhasználatában megnyilvánul, éppen Schellingre jellemző. Azt írja pl. az 1809-ben megjelent gyüjteményébe *Abhandlungen zur Erläuterung des Idealismus der Wissenschaftslehre* címen fölvett cikksorozatának első fejezetében (108. l.): Kant ging davon aus: das Erste in unsrer Erkenntniß sey die niedrigste Stufe der Erkenntniß. Aber sie ist das Höchste im menschlichen Geiste." Ez az értékelés maga jellemző egész gondolkodásának irracionális-esztétikai irányára, s ez a művészet magyarázatában is kifejezésre jut később, mikor az én legmagasabb céljának ismerés és cselekvés ellenében az alkotást és esztétikai látást mondja (*System des transcendentalen Idealismus*. 1800. stb.) s ismét magasabbrendű szellemi ténynek nyilvánítja az Anschauungot reflexiónál és ítéletnél. (Más vonatkozásban egyébként ugyancsak Rousseaura is jellemző a reflexio ily lefokozása.) Schelling s általában a német idealizmus gondolkodásában — ellentétben az utánzás klasszikus elméletével — a természeti szépség csak másodlagos a művészetével szemben; e tekintetben tehát Katona közelebb áll Rousseauhoz. A szépség látásában való gyönyörködést azzal magyarázza Schelling, hogy benne elvész a külön lét tudata, szubjektum és objektum egybeolvad. *A Philosophische Briefe über Dogmatismus und Kriticismus* 1. levelében (l. Phil. Schriften, 1809) pl. azt írja: Je entfernter die Welt von mir ist, je mehr ich zwischen sie und mich stelle, desto beschränkter wird meine Anschauung der

selben, desto unmöglicher jene Hingabe an die Welt, jene wechselseitige Annäherung, jenes beyderseitige Erliegen im Kampfe (das eigentliche Prinzip der Schönheit). A 8. levél egy helye különösen jellemző a látásban való elfeledkezés extatikus jellegére. (U. o. 176. l.): „Auch die sinnliche Anschauung, so lange sie bloß dieses ist, gränzt an das Nichts; würde ich sie als Anschauung fortsetzen, so würde ich aufhören, Ich zu seyn, ich muß mich mit Macht ergreifen, um mich selbst aus ihrer Tiefe zu retten." Ily vonatkozásban is különösen nyomatékos Schellingnél az Anschauungnak az Empfindungtól való megkülönböztetése (v. ö. Katonánál: érez is, de... nem lát); éppen az érzet az, ami az érzékelő én és a tárgy különállására eszméltet újra, éppen ez akadályozza meg, hogy az Anschauungban egyszerre el ne vesszen végleg öntudatunk. (Az influxus physicus elmélete ellen pedig, amelyet az iskolában Katona is tanult, s amely csak passzív befogadásról tud, csak tárgyaknak érzékeinkre való hatásáról, de a szubjektumnak a világkép kialakításában való szerepéről nem, azt mondja: „Läugnen aber wird niemand, daß vir... den äußern Gegenstand nicht bloß empfinden, sondern daß wir eine Anschauung von ihm haben.")

Különben a természet látásában való önfeledt elmerülésről Rousseaunál is, kivált a Rêveries 5. és 7. sétájában többször találunk egészen hasonló nyilatkozatot, pl. (7. prom.): „Plus le contemplateur a l'âme sensible, plus il se livre aux extases, qu'excite en lui cet accord. Une rêverie douce et profonde s'empare alors de ses sens, et il se perd avec une délicieuse ivresse dans l'immensité de ce beau système, avec lequel il se sent indentifié. Alors tous les objets particuliérs lui échappent; il ne voit et ne sent rien que dans le tout."

Katona egyik legcsodálatosabb költeménye ilyen extázis beálltát fejezi ki. Címe: *Az andal.* E szócsalád több származékának van jelentős része K. lírai nyelvében; maga e szó, amely ily értelemben talán éppen saját elvonása az 'andalodni' igéből, a gyermekkor jellemzésben is ott van az öntudatlan, reflektálatlan ábrándozás értelmében. Felnőtt korában Katona a szerinte egyedül boldogító lelkiállapotot is csak naplemente táján, a besötétedéssel éri el. Nappal csak sóvárog úgy *látni* a természetet, hogy neki örvendjen, a homály meghozza a benne való elmerülést. Általában feltűnő K. költeményeiben az esti és éji hangulatok túlnyomó szerepe, s még inkább az, hogy amily kevés konkrét eleme merül föl benne a külvilág nappali szemléletének, oly bámulatos érzékenységgel fogja fel a félhomály és az éj benyomásait vizuális és akusztikai téren egyaránt, színárnyalatokat és körvonalakat, a megvilágítás változásait, minden zörejt és zengést, s a nyelv oly gazdag készletével fejezi ki, mint talán csak Vörösmarty. Különösen jellemző pl. a *Rege* c. költemény kezdete. De a *Gyermekkor* emlékképei is csaknem mind esti és éji képek; másfelől az is jellemző ezekre, hogy mindenütt magányos gyermek játszadozik és andalog bennük: az egyetlen

egyénileg kiemelkedő mellékalak egy a tó partján fésülködő leánynak ugyancsak „estenden" meglesett alakja. Katona lírájának ezeket az egyes költemények témájától független vonásait éppen nem magyarázza meg az, hogy az éj és temető még korában is népszerű angol költészetét bizonyára ő is ismerte, s éppen a *Regé*ben gyanítható kivált Gray elégiájának valamelyes hatása — nem ily tekintetben, hanem csak a keret, az alaphelyzet dolgában.

Az *andal*-t is az elsötétülő, elcsendesülő, kihűlő világba való kipillantás hozza meg: fokozatosan elnyugtató, megszabadító hatását ritmus, rímhalmozás, alliteráció, hangfestés oly felhasználásával érezteti, amely a részletekre figyelő előtt szinte mesterkéltnek tűnik föl, a *Bánk-bán* rossz verselőnek emlegetett költőjénél talán meglepő, de lírájában éppen nem páratlan ily zeneiség. Az est köszöntésében még valami bánatos melankólia van, amelyet a rövid kezdősorokat megcsendítő négyszeres indulatszó is éreztet, aztán fokozatosan engedi át magát az elnyugvó, színeit ejtő-vesztő, tagolatlan nagy sötét üreggé, azaz ürességgé váló természet meredt, önfeledt szemléletének: minden mozgás, minden feszültség kivész, mintha végleg megállna az élet, — amint a XVIII. században kedvelt s még az ő idejében is sokat vitatott terminussal kifejezi — az életerő kifagy. Végül „csak a siket estveli csend tyütyürékel": mily kifejező jelzése ez a különös ἅπαξ λεγόμενον (nem tudom, a nép nyelvéből vette-e, maga alkotta-e) az éj csendjében állandóan hallatszó nesznek. Minden elkülönülő tárgy eltűnik, csak a végtelenség maga áll a látó lélek előtt és ebben a mindenséggel magával való szembenállásban eltűnik maga az én is, minden baj, fájdalom tudata, minden vágy, szenvedély kiröppen: a lélek egy égi világba olvad át.

Vágy és képzet.

Katonának a Fichtétől és Schellingtől kiinduló gondolkodásban való otthonosságát oly költemények is gyaníttatják, amelyek látszólag csak egyéni, sőt kivételes lélekállapot elmélyedő kifejezései. Két egymást kiegészítő költeményének címe is igazolja, hogy élményét egyetemesnek tudja. Az egyik, egyetlen életében megjelent költeménye sajátkezű kéziratában a *Vágy* címet viseli: az Aurorában (amelyben több beküldött költeménye közül csak ez az egy jelent meg, talán formája miatt, mert ez az egyetlen distichonokban írott verse s a klasszikus mitológiát is képviseli benne Pegazus és Tantalus) *Vágyam* címet kapott, talán a szerkesztő jóvoltából, aki nem volt hajlandó egyetemes igazságot felismerni a nálunk szokatlan lírában. A másik *A képzet* címen még különösebb tartalmú. A kettőnek összetartozása abban is kifejezésre jut, hogy a vágyban is előfordul a képzet szó, de még nagyobb jelentősége van a vágynak *A képzet* c. költeményben. Ez utóbbi abban is rokon *Az andal*lal, amelynek címformája is hasonló, meg a *Regé*vel, hogy

ugyanaz bennük a kezdő attitude: merő szemmel való kitekintés, sötétbe meredés (gondoljunk különben a *Bánk-bán* két jelenetére, a második felvonás végére és a IV. felvonásban Gertrudis kitekintésére). Ez az egyezés is sajátosan jellemző Katona képzeletének természetére.

Ha így karjait egymásba fűzve kimereszti szemét a sötétbe, akkor indul meg a különös képzetfolyamat: nem fűződik semmi realitáshoz, csak valami határozatlan fény felvillanása előzi meg, de ha nézi, mi volt, semmivé foszlik. Tovább mered maga elé, most már keresi-hajszolja, a vágy egében csillagokat hág érte, hogy megismerje, rátaláljon, s a fájdalmas érzésből sejti benne a gyilkos vakot, azaz Cupidot, magát a vágyat, amely az ő teremtménye, mégis istenévé lett. Az csalja maga után, egyre messzebb tűnik szeme elől, majd ismét közeledik szeme nedvében, szíve dobogásával váltakozva jön-megy. Szeretné ismerni, látni, de meg-megvillan előtte s mihelyt megismerné, mihelyt nevén tudná nevezni, már más: amint újra távolodik, már nem azonos azzal, amire vágyott. Ott rezeg könnyeiben e rég ismert ismeretlen, de amint közel érzi, már tovazúdul, utána a reménye. Mikor ismét ott van s ő már keblére omlana, hogy ott égjen meg, fúljon meg, amint feléje szédül, könnye kigördülésére ráeszmél, hogy ez mind — semmi.

Az a két mozzanat, amely a német idealizmus előtti időben nem képzelhető el ily élményelemzésben, egyrészt a képzet szó ily vonatkozásban való használata, másrészt a képzetnek vágyakozásból való származtatása. A tudat képszerű elemeinek eredetük szerint való megkülönböztetése jóformán föl sem merült addig, amíg valamennyit az érzékelésből származtatták: a képzet szóval (amikor nem általában minden tudattartalmat) elsősorban érzéki képet és emlékképet értettek, a képzeleti képet is csak emlékképek kombinációjának tartották. (A Katona-korabeli filozófiai tankönyv is egészen az influxus physicus elmélete alapján állva, minden képzetet a külvilág behatásából származtat.) A kérdést az idealizmus teljesen megfordította. A képzetek megkülönböztetésére most sem került sor, de most azért, mert minden képzetet a képzeleti kép módjára fogtak fel, az én semmiféle realitásból nem eredő alkotásának. Annak a kornak a filozófiája tekintette a világot puszta képzetnek, amelynek egész lelkületére jellemző a képzelet elhatalmasodása. Katona költeménye is *A képzet* címen képzelődésről, megdöbbentően az érzéki határán járó hallucinációról szól. A képzelődés elevenségére, realitással való kínzó-gyönyörködtető összezavarodására lírájának több más helye is jellemző. Így a *Panaszom* c. költemény a nő iránt való szerelmének önzetlen tisztaságával, fékezett tartózkodásával szembeállítja azt a gyönyörűséget, amelyet a képzetével való egyesülésében szokott érezni:

Szent volt szivem előtt szeme,
Szent arcája, tekintete,
Kármin ajkai, angyali

Létében csupa szent vala:
Ámbár szüntelen e velem
Játszó képezetem hideg
Mellén csüggedezék öröm-
Ittasságba merülve el,
Mint egy kedvese csókiban
Telhetlen csupa elbujult
Nyájőr a liget ernyiben,
Véletlen mikor egy bokor
Sűrűjéből ölébe dől
Játszó csalfa szerelmese...

A legközelebbi magyar párhuzamot Kölcsey egyes költeményeiben látom, pl. *A Holdhoz* című̈ben:

Karjaim kinyíltak, hő keblemre
Hogy szorítsam a szép ideált,
Ah, de halhatatlan gyötrelmemre
A hevülő megcsalatva állt.

Katona tárgytalan sóvárgása szenvedélyesebb, mondhatni, érzékibb.

Nem az jut tehát kifejezésre *A képzet*-ben, hogy vágya ébresztőjében szerelme lehiggadásakor a képzeletnek a realitást kiszínező szerepét ismeri föl, mint ahogyan értették. Éppen az ellenkezője a jellemző K. költeményére: a vágy hoz létre minden képzetet, indítja meg a képzelet munkáját.

Hogy képzet és vágy összetartozását, egymásrautaltságát Katona csakugyan így értette, arra jellemző még a *Regé*nek a látomásszerű második feléhez átvezető versszaka is:

Elvált bennem az élet a tudástól.[4]
Édes Molli jutott eszembe, sorsán
Búsongó *kebelem lihegte gyorsan*
Vágyát a levegőbe, mely palástol.

Erre indul meg a képzetfolyamat.

Ismeretes a vágyakozás döntő jelentősége a *Wissenschaftslehre* tudatelemzésében és a romantikus lelkialkatban egyaránt. Fichte elmélete legnagyobb hatású fejtegetésének *(Grundlage der gesammten Wissenschaftslehre)* 10. §-ában foglalkozik a vágyakozás (Sehnen) mivoltával s jelentőségét többek közt a következő szavakkal is kiemeli: „Dieses Sehnen ist wichtig, nicht nur für die theoretische, sondern für die gesammte Wissenschaftslehre. Lediglich durch dasselbe wird das Ich in sich selbst — ausser sich getrieben; lediglich durch dasselbe offenbart sich in ihm selbst eine Aussenwelt." Minden korábbi gondolkodással ellentétben a vágyakozást tartja a szellem legfőbb megkülönböztetőjének; míg pl. Platon szerint az ἐπιθυμητικόν a növényekben is megvan, Fichte szerint éppen a vágy külön-

[4] A fizikai élet és tudat összetartozása megszűnt.

bözteti meg az embert a növénytől. Képzeteink, melyeket külvilágra vonatkoztatunk, vágyakozásunk teremtményei. Vágy és képzet (Sehnen—Vorstellung) kölcsönös, de mégis a vágy primátusán alapuló egymásrautaltsága ennek az idealisztikus gondolkodásnak egyik alapvető mozzanata. A korábbi filozófiában oly sokat emlegetett ‚Ignoti nulla cupido' elvével ellentétben Fichte így határozza meg a vágyat: „*Trieb nach etwas völlig unbekanntem*, das sich bloß durch ein Bedürfniß, durch ein Mißbehagen, durch eine Leere, die Ausfüllung sucht und nicht andeutet, woher? — sich offenbart." (K. rég ismert ismeretlennek nevezi azt, ami csak vágya teremtménye, mégis célja is egyúttal.)

A *Vágy* című költemény tárgyát Gyulai becsvágyra, más szerelmi vágyra magyarázta, holott egyik sem, hanem a „vágyakodás" a maga végtelenségében, melyre éppen az jellemző, hogy soha célt nem érhet, mindig „világok, idők nyúlnak heverészve tömötten a cél közt s közte". (E kifejezésekhez leghasonlóbb jellemzést Kant Anthropologiájából ismerem, de bizonyára másutt is megtalálható, ha előbb nem, utána: Der leere Wunsch, die Zeit zwischen dem Begehren und Erwerben des Begehrten vernichten zu können, ist Sehnsucht.) Csillagokat siet egybeölelni, mindíg további és további cél felé tör. Mindezt magához vágyakozásához fordulva mondja a költő, s most csodálkozva kérdi, mi lelte. A válasz:

> Dölfös kedvesnek csak az egy mosolyogva kiejtett
> *Nem* szava feltátott sirodig elkanyarít.

Tehát a vágyakozás célt nem ér soha, de végtelen történtéséhez képest semminek látszó akadály összezúzza, halálra ítéli: teljesülésben nem érhet véget, de megsemmisülésben — legalább ideiglenesen, látszólag — igen. Itt is éppúgy kiegészíti egymást a legszemélyesebb önszemlélet és filozófikus tájékozottságú egyetemes értelmezés, mint több más költeményben.

Katona számára tehát az idealizmus sem az én-nek az őt korlátozó külvilág alól való felszabadulása, hanem a vágyakozás örök kínjának igazolása. Amit elképzel, amire vágyódik, az nincs képzetén-vágyán kívül s így elérhetetlen. Szorosan összetartozik ezzel az élmény lényege szerint az az utolsó költemény is, amelyről még szólnom kell, az *Idő*. Vágya a multba vonná s a jövőt építené, de kétségbeejti az a tétel, hogy igazán csak a jelen van.

Idő.

Az időnek, minden átélés formájának problématikája, az időszemlélet sajátossága, kivált éppen az időmozzanatokkal szemben való állásfoglalás tekintetében minden nagy költő lelkivilágának és életszemléletének vagy életérzésének legmélyére világít rá. Van, aki a pillanatot éli, csak a jelent érzi az élet formájának s az teljesen ki is elégíti, vagy mint Goethét, megörökítésére ösztönzi; van, akit a jelen alig érint, aki mindig

távol van tőle, emlékeket idéz, a multba vágyik, vagy távoli jövő lehetőségeivel bajlódik; van aki a jövőt a multból szeretné építeni, emlékei tartalmának visszatérését várja benne (ezek a visszatekintő próféták, amint a romantikusokat nevezték) stb. Katona is a multat szeretné mintegy a jelen kihagyásával a jövőbe tolni, de tudatában van képtelenségének. A gondolkodás megöl emléket és reményt, amiben az érzelem menedéket keresne; ez így éppúgy nem sikerül, amint nem sikerül visszaidézni a gyermekkort, amint nem sikerül visszatérni a természetbe, amint nem lehet a szépség gyönyörében elmerülni, mert nem sikerül azt látni: ami boldogíthatna vagy legalább enyhületet adhatna, az Katona szerint mind elérhetetlen. (Amint az Idő c. költeményében mondja:

Nincs lódító erő, A multat és jövőt
Mely összehajtaná Abroncsba, nincs remény...)

Ez a legtragikusabb időszemlélet. Ilyen végtelen, visszavonhatatlan és elhagyhatatlan jelen a Bánk bán vég-semmisége is. Volkelt a *Die Aesthetik des Tragischen Die irrationale Natur des Endlichen* c. fejezetében azok közt az ellenmondások közt, amelyeken való töprengés tragikus világlátás egyetemes igazolása, legelőször szól éppen erről (3. kiadás, 1917. 513. l.), hogy sem multnak, sem jövőnek nincs realitása, csak a jelennek, de éppen ez végtelen rövid.

Az a gondolat, amellyel Katona e költeményében az értelem az érzelmet kétségbeejti, oly tisztán bölcselkedő fogalmazásban áll az egész költemény élén, amely lírában, Katonánál is, szokatlan. Magát az idő képzetét veszi mintegy szeme elé, azt tagolja, részeit osztályozza két csoportba realitásuk foka szerint:

Idő: Jelenvaló — Létel, de mult s jövő Csak semmi ...
Jelenvaló; jövő, Mult: semmi s létel. A Három tehát csupán kettő...

Felveti a kérdést: Hát van-e Kedves közöttük egy?... Hol itt enyém? Majd az előrebocsátott tételt részleteiben vizsgálja: mult nincs, mert vége van, mint a chaosnak a teremtéssel; nem jöhet vissza boldogítani a keserű jelen helyébe, nem lehet belőle jövő, hogy aztán újra jelen legyen. Az egyedülvaló jelen sötét, de az órát visszafordítani nem lehet. Végül odajut, hogyha mindez igaz, akkor nem is lehet neki kedves idő: éppen, mert csak a jelen a létel, a mult és jövő semmi, egyik már nincs, a másik még nincs, az egyik sohasem lehet újra, a másik, mihelyt lenne, már maga is jelen lenne, a jelen pedig keserű, a remény önmagát öli meg, a jövő reménye maga ejti kétségbe azzal, hogy olyat ígér, amivel a mult hazugul kecsegtette, mert hisz a jelen nem teljesítette, így a jelenné váló jövőtől sem várhat mást.

Oh, sziv *reményel* ládd Mivé tevél! Jövőm
Tükrébe nem lelem Én szép szemed — soha!

Mégis — megölt jövőm Felett elugranám kezem
Után, *jelenvalóm* A multra: — ám de élsz —!

Te élsz! miattad én Is — gyászba; hogy jajom
Láthasd, mivel leled Csak abba kedvedet.

Hegedüs Zoltán ezt a költeményt is besorozta Katona szerelmesversei, mégpedig a valószínűleg Dérynéhez írottak közé, s az egész költemény filozófiai egységét teljesen szem elől tévesztve, a költemény végét, észre sem véve, hogy az utolsóelőtti versszak a jelenvalóhoz magához fordul, — a közismert sablón szerint — a kegyetlen kegyesre érti. (A költemény pointejét így félreértvén, természetesen az egész költemény megértéséhez sem férkőzhetik, amint magyarázatainak általában hibája, hogy egyes részleteknek e lírától teljesen idegen költészet analógiájára való kiragadása után, ezekhez próbálja igazítani az egész költemény értelmét; így azok alig érthetők. Ha ellenben a költeményeket külön-külön a maguk egészében gondoljuk végig, különös figyelemmel a legszokatlanabb helyekre, s egyazon világlátás kifejezőiként összetartozásukat is végiggondoljuk, alig marad valami, ami magyarázatra szorulna.)

Az Idő c. költeményben a kifejezés formája maga utal frissiben megragadott filozófiai gondolatra, mintha azt mondaná: hát ha igaz, amit a filozófia mond, mit várhatok? A költemény belső formája maga választja külön a költő belső világát s azt a filozófiai disztinkciót, amelynek — számára megdöbbentő — világánál a maga érzését értelmezi. A gondolatot Katona többfelől ismerhette, de ismernie kellett az ellenkezőt is; jellemző, hogy ezt ragadta meg. Költeményét egybevetették már az *Új esztendei gondolatok*nak, Csokonai e hangban, érzésben, belső formában annyira Petőfit előlegező szép versének egy részletével, sőt az abból való származtatást is fölvetették. A két költeményt egybevetni valóban tanulságos is, de egészen más irányban. A két gondolat polárisan ellentétes. A sensualismus bírálataként többször fölmerült az a meggondolás — pl. az angol Harris Hermes c. filozófiai nyelvtanában, amelyet 1788. megj. német fordításában nálunk is ismertek —, hogy mult és jövő csak reflexióban, emlékezésben és várakozásban van s mégis csak ezeknek van terjedelmük, tehát ezek vannak, a jelen puszta határ, nincs. Ez Csokonai gondolata is:

Nem lehet jelenvaló, csak mult s jövendő pont lehet te benned
És miként a puszta szó repten repül, úgy kell veszőbe menned!

Ugyancsak a racionális időkritikára jellemző Csokonai az időről való töprengésének többi mozzanata is:

Oh idő, te egy egész, Nincsen neked se kezdeted, se véged,
És csupán a véges ész Szabdalt fel apró részeidre téged.

Katonát az időnek az én-től független mivolta egyáltalán nem foglalkoztatja, csak az időélmény maga, s ezért ő Csokonaival

éppen ellenkezőleg a reflexiónak a naív realizmust cáfoló eredményeit elhárítva, csak a jelent tudja a létel formájának. Mint ahogy a látást többnek tartja az ismerésnél, a jelent tudja egyedüli létezőnek, multat és jövőt semminek.

Rousseau az egész kérdést csak annyiban érinti, hogy amint általában a reflexio ellen s minden ősi naivitás mellett van, Pascallal (*Pensées*, I. partie VI. art. 5. — II. p. XVII. a. 29.) a kifejezésben is csaknem teljesen egyezőleg hibáztatja, hogy az emberek annyit emlékeznek és reménykednek, a helyett, hogy élnének. Tehát nem metafizikai, hanem csak gyakorlati vonatkozásban emlegeti a jelen egyedülvalóságát, az *élj az idővel!* szellemében. Amit Rousseau hibáztat, elsősorban vonatkozik őrá magára is, az örök, folyton emlékező, a jelent megragadni nem tudó álmodozóra. Akárhol ütközött Katona a költemény írása előtt újonnan a szóbanforgó tétel élesebb fogalmazásába, Rousseau-i hangulatainak is része volt benne, hogy az annyira megrázta: ha nincs más, csak jelen, az azért oly kétségbeejtő, mert ő is csak emlékekben és várakozásokban tudna örömet vagy vigaszt találni, a mult vonzza s a jövő kecsegteti.

Történelmi munkájában Katona Platon Timaiosának egy — az Atlantisra vonatkozó — helyét is idézi. Aki ismeri Katona művelődésének káprázatos mohóságát, nem hiheti, hogy Platont, bármely forrása hívta is föl figyelmét először e helyre, csak másodkézből idézte volna, annál kevésbbé, mert utalása az editio Bipontinára történik, amely Marsilius Ficinus nevezetes latin fordítását is közli. Timaios szerint (37. l.) mint már Parmenides szerint is, az örökkévaló létel-re ἐπὶ τὴν ἀίδιον οὐσίαν helytelenül vonatkoztatjuk a multat és a jövőt, az igazán létezők, az ideák világa nem ismer, csak jelent, amint ő kifejezi: van-t, volt-ja és lesz-e nincs, ezek egyike csak elmult, a másik eljövendő *van*. (Katona, amint *egykor jelenvalónak*, *elraboltatott vagyon*nak is nevezi a multat, nyilván ugyancsak főnevesítve az igét.) A mi világunk idejét azonban a három együtt teszi ki, a multból jelenen át jövő felé haladó idő az örökkévalóság ideájának mintájára teremtetett s ezzel a teremtéssel, a változások kezdetével jött létre.

A multba való visszatérésnek, a mult jövőül való visszanyerésének lehetetlen voltát példázza Katonánál a chaosnak a teremtéssel való megszűnése:

> Többé nem pök a chaos Örömvilágokat;
> Mert vége lett neki, Hogy létre változott...

Mult és jövő csak ott van, amikor a jelen még nem alakult ki, ahol még csak keletkezés van, létel nincs; a létellel vége van a chaosnak, a jelenben vége van a chaos lehullt gyümölcseinek, a mult időknek is:

> A chaos maga magát ha elnyelé,
> Árnyékok a lehullt gyümölcsi is, azok.

Mert ami megmaradt még — a jelenvaló —
Egy hátul intgető kéz tárgya: van s vala...

Változásnak és lételnek az idővel kapcsolatos szembeállítása, az időnek kosmogóniai vonatkozásban való gondolása is közös Platonnal, de ott éppen a mult és jövő a változás következménye, Katona meg ezek megszűntét látja a chaos létre változásában. A jelen-t nem valamely ideális világ, hanem a maga világa egyetlen formájának tudja, s az örök jelen számára nem örök boldogság, hanem örök vigasztalanság. Platon nem is nevezi chronos-nak az ideák világának örök jelenét, hanem aiónnak. Hasonló megkülönböztetés van Augustinusnál, s embernek megfejthetetlen problémát lát abban, hogy csak a jelen van, de ha csak jelen van, idő nincs is igazán, mert a jelen nem idő, idő csak jövőnek jelenen át való múlása. (Conf. XI. k. 13. c.) Ugyanilyen paradoxiának a fölvetésével kezdi Aristoteles is az időfogalom vizsgálatát, de csak a nehézség jelzésére, tovább az időmozzanatokkal külön nem foglalkozik. A szkeptikusok ellenben, akik kétségbevonták, hogy az ember abszolút ismeretre juthat, tovább mehet, mint amit az érzékelés közöl vele, a jelen-t (τὸ νῦν) azonosították az idővel(χρόνος); egyébként mind*két* felfogás cáfolását megkísérelték. (Sextus Empiricus: *Pyrrhon. hypotyp,* III. k., 17. fej.; *Adv. math.* X. k., 3. f.)

Az újkori gondolkodásban a kriticizmus után következett állandóbb értékelése a jelen-nek. Mikor az értelemnek az a pretenciója jogtalannak látszott, hogy önmaga formáit transcedens érvényűnek tartsa, a filozófia figyelme az Én-re korlátozódott: az a döntő számára, amit az Én közvetlen átél. Ahol Isten és a magam egylétűségének, a látás értékelésének Katona költészetével leginkább rokon hangoztatásával, ugyanott a jelen hasonló hangsúlyozásával is ismételten találkozunk: ott van Schellingnél is. Természetbölcseleti aforizmusaiban pl. (*Aphorismen über die Naturphilosophie* 219—20. Jahrb. der Medizin II. 150. l., 1809) azt írja Schelling: „Das wahrhaft Lebendige in der Zeit kann.. nur in der Gegenwart... hervortreten... Nicht anders, denn die Zukunft, ist auch die Vergangenheit, als die Vergangenheit bloß denkbar und lediglich Produkt der Imagination. In dem Realen als solchen, ist so wenig Vergangenheit als Zukunft; aber auch in der Gegenwart ist nicht das Zeitliche, sondern das lebendige Band des Seyns und des Werdens, das heißt das Nichtzeitliche, das einzig Reelle." A *System des transcendentalen Idealismus* 116. §-ában azt mondja: „Das wahrhaft Lebendige in der Zeit kann nur in der Gegenwart als der Einheit der Vergangenheit und Zukunft, Seyn und Werden hervortreten." A filozófiai iratok 1809-ben megjelent kötetében is van szó mult és jövő pusztán fogalmi természetéről, nemlétezéséről, abban a vonatkozásban, hogy a végtelen törekvésből eredő megismerésben az Én mindig újra multtá teszi a jelent, hogy továbbhaladhasson, de mindig új jövőt tesz jelenné, mert valóságra törekszik.

Katona és Schopenhauer.

Katona lelkivilágában tragikus színt ölt a jelen egyedüli realitásának gondolata is. Van azonban egy filozófus, akinél ugyancsak minden remény és várakozás hiábavalóságának megokolásául is szóbakerül az időmozzanatok problémája s akinek gondolkodásában ugyancsak több apró részlet is van, amely Katona verseinek egy-egy részletével méginkább párhuzamba állítható, mint az eddig említettek. Ez a filozófus, akire ismerői az eddigiek során is gondolhattak, Schopenhauer, a véget nem érő örök most és örök itt körében céltalanul törtető akarat filozófusa. „... die Gegenwart allein ist die Form alles Lebens — írja a Die Welt als Wille und Vorstellung I. kiadásának 398. lapján. — Unsere eigene Vergangenheit, auch die nächste und der gestrige Tag, ist nur noch ein nichtiger Traum der Phantasie... Vergangenheit und Zukunft enthalten bloß Begriffe und Phantasmen..." A halálfélelem oktalanságát is ily megokolással hangoztatja, de még nyomatékosabban a jelentől való szabadulás reményének hiábavalóságát: „... wen die Lasten des Lebens drücken, wer zwar wohl das Leben möchte und es bejaht, aber die Quaalen desselben verabscheut und besonders das harte Loos, das gerade ihm zugefallen ist, nicht länger mag: ein solcher hat nicht vom Tode Befreiung zu suchen... dem Willen zum Leben ist das Leben gewiß; die Form des Lebens ist Gegenwart ohne Ende; gleichviel, wie die Individuen, Erscheinungen der Idee, in der Zeit entstehen und vergehen, flüchtigen Träumen zu vergleichen." Azok közt a hasonlatok közt, amelyekkel Schopenhauer e gondolatsort megvilágítja, szerepel egy forgó karikáé is, amelynek egyik felén mindig a mult hanyatlik, a másikon a jövő emelkedik, fölül a vízszintes érintővel érintkező pont a mindenkori jelen, amely sohasem mozdul el, mint maga az érintő sem, tehát ő mindig fölül van, a tőle szétválasztott mult és jövő ellenben soha. Lehetne arra is gondolni, hogy Katona előtt efféle hasonlat lebegett, mikor azt írta: „Nincs lódító erő, a multat és jövőt Mely összehajtaná abroncsba", vagyis semmi erő sem tudja átlódítani a multat a jelenen, hogy a jövőbe menjen át. (Különben az idő antik elképzelésére jellemző különösen a körforgás, míg utóbb inkább végtelen egyeneshez hasonlítják; Katona e modern felfogás értelmében a visszafordíthatatlanságot emlegeti.) V. ö. még pl. a 448. lapon: Seyn eigentliches Daseyn ist nur in der Gegenwart, deren ungehemmte Flucht in die Vergangenheit ein steter Uebergang in den Tod, ein stetes Sterben ist, das ein vergangenes Leben... schon völlig abgethan, gestorben und nichts mehr ist... Die Gegenwart aber wird beständig unter seinen Händen zur Vergangenheit: die Zukunft ist ganz ungewiß und immer kurz."

Katona költeményeinek komor gondolatai másutt is feltűnően emlékeztetnek, néhol még a kifejezés egy-egy fordulatában is Schopenhauerra. Még az emberek pesszimisztikus megítélése, egoizmusuk hangoztatása a legkevésbbé jellemző. Egye-

bekben is a gondolat lényege szempontjából ritkán van szorosabb közösség, mint pl. K. és Schelling vagy Rousseau közt: Schopenhauer is az Anschauung-ot többre tartja a fogalomnál. Másfelől az egyetlen boldogító mozzanatnak az életben ő is a szépség szemléletét tartja. „Darum wird auch der von Leidenschaften oder Noth und Sorge Gequälte durch einen einzigen freien Blick in die Natur so plötzlich erquickt und aufgerichtet; der Sturm der Leidenschaften, der Drang des Wunsches und der Furcht und alle Quaal des Wollens sind dann sogleich auf eine wundervolle Art beschwichtigt. Denn in dem Augenblicke, wo wir vom Wollen losgerissen uns dem reinen willenlosen Erkennen hingegeben haben, sind wir gleichsam in eine andere Welt getreten." (V. ö. Kiröppen az elme, kicsalva ekként, ki szíve, szerelme, ki igy kiteként.) Ugyancsak nála is többször szó van a legtöbb embernek erre való képtelenségéről, pl. (270): „Die meisten Menschen sind nicht gern allein mit der Natur... denn ihr Erkennen bleibt dem Willen dienstbar... bei allem, was keine solche Beziehung hat, ertönt in ihrem Inneren: Es hilft mir nichts!" (V. ö. Ah, hogy teremtni tudsz csak szíveket, orvosává lenni nem!) Ily vonatkozásban azonban inkább a tiszta megismerést állítja szembe az akarati vonatkozásúval, azaz az érdeknélküliséget az érdekeltséggel, mint a látást a reflexióval. Jellemzőbb már, amit a vágyakozásról mond. A Ding an sich-et akaratnak nevezi, de lényegében legmagasabb megjelenési fokán is céltalan, ostoba, vak erő nála; az akarat szónak minden fokon való használata jellemző éppen a legtudatosabb akaratnyilvánulás megvetésére is. Éppen ezért, míg Fichtenél vagy Schellingnél ezek a jelzők csak az alsóbb, szerintük leküzdendő és leküzdhető fokokon illetik meg, tehát ösztönt, alsóbbrendű vágyakozást stb., Schopenhauer nem ismer el lényeges különbséget, s vaknak, a maga egyetemességében céltalannak mondja az akaratot. (V. ö. vak here, vágyakodás.) Schopenhauer szerint az akarat Ding an sich létére kívül áll az okokcélok láncolatán, rá nem vonatkozik a Satz vom Grunde egy változata sem, mert az csak a képzetvilágnak, a mi megismerésünknek a formája. Ezért az akaratnak magának nem is lehet célja, csak a látszatvilágban való egyes megjelenéseinek. Innen magyarázza azt is, hogy soha ki nem elégülhetünk: mihelyt az alkalmi célt elértük, másnak mutatkozik, mint amit vártunk s ezért már újra mást akarunk: 239. „ewiges Werden, endloser Fluß, gehört zur Offenbarung des Wesens des Willens. Dasselbe zeigt sich endlich auch in den menschlichen Bestrebungen und Wünschen, welche ihre Erfüllung immer als letztes Ziel des Wollens uns vorgaukeln; sobald sie aber erreicht sind, sich nicht mehr ähnlich sehn und daher bald vergessen... werden". (V. ö. Ha lihegem szép nevedet, nem te vagy már, ki elválsz.) Schopenhauer is megjegyzi, hogy egy-egy váratlan csalódás szokta összeroppantani az egyéni akaratot: ilyenkor a lélek nem az akarat egyetemes természetét okolja, hanem csak a maga egyéni

körülményeit, környezetét stb. Addig tart a törtetés — írja — „bis wir auf einen Wunsch treffen, der nicht erfüllt und doch nicht aufgegeben werden kann... dann haben wir... etwas, das wir jeden Augenblick statt unseres... eigenen Wesens, als die Quelle unserer Leiden anklagen können". (V. ö. a Vágy végét.) Mindennemű akaratmegnyilvánulás együttes megvetéséből ered Schopenhauer több hasonlata, így az, hogy az ember minden akarását gyermekjátékhoz hasonlítja: 470. „Sie treiben vorwärts mit vielem Ernst, mit wichtiger Miene: so treiben auch die Kinder ihr Spiel." Katona is gyermeki bábok után kacsalódó képezet-nek mondja nagyratörő vágyakodását, amelyet egyetlen *nem* megtörhetett. Persze sok örök hasonlat is van az ily egyezések sorában, pl. külön semmi feltűnő nem volna abban, hogy mindketten említik a vágy szimbólumaként Tantalust, (az akaró Sch. szerint „der ewig schmachtende Tantalus", Katona szerint a vágy indulatainak „hasztalan izzadozó mennyei Tantalusa".)

Noha Schopenhauer népszerűsége csak a század közepén kezdődött s addig csak szórványos nyomai vannak ismeretének német területen is, éppen nem volna semmi hihetetlen abban, hogy Katona olvasta Schopenhauer főművét, az először 1818 végén megjelent *Die Welt als Wille und Vorstellung*-ot. (Szándékosan erre az egy kötetre szorítkoztam a fenti idézetekben.) A monarchia területén aránylag több nyoma van Schopenhauer korai olvasásának, mint másutt: itt az idealizmus rendszerei a hatósági rendszabályok miatt kevésbbé terjedhettek s így a rendkívüli íróművészettel megírt s egész felfogásában művészi jellegű könyv gáttalanabbul hódíthatott. Grillparzer korai foglalkozása Schopenhauerral ismeretes. A Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur und Mode 1819-i évfolyamában **r jelzéssel éppen Grillparzer Sapphójának bemutatójával kapcsolatban megjelent egy tudtommal a Schopenhauer-irodalomban soha számba nem vett elmefuttatás a tragikumról, amely csaknem a maga egészében Schopenhauer könyvének idevágó részletét másolja. Schopenhauer filozófiája csaknem hivatalos ajánlásban részesült Bécsből s az osztrák biedermeier gondolkodásában annyira fontos rezignációnak — egyesek véleménye szerint — egyik táplálója volt. A figyelmet itt a Metternichtől alapított Jahrbücher für die Literatur der österreichischen Kaiserstaaten 1819 áprilisi kötetében megjelent részletes ismertetés keltette föl; az akkoriban megjelent mindössze 6 ismertetés közül ez a legkevésbbé kritikus, magát a gondolatmenetet a legcsupaszabban s legkevésbbé máshoz viszonyítva s így laikus számára leghatásosabban mutatja be. Hogy Magyarországra is jutott a könyvből mindjárt akkor példány, noha két év alatt összesen csak 100 kelt el belőle, az abból is gyanítható, hogy Frank Ignác, az egyetem 1850-ben öngyilkossá lett jogtanárának könyvtárában maradt az első kiadásból egy példány. Frank, miután előbb piarista volt, egy évfolyammal Katona után végezte az egyetem jogi tanfolyamát; korai filozófiai érdeklődéséről vannak

adatok, később a jogtudományban is elfordult a bölcselettől; a Pest városára hagyott s ma az egyetemi könyvtár tulajdonában lévő hatalmas könyvtárban is bölcseleti munkák leginkább a század első két évtizedéből vannak; különben is Frank haláláig sem jött meg Schopenhauer népszerűsége, ellenben az első kiadás eladhatatlan tömegét jórészt makulatúrának használták, s 1845-ben megjelent a második, kétszeresére bővült kiadás: ez okból is valószínűtlenebb, hogy Frank később szerezte volna meg az első kiadást, mint röviddel megjelenése után, mikor az első ismertetések szóltak róla. A Jahrbücher-t a magyar íróvilág rendszeresen olvasta. Katonát történelmi munkájával kapcsolatban is érdekelhette.

Nincs biztos tudomásunk Katona filozófia-tanárainak a hivatalos tankönyvön túlmenő filozófiai műveltségéről, vagy saját gondolkodásuk irányáról. Idevágó irodalmi munkássága egyiküknek sincs. A tanításuk anyagából összeállított tézisek szigorúan a szabályokhoz alkalmazkodó tanításról adnak számot, tehát az elméleti filozófiát a jórészt Newton és Boscovich világfelfogása nyomán nálunk tankönyvbe Horváth János apáttól foglalt rendszert, a praktikus filozófiában Eberhardnak, a német Popularphilosophie egyik legproblémátlanabb írójának racionalizmusát követik. Az iskolai filozófiai tanítás célja éppen az is volt, hogy egy rendszer kategórikus tételeinek megtanultatásával minden tévelygésnek elejét vegye. Nincs semmi nyoma, hogy akár a szegedi Tordy, akár Szücs István ne teljesítette volna hiánytalanul ezt a feladatát. Tehát a Katona lírájában feltűnő filozófiai fogalmak és problémák ezért sem lehetnek iskolai emlékek. De vannak magában Katona költészetében is jelei annak, hogy megtanult rendszerrel be nem érve, filozofálni s bölcseleti irodalom olvasásába merülni akkoriban kezdett, amikorra lírikus korszaka is esik. Másutt[5] volt alkalmam kimutatni, hogy lírája nem diákkori kísérletezés, hanem a maga egészében a Bánk bán első megformálása után kezdődik, amikor a színpad ösztönzésének eltűntével más formákat keres a benne forrongó élet kifejezésére. (Rámutattam néhány furcsa félreértésre, sőt önkényes kitalálásra is, amelyhez egy Petőfies költőtípus beleképzelése vezetett s amely ezt a kronológiai tévedést is támogatta.) Az ügyvédbojtárságban ki nem elégülő szelleme az addiginál is mohóbban kereste táplálékát abban a válságban, amelyet saját műformájától való kényszerű elszakadása okozott. Ekkor dolgozott áttekinthetetlenül nagy irodalom megemésztéséből növő történelmi munkáján, amely maga is sok irányú filozófiai tájékozódást mutat. Oly problémák, melyek, mint első történelmi drámái s maga a *Bánk-bán* is, mutatják, már jogbölcseleti tanulmányai során megragadták, de még ugyancsak dogmatikus megoldottságukban, tételszerűen éltek tudatában, most egyre tovább ragadták. Említettem egy

[5] Irodalomtört. Közlemények, 1932.

Platonra való utalását; Voltaire essai-it, úgy látom, eredetiből idézi. Ruszek filozófiai történetéből is idéz; ez is később jelent meg, mint mikor K. a bölcseleti tanfolyam hallgatója volt, s ez is ráirányíthatta érdeklődését a legújabb filozófiai irányokra és problémákra. Nyelvének filozófikusabbá, fogalmi antitézisek kiélezésére hajlandóbbá válása megfigyelhető a Bánk bán két kidolgozása közt. Különösen jellemzőnek érzem azonban egyik új betoldását. Ottó áradozásába, melybe Katona tudatosan visz jellemzésül valamelyes fellengző bölcselkedést, csak az átdolgozáskor került a következő mondat:

Akkoron levék teremtve, amidőn először Megláttalak... s *levésemnek* legelső Pillanatában eltűnt *lételem.*

Levés és létel, γένεσις és οὐσία, Werden és Seyn szembeállítása oly mértékben jellemző a német idealizmus problématikájára és terminológiájára, mint addig csak az antik gondolkodás egyes fázisaira. Az egy igetőből eredő két elvont főnév ily szembeállítása pedig a magyarban nem is képzelhető az egy paradigmához tartozó két német szóra való gondolás nélkül. Még jobban megerősíthet ebben az, hogy az idézett hely a *Bánk-bán*nak egyetlen olyan Veit Weberből idézett mondata, amelyet Katona csak az átdolgozáskor iktatott be, mégpedig éppen csak a kiemelt szavaknál változtatva valamit. A *Teufelsbeschwörung* bűvészinasa azt mondja: „Ich wurde nun erst... und im Augenblicke meines Werdens endete auch meine Selbstheit." Itt tehát a szerelemben való újjászületés az individuális lét, az elkülönültségben önző egyéniség vége. Katona figyelmét akkor vonta jobban magára ez a gondolat, amikor filozófiai érdeklődése más, erősebben metafizikai antitézist visz bele: Ottó a maga levését, átalakulását a maga létele megszűntének mondja. Éppen az Idő c. költemény is foglalkozik létel és levés problémájával: a jelen a létel egyedüli formája: levés s ezzel a multból a jövő felé haladó idő csak a chaosban volt. A reménytelenség oka éppen az, hogy levés, változás többé nem lehet, mióta a létel, az örök jelen van, a levés csak üres képzelődés: Ottó szerint éppen a szerelmi reménykedéssel szűnt meg létele s kezdődött kecsegtető levése. Megjegyzem még, hogy ami filozófiai tanultság a Bánk bán *első* kidolgozásában érezhető, az teljesen beleillik abba, ami az iskolai filozófia-tanulmányról megállapítható; pl. amikor Bánk arra emlékezik, hogy a megdöbbenést a lélek betegségei közt tanulta.

A filozófia Katona fejlődésében.

Éppen nem lehetetlen tehát, hogy Katona Schopenhauernak is első fogékony olvasói közé tartozott. Ennek eldöntése fontosabb lehetne a magyar filozófiai műveltségnek vagy Schopenhauer ismeretének története, mint Katona fejlődésének megértése szempontjából. Ami a megbeszélt költeményekben

leginkább vele és csak vele rokon, nem a világlátás természete, a gondolkodás iránya igazán, hanem inkább szélesebb körben közös gondolatok és gondolatsorok hangulati színeződése s a kifejezések és hasonlatok bizonyos, azzal is összetartozó árnyalatai: ily hangulati színezet pedig éppen úgy ragadja meg és fogja át azt is, amit másutt inkább találhatott. Általában több ponton feltűnt, mennyire összetartozó s egymást kiegészítő gondolatok ragadják meg különféle filozófiai olvasmányaiban, hogy éppen azokban a vonatkozásokban mennyire összetartoznak azok a gondolkodók, akikkel való bensőbb kapcsolata valószínűvé vált. Más vonatkozásban szóbakerült, mint válik Katona hangulatvilága s kivált történetszemlélete egyre komorabbá már első eredeti drámái során. Versei közül is azok, amelyekben bölcseleti elem nincs, ugyancsak végletesen fájdalmas hangulatúak. Kedélyvilága minden az élettel való találkozást éppoly eleve szerencsétlennek határoz meg, mint amilyen sötét következtetést von le ily tekintetben semleges vagy éppen ellenkező folytonosságba tartozó bölcseleti gondolatokból. Ami aktívabb, bizakodó kedély számára aktivitása ösztönzője, bizakodása igazolója, az Katona vagy Schopenhauer számára a vigasztalanság egyetemes igazolása. Nem szabad feledni azt sem, hogy Katona évtizede, azok az évek, amelyekben az ő fejlődése végbement, egybeesnek a Schopenhauer, de Byron és Leopardi évtizedével is. Az az idő ez, amelyben újra kiáltóan megmutatkozott, végleg beteljesedettnek látszott az előző század nagy várakozásainak kudarca, mikor a restaurációval a franciaországi, de az egész világra kiható „változások" — most egészen céltalannak látszó nagy áldozatok után — visszatértek oda, ahonnan kiindultak. A történelemnek ezt a fordulatát szemlélőkre egészen másképp hatottak az előző évtizedek nagy gondolatai is — így pl. Leopardinál is Schopenhauertől függetlenül pesszimizmusa tényezőivé váltak az idealizmus alapgondolatai.

Katona magányos, kontemplatív, az éjjel barátkozó, bánatos hangulatokra hajló természete s művelődésének útja, amelyen az iskolai racionális-dogmatikus optimizmus után szembetalálta magát színpadon-irodalomban-jogbölcseletben más látásmóddal s a világtörténésnek a felvilágosodás tőle elég bőven megismert irodalmára ismét rácáfoló fordulataival, korán kiérlelte sötétlátását, tragikus sorsok alkudozás-enyhítgetés nélkül való megértésére-átélésére való fogékonyságát, emberi törekvések és lehetőségek, ideál és való magában az emberi lélek mélységeiben gyökerező ellentétének érzését. Valóban, a *Bánk-bán* maga is olyannyira megalkuvás nélkül tragikus tragédia s nem pusztán szomorújáték, amilyen az újkorban kevés van. Egy emberi mértékkel tökéletes jellemen telik be éppen jelleme teljességéből folyó végzete, és sorsát nem enyhíti semmi, számára nincs vigasz és szenvedése végét sem látja. A tragikus hatás lélektani problémája koronként különböző megalkuvásra vezetett elméletben és gyakorlatban. Míg Goethe

saját kijelentése szerint igazi tragédia alkotó átélését túl nem élte volna, Schiller nagy klasszikus drámáiban a fizikai katasztrófán túl eszmei győzelmet éreztet, mások más megoldást kerestek a tragikus tárgyakban való gyönyörködés magyarázatára vagy igazolására. Katona elméletben sem folyamodik ilyenhez: számára a tragikus élmény lehetősége elemi tény. „A szerencsétlenség is gyönyörködtet" — mondja történeti munkája előbeszédében. S jellemző, hogy éppen Toldy volt az, aki mindvégig nem fogadta el a *Bánk bán*nak a magyar „forradalom után" tragikusabb lelkű szellemi vezéreitől, Aranytól, Gyulaitól, Kemény Zsigmondtól vallott értékelését, s éppen abban foglalta össze — teljesen Schiller szellemében — ítéletét: „Bánk bán egészben kétségkívül magas tehetséget bizonyít, de inkább megrázkódtató, mint vonzó, mert fenség nélküli mű; hiányozván benne azon emelő hatás, melyet a tragikum a *külsőleg bukó, de erkölcsileg győző erény által tesz.*" Az is érthető, hogy azok fogadhatják el legkevésbbé a legremekebb magyar tragédiát, ha nemzeti érzékenységtől szabadulhatnának is, akik szemében Schiller egészen más természetű remekei a klasszikus tragédia példaképei.

Katona fejlődése, amelynek méltatlanul mellőzött mérföldkövei első egészükben eredeti drámái, élete 23. évében jutott el a ma is változatlan joggal legremekebb magyar tragédiának nevezhető *Bánk bán* első formálásáig. Alkotó lázának hároméves lendülete után végleg kizökkentette legsajátabb területéről a színészettől való elszakadása. Az ekkor következő időben, amely a pillanatnyilag kínálkozó alkalom ösztönzésére történt átdolgozásig és kiadásig eltelik, a magyar színpad bizonytalan sorsától független formákat keres kifejeződésére. Ugyanezt a kereső időszakot művelődésének is újabb lendülete tölti ki, amelynek egyik, végzetes eredménye hangulatainak filozófiai igazolása, egyetemes törvényszerűségből való értelmezése. Akkoriban teljesedik ez be, amikor alkotó munkára legkevesebb a lehetősége és ösztönzése. Idézhetném a Suidastól megőrzött mondást, amely szerint az embernek vagy tragédiát kell alkotnia, vagy melankóliába süllyednie (ἢ χρῆ τραγῳδεῖν πάντας ἢ μελαγχολᾶν), a világirodalom történetéből annak több példáját is, hogy ha költő számára felszabadulás az alkotás, különösen igaz, hogy a tragikus sorsok iránt fogékony költő tragédiája, végletes és egyetemes melankóliába süllyesztője az, ami az egyes, kivételes tragikus sorsoknak alkotásban való átélésétől elvonja. A válság és végleges reszignáció kifejezése Katonának az a néhány költeménye, amelyek magyarázását megkíséreltem. A végzetet visszavonhatatlanul beteljesítő hazatérésben is legalább annyi része lehetett belső fejlődése e fordulatának, mint nem is oly nyilvánvalóan kilátástalan anyagi helyzetének. Talán legrousseauibb költeményei is éppen a nagyvárosból, vágyakozásai és csalódásai színhelyétől való elidegenedésével kap-

csolatosak. Kecskeméten is egyszer-kétszer felrázza még új hangulat vagy pillanatnyi ösztönzés. Éppen utolsó munkáiból, a versekből elküld néhányat röviddel hazaérkezte után Kisfaludynak, ki úgy látszik, felszólította az Aurórában való részvételre. Egy-két évvel utóbb hazatérte óta heverő történelmi munkája egy részletét küldi be a Tudományos Gyüjteménynek, amely hazatérte után közölte már előbb beadott vallomásszerű értekezését a drámairás akadályairól. A Tudományos Gyüjtemény most is szívesen látja. Az a buzgóság, amellyel a Kecskeméten megforduló színészek ügyét támogatja, mintha visszaidézné saját területén való alkotómunka felszabadító visszatérésének lehetőségét, de ez a remény is meghiúsul. Hazatörődésének panasztalansága nem a körülményekkel való megalkuvás, hanem a vágyaival való filozófikus leszámolás következménye lehet, mintha az akarat Schopenhauer-i önmaga ellen való fordulását hajtotta volna végre, csak tőle telhető komolysággal. Ha időnként vissza-visszavonja is valami, többé nem éli a maga életét semmi vonatkozásban, szüleiért dolgozik, hivatali kötelességét teljesíti, beleilleszkedik hivatalnoktársai életkeretébe, nem vonja ki magát mulatozásaikból sem, de valami kesernyés fölénnyel vesz részt bennük, amelyre nagyon jellemző a Hajnóczytól kiadott vadásznapló is. (Minden kecskeméti kortársaitól vagy barátaitól eredő jellemzése hangoztatja komor melankóliáját.) Költeményei is mutatják, hogy az ő beilleszkedése a kisváros életébe s a szellemi életből való kiszakadása a külső rokonság ellenére nem egészen azonos a magyar tehetségeknek Kármán Józseftől oly megrázóan jellemzett sorsával, a vidék porába való belefulladással.

Úgy érzem, annak a szellemnek is, amely a felvilágosodással való leszámolás végeként a filozófiában Schopenhauernél jut ugyancsak erősen lírai fogantatású kifejezéshez, egyik világszerte legnagyobb megszólaltatója a költészetben Katona, kongeniális társa Byronnak és Leopardinak. Végre át kell mennie a köztudatba, hogy Katona nemcsak remekének, a *Bánk bán*nak alkotója s a *Bánk bán* nem vakon talált gyöngyszem, hanem egy minden megnyilatkozásában érdekes és értékes nagy magyar szellem fejlődésébe tartozik. Mint korábbi dolgozataimat, a fentieket is szerény előkészületnek szántam e fejlődésnek régóta szükséges és mindeddig Katona felfedeztetése és a vele való foglalkozás sajátos történeti alakulása miatt késő megvilágításához.

Waldapfel József.

*

Josef Katona und die Philosophie. Der Dichter der Tragödie *Bánk bán* (1791—1830) schrieb einige wenig beachtete lyrische Gedichte, welche besonders nahe führen zu den subjektiven Wurzeln seines tragischen Sehens. Das Gedicht *Zur Einsamkeit, in einer Stunde des Menschenhasses* zeigt ein tieferes Verhältnis zum „promeneur so-

litaire", als die meisten Einsamkeitsgedichte, nicht nur mit der Liebe zur Einsamkeit, sondern auch mit der Auffassung der Gesellschaft als Verderberin der Tugend und in einigen satirischen Wendungen; obwohl Rousseausche Denkungsart auf mehreren Wegen vermittelt werden konnte, unter anderen auch durch den vom Dichter sicher gelesenen Eckartshausen, scheint es gewiß zu sein, daß K. in seiner lyrischen Periode tief vom Geiste Rousseaus erfaßt war; dasselbe ist auch aus seinem Gedichte Die Kinderzeit ersichtlich. Im Gedichte *Zur Einsamkeit* erscheinen aber auch ganz andersartige philosophische Wendungen, die nur daraus zu erklären sind, daß er mit dem frühen Idealismus Fichtes und Schellings bekannt war, so die Bezeichnung der Einsamkeit als Identität von Geschöpf und Schöpfer, Gott und Ich oder Selbst. Auch das Gedicht *Zur Natur* fängt mit einem Rousseauschen Thema, mit der Bewunderung der Schönheit der Mutter Natur an, um die Unfähigkeit der Glücklichen wie Unglücklichen zur Freude an ihr wegen der Unfähigkeit zum Anschauen zu behaupten. Ein anderes Gedicht ist der Ausdruck des stufenweise erfolgenden Eintretens eines solchen nur-anschauenden Seelenzustandes — zur Abendzeit, welche auch anderwärts als die für ihn einzige Zeit des Schauens erscheint. Auch die Gedichte *Das Sehnen* und *Die Vorstellung* zeigen das tiefe Verhältnis des Dichters zum Idealismus: sie sind der Ausdruck des Erlebnisses vom Bestimmtsein des Vorstellens durch das Sehnen, von dem Nichtsein des Vorgestellten und der Unerreichbarkeit des Ersehnten. Damit gehört eng zusammen das Thema des Gedichtes *Zeit:* das Hoffnungslose der Paradoxie der Zeitmomente, daß Vergangenheit und Zukunft nie da sind, nur die flüchtige, doch nie zu verlaßende Gegenwart, die keine Befriedigung gibt. Auch die einzige Realität der Gegenwart ist bezeichnend für die nachkantische Philosophie, welche auch in der Zeit nicht das absolute, sondern das Subjektiv-erlebte beachtet. Bei Schopenhauer wird auch dies ein Glied in der Argumentation des Pessimismus. Auch in anderen Stücken steht das Philosophische der Gedichte Katonas, was Stimmung und bildlichen Ausdruck betrifft, Schopenhauer am nächsten. Man kann wenigstens die Wahrscheinlichkeit dessen nicht ablehnen, daß der Dichter dieser ungefähr 1818—20 geschriebenen Gedichte einer der wenigen ersten Leser von Schopenhauers Hauptwerk war, umsomehr, da dieses Buch auf österreichischem Gebiet verhältnismäßig größere Beachtung fand (man vergl. außer den bekannten Spuren z. B. einen Artikel in der Wiener Zeitschrift vom Jahre 1819 *Über die Formen der Tragödie),* ein auch jetzt in Budapest befindliches Exemplar übrigens seit der Erscheinungszeit in ungarischem Besitz zu sein scheint und der Dichter, wie auch aus der im Jahre 1819 vollzogenen Umarbeitung des *Bánk bán* ersichtlich ist, sich gerade damals mit der neueren Philosophie beschäftigte, wobei seine Aufmerksamkeit auch durch die Rezension der Jahrbücher für die Literatur auf Schopenhauer gerichtet werden konnte. Da aber zwischen beiden die Ähnlichkeit nicht in den Gedanken selbst, welche auch mit anderen gemeinsam sind, sondern im Ergreifen derselben als allgemein gültiger Rechtfertigung ihrer Stimmung besteht, ist nur das Bekanntsein des Dichters mit der nachkantischen Philosophie überhaupt, andererseits die geistesgeschichtliche Zusammengehörigkeit mit dem Pessimismus seines Jahrzehntes, der Reifejahre Schopenhauers, sowie Leopardis und Byrons als bestimmt anzunehmen, deren Beachtung auch das Verständnis seines tragischen Sehens vertiefen muß.

Josef Waldapfel.

AUCTOR Περὶ ὕψους.*

A kifejezésmód fenségéről szóló görög irodalomtudományi mű szerzője.

A klasszikus műremekek közt, amelyekkel az antikvitás megajándékozott bennünket, egészen különleges helyet foglal el a művészi kifejezésmód *fenségéről* (Περὶ ὕψους, *De sublimitate)* szóló irodalomtudományi munka. E remekművet, 'aureolus libellus'-t[1] az utókor egyhangú elismerésben részesítette. Rengeteg kiadása mellett[2] úgyszólván minden jelentős nyelven olvasható fordításban. A világirodalom legkimagaslóbb alakjai figyeltek fel rá. Milton fedezi fel nevelő értékét (Tractate of Education 1644). Boileau ülteti át franciára (1674); német nyelvre fordítását Lessing követeli elsőnek. Hasonló kérdést tárgyal többek közt Schiller (Über das Erhabene) és Burke (The origin of our ideas of the sublime and beautiful). Macaulay essayt, Pope költeményt szentel érdemének. Ugyancsak emelkedett szempontok alapján ítéli meg a történetíró Mommsen és Wilamowitz, a princeps philologorum.

A Fenségről szóló mű töredékes volta és a koráról, szerzőjéről kialakult kép hiánya folytán nem egy feladat háramlott a szaktudományra. Számos kísérlet irányult a mű létrejöttének felderítésére s az ezzel kapcsolatos kérdések megfejtésére. Ám e téren mindmáig csak negatív irányban sikerült valamennyire eljutni. Eddigi megállapítás szerint ugyanis a mű szerzője a kézirattól hagyományozott két név: *Dionysios* vagy *Longinos* egyikével sem azonos. Állítólag mindkettő a másolók helytelen konjektúrája.

Mindenekelőtt keressük a Περὶ ὕψους-t éltető szellemi légkört, eszmevilágot. Talán ezen az úton juthatunk ma legközelebb azoknak a problémáknak a megoldásához, amelyek a mű keletkezésével összefüggnek.

A Fenségről szóló mű megírására tényleges indítékul Caecilius rétor (Kr. e. I. sz.) hasonló tárgyú kis irata szolgált: ennek hézagosan felszínes, gyakorlatilag használhatatlan volta váltott ki komolyan átértékelt, mély alapvetést a szerzőből (V. ö. I. 1., VIII. 1—2., 4., XXXI. 1., XXXII. 8.). Észrevehetően mutatkoznak Poseidonios (X. 5. k., XXVI. 1., XXXV. 2.), ill. a Stoa,[3] az alexandriai Ammonios (XIII. 3.) és gadarai Theodoros

* Előadás a Budapesti Philologiai Társaság 1934 február 20-i felolvasó ülésén.

[1] A svéd tudomány egykori kiválósága, L. Normann nevezi annak az Aristeides-Rhet. kiadásában (1687).

[2] Editio princeps az olasz F. Robortellotól (Basel, 1554). Ezt követi P. Manutius kiadása (Velence, 1555) stb. Legjobbak tudvalevőleg a W. Rhys Robertsé (Cambridge, 1907) és a Jahn—Valen-féle (Teubner, 1910).

[3] V. ö. P. Otto: Quaestiones selectae ad libellum περὶ ὕψους spectantes. Fulda, 1906.

(III. 5.) tanításának a nyomai. Érezhető ezenkívül Aristoteles[4] és Theophrastos hatása (XXXII. 3.). A szerzőt a legerősebb szálak mégis elsősorban *Platonhoz* fűzik.

Platonra a Περὶ ὕψους szerzője, mint állandó tekintélyre, ismételten hivatkozik: munkái közül többször idézi a Törvényeket, Timaiost, Menexenost és az Államot. Az írói fenség eszközeinek művészi használatáról szólva, példáit legnagyobbrészt Platon műveiből veszi.[5] Nem húny szemet az eszményképéből kiütköző vonások felett;[6] hiszen 'ami nagy, az esendő' — vallja szószerint éppen Platonnal.[7] Ámde ugyanakkor kérdi, hogy olyan művész, mint Platon, nem teszi-e jóvá minden hibáját gyakran egyetlenegy fenséges megnyilatkozásával? (XXXVI. 2.). Magasztalja a filozófus író méltóságteljes, nagyszerű stílusát és áradó, folyékony előadását (XII. 3., XIII. 1.). A Platon-féle herosok szellemi dicsősége, szerinte, mindaddig tart: ἔστ' ἂν ὕδωρ τε ῥέῃι, καὶ δένδρεα μακρὰ τεθήλῃι (XXXVI. 2.)[8]

Auctor Περὶ ὕψους a *Platon eszmekörében* él. Az érzéki megismerés világrendje nála sem szab határt az ember szemlélődésének és eszmélkedésének (τῆι θεωρίαι καὶ διανοίαι XXXV. 3.). A művész végcélja, szerinte, fenség, magasztosság a műalkotásban. Ennek megvalósítását csak a természet és elmélet szerencsés találkozása útján tartja lehetségesnek, mert a művészet akkor tökéletes, amikor természeti megnyilatkozásnak látszik, viszont a természet működése akkor szerencsés, ha rejtve művészetet tartalmaz (XXII. 1.). A természet és műelmélet[9] egymást kiegészítő egysége éppenséggel platoni elv (v. ö. Phaidr. 269 D). A művészi fenségnek mindenekelőtt tiszta *fogalmát* (καθαρὰν ἐπιστήμην VI.) akarja megalkotni, minthogy legveszélyesebb a *tudatos ismeret* nélküli állapot (δίχα ἐπιστήμης II. 2.). A fenséges stílus *eredeti, termékenyen* alkotni legbuzgóbb (γονιμώτατοι VIII. 1.), forrásai *ideák*. Alapeszméje az *igaz* fenség (κατ' ἀλήθειαν ὕψος VI.). A termékeny-eredeti

[4] Egyes alapfogalmak láthatólag Aristoteles műveire mennek vissza, így: ἀγωνιστικός, αὔξησις, ἐπιδεικτικός, ἐπίλογος, περίοδος, ψυχρόν (Rhetorica); κυριολογία, φαντασία (Poetica); κανονίζειν, μεγαλοψυχία, μικροψυχία, χαῦνος (Ethica Nicomacheia).

[5] PHyps. XXIII. 3—4. ∾ Menex. 245 D
PHyps. XXVIII. 2. ∾ Menex. 236 D
PHyps. XXXII. 5—6. ∾ Tim. 65 C—85 E

[6] PHyps. IV. 6. ∾ Nom. 741 C, 778 D
PHyps. XXIX. 1. ∾ Nom. 801 B
PHyps. XXXII. 7. ∾ Nom. 773 C

[7] PHyps. XXXIII. 2. ∾ Pol. 497 D; v. ö. PHermen. 80. Hasonlókép PHyps. II. 2.

[8] A platoni géniuszt jellemzőn örökítő idézet alkalomszerűen egy, a Platon Phaidrosában hagyományozott epigrammából való (Phaidr. 264 C).

[9] Az elméleti módszer fontosságát szemléltető kép is Platonra utal (PHyps. II. 2.; v. ö. Diog. Laërt. V. 39.).

és igaz (γόνιμόν τε καὶ ἀληθές) ugyancsak platoni alapfogalmak; velük szemben a hiú képmás és hazugság (εἴδωλον καὶ ψεῦδος Theait. 150 C). Az örökérvényű igazságnak platoni értékelését hangoztatja a Περὶ ὕψους (XIII. 1. ∾ Pol. 586. A). Ennek megfelelően a jóakarat és igazságszeretet isteni voltára mutató névtelen kinyilatkoztatás benne attól ered, akinek e tanai éppen Platon filozófiájában kaptak méltó helyet: — Pythagorastól.[10] Nemkülönben pythagoreus nézet rejlik abban a megkapó hasonlatban, amely szerint az élet olyan, mint valami hatalmas színjáték.[11] A szerző ismét Platon alapján helyezi előtérbe az előző nagy írók s költők utánzását és versengve követését (μίμησίς τε καὶ ζήλωσις). Hangsúlyozza, hogy üdvös az irodalmi közösségbe kapcsolódás útján a mult nagy íróművészeinek mintaképül választása, mert ennek nyomán az alkotó — akár Pythia — isteni ihlettől átszellemült elragadtatásba esik. Hisz Platon is megszámlálhatatlan mellékfolyót fogadott magába a homerosi ősforrásból. Tulajdonképen Platon a leghomeroszibb: nemcsak utánzója Homerosnak, hanem méltó versenytársa is, és — szerzőnk szavaival — nem hiába küzdött az elsőségért (XIII. 2—4.). A művészi érték együttható tényezői, a *szép és igaz* — akárcsak Platonnál — itt is elválaszthatatlanok egymástól. Az írásművészet hanyatlásának főoka — szintén Platon nyomán (Nom. 831 BF) — az erkölcsi világ megrendülése.[12] A platoni nézetet egyszersmind platoni kép érzékelteti: mindenütt a kincsvággyal együtt csapongó pompa rak fészket s költi ki torzszülötteit (νεοττοποιεῖται XLIV. 7. ∾ Pol. 573. E). Ugyancsak platoni fordulatban hasonlít Hypereides attikai szónok az olyan pentathlon-bajnokhoz, aki külön, az egyes ver-

[10] PHyps. I. 2.: εὖ γὰρ δὴ ὁ ἀποφηνάμενος τί θεοῖς ὅμοιον ἔχομεν εὐεργεσίαν εἶπας καὶ ἀλήθειαν. V. ö. Aelianus Var. Hist. XII. 59.: Πυθαγόρας ἔλεγε δύο ταῦτα ἐκ τῶν θεῶν τοῖς ἀνθρώποις δεδόσθαι κάλλιστα, τό τε ἀληθεύειν καὶ τὸ εὐεργετεῖν· καὶ προσετίθει, ὅτι καὶ ἔοικε τοῖς θεῶν ἔργοις ἑκάτερον.

[11] PHyps. XXXV, 2.: ὡς εἰς μεγάλην τινὰ πανήγυριν εἰς τὸν βίον καὶ εἰς τὸν σύμπαντα κόσμον ἐπάγουσα θεάτας τινας τῶν ἄθλων αὐτῆς ἐσομένους καὶ φιλοτιμοτάτους ἀγωνιστάς. V. ö. Jamblichus Vita Pythag. 58.: ἐοικέναι γὰρ ἔφη τὴν εἰς τὸν βίον τῶν ἀνθρώπων πάροδον τῶι ἐπὶ τὰς πανηγύρεις ἀπαντῶντι ὁμίλωι. ὡς γὰρ ἐκεῖσε παντοδαποὶ φοιτῶντες ἄνθρωποι ἄλλος κατ' ἄλλου χρείαν ἀφικνεῖται, ὁ μὲν χρηματισμοῦ τε καὶ κέρδους χάριν ἀπεμπολῆσαι τὸν φόρτον ἐπειγόμενος, ὁ δὲ δόξης ἕνεκα ἐπιδειξόμενος ἥκει τὴν ῥώμην τοῦ σώματος· ἔστι δὲ καὶ τρίτον εἶδος καὶ τό γε ἐλευθεριώτατον συναλιζομένων τύπων θέας ἕνεκα καὶ δημιουργημάτων καλῶν καὶ ἀρετῆς ἔργων καὶ λόγων, ὧν αἱ ἐπιδείξεις εἰώθεσαν ἐν ταῖς πανηγύρεσι γίνεσθαι· οὕτω δὴ κἀν τῶι βίωι παντοδαποὺς ἀνθρώπους ταῖς σπουδαῖς εἰς ταὐτὸ συναθροίζεσθαι.

[12] Hasonlókép: Seneca (ep. 114.), id. Plinius (hist. nat. XIV. 1.), ifj. Plinius (ep. VIII. 14.), Tacitus (dial. de orat. 29., 36—40.), Vell. Paterculus (hist. Rom. I. 17.), Petronius (satyr. 88.) és Quintilianus (inst. orat. II. 10. 3.); utóbbi elveszett irata (de causis corruptae eloquentiae) is erről szólhatott.

senyágakban nem a legjelesebb ugyan, de átlagban első (XXXIV. 1. ∾ Erast. 135 E). Ilyen, platoni értelemben használt képek, kifejezések a Fenségről szóló műben szép számmal akadnak s kézzelfoghatón bizonyítják Platon hatását.[13]

Legmélyebb értelmű s jelentőségű a Fenségről szóló műben az ember természeti rendeltetésére vonatkozó rész: *a természet leküzdhetetlen vágyat (Erost) oltott a lelkünkbe minden iránt mindig, ami nagy és hozzánk viszonyítva istenibb* (XXXV. 2.). E szerint a rendkívüli, a *nagyság*, a *szépség* az, amiért megszülettünk, ezek megvalósítása életcélunk. A szerző az érzéki világ határain túli, örök *ideák* után sóvárog. Hirdeti, hogy a *szépséges és igaz fenség* minden körülmények között tetszenek és pedig mindenkinek (VII 4.). A sorok mögül előtűnik a platoni világkép: a teremtő erő alkotásvágya az örök szépet keresi és halhatatlanná teszi a lelket azáltal, hogy új embert hoz létre s a holt anyagba is életet lehel. A Περὶ ὕψους gyujtópontjában álló *Eros* — platoni mintára — *áhítja a fenséget*, amely a fenkölt lélek szózatának, a szellemi nagyság megnyilatkozásának visszhangja (IX. 2.) és az írásművészet koronája (I. 3.).

A platoni Eros előtt lebegő *szépség-idea* — ma már tudjuk — *Aphrodite*.[14] Aphrodite világának lelki valósága Sokratesben,

[13] ἀκροσφαλὲς: XXII. 4. ∽ Pol. 404 B
ἀλεξιφάρμακος λόγος: XVI. 2. ∽ Nom. 957 D
ἀνερμάτιστα: II. 2. ∽ Theait. 144 A
ἀπηνής: XXXII. 7. ∽ Phaidr. 257 B
ἀψοφητὶ ῥέων: XIII. 1. ∽ Theait. 144 B
βακχεία: XXXII. 7. ∽ Symp. 218 B
δημώδης: XL. 2. ∽ Phaid. 61 A és Nom. 710 A
δίκην: I. 4., XXXII. 1. ∽ Pol. 586 A, Nom. 773 C
ἐκτρίβεται καὶ... συνεκλάμπει: XLIV. 3. ∽ Pol. 435 A
ἐναργής: XV. 7., XXX. 1. ∽ Theiat. 203 B, 206 B. Phaid. 83 C és Nom. 645 C
ἐπιστήμη καθαρά: VI. 1. ∽ Phil. 66 C
κατακερματίζειν: XLII. ∽ Pol. 395 B
κατακορής: XXII. 3. ∽ Phaidr. 240 E
καταντλῆσαι: XII. 5. ∽ Pol. 344 D
καταποικίλλειν: XXIII. 1. ∽ Euth. 6 D
κορυβαντιᾶν: V. 1. ∽ Symp. 215 E
λόγων νᾶμα: XLIV. 3. ∽ Tim. 75 E
παρὰ μέλος: III. 1. ∽ Phil. 28 B
συγκατατίθεσθαι: XXXII. 1. ∽ Gorg. 501 C
τύπος: XII. 2. ∽ Pol. 414 A
ὕπακρος: XXXIV. 1. ∽ Erast. 136 A
ἡ ἄγαν συγκοπή: XLII. ∽ ἡ ἄγαν ἐλευθερία:
τοῖς ἄγαν πλούτοις: XXXIII. 2. ∽ Pol. 564 A.

[14] Szépség-idea és Aphrodite a görög irodalomtudományban. (Szerző felolv. a Bp. Phil. Társ. 1934 febr. havi ülésén.) V. ö. A kifejezésmód fensége az antik képzőművészetben. Képzőművészet, IX. 82. (1935 márc.) 51. sk.

ill. Platonnál ideává tudatosult. Azok az istenalakok pedig, akik az Aphroditével való kultuszközösségben szépségkörét alkotják, tehát a *Charisok, Hórák, Peitho, Harmonia, Deimos* és *Phobos*, valamennyien más és más oldaláról világítják meg Aphrodite középponti alakját, mint szépség-ideát. Platon nyilt ráeszmélése után bevallottan ez az eszménykép: az Aphroditében testet öltött isteni szépség válik a görög művészetek tulajdonképeni, végső céljává. Az irodalom is megtelik Aphrodite világával: ő és körének tagjai lassanként irodalmi jelentésűekké is válnak. Erre mutatnak azok a — nem egy ókori írónál található — helyek, amelyek ilyen istenek nevét jellemző műszóként irodalmi vonatkozásban használják.[15]

Aphrodite és világköre igazi valóság, irodalomtudományi értékelés-alap a Περὶ ὕψους-ban lett (v. ö. ἐπαφρόδιτος XXXIV. 2.). Szerzője szerint olyan fenségnek s szépségnek kell áthatnia az írásművet, mint aminő a legszebb *istenszobrokról* árad (XXX. 1.), mert döntően iránytadó a *szép eszmény-alakokról* nyert benyomás (XIII. 4.). Általában az ékesszólás szépsége mindig gyönyörűséget kelt (V. 1.), miként Aphrodite szépség-ideájának is visszatükröződése az érzéki világban a gyönyör.

Aphrodite az — tudjuk —, akinek a nyomán *virág* fakad: ő a tavasz és virágok istennője. És íme: a Fenségről szóló mű szerint Platon filozófiájában fennen *virág* nyilt (XIII. 4.), virág azért, mert a szépséget csak *kivirágoztatni* lehet (XXX. 1.).

Aphrodite a *világbéke* megteremtője. Ennek a világbékének válik hivatott védőjévé a Περὶ ὕψους szerzője akkor, midőn egy filozófusnak válaszolva kifejti, hogy a művészetek s így a szép kialakulásának útjában sohasem a külső világ, az éppen uralkodó rendszer (köztársaság vagy császárság) áll; igazi akadálya az emberiség belső világának rombadőlte (XLIV.).

Az Aphroditet kísérő *Charis* jellemzi a Fenségről szóló műben Lysiast, ill. Hypereidest (Ὑπερίδης... καὶ τὰς Λυσιακὰς ἐκ περιττοῦ περιείληφεν ἀρετάς τε καὶ χάριτας (XXXIV. 2.). E χάρις-t nem tudja megközelíteni Demosthenes (XXXIV. 3.): őrá, a szónokra az ékesszólás meggyőző ereje, πειθώ jellemző (XVII. 1.). *Peitho* itt is az isteni szépség mellett jelenik meg (XX. 1.).

Főszerep jut a Περὶ ὕψους-ban az isteni szépségből sarjadt *Harmoniának*. Kiderül, hogy ez a mindenható összhang nemcsak az ékesszólás meggyőző erejének és a szépség keltette gyönyörnek természeti velejárója, hanem csodás szerve a nagyszerű stílusnak és szenvedélynek is. E magasztos stílusban fogant pathos kelt *fenséget* (XXXIX. 2.), amely természetfölötti módon nemcsak elhitet, hanem szellemi jármába hajt, ekstázisba ragad és mindent, ami πειθώ vagy χάρις műve, betetőz (I. 4., XV. 9.). A fenség végeredményben emelkedettség (ἀνάστημα), csúcspont (ἀκρότης), kiteljesedés (ἔξοχή), egyszersmind nagyság (μέγα, μέγεθος), nagyszerűség (μεγαλοπρεπές), magasztos-

[15] E. Maass: Aphrodite und die hl. Pelagia. Neue Jahrb. 1911. 457 kk.

ság (σεμνότης). A legnagyobb költők s írók ennek birtokában övezték dicsőségükkel a halhatatlanságot (I. 3.). A művészi fenség közel jár az *isteni* magasztossághoz (XXXVI. 1.) és mint csodás isten-ajándék (XXXIV. 4.) — akár a szépség — Aphrodite világába tartozik, mert Aphrodite „offenbart sich, als echte Göttlichkeit vom Naturhaften bis hinauf in die *sublimen* Höhen des Geistes".[16] Aphrodite szépségköréből tehát kimagaslik a Fenségről szóló műben az, amiért az egész íródott: *a fenség ideája*. Ez is platoni, csakhogy míg az Aphroditében megjelent szépség-idea egylényegű, azonos a Platonéval, ez már platoni mintára alakult. A fenség ideája Aphrodite körének azon alakjait is előtérbe állítja, akiknek művészi, különösen irodalmi jelentőségére csak most eszmélünk. Ezek Aphrodite fiai, Harmonia testvérei (!): *Deimos* és *Phobos*. De hogyan lehet Phobos Aphrodite szülötte? Erre is megadja a feleletet a Περὶ ὕψους szerzője. Kérdi, érzett-e valaha bárki Hypereides olvasásakor olyast, ami Demosthenes nyomán elfogja: *borzongást, félelmet?* (XXXIV. 4.). Demosthenes nem egyszer ejti közönségét *félelembe* (εἰς φόβον XXII. 4.). Ez az állapot egyébként az íróra is jellemző; Herodotos a szórendet forgatja fel a beszéd hevében *félelemből* (XXII. 2.). *Phobos ekként az irodalomban a megrendülésszerű félelem kifejezője*. A nyelvi megfelelés alapján joggal merül fel *hasonló* értelemben *Deimos* alakja a δεινός, δεινότης stb. kifejezések nyomán.[17] A fenség ideájának Deimos és Phobos adják meg körülbelül azt a jelleget, amit a szépségideának a Charisok és Hórák kölcsönöznek. Egyfelől megrázó félelmetesség, másfelől bájos virágszerűség.[18] A látszólagos ellentét áthidalója, kiegyensúlyozója Harmonia.

A Fenségről szóló mű szerzője a *harmonia irodalmi jelentőségének* a megértetéséhez természetesen a muzsikából indul ki. Már az aulos ritmusa, vagy a lant szimfóniája is kapcsolatot teremt a dallam és hallgatója között. Hát még minő hatást vált ki a lélekből a legszebb hangszernek, az emberi nyelvnek a harmóniája, a *synthesis*. Ereje nemcsak érzékeinket, hanem egész lelkünket rabjául ejtheti. Feléri a művészi tökéletesség ideáit, köztük a szépségét (XXXIX. 3.). A legszebb harmonia, a fenség eme főforrása, a synthesis, vezet bennünket a Περὶ ὕψους-tól a *halikarnassosi Dionysioshoz*, akinek retorikai főműve alapvetően ezt tárgyalja. Ezen az úton, a halikarnassosi Dionysioson keresztül várható felelet arra a kérdésre: ki az *Auctor* Περὶ ὕψους?

A Fenségről szóló művet legjobb kézirata, a pseudoaristotelesi Problémákat is tartalmazó *cod. Paris.* 2036 (X. sz.) így jelzi:

[16] W. F. Otto: Die Götter Griechenlands. Bonn, 1929. 128. l.

[17] Hesiodos-képről elhangzó vélemény az, hogy nem *megrázó*, hanem visszataszító (IX. 5.). Aischylos egyik elveszett tragédiájából idézett részlet megítélése: inkább sekélyes, zavaros, semmint *megrendítő* (III. 1.).

[18] V. ö. Aristeas Arimaspeia c. elveszett époszáról: πλέον ἄνθος ἔχει . . . ἢ δέος (X. 4.).

Διονυσίου ἢ Λογγίνου Περὶ ὕψους *(Dionysios vagy Longinos műve a Fenségről).*[19]

A konjektúra nem hiába közli *Longinos* (Kr. u. III. sz.) nevét a második helyen; e szerint is *másodlagos* feltevés. A Longinos szerzősége ma már különben is túlhaladott álláspont, mert azt G. Kaibel „C. Longinus und die Schrift ΠΕΡΙ ΥΨΟΥΣ" c. tanulmányában (Hermes, 1899. XXXIV. 107. kk.) végérvényesen cáfolja. A Fenségről szóló műnek kétségtelenül indokolt a *pseudolonginosi* irat elnevezése.

Az egykori konjektornak ellenben, aki mégiscsak többet vallhatott magáénak a klasszikus antikvitás alkotásaiból, mert időben is közelebb állt hozzájuk, több oka lehetett a megjelölésre, mintsem az utókornak arra, hogy az első helyen közölt *Dionysios* nevet eleve elvesse. Annak, akire a névmegjelölés nyilvánvalóan vonatkozik, a *halikarnassosi Dionysiosnak* a szerzőségét általában a kérdéses mű egyik kitétele alapján szokták kétségbevonni. *Auctor* Περὶ ὕψους ugyanis — rátérve a *synthesis* tárgyalására — megjegyzi, hogy ugyanerről ő már *két* iratban kimerítő tájékoztatást nyujtott (XXXIX. 1.). A helyett, hogy ez adat éppen az ilyen irányú tovább-haladás támpontjául szolgált volna, ütközőpont lett azért, mivel az ismeretlen szerző két hasonló tárgyú iratáról tesz említést, míg Dionysiostól csak egy ilyen ismeretes: Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων (De compositione verborum) című munkája. Mindjárt megváltozik a helyzet annak a figyelembe vételével, hogy a synthesis a Περὶ ὕψους-ban (X. 1.) *két* alapmozzanatból tevődik össze. Ezek: a helyes kiválasztás (ἐκλογή = τὸ τῶν ἐμφερομένων ἐκλέγειν ἀεὶ τὰ καιριώτατα) és a szerves egész-alkotás, a tulajdonképeni synthesis (πύκνωσις = ταῦτα τῇι πρὸς ἄλληλα ἐπισυνθέσει καθάπερ ἕν τι σῶμα ποιεῖν). Ezzel párhuzamosan Dionysios is különbséget tesz az írói tevékenység kiválasztó és egybefűző részei között, sőt ismételten arra céloz, hogy alkalomadtán — a synthesis-tanulmány kiegészítésekép — a *szók kiválasztásáról* (Περὶ ἐκλογῆς ὀνομάτων) is fog írni, mert munkája csak úgy lesz teljes (PSynth, 1., PThuk. 22.). Nincsen okunk hinni, hogy Dionysios nem valósította meg tervezett szándékát. Nem ez lenne az egyetlen számunkra elveszett alkotása. Ilyen többek közt[20] Dionysios tanulmánya az *alakzatokról* (Περὶ σχημάτων, v. ö. Quintilianus inst. orat. IX. 3. 89.), amelynek tényleges megléte a Περὶ ὕψους alapján is feltehető.[21] Ekként, minthogy Dionysiosnak

[19] Az értekezés élén álló címszerű feliratból hiányzik ugyan az elválasztó ἢ, de a pseudoaristotelesi Problémákat bevezető tartalomjegyzékszerű index végén szerepel. Ennek megfelelően a kiadók eleinte így közlik: Διονυσίου Λογγίνου Περὶ ὕψους. Jahn óta: Διονυσίου ἢ Λογγίνου Περὶ ὕψους.

[20] Περὶ τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας (v. ö. PThuk. 2. és Diog. Laërt. X. 4.), Περὶ Πλάτωνος καὶ Δημοσθένους (v. ö. PDem. 32.) stb.

[21] PHyps. XVI. 1.: Περὶ σχημάτων... οὐ μὴν ἀλλ' ἐπεὶ τὸ πάντα διακριβοῦν πολύεργον ἐν τῶι παρόντι, μᾶλλον δ'ἀπεριόριστον, ὀλίγα τῶν ὅσα μεγαληγορίας ἀποτελεστικὰ τοῦ πιστώσασθαι τὸ προκείμενον ἕνεκα καὶ δὴ διέξιμεν.

a szók kiválasztásáról írt dolgozata is megjelenhetett, valószínű, hogy a Fenségről szóló mű szóbanforgó megjegyzése éppenséggel Dionysios két munkájára (Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων — Περὶ ἐκλογῆς ὀνομάτων) vonatkozik.

Jelentős tény, hogy a Περὶ ὕψους időhatára a halikarnassosi Dionysios korával zárul.[22] A szerző *Rómában* élt *görög* író, aki művét a művelt (v. ö. I. 2—4., XIII. 1.) római *ifjúnak* (XV. 1.), Postumius Terentianusnak *ajánlja*, nyilván *tanító* célzattal (I. 2., IX. 10., 15., XXXVI. 4., XLIV. 1.). Demosthenes és Cicero egybevetésénél (XII. 4—5.) utal görögségére. Számára Demosthenes a 'mi szónokunk'; Cicero végső megítélését a rómaiakra bízza. Kora művészi hanyatlásáról és az azt előidéző lelki válságról szólva, *védi* a világbékét biztosító *császárságot* (XLIV. 6. kk.). Kiindulópontja: van-e a fenségnek valamiféle művészete, tudomány-elmélete? (II. 1.)[23] A fenségről vallott irodalomtudomány igazolása maga a Περὶ ὕψους, a műelmélet körébe vágó magyarázó értekezés (ὑπόμνημα = *commentarius;* v. ö. I. 2., XXXVI. 4., XLIV. 12.). A mű alapvetése *rétorikai* (v. ö. I. 4., IX. 3., XI. 2., XV. 2., XXX. 1.) és a szerző elsősorban *politikus* férfiaknak akar gyakorlatilag *hasznos* elmélettel szolgálni (I. 1—2.; v. ö. II. 3., XLIV. 1.). Az íróművészben a *rétort* mégis *költőinek* ábrázolja, mert irtózik mindattól, ami *iskolás* jellegű (v. ö. III. 4—5., X. 7.).

A halikarnassosi Dionysios ugyancsak *görög* származású és saját közlése szerint (Arch. Rom. I. 7.) a polgárháború befejezése után (Kr. e. 30) érkezett *Rómába*. Elsajátítván a latin nyelvet, állandó érintkezést talált a *művelt* római körökkel. Arisztokrata

[22] *Terminus post quem:* Kr. e. 30. T. i. a szereplők közül időrendben utolsó, a gadarai Theodoros ekkortájt élt.

[23] A hely egészében így hangzik: εἰ ἔστιν ὕψους τις ἢ βάθους τέχνη; Szövegromlás folytán ἢ βάθους kérdéses. Ezért, mint interpolatiót O. Jahn 1867-i kiadásában törli, jóllehet már Hesychios (s. v.) és nyomán M. Rothstein (Coll. Bekk. Anecd. Graec. 224. 5. s Hermes XXII. 538.) elfogadják. E valóban fontos rész elhagyásához — azt interpolatiónak feltételezve — nincs jogunk, viszont a helynek a munka egészében elszigetelt értelmű kiegészítése sem helyes. Ezt érezték azok is, akik ἢ βάθους helyett ἢ πάθους kiegészítést ajánlottak (Cl. Slm. Jen. Allg. Lit. Zt. 1810. 559.; G. S. A. Class. Journ. III. 5. 64.; Currerius ad Xenoph. Hipp. 81.; Marx, Wien. Stud. XX. 170.). Érvelésük alapja a más helyütt (PHyps. XVI. 2.) előforduló ὕψος καὶ πάθος kitétel. A kapcsoló καὶ kötőszó azonban más vonatkozású, mint az elválasztó ἤ, mely után itt általános és a fenséggel szinte egybevágó fogalmat várunk. A πάθος, noha egyik forrása a fenségnek, vele mégsem azonos (v. ö. PHyps. VIII. 2.). W. Schmid (Rhein. Mus. LII. 446.) kiegészítése: ἢ βάρους sem megokolt, mert mellérendelt, fogalmi részlet-jegyet (v. ö. PHyps. XXX. 1.) emel a ὕψος szintmagasságába. Egyedül elfogadhatónak H. Diels (Hermes XIII. 5.) szövegjavítása látszik, bár a kézirat szempontjából kissé merész. Ez a kiegészítés: ἢ μεγέθους a Περὶ ὕψους-ban főszerepet játszó szóval él és a mű alapeszméjét megkülönböztetett színezettel is magába foglalva célkitűzésének tartalmilag híven megfelel.

szellem, *Augustus császár híve.* Műveit többnyire római férfiaknak *ajánlja:* a synthesisről írt munkáját például *ifjú tanítványának,* Rufus Metiliusnak. Római Archaeológiáján kívül munkássága *retorikai* irányú[24] s műfajilag *kommentár*jellegű (ὑπομνηματισμοί). Synthesis-elméletét a *politikai* beszéd alapjául, azaz gyakorlatilag *hasznosnak* szánja (PSynth. 1.). Elve, hogy a legjobb *rétorikai* alkotás *költői,* a legszebb költészet meg retorikus legyen (PSynth. 25.): az *iskolás* modornak ellene szegül (PDem. 46.).

Az egyező tárgyi adatok mellett a *tartalmi megfelelések* is fedik egymást. A fenséges stílus jelentős előfeltétele a Fenségről szóló műben (XIII. 2.) a művészi *utánzás;* ugyanily értelemben szól Dionysios egyik tanulmánya az *utánzásról* (Περὶ μιμήσεως).[25] Dionysios írói jellemábrázolásában döntő a *charakter:* éles határt von πάθος és ἦθος között (az utóbbi mestere nála Lysias). *Auctor* Περὶ ὕψους-nál is elhatároló jellegű egyfelől a πάθος charaktere (XXII. 1.), másfelől az ἦθος-é (XXXIV. 2.; Demosthenesszel szemben itt is Lysias vonása).[26] A jellemzés gyakori módja mindkét részről az *egybevetés, párhuzamos megitélés* (σύγκρισις).[27] Mindkét irodalomtudományi anyag hagyományoz egy-egy ismert Sappho-remekművet: a Περὶ ὕψους azt, amelyik azután Catullus és Ady Endre lantján kélt visszhangra,[28] Dionysios synthesise pedig az ismert Aphrodite-fohászt. Egy, az utóbbit kísérő megjegyzés szerint Dionysios elmondotta volna a Sapphóra jellemző synthesis többi sajátságait is, de ezt az adott körülmények nem engedték (PSynth. 23.). Láthatólag ennek a megvalósítására került sor a Περὶ ὕψους Sappho-fejezeteiben (X. 1—3.). A Fenségről szóló mű szerzője kifejezetten azt vallja, hogy az irodalom az emberi mulandóságon akar felülemelkedni (XXXVI. 3.). Ez a vallomás többszörösen visszhangzik Dionysios műveiben (PSynth. 25., PDem. 51., PThuk. 5.). Az író célja itt is örökértékű művek alkotása, minthogy a művészi szépség örök, halhatatlan (PMim. B. I. 31.).

Egyirányú meglátásra mutat az ismételten *egyhangú állásfoglalás* a Περὶ ὕψους ill. Dionysios művei között. Hasonló, helyenként szinte azonos képekben szólalnak meg egyes prózaírók: Herodotos, Thukydides, Isokrates, Lysias, Xenophon és Demosthenes. Homeros egyik leghívebb követőjeként szerepel Herodotos mind a Fenségről szóló műben (XIII. 3.), mind Dionysios-

[24] Történeti munkáján is érzik *retorikai* készsége.

[25] Ennek a Xenophont tárgyaló fejezetei a 2. könyvben (csak kivonatosan maradt ránk; v. ö. Pomp.-lev. 3. kk.) joggal tartalmazhatták annak a stílus-tényezőnek a meghatározását, amelyről a Περὶ ὕψους szerzője szól a Xenophon-fejezetekre utalás kíséretében (VIII. 1.).

[26] V. ö. PHyps. XXIX. 2.: Πάθος δὲ ὕψους μετέχει τοσοῦτον, ὁπόσον ἦθος ἡδονῆς.

[27] A Περὶ ὕψους Platon-Lysias egybevetésének szerves kiegészítő része Dionysios PLys. 13.

[28] Rendkívül tanulságos Sappho e költeményét Catullus és Ady utánköltéseivel egybevetni.

nak a Pompeiushoz intézett levelében (3.). Hasonlóképen Theopompos nemcsak e levélben (6.) jut megkülönböztetett helyhez, de a Περί ὕψους-ban (XXXI. 1.) is dícséretet nyer merész hasonlatáért s elismerésben részesül Caecilius bírálatával szemben. Egyformán lesujtó véleményt kapunk a magnesiai Hegesiasról (Kr. e. III. sz.).[29] Egybevágóan elítélő nyilatkozat illeti — Platon Gorgiasára emlékeztetően — a divatos kisázsiai iskolát, az ú. n. asianismust.[30] Közös költői eszménykép Pindaros: egyfelől szembeállítva az ékesen szépíró, de üres Bacchylidesszel, másfelől hangsúlyozva, hogy Pindaros nem ilyen egyéniség.[31] A tragédia műfaját — mindkét fél tanúsága szerint — meghazudtolják Euripides darabjai;[32] sőt még az utólérhetetlennek hitt Sophokles is olykor tartalmatlan.[33] Egyaránt Platon költőiségét óhajtja érzékeltetni a megegyezőn Menexenos Epitaphion-jából vett példa.[34] A prózaritmus példáit egyöntetűen Demosthenes Koszorúról mondott beszéde szolgáltatja,[35] még a Demosthenes jellemzésénél használt szó is ugyanaz.[36] Mindkét részről történik célzás arra, hogy Isokrates tíz év alatt írta Panegyrikosát; a kifejezésmód ismét azonos.[37] Az irodalomtudományi szakkifejezések, egyes szavak értelmi árnyalatai általában legtöbbször egymásra utalnak.[38]

[29] PHyps. III. 2. ∾ PSynth. 18.

[30] PHyps. III. 2., V. 1., 8. ∾ PDem. 4., PArch. Rhet. 1.

[31] PHyps. XXXIII. 5.: ἐν τῶι γλαφυρῶι πάντη κεκαλλιγραφημένος. V. ö. PSynth. 22.: οὔτε . . . γλαφυρὸν ἐπιδείκνυται ἁλλος.

[32] PHyps. XV. 3., 6., XL. 2. kk. ∾ PSynth. 23.

[33] PHyps. XXXIII. 5. ∾ PArch. Rhet. II. 11.

[34] PHyps. XXVIII. 2.: ἱκανὸς δὲ τοῦτο τεκμηριῶσαι καὶ Πλάτων κατὰ τὴν εἰσβολὴν τοῦ ἐπιταφίου'. . . καθάπερ ἁρμονίαν τινὰ τὴν ἐκ τῆς περιφράσεως περιχεάμενος εὐμέλειαν. V. ö. PSynth. 18.: κατὰ τὴν τοῦ ἐπιταφίου ἀρχήν' . . . μυρία τοιαῦτά ἐστι καὶ παρὰ Πλάτωνι' ὁ γὰρ ἀνὴρ εὐμέλειάν τε καί εὐρυθμίαν συνιδεῖν δαιμονιώτατος.

[35] PHyps. XXXIX. 4 ∽ PSynth. 18.

[36] PHyps. XXXII. 1.: ὁ γὰρ Δημοσθένης ὅρος καὶ τῶν τοιούτων. V. ö. PSynth. 18.: ὅρος γὰρ δή τις ἐστίν . . . ὁ Δημοσθένης.

[37] PHyps. IV. 2.: ὁ δὲ τὸν πανηγυρικὸν ἐν μόνοις δέκα συνετάξατο. V. ö. PSynth. 25.: ὁ μὲν γὰρ τὸν πανηγυρικὸν λόγον . . . ἐν ἔτεσι δέκα συνετάξατο.

[38] ἀγχίστροφος: PHyps. IX. 13., XXII. 1., XXVII. 3., ∽ ∽ Arch. Rom. IV. 23.
ἀδρόν, ἀδρεπήβολον: „ VIII. 1., XL. 4. ∽ PSynth. 4.
ἄκρον: „ XXXIV. 4. ∽ PThuk. 23.
γλαφυρός: „ XXXIII. 5. ∽ PSynth. 21,
ἐμποιεῖν: „ X. 7. ∽ Arch. Rom. IV. 62.
ἐναγώνιος: „ IX. 13., XV. 9., XVII. 2., XXV., XXVI. 1. ∽ PThuk. 23.
ἐνάργεια: „ XV. 2. ∽ PLys. 7.
ἐπιστρέφειν: „ XII. 3., XXVII. 3. ∽ Arch. Rom. VII. 34.
ἐπιχείρησις: „ XV. 9. ∽ Amm.-lev. 1.
εὐπίνεια: „ XXX. 1. ∽ PSynth. 22.

A Fenségről szóló mű *mintái* és *forrásai* Dionysiosra is hatottak. Így mindjárt Caecilius (Pomp. lev. 3.), akinek színvonalán ő is felülemelkedik. Szintúgy érezhető Poseidonios és a stoikus tanok hatása (v. ö. Arch. Rom. VIII. 79.). Dionysios retorikai rendszere is főleg Aristoteles (Amm. lev. 1.) és az őt közvetítő Theophrastos alapján áll. Jóllehet, retorikai műveiben inkább a rétor Demosthenes van előtérben, irányító, sugalmazó szellemalak nála is Platon. Az ő igazságszeretete hitvallása Dionysiosnak (v. ö. PThuk. 8.).

Platon az irodalom nagyjai, a műfajok mesterei között foglal helyet Dionysiosnál. Stílusa a virágzó pompát és komor fenséget egybeolvasztó synthesis keretén belül kerül tárgyalásra. Platon itt is egyike azoknak az íróművészeknek, akiknek ősforrása Homeros;[39] náluk jobban senki sem elegyíti a szókat s azok értelmét (PSynth. 24.). Dionysios külön kiemeli, hogy Herodotos, Demosthenes és Platon élnek a legtöbb epizóddal, a legbővebb változatossággal és legfordulatosabb alakzatokkal (PSynth. 19.). Példaképül állítja Platon ritka műgondját: nyolcvan éves koráig csiszolgatta dialógusait a nagy filozófus, akinek halála után egy táblácskán a Politeia első mondatának változataira akadtak (PSynth. 25.). Dionysios műveiben szerte idézi Platont; még etimológiáját is követi (PSynth. 16.). Költői léleknek tartotta

ἰδιώτης:	PHyps.	XXXI. 2. ⌒ PSynth. 11.,26.,PDem 2., PLys. 3.
κατακερματίζειν:	„	XLII. ⌒ PThuk. 9.
κατόρθωμα:	„	XXXIII. 1., XXXIV. 1., XXXVI. 2.⌒ ⌒ PThuk. 48.
κύριος:	„	XXVIII. 1. ⌒ PLys 3.
λῆμμα:	„	X. 1., XI, 3., XV. 10., XL. 4., XLIII. 1. ⌒ PDem. 20.
μειρακιῶδες:	„	III. 4. ⌒ PThuk. 46.
μεταβολή:	„	V., XXIII. 1. ⌒ Pomp.-lev. 3.
μοῖραν ἐπέχειν:	„	IX. 1., XLIV. 12. ⌒ Arch. Rom. V. 67.
παράστημα:	„	XI. 1. ⌒ Arch. Rom. VIII. 39.
πεποιημένος:	„	III. 4., VIII. 1. ⌒ PSynth. 22.
περίοδος:	„	XL. ⌒ PSynth. 2.
πολιτικός:	„	I. 2., IX. 13., XXXIV. 2., XLIV. 1.⌒ PSynth. 1., 26.
πολύφωνος:	„	XXXIV. 1. ⌒ PSynth. 16.
πραγματικός:	„	XV. 9.—11. ⌒ PSynth. 1.
στοχάζεσθαι:	„	I. 1. ⌒ PSynth. 4.
σχολικός:	„	III. 5., X. 7. ⌒ PSynth. 22., PDem. 46.
ὑπόμνημα:	„	I. 2., XXXVI. 4., XLIV. 12.⌒ PDem. 46.
ψύγματα:	„	X. 7. ⌒ PSynth. 20.

[39] Ἐξ οὗπερ πάντες ποταμοὶ καὶ πᾶσα θάλασσα καὶ πᾶσαι κρῆναι . . . (PSynth. 24.) alkalomszerűen Homeros Iliasából (XXI. 196.). V. ö. PHyps. XIII. 3.: πάντων δὲ τούτων μάλιστα ὁ Πλάτων ἀπὸ τοῦ Ὁμηρικοῦ κείνου νάματος εἰς αὐτὸν μυρίας ὅσας παρατροπὰς ἀποχετευσάμενος.

(v. ö. 34. jegyz.), aki συντίθησι τὰ ὀνόματα καὶ ἡδέως καὶ καλῶς (PSynth. 18.). Dialektikájának mindazonáltal hibáit is meglátja és felfedi,[40] jelezve — akár *Auctor* Περὶ ὕψους —, hogy még a sokratesi iskola sem mentesít ezektől.[41] Midőn azonban rámutat Platon gyengéire, nem egyszer — mintegy mentegetőzésképp — hozzáteszi: miként a phaleroni Demetrios is mondja valahol és mások számosan, mert nem az én véleményem (PDem. 5., Pomp. lev. 2.). Dionysios retorikai szempontból Platon írásművészetének *pragmatikus* részét[42] domborítja ki. Hangsúlyozza, hogy Platonnak mindenekfölött *eszmevilága* gazdag.[43] A Pompeiushoz intézett levelében írja, hogy híve Platonnak.[44] Művészi kifejezésmódjának fenségét Phaidrosával példázza.[45] Talán nem véletlen az, hogy Dionysios választása Platon könyvei közül éppen arra esett, amelyiknek tárgya *Eros*.

Ha valaki a Fenségről szóló mű és Dionysios művei között talált egyezésekben pusztán irodalomtudományi *toposokat*, párhuzamos közhelyeket látna, azt a lehető legmélyebb kapcsolatról győzi meg Auctor Περὶ ὕψους ill. Dionysios irodalmi világának belső, alapeszme-azonossága. A halikarnassosi Dionysios synthesisről szóló művének gyujtópontjában ugyanis — akárcsak a Fenséget tárgyaló műben — a platoni Eros áll. Dionysios szót emel a *synthesis-v á g y* felkeltése érdekében (PSynth. 1.). Ahogyan a Περὶ ὕψους-ban szép, fenséges alkotás, úgy itt tökéletes synthesis csak Eros által lehetséges.

Eros a synthesis útján is életre kelti *Aphroditét és körét*. Aphrodite lényegére, az ékesszólás gyönyörtkeltő szépségére kell irányulnia az igazi synthesisnek (PSynth. 4.). A stílus-szépség szeretete — Dionysios szerint — együtt virágzik az ifjúsággal (PSynth. 1.).[46] Feltűnnek Dionysiosnál költők, írók, akik mondanivalójukat Aphrodite szépségébe foglalták (ἀφροδίτην

[40] Helyenként erőtlen kifejezésmódját azzal magyarázza, hogy Platon mindíg a tetőpontra hág, fenségre tör: οὐδὲν διαφερόμεθα πρὸς ἀλλήλους· σύ τε γὰρ ὁμολογεῖς ἀναγκαῖον εἶναι τὸν ἐπιβαλλόμενον μεγάλοις καὶ σφάλλεσθαί ποτε (v. ö. PHyps. XXXIII. 2.; 7. jegyz.), ἐγὼ τέ φημι τῆς ὑψηλῆς καὶ μεγαλοπρεποῦς καὶ παρακεκινδυνευμένης φράσεως ἐφιέμενον Πλάτωνα μὴ περὶ πάντα τὰ μέρη κατορθοῦν, πολλοστὴν μέντοι μοῖραν ἔχειν τῶν κατορθουμένων τὰ διαμαρτανόμενα ὑπ' αὐτοῦ (Pomp. lev. 2.). — V. ö. PDem. 5.

[41] Pomp. lev. 2.; v. ö. PHyps. IV. 4.

[42] V. ö. PHyps. XV. 9—11.

[43] PDem. 25.: τὰς νοήσεις ἐξέταζε, εἰ καλαὶ καὶ μεγαλοπρεπεῖς εἰσι . . . περὶ ταύτας ἐκεῖνος ἐσπούδαζεν, ἐν ταύταις δεινὸς ἦν.

[44] Pomp. lev. 1.: εἰ γάρ τις ἄλλος ἐκπλήττεται ταῖς Πλατωνικαῖς ἑρμηνείαις . . . κἀγὼ τούτων εἷς εἰμι.

[45] PDem. 7., Pomp. lev. 2.: παράδειγμα ⟨τα⟩ δὲ ποιοῦμαι τῆς γε ⟨ἰσχνῆς καὶ τῆς⟩ ὑψηλῆς λέξεως ἐξ ἑνὸς βυβλίου τῶν πάνυ περιβοήτων ⟨παραθήσομαι⟩, ἐν ὧι τοὺς ἐρωτικοὺς ὁ Σωκράτης διατίθεται λόγους πρὸς ἕνα τῶν γνωρίμων Φαῖδρον, ἀφ' οὗ τὴν ἐπιγραφὴν εἴληφε τὸ βυβλίον.

[46] Virágoktól pompázó (ἀνθηρά) az a synthesis, amelynek példaképét Sappho Aphrodite-fohászában hagyományozta Dionysios.

τῶι λόγωι περιέθηκαν PSynth. 3.). Különösen Lysias stílusában tündököl Aphrodite (PLys. 11.) és virágzik a *Charis* (PLys. 10., 13.), Isokratesnél is *virágba* nyílnak a Charisok (PSynth. 19.), ellentétben Demosthenesszel, aki azokat itt sem tudja elérni (PSynth. 25.). Irodalmi köntösében, a szépség mellett jelenik meg a *Hóra* is (v. ö. PSynth. 16.). Platon itt olyan *virágot* fakaszt, amely Hórával teli (PDem. 5.). Phaidrosa csupa ὥρα és χάρις (PDem. 7.). A szépség meggyőző ereje, πειθώ főleg Homerosszal (PSynth. 3.) kapcsolatban szerepel. A synthesis egyes részei között mindvégig összhangot kelt *Harmonia;* voltaképen maga a synthesis is harmonia.

Végérvényesen a Fenségről szóló művel való testvér-rokonságra mutat a Dionysios rétorikai műveiben is megkülönböztetett intenzitású, határozottan kiemelkedő művészi *fenség.* Ennek kifejezői — hasonlóan a Περὶ ὕψους-hoz (v. ö. XIV. 1—2. és XXXIII. 5.) — a költészetben Pindaros, a történetírásban Thukydides, a szónoklatban Demosthenes s a filozófiában Platon. A fenség Dionysiosnál is, mintegy emelkedetten méltóságteljes nagyszerűség és isteni magasztosság, az örök *szépség világába* tartozik: ez maga Aphrodite. Körötte a Charisok, Hórák és Peitho keltik a gyönyört (PSynth. 10.). A szépség befelé derűs, de kiteljesedése a fenségben *Deimos* és *Phobos* jellegét ölti magára: *félelmetesen megrázó* (Pomp. lev. 3.).

Auctor Περὶ ὕψους és Dionysios irodalomtudományának kifejező eszköze, *nyelve* is azonos: klasszikus reminiscentiákkal telített κοινή. Az, hogy a Fenségről szóló műnek és Dionysios retorikai munkáinak a stílusa hosszabb olvasás nyomán másmás utóízt hágy maga után, szintén érthető. Mindegyik művészi alkotás — a maga nemében. A retorikai könyvek nyelvi törvények alapján kidolgozott rendszert adnak, tehát szabályos, folyamatos, zárt, kerek egészet alkotnak. A Περὶ ὕψους viszont tárgyánál fogva kinő a szokásos keretek közül, és alapeszméjének stílusa is hű kifejezőjévé válik. Találó példa ez arra, amire Fr. Leo Tacitusnál mutatott rá (a Dialogus de oratoribus esetében), hogy t. i. ugyanegy író munkásságán belül is a műfaj, a tárgy határozza meg a stílust.

Ezek után legfeljebb még az a kérdés merülhet fel, hogy mikor írta a Fenségről szóló művet a *halikarnassosi Dionysios?*

Dionysios Római Archaeologiájának elején (I. 7.) tudósít arról, hogy e történeti művét a Rómába érkezésétől (Kr. e. 30.) számított huszonkét év alatt, tehát Kr. e. 8-ban fejezte be. Közben úgyszólván teljesen történeti munkájának szentelte magát: ekkori írói tevékenységének retorikai természéről mit sem szól. Minthogy azonban Dionysios tulajdonképen rétor volt, sőt magániskolával is rendelkezett (v. ö. PSynth. 20.), a vérbeli íróban egyidejűleg rétorikai elméletek voltak kialakulóban. Ilytárgyú könyveinek a megírására került sor a Rom. Arch. *után.*[47] Ehhez

[47] Demosthenesről szóló tanulmányából kiderül, hogy azt már előrehaladottabb korában írhatta (PDem. 58.).

Dionysiosnak annyi időre sem lehetett szüksége, mint történeti munkájához, úgyhogy retorikai művei legkésőbb Augustus haláláig (Kr. u. 14.) megjelenhettek. A Περὶ ὕψους viszont kétségtelenül olyan író alkotása, aki munkás, gazdag multra tekinthet vissza[48] és ezzel, mintegy emlékkővel, megörökíti művészi hitvallását, irodalomtudományát. Mármost a mű végén (XLIV.) olvasható eszmecsere a szerző és egy ismeretlen filozófus között arra enged következtetni, hogy a munka erkölcsi válság korában született. Az illető (nyilván kynikus) filozófus a letűnt köztársaság hívének vallja magát s minden meddőségért a császárkort okolja. A szerző ezzel szemben kérdi, hogy tényleg a világbékét jelentő császárság állja útját a nagy szellemeknek? Kérdéséből kiérzik, hogy a közelmulttal, a dicső Augustus korával ezt cáfolni tudná. Ám hitén áttör a jelen zord valósága s ebben Tiberius császár korára ismerünk.[49] A Fenségről szóló mű *Tiberius császár uralkodása alatt* íródott.

Célunk a Περὶ ὕψους megértése és az egykori útmutatás igazolása alapján az ismeretlen szerző kilétének megállapítása volt. A halikarnassosi Dionysiosra bizonyult szerzőségen túl fontos számunkra az, hogy a Fenségről szóló irodalomtudományi remekmű — tartalmazza bár az ókori görög irodalom egyetlen ótestamentumi idézetét[50] — igazi antik szellemű értékalkotás: a görög alkotó géniusznak valóban olyan egyedülálló terméke, amely nemcsak írójának munkái közül, de az egész klasszikus irodalomtudományból messze kimagaslik emelkedett műbölcseletével.

(Budapest.) *Nagy Ferenc.*

*

Der Verfasser des griechischen literarästhetischen Werkes über die Erhabenheit.

Unter den klassischen Kunstwerken, mit welchen uns die antike Welt beschenkt hat, nimmt eine ganz besondere Stelle die Schrift Περὶ ὕψους ein. Eines der Probleme, die das Werk der Altertumswissenschaft gestellt hat, ist die Feststellung des Verfassers und die Klarstellung des Ursprungs der Schrift. Doch alle Ergebnisse der bisherigen Forschungen haben nur dazu geführt, dass der Verfasser nicht mit einem der Männer identisch sei, auf die die handschriftliche Überlieferung (Dionysios oder Longinos) hinweist. Angeblich sind beide Namen falsche Konjekturen der Abschreiber.

Es interessiert uns die Frage: was für einer Geistigkeit gehört die Schrift Περὶ ὕψους an? Offenbar steht der Verfasser vor allem unter der Einwirkung Platons, der für ihn die höchste Autorität bildet. Überhaupt lebt er im Platons Ideenkreise. In dieser Hinsicht ist am meisten bedeutungsvoll der Teil bez. der Lebensbestimmungen des

[48] Ezt mutatják az utalások egyes, régebbi munkákban történt megállapításokra (v. ö. PHyps. VIII. 1., IX. 2., XXIII. 3., XXXIX. 1.).

[49] L. Martens: De libello PHyps. Bonn, 1877.

[50] Legújabban hitelesnek elismert; l. H. Mutschmann, Hermes, 1917. LII. 161. kk.

Menschen: ἡ φύσις . . . ἄμαχον ἔ ρ ω τ α ἐνέφυσεν ἡμῶν ταῖς ψυχαῖς παντὸς ἀεὶ τοῦ μεγάλου καὶ ὡς πρὸς ἡμᾶς δαιμονιωτέρου (XXXV. 2). Demnach πλέον ἔχει τὸ περιττὸν ἐν πᾶσι καὶ μέγα καὶ καλόν (XXXV. 3). Die Verwirklichung der ausserordentlichen Grösse und Schönheit ist also unser Lebensziel. Das platonische Weltbild taucht hinter diesen Gedanken auf. Der im Mittelpunkte stehende Eros sehnt sich, wie bei Platon nach dem κάλλος, so hier nach dem ὕψος.

Die dem Eros vorschwebende Schönheitsidee ist — wir wissen es jetzt schon bestimmt — Aphrodite. Sie und ihr Seinsbereich wurde die terminologische Grundlage der literarwissenschaftlichen Kritik von Περὶ ὕψους (vgl. XXXIV. 2). Neben Aphrodite erscheinen in demselben Sinne ihre Begleiter: Charis (XXXIV. 2—3) und Peitho (XVII. 1., XX. 1). Aus diesem Schönheitskreise ragt die Idee des ὕψος hervor. Ja durch die Erhabenheit kommen sogar auch solche Begleiter Aphrodites in den Vordergrund, auf deren künstlerische und besonders literarische Bedeutung wir erst jetzt uns besinnen. Es sind die Söhne von Aphrodite: Deimos (vgl. δεινός etc. passim) und Phobos (XXII. 4., XXXIV. 4.. etc.). Alles gleicht Harmonia aus. Die Erwähnung der Synthesis als schönster Harmonie (vgl. XXXIX. 3) führt uns von Περὶ ὕψους zu Dionysios Halicarnasseus, in dessen rhetorischem Hauptwerke sie grundlegend behandelt wird.

Das Werk Περὶ ὕψους bezeichnet seine beste Handschrift, cod. Paris. 2036 (X. Jh.) so: Διονυσίου ἢ Λογγίνου Περὶ ὕψους. Die Konjektur erwähnt Longinos Namen nicht umsonst an zweiter Stelle; das deutet darauf, dass dieser Name eine sekundäre Hypothese sein muss. Im übrigen ist Longinos als Verfasser ein überwundener Standpunkt (vgl. G. Kaibel, Hermes 1899. 107. ff.). Die Schrift ist zweifellos p s e u d o-longinisch.

Der einstige Konjektor hat aber gewiss mehr Grund Dionysios als Verfasser hinzustellen, als die Nachwelt berechtigt ist diese Möglichkeit im voraus zu verwerfen. Wenn man Π. ὕψ. X. 1. in Betracht nimmt, so ist XXXIX. 1. gerade zu zwei Werken des Dionysios (Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων — Περὶ ἐκλογῆς ὀνομάτων) in Beziehung zu setzen. Der Zeitpunkt, den wir für die Schrift Περὶ ὕψους als *terminus post quem* ansetzen müssen (30 v. Chr.), stimmt eben zur Lebenszeit des Dionysios (vgl. Arch. Rom. I. 7). Ebenso, wie Dionysios: ist der Verfasser ein Grieche und lebt doch in Rom. Er widmet sein Werk einem römischen Jüngling als Belehrung; auch Dionysios Synthesis ist seinem römischen Jünger gewidmet. Beide sind Anhänger des Kaisertums. Ihre rhetorische Kunstart ist gleichartig der Kommentar [ὑπομνημα(τισμός)]. Die Theorie will auf gleiche Weise mit politischer Tendenz praktisch nützlich sein. Diese Rhetorik ist voll Poesie im Gegensatze zu allem Scholastischen.

Ausser diesen Übereinstimmungen decken sich auch die inhaltlichen Beziehungen (s. 371. S.). Die gleichlautenden Stellungnahmen in Περὶ ὕψους und Dionysios' Werken (s. 372. S.) zeigen dieselben Ansichten. Die beiderseits verwendeten literarwissenschaftlichen Ausdrücke verweisen zumeist auf einander (s. 38. Anm.). Die Muster und Quellen von Περὶ ὕψους haben auch auf Dionysios einen Einfluss ausgeübt. Obwohl Demosthenes in Dionysios Rhetorik die Hauptrolle spielt, geht die entscheidende Inspiration auch bei ihm von Platon aus.

Selbst wer in den parallelen Übereinstimmungen bloss τόποι sehen wollte, müsste sich von der gleichen Ideenwelt beim Verfasser von Περὶ ὕψους und bei Dionysios überzeugen. Es steht nämlich in dem Mittelpunkte des Synthesis-Werkes von Dionysios auch der platonische

Eros. Wie in Περὶ ὕψους schöner, erhabener Stil, so ist bei Dionysios vollkommene Synthesis nur mittels des Eros möglich (vgl. PSythOn. 1). Hier bringt durch Synthesis Eros Aphrodite und ihre Welt zum Leben. So erscheinen Aphrodite (PSO. 3. etc.), die Chariten (PSO. 19. etc.), Horen (PSO. 16. etc.) und Peitho (PSO. 3. etc.) wieder als *termini technici*. Zwischen den Teilen der Synthesis erzeugt immer Harmonia Einklang; auch Synthesis ist eine Harmonie.

Der endgültige Beweis für die nahe Verwandtschaft der Rhetorik des Dionysios zu Περὶ ὕψους ist die Tatsache, dass in ihr die Erhabenheit intensiv und überwiegend zur Geltung kommt. Die göttliche Schönheit ist innenwärts ἱλαρόν, aber ihre Erfüllung in Erhabenheit nimmt den Charakter des Deimos und Phobos an: ist φοβερόν (Brief an Pomp. 3).

Die Sprache, in der sich der Verfasser von Περὶ ὕψους und Dionysios ausdrücken, ist dieselbe κοινή mit klassischen Reminiscenzen. Die andersartige Schreibweise ist nur durch die Verschiedenheit des behandelten Gegenstandes bedingt.

Dies alles berechtigt uns zu der Feststellung, dass die Schrift Περὶ ὕψους von Dionysios Halicarnasseus geschrieben wurde, und zwar unter dem Kaiser Tiberius (vgl. XLIV.).

(Budapest.) *Franz Nagy.*

GÖRÖG HISTÓRIÁS ÉNEK MIHÁLY VAJDÁRÓL.

Heraklios (610—641) császár magasztalójától, Γεώργιος Πισίδης-től kezdve csak hosszú időközökben találkozunk egy-egy históriás énekszerzővel a bizánci és az újgörög irodalomban.

A török háborúk idejéig a hallgatást a X. század közepén működő Theodosios töri meg »Ἅλωσις τῆς Κρήτης«-évél. Később azonban a törökökkel vívott harcok bő anyagot szolgáltatnak a históriás énekeseknek úgy Konstantinápoly eleste előtt, mint azután. — A török világból származó eddig ismert magyar vonatkozású költemények közül kettő a várnai csatáról szól: Paraspondylos Zotikos egész költeménye és Hierax versezetének egy része. Mind a kettő megfelelő méltatásban részesült a magyar tudományos irodalomban.[1]

A birodalom összeomlása utáni idők újgörög irodalmában is vannak magyar vonatkozások: elsősorban a Mihály vajdáról szóló históriás énekekben. Egy ilyen — nálunk eddig még nem ismertetett — költeményre kívánom a filológusok és történészek figyelmét ráirányítani.

[1] Paraspondylos Zotikos költeménye a várnai csatáról. (Ért. a nyelv- és széptud. köréből. XVI. 4.) Budapest, 1894. — Zotikos költeménye a várnai csatáról. (Századok 28. [1894] 315—317.) — Hierax a várnai csatáról (u. o. 409—413). — Czebe Gy.: Adalékok Paraspondylos Zotikos életviszonyaihoz s a várnai csatáról szóló költeményéhez, A m. k. tanárképzőintézeti gyakorló főgimnázium értesítője, 1915/16. 27—47. — Moravcsik Gy.: A magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1934. 234—235.

Mindenekelőtt emlékezetünkbe kell idéznünk néhány olyan történeti eseményt, amelyek a tárgyalandó históriás ének alapjául szolgálnak. Ezek felsorolásában Szádeczky Kardos Lajos monografiáját követjük.[2]

Mihály vajda 1594-ben lépett a történelem színpadára, amikor is többeknek — köztük Báthory Zsigmondnak — közbejárására a szultán kinevezte Havasalföld vajdájának. Megjelenését tűz és vér — a hirhedt havaseli tömegmészárlás — követte. További életét a harcok és diplomáciai cselszövések csaknem szakadatlan láncolata töltötte ki. 1595-ben a Kalugeráni falu mellett vívott kétes kimenetelű ütközetig számos csatában leverte a törököt. Kalugeráni után új erőre kapva, felszabadította Tergovisztét és Bukarestet. Az év vége felé pedig bevette Gyurgyevót. Ugyanezen esztendő nyarán szerződést írt alá, amely szerint Báthory Zsigmondot „Erdély, Havasalföld és Moldva fenséges fejedelmét" urának ismerte el. A következő években Bulgáriában folytatta a török elleni harcokat. Közben — 1598 nyarán — Rudolfnak letette a hűbéresküt, 1599-ben pedig az időközben erdélyi fejedelemmé lett Báthory Endrének esküdött hűséget. Esküje ellenére még ugyanabban az évben betört Erdélybe s a készületlen Báthory Endrével Szebennél megütközött. A menekülése közben orozva meggyilkolt bíboros fejedelem székét könnyűszerrel elfoglalta és egy évig uralkodott Erdélyben. Közben Moldvát is hatalma alá hajtotta. 1600 őszén az erdélyiek lázadó csapata a Miriszló mellett vívott ütközetben megverte s Erdély elhagyására kényszerítette. Nemsokára a Bukobil nevű völgykatlanban lengyel csapatok győzték le. A vereségek hatása alatt Prágában Rudolfnál keresett menedéket. Az a körülmény, hogy Zsigmond közben visszatért Erdélybe, kedvezett Mihálynak. Rudolf ugyanis Bástával együtt Zsigmond ellen használta fel a vajdát. A császár-király megbízásából Bástával benyomult Erdélybe, miután Nagygoroszlónál Zsigmond csapatát leverte. Erdély dúlása és fosztogatása közben féltékeny vezértársa, Básta, a keresztesmezei táborban 1601 augusztus 9-én meggyilkoltatta. Tettét azzal okolta meg, hogy a vajda a törökkel paktált. — Ezek Mihály életrajzának bennünket érdeklő fontosabb mozzanatai.

A vajdát honfitársai oláh népnyelven már életében megénekelték.[3] Személye előkelő helyet foglal el a románok történetirodalmában, ahol súlyos anachronizmussal — az irredentista mozgalmak megindítójának is szeretnék tekinteni. Messzeágazó nemzetközi kapcsolatai és európai híre érthetővé teszik, hogy idegen népek is megemlékeztek róla. Így története tele van első-

[2] Erdély és Mihály vajda története, 1595—1601. Oklevéltárral. Történeti, nép- és földrajzi könyvtár. Kiadja Szabó Ferenc. LVIII. köt. Temesvár, 1893.

[3] N. Jorga: Geschichte des rumänischen Volkes. Gotha (1905). II. 119. l.

sorban *magyar vonatkozásokkal.* Hadseregének magvát magyar és székely csapatok alkották. Csapatainak újjászervezői és kiváló kapitányai is magyarok voltak, mint: Geszti Ferenc, Horváth Mihály, Király Albert, Makó György, Petneházi, Székely István, Tamásfalvi és mások.[4] Hadvezéri és politikai működése is szoros kapcsolatba hozta Erdéllyel és a magyarsággal. Természetes tehát, hogy személye és tettei krónikásainkat is foglalkoztatják. Bethlen Farkas, Gyulafy Lestár, Illésházy István, Mikó Ferenc és különösen Szamosközy István írtak róla figyelemreméltó feljegyzéseket, Szőllössy pedig egykorú magyarnyelvű históriáséneket.[5] A közelmult évtizedek magyar történetirodalmából kiemeljük Szádeczky Kardos Lajos monumentális monográfiáját,[6] megemlítjük továbbá Jancsó Benedek munkáját,[7] melyben részletesen foglalkozik az oláh vajda szerepével is. — Hogy Mihály vajda viselt dolgaival — a román és magyar krónikások mellett — *görög verselők* is foglalkoztak, annak általános és személyi okai voltak. Azokban az időkben a közös elnyomó iránt táplált gyűlölet s a közös iga alól való felszabadító harcokban kifejlődött szolidaritás érzése a Balkán népeit általában szoros kapcsolatba hozta egymással. Ehhez járult a másik erős kapocs: a keleti ortodox vallás, amely a konstantinápolyi görög pátriárka lelki vezetése alatt álló fenti népeket — a görög iskolák útján is — egybefűzte. A románokat a görögökkel az említett általános politikai és vallási momentumokon kívül még egyéb szálak is összetartották. A románlakta vidékekre ugyanis nagy számban letelepülő kereskedők és szerzetesek, de különösen a görög származású fejedelmek Havasalföldön és Moldvában valóságos görög művelődési központokat létesítettek. Ezeken a területeken görög volt az élite nyelv tudományban, irodalomban s a műveltek társalgásában egyaránt. Hozzájárultak ehhez a vajda személyi kapcsolatai. Életrajzából tudjuk, hogy Theodora nevű anyja görög származású volt. Őt magát a görög Andronikosz Kandakuzinosz segítette trónra. Udvarában több előkelő görög viselt főhivatalt, köztük: Theodórosz, Dimitrákisz, Pangrátiosz, Mándász, Kotzisz és mások.[8] Nyilvánvaló, hogy az anyai ágon a görögökkel rokonságban álló és görög főtisztviselőktől körülvett vajda a görögök közt nagyon népszerű volt, — hiszen benne a török iga ellen küzdő keresztény szabadsághőst és a keleti egyház pártfogóját látták.[9] Viselt dolgainak görögnyelvű feldolgozásai nagy érdeklődésre számíthattak nemcsak a görögség, hanem a görögül tudó műveltebb románság, első-

[4] Jancsó Benedek: A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota. I. k. 1896, II. 1899. Bp. Lampel L. I. 441. l.

[5] Hegedűs István: Görög históriás ének Mihály vajdáról. Irod.-tört. Közl. III. (1893). 40. l.

[6] I. m.

[7] I. m. I. 428—446. l.

[8] Jorga i. m. II. 45—74.

[9] Jorga i. m. II. 102—103.

sorban a vajdasági hellén kultúrcentrumok lakói körében is. Ezek közül a görög versezetek közül kiadatlan a Legrand-tól említett Athos-hegyi Szimopetra-kolostor kézirata (117. sz.),[10] továbbá a Codex Laurae (1816. sz.) és a Meteora-kolostor (390. sz.) kézirata.[11] Számos kiadást ért el bizonyos Sztavrinosz műve,[12] melyet Hegedűs István hosszabb tanulmány keretében ismertetett verses fordításban közölt szemelvények kíséretében.[13] Hegedűs felhasználja a francia kiadó megjegyzéseit, de maga is értékes észrevételeket fűz a költeményhez. Rámutat például arra a hatásra, melyet az újgörög népköltésben oly nagy szerepet játszó Chárosz-dalok a vajda haláltusájának elmondásával a históriásének szerzőjére, Sztavrinoszra, gyakoroltak. Alkalmat talál arra is, hogy a görög versezet egyes részeit a magyar Szőllössy hasonló tárgyú versezetével összehasonlítsa. Érdekes magyar nyelvi vonatkozásokat talál. Általában összeveti az egyes részleteket történelmi hűség szempontjából Szádeczky adataival, s kimutatja a görög szerzőről, hogy a valóságtól többször eltér s a kellemetlen epizódokon — vereségeken — átsiklik azért, hogy hősét annál zavartalanabbul magasztalhassa. Hegedűsnek szemelvényekkel és bő tartalmi kivonattal kísért értekezéséből hű képet nyerhetünk Sztavrinosz Mihály vajdájának történeti és filológiai értékéről. Darkó Jenő a magyar bizantinológusok és neogrecistáknak a magyar történetkutatás szempontjából is fontos működéséről szólva, méltán emeli ki Hegedűs István fenti értekezését.[14]

A magyar történeti vonatkozású újgörög irodalom nem kevésbbé érdekes terméke egy másik históriás ének ugyancsak Mihály vajdáról, amely neogrecistáink figyelmét kikerülte.[15] Legrand adta ki 1881-ben a Bibliothèque grecque vulgaire sorozatban a British museum (5573. sz.) kéziratából.[16] A csaknem

[10] Legrand: Bibliothèque grecque vulgaire. Paris, 1881, tome II., LXXXII. l.

[11] l. Cod. Laurae 1816 (= Ω 6β) /s. XVI/, fol. 26α=102α. *Spiridon-Sophronios Eustratiades* katalogusa szerint. 2. Cod. bibl. Meteoron 390 (s. XVII) fol. 4r—56r *Nikos A. Bees* athéni egy. tan. kéziratban levő katal. szerint Moravcsik Gyula szíves közlése.

[12] Legutóbb Legrand: Recueil de poèmes historiques en grec vulgaire 1877. 16—127. l.

[13] I. h. 37—66. l.

[14] E. Ph. K. 26. (1902). 714.

[15] A románok többször foglalkoztak vele. G. Dem. Teodorescu: Scrieri negrece despre Români — George Palamede. Literatura şi Arta româna I. (1896). 429—437. l. V. ö. még C. Erbiceanu ismertetését u. a. folyóiratban I. (1896). 475—487. és 574—577. l. — Jorga idézett művein kívül: Analele Ac. Rom., t. XXXVII.: „Faze sufleteşti şi cărti representative la Români, cu speciala privire la legăturile ‚Alexandrici' cu Mihaiu Viteazul", amelyben a Nagy Sándor regény és az újgörög Mihály-époszok kapcsolatára mutat rá. Bănescu szíves közlése.

[16] Legrand i. m. 183—230. l. Címe: ἱστορία περιέχουσα πάσας τὰς πράξεις καὶ ἀνδραγαθίας καὶ πολέμους τοῦ ἐκλαμπροτάτου Μιχαὴλ Βοηβόδα

1300 sorból álló költemény szerzője, Jorjosz Palamidisz, krétai kereskedőcsaládból származott. Hozzátartozói Lembergben, ő maga Osztrogban élt Mihály vajda szövetségesének, Konstantinnak, később pedig Bazil Kenéznek az udvarában. Életkörülményeit nem ismerjük. A kéziratból tudjuk, hogy a vajdáról szóló művét Osztrogban 1607-ben írta.[17]

A költeménnyel filológiai és históriai szempontból foglalkozhatunk. Vizsgáljuk meg először nyelvi és stiláris vonatkozásban.

Palamidisz históriás énekének nyelve — néhány archaizáló formától eltekintve — az élő újgörög népnyelv dialektikus, illetőleg egyéni sajátságokkal. Ezeket a sajátságokat az alábbiakban foglalhatjuk össze.

Gyakori nála a *magánhangzók* aphaeresise (ἐίζει, πιβουλή, ματοχυσίαν, λεεινά). Prothesis hozta létre az ilyen alakokat, mint: ἐδώση, ἀπεζοί, ἀμάχη, ὀγλήγορος, ἐπτωχοί. — Anaptyxis-szel magyarázhatjuk meg az ismételten előforduló Τρανσυλιβανία-t. Az ajakhang hatására az o-ból ου lesz, tehát ἀπο helyett aphaeresissel πού. Synizesissel állott elő βοθῶντας. Assimilatiós változás hozta létre ἀλαφροί alakot ἐλαφροί-ból.

A *mássalhangzók* területén — az újgörög köznyelv hangtörvényeinek megfelelőleg a μ a β előtt kiesik: συβάστηκαν. Idetartozik az ἐπέψαν alak is (300 s), ha a πέμπω-ból és nem a népnyelvi πεύω-ból vezetjük le. — A szóvégi ν — az analogia hatására — ott is megjelenik, ahol

αὐθέντη Οὐγγροβλαχίας, Τρανσυλβανίας, Μολδοβίας, ἕως τὴν ἡμέραν τῆς τελευτῆς αὐτοῦ, παρὰ Γεωργίου τοῦ Παλαμήδη γραφθεῖσα καὶ ποιηθεῖσα τυγχάνοντος ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Κυρίου κνέζη Βασιλείου ἐν ἔτει 1607, μηνὶ δεκεμβρίῳ εἰς τὰς 15 ἐν τῇ Ὀστροβίᾳ.

[17] A Legrand-féle kiadás alapjául szolgáló kézirat leírója, Dimitriosz Temenosz, másolatát 1624 március havában végezte. Tudatlan munkájával a kiadó feladatát nagyon megnehezítette. Ez az oka annak, hogy a nyomtatott szöveg is javításra szorul. Legrand szövegében a következő változtatásokat javasoljuk:

1. B 41: πῶς helyett ποὺ.
2. 48: τὸ ἔνανε τοὺς χριστιανούς helyett τὸ ἕνα μὲ τοὺς χριστιανούς.
3. 48: τὰ γένη után a vessző törlendő, a 203 πόλι után a vessző törlendő, a 202 és 204 végére pont teendő.
4. 236: ποὺ πολλῆς helyett ποὺ πολλούς irandó.
5. 572: a vessző az ἐγγίξετε után következik.
6. 596: κακὰ μαντάτα idézőjelbe teendő.
7. 641: πού ποτε h. ποὺ ποτέ = amely soha.
8. 638: a του-ra mind a két helyen ékezet kell.
9. 636: ἄλλοι helyett valószínűbb ὅλοι.
10. 674: a vessző ἀφήση után teendő.
11. 723: πολλοί helyett πολύν.
12. 1216: ὁποῦ h. ὁμοῦ.
13. 1255: 'ςτὸ δύνομαι helyett σοῦ δίνομαι ὅλος ἐγὼ δικός σου.
14. 1322: ἀπ' h. ὁπ' = amelyet.

A sorok számozásába is hiba csúszott be: a 819. s. után 900-at ír s eszerint folytatja tovább; tehát a költemény nem 1378, hanem csak 1298 sorból áll — leszámítva *Palamidisz* 64 soros bevezetését s a másoló 4 befejező sorát, amelyekben ez nevét és a másolás idejét mondja meg s annak az óhajának ad kifejezést, hogy halála után „áldott emlékű"-nek nevezzék.

azelőtt nem állhatott: τὴν νύκταν, τὸ βουνόν, ἔρχετον, ἐφαίνετον. Ezzel szemben előfordulnak ν nélküli többes harmadik személyű formák: εὑρῆκα (Bev. 8), τρέμα (B 41) μπῆκα (185), ἐβαρεθῆκα (610). A ρ metathesist szenved a τῶστρεξεν (ebből τὸ ἔστερξεν) példában. A λ mássalhangzók előtt nem változik ρ-vá — mint azt az újgörög köznyelvben egyébként tapasztaljuk —, tehát 'Αλβανίτης (663), ἦλθεν (548). — Néha a *hangsúlyozásban* is eltér a köznyelvi használattól: ἔπηραν (405). — A névelő előfordul vonatkozó névmás értelmében: τὸ θὲς καὶ ἀγαπᾶς ἐσὺ κἀμε (470) . . .

A *névragozásban* feltűnőbb alakok: Gen. τοῦ βασιλέ (121, 1107) mint τοῦ μενεξέ. Acc. τὸν βασιλέ (562, 1122 . . .) mint τὸ μενεξέ. Ezek mellett előfordul: ὁ βασιλέας (1095), τοῦ βασιλέως (213), τοῦ βασιλεῶς (730). τὸν βασιλεῦ (36). Plur. acc. τοιχειά (333) τοιχεῖα (335). Külön magyarázatra szorul az 1. sor τοῦ μέγα Διός kifejezése. A Paraspondylos Zotikosnál előforduló μέγα Κωνσταντίνου (35) hasonló kifejezésben a μέγα genitivust Pecz Vilmos „metrikus kényszerűségből származó önkényes alak"-nak tartja.[18]

Valószínűbb azonban, hogy a μέγας nom. mellett az α tövű hímneműek analógiájára úgy Paraspondylos Zotikus, mint Palamídisz ezt a formát érezték az élő nyelvhasználattal egyező genitivusnak. — A πᾶσα alak mint indeclinabile fordul elő: πᾶσα λογῆς (1150), στὸν κόσμον πᾶσα (B 46) = az egész világon, πᾶσα πρᾶγμα (1112), πασένας (75, 258 . . .). Hatzidakis[19] rámutat arra, hogy ezek népies élő formák. Ez azonban — Paraspondylos magyarázásánál — kikerülte Petz Vilmos[20] figyelmét s a πᾶσα γένος-t is önkényes alaknak minősíti, melyet a metrikai kényszerűség hozott létre. Egyébként a κάθε szóval egyértelmű πᾶσα az 'Ερωτόκριτος-ban is gyakran előfordul: πᾶσα τρόπο, πᾶσα κακό (745 . . .).[21]

A birtokos névmás többes harmadik személyét a köznyelvi τους helyett igen sok esetben τως fejezi ki. Ez a keletkrétai dialektusra jellemző alak megvan az 'Ερωτόκριτος-ban is.[22]

Az *igeragozás* terén is találunk érdekes jelenségeket, Az εύω végű igék a krétai dialektusban εύγω-ra változnak. Palamídisznél φονεύγουν (168), ἐγυρεῦγαν (171).[23] A többesszám harmadik személye gyakran σι-re végződik. Ezek az alakok részben régi formák, részben analógiás képződmények; στείλοσι (114), κινοῦσι (151), κάμνουσι (32), ἐφτάσασιν (109), κινούσασι (151), ἐστείλασι (1336). A köznyelvi ουν és αν végződések az előbbiekkel párhuzamosan fordulnak elő: γράφουν, μποροῦν, ἐθαρροῦσαν, ἔφτασαν . . . A σι végűek a köznyelvből ma már eltűntek, csak egyes dialektusok őrzik.[24] A kétféle alak vegyes használata jellemzi az 'Ερωτόκριτος-t is. A mű legalaposabb ismerője — Xanthudídisz[25] — szerint ez is a XVII. századból való. A két forma használatában tapasztalt ingadozás azt mutatja,[26] hogy a költő idejében Kréta

[18] I. m. 10.
[19] G. N. Hatzidakis: Einleitung in die neugriechische Grammatik. Leipzig, 1892. 144.
[20] I. m. 10.
[21] Βιτζέντζου Κορνάρου 'Ερωτόκριτος. 'Υπὸ Στεφάνου 'Α. Ξανθουδίδου 'Εν 'Ηρακλείῳ Κρήτης (I. kiadás 1915) l. 657 l.
[22] I. kiadás 464. l.
[23] I. kiadás 464. l.
[24] Hatzidakis Einl. 112. l.
[25] Idézett kiadás LXXV. l.
[26] L. Hatzidakis nyelvi megjegyzéseit az 'Ερωτόκριτος kiadásban.

keleti részén még nem fejeződött be a küzdelem a régi és az új igealakok közt. Ugyanígy magyarázható az imperfectum kétféle alakja. egyfelől ἐθώρειεν (152), ἐμπόρειεν (708) ἀπόρειεν . . ., másfelől ἐμποροῦσαν (1227), περπατοῦσαν (153). Az augmentum használatát sok esetben a versmérték szabja meg. Innen az alakok sokfélesége: ἐλυθρώθην (137), δόθην (138), ἐστάθηκεν (155), σταθῆκαν (165) . . . Magánhangzón kezdődő igék is kapnak ε-os augmentumot: ἔκουσεν (1251), ἐκούσασιν (1285), ἔφηκεν (441), ἐφῆκεν (409) a köznyelvi ἀφήνω-ból.[27] A keletkrétai dialektusra jellemző η-ás augmentum is előfordul ἤβγηκεν (583), ἤβγασιν 147).

A köznyelvben ma általános θά-val képzett futurum és conditionalis helyett Palamídisz hosszabb régies alakokat használ: θέλομ' ἔχειν (72), πνιγῆν θέλει (366), θέλω χαθῆν (575), θὲ νὰ πολεμήση . . . továbbá ἤθελεν ἀφήνῃ (926), ἤθελαν λείπειν (959), ἤθελεν φυλάγεσθαι (1200) conditionalis értelemben.

A *szótan* köréből érdekes analógiás szóképzések: πέρα περοῦ (219, 376) ad analogiam αὐτοῦ, ποῦ. Ugyanígy κακῶς — κακοῦ (306), περίττου (544) a többi οῦ végű adverbiumok mintájára. 'Αποστολάτορα(ν) 672 s. ad analogiam αὐτοκράτορα,[28] πρεποσύνη (238) mint χριστιανοσύνη. A contaminatio példái: ἀραδαριάν (155) valószínűleg ὀρδινιά, σειρά és ἀράδα összekeveréséből. Δρακονίζοντας (158 s. = vicsorítva) valószínűleg τρίζω τὰ δόντια és ἀκονίζω kifejezésekből. (V. ö. ἀκονισμὸν δοντίων 228). Εὐθίκα (806) ebből εὐθύς és αὐτίκα. Régies szavak: ἐντηρούνταν (279), melynek főnévi formája ντήρησι = félelem az 'Ερωτόκριτος-ban (627) fordul elő, ἀναθιβάνω (526) = mondok, elbeszélek: ἀθιβάνω és ἀναβάλλω-ból,[29] οι περαζόμενοι (690 = οἱ περασμένοι), ἐκ e. h. ἀπό, γλύω e. h. γλυτώνω, σεβαίνω e. h. μπαίνω (220).

Jelentéstani érdekességek: ἀπόγνωσιν (317, 349) = gondtalanság, σύνωρον (602) = friss, εὐκαιρα (720, 1230) = hiába, ἀδιόρθωτα (984) = rendetlen. Jelentés szempontjából magyarázatra szorulnak: χερικόν (98), ξωρθωμένον (141), παλάνι (201), ἐζερθῶσα (218), τζαλουμάδες (391), ἀπάργιασεν (447). Felemlítünk néhány bennünket érdeklő tulajdonnevet: Φαγαράσιν (1241) = Fogaras, στὴν Τόρδαν (1203) = Torda, Μπελιγράδον (554) = Gyulafehérvár, Κοσίτζαν (1148) = Kassa, Οὐγκριά, 'Ερδελιά, Τρανσυλβανία, Μπάτωρ' 'Αντρειάν . . . (445), Μιχάλβοδας, Τζάκη Στέφανος . , .

A *mondattanból* csak egy jelenséget emelünk ki. Palamídisznél is előfordul a köznyelvben is szokásos parataktikus szerkezet hypotaxis helyett: θωρῶ κ'ἐρχοῦνται (1301), κὴ ὅσον τοὺς Βλάχους ἔβλεπαν σιμὰ καὶ ἐκονεῦαν ὅλοι θαρροῦσαν κ'ἔφευγεν (544), A szerkezetet A. Thumb magyarázza.[30]

A fentiek szerint Legrand[31] helyesen jegyzi meg, hogy a költemény dialektikus sajátságai szerint a szerző csak krétai származású lehet. A tőlünk felsorolt — általános nyelvészeti szempontból is tanulságos — nyelvi jelenségek alapján hozzátehetjük Legrand megállapításához, hogy Γεώργιος Παλαμήδης

[27] V. ö. 'Ερωτόκρ. 465: ἐγάπα, ἐπόθανε.
[28] V. ö. 'Ερωτόκρ. 468. l.
[29] V. ö. 1300. τοῦτα τὰ λόγια σύντομα λέγει καὶ ἀναβάλλει. Lásd még 'Ερωτόκρ. 490.
[30] A. Thumb: Handbuch der neugriechischen Volkssprache, Strassburg 1910² 175. L. még Filindász: Γλωσσογνωσία καὶ γλωσσογραφία. Athén (1924) 120. l.
[31] I. m. Introduction LXXXI.

*kelet*krétai származású. A köznyelvtől eltérő dialektikus sajátságai egyeznek az Ἐρωτόκριτος nyelvével.

Versformája a bizánci és újgörög költészetben általánosan használt hangsúlyos 15 szótagos versus politicus páros rímmel. Ez utóbbi elem a XV. század végétől kezdve honosodik meg az újgörög versekben. A hiatusok száma és a rím kedvéért létrehozott erőszakos nyelvi jelenségek is mutatják, hogy Palamidisz az évszázados hagyományra visszatekintő formát gyengén kezeli.

Előadását élénkíteni igyekszik.[32] A leírások (133—135, 149—175, 275—300, 371—381 stb.) a hadvezéri beszédek (53—96, 231—262), a levelek (Báthory E. levele Mihályhoz 482—492; Mihály levelei 527—530 és 557—576) éppúgy, mint a hasonlatok, bizonyos elevenséget öntenek a különben száraz sorokba. Az előadás díszítésére szolgálnak az antik vonatkozások is. Mindjárt az első sorokban homéroszi reminiszcenciára találunk: „Sok vitézt Hadesbe küldött, sok török testét tette madarak és kutyák martalékává" (7—9). Hősét Nagy Sándorhoz (B. 35), Hektorhoz (B. 39), Achilleshez (Bev. 41), Erdélyt Eris almájához hasonlítja. Ismételten a nagy Zeusz leányához, Athenához fordul, hogy az mint jó Múzsa segítse munkájában (1, 423). Ares segíti a kereszténveket a törökök elleni harcban (40). Ezekhez hasonló „anachronizmusok" más görög históriásénekekben is előfordulnak[33] s az a céljuk, hogy az illető versezeteknek antik színezetet adjanak.

*

A filológiai szempontból megvizsgált munka históriai értékeléséhez ismertetnünk kell tartalmát azért, hogy az előadott eseményeket más forrásokkal összevetve ellenőrizhessük.

Címe: História a dicső Mihály vajdának, Ungrovláchia, Transylvania és Moldovia fejedelmének összes cselekedeteiről, vitézkedéseiről és háborúiról egészen halála napjáig. Írta és költötte Γεώργιος Παλαμήδης, amikor éppen Bazil Kenéz úrnak, Ostrovia dicső hercegének udvarában volt. Az 1607. évben december hónapnak 15. napján Ostroviában.

Az olvasóhoz intézett bevezető sorokban az író magát az ókor nagy történetíróihoz, hősét pedig a mondavilág és a történelem alakjai-

[32] „Úgy taposták a keresztények lovai a törököt — mondja egyik hasonlatában (303. s.) —, mint ahogy szüretkor a szőllőt tapossák." A versezet másik helyén (380—390. s.) legelésző juhokra rajtaütő farkasfalkához hasonlítja a vajda csapatát: „Mint mikor a farkasok rajtaütnek a szép mezőn együtt legelésző juhokra s egy részüket szétmarcangolják, a többiek pedig szétrebbennek s nem törődve szakadékkal, heggyel-vízzel, oda vetik magukat, ahová épen érnek, Úgy jártak ebben a csatában a törökök Mihály katonáival s ő magával. Piroslott a föld a vérontástól; a török hullák elborították Vláchiát." Egyéb hasonlatok: 23—32, 711—718, 797—804.

[33] Dieterich: Geschichte der byz. u. neugr. Literatur. Leipzig, (1909). 163—164. l.

hoz méri. Célzást tesz a költemény tartalmára s Mihály vajda életéből azt a tanulságot vonja le, hogy az ember szerencséje változó. Ezután az események elmondásába kezd. — A főbb eseményeket az alábbiakban foglalhatjuk össze: „A töröktől sanyargatott oláhok felszabadítására jó alkalom kínálkozott akkor, midőn Alamánia királya háborúba keveredett a törökkel s az összes keresztény fejedelmek hozzá csatlakoztak. Erdély fejedelme, Zsigmond szintén a német király szövetségébe lépett, sőt csatlakozásra szólította Mihály vajdát is, aki a felszólításnak szívesen engedett. (1—50. s.)[34] Összegyűlt katonáihoz intézett buzdító beszédében elrendelte a törökök irgalmatlan lemészárlását (51—104. s.)[35] Majd felégette Gyurgyevót. (10!—108. s.)[36] A szultán ezek hallatára árulónak bélyegezte Mihályt és Jángulász fiát, Bogdánt tette meg helyébe vajdának. Bogdán, Musztafa pasa kíséretében, december 16-án elindult Konstantinápolyból s január 8-án Ruszcsukba érkezett. A vajda, mielőtt Ruszcsuk alá érkezett volna, 300 görögöt (Ρωμαιούς) küldött a Magyarországból jövő s Vláchián át hazafelé törekvő 36 ezer tatár ellen. A görögök a tatárokat megfutamították, ágyúikat elszedték s a tatár király is csak nehezen tudott a Dunán átkelve elmenekülni. Mihály ezután 12 ezer emberrel Ruszcsuk alá vonult, a várat bevette, a várost feldúlta és kifosztotta. (109—190. s.)[37] Ruszcsuk után meg sem pihentek, hanem a Duna mellékére vonultak és Szilisztrát, Nikápolyt sok más várossal együtt elpusztították. (190—205. s.)[38] A szultán erre Szinán basát 100 ezer emberrel Mihály ellen

[34] Ezek a sorok az 1594-i szövetségre vonatkoznak, melyet a Sztavrinosz-féle história hallgatással mellőz. V. ö. Legrand: Recueil de poèmes historiques en grec. vulgaire. 1877. 31. l.

[35] V. ö. Szamosközy István „Történeti maradványai", Monum. Hung. historica, Script. XXX. k. 94. l.: „...Két ezer fű fű törökök, spahiák, janicsárok és egyéb rendbeliek késérték haza (t. i. a szultán díszkíséretével tüntette ki), kiket azután csakhamar, egy hónap nem tőtt benne, hogy mind levágatta. Nemcsak ezeket penig, de az egész Havasalföldébe széllel volt hat vagy nyolcz ezer török, azokat is mindenütt levágatta..." L. Szádeczky 30. l., Sztavrinosz 66—68. s.

[36] Szamosközy 96. l. „...Akkor Mihály vajda Gyorgyo alá menvén, a várat meg nem vehette, de az városát mind elégettette; nagy sok gazdaságokat talált benne." V. ö. Jorga: Geschichte des rumänischen Volkes, Gotha, 1905. II. 95, — Sztavrinosz költeménye nem említi.

[37] Szamosközy 96. l.: „Ennekutánna az császár Mihály vajda dolgát megértvén egy Bogdán vajdát rendel Havasalföldébe vajdaságra. Adja mellé... az jancsár agát, Musztafa basát... Ruszcsukra jöttek volt a vajdával Bogdánnal... Mihály vajda... rájok üt, úgy megveri űket, hogy mind az két basa odavesz... Itt is nagy kazdagságot találtak... Ezenközbe... az tatár hánnak unokája ex sorore nepos... nagy sok iszonyú kazdagsággal és hétezer rabokkal... Havasalföldén által kezd menni, ... Serpetes falunál rájuk indul Mihály vajda és ott Serpetesnél találván űket szinte hajnal előtt (Palamidisz 130: τὴν νύκταν πρὶν νὰ φέξη)... úgy megveri, hogy mind inkább ott vesz." V. ö. Jorga Rum. II. 95, ahol a ῥωμαιούς-nak „rumänische Truppen" felel meg. L. Sztavrinosz 85—182. l. A görög krónikások a város feldúlásának a leírásában feltűnő egyezést mutatnak.

[38] Szamosközy 97. l.: „Az következő tavaszon 1595. készített hadat Mihály vajda és ment... Nicapolra... Túl a Dunán égettetett, rabol-

indította. A török csapat a maga készítette hídon átkelve, Mihály kelepcéjébe került a Kalojerányi (Kalugerani) közelében elterülő mocsaras vidéken. Az oláhok nagy öldöklést vittek végbe a törökök közt. Az ütközet késő estig elhúzódott. Ekkor Ares hadisten úgy határozott, hogy a vajda hagyja abba a harcot. Mihály engedelmeskedett s Erdélynek vette útját. Szinán, ki a csata hevében lováról a sárba esett s csak nehezen menekült meg, akkor merte folytatni útját, amikor megbizonyosodott, hogy Mihály csakugyan Magyarországba távozott. (206—330. s.)[39] Távozás után Szinán megerősítette Bukarestet és Tirgovisztét s katonáival elözönlötte az egész országot. Háromhónapi várakozás és készülődés után azonban a vajda hirtelen előtört, Tirgovisztét elfoglalta s a Bukarestből menekülő Szinánt üldözőbe vette. A basa a Duna hídján át sietett csapatával, de embereinek jórésze az ellenség fegyvereinek a martaléka lett vagy a vízbe fúlt, csak 10 ezren menekültek meg. (331—400. s.)[40] Mihály ezekután nyugodtan uralkodott Vláchiában. A törökök remegtek tőle s végül is ajándékokkal könyörögték ki barátságát, miután mint vajda két éven át gyilkolta őket. (401—422. s.)[41] De hogyan fordult Mihály a keresztények ellen? — kérdi a históriás énekszerző. — Bizonyára az ördög maga támasztott viszályt köztük — adja meg a választ Palamidisz. Zsigmond elhagyta a fejedelmi széket, s Báthory Endre kardinálisnak hagyta örökségét. Ez a törökhöz pártolt. Mogila Jeremiás, Moldova vajdája szintén a törökhöz fordult azért, hogy az testvérét Vláchia fejedelmévé tegye. A török kérésére szövetkeztek Mihály ellen, úgyhogy ez nem tudta, mit tegyen, melyik ellen induljon először. Szorongatott helyzetében levelet kapott Báthory Endrétől. Ebben a fejedelem felajánlotta neki, hogy személyét, feleségét és gyermekeit bántódás nélkül keresztülengedi Erdélyen azért, hogy Alamániába meneküljön. A vajda megörült a kardinális levelének s válaszában kérte, rendelné el, hogy a határon ne tartóztassák fel. Endre ki is adta a parancsot a határőröknek, Mihály pedig családjával együtt 6000 válogatott vitéz kíséretében átsétált a határon s Gyulafehérvár közelében megállt. Innen levelet küldött Báthory Endréhez, amelyben szemére vetette Jeremiással és a törökkel kötött szövetségét.

tatott..." L. Jorga: Geschichte des osmanischen Reiches, Gotha, 1910. III. 307. V. ö. Sztavrinosz 201—204. s.

[39] Szamosközy 97. l.: „...Szinán basa elindulván által hidaltatja az Dunát és megyen be Havasalföldébe... Általkelvén Havasalföldébe, eleibe megyen Mihály vajda nagy vakmerőséggel. Kalugrain neve egy falunak erős helyen vagyon, víz és sár vagyon körüle nagy messze. Az vizes sáron volt egy híd. Szinán basa minden hadával, mely 100.000-nél több volt, túl volt az sáron, Mihály vajda innet. ...ű maga Szinán basa... leesik az hídrul a sárba és az jancsárok kapják ki onnat... Tizenegy órától fogva mind estvéig tartott az harcz." V. ö. Jorga: Osm. III. 312. Jorga: Rum. II. 96—97. L. Szádeczky 32. l., Sztavrinosz 220—302. Utóbbi Király Albert árulásának tulajdonítja a török győzelmet. Szamosközy is említi, hogy K. A. és néhány bojár, jóllehet a közelben voltak, nem mentek Mihály segítségére.

[40] V. ö. Szádeczky 32, Jorga: Osm. III. 312, Jorga: Rum. II. 97, Sztavrinosz 303—414.

[41] Sztavrinosz 415—564. s. terjedelmesebben számol be az eseményekről. — Megjegyzendő, hogy nem hét, hanem csak hat év telt el 1599-ig Mihály vajdasága kezdetétől, mert M. 1593 szept. havában nyerte el ezt a méltóságot. L. Jorga: Rum. II. 94. l.

Ezzel őt (Mihályt) most arra kényszeríti, hogy keresztény létére megtámadja. Báthory Endre megrendült erre a váratlan hírre. Nem volt más választása, mint az, hogy hétezer emberből álló csapatával megütközzék Mihállyal. Háromórai kétes küzdelem után Mihály emberei megkezdték a visszavonulást. Erre vezérük elővezette 1500 főből álló pihent tartalékcsapatát s az ellenséget megfutamította. (423—610. s.)[42] A legyőzött fejedelem a hegyek közé menekült, ahol a pásztorok anélkül, hogy felismerték volna, megölték. Mihály, aki a fejedelmi széket mindjárt a csata után elfoglalta, felkerestette a holttestet s midőn azt eléje hozták, könnyekre fakadt a földi dicsőség mulandóságának láttára. Nagy tisztességgel eltemettette. (611—634. s.)[43] A főurak és a

[42] Bármennyire igyekszik is Palamidisz szépíteni az eseményeket, mégis bevallja, hogy Mihály Erdélybe vonulásának a főrúgója az volt, hogy jól ismerte az ország stratégiailag kedvező fekvését, Tudta, hogy könnyebben megvédheti, mint Havasalföldet s. éppen ezért Rudolf követe előtt maga is bevallotta, hogy „a bérces országban kíván maga és családja számára otthont teremteni". A költeményből az is kitűnik, hogy céljának elérésére nem válogatott az eszközökben s jelen esetben álnok módon kihasználta Báthory Endre jószívűségét és jóhiszeműségét. Ezekben tehát Palamidisz idevonatkozó részletei megfelelnek a történelmi igazságnak. Megjegyzendő még, hogy Mihály vajda valamikor menedéket talált Báthory Zsigmond udvarában s hogy jórészt B. Zsigmond támogatásának köszönhette a havasalföldi vajdaságot. L. Szádeczky 29. l. 1595-ben Zsigmondot ünnepélyesen urának ismerte el. L. Szádeczky 31. l. 1599 jún. 26-án kelt hitlevélben olvassuk: „Én Mihály vajda... esküszöm az élő istenre, aki atya, fiú és szentlélek egy bizony igaz isten, hogy az minemű hűséggel, igazsággal, engedelmességgel voltam Zsigmond fejdelemnek, azon hűséggel s engedelmességgel leszek Ő felségének is ez mostani fejedelmünknek Báthory Andrásnak... barátinak barátja, ellenségeinek ellensége leszek." (Erd. orsz.-gy. eml. IV. k. 304. l. V. ö. Szádeczky 36. l., Jorga: Osm. III. 329. l.) Tehát B. Endre elleni támadása hálátlan, hitszegő cselekedet volt. Nem menti B. Endrének a költeményben idézett szövetsége sem. V. ö. Jorga: Osm. III. 328. Tény, hogy B. Endre trónralépte óta állandóan készülődött Erdély támadására, amelynek — láttuk költeményünkben — stratégiai fontosságát korán felismerte. L. Szádeczky 35—57. l.

A fejedelem és a vajda üzenetváltásának van bizonyos történeti alapja. L. Szádeczky 64. l. Az is történelmi tény, hogy az 1599 okt. 28-án a Szeben közelében, Szenterzsébet (Schellenberk) falu határán vívott ütközetet a vajda lélekjelenléte s pihent tartalékcsapata döntötte el. L. Szádeczky 84. l., Jorga: Rum. II. 99—100. Sztavrinosz 564—659. s. szerint Báthory Endre kelepcébe akarta csalni Mihályt azért, hogy családjával együtt átadja a töröknek. Ezért tör — szerinte — Mihály B. Endrére. Sztavrinosz a csata leírásában is csak az oláhok vitézségéről tud. Költeményében különben ismételten becsmérli a magyarokat.

[43] Szamosközy elmondja, hogy a fejedelem meggyilkoltatása is a vajda műve: „Az vajda az székelyeknek meghadta volt, tudván azt, hogy az urakban és nemesekben Molduvára futnának, hogy valakit valahol találnak, levágnák. Ez volt az oka az cardinal halálának is..." (II. k. 353. l. és IV. k. 101. l.) L. Szádeczky 97—98. l. Jorga: Rum. II. 100. l. A vajda, mikor meglátta Báthory Endre fejét, megilletődve így szólt: Szegény pap! Szegény pap! L. Szádeczky 98—99. l. Sztavrinosz szerint a pásztorok tudatosan ölték meg B. Endrét azért, hogy Mihály-

városok mind meghódoltak az új fejedelemnek, aki Erdélyben mérhetetlen kincseket talált aranyban és ezüstben. (635—652. s.)[44] 70 ezer főnyi különböző nemzetiségű katonából álló sereget tartott készenlétben a török ellen. (653—669. s.)[45] Közben a király megüzente neki, hogy hagyja el Erdélyt s menjen Vláchiába. Egyszersmind egy 70 ezer forintra becsült, gyémánttal és rubinnal díszített aranyláncot is küldött neki ajándékul. Mihály nem engedelmeskedett. A király ezért nagyon megharagudott rá s csak az alkalmat várta, hogy megbüntesse. A másik oldalról a töröknek is fájt a foga Erdélyre. S harmadik ellenség gyanánt ott voltak az erdélyi főurak, akik csak a jó alkalmat várták, hogy megszabaduljanak tőle. Ezek levelet küldtek a német királyhoz azzal a kéréssel, hogy küldjön sereget a törökkel paktáló Mihály ellen (670—760. s.)[46] A király megörült a levélnek s azonnal útnak indította Bástát 8 ezer emberrel. A mit sem sejtő Mihály ezalatt 50 ezer főnyi sereggel Moldova elfoglalására indult. Erdélyben maga helyett Csáky Istvánt hagyta 12 ezer emberrel. Moldovában Jeremiás hadseregét szétverte, az országot elfoglalta. (761—817. s.)[47] Alig távozott azonban Erdélyből, a főurak felkeltek ellene, s egyesültek Bástával. A vajda erre a hírre visszaindult Erdélybe, de seregeit Moldovában hagyta. A vele lévő kis csapattal ment Csáky István és Básta ellen. Jó helyen állt fel, de az ellenség színlelt futással kicsalta állásából s megverte. A győzelem Básta vasasainak az érdeme volt. (818—974. s.)[48] Mihály a vereség után Vláchiának vette útját. Útközben csatlakoztak hozzá Moldovából visszatérő fáradt csapatai. De már várta a kancellár 50 ezer főnyi serege. A kancellár ugyanis azért támadta meg Mihályt, mert ez a keleti ortodox egyház hű fia volt — írja tovább a vajda magasztalója. — Csellel akart magán segíteni, csakhogy elárulták. Az is tudomására jutott, hogy oláh főemberek összeesküdtek élete ellen. Nem lévén más választása, visszavonul seregével a hegyek közé. (975—1066. s.)[49] 300 kiválasztott vitézzel Erdélyen át Magyarországba vonult. Innen levelet küldött a királynak, amelyben mentegette magát az erdélyi főurak vádja alól. A király válasza értelmében Bécsbe ment

tól jutalmat nyerjenek. Mihály halálbüntetéssel sujtotta őket, a holttestet pedig nagy pompával temettette el. Sztavrinosz a gaztett értelmi szerzőjét mindenáron ártatlannak, sőt nemeslelkűnek akarja feltüntetni.

[44] Szádeczky 106—107. l., Sztavrinosz 711—716. s. (A kincsről nem beszél.)

[45] Szádeczky 80. l., Sztavrinosz 757—758. s.

[46] A Carlo Magno-ra bízott aranylánc nem jutott el Mihályhoz. L. Szádeczky 118. l. Szamosközy IV. k. 113. l. egy „felette szép" 60 ezer forintos gyöngyláncról tesz említést. — A Rudolf mellett működő államtanács 1599 november 16-án kimondja, hogy Mihályt Erdélyből haza kell küldeni Vláchiába. L. Szádeczky 117. l. — Tény, hogy Mihály a törökkel tárgyalásokat folytatott. L. Szádeczky 147—148. l.

[47] Mihály 1600 ápr. 24-én indult Moldvába. Maga helyett nem Csáky Istvánt, hanem Mihálcsa bánt hagyta hátra. Seregének nagyságáról nincsenek biztos adatok. — Egyébként a hadjárat leírása hű. L. Szádeczky 159—163. l., Sztavrinosz 720—812.

[48] Az 1600 szept. 17—18-i miriszlói ütközet előzményeinek és körülményeinek fenti leírása nagyjából fedi az igazságot. L. Szádeczky 195. l. — Sztavrinosz az eseményt csak érinti.

[49] Palamidisznek a bukobili ütközetre vonatkozó adatait megerősítik a kútfők is. L. Szádeczky 203—214. l.

s várta, hogy meghívást kapjon Prágába kihallgatásra. (1067—1096. s.)[50] Mikor az erdélyi főurak látták, hogy Mihály elvesztette Vláchiát és Moldovát, visszahozták Zsigmondot a fejedelmi trónra, átpártoltak a törökhöz s Bástát, aki a király nevében kormányozta Erdélyt, elűzték. Ezeknek az eseményeknek a hírére a király belátta, hogy rágalom volt az, amit az erdélyiek Mihályra fogtak. Tüstént magához hivatta a vajdát s az időközben odaérkező Bástával kibékítette. Azután egyezséget kötöttek, amely szerint Erdély a királyé, Vláchia Mihályé lesz s az összes csapatokat a vajda fogja vezetni. Mihály ezekután elindult Erdély felé. Útközben Kassán a királytól küldött 200 ezer tallér segítségével sereget toborzott s 20 ezer katonával folytatta útját. Básta és ő külön haladtak azzal a tervvel, hogy Zsigmondot közrefogják. A véletlen azonban úgy hozta, hogy Mihály egyedül támadt Zsigmondra, s mire Básta odaérkezett, már le is verte a fejedelmet. Zsigmond csapata valami 80 zászlót hagyott Mihály kezében. Ő ezeket a zászlókat felküldte a királynak. (1097—1186. s.)[51] Básta erre irígységből elhatározta, hogy Mihályt elteszi láb alól. Megbeszélésük értelmében Torda mellett a folyó két partján helyezkedett el a két vezér serege s várta, hogy az ország erősségei megadják magukat. Mihály családja Fogarasban volt. Kiszabadítására elküldte emberei nagy részét, maga mellett csak 5 ezret tartott meg. Kiküldött csapatai azonban nem boldogultak Fogarassal. Mihály ezért Bástától kért segítséget. Básta látható örömmel teljesítette a vajda kérését. A csapatot azonban nem segítségére, hanem meggyilkolására küldötte. Mihály rossz álmot látott azon az éjszakán: nagy vihar volt s a szél szétszórta sátrát. Szolgái az álom hallatára nagyon megijedtek. Másik intőjel gyanánt egy kisgyermek — a csapat közeledtekor — figyelmeztette Mihályt, hogy ne bízzék Bástában. Az utolsó pillanatban is, mikor már Básta katonái egészen közel voltak, Mihály emberei újra kifejezték aggodalmukat: Fejedelem, nekünk ez a dolog nem tetszik! A vajda a rossz jelek ellenére, gyanútlanul és barátságosan fogadta a sátrába érkezőket. De még be sem fejezte üdvözlő szavait, mikor az egyik katona tőrével mellbeszúrta, egy másik pedig oldalába lőtt. Halála hírére katonái szétszóródtak. Fejét sátra előtt heverő döglött lovára tették. Holtteteme három napig feküdt temetetlenül, míg végre régi cselédei ellopták és titokban elhantolták. Így a török vérontás nélkül elérte célját. Vasárnap reggel, augusztus 9-én gyilkolták meg, 43 esztendős korában. Sírirata: Valamikor nagy volt, most minden birtoka a kicsiny sír; sok volt szolgája — most szolgái a férgek. (1187—1378. s.)"[52]

[50] Szádeczky 224. és 231. l.

[51] Básta és Mihály kibékülése Kassán történt. (Szádeczky 246—247. l.) Az 1601 aug. 2-i nagygoroszlói ütközetben Básta és Mihály együtt verték le Zsigmondot. (Szádeczky 253—254. l.) Ezektől a részletektől és a számadatoktól eltekintve, Palamidisz elbeszélése megegyezik a kútfők tanubizonyságával. (Szádeczky 239—257. l.) Sztavrinosz 813—1006. s. részletesen leírja az tüközetet, nyilván azért, mert Mihály volt a győztes és így alkalma nyílt hőse magasztalására.

[52] Palamidisz gondosan elhallgatja azt a körülményt, hogy Mihály a goroszlói csata után is folytatta perfid politikáját. A törökkel paktált, hogy Erdély fejedelmi trónját magának biztosítsa. L. Szádeczky 264. l. A vezérek közti versengés, irígység, az Aranyos partján a két sereg elhelyezkedése, a gyilkosság leírása a kútfőkben is megtalálható. L. Szádeczky 260—265. l. — Feltűnő Szamosközy és Palamidisz egyezése. „... mikor Tordára jutottanak volna — írja Szamosközy — kér

Ha a Palamidisznél felsorolt eseményeket Sztavrinosz és Szamosközy elbeszélésével összehasonlítjuk,[53] a következő eredményre jutunk.

Palamidisz és Sztavrinosz egybevetéséből kitűnik, hogy ez utóbbi az 1594-i szövetséget elhallgatja, a miriszlói és a bukobili vereséget csak érinti, ellenben a vajda havasalföldi uralkodásáról s a nagygoroszlói ütközetről terjedelmesen beszámol — nyilván magasztalandó hősének az érdekében. A Báthory Endre és Mihály közt történtek előadásánál még inkább kitűnik Sztavrinosz részrehajlása: ő nem tud arról, hogy Mihálynak rég fájt a foga Erdélyre — Palamidisz ezt nyiltan bevallja —, nem tud Sztavrinosz a vajdának arról a hitszegő eljárásáról sem, amellyel a Báthory Endrétől kieszközölt szabad átvonulást a mit sem sejtő fejedelem ellen használja fel — amint ez Palamidisz előadásából kitűnik —, ellenben azt akarja elhitetni a jámbor olvasóval, hogy Báthory Endre Mihályt kelepcébe akarta csalni s ez utóbbi azért bosszút állott rajta. Mindezt betetőzi azzal, hogy Báthory Endre meggyilkoltatásával kapcsolatban Mihályt,

Mihály vajda Bastától háromszáz balont, kikkel elmenjen Fogaras alá és feleségét, gyermekét onnan kihozhassa. Basta megígéri. Az balonokat szombaton felkészíti, hogy vasárnap induljanak, mert Mihalnak minden hada széllel eloszlott volt az országba. Reggel az balon kapitán sok balonnal megyen Mihály vajda sátora eleibe. Mihály nagy messze kijű eleibe és az balon kapitánt tisztességnek okáért elől akarja beküldeni az sátorba, mikor az kapitán nem akarna semmiképen elől bemenni, elindul Mihály vajda elől és hogy az sátorába szinte bemenne, innet hátul egy alabárddal, melynek az elei hosszú hegyes vas, derékban általüti Mihály vajdát, úgy, hogy másfelől egy arasznéra is kiment rajta az alabárdnak az hegyi. Más balon azonban mindjárt egy puskával általlövi, azután fejét veszik." (Szamosközy IV. 150. l.)

„... az testét kivonszák az sátorból és mezitelen az utfélen harmadnapig ott hevert. Az fejét mind szakálostul egy holt lú testére felől tötték, mely lú csak ott közel holt volt meg és sok ideig ott állott az feje... Végre ilyen undokúl, hogy szinte az ebek meg ne egyék, egy kis verembe valami rácok eltemették..." (Szamosközy IV. 148.) Szamosközy is közöl sírfeliratot róla, bizonyságul arra, hogy a vajda személyét mennyire gyűlölték Erdélyben:

„És hogy mi tűlünk is valami becsület adassék neki (t. i. Mihály vajdának), ilyen epitaphiomot csináltunk neki, kik akkor Szebenbe nyomorgottunk:

Hic jacet ille ferus, latro merus et Nero verus:
Cacus, atrox Dacus, scelerumlacus, ille Valachus.
Hac qui transibis, bis terve cacabis et ibis."

Steph. Z.

(Szamosközy IV. 151. l.) — Sztavrinosz 1007—1094. s. a gyilkosság részleteinek elmondásában eltér a fentiektől. Nem említi a puskalövést, sem a holttest meggyalázását. Hosszasan gáncsolja a németeket s kíméletlenül támadja a magyarokat Mihály meggyilkolásáért. A végén elsiratja hősét.

[53] A jegyzetekben idézett párhuzamok alapján.

a gaztett értelmi szerzőjét, ártatlannak, sőt nemeslelkűnek tünteti fel.

Mind a két görög históriás énekszerző magasztalni akarta hősét, mégis el kell ismernünk, hogy Palamidisz tárgyilagosabb, mint honfitársa, Sztavrinosz, tehát műve a történelem szempontjából értékesebb.

A havasalföldi mészárlástól a kalugerani ütközetig lefolyt események és a vajda meggyilkoltatása *Szamosközynél* is megtalálható. A részletes egybevetés alapján megállapíthatjuk, hogy a magyar és görög szerző egyes részletek elmondásában — ilyen például a vajda halála — feltűnően egyezik. Általában a Palamidisznél felsorolt események, amint ez Szádeczky monográfiájából is kitűnik, lényegükben történelmi tények. *Ezért ez a költemény a kor eseményeit kutató részéről mindenesetre érdemel annyi figyelmet, mint az egykorú krónikások.*

*

Befejezésül még csak egy megjegyzést!

Balcescu, oláh történetíró azt az anachronisztikus feltevést kockáztatja meg, hogy Mihály vajda végcélja az oláh nemzet naggyátétele volt. Ez a hit a román köztudatban ma is él. Erről a célról kortársai is tudtak volna s magasztalói bizonyára felemlítették volna. Például a mi versezetünk szerzője annál a pontnál, ahol felteszi a kérdést, hogy miért is indul Mihály a keresztények ellen. — Palamidisz szövegéből az tűnik ki, hogy Erdélynek stratégiailag kedvező földrajzi fekvése csábította a vajdát a betörésre. Palamidisz és Sztavrinosz mélységes hallgatása is — egyéb érvek mellett — bizonyítja, hogy a Balcescuféle állítások a dajkamesék világába tartoznak.

Horváth Endre.

*

Νεοελληνικὸ ἱστορικὸ ποίημα γιὰ τὸ Μιχαὴλ Βοηβόδα [τοῦ Γεωργίου Παλαμήδη, ἔκδ. Legrand: Bibliothèque grecque vulgaire, tome II, Paris 1881, p. 183 . . .]

'Ο συγγραφέας ἐξετάζει καὶ ἀπὸ φιλολογικὴ καὶ ἀπὸ ἱστορικὴ ἄποψη τὸ νεοελληνικὸ ἐπικὸ ποίημα. Τὰ κύρια ἀποτελέσματα τῆς μελέτης του εἶνα τ'ἀκόλουθα. — 'Από *γλωσσικὴ* ἄποψη τὸ ἔργο τοῦ Παλαμήδη (1607) παρουσιάζει φαινόμενα ὅμοια μ'ἐκεῖνα πού χαρακτηρίζουν τὸν „'Ερωτόκριτο." Εἶναι γραμμένο στὸ ἰδίωμα τῆς 'Ανατολικῆς Κρήτης τῆς ἴδιας ἐποχῆς. "Οσο γιὰ τοὺς *στίχους* του μεταχειρίζεται τὸ δεκαπεντασύλλαβο μὲ τρόπο πολὺ μέτριο. Τὸ *ὕφος* προσπαθεῖ ὁ ποιητὴς νὰ τὸ ζωντανέψη μὲ διάφορα μέσα. Τέτοια μέσα εἶναι: οἱ παραινετικοὶ λόγοι, οἱ ἐπιστολές, οἱ παρομοιάσεις καὶ μερικὲς ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα — ἀναχρονιστικὰ βαλμένες στὸ χριστιανικὸ περιβάλλον. 'Από *ἱστορικὴ* ἄποψη ἡ σύγκριση μ'ὅμοιο ἔργο τοῦ Σταυρινοῦ δείχνει, πὼς ὁ Παλαμήδης εἶναι πιὸ ἀντικειμενικὸς ἀπὸ τὸ συμπατριώτη του, ἑπομένως τὸ ποίημά του ἔχει πιὸ μεγάλη ἀξία ἱστορική. — 'Η σύγκρισή του μὲ τὸν οὔγγρο χρονικογράφο Szamosközy δείχνει, πὼς ἀπὸ μέρος τοῦ ἐρευνητῆ τῆς ἐποχῆς τὸ ἔργο τοῦ Παλαμήδη ἀξίζει τὴν ἴδια προσοχή, ὅση ἀξίζουν τὰ σύγχρονα χρονικά. — 'Η σύγκριση τοῦ ἔργου μὲ τὴν ἐπιστημονικὴν ἱστο-

ριογραφία πιστοποιεῖ πὼς τὰ γεγονότα, ποὺ ἀναφέρει, εἶναι οὐσιαστικὰ ἱστορικὲς πραγματικότητες. — Ὁ συγγραφέας τῆς μελέτης γιὰ πρώτη φορὰ παρουσιάζει στὸ ἐπιστημονικό κοινό τῆς Οὐγγαρίας τὸ ποίημα τοῦ Παλαμήδη, ποὺ περιέχει πολλὰ ἀξιοπερίεργα γεγονότα σχετιζόμενα μὲ τὴν ἱστορία τῆς Οὐγγαρίας κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἡγεμονίας τοῦ Μιχαὴλ Βοηβόδα στὴν Τρανσυλβανία.

Ἀνδρέας Χόρβατ.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Még egyszer a Parva Nat. kérdéséhez. (Válasz Förster professzor megjegyzéseire.)

1. Örvendetes, hogy Förster professzor elismeri, hogy nem volt szerencsés fogalmazás így fejeznie ki magát: „Minden egyéb életműködés, amely a lélek alaptehetségeinek működése körén *kívül* esik, már nem tárgya a psychologiának." Ezzel a fogalmazással szemben polémiám nem volt tárgytalan s amint látszik, eredménytelen sem, mert alkalmat adott arra, hogy Förster professzor most pontosabban fejtse ki felfogását. Azonban új fogalmazása szerint sincs olyan lényeges különbség szorosabb értelemben vett lelki és komplikáltabb életjelenségek között, hogy a De sensu és például a De somno ne férnének meg egy sorozatban.

2. „Ugródeszkára" nem volt szükségem, hiszen a magasba lendülés nem bennünk, hanem a görögökben, illetve a természetnek általuk meglátott szellemiségében van meg. Ami a mindenség lelkes voltát illeti, hálásan köszönöm, hogy a nagyérdemű szerző a De anima 411a-ban foglaltakra fölhívta figyelmemet. Mit mond itt Aristoteles? miért helyteleníti Thalesék fölfogását? „Azt is kutathatná valaki, miért *különb* és *halhatatlanabb* a *levegőben* levő lélek az élőlényekben levőnél... Úgy látszik, azért tették föl, hogy lélek van ezekben (a levegőben vagy a tűzben), mert az egész egynemű részeivel. Ennélfogva a lelket is egyneműnek kell mondaniok részeivel, ha *az élőlények azáltal, hogy a környező (levegő)-ből valamit magukba vesznek, válnak lelkes lényekké.*" Az ellen tiltakozik itt A., mintha a lélek *készen*, kifejletten, sőt *tökéletesebben* (βελτίων) volna meg a levegőben s az élőlények onnan egyszerűen magukba szívnák. Ezzel szemben — az általam bírálatomban idézett helyeken — nyilvánvalóan föltűnik nála a *fejlődés* új és nagyjelentőségű gondolata, hogy a lélek, az élet a szervetlenben, az elemekben csira-szerűen, tökéletlenebbül, (βίος τις és τρόπον τινὰ πάντα ψυχῆς εἶναι πλήρη), de *megvan* s innen halad észrevehető határok nélkül, folytonosan tova a növényeken át az állatok felé. (V. ö. Hist. Anim. 588 b 4 és Part. Anim. Δ 5. 681 a 12.) Hogy a léleknek biz. kezdetleges foka, csirája, törekvése megvan az egész természetben, az világos az általam felhozott idézetekből. (De an. II, 2. 414 a 21 és I, 3. 407 b 23, Gen. anim. III, 11. 762 a 18, Phys. Ausc. I, 9. 192, 16 és II, 1. 192 b 13.) Azért születhetnek földben és vízben élőlények (a Gen. anim. i. h. szerint), mert a földben víz, a vízben pedig πνεῦμα van, ebben pedig θερμότης ψυχική, úgyhogy biz. módon minden lélekkel teli. Az természetes, hogy a melegség testi dolog, hisz épp az a jellegzetes A.-nél, hogy a lélek mindig valami testiben jelenik meg, mint annak formálója. Épp ezért formált lét nincs valamelyes lélek nélkül: az anyag az egész természetben úgy vágyik a Jó (= a forma) után, mint nőstény a hím után. (L. Phys. Ausc. I, 9. 192, 16.) S a „vágy" itt nem metafora, hanem A. számára az egyetlen magyarázat, hogyan vehet fel

magától az anyag formát. Éppígy a Gen. anim. idézett helyein a βίος τις és τρόπον τινά nem az „élet" és „lélek" *metaforikus* használatát, hanem kezdetleges, csira-szerű fokát jelzik. S hogy az élet és lélek eme fokozatos fejlődése a mai természettudomány felfogásával mennyire megegyezik, arra talán a klasszikus filológusnak is szabad a figyelmet fölhívnia. Ha azt mondjuk: a kristályoknak alakjukat regeneráló törekvése megleli elvi, világnézeti alapját A.-nél (az egész természet vágyik a forma után, minden testnek megvan a sajátos formája, melyet megvalósítani törekszik), ezzel nem vétettünk tudományunk komolysága ellen sem s egyszersmind egyik legszebb célunkat is munkáltuk: fölmutatni igyekeztünk azt, mennyire megvoltak az emberiség világnézetének legmélyebb, legátfogóbb örök alapjai a görögöknél.

3. Nem hiszem, hogy bírálatomból az derülne ki, hogy csak féligmeddig értettem volna meg F. professzor gondolatmenetét a De sensu bevezetésére vonatkozólag. Hogy a lényeget tisztázzuk: F. professzor e bevezetés 3. mondatát betoldásnak tartja, mert, noha az előző mondat így szól: „A lélekről mondottak legyenek tehát az alap, a *továbbiakról* pedig most szóljunk, mégpedig először az első (legegyszerűbb vagy legfontosabb) jelenségekről" — mégis e „továbbiak" során a 3. mondatban csupa oly dolgokat említ (érzékelés, emlékezet, indulat, vágy stb.), melyeket — egy kivétellel — a De anima-ban már megtárgyalt.

Azonban e nehézség nem leküzdhetetlen, ha — a szöveggel teljesen megegyezésben maradva — a következőképen fogjuk fel e bevezetés gondolatmenetét: „Miután a lélekről *önmagában* (tehát nem, mint az élőlények élettevékenységéről, hanem fogalmáról és alaptehetségeiről) szólottunk, következik az élőlényekről való vizsgálódás, mik a különleges és közös *élettevékenységeik*. (Nem pedig: „*egyéb* életműködéseik", mint F. professzor mostani válaszában már A. szövegétől eltérően kifejezi.) A lélekről mondottak legyen az alap, a *továbbiakról* (vagyis: az élettevékenységekről) pedig most szóljunk. Úgy látszik, hogy a legfontosabb (tevékenységek) közös működései a léleknek és testnek, mint például az érzékelés, emlékezet, indulat, vágy, törekvés, gyönyör és fájdalom." Ezek a De an.-ban már megtárgyalt lelki jelenségek most, mint *élettevékenységek* soroltatnak fel, mert nélkülük csonka volna e tevékenységek sorozata, amit aztán az 5. m.-ban folytat. A *továbbiak* tehát: az *élettevékenységek* általában s ezek között az érzékelést, vágyat stb.-t ismétlés árán is föl kell sorolni, hiszen éppen ők a legfontosabb élettevékenységek, amellett kettőjükről (érzékelés, emlékezet) éppen szólni is akar. Most következik a πρὸς δὲ τούτοις-szal kezdődő mondat: *„Ezeken kívül némely (életjelenségek)* közösek az összes élőlényekben, némelyek pedig csak egyes állatokban." (Íme, ha a πρὸς δὲ τούτοις-t szószerint fordítom, akkor is megmarad az általam látott összefüggés.) *„Ezek* közül (t. i. a 3. m.-ban fölsoroltakon *kívüliek* közül) pedig a legfontosabb négy pár: ébrenlét — álom, ifjúság — öregség, be- és kilélekzés, élet — halál." — Természetesen: felfogás dolga, hogy a kettő közül melyik véleményhez csatlakozik valaki, de nem hiszem, hogy az én interpretációm a nehézségek elkenésén, önkényes fordításon alapulna.

4. F. professzor nem tartja érthetőnek, miért látom én a P. N. egységének kifejezőjét a következő szavakban: „φαίνεται δὲ τὰ μέγιστα .. κοινὰ τῆς ψυχῆς ὄντα καὶ τοῦ σώματος". Pedig szerintem a dolog világos: F. professzor nélkülözi az egységes szempontot, mely a P. N. (szerinte) inkább psychologiai és inkább fiziológiai darabjait összetartja, én pedig ebben látom, hogy t. i. érzékelés, emlékezet éppúgy, mint ébrenlét és álom, közös tevékenysége a léleknek és testnek. „Elhatá-

rolni" persze, hogy nem határolják el a sorozatot se a De anima, se a biológiai értekezések (pl. a Gen. anim.) felé, hanem — Aphrodisiasi Alexandros és Freudenthal szerint is — megadják a F. professzor által a különböző darabok között nélkülözött kapcsolatot.

5. Örülök, hogy legalább a „varrat" evidens voltának kérdésében figyelemreméltónak találta F. professzor ellenvetéseimet. E részben csak az a megjegyzésem, hogy midőn én e mondatot: „Ámde az észrevevés tehetségéről és folyamatáról, mi az s mi okból van meg az állatokban, már szóltunk a περὶ ψυχῆς-ben" átmenetnek, a további tárgyalás bevezetésének tekintem, ezzel bírálatomban első helyen nem a F. professzor által kifogásolt (a tapintásról szóló) helyet, hanem a De sensu 2. f.-nek elejét állítom párhuzamba, ahol szintén a De anima-ra utal vissza: „Az érzékszervek mindegyikének képességéről előbb szóltunk." — hogy az érzékszervek anyagi szerkezetének tárgyalására térhessen. Vagyis tényleg jellegzetes sajátsága a De sensu-nak, hogy léptennyomon visszautal a De an.-ban már letárgyaltakra, mielőtt újabb mondanivalóira térne.

Egyébként úgy gondolom, hogy egy valóban (épp Aristotelesre vonatkozóan különösen) nagyérdemű és tiszteletreméltó tudós és műve iránti őszinte nagyrabecsülését és tiszteletét az ismertető leginkább azzal juttathatja kifejezésre, ha maga is komolyan veszi az általa fölvetett problémákat. S ha eközben (éppen a nagyérdemű szerző indítása nyomán, mint azt nyomatékosan hangsúlyoztuk is) más eredményre jut is egy részletkérdésben, az — mint látható — a főcél: a probléma tisztábban látása, a lehetséges interpretációk élesebb megfogalmazása szempontjából csak üdvös hatású.

(Kunszentmiklós.) *Kövendi Dénes.*

*

Zur Frage der aristotelischen P. N. (Antwort auf die Bemerkungen von Prof. Förster.)

Ich glaube nicht, dass meine Kritik an einem mangelhaften Eingehen auf die Gedankengänge des hochverdienten Verfassers beruht. Mein Vorwurf, dass Prof. Förster „von der Seele unabhängige Lebenstätigkeiten" annimmt, war doch nicht ganz gegenstandslos, weil er sich in seiner Abhandlung folgendermassen ausgedrückt hat: „Alle andere Lebenserscheinungen, die ausserhalb dem Kreise der Tätigkeit von Grundfähigkeiten der Seele fallen, sind keine Gegenstände der Psychologie mehr."

Mein Versuch, eine Beseelung des Alls bei A. zu erkennen, war gar nicht so abenteuerlich, wie Prof. F. meint. Eben auf Grund einer vom Prof. F. jetzt erwähnten Stelle (De an. 411 a 9 ff) kann man die Sache so präzisieren, dass A. die vorsokratische Auffassung, nach der die Seele in der Luft als etwas fertiges, ja sogar vollkommeneres vorhanden wäre und die Lebewesen diese göttliche Seele nur aufnehmen würden, zwar ablehnt, demgegenüber aber keimartige, leise Anfänge der Seele und des Lebens auch in den Elementen, in der ganzen Natur annimmt. In Stellen, wie Gen. anim. IV, 10. 778 a 2: βίος γάρ τις καὶ πνεύματός ἐστι: *„auch der Wind hat irgendwelches Leben" und (ibid. III, 11. 762 a 18):* τρόπον τινὰ πάντα ψυχῆς εἶναι πλήρη *„gewissermassen ist alles mit Seele erfüllt", sind „Leben" und „Seele" nicht metaphorisch, sondern im eingeschränkten, keim-artigen Sinne benützt. Auch die berühmte Stelle (Phys. Ausc. I. 9. 192, 16): „Die ganze Natur sehnt sich nach dem Gute (d. h. nach der Form), wie das Weib nach dem Manne" spricht für diese Auffassung. Laut Hist. Anim. 588 b 4 und Part. Anim. Δ, 5. 681 a 12 war A. sich dessen bewusst, dass das*

Leben (und die Seele) sich von den keim-artigen Anfängen stetig (συνεχῶς) *bis zu den Tieren entwickelt.*

In meiner ungarischen Antwort habe ich ausführlich gezeigt, dass das Proömium auch als einheitliche Konzeption aufgefasst werden kann, nämlich so, dass die in der Abhandlung „De anima" schon besprochenen psychologischen Erscheinungen im 3. Satze des Proömiums der P. N. darum erwähnt sind, weil die Überschau der Lebenstätigkeiten der Lebewesen — und das ist der Gegenstand der P. N. — ohne Erwähnung von diesen mangelhaft wäre, um so mehr, weil er sich mit zwei von diesen (Wahrnehmung, Gedächtnis) noch beschäftigen will. In der Formel: κοινὰ τῆς ψυχῆς ὄντα καὶ τοῦ σώματος *habe ich — übrigens mit Alexander Aphrodisiensis und Freudenthal — den von Prof. F. vermissten, verbindenden Gesichtspunkt der P. N. erblickt, weil sie die — im modernen Sinne — eher psychologische und eher physiologische Stücke zusammenhält.*

Ich habe in meiner ungarischen Antwort gezeigt, dass ich die einzelnen Sätze gar nicht unscharf gefasst habe und meine Überzeugung von der Einheit auch nach wortgetreuer Übersetzung aufrechtzuerhalten ist.

D. Kövendi.

A Radnótfájai-kézirat epitaphiumairól.

Az az aránylag nagy érdeklődés, amellyel a Zrinyiász sorsa (Bp., 1934. Élet) c. tanulmányom találkozott, arra indított, hogy a benne fölvetett és megoldhatatlannak látszó problémákkal újra foglalkozzam. Ilyen probléma volt az ú. n. Radnótfájai-kézirat epitaphium-sorozata. A két elsőnek, a Mátyás királyról és az Ulászlóról írottaknak, szerzője már akkor megállapítható volt. Variánsaikra és elterjedtségükre most megemlítem *Bod. P.* Tymbavles-át (1764. 7. és 10. l.). Az Ulászlóról szóló epigrammát külföldön is sokszor idézték. Közli pl. *Dresser M.* Millenarius sextus etc. (Lipsiae, 1594. p. 552.) és *Parschitius Ch.* Tabella Hungariae ducum et regum etc. (Wittenbergae, 1702. p. 76.) c. munkája.[1] Az utóbbiban a 92. l.-on a Mátyásról írt sorok változata is szerepel.

Az Epitaphium Benedicti XII. szintén ismeretes volt külföldön. De csak az első distichont szokták a pápa „sírverseként" emlegetni. Így pl. *Dresser* (i. m. 129. l.) és *Ludwigen G.* Ordentliches Examen über die Universal-Historie etc. (Leipzig, 1704. p. 147.). — A[1] szerzőség kérdését sem *Baluzius P.* (Vitae paparum Avenionensium. Parisiis, 1693. Tom. I. p. 240.), sem *Mollat G.* (Les papes d'Avignon. Paris, 1929. p. 78.) nem dönti el. De Mollat hivatkozása ez epitaphiumra új nyomot jelöl meg, amikor ezt írja: Pierre de Hérenthals insère dans sa chronique une épigramme contemporaine, fort désobligeante pour la mémoire du pontif:

Iste fuit Nero, laicis mors, vipera clero,
Devius a vero, cuppa repleta mero.[2]

A második distichont, Dresser (i. m. p. 142.) Aeneas Sylvius Piccolomininek tulajdonítja s így idézi: Author etiam esse dicitur distichi, quod in multorum ore est:

Non audet Stygius Pluto tentare, quod audet
Effrenis monachus plenaque fraudis anus.

[1] Parschitiusra l. *Szinnyei*, M. írók. X. 416—420.

[2] P. de Hérenthalsra l. *Foppeni* J. P., Bibliotheca Belgica sive virorum in Belgio vitâ etc. (Bruxelles, 1793.) Tom. II. p. 983.

E tekintetben talán fölvilágosítást adna *Cugnoni J.* Ae. Sylvii Piccolomini Senensis qui postea fuit Pius II. Pont. Max. opera inedita descripsit ex codicibus Chisianis etc. (Roma, 1883.) c. munkája, amelyhez, sajnos, magam nem tudtam hozzájutni.

Clauser Mihály.

•

L'épitaphier du manuscrit de Radnótfája.

L'auteur a publié dans son étude intitulée A Zrinyiász sorsa (La Zrinyiade dans l'histoire littéraire hongroise) une copie inconnue du poème de Zrinyi écrite à Radnótfája en 1676. L'épitaphier latin en question vient se joindre à cette copie. L'auteur fait connaître des variantes écrites sur les rois Mathias et Vladislas II. — L'épitaphe de Benoît XII était bien connue aussi à l'étranger. Selon M. Mollat l'auteur du premier distique serait Pierre de Hérenthals et celui de l'autre peut-être Aeneas Silvius Piccolomini. Michel Clauser.

Beszámoló a II. (amsterdami) irodalomtörténeti kongresszusról.

Az 1928-ban Oslóban megalakult „Commission internationale d'Histoire littéraire moderne" sokféle élettevékenysége mellett feladatának tekintette az irodalom tanulmányozására vonatkozó kongresszusok rendszeresítését is. A „Philologentag"-októl főkép az különböztette meg az új Bizottság kongresszus-eszményét, hogy a kornak megfelelőbb, a kongresszus valódi jelentőségét szem előtt tartó kiválasztással igyekezett kiszorítani az apró részletekre vonatkozó „közleményeket", amelyekhez alig tudott hozzászólni egy-két specialista, s amelyek stílusban is inkább illettek egy folyóiratba, mint kongresszusra.

Az első kongresszus dicsősége Magyarországhoz fűződik. S ennek köszönhető, hogy a „budapesti szellem" éppúgy szállóigévé vált, mint a történészek között az „oslói szellem". Az amsterdami kongresszuson sokat és sok szeretettel emlegették a budapesti kezdeményezést, sőt a budapesti kongresszus „határozatait" (voeux) is meg kívánták újítani.

Az első kongresszusnak, ha célját el akarta érni s új, egészséges példát akart mutatni, nem is lehetett más tárgya, mint „az irodalomtörténet módszerei". Sokan emlékezünk a finom pengéknek lebilincselő keresztezésére, a legkülönbözőbb módszerek és látásmódok értékes összetalálkozására, amelynek a budapesti kongresszuson, 1931-ben tanui s részben szereplői lehettünk. A Lanson-iskola mérkőzése a tiszta szellemtörténettel vagy a szociológiai és geográfiai irodalomszemléleté a tisztán esztétikaival küzdőfelekre és hallgatókra egyaránt tanulságos volt. Már ez az első kongresszus meghívásokkal dolgozott, nem fogadván el a véletlen összehordta vagy egyéni ambíciókból magyarázható jelentkezéseket. Ezzel az ügy (a probléma) és a hallgatóság érdekét szolgálta s elérte, hogy a kongresszus előadói nagy százalékban az európai tudomány vezéralakjai voltak.

Amsterdam a kongresszust rendező bizottság óhajára „az irodalomtörténet korszakait" tűzte ki tárgyául. Előrelátható volt, hogy nem annyira kronológiai felfogásban, mint azzal a célzattal, hogy tisztázza az egyes „korszakok" jellegét. (Negatív célkitűzésül azt tekinthetjük, hogy pl. a franciák le szerették volna szögezni, hogy Descartes *nem tartozhat* az úgynevezett barokk korszakba, stb.) Nyilvánvaló volt, hogy az egyes korszakok jellegét nem fogja *eldönteni* a kongresszus s ismét inkább megtermékenyítő és kiegyenlítő hatása lesz, mintsem perdöntő és irányadó szerepe.

Kiindulópontul *Fernand Baldenspergernek*, a Harvard-egyetemre távozó nagy francia professzornak kinyomatott expozéja szolgált, amely a téma aktualitását bizonyította be a tőle megszokott széles látókört reveláló erővel. A szeptember 18-án tartott megnyitóülésen, ahol az amsterdami egyetem nevében a Nobel-díjas új rektor, *Zeeman* üdvözölte a külföldi kollégákat, Baldensperger fejtegetései ütötték meg a kongresszus alaphangját. Ezután megválasztották a kongresszus tisztikarát. Elnök a nijmegeni *Brom* professzor lett, mint Hollandia képviselője, alelnökök *L. Cazamian*, a Sorbonne angol professzora és *G. Charlier*, a brüsszeli egyetem kiküldöttje. A kongresszus titkárává e jelentés írója választották, míg altitkárok *M. Raymond* bázeli és *De Montoliu* barcelonai professzorok lettek.

Az első önálló előadás *(Jugendreihe und Jugendgeist in der Bildungsgeschichte der Menschheit)*, *Ed. Wechssler* berlini professzoré, máris felhőket vont a „périodisation" racionalista híveinek egére. Ebben az előadásban Wechssler ismert generációs elmélete nem egy ponton keresztezte a korszak fogalmát s később is csak kísérlet történt a „Jugendreihe" és a „periódus" bizonyos egyeztetésére (Müller Lipót előadásában és W. Folkierski egy felszólalásában).

A második előadásban *(Les périodes littéraires et la psychologie collective)* e sorok írója mutatta ki azokat a nem-reális, pszichológiai és kollektív-pszichológiai tényezőket, amelyek a tudóst és közönségét arra bírják, hogy korszakokba ossza a történés adatait, s azt, hogy a korszakok címei mily heterogén szempontoknak köszönhetik létüket. Az előadó hangoztatta, hogy ez nem jelenti a perodizáció csődjét, csak azt, hogy a „logikus" és „organikus" korszakszemléletnek számolnia kellene ezekkel a tényezőkkel, hogy komoly munkát végezhessen.

Nagyobb vitát provokált a következő két előadás, két fiatal tudós többé-kevésbbé újszerű elméleteivel. *De Vries* (Amsterdam) ismert doktori értekezését exponálta újra *(Causes and effects in connection with literary periods)*, amikor az angol irodalomban az évszakok váltakozásának ritmusát próbálta keresni. *K. Wais* (Tübinga) értékes tanácsokat adott az irodalom és a többi művészetek érintkezésének és szinkronizmusának tanulmányozására, amelyet az irodalom érdekében feltétlenül szükségesnek tart *(Vom Gleichlauf der Künste. Intensität und Auswertung ihrer dauernden und ihrer historischen Berührungen)*.

F. Baldensperger nagyon érdekesen mutat rá az irodalmi korszakok rövidülésére *(Descreasing Length of some literary Periods)*: míg a régebbi korszakok sokszor több mint egy évszázadot felölelnek, ma egyre gyorsabb ritmusban váltakoznak a „korszakok", aminek azonban az is lehet az oka, hogy az újabb korszakok nagy vonalait a közelség miatt látjuk kevésbbé.

W. Folkierski (Krakkó) rendkívüli jelentőségű előadásában *(Renaissance et romantisme, ou les sables mouvants dans l'histoire littéraire)* két példán (renaissance és romanticizmus) mutatja ki, hogy közismert korszakjelző fogalmak mennyire a világnézettől és a divattól függően vannak és terjeszkednek. A „sötét" középkort annyira igyekeznek rövidíteni a „renaissance" (a szó is jellemzi a középkor lenézését) javára, hogy a XII. századig, sőt Nagy-Károlyig szeretnék visszavezetni a „kora-renaissance" kezdetét. S Folkierski kimondja a kongresszus egyik döntő szavát: *összehasonlító irodalomkutatás*, a megfelelő pontoknak több irodalomból kiinduló szondázása révén érhetünk csak el elfogadhatóbb korszakbeosztást.

Eddig az általánosságok, a korszak fogalmát korlátozó, szűkítő óvótáblákkal és tilalomfákkal kitűzködő expozék.

Ezután az egyes korszakokra vonatkozó előadások következnek. *R. Lebègue* (Rennes) a francia renaissance-t osztja két alkorszakra *(La période platonicienne et la période stoïcienne dans la Renaissance française).* Kiemeli közben a magyar humanizmus korbeli elsőbbségét s ennek okaira is rámutat. A vitában újra hangot kap a szociológiai szempont. A platonikus korszak „nők számára való irodalmat" termel, a sztoikusban túltengenek a komoly bírák s egyéb tisztviselők. Ehhez kapcsolódik *G. Toffanin* (Nápoly) nagyhatású előadása a világtól független klasszikus „sapienza" és a mi romantikus vagy romantikautáni világnézetünk különbözőségét fejtegetve *(La „querelle" della rinascenza umanistica).*

J. Isaacs (London) a barokk és a rokokó szavak lassú jelentésváltozását kutatja nagy szorgalommal *(Baroque and Rococo. A History of two concepts),* ami által újra nyilvánvalóvá lesz, hogy a korszakformálást a pontos és közös megállapodással létrejött *fogalmi definícióknak* kell megelőzniük.

H. Cysarz (prágai német egyetem) brilliáns előadásban mutatja be a német irodalmi barokk fogalmának kialakulását *(Der literarische Zeit- und Stilbegriff des Barock),* példát adván egy-egy korszak „portréjának" minden vonásra kiterjedő megfestésére.

L. Cazamian (Párizs), kiterjedve a kongresszus eddigi anyagára is, definiálni próbálja a korszakot s a másik irányú tényezőt, a „courant"-t; majd az angol irodalom újabb korszakait határozza meg mesteri biztonsággal.

O. Walzel (Bonn) a *„Biedermeier"* renaissance-át fejtegeti, s közben nem sajnálja a dícsérő szavakat Ausztriától és a magyar népi ember magasabbrendű életfelfogásától, életkultúrájától.

Müller Lipót (Párizs) a magyar romanticizmus korszakairól szólva, azt mint hosszú fejlődést, nem mint zárt periódust mutatja be. A tetszéssel fogadott előadás kapcsán H. Tronchon, a kitűnő strassburgi professzor ragadja meg az alkalmat, hogy újra elismeréssel adózzék a magyar civilizációnak; egyben kifejezi azt a véleményét, hogy a magyar életben a romanticizmusnak nincs vége, az nem korszak, hanem életstílus.

Igen nagy sikert aratott az utolsó előadó, *M. Raymond* (Bázel) is, aki a mai francia költészet káoszában teremt rendet, s közben értékes elméleti megállapításokhoz is jut *(Les étapes de la poésie française récente).*

F. Baldensperger szellemes „tízparancsolatban" foglalja össze a kutatók számára, hogy mit szabad várnia a „korszaktól" s mit nem; mire nem képes a periodizációs háló s mire alkalmas.

S. Etienne (Liège) újra felhívja a figyelmet a budapesti kongresszusnak arra a határozatára, hogy a kultuszkormányoknak ajánlja az irodalomkutatás elsősorban *textuális* felfogását, azaz örök kiindulópontul a nagy írók remekműveinek szövegeit. Egy kis flottatüntetés is ez a kongresszus elméleti jellege ellen...

L. Cazamian figyelmeztet arra, hogy a kongresszus nem dogmákat akar leszögezni s még kevésbbé akar befolyást gyakorolni az oktatásra, A periódus többoldalú ismeretére a tudományos kutatásnak van szüksége, s a kongresszus e szempontból kitűnő munkát végzett. Tovább mennie nem is lett volna szabad.

Nem bocsátkozunk itt ennél messzebbmenő kritikába mi sem. Hiszen remélhető, hogy az előadások nyomtatásban is rendelkezésére állanak a Közlöny olvasóinak a „Bulletin des Sciences historiques" valamely közelebbi számában.

A kongresszusokat rendező irodalomtörténeti bizottság pedig már készül az első két kongresszus logikus folytatására, amely valószínűleg „az irodalmi műfajokat" állítja vizsgálódása középpontjába. Egyben kimondotta, hogy a jövőben a középkort is bevonja kutatásai körébe, mert a középkorkutatás nemcsak „filológia" és „erudíció", hanem az irodalomtörténetírás általános kérdéseire adandó feleletek egyik fontos forrása is. Végül megbízta e sorok íróját egy az irodalomtörténeti fogalmakat kollektív munkával meghatározó lexikonszerű kézikönyv elkészítésével. *Hankiss János.*

*

Compte-rendu du IIe Congrès international d'Histoire littéraire (Amsterdam, septembre 1935).

Ce Congrès, organisé par la Commission internationale d'Histoire littéraire moderne, créée à Oslo, en 1928, fait suite au Ier Congrès qui a eu lieu à Budapest, en 1931. A la base d'une proposition imprimée de M. Fernand Baldensperger, le Congrès d'Amsterdam s'efforce d'élucider le problème de la „période littéraire" et de la „périodisation". On peut diviser les communications de ce Congrès en deux groupes: 1o celles qui ont pour but de définir avec plus ou moins d'exactitude la notion „période en histoire littéraire", et d'indiquer soit les obstacles qui s'opposent à la périodisation, soit des travaux préalables à accomplir; 2o celles qui se mettent à caractériser telle ou telle période plus restreinte ou une série de périodes consécutives. Dans le premier groupe, les considérations très variées tendent à mettre sur ses gardes le „périodiste" trop sûr de lui-même: Il y a dans les divisions traditionnelles trop d'éléments hétérogènes dus moins à une étude approfondie des matières littéraires qu'à des velléités psychiques difficiles à réprimer (J. Hankiss; la discussion s'engageant après la communication de M. De Vries); souvent ce sont des partis pris et des préjugés qui restreignent ou qui allongent certaines périodes (M. W. Folkierski); les termes mêmes qui designent les périodes, comme „rococo" ou „baroque" ont traversé des étapes très significatives (M. Isaacs); la „période" a un rival redoutable: c'est le „courant" qui reparaît à des dates très éloignées les unes des autres (M. F. Baldensperger, Cazamian, etc.), et un autre rival non moins important: c'est la „génération", la „sous-période" ou la „Jugendreihe" (M. Wechssler). Enfin, la longueur décrjoissante des périodes à mesure que nous nous approchons du chaos de nos jours, semble entraver un travail de périodisation à la légère (M. F. Baldensperger).

Dans le second groupe, M. L. Cazamian (littérature anglaise moderne) et M. M. Raymond (littérature française de nos jours) ont réussi à tirer d'importantes conclusions théoriques et générales de l'examen de plusieurs „écoles" consécutives. D'autres savants ont donné des descriptions spirituelles et érudites de telle ou telle période, souvent limitée à une littérature nationale unique (M. R. Lebègue: la Renaissance française, M. H. Cysarz: le Baroque, M. O. Walzel: le Biedermeyer, M. L. Müller: le romantisme hongrois).

Parmi les suggestions concernant la méthode scientifique de la périodisation, il convient de faire une place à part à celle de M. Folkierski, qui ne saurait se figurer une solution du problème sans des sondages faits dans les diverses littératures à la lumière de la littérature comparée; à celle de M. K. Wais qui étudie l'éclairage mutuel des recherches littéraires et de celles sur les autres arts; à celle enfin qui, résultant de la discussion, entrevoit la nécessité de définitions,

dues à une collaboration organisée des représentants des écoles d'histoire littéraire les plus hétérogènes, des noms de périodes les plus en vogue, comme en général la nécessité d'une nomenclature moderne des termes techniques de l'histoire littéraire. La Commission a décidé en principe la publication d'une telle nomenclature et a chargé M. J. Hankiss, Secrétaire du Congrès, de la préparation de cette publication. Sur la proposition de la Commission, le Congrès a prévu la collaboration aux Congrès suivants des médiévistes qui justque-là n'étaient représentés que par des délégués occasionnels.

J. Hankiss.

Bessenyei „Amerikaner"-jének mintája.

Bessenyei Der Amerikaner[1] c. elbeszélésének mintája eddig ismeretlen volt. Irodalomtörténészeink ugyan azt hitték, hogy joggal mutathatnak bizonyos francia munkák lényegesebb hatására, érveik azonban nem kielégítőek, eredményük nem helyes.

Elsősorban *Voltaire Mahomet*je került szóba. *Beöthy*[2] szerint: „A kis regény, mely a vallásos fanatizmus képviselőiül a törököket választotta, valószínűleg Voltaire *Hitető Mohamed*jének viszhangja." *Kont*[3] úgy véli, hogy Podocz a *Mahomet*ből merítette a törökök prófétája elleni támadásait.

Bessenyei kis munkáját az *Ingénu*vel *(Voltaire)* is kapcsolatba hozta *Beöthy*, kiemelvén, hogy mindkét mű főhőse amerikai. *Kont* ezt a kapcsolatot még szorosabbnak gondolja: azt állítja ugyanis, hogy az *Amerikaner* főhősei (mint az *Ingénué* is) kanadaiak.

Montesquieu erősebb (közvetett) hatásának a gondolatát is fölvetették.[4] „Nem állíthatni ugyan, hogy Bessenyei talán éppen a *Perzsa Levelek* közvetlen hatása folytán írta meg ez eleddig szokatlan utazást, de az sem szenved készséget, hogy a francia ily irányú mesés utazások bíztatták az eszmélkedő testőrt". „... tagadhatatlan, hogy eszméi, gúnyolódó kifejezései a nagy bölcselőre emlékeztetnek."

Mint alább kifejtjük, sem *Mahomet*, sem az *Ingénu*, sem *Montesquieu* nem hatottak — legalább is lényegesen — *Bessenyei* elbeszélésére.

Helyesen állapítja meg ugyan *Beöthy*, hogy *Mahomet*ben is a törökök a vallásos fanatizmus képviselői, azonban rá kell mutatni arra, hogy a törökök vakbuzgósága általánosan ismert téma. *Kont*nak azt a nézetét, hogy Podocz Mohamed elleni támadásait a *Mahomet*ből vette, a két mű egyszerű összevetése alapján tévesnek kell minősítenünk.

Az *Ingénu* hatása mellett nem erős tanuság csupán az, hogy Podocz és-Kasmir, *Bessenyei* két főhőse, amerikai származású. Az már tetszetősebb érv, hogy mindkét mű főhősei kanadaiak — mint *Kont*

[1] *Der Amerikaner*, Wien, 1774; magyarra fordította *Kazinczy* Ferenc: Az amerikai Podotz' és Kazimir' keresztény vallásra-való megtérése, Kassa, 1776; a német és a magyar szöveget újra kiadta *Weber* Arthur, R. M. K. 34., 1914.

[2] A széppróżai elbeszélés a régi magyar irodalomban. II. kötet., 1887, 302 l.

[3] Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie, 1902, 98. l.

[4] *Marton József:* Magyar Voltaire, magyar enciklopédisták, 1900, 140 l.

írja —, csakhogy ez az állítás minden alap nélkül való (cáfolatával alább foglalkozom).

A *Montesquieu*vel való kapcsolat szintén nem bizonyítható, hacsak műfaji hatásra nem gondolunk. Eszméinek s „gúnyolódó kifejezései"-nek Bessenyeivel való egybevetésével *Marton*, e gondolat felvetője, adós maradt.

Bessenyei igazi mintáját *Voltaire Alzire*jában jelölhetjük meg. A kis elbeszélésnek már a *címe* is emlékeztet *Alzire*ére:

Der *Amerikaner* — Alzire ou les *Américains*.[5]

Nemcsak a cím, hanem az egyik *főhős neve* is esetleg *Voltaire* tragédiájából veszi eredetét. Zamore, Alzire kedvese, ugyanis „souverain d'une partie du *Potoze*":[6] nem lehetetlen, hogy ez a név csengett *Bessenyei* fülében, mikor napimádó hősét a különös *Podocz* névre keresztelte.

Figyelemreméltó érv a főhősök vallásának és származásának egyezése, vagy legalább is hasonlósága.

Podocz és Kasmir *vallása* iránt semmi kétség: napimádók. Zamore és környezete szintén napimádó: ha Voltaire darabjából nem is derül ki világosan, ezt bizonyítja az a közismert tény, hogy Peru vidékén (ez a cselekvény színhelye) napimádók éltek. Erről tesz tanuságot továbbá a nap fiainak említése is; például:

... Ces murs que du Soleil ont bâtis les enfants.

Les Péruviens, qui avaient leurs fables comme les peuples de notre continent, croyaient que leur premier inca, qui bâtit Cusco, était fils du Soleil. (*Voltaire* jegyzete.)[7]

Kasmir ugyancsak beszél a nap fiairól, de általában más értelemben. A *nap fiai Bessenyei* elbeszélésében általában a *nap sugarait* jelentik. Egy-két helyen nem egészen bizonyos az értelem; egyhelyütt pedig a kifejezés jelentése mintha hasonló lenne *Voltaire* szavaiéhoz. Kasmir ugyanis a következőket mondja a napimádókat üldöző muftiról:

Die Sonne sollt auch diesen *Mufti* strafen, weil er ihre Kinder verfolget.[8]

Podocz és Kasmir *hazája* föltevésem szerint azonos Zamore szülőföldjével. *Kont* ugyan azt állítja, hogy *Bessenyei* hősei kanadai származásúak, de ezt semmi sem bizonyítja. Ezzel szemben a mi föltevésünket támogatja az a tény, hogy napimádók különösen Peru vidékén éltek. *Bessenyei* példának okáért *Voltaire*nél is találhatott róluk említést: De tous les peuples d l'Amérique, un seul avait une religion qui semble, au premier coup d'oeil, ne pas offenser notre raison. Les Péruviens adoraient le soleil comme un astre bienfaisant...[9]

Voltaire és *Bessenyei* említett munkái között *cselekvény*beli hasonlóságokat is találunk.

1. *Bessenyei* elbeszélésének hősei — éppen úgy mint Zamore — állhatatosan ragaszkodnak ősi vallásukhoz.

Podoczot az ütlegek, Zamoret a halál félelme sem tudja megtántorítani.

[5] *R. M. K., 34.:* Weber bevezetése, 14. l.; az egybevetésnél az ő kiadását használtam.

[6] Garnier-kiad. 1877. 384. l.

[7] Id. kiad. 401. l.

[8] Id. kiad. 45. l.

[9] Essai sur les Moeurs et l'Esprit des Nations, chap. CXLVI; id. Voltaire-kiad. 12. köt. 387. l.

2. A lázadás gondolata is szerepel mindkét darabban.

*Alzire*ban csak egy szikra hiányzik, hogy az amerikaiak föl ne lázadjanak (acte II, scène VI). *Bessenyei* darabjában föl is lázadnak, sőt — ami a legmeglepőbb — az amerikaiaknak ez a lázadása Törökország kellős közepén: Konstantinápolyban tör ki!

3. Zamoret — miután halálos csapást mér szerelmi vetélytársára, D. Gusmanra, aki népének elnyomója is — fogságba vetik.

Podocz és Kasmir sorsa szintén siralmas: a lázadás után, melynek folyamán az ádáz törökországi amerikaiak nem egy muftit is megöltek, kénytelenek a büntetéstől való félelmükben bujdosásnak adni fejüket.

4. Zamoret a keresztényi szeretet menti meg: D. Gusman megbocsát neki s szabad lesz.

Podocz és Kasmir is a keresztényi szeretetnek köszönhetik szabadságukat, talán életüket is: egy katolikus szerzetes halmozza el őket jótéteményeivel.

5. Zamore, megismervén a keresztények nagylelkűségét, csodálattal telik el erényük iránt; még nem tért meg, de — úgy értjük szavait — a megtérés útján van:

...la loi qui t'oblige à cet effort suprême, Je commence à le croire, est la loi d'un Dieu même.[10]

mondja D. Gusmannak. Podocz és Kasmir pedig a szerzetes jótéteményein megilletődvén, keresztényekké lesznek.

*

Az *Amerikanert* korántsem tekintjük *Alzire* kivonatának. *Bessenyei* munkájának nagy része független *Voltaire* szóbanforgó darabjától. Csak arra mutattunk rá, hogy az *Amerikaner* számos mozzanata *Alzire*ra vezethető vissza. *Vértes O. András.*

*

Le modèle de l'Amerikaner de Bessenyei.

En réfutant les opinions antérieures, l'auteur démontre que les Lettres persanes de Montesquieu, l'Ingénu et le Mahomet de Voltaire n'ont pas influencé la nouvelle intitulée Der Amerikaner. C'est l'Alzire de Voltaire qui peut être considérée comme le modèle de l'ouvrage de Bessenyei. André O. Vértes.

Pyrker anyanyelve.

Toldy Ferenc a 'Perlen der heiligen Vorzeit' fordításával[1] kapcsolatban keményen bírálja Kazinczy vállalkozását,[2] de még keményebben ítéli el Pyrkert, aki magyar ember létére idegen nyelven énekel.[3] „Igen is, a' nép, mellynek a 'Sz. Hajdan Gyöngyei' éneklője születés, neveltetés, ajak és viselt méltóságok által tagja, irígyli a' németek' szerencséjét, kiknek a' Gyöngyöket és Tunisiast és Rudolphiast *magyar* adá.

[10] Id. kiad. 435. l.

[1] A 'Szent Hajdan' Gyöngyei. Felső-Eőri Pyrker László Patriarcha Egri Érsek után Kazinczy Ferencz. Budán a 'Pesti magyar kir. Egyetem' műhelyében. MDCCCXXX, LVIII. és 260 l. a' költő képével.

[2] Mert prózában fordított költői művet.

[3] Kazinczy cikkével kapcsolatban teszi ezt, amely a Muzárion III. kötetében látott napvilágot.

De nem csak irígyli: fájlalja is, hogy az a férfiú, ki születés által Balaton melléki,[4] neveltetés által Ányos' és Virág' tanítványa,[5] ajak által magyar szónak (Sz. Hajdan' Gyöngyei LVII. lap),[6] viselt méltóságok által — hogy régibb tisztségei ne említtessenek,[7] — magyar fő pap és főispán, sőt Kczyként „érzéseiben is mindég miénk" annyira „idegen hangokhoz szokni" a' honiaktól annyira elszokni tudott, hogy valóban ritka szellemével egy idegen nemzet' nyelvét, költését és hőseit dicsőíteni jónak találhatá, jónak még haza térte után, jónak egy hazánk' fija' nyilvános buzgó és kérő felszólalása után is. Ezt fájlalja a' magyar nép 's melly méltán!"[8] Kazinczynak nagyon fájt a kemény kritika s a vita folyamán „szemtelen vadság"-nak minősíti Pyrker megleckéztetését. Pyrker védelmében Kazinczy mellé áll most Rumy Károly György[9] is, s az egri érsek igazolására elmondja „az egyetlen elfogadható mentséget: a költő nem lehet kétnyelvű s Pyrker ifjúkorában németül fejezvén ki költői gondolatait, nem lehetett többé magyar költő."[10] A vita Kazinczy halála után is folytatódott még s most Bajza maga is rámutatott arra, hogy Pyrker a német Múzsa felkentje volt, de hozzáteszi, ha német is volt, magyar iskolákat látogatott s itt annyira magyar lett, hogy 20 éves korában Klopstock Messiását olvasván, meg sem értette egészen. S mégis rövidesen osztrák költő lett, majd pedig nemzeti szempontból tisztára a világpolgár, alkot-

[4] Pyrker János László 1772 nov. 2-án született *Belső Lánghon* (ma Nagyláng), Fejér megyében.

[5] Székesfehérvárt járt iskolában s itt Ányos és Virág voltak tanítómesterei.

[6] A megjelölt helyen ezt olvassuk: „... miként hallgathatnám el Június 9-dikét 1828., mellyen Borsodnak Rendei a' magok szeretet Fő-Ispánjokat, Gróf Reviczky Adám Udv. Fő-Cancellárius Urat, a' Patriárcha Egri Érsek által láták kormányszékébe beiktattatni, 's midőn hallák magyar beszédét, kinek német beszédét a külföldiek csudálják."

[7] Egri érseksége előtt Magyarországon csak egyszer viselt tisztségét és pedig 1818—1820-ig szepesi püspök volt. 1820 május 23-án velencei patriárka lett. Saját életrajzi adatai nyomán a Szent Hajadon Gyöngyeit Szepesváralján kezdte meg. „In den letzten Wochen des Jahres 1820, die ich noch in Zips zubrachte, begann ich meine biblischen Gedichte unter dem Titel, Perlen der h. Vorzeit, zum Besten des wohltätigen Frauen-Vereins zu Ofen gedruckt, denn ich hatte Gelegenheit, sie in letztgenannter Stadt zu vollenden, da ich wenige Meilen vor Pest durch einen Postillon umgeworfen das rechte Schliesselbein gebrochen hatte und dort bis Hornung 1821 zurückgehalten ward." (Biographische Notizen, Cistercienser Chronik, 43, (1931), 40. l.

[8] Bajza, Kritikai Lapok, 1831, 1. füzet, 14. l. A cikket Toldy írta G. jegy alatt. Kazinczy Pyrkernek még nem tudott erről felvilágosítást adni. Ő azt írta az érseknek (a levél Pécelen, 1831 márc. 30-án kelt): „Ki rejtezett itt a' G... monogrammja alá, nem vallják meg. Azt azonban senki sem gondolhatja, hogy Guzmics írá; én Guzmicsnak mind stílusát, mind gondolkozását, mind ítéletét a' Gyöngyök felől ismerem, 's a' könyvben, ő is meg van verve." (Váczy, Kazinczy Ferenc levelezése, Budapest, 1911, 24., 206. l.)

[9] Patriotische Rüge, a Spiegel 1831. évf. 33. számában. (Szűcsi művében idézve.)

[10] Szűcsi József, Bajza József, Budapest, 1914, 125. l.

mányos szempontból pedig az aulikus tipikus alakjává fejlődött.[11] Ez a felfogás annak ellenére, hogy egyesek[12] mentegetni igyekeztek Pyrkert, erősen tartotta magát, úgyhogy újabban megint Madarász Flóris vállalkozott Pyrker mentegetésére[13] s elmondotta, hogy Pyrker ősei „...a császár szolgálatában szerzett hadi érdemek jutalmául lépték át...[14] a magyar határt és telepedtek le ahhoz egészen közel, Vas vármegyének teljesen németajkú vidékén...[15] A család eredete különben is visszanyúlik Tirol havasai közé...[16 17] Pyrker atyjáról felteszi, hogy tudott magyarul, mert „érintkeznie kellett a néppel, a szükség vitte, hogy megtanulja nyelvét. Megtanulta azt fia is, aki valószínűleg a lángi iskolamestertől elsajátított elemi ismeretekkel került 1782-ben, tízéves korában Székesfehérvárra, a pálosok gimnáziumába."[18] Itt tisztára magyarul képezte magát és amikor 1790-ben Budára került s a Helytartó Tanácsnál hivatalnok akar lenni, „megijed, hogy megfogyatkozván a német nyelv ismeretében, elvész számára a poézis világa, mert elveszti hozzá az egyedüli kulcsot (Messiás olvasásánál!). Igyekszik tehát tanulóéveinek veszteségét pótolni, tökéletesíteni magát a német nyelvben..."[19] S nem csoda, ha beleszeret a német klasszikusokba s nyelvükbe, mert „hol van még a magyar költői nyelv, hol van Vörösmarty... Micsoda igazán szépet olvashatott tanulóéveiben magyar nyelven az a tehetséges ifjú, aki, mikor mohósággal vágyódott szellemi táplálék után, a szülői háznál Lessing, Goethe, Schiller, Herder műveiből meríthetett gyönyörűséget?...[20] S így érthető, hogy amikor a sors külföldre hívta, anyanyelvén szólalt meg, amelyen most már jobban tudott.

Hát mi is volt Pyrker anyanyelve? A legújabban napvilágra került önéletrajzi adatok szerint,[21] édesatyja a hétéves háborúban szerzett érdemei elismeréseképen a lánghi Zichy-birtokra[22] került jószágigazgatónak s itt megnősült. Hogy kit vett el feleségül, nem tudni. Az anyakönyvek erre nem adnak felvilágosítást s így valószínű, hogy nem is innen és egészen biztosan nem *itt* nősült.[23] Az anya nevét csak Pyrker

[11] U. i., 129—130. l.

[12] V. ö. Kaunitz Lajos, Pyrker János László élete és művei. (Budapest, 1896) és Bleyer Jakab, Kazinczy Ferencz polemiája az Aurorakörrel, EPhK, 20 (1896), 655 ll.

[13] Madarász Flóris, Pyrker és a magyar írók, Eger, 1908.

[14] A Pyrker-család 1582-ben a vasmegyei Felsőőrben élő nemes család. A Felső-Eőr helynevet nemesi előnévként használja Pyrker.

[15] A vidék németajkú, de Felső-, Alsóőr és Őrisziget még ma is magyarnyelvű község.

[16] Madarász e sorok alapján gondol erre:

„Tyrolerland, du Wiege meiner Ahnen
Sei mir gegrüsst! Du wurdest Oestreichs Stern."
(A „Tyrol" c. költeményből.)

[17] Madarász, i. m., 13. l.

[18] U. i., 16. l.

[19] U. i., 21. l.

[20] U. i., 20. l.

[21] Dietrich, Adolf, Briefe von Ladislaus Pyrker an Joachim Jäck, Cistercienser Chronik, 43. (1931), 37. ll.

[22] Nagyláng — Pyrker idejében Belső Lángh — Fejér megyében van.

[23] Schultz István plébános úr szíves közlése szerint a házasságnak nincs nyoma a nagylángi anyakönyvekben.

keresztleveléből tudjuk meg. De ez is csak a keresztnevet említi meg. Így még a családnév alapján sem tudunk arra következtetni, hogy magyar vagy német asszony volt-e Pyrkerné.[24] Az apa, a magyar Felsőőrből származó nemes Pyrker-ivadék,[25] aki talán csak Mária Terézia korában került osztrák szolgálatba, biztosan tudott magyarul és jószágkormányzói házában nemcsak a cselédek miatt, de talán a „magyar" vagy magyarérzelmű[26] felesége miatt is magyarul beszélt.[27] Mindez azonban csak feltevés s az anyanyelvre vonatkoztatható első biztosabb adat csak a székesfehérvári Informatiókban található, ahol a Humaniorákra jelentkezett Pyrkerről ezt olvassuk:

Joannes Pirker: aetas 13. — natio: hungaricus; Conditio: civis; locus natalis: *Láng, com. Albensis etc.*[28]

Ebből az adatból az tűnik ki, hogy a tizenhároméves Pyrker, magyar anyanyelvű, mert különben úgy, mint más társait, például Franciscus Rhe, civis Albensis, natio: *Germanus;* Matheus Szikonya, plebeus Sz. Iványi, com. Jauriensis, natio *Croata;* azután Ignatius Gallász, *Hungarus* nobilis, Slanicza-Arvensis; egy másik név s mellette *Hungarus* nobilis, Illoh, Sirmiensis, ‚Germanus'-nak, németnek írták volna az iskolai anyakönyvbe, ami József császár idejében nem is lett volna nagyon hátrányára. Így szabad talán feltenni, hogyha Pyrker hallott is otthon német szót, valójában és tényleg mégis csak magyarul tudott, amikor az iskolában felvételre jelentkezett. Ezt a megállapítást megerősíti s alátámasztja önéletrajzának ez a helye is: „... (ich) äusserte vor meinem Eltern den Entschluss, in den Soldatenstand zu treten... allein meine Eltern, besonders die Mutter, setzten sich dagegen; ich musste, die Beamtenlaufbahn zu betreten, nach der Hauptstand Ofen wandern, wo eine meine Schwestern an einen Beamten der Buchhandlung verheiratet war. *Doch ward ich dort in der sogenannten Hauptkanzlei nicht aufgenommen und einstweilen nicht einmal zum Abschreiben für fähig erklärt, da ich nicht eine Zeile korrekt deutsch zu schreiben imstande war; ich musste daher die deutschen Buchstaben erst nachmalen lernen und mich der Sprache selber befleissigen.*[29] Ez az önvallomás világosan mutatja, hogy Pyrker nem tudott németül és pedig — úgylátszik — nemcsak irodalmilag nem tudott („ich war nicht eine Zeile korrekt zu schreiben imstande"!), ha-

[24] A birtokomban levő keresztlevél „Az anya" rubrikájában csak annyit mond: „Anna Mária uxor ejus." Mivel Annamária a magyarországi németeknél használt keresztnév, lehetne talán a német származásra gondolni, de ugyanakkor fel lehetne hozni azt is, hogy azért van kettős neve az anyának, mert előkelőbb családból való asszony volt. Talán környékbeli magyar gazdatiszt vagy földbirtokos familiából való? Így tehát ez az adat sem igazít el bennünket a származás kérdésében.

[25] V. ö. a Vasi Szemlében megjelent cikkemet: A Pyrker-család neve és származása. 1935. évf.

[26] Kaunitz mondja fentemlített dolgozatában.

[27] Lángh községe — mely csodálatosképen kimaradt az 1773-ban kiadott hivatalos *Lexicon universorum Regni Hungariae locorum etc.* c. műből s így a helység nyelvi viszonyaira adat nincs — valószínűleg magyarajkú volt.

[28] Extractus Informationum Majoris Gymnasii Regii Alba-Regalensis, Ao 1784/5 Semestri I. et II. factorum. (A székesfehérvári ciszt. r. Szent István-gimnázium levéltárában.)

[29] Biographische Notizen, Dietrich fentidézett cikkében. 38. l.

nem talán nem is igen érthette a nyelvet, mert „einstweilen (war ich) nicht einmal *zum Abschreiben* für fähig erklärt". Más helyek hasonlóképen arra mutatnak, hogy a német nyelvvel igazán ifjúkorában nem foglalkozott. „Ich musste daher die deutschen Buchstaben erst *nachmalen* lernen." Ha otthonában gondjuk lett volna a német nyelvre, akkor biztosan oly házitanítót tartottak volna mellette,[30] aki a német betűvetésre és nyelvre is megtanította volna. Aki csak felnőtt korában *utánozni* próbálja a német betűket, az sohasem tanult német írásmesterséget. A középiskolában, ahol a *Kalapos király* szerzője tanított, sem igen törődhettek a némettel, különben nem hivatkoznék arra, hogy *saját magának* s akkor kellett németül tanulnia, amikor már a humaniorákat és filozófiát elvégezte: „ich musste ... mich *der Sprache selber* befleissigen".[31] S csak most ismeri meg a német klasszikusokat is: „Bald gab mir ein Freund die deutschen Klassiker, mit Wieland anfangend[32] in die Hände; ich verschlang alles mit grosser Begierde; lernte nebstbei die italienische und französische Sprache..."[33] E helyekből világosan látszik, hogy csak most jut igazán a német nyelv birtokába s mivel felfedezi nyelvérzékét, olaszul és franciául is tanul.

Az önéletrajzi adatokat, ahonnét idézeteink valók, Jäck Henriknek küldötte,[34] aki a Brockhaus-féle Lexikon számára kérte őket.[35] Jäck javított s kurtított a biografián, amiért Pyrker felháborodva, ezt írta neki: „Ferner heisst es (t. i. in der gekürzten Biographie), in meinem 18. Jahre war ich noch nicht imstande, eine Zeile korrekt deutsch zu schreiben. Ich gestehe Ihnen offenherzig, dass ich bei jener Stelle an das übereinstimmende Lob dachte, das man im In- und Auslande der Sprache und dem Versbau in der Tunisias zollte."[36] Wie bin ich zu allem diesem und auch zur Kenntnis ausländischer Sprachen gekommen? Sie sagen: — ‚ich wurde in St. Pölten in der hebräischen, griechischen, englischen Sprache gebildet'. Nein — ... ich musste das meiste *selber* mühsam aneignen. Die Poesie lag zwar tief in meinem Gemüte und regte sich von Jugend auf darin stark, nur das mechanische, nur die Fertigkeit, ihr *die rechte Sprache* zu finden, kostete mir mühe."[37] Minthogy Jäck még mindig nem járt el kívánsága szerint, mégegyszer felkeresi soraival és kéri: „Und was ich Sie heute beson-

[30] U. i. „Ein Hauslehrer unterrichtete mich im Lesen und Schreiben."

[31] Lakatos Dénes, A székesfehérvári cisztercitarendi kat. főgimnázium százéves története (a cisztercita-rend székesfehérvári kat. főgimnáziumának értesítője az 1913—14. iskolai évről), Székesfehérvár, 1914. — E dolgozatban a székesfehérvári pálos iskola II. József-korabeli nyelvi viszonyairól azt olvassuk, hogy a tanítási nyelv a latin volt s hogy a magyar nyelvhasználatra is tanították őket. József rendelkezéseit mennyiben hajtották végre ez iskolában, nem tudjuk, de valószínűnek tartjuk, hogy ez az iskola is azok közé tartozhatott, ahol a németnek nem adták meg azt a helyet, amelyet II. József neki juttatni akart. Így lehet, hogy Pyrker az iskolában nem tudott megtanulni németül.

[32] Tehát nem Klopstock Messiását olvasta először!

[33] Biogr. Notizen.

[34] Jäck Henrik Joachim (1777—1848), langheimi cisztercita, író és könyvtárnok Bambergben.

[35] 1822-ben küldötte el a kéziratot.

[36] Dietrich, i. m.

[37] Dietrich, i. m., 76. l. — A levél Velencében, 1822 március 23-án kelt.

ders bitte, ist, dass Sie jene Stelle in meiner Biographie, wo es heisst, ich hätte in Ofen kaum als Praktikant eine Anstellung gefunden, weil ich *in meinem 18. Jahre noch keine Zeile deutsch korrekt schreiben konnte* (Pyrker húzta alá!), ausstreichen lassen. Mir scheint, dass sie, *obgleich wahr*, etwas übel laute. — Genug, dass ich *der deutschen Sprache* Herr ward. Wie es kam, lassen wir indes dahingestellt sein."[38] Az előbbi idézet még azt mutatja, hogy a német nyelv elsajátítása után is tökéletesen él benne a magyar nyelv, mert különben költői érzéseinek kifejezésére nem lett volna válogatnivalója. De még arra a feltevésre is jogosít bennünket az idézet, hogy még mindig tökéletesebben beszélt magyarul, mint németül, mert egyébként nem mondhatná: „Genug, dass ich der deutschen Sprache Herr ward." Aki gyermekkorától németül beszél s aki e nyelven továbbképzi magát,[39] az nem mondja, hogy *elsajátított* egy nyelvet, hanem azt, hogy *öntudatosította* a benne régóta meglevő nyelvismereteket. Pyrker önvallomása szerint csak Budán jutott a német nyelv birtokába: „ich ward Herr der deutschen Sprache", így tehát anyanyelve nem a német, hanem más, azaz a magyar volt. Ezt igazolja ifjúkori ismerőse, Verseghy is, amikor támadóival szemben ezt írja: „El nem szívelhetem, hogy itt e nagy méltóságra emelt Hazafinak mind hazájához, mind *anyanyelvéhez* való különös és valóban indulatos ragaszkodását ne említsem. Több, mint huszonhat esztendeig távol élvén a magyaroktól és a magyar nyelvet csak egynéhány leveleiben gyakorolhatván, ezen mégis nemcsak beszélleni el nem felejtett, hanem hasonló leveleiben mai napiglan tisztán és legörömestebb ír."[40] E leveléből is kétségtelen, hogy Pyrker magyar nyelven beszélt gyermekkorában, de mivel Madarász Verseghy e nyilatkozatát túlzásnak tartja,[41] a mondottakhoz még hozzáfűzzük a következőket: Ha Pyrker — aki József császár idejében nőtt naggyá s külföldre szakadván, előbb az osztrák Lilienfeld apátja, később pedig a Habsburg-dinasztiához való feltétlen ragaszkodása s így megbízhatósága miatt szepesi püspök, majd pedig velencei pátriárka lett —, a Brockhaus Lexikon-ügyből kifolyólag tősgyökeres németségére, a Szent Hajdan Gyöngyei miatti polémiában pedig német származására és német anyanyelvére hivatkozhatott volna, biztosan megtette volna, mert ezzel sok kellemetlenséget és keserűséget háríthatott volna el magától. De nem tette meg. S nem tette meg azért, mert nem tehette, hisz *az igazság az volt, hogy ő magyar faluban magyarnak született, s otthon is, meg felsőbb iskoláiban is magyar mesterektől, magyar nyelven szerezte ismereteit. Tanulmányai elvégzése után azonban az élet, a hivatás és a politika német környezetbe sodorta s németnyelvűvé tette, ahogyan megfordítva nálunk is németanyanyelvű s német iskolázottságú ifjak felsőbb tanulmányaik, hivatásuk s állásuk következtében nemcsak érzésükben, hanem nyelvükben is magyar férfiakká érnek.* *Schwartz Elemér.*

•

[38] U. i., a levél Velencében 1822 szept. 29-én kelt.

[39] A grammatika német nyelvismereteket, ha keveset is, de nyujtott.

[40] Madarász Flóris, Verseghy és Pyrker, Magyar Szemle, 1901. évf., 38. l.

[41] 1820-ban azt írja Verseghy, mikor Pyrkerrel, mint szepesi püspökkel találkozik „régi jó és szíves barátját" látta meg (i. m. 26. l.), azt a barátját, akivel ifjúkorában még Budán lépett benső baráti viszonyba (i. m. 2. l.).

Die Muttersprache Pyrkers.

J. L. Pyrker, der als Ungar deutsch dichtete, wurde wegen seiner deutschen Dichtungen vom ung. Dichter und Kritiker J. Bajza arg angegriffen. Kazinczy, Rumy, u. a. m. verteidigten ihn, und sagten, des Dichters Muttersprache sei die deutsche gewesen und ebendeshalb war es natürlich, dass er seine poetischen Werke in deutscher Sprache abfasste. Im Gegensatz zu dieser Auffassung versucht E. Schwartz auf Grund der Schulinformationen in Stuhlweissenburg, weiterhin an der Hand einer Selbstbibliographie und einiger Briefe nachzuweisen, dass die Muttersprache Pyrkers nicht deutsch, sondern ungarisch war. Zugleich führt der Verfasser aus, dass Pyrker gerade so in seiner späteren Umgebung und infolge seiner weiteren Studien (er wurde im österreichischen Lilienfeld Zisterzienser, und studierte hier und in St. Pölten!) der Sprache nach deutsch wurde, wie heute viele Ungarn deutscher Muttersprache infolge ihrer höheren Schulbildung und in ihren neuen Lebensverhältnissen auch sprachlich ungarisch werden.

E. Schwartz.

HAZAI IRODALOM.

Horatius Noster. Magyar Horatius. *Kerényi Károly* bevezetésével Összeállította s utószóval ellátta *Waldapfel Imre*. Officina-könyv. Budapest, 1935. Löbl Dávid és fia.

A Horatius-év eljövendő ünnepségeit megelőzve jelent meg a *Horatius Noster*. Ez a kötet többet jelent, mint a szokásos ünnepi hódolatot: a két tanulmány a magyar Horatius-filológia legújabb eredményeit foglalja össze; a versfordítások — Tasnádi Pétertől (XVI. sz.) Szabó Lőrincig — a magyar költők legjobbjainak állandó ragaszkodását, műfordítóink javának lankadatlan érdeklődését, szóval irodalmi életünk letagadhatatlan, mélységes Horatiusszal való átitatódottságát bizonyítják.

A kötet összeállításánál kétirányú figyelem működött, a cím is e kettősséget fejezi ki. Horatiust, a latin költőt a maga valódi mivoltában Kerényi Károly bevezetése volt hivatva megmagyarázni; a válogatott ódák és epodusok *latin* szövege közvetlenül a költőt szólaltatja meg. De a kötetnek éppoly fontos másik célja a *magyar* Horatiust elénktárni. Erről Waldapfel Imre utószava mellett a latin szöveggel párhuzamosan, a jobb oldalon közölt válogatott fordítások gondoskodnak.

Kerényi Károly bevezetése („Horatius Noster") rendkívül tömör: egy félévnyi egyetemi előadássorozatnak[1] s egy készülő könyvnek a vázlata. Bátran leírhatjuk, hogy fordulópontja nemcsak a magyar, de az egyetemes Horatius-filológiának is. Bár módszereit a németektől kapta (a költő „mitológiája" Bertram, a költői világnézet alapvető „megragadottságai" Frobenius gondolataira vezethetők vissza), annyi kétségtelen, hogy a George-kör szellemében fogant Platon- és Sophokles-tanulmányokon kívül antik költő lelkivilágát ilyen egységes költői formáló-akarat szempontjából még nem vizsgálták.

Kerényi Horatius költészetét két korszakra osztja. Az epodusok korában Horatiust kettős látomás tartja fogva: egyfelől áll „a gyökerében megromlott, pusztuló világ, melytől az istenek rég különváltak

[1] 1934—35, első félév: Horatius vallása.

s nem hatják át fenntartó erejükkel". Másfelől áll a „sziget-mitosz": a jobbak elmenekülhetnek a romlott világból a boldogok szigeteire (16. epodus), ahol a világ még istenekkel telt s a lélek aranykori állapotban élhet. Költészetének második „hullámhegye", az ódák írásának idején Horatius világlátása módosul — talán Maecenasszal való barátságának s Augusztus nagy építő tevékenységének hatására. Horatius megtér: a világ ismét megtelik istenekkel s a lélek aranykorisága most már nemcsak a Távoli Szigeten valósulhat meg, hanem elsősorban a költő s néhány barátja lelkében, *hic et nunc* — s egyúttal ez adja meg Horatius szellemtörténeti elhelyezését is az Augusztus-korban.

Kitűnő részei még a „Horatius Noster"-nek: Horatius és a kereszténység; Horatius és Vergilius világlátásainak különbségei; Horatius példája a nem-latin népek számára (— a Forma!).

Waldapfel Imre utószava („Magyar Horatius") a költő magyarországi sorsát minden eddigi tanulmánynál jobban foglalja össze. Nem elégszik meg az adatok összeállításával — adataiban csak a leglényegesebbekre szorítkozik —, hanem a szellemtörténeti háttérbe illeszti a „magyar Horatius"-t. „A magyarság viszonya Horatiushoz úgyszólván egyidős irodalmával" — írja Waldapfel (149. l.). S e viszony mindig jellemző volt mindenkori szellemi életünkre. Nagyvonalú áttekintés — mégis fontos új adatok is vannak benne. Fölhasználja Conrad Celtis nemrég kiadott levelezését,[2] megállapítja, hogy az első magyar író, aki számára Horatius fordítása formai problémát jelent: Prágai András, mégpedig Gvevera *Horologium principum*-ának fordításakor (1628); Dugonics két ódafordítása (a *Trója veszedelmé*-ben, 1774) a rímes barokk sapphicumok ritka magyar példányait szaporítja;[3] végül kiváló régi műfordítót fedez fel Melczer Károly személyében, aki 1775-ben a c. I. 23-at adja ki pompás hexaméteres fordításban.[4]

A kötet zömét Horatius válogatott ódái és epodusai s azoknak Waldapfel által válogatott magyar fordításai teszik. Waldapfel nagy szakértelemmel választotta ki a fordításokat, de — mint már írtuk — e munkánál elsősorban a magyar Horatiust akarta megmutatni. Így, noha csaknem minden Horatius fordításunkat ismeri, nem a legszebb, hanem a koronként és egyénenként *legjellemzőbb* darabokat vette föl. Ezért munkája a tanulmánnyal szinte egyenértékű *filológiai feladat* volt. Jól látjuk itt, hogy Horatius minden korban a tükörlap szerepét játssza szellemi életünkben: aki hozzáhajol, magát akarja látni — s a horatiusi gazdagságban épp az a bámulatos, hogy ez mindenkinek sikerül is. Nincs a kötetben fordító, aki nem a maga arcát kereste volna a Horatiusében; de ami irodalmunk fejlődése szempontjából sokkal fontosabb, nincs olyan fordító sem, kinek arcára ne írt volna a horatiusi líra néhány jellegzetes vonást. A fordítások keletkezésük sorrendjében következnek; Horatius magyarországi képének változása így közvetlenül olvasható le.[5]

•

[2] H. Rupprich: Der Briefwechsel d. K. Celtis. 1934.

[3] Eddig csak Felvinczi Gy. *Comico-tragoediá*jában (1693) tudtunk róla.

[4] Nem említi Waldapfel, hogy *nemes Nagy János*nak már 1808-ban készen álltak kéziratban a köv. gördülékeny hexaméteres fordításai: Hor. Flaccusnak Satyrái, Epistolái és Ars Poeticája (M. Nemz. Múz., Fol. Hung. 28.). — Ha lett volna hely, elkélt volna a biedermeier-Hor. bővebb ismertetése is (a Szász Béla-féle rímes fordítások is idetartoznak!).

[5] Éppen azért, mert a könyv a Horatius magyarországi sorsára

Részletesebben nézve a fordítások kiválasztását: Waldapfel mindent megtett, hogy Horatius érdekeit összeegyeztesse a magyar Horatiuséval. A fordítások kevés kivétellel hűek. A latin szöveg fordítása helyett négy esetben azonban teljesen a magyar Horatius került előtérbe, — itt a kiválasztott darabok a latin szöveg fordításaként *nem felelnek meg*. Ezek: II. 14 (Tasnádi fordítása olyan-amilyen parafrázis); I. 14 (Kazinczy saját reménykedését verseli meg az utolsó szakaszban); I. 5 (a fordítás egész homályos, csak Vörösmarty neve indokolja fölvételét); végül III. 30 (Döme Károly az egész verset Baróti Szabó ajkára adja).

Továbbmenve, ha nem kellett volna mindenütt arra figyelnie, hogy „jellemző" fordítást válasszon, akkor sokat változtatott volna a kötet összeállításán. Itt adjuk a Waldapfel által felvett versek *esztétikailag legsikerültebb* magyar fordításainak jegyzékét, amennyiben nem ezek szerepelnek a kötetben:

Az I. 11 tökéletes fordítása Arany Jánosé[6] (nem a II. 8 kellett volna Aranytól, mely jelentéktelen vers). A IV. 3 Révai-féle, az eredetinél terjedelmesebb fordítása helyett a kitűnő Csokonai-féle kellett volna.[7] Az I. 23 Verseghy-féle fordítása — éppúgy, mint Virág Benedeké,[8] Szász Károlyé[9] vagy Trencséni Józsefé[10] — ügyes, de nem végleges megoldás. A II. 10 Orczy-féle fordításánál jobb Földi Jánosé.[11] Viszont a 2. epodus Földitől közölt fordítása elavult; jobb nála Csengery János, Kardos László vagy Harsányi Zsolt fordítása, de a legkitűnőbb Nagy Zsigmondé.[12] A II. 14 legjobb magyar fordítása ugyancsak Nagy Zsigmondé.[13] Az I. 9 utolsó szakaszát Vargha Gyulánál jobban oldotta meg Virág is,[14] Trencséni is,[15] de a legszebb Szabó Lőrincé.[16] A II. 3 Barna-féle fordításánál szebb Sajó S. rímes, vagy Szabó Lőrinc formahű fordítása. A II. 20-at Cholnokynál is lendületesebben tolmácsolta Szász Károly.[17] Végül a 16. epodust, mely Kerényi Horatius-magyarázatában középponti helyen áll, a végig kifogástalan Trencséni-féle fordításban kellett volna közölni.[18]

jellemző fordításokat adja, nem pedig a legszebbeket, kellett volna a népies-nemzeti iskola fordítóinak hatalmas számát jellemezendő a rímes Horatius-fordítások közül a legjobbakat Arany János fordítása mellé fölvenni: az I. 3-at és I. 5-öt Szász K., a II. 3-at Sajó S. fordításában. E fordítások *abszolút* értékére nézve egyetértünk Waldapfellel (167. l.).

[6] A. J. hátrahagyott versei. Bp. 1894, I. köt., 86. l.

[7] Cs. V. M. Összes Művei (Harsányi—Gulyás). II. köt. 2-ik fele, 88 lap.

[8] Horácz ódái. Ford. V. B., 2. kiad. Bp. 1876, 30. l.

[9] Sz. K. kisebb műfordításai. 3. köt. Pest, 1876, 321. l.

[10] Q. H. F.: Versek. Ford. T. J. 1935, 16. l.

[11] F. J. költeményei. R. M. K. 25. sz., 144. l.

[12] Nyugat, 1920 szept.

[13] i. h.

[14] i. m. 15. l.

[15] i. m. 22. l.

[16] Az Est hármaskönyve 1935, 65. l.

[17] i. m. 345 l.

[18] i. m. 24. l. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a M. Tud. Ak. kézirattárában (Toldy kéziratai: „Műfordítások") megvan ennek az epodusnak *Fábián Gábor* által (1875) készített fordítása. Ha ez Kerényi magyarázata után bizonyos szempontból elavult is, mégis képviselhette

A *latin versek* kiválogatásánál *elhagyhatók* lettek volna: I. 2; I. 26; II. 8; III. 2 és a 4. epodus (a II. 8 és a 4. epodus a fordítók — Arany és Babits — miatt jutottak csak be). Viszont nagy hiány, hogy *nincsenek bent* a következők: I. 34;[19] II. 16 Nagy Zsigmond fordításával;[20] III. 2 Vörösmarty fordításával (Vörösmartytól ezt kellett volna közölni, nem pedig az I. 5-öt, amelynek még a Szász Károly-féle rímes fordítása is jobb![21]); III. 3;[22] III. 18 Rónai Pál fordításával;[23] III. 26 Trencséni fordításával[24] és az 5., 11., 13., 17. epodus.[25]

Az új fordítások közül legszebbek Szabó Lőrincéi.[26] A 4. epodust a rímes és hangsúlyos fordítás a barokk Babits jellegzetes játékává, leoninussá teszi s a horatiusi íz helyett egészen más ízzel kárpótol. Rónai Pálnak az I. 25 sikerült véglegesen; az I. 3 és I. 11 hű, de kissé színtelen. Trencséni J. jelentéktelen verset fordított; tőle, mint írtuk, a 16. epodust kellett volna közölni. Kardos Lászlónak az I. 22 csodálatos végső szakaszát nem sikerült megoldania.

•

Általánosságban az említett, kiválasztást illető megjegyzéseink mellett két kifogásunk lehet. Először: a latin szöveg mellé is elkelt volna a legszükségesebb tárgyi tudnivalókat összefoglaló jegyzet a laikusok számára (a magyar szöveghez készített jegyzetek Waldapfel utószavába vannak olvasztva). Aztán: fölösleges hangsúlyozni, hogy Horatiust s úgyszintén a magyar Horatiust nemcsak az ódák és epodusok jellemzik. Letagadhatatlan, hogy a szatírák és episztolák Horatius opusának jelentős részét teszik. Hatásuk például a humanizmus és a felvilágosodás idején még nagyobb volt az ódákénál. S elhagyásukat talán nemcsak a kötet szűkreszabott terjedelme okozta, hanem a Kerényi előtt lebegő mélységesen komoly vates-költőnek, Hölderlinnek és utódjának, Georgénak attitűdje. Ha az antik költőt mérjük *hozzájuk*, akkor elképzelhető Kerényinek a bevezetésben kifejtett álláspontja: az ódák és epodusok „hullámhegyével" szemben a szatírák és episztolák csak „hullámvölgyek".

Ez a fölfogás, valamint Waldapfel szellemtörténeti magaslaton álló áttekintése, végül az új fordítások jobbjai teszik, hogy Horatiusnak nemcsak az eddigi magyar szellemi életre tett hatását állítja elénk volna az antikvitás egyik leglelkesebb magyar hívét és tolmácsolóját a „Magyar Horatius"-ban.

[19] Nincs megfelelő magyar fordítása még.

[20] i. h.

[21] i. m. 327. l. Vörösmarty fordítása megtalálható: Brisits: V. kiadatlan költeményei, 103. l. (a 113-as szám!)

[22] Ennek *első két szakasza* roppant hatással volt a régiekre. Idézni kellett volna a legjobb (Trencséni-féle) fordításból vagy Vörösmartyéból (V. kiadatlan költ., 82—83. l.; három változata is) s megemlíteni, hogy a hagyomány szerint pl. Hajnóczy is e sorokat mondta, mikor a vérpadra lépett stb.

[23] Pesti Hirlap Vasárnapja, 1935.

[24] i. m. 16. l.

[25] Az 5, 13, 17 epod. legjobb fordítása a Csengeryé; a 11-nek nincs még megfelelő magyar fordítása.

[26] Egyszer túlságosan szabad (I. 4). Az „Alterno terram quatiunt pede"-t így fordítja: „Talpuk alatt *dobog a vén föld szíve*."

a könyv, hanem kitűnően mutatja meg *saját korunk Horatius-fölfogását* is.

Örömmel kell megemlítenünk, hogy a magyar klasszika-filológia és fordítás-irodalom e kivételesen érdekes kötetének kiállítása feltűnést keltően, tudományos irodalmunkban szinte egyedülállóan szép.[27]

Szilágyi Endre.

•

Horatius Noster. Ungarischer Horaz. Zusammengestellt und mit einem Nachwort versehen von *Emerich Waldapfel.* Eingeleitet von *Karl Kerényi.*

Dieses ausserordentlich beachtenswerte Buch erhellt das Verhältnis zwischen Horaz und dem Ungartum. Den Hauptteil bildet die zweisprachige Ausgabe ausgewählter Horazischer Oden u. Epoden. Die sorgfältig zusammengestellten Übersetzungen (vom XVI-ten Jahrhundert bis auf die Gegenwart) zeigen den unermüdlichen Eifer und das stets wache Interesse der besten ungarischen Dichter u. Übersetzer. Im Nachwort fasste Waldapfel das Fortleben Horaz in Ungarn mit gründlichen Wissen zusammen. Er stellt fest, dass das Verhältnis des Ungartums zu Horaz so alt ist, wie die ung. Literatur selbst. Das älteste Zitat aus Horaz stammt aus dem Jahre 1302. Die Hauptetappen sind dann Humanismus, Barock u. Aufklärung, bis endlich mit der Übersetzung Benedikt Virág's (ein Zeitgenosse J. H. Voss), das Horazische Werk endgültig in die ung. Literatur einzieht. Die Wirkung des Dichters blieb auch im vorigen Jahrhundert weiter bis auf unsere Tage unverändert stark. — Eingeleitet wird der Band durch eine Studie von Karl Kerényi, die auch von internationalem philologischen Gesichtspunkte aus, bedeutsam ist. Kerényi untersucht als erster die Entwicklung der Horazischen Weltanschauung mit den neuesten Methoden der Altertumswissenschaft u. will auf sie gestützt die geistesgeschichtliche Lage Horaz in der Augustuszeit festsetzen.

Andreas Szilágyi.

Huszti József: *Humanista kézirati tanulmányok (Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Francisco-Josephinae. Sectio philologica, tom V., fasc. 3., p. 49—80.).*

Huszti két tanulmányt tesz közzé ebben a füzetben *Pacificus Maximus Hecatelegiumának magyar vonatkozásai* és *Angelo Colocci Janus Pannonius-tanulmányai* címen.

Pacificus Maximusról eddig jóformán csak annyit tartott számon — Abel-Hegedűs Analecta-i óta — a magyar humanista kutatás, hogy Hecatelegium című gyüjteményét Mátyás királynak ajánlotta. Ez a körülmény késztette Husztit, hogy a Hecatelegiumnak ránk maradt kéziratos és nyomtatott példányait alaposan átvizsgálja. Kutatásainak eredményeit tekintetbe véve a Hecatelegium -probléma a következőképen fest: Pacificus Maximus ezt a nyilt és burkolt obszcenitásokban bővelkedő gyüjteményt valószínűleg Bonfini biztatására ajánlotta fel Mátyás királynak, minden bizonnyal kellő anyagi siker reményében. Ezt az ajánlólevelet a részben „tisztított" pármai kiadás, Abel-Hege-

[27] A fontosabb sajtóhibák: a 26. old. latin szövegének utolsó sora hiányzik. A 29. oldalon „Én szintúgy s Calais" áll „Én szintúgy s Calais *velem*" helyett, u. a. 31. oldalon „olyan" áll „ollyan" helyett, 57. oldalon „fukar duzs" áll „fukar s dúzs" helyett; végül a 16. epod. fordítását több névelőelhagyás, ékezet- és vesszőhiba zavarja.

dűs forrása, az 1489-i firenzei kiadásból vette át. Merő véletlen azonban, hogy a pármai kiadás Mátyáshoz szóló ajánlólevéllel jelent meg, mert az „editio princeps" fennmaradt példányaiból kiderült, hogy a szerző azt Mátyáson kívül Francesco Soderininek, Lorenzo Medicinek, sőt a török szultánnak is felajánlotta.

Az élelmes humanista azonban még ezzel sem elégedett meg. Huszti a Hecatelegiumnak a vatikáni könyvtárban őrzött kéziratából megállapította, hogy egy ötödik pártfogót is akart szerezni gyüjteménye számára a nagynevű római humanista püspök, Angelo Colocci személyében. Coloccinak ajánlva jelent meg az 1506-i fanói kiadás, amely Pacificus Maximus két kisebb művét tartalmazza. E kiadás tartalomjegyzéke azonban a tényleg megjelenteken kívül más munkákat is felsorol, többek között „Elegiarum libri viginti"-t. E felsorolásra támaszkodva beszéltek azután — tévesen — 20 könyvnyi nyomtatásban megjelent elégiáról mindazok, akik Pacificus Maximusról írtak. Azt a felsorolás is bizonyítja, hogy tényleg *megjelenendő* volt 20 könyv elégia. A vatikáni kéziratban — amelynek egyes, az elégiákat tartalmazó lapjait Huszti más kódexben lelte meg — valóban szerepel a jelentékenyen megtisztított ad usum Colotii átírt első Hecatelegiummal együtt egy úgynevezett δεύτερον ἑκατελέγιον, mindkettő Coloccinak ajánlva. Talán a már előrehaladott korú költőnek épp a purifikálás munkája közben bekövetkezett halála okozta, hogy az átdolgozott régi és az új Hecatelegium, valamint a többi, a fanói kiadás tartalomjegyzékében felsorolt műveinek tervbevett kiadása nem látott napvilágot. A gyüjtemény — az újonnan felfedezett második Hecatelegium — igen fontos és érdekes adatokat tartalmaz úgy Pacificus Maximus életkörülményeire, mint a XV—XVI. századforduló költészetének történetére nézve. Huszti az összes címek felsorolásán kívül egy elégiát teljesen közöl, amely medgyesi Piso Jakabhoz, az egyideig Rómában élő kiváló magyar humanistához szól.

A második, Colocciról szóló tanulmány megjelenésére régen várunk, mert a szerző már Janus Pannonius-monográfiájában jelezte, hogy Coloccira vonatkozó kutatásainak eredményét, amelyeket ott felhasznált, részletesen fogja ismertetni.

Mindenekelőtt a költemények csoportosításának, lapszéli jegyzeteknek és javításoknak összevetése alapján kimutatja, hogy a vatikáni könyvtárban őrzött legfontosabb Janus-kézirat, a Vat. Lat. 2847. a forrása két másik vatikáni kéziratnak. Ezek közül az egyik — Vat. Lat. 3352. — az a kódex, amelyről számontartják, hogy Angelo Colocci készíttette a maga számára, a másik kéziratról (Ottob. Lat. 2860.) pedig Huszti állapítja meg, hogy eredetileg ez is a Coloccitól tervezett anthológiának egyik, eddig ismeretlen kötete volt. Sőt arra is rámutat, hogy maga Vat. Lat. 2847., amely több Janus-epigramma, elégia és a Renépanegirikus egyetlen kéziratát tartalmazza, szintén Colocci tulajdonában volt: nagyrészt ő másoltatta, ő csoportosította s több helyen lapszéli bejegyzésekkel látta el e költeményeket.

Valószínű, hogy Janus epigrammái Coloccihoz Faliscus útján kerültek, aki neki rokona, Janusnak pedig tanulótársa volt és az epigrammákon át megszeretve Janus költészetét, többi munkáit is lemásoltatta magának. Sőt ennél is tovább ment: Janus Pannonius költeményeit, vagy esetleg azok egy részét — az epigrammákat — ki akarta nyomatni. E célból elküldte a verseket Antonio Tebaldeónak, hogy a kiváló költő javítsa át azokat. A Tebaldeo kezétől származó javítások és átírások felismerhetők a nevezetes Vat. Lat. 2847.-ben: ez lett volna tehát a Colocci által tervbe vett, de sajnos, meg nem jelent Janus-kiadás alapja.

Coloccinak Janus Pannonius iránt való érdeklődését az elmondottakon kívül még egy igen fontos mozzanat mutatja: a kitűnő római humanista megírta — bár csak hevenyészett formában — Janus Pannonius életrajzát. Az életrajz eddig is ismeretes volt, sőt nyomtatásban is megjelent Kaprinainál s utána a Teleki-féle Janus-kiadásban, de adatainak helyességét és Colocci szerzőségét — amit Bonbardus, forrásának megnevezése nélkül, említ — szinte egyhangúlag kétségbevonták. Az életrajzi adatok részben Janus költeményeiből vannak véve, részben más módon — talán Faliscus útján — jutottak a szerző birtokába s legtöbbjük a megfelelő ellenőrzés megejtése után is felhasználhatónak bizonyult. Ami a szerzőség kérdését illeti, azt sikerült Husztinak minden kétséget kizáró módon eldönteni: egy vatikáni kódexben megtalálta az életrajzot, Colocci autográf fogalmazványát. Nem látszik lehetetlennek, hogy Colocci éppen tervbevett kiadása számára állította össze Janus életrajzi adatait. Az a megjegyzés pedig, amely az életrajzot tartalmazó lapon olvasható, *ex lib. A. Colotii de R. p. litteraria*, abban lelheti magyarázatát, hogy Colocci, ha nem is írt, de tervezett egy *De Republica litteraria*-t, amelyre az ösztönzést ilyenformán épp Janus Pannonius életrajzi adatainak az összeállítása adhatta meg.

Három facsimile (egy Tebaldeo által átírt költemény és a Colocci-féle életrajz két oldala) egészíti ki a tanulmányt, mely az előzővel együtt sok, igen értékes új adatot tartalmaz s hosszú ideig számot tarthat majd a humanista kutatók érdeklődésére. *Révész Mária.*

*

Giuseppe Huszti: *Studi di manoscritti umanistici.*

Il Prof. Huszti pubblica in questo volumetto due studi improntati di finissima analisi ie di critica sagace. Il primo d'essi si riferisce all'Hecatelegium di Pacifico Massimo, la qual opera, come l'autore del volumetto dimostra, è dedicata, oltre che a Mattia re d'Ungheria, al Sultano, a Francesco Soderini e a Lorenzo de' Medici. Il poeta, verso la fine della sua vita, ebbe l'intenzione d'offrire quella raccolta, insieme ad altre elegie, ad Angelo Colocci, esimio umanista romano. L'edizione, ideata grandiosa, fu cominciata a Fano nel 1506. Prima però, affinché si potesse dedicare la raccolta oscena al „vir pudicissimus" che era il Colocci, bisognava espurgarla. Senonchè la morte, a quanto pare, impedì al poeta di condurre a termine l'espurgazione, — dal Prof. Huszti n'è stata ritrovata più d'una traccia in due manoscritti della Biblioteca Vaticana —, e la medesima ragione interruppe anche le stampa delle opere di lui.

Nel secondo di questi studi l'autore rivela, quanto zelo e quant'affezione al poeta umanista ungherese Giano Pannonio il Colocci aveva. Questi si procurò gli epigrammi del giovine poeta per mezzo d'un suo parente, di nome Falisco, condiscepolo di Giano; anzi essendosi affezionato agli epigrammi, volle avere anche le altre opere di Giano e 'se le fece copiare, siccome in nessun altro modo aveva potuto acquistarle. Così nacque l'importantissimo manoscritto Vat. Lat. 2847, l'unico attualmente conosciuto contenente parecchie poesie di Giano. Poi il Colocci, volendo comporre una raccolta d'epigrammi latini e inserviri anche quelli di Giano, li corredò di note per formarne dei gruppi più o meno omogenei. Senonchè il Colocci aveva dei progetti ancora più vasti per il suo Giano: cercò di far stampare le poesie di lui, o almeno una parte d'esse, vale a dire i famosi epigrammi. Perciò ne mandò una copia ad Antonio Tebaldeo suo amico, pregandolo d'emendarla. Questa copia è

l'attuale manoscritto Vat. Lat. 2847, in cui la mano di Tebaldeo risulta chiaramente riconoscibile. Probabilmente per questa edizione il Colocci raccolse i cenni biografici di Giano. In un manoscritto della Biblioteca Vaticana il Prof. Huszti è riuscito a scoprirne l'abbozzata biografia autografa. È un peccato indicibile che questa edizione non sia mai stata fatta. M. Révész.

Horváth János: *Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus.* Magyar Szemle Társaság. Budapest, 1935. 307 l. in-16°.

A magyar irodalmi műveltség kezdetei után most kapjuk Horváth János új könyvét: *Az irodalmi műveltség megoszlását* és ha csak e címeket idézzük, szembeötlik a nagy magyar irodalomtörténetíró szemléletének újszerűsége, sőt ellentéte a régi felfogással szemben. Horváth nem *irodalomról,* hanem *irodalmi műveltségről* beszél, tehát az irodalom nem magában érdekli, hanem az irodalmi élet teljességébe illesztve: írók, közönség és irodalom együtt alkotják azt az egységet, melynek tagjai folytonos kölcsönhatásban állnak és melyből ha egyet kihagyunk, történelmi látásunk csonka, sőt hamis lesz, mint ahogy ez a régebbi esztétikai, vagy a nemzeti nyelv kritériumára alapított irodalomtörténetszemlélettel megesett.

Az irodalmi műveltség *megoszlása* pedig azt jelenti, hogy míg a humanizmusig az írástudás és írni akarás magyar földön egyetlen közönség, az egyházi emberek tulajdona volt és egynemű vallásos szellem terméke, addig a humanizmus egészen új közönségcsoportokat termel ki magából, megosztva egyúttal az irodalom szellemét, új eszményeket állítva a régi vallásos mellé.

Horváth János adatai közt igen kevés az egészen új és mégis az újság erejével hat minden e könyvben, mert a kutatás által felhalmozott anyag az író keze alatt szerves egységgé alakul. Ismert és kevésbbé ismert személyek szellemi egységekbe, nemzedéköntudatba csoportosulnak, nem sejtett összefüggések derülnek ki, udvari körökben, kancelláriákban egységes szellemi állásfoglalás foglal össze kisebbnagyobb egyéniségeket, egységes áramlat sodorja magával az embercsoportokat és ebben a folyamatban egy-egy nagy lélek emelkedik ki időnként, maga után vonszolva a szellemi örökösök vagy utánzók tömegeit. S mindezekből egységes szemlélet kerekedik ki: Horváth János szintézise mindig az egész magyar irodalmi élet látásához vezet, melyben érezzük a történelem lüktetését.

A Mátyás-féle humanizmus legfontosabb tényének azt találja, hogy megtörtént a legműveltebbek műveltségváltása. „A Szent István-féle műveltség majd egy századot vett igénybe, míg irodalmilag megfoganhatott a hazai talajban s csaknem félezerévet, míg a kolostori irodalomban magyar nyelven elnépszerűsödhetett. Mire azonban a réginek, a hagyományosnak ez a termékeny alászállása megtörtént, íme, akkorára a műveltség-indító magasabb réteg, a főpapság már újat kezdeményezett; mire évszázados lassú emelkedéssel az alsóbb réteg megközelítené egykori nevelőinek a színvonalát, azokat már nem találja ottan, azokhoz képest ő megint alulmaradt; kezdheti előlről: új iskolába törheti magát. Ez a korváltások ismert kergetősdije... Irodalmunk történetében Szent István óta Mátyás udvara az első igazán új műveltségindító, s az indításban olaszainál nagyobbjelentőségű magyar humanistái tábora." (165. l.)

Ebből a példából látni, milyen egységben látja a történész az irodalmat, mennyire leköti a *történés* folyamatának vizsgálata az iro-

dalmi opus mellett. Olykor szinte egyénenként keresi ki nevek tömegéből azokat, kiknek öntudatából az irodalmi öntudat kialakul. Így (186. l.) összeállítja azon humanisták névsorát, kik túlélték a XV. századot. Ez a látszólag száraz elsorolás igen fontos, ha tudni akarjuk, kik közvetítették az előző század szellemét a következőre és kik biztosították az irodalmi tudat folytonosságát.

A szintézisre törekvés állandóan érezhető a könyvben és a szerző különös művészetének köszönhető, hogy az egyéni jellemzések állandó váltakozása az átfogó szemlélettel írott elemzésekkel nem csökkenti a mű egységes hatását.

Horváth szerint a magyar humanizmus, melyet egyesek szeretnének kiküszöbölni a magyar szellemi élet történetéből, igen nagy jelentőséggel bír. Minthogy eleinte csak a főpapság művelte, önkéntelenül is a reformáció javára dolgozott; magára hagyva az alsó papságot, és a vallástól teljesen független nemzeti vagy általános emberi profán műveltségnek hódolt be. A középkor és a reformáció között a humanizmus törte meg az átmenetek útját.

Irodalmi szempontból a humanizmus teszi fogékonnyá a művelt közönséget az esztétikai értékek iránt és hirtelen betörésével olyan irodalmi tudatosságot teremt, melyet immanens fejlődés hosszú időkig nem hozhatott volna létre. Azonkívül új, világi szempontú közösséget alakít ki a római patriotizmus átélésével és a következő századok nyelvkultusza is végelemzésben ebből fakad.

A könyv egyes fejezeteit a nagy magyar uralkodók arcképe vezeti be, mert a humanizmus egyes fázisai nagy magyar uralkodók személyéhez fűződnek. Plasztikusan domborodik ki Nagy Lajos alakja, ki még, Horváth szerint, teljes lelkiségével a középkor lovagi eszményét képviseli, bár ő alatta mutatkoznak, különösen a délvidéken, az első humanista nyomok. De Küküllei Jánosnak róla írott monográfiája már új szellemet lehel: a király egyénítve van benne és főjellemvonásául a humanizmus egyik lelki rúgóját teszi meg a szerző: az egyéni becsvágyat.

Zsigmond birodalmi szereplése hozza össze a magyar urakat a Nyugattal. Olasz-magyar diplomáciai kapcsolatok vezetik be a humanizmust. A konstanci zsinatról hozza Zsigmond magával Pier Paolo Vergerio-t, kinek döntő szerepe volt a magyar humanizmus első fázisában, mert az ő buzdítására veti magát Vitéz János a humanista studiumokra. Zsigmond kancelláriája már humanista. Hunyadi János is az ő kíséretében van, mikor Róma felé vonul és ekkor szegődik a milánói Viscontiak szolgálatába.

Különösen felmelegszik a szerző, mikor a nagy Hunyadi arcképét rajzolja meg: „A legigazibb renaissance-pályafutás volt az, a teljes ismeretlenségből az európai hírnév ormaira; nem öröklött, hanem egyéni célkitűzéssel; nem családi hagyományok továbbható erejéből, hanem családi jövendőt formáló sugallatból; nem ősi nemzeti ösztönökből, hanem a lángelme saját akaratából, az egyéniség önállóságával, eredeti ősforrásszerű önhatalmával. A nagy egyéniség e lenyűgöző tüneménye már messze innen van a középkoron s nemcsak szerves belső egységével, hanem a sajátgyökerűségével is élesen elválik renaissance-előkészítő elődjétől, Zsigmondtól, ki elvesztett családi ereklyét nyert vissza, öröklött összeköttetések segítségével, a császári koronákban s magával együtt annak fényében sütkéreztette meg nemzetét."

Mindez persze Horváthnál nem maradhat a nagy általánosságban: nemcsak tettein, hanem levélbeli megnyilatkozásain keresztül fogja meg a nagy magyar eszményi jellemét.

Majd egymásután kapjuk a nagy humanisták képét: magyarokét és idegenekét, kik magyarokkal érintkezésben állottak és hozzájárultak az új szellemiség kialakításához. Elvonul előttünk Vitéz János, ki először szakít a hagyománnyal és a klasszikusokkal való vetekedést tűzve célul, elsőnek európaiasítja a magyart és avatja nemzetközi figyelem tárgyává, majd a Huszti József kutatásai óta élesen megvilágított Janus Pannonius, ki az öncélú humanizmus ugrását tette meg, megszüntetve minden kapcsolatot a korábbi vallásos eszménnyel. Érdekesen fejti ki Horváth János Vitéz János, Janus és Aeneas Sylvius közös eszmeiségét.

Aragóniai Beatricével a humanizmus új korszaka nyílik meg Magyarországon: teljesen olaszos műveltség telepedik meg nálunk, melynek azonban kevés kapcsolata van a magyarsággal. Itt is színes a szellemi kép, melyet a szerző fest, de még érdekesebb Mátyás szellemi arcképe, mely, ha hűvösebbre sikerült is, mint ideálista atyjáé, plasztikus, eleven, hű történetiségű.

Horváth szerint Mátyás renaissance-szellemű autarchiája nem oldódott fel a magasabb eszményiségben, mint apja humanizmusa. Túlzott egyéniségének szellemében szakít az Anjouk és Zsigmond hagyományos Szent László-kultuszával és az önkényuralkodó Attila nyomul előtérbe nála Bonfini históriájában és a Callimachus-féle Attilában, melyet szerzője róla mintázott. Mátyás Machiavelli fejedelmét valósította meg önmagában Machiavelli előtt és nem véletlen, hogy Callimachus műve a *Principe* népszerűsödése után új kiadásokat ér meg. De itt is Mátyás leveleiből állítja össze a szerző a nagy uralkodó egyéni színeit és a Corvina pazar freskójával festi meg a hátteret.

Egy alsóbbrendű humanizmus, a kiskancellária terméke a Hess—Kárai-féle budai nyomda és az ott nyomott Budai krónika népszerűbb hatásokra törekszik, mint a Corvina luxusos példányai. A szintén itt készült Sokrates-apológia vezet át aztán a neoplatonizmus tanulmányozásához, mely Mátyás korának legjellemzőbb szellemi mozgalma és amely túléli e kort: Gosztonyi János győri és erdélyi püspök személyén át Párishoz és a következő századhoz kapcsolja a magyar szellemi életet. Viszont Galeotti művén át jut el Mátyás képe a népmondai jellemrajzhoz, tehát újra felső műveltségi elem termékenyíti meg a szélesebb rétegeket.

Bonfini jelentőségét is Horváth János értékelésén át érezzük meg igazán. Ő az, aki rómaivá fogadja a magyar népet, mint annak idején a húnokkal azonosította egy keletiesebb kor szelleme. De egyúttal a hún-kultusz túlhangsúlyozásáért is ő felelős: belőle élnek majd a jövő századokban a hún-magyar dicsőség énekmondói, drámaírói, költői.

Kevésbbé ismert anyagot rendszerez aztán a szerző, mikor a Jagelló-kori humanizmust festi meg. De szintetikus látása itt mutatkozik a maga teljességében: ebben a korban már nagyobbfokú a rétegeződés és a legfelsőbb réteg is új színeket kap.

Még él a Hunyadi-féle humanizmus az öreg generációban, de új Ulászló kancelláriájának képe. Itt szól a magyar irodalomtörténetben eddig kellően nem méltatott Taurinus-Stieröxel nagy történeti költeményéről, mely a Dózsa-lázadást rajzolja meg és Hagymási Bálint certamenjéről, melyekben még Janus szelleme él, mint az egész humanista csoportban.

Már korábbi közlés útján ismert volt Horváth János Werbőczy-jellemzése, kinek irodalom- és szellemtörténeti fontosságát sehol sem kaptuk ily klasszikus fogalmazásban. Ő képviseli a népszerű huma-

nizmust, mely a hazait óvatosan egyezteti az újjal és így megteremtve egy jogászos színezetű deákos kultúrát, évszázadokra meghatározza a világi magyarság műveltségét és szellemi szükségletét. A hazai latinságot tudatosan konzerválja a humanista latinsággal szemben és ilyen értelemben kapcsolódik Temesvári Pelbárthoz, ki szintén a *közönség* kedvéért tett a barbár latinságnak engedményeket. És míg Janus az európai színpadon tapsokat aratott, közbámulatot keltett, idehaza hontalannak érezte magát, addig Werbőczy életművével hátat fordít az európaiságnak és éppen ezzel a gyökerességével válik nagy magyar tömegek szellemi kiépítőjévé.

Egészen új színt, új csoportot jelentenek Erázmus magyar hívei: Mária királyné udvari köre: itt Thurzó Elek és Brodarics István szellemi képe emelkedik ki a legnagyobb élességgel. Mesterien érezteti velük Horváth János a mohácsi történet végzetszerű hangulatát és Brodarics egyszerűen egyénítő dialektikáját, melyben egyúttal a humanizmus hattyúdalát látja.

Újszerűen hat a kolostori humanizmus rövid vázlata is, ahol a szerző a magyar kódexirodalom humanista kapcsolatait állítja össze, kibontva azokat az összekötő szálakat, melyeket eddig az irodalomtörténészek anakronisztikus beállítása miatt nem igen láthattunk. A budai domonkos-kolostorban találja meg a legtöbb humanista nyomot. A Festetics-kódexben előforduló Petrarca-parafrázisokra, magának a kódexnek firenzei stílusú kiállítására, a Sándor-kódex Hrosuitha-fordítására (Celtis Konrád fedezte fel nem sokkal azelőtt), az *Apostolok méltóságában* előforduló első magyar hexaméterre, az érsekújvári kódex Katalin-legendájának újplatonizmusára és főleg az Érdy-kódex névtelen Karthauzijának személyességére, becsvágyára, nemzeti érzésére utal, mikor a versenyfutásban elmaradt kolostori műveltségben keresi a felsőbb humanista műveltség alászállott hatásnyomait. Végül záró-fejezetében az egykorú magyar nyelvű énekeket elemzi, műfajilag, szellemileg beállítva azokat a kor mozgalmaiba, helyreigazítva majd mindegyik darabnál a hagyományos és kézről-kézre járó tévedéseket.

Nagyon rövidre fogva vázoltam Horváth könyvének tervét és gondolatmenetét. Oly szervesen függ azonban itt össze minden, hogy egy ilyen kivonat elkészítésekor is azt érzi az ember, hogy mindent és úgy kellett volna elmondania, ahogy a szerző klasszikus tömörségű nyelvezetével azt megfogalmazta. De talán sikerült éreztetnünk olvasóinkkal a könyv újszerűségét, jellegzetesen horváthi egységét, adatokra épített átfogó látását.

S ez az, ami tudatos nyelvművészetén kívül Horváth Jánost a többi irodalomtörténész fölé emeli: legnagyobb részük megelégszik kutatásainak adatszerű közlésével, azzal a sokat emlegetett téglahordó munkával, másik részük meg — inkább újabban — túlgyors sietséggel ugrik a szintézisbe, külföldi könyvek hatása alatt olykor félretéve a különleges magyar élet szempontjait. Horváth János előtt nem ismeretlenek a külföldi irodalomtörténet módszerei, de gyökeres magyarságával mindig megérzi a magyar fejlődésben azt, amit a legnehezebb észrevenni: a sajátosan magyar elemet. S ha ilyen jellegzetesen európai jellemű mozgalomban, mint a humanizmus, sikerült egy egészen egyéni színezetű magyar humanizmus freskóját megfestenie, bizton remélhetjük, hogy nagy gyönyörűségünk lesz, amikor a következő századok erősen nemzeti szellemű műveltségének képét kapjuk majd mesteri tollából.

Eckhardt Sándor.

Jean Horváth: *La désagrégation de la culture littéraire. L'humanisme hongrois.*

Après les Origines de la culture littéraire en Hongrie *l'éminent professeur de l'université de Budapest brosse un tableau grandiose de l'humanisme hongrois. A partir de l'humanisme un public ayant une curiosité profane se forme à côté et au-dessus du public s'intéressant uniquement à la littérature religieuse. Le haut clergé qui est à l'origine de ce mouvement humaniste a contribué ainsi, sans le savoir, à l'avènement de la Réformation. Chaque chapitre du livre de M. Horváth commence par un portrait de roi autour duquel cristallisent les courants venus du dehors: Louis d'Anjou, dit le Grand, représente encore l'idéal de la chevalerie: sous lui fleurit le culte de saint Ladislas, le grand roi chevalier. C'est cependant lui qui le premier en Hongrie prend, au cours de ses campagnes d'Italie, contact avec la vie humaniste. Il a des entrevues avec Cola di Rienzo et sa biographie due à son historiographe Jean de Küküllő est le premier ouvrage hongrois mis au service du culte personnel. Sous le règne du roi Sigismond, empereur d'Allemagne, commence en Hongrie le véritable humanisme: Pier Paolo Vergerio conduit le Hongrois Jean Vitéz vers les études humanistes. La chancellerie de Sigismond est imbue de l'esprit nouveau. Le grand Huniade dont l'auteur retrace un portrait maigstral, fait partie de la suite du roi au moment où il s'engage au service des Visconti.*

L'âge d'or de l'humanisme hongrois est représenté par le trio Jean Vitéz, Janus Pannonius et Aeneas Sylvius. Un humanisme nouveau et très italianisé pénètre en Hongrie par le mariage de Mathias Corvin avec Béatrice d'Aragon. Selon l'auteur l'humanisme autoritaire de Mathias n'atteint pas l'idéalisme de son père, le grand Huniade: il réalise dans sa vie l'idéal du Machiavel bien avant celui-ci. Sous lui le culte traditionnel de saint Ladislas doit céder la place au culte d'Attila, monarque absolu et conquérant du monde.

Sous les Jagellons, l'humanisme prend de l'extension: il atteint des classes inférieures, il se popularise, et le Tripartite *de Werbőczy, codificateur du droit hongrois est le produit le plus important de cet humanisme populaire qui mêle consciemment l'ancien au nouveau.*

Au début du XVIe siècle l'influence d'Érasme se fait sentir à la cour de Marie d'Autriche, reine de Hongrie. Dans ce milieu on prévoit le triomphe du luthéranisme. Une analyse des chants hongrois de cette époque termine cette étude si fouillée sur l'humanisme hongrois qui constitute une synthèse très heureuse et approfondie recherches activement poussées dans ces dernières années sur l'humanisme en Hongrie. Alexandre Eckhardt.

Magyar irodalomtörténeti értekezések.

1. **Kardos Tibor:** *Reneszánsz királyfiak neveltetése.* Bp., 1935. 48 l.

Szerzőnk három alkalmi munka kapcsán rajzolja meg a reneszánsz királyfi-eszményét és annak a valósághoz való viszonyát. Ez a három mű: Silvio Piccolomini ajándéka a gyermek V. László számára (A gyermekek neveléséről), Galeotto Marzio könyve Mátyás mondásairól és tetteiről, s Erasmus Ciolek vagy Mathias Drzeviczky értekezése a királyi gyermek neveléséről, amely a későbbi II. Lajos számára készült. Pázhuzama élesen kidomborítja a koreszményt, gazdag irodalmi és történeti adalékja megmagyarázza az eszmény és valóság eltéréseit, Frater György egyéniségének megrajzolása pedig ezt a sokáig félreértett embert a humanista kor tipikus megjelenésének mutatja. Magyar

szempontból is érdekes az ellentétes megvilágítás, általános szellemtörténeti becse pedig az, hogy a reneszánsz fejedelmének típusát három nevelési értekezés kapcsán friss megvilágításba helyezi.

2. **Sáfrány Oszkár:** *A tájeszmény változásai a magyar költészetben Petőfiig.* Bp., 1935. 96 l.

Nagyon gazdag adatgyüjtéssel kísérli meg szerzőnk megállapítani az egyes irodalomtörténeti korok tájeszményét. Természetes, hogy az ilyen adatgyüjtés az első kísérletben nem lehet teljes, és ennek tulajdonítható, hogy a preromantikát megelőző korszakok ízlésárnyalatai között nem tud különbséget tenni. De a fejlődés további menetében egyre több adat áll rendelkezésre, s ha rendszerező megállapításai néha ellenmondást váltanak is ki, a magyar természetérzés fejlődésének eddig ismert képéhez nagyon sok új és érdekes adatot szolgáltat. Három csoportban szól íróink tájszemléletéről: a rokokó, a preromantika és romantika ízléskülönbségéről. Nagyon jó, hogy magát az író élményét keresi, s ehhez méri a műveiben megjelenő tájat. Az ízlés irodalmi vezetése háttérbe szorul, de maga a kép nagyon sokszínű.

3. **Halász Viola:** *Goethe és Arany.* Bp., 1935. 79 l.

A dolgozat e két nehezen összekapcsolható íróegyéniség párhuzamos bemutatása. Eredménye tudományos szempontból semmi, hiszen egyik író közelebbi megértéséhez sem hoz fel új adatot vagy színt. Kapcsolatai nem egyszer mosolyra indítanak, annyira külsőségesek. Arany képénél erősen köti professzorának előadása, erősebben, mint a saját megfigyelése. Csak egy megállapítása megdönthetetlen: „Aranyt nem ismeri eléggé a világirodalom". Ezt mi is elismerjük.

4. **Biró János:** *Tolnai Lajos.* Debrecen, 1933. 99 l.

Tolnai Lajossal szemben az irodalmtörténet még nem végezte el a köteles feladatát; túlságosan hamar elfeledtük, s az újra felfedezettnek viszont nem irodalmi, hanem politikai szempont akarta megadni értékelését. Biró János becsületes készséggel fogott a maga, doktori disszertációban megoldható feladata kidolgozásához. Lehető teljes képet akar rajzolni az emberről, aminek itt a különös látásmód szempontjából nagyon nagy a jelentősége; azután sorra veszi és ismerteti jóformán minden megjelent írását. Nem elfogult hősével szemben és a hivatalos felfogás sem köti túlságosan. A maga szemével akar látni és a maga ízlésével ítélni. Ez az ítélet azonban csak akkor lenne a tudomány számára is értékes, ha azt az irodalmi hatást is meg tudná rajzolni, ami a regényírót érte. Erre okos szerénységgel nem vállalkozik, de részletes bemutatásával indítékot ad reá. Ha Tolnai olvasmányainak sorát is áttekintené, ezen a téren is több lenne munkájának a haszna

5. **Tiborc Lajos:** *Andor József.* Bp., 1934. 99 l.

A századforduló nemes katolikus regényírójáról rajzol képet tiszteletreméltó szorgalommal a szerző. Működését beállítja a katolikus gondolat magyar reneszánszába, ehhez köti irodalmi eszményét és témavilágát. Különösen becses az Andor nevéhez fűződő katolikus szépirodalmi fórumnak, az Életnek bemutatása, Andor írásainak elemző végigtárgyalása, a kor kritikája állásfoglalásának lelkiismeretes regisztrálásával. Nem helyezi magasabbra, mint az elfogulatlan kritika engedi, de a lélekkel való rokonszenve mégis meleggé teszi. Csak egy kérdés megértetése maradt el: miért feledte el Andor könyveit még a katolikus olvasóközönség is. A felelet Andor helyes értékeléséhez vezetne el.

A. Zs.

•

Ungarische literarhistorische Abhandlungen. 1. *Tibor Kardos:* Erziehung der Königssöhne in der Renaissancezeit. Budapest, 1935. 48 S. — 2. *Oskar*

Sáfrány: Wandlungen des Landschaftsideals in der ung. Dichtung bis Petőfi. Budapest, 1935. 96 S. — 3. *Viola Halász:* Goethe und Arany. Budapest, 1935. 79 S. — 4. *Johann Biró:* Ludwig Tolnai. Debrecen, 1933. 99 S. — 5. *Ludwig Tiborc:* Josef Andor. Budapest, 1934. 99 S.

Fünf literarhistorische Abhandlungen über verschiedene Epochen und Persönlichkeiten des ung. Geisteslebens. Tibor Kardos zeichnet das literarische Wunschbild des Renaissancefürsten, Oskar Sáfrány untersucht das Landschaftsideal des Rokoko, der Frühromantik und Romantik in der ung. Dichtung, Viola Halász zieht einen Vergleich zwischen Goethe und Arany, Johann Biró und Ludwig Tiborc geben schliesslich eine Darstellung über die schriftstellerische Entwicklung Ludwig Tolnai's bzw. Josef Andor's. A. Zs.

György Lajos: *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai.* Kétszázötven vándoranekdota forrásai. Budapest, Studium, 1934. 8°, 272 l.

György Lajos, a M. Tud. Akadémia tagja, Császár Elemérnek ajánlja ezt a Kolozsvárról keltezett terjedelmes munkáját, amely tartalmával és betűrendes beosztásával a tárgytörténet legszebb éveit juttatja eszünkbe. Aki annak idején résztvett az összehasonlító irodalomtörténet lázas kutatásaiban, nyomozhatott külföldi s hazai források után, tanítványa lehetett Katona Lajosnak, disszertációkon keresztül a német R. Köhlernek, a folklorista J. Bolte-nak, — fájó melankóliával gondolhat vissza arra a nagyreményű optimizmusra, mely a magyar filológusok apraját-nagyját azokban a szép időkben eltöltötte. Mesetípusok, széphistóriák, középkori fabliauk, renaissance-novellák, humanista emblémák, népkönyvek és latin legendáriumok, shakespearei drámák és spanyol vígjátékok, Bánk bán-mesék és dekadens-artisztikus földolgozások, naiv balladák és Anatole France-i travesztiák rajzanak elénk a tárgyak bonyolult elterjedésének akkor divatozó családfáiból. Az eszmény, a végcél, az irodalomtudomány szintézise valami nagy Motívum-Szótár lett volna, amelyhez minden irodalmak búvárjai szállítják a variánsokat... György Lajos szinte friss lélekkel őrizte meg ennek a nagy erudíciójú tudományos mozgalomnak hagyományait: Dézsi Lajos iskolájából kiemelkedve, ma ő a leghivatottabb képviselője és fönntartója a témavándorlások kutatásának, amely — ha már nem szerepel is öncél és végpont gyanánt — mindenkor hasznos és nélkülözhetetlen eszköze és módszere lesz az irodalomtudománynak.

Tavaly megjelent összefoglaló publikációjában György Lajos mindenekelőtt egy ötíves tanulmányban ismerteti az anekdota multját a világirodalomban, kezdve a görögöknél és folytatva a középkoron át, amikor „a később anekdótává egyszerűsödött tréfás történetek virágzásának melegágya a templom volt". Ilyenformán az „anekdota" nem marad bibliográfiai adat, hanem szellemtörténeti dokumentummá emelkedik: valamikor a *Legenda Aurea* korában, sőt egészen Boccaccio-ig és La Fontaine-ig, az irodalom legfelsőbb formáit jelentette. A bevezetés II. fejezetében a magyar anekdota történetét vázolja György Lajos. Itt is hasonló megállapításokra jut: „kezdeti időszakában kizárólagosan a vallásos irataink környékén helyezkedik el az anekdóta s a prédikációs gyüjteményeken keresztül vonul napjaink felé húzódó útja". Az anekdóta harmadik virágzása Magyarországon a fölvilágosodás korára esik és a valamikor előkelő műfaj a mult század végén már az élclapokba szorul...

Végső konklúziója a szerzőnek a magyar anekdota világirodalmi viszonylatára vonatkozólag az, hogy „a magyar anekdótát tisztességes hang, emelkedett erkölcsi szellem, választékos modor és nemes ízlés jellemzi".

Ami a magyar anekdoták tárgyi anyagát illeti, harmadik fejezetében (83. l.) tanulmányozásra igen érdemesnek nevezi a szerző ezt a területet, mert sok vándortárgyat kapcsol irodalmunkba: Keletet és Nyugatot bejárt hírneves tárgyak, ókori anekdotatermő helyek, a francia fabliau nyomai, a középkori prédikációs irodalom, a népies gyökerű schwank várják a kutatót, aki sűrűn talál itt érintkezéseket az olasz novella legkiválóbb mestereivel is.

A könyv főrészét az anekdoták bibliográfiai és folklorisztikus adatgyüjteménye teszi. Egy életre való munka van itt összehordva. A források listája, amelyben Mikszáth, Jókai, a magyar élclapok, sőt még Szabó Dezső is szerepelnek, majdnem két ívet tesz ki. (Kár, hogy a címszavak, amint ez a dolog természetéből folyik, sokszor csak a szakemberek számára érthetők és a tárgymegjelölés sem elég explikatív.) Mindehhez egy kimerítő név- és tárgymutató is járul, úgyhogy György Lajos munkája — még ha kiegészíthető lesz is — alapvető és hézagpótló szerepet fog betölteni.

(Szeged.) *Zolnai Béla.*

•

M. L. György vient de publier un volume richement documenté: **Histoire de l'anecdote hongroise et ses rapports universels.** *Ce travail d'un savant comparatiste de la belle manière d'avant-guerre réunit, dans l'ordre alphabétique et sous des titres tels que „Filia matrem lactans", „Matrone d'Éphèse", „Pathelin" etc., les variantes et ramifications de quelques centaines d'anecdotes en indiquant minutieusement les données bibliographiques de recherches concernant ces sujets, connus dès l'antiquité, tenus en faveur par le moyen âge, ranimés dans la nouvelle italienne et traités même par des poètes du rang d'un Shakespeare ou d'un La Fontaine, jusqu'à ... Flers et Caillavet. L'étude d'introduction donne un résumé très complet de l'histoire des variations du trésor anecdotique.*

(Univ. de Szeged.) B. Zolnai.

Juhász Gergely: *Klopstock Magyar Utókora.* Minerva-könyvtár XLVIII. Budapest, 1935.

Német filológusaink ernyedetlen kutatásai annyira tisztázták Klopstocknak és iskolájának hatását deákos költőinkre és a magyar preromantikára, hogy elérkezett az összefoglalásnak ideje. Ezt a munkát végezte el kiválóan a jelen értekezés szerzője, világos képet adva az egész korszakról, megállapítva fázisait, sőt megtoldotta elődeinek munkáját saját kutatásaival is.

Ma már látjuk, hogy Klopstock hatása irodalmunkra nagyobb és jelentősebb, mint azt régebben hittük. A hatás Bécsen keresztül jött s közvetítője az akkor legnagyobb osztrák költő, a jezsuita Denis volt, aki maga nagymértékben hatása alatt állott s akivel a birodalmi fővárosban megforduló magyar, főleg papi írók, személyesen is érintkeztek.

Klopstock a német irodalmi klasszicizmus nagy költője, kinek személyében szerencsésen találkozik a keresztény, a klasszikus és a nemzeti idealizmus, a német szellemnek e hármas eszménye. Gondolatvilága előkelő, stílusa fenséges, nyelve újszerűen művészi. Mindez

megfelelt a magyar irodalmi törekvéseknek, hiszen irodalmunk ekkor akar a primitív népies stílussal szakítani s magasabb irodalmi nyelvre szert tenni; ezért fordul az óklasszikus példákhoz és hova-tovább erősödik nemzeti tudata is, melyben a Hermannschlacht szerzője szintén kitűnő vezetőnek bizonyul.

Szerzőnk három korszakra osztja fel Klopstock hatásának történetét, ú. m. hatása a deákosokra, Kazinczyra s a Kazinczy utáni korra. Már a klasszikus triász előfutárjai Ráday, Szilágyi, Kalmár érzik szellemét. Molnár János, kinek buzdítása a klasszikus verselésre *A régi jeles épületekről* szóló könyvében oly nagy hatással volt szerzetes íróinkra, különösen belső viszonyban állott az osztrák deákosokkal, elsősorban Sined (Denis neve megfordítva) bárddal. Bécsi és gráci tanulóidejében megismerte az osztrák Klopstock-iskola írásait is. Egy 1785-ben megjelent németnyelvű zsebkönyv a *Pressburger Musenalmanach auf das Jahr 1785, gesammelt von Fekusch* a göttingai, bécsi stb. almanachokat testvérként üdvözli, teljesen Klopstock szellemét leheli s nagymértékben hozzájárul annak hazánkban való megismertetéséhez. Révai, Rajnis, Baróti Szabó mind a klopstock-denisi antikizáló iskola példáján és hatása alatt működnek. Még Virág Benedek is azt írja Kazinczynak: Klopstock Messiásából sokat fordíttál-e le? Szeretem Gesznert, de engem elgyengít, lehúz. Klopstock erősít, emel. Kazinczy nyelvújítását is példaként bátorította Klopstock újszerű nyelve, merész szó- és szólásalkotásai.

Míg Klopstock hatása óklasszikus költőinkre főként az antikmetrumokban, az óda-kultuszában és abban a Vorzeitsneigung-ban nyilvánult, mely tekintetüket a nemzeti mult nagy mozzanatai felé irányította, Kazinczyra inkább Klopstocknak művészi stílusa, pathétikus dikciója hatott, az a „vornehmer Styl", melyet Kazinczy „fentebb stílus" néven hirdetett és ápolt. Buzgón fordítja ódáit s a Messiást, kiadványaira az egész írói világ felfigyel. De költészete egész szellemére is kiterjed Klopstock hatása. Kis Jánost és más költőbarátját is szüntelenül buzdítja, hogy a szerelem, a csendes vágy, a barátság, a szív szelíd érzése és a természet szépsége legyen költeményeik tárgya: az ideák azon testetlen világa, melyben ő és Klopstock is, a Hainbund tagjai is éltek. Mikor Klopstock a patriotizmus kultuszára tér át, oda már nem tudja Kazinczy követni, sőt igazában meg sem érti. Annál inkább követi abban, hogy költészete „a nagy seregeknek ne tessék". Kazinczy mellett a Magyar Musaeum munkatársa: Bacsányi János és barátja Verseghy Ferenc voltak még a Klopstock-kultusz lelkes zászlóvivői.

A harmadik korszak a nemzeti epika kora: Vörösmarty és kortársaié. Már egy nagy „heroica epopoea" alkotásának vágya Klopstock példáján alapul. Csokonai fel is említi őt azok közt, kiknek műve Arpádiász írására lelkesítette. A hexameteres formát is az ő példája erősítette meg. A klopstocki bárd-költészet mintájára ők is magyar bárdok akarnak lenni: a nemzeti mult énekesei. Aranyosrákosi Székely Sándor előtt is mintaként lebeg Klopstock költészete, a *Székelyek Erdélyben* és még inkább *Mohács* c. époszában. Példájára merik költőink tárgyul venni a nemzeti mondát s kevés történeti adatból alkotni nemzeti mitológiát.

Óvé a fenségnek az az állandó magaslata, mely ez époszokat átlengi, főleg Vörösmartyéit, az epizódoknak a főcselekménnyel egyenlő fontossága s az a lírai hangulat, mely az antik époszokkal szemben annyira modernekké teszi őket. Klopstocknak azonban ekkor már osztoznia kellett a magyar fordításokból is ismertté lett Ossiánnal, ki népszerűségben felül is múlta. Vörösmarty époszaiban inkább az ő,

mint Klopstock hatása nyomozható s Bleyer Jakab állítása túlzott, hogy a Messiás nélkül a Zalán futása sem jött volna létre (86. l.). Létrejöhetett volna az Ossián nyomán is, ki még szentimentálisabb líraisággal fordul a dicső mult felé a sivár jelenből, mint Klopstock. De az bizonyos, hogy Ossián és Byron mellett Klopstock hatását is fel kell ezentúl vennünk epikánk líraiasodásának folyamatára nézve.

Hogy szerzőnk mily terjedelmes tanulmányokat végzett, mutatja az a *Bibliográfiai vázlat*, mely műve végén évek szerint 1724-től—1872-ig felemlít minden idevágó fontos művet és irodalmi eseményt. Forrásai közt kéziratos művek is szerepelnek, mint Madensieder és Lehotzky Ilona disszertációi. Idézetei pontosak s csak azt jegyezzük meg, hogy a szegedi irodalomtörténész neve nem Czeiczel (többször!), hanem *Czeizel*, a magyar történelmet feldolgozó német író *Flegler* és nem Fleger, kinek műveit nem Szinnyei Ferenc, hanem Szinnyei *József*, a nyelvész fordította. (79. l.)

Zlinszky Aladár.

*

Gergely Juhász: *Klopstocks Nachwelt in der ungarischen Literatur.* Budapest, 1935.

Im Aufblühen der neueren ungarländischen Litteratur am Ende des XVIII-ten und Anfang des XIX. Jahrhunderts spielte Klopstocks Einwirkung eine bedeutende Rolle. Im barock-humanistisch gefärbten österreichischen Schrifttum war der Jesuit Denis der Fahnenträger des Klopstockianismus. Klopstocks Einfluss offenbarte sich bei uns zuerst in der Aufnahme der antiken Versmasse durch die klassisch gebildeten Ordensleute Ungarns (deákosok). Der Erneuerung der dichterischen Formen musste gleichzeitig auch die Reform der dichterischen Sprache folgen; anstatt der platten, breitschichtigen Vortragsweise der vornehme Styl Klopstocks und der erhabene Ton des Messias. Die kühne Sprachneuerung Klopstocks eiferte dann Kazinczy zu ähnlichen Reformen in der ungarischen Dichtersprache an. Die Vorzeitsneigung Klopstocks belebte die Bestrebungen der ungarischen Präromantiker und die Bardendichtung Klopstocks die Dichter der ungarischen Nationalepik: Vörösmarty und seine Befolger. Das Verfahren Klopstocks in der Ausbildung einer deutschen Mythologie ermunterte unsere Dichter um gleicherweise aus den spärlichen Überresten des religiösen Glaubens der Vorfahren eine glänzende Urmythologie für ihre grossen Nationalepen in's Leben zu rufen. Die Einwirkung des Messias als eines religiösen Epos ist in den Dichtungen Langes und Pyrkers nachweisbar. Wir müssen auch die persönlichen Bekanntschaften Klopstocks hochschätzen, da ungarische Schriftsteller und Universitätshörer ihn oft in seiner Heimat aufgesucht haben. A. Zlinszky.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Giorgio Pasquali: *Storia della tradizione e critica del testo.* Firenze, Felice le Monnier, 1934—XII. 8°. XX+486 l.

P. Maas 1927-ben megjelent *„Textkritik"*-je *(Gercke—Norden: Einleitung in die Altertumswissenschaft* I. 2.) a klasszika-filológia modern metodikai irodalmának kétségkívül egyik legjelentősebb terméke. A német szövegkritikus saját kutatásai alapján olyan új utakon járó, logikusan felépített, világosan megfogalmazott módszertani vezérfona-

lat adott, amely nemcsak a kezdő filológusok számára szolgál megbízható kalauzul, hanem amely éppen gondolatokat keltő jellege által a felvetett problémák tisztázása és végleges megoldása tekintetében is termékenyítő hatással volt. Pasquali, a firenzei egyetem ismert hellénistája bírálatában, amely egész tanulmánnyá szélesedett ki (*Gnomon* 5: 417—435., 498—521.), P. Maas megállapításait kiegészítve, sőt azokkal sok tekintetben szembehelyezkedve, jelentős léptekkel vitte tovább a modern szövegkritika elméleti és gyakorlati megalapozását. Ebből a recensio-ból született meg olasznyelvű munkája, amelyre már csak azért is szükségesnek tartjuk felhívni a figyelmet, mert annakidején se Maas „Textkritik"-jéről, se Pasquali bírálatáról nem esett szó folyóiratunk hasábjain.

Az antik szövegkritika terén szinte a legújabb időkig uralkodó volt a Lachmann-féle módszer, amely a szövegvariánsok egyezése, illetve azok eltérése alapján mechanikusan igyekezett eliminálni a szöveghagyomány későbbinek vélt, járulékos elemeit és a feltételezett „archetypus"-t kikövetkeztetni. Ezzel az absztrakt, mindent leegyszerűsítő, mechanikus szemléletmóddal szemben már P. Maas utalt a történeti szempontra és nézőpontját egy szép hasonlatba foglalta, amelyre Pasquali ismételten hivatkozik (XI—XII. és 141. l.). Eszerint a szöveghagyomány földalatti folyóhoz hasonlít, amely a föld mélyén ágakra szakadozva folydogál, néha források alakjában felbukkan a napvilágra, majd ismét eltűnik, miközben különféle színező anyagokat vesz fel magába. A kutatás feladata e források alapján a színek eredetét megvizsgálni, vagyis megállapítani a víz kémiai összetételét, illetve ama földrétegek geológiai struktúráját, amelyeken a különféle ágak áthaladtak. Mindez pedig annyit jelent, mint megismerni ama művelődési rétegeket, amelyek a hagyományon nyomot hagytak. A szövegeknek tehát megvan a maguk egyéni élete, melyet viszont a szerző és az egyes későbbi másolók egyéni adottsága, illetve a történeti és geográfiai milieu ezekre való hatása determinál. Ezekből az elgondolásokból kiindulva jut el P. azokhoz az eredményekhez, amelyek a távolabb állók szemében meglepőeknek, sőt forradalmiaknak látszanak, azok számára azonban, akik a szövegek hagyományozása terén maguk is végeztek kutató munkát, szinte természeteseknek tűnnek fel. Ezeket a következőkben foglalhatjuk össze.

A görög és latin szövegek ritkán mennek vissza a szerző eredetijére, hanem a legtöbb esetben — közvetlenül vagy közvetve — különböző antik kiadásokon alapulnak. Ez utóbbiakról főleg a papyrus-leletek alapján alkothatunk magunknak képet. Gyakran találkozunk ugyanis olyan példányokkal, amelyek marginális vagy interlineáris variánsokkal vannak ellátva. Azt is tudjuk, hogy az ókori grammatikusok a sokszorosításra szánt példányokban szisztematikusan gyüjtögették a különböző variánsokat. Amidőn azután ezeket a bizánciak és nyugatiak tovább másolták, saját belátásuk szerint választhattak az ott talált variánsok közül. Ehhez járul még az a tény, hogy a középkori másolók sok esetben több antik, vagy korábbi középkori kéziratot kollacionáltak s ilyen módon az antik variánsok nemcsak „vertikálisan", hanem „horizontálisan" vagy „tranzverzálisan" is terjedtek. Természetesen e körülmények következtében a szöveghagyományozás útja sokszor nagyon komplikált vonalat mutat s nem egyszer előfordul, hogy a középkori kéziratok különböző családjai nem hogy nem vezethetők vissza egy archetypus-ra, hanem nyilvánvalóan különböző antik kiadásokra mennek vissza. De P. a variánsok eredetének megállapításában még tovább is megy. Egész sereg antik és középkori példával bizonyítja,

hogy az antik szerzők éppen úgy, mint a modernek, maguk is javítottak, változtattak eredeti fogalmazásukon. Míg azonban az újabb korban a könyvnyomtatás által a szöveg bizonyos állandó alakot nyert, addig a kézi másolás korában minden újabb példány készülése alkalmával adva volt az újabb javítások és változtatások lehetősége. A speciális színpadi „interpolációk"-ról nem is szólva, az ilyen „szerzői variánsok" maguk is forrásává válhattak a szöveghagyomány későbbi szétágazásának. Mindebből tehát az következik, hogy az antik szövegek hagyományozása távolról sem történt olyan mechanikusan, mint régebben vélték s maguk a másolók sem jártak el olyan szolgai módon, mint általában feltételezték. De ezeken a szempontokon kívül mindig számolnunk kell azzal a ténnyel is, hogy a szöveghagyomány kialakításában nemcsak a szorosabb értelemben vett másolóknak volt szerepük, hanem a bizánci és nyugati humanistáknak is, akik az átöröklött antik irodalmi hagyomány közvetítői és formálói lettek. Így tehát nemcsak másolási hibákat kell feltételeznünk, hanem azt is figyelembe kell vennünk, hogy a variánsok kiválasztásában és továbbszármaztatásában bizonyos tudatos filológiai tevékenység is szerepet játszott. Ebben a megvilágításban nézve a kérdést, a régi „archetypus"-fogalom sok esetben elesik, a stemma-felállítás üres játéknak bizonyul és az az elv, hogy a kéziratok közül a „recentiores" egyszersmind „deteriores" is, tarthatatlannak bizonyul.

P. ez általános megállapításai természetesen esetenként módosulnak. Általában más a görög és más a latin szövegek hagyományozásának útja, mert hiszen az antik koron kívül az előbbiek közvetítésében Bizáncnak, az utóbbiakéban pedig a nyugati humanizmusnak jutott a döntő szerep. A bizánciak számára is nehezen érthető görög költői szövegek hagyományozásának útja aránylag egyszerűbb, mint a könnyebben érthető, de éppen azért könnyebben magyarázható és alakítható prózai szövegeké. A módszeres eljárás csak az lehet, hogy minden egyes esetben a legminuciózusabb vizsgálat alá vesszük a szöveghagyományt és megkíséreljük az egyes variánsok eredetét a különböző „színek" alapján meghatározni. E tekintetben — és ezt nyomatékosan hangsúlyozza P. — minden további speciális vizsgálat általános feltétele a bizánci és nyugati könyvtárak kézirati anyagának minél teljesebb felkutatása és egyben a bizánci és nyugati humanisták másolási és szövegkezelési eljárásának minden legapróbb részletre kiterjedő megismerése. A bizantinológiai és nyugati humanisztikus tanulmányok tehát a klasszika-filológia számára e téren is nélkülözhetetlenek.

Az olasz filológus, aki számtalan, elsősorban a görög írók szöveghagyományára vonatkozó példával világítja meg tételeit, melyeket a könnyebb áttekinthetőség kedvéért az előszóban pontokba is foglal, egy új szövegkritikai elmélet megalapítója lett. Azok a szempontok, melyekből kiindult, az irodalomtudomány modern elméleti irodalmában nem ismeretlenek — gondoljunk Thienemann szép fejtegetéseire a fluktuáló és állandósult szövegről (Irodalomtörténeti alapfogalmak, Pécs, 1931².) —, de az kétségtelen, hogy ezeket antik szövegekre vonatkozólag ő alkalmazta először teljes következetességgel. Éppen ezért P. eredményeivel az antik világ minden kutatójának számolnia kell s élvezetesen és mindvégig érdekfeszítően megírt munkájának ismerete — már csak a tárgyalt számtalan középkori analógia folytán is — modern filológusok számára is tanulságos lesz.

Ha a klasszika-filológia mechanikussá vált „szövegkritikai módszerét" az utóbbi időkben sok támadás érte, bevallhatjuk, hogy ebben volt némi igazság. P. munkája azonban ékes bizonyság amellett, hogy

a görög és latin filológia — főleg a papirológiai, bizantinológiai és humanisztikus kutatások fellendülése következtében — e tekintetben is egészen új utakra tért. Hogy pedig ennek az új iránynak első nagyszabású elméleti megalapozását éppen az újjászülető olasz klasszikafilológia egyik vezető képviselőjétől kaptuk meg, azt aligha tekinthetjük véletlennek. *Moravcsik Gyula.*

*

L'opera dell' esimio filologo italiano segna una riforma rivoluzionaria nella metodologia della critica dei testi antichi. Quantunque i criteri dell'autore non sian ignoti alla moderna letteratura teorica della scienza letteraria, nondimeno questa ne risulta la prima applicazione tutta coerente ai testi antichi. Il libro del Pasquali, corredato d'innumerevoli esempi è scritto piacevolmente, dimodochè esso tiene desto sino all'ultima pagina l'interesse di chi lo legge, riesce una prova eloquente del fatto che la filologia classica, principalmente per lo slancio preso dalle ricerche papirologiche, bizantinologiche e umanistiche, abbandonati i vecchi metodi meccanici, s' è dischiusa vie nuove anche nella critica del testo. Questa prima grandiosa imbasatura teorica ci rende testimonianza ad un tempo anche della vigorosa rinascita della filologia classica italiana.

(Budapest.) Giulio Moravcsik.

Kurt Latte: *Sallust.* (Neue Wege zur Antike. II. Reihe: Interpretationen. Heft 4.) Leipzig und Berlin. Teubner, 1935. 60 l. Rm. 3·60.

E mélyenjáró és világos fölépítésű munka Sallustius kifejezéseinek, mondatainak formájából, elbeszéléseinek stílusából és szerkezetéből törekszik az író személyiségét és korát megrajzolni. Nem egyszer merész, de kristálytiszta okfejtéseivel kapcsolatban mellőzi a teljes anyag közlését, minthogy ez másutt is könnyen hozzáférhető s e tekintetben megfelelő utalásokat is találunk nála. Először Sallustius *kifejezésmódját és mondatformáit* (1—20. l.) vizsgálja meg. Megállapítja a chiasmus gyakori voltát, melynek izgatott, ingamozgásszerű hatása nyugtalanul dobálja az olvasót az ellentétek közt ide-oda (Jug. 60, 4: eos... laetos modo, modo pavidos animadvorteres). Az így ellentétek közé beágyazott mondatok közös sajátsága a *kéttagú kifejezésmód:* ante te cognitum *multis orantibus, aliis ultro* egomet opem tuli. Jug. 110, 2. Ezt annyira kedveli, hogy nemcsak háromtagú kifejezéseket alakít át kéttagúakká, hanem az egyébként szűkszavú író nem egyszer synonymákat is alkalmaz. (Facie voltuque, Cat. 15, 5.) Az ellentétek hajszolása nem egyszer okoz egyenetlenséget mondatfűzésében (pl. Cat. 1, 3, Cat. 20, 7), stílusa tehát nem egyenletes, mint Cicero vagy Caesar stílusa, nem is változatos, mint Senecáé, hanem *tele van nyugtalansággal.* Ez különbözteti meg, minden archaizáló szándéka ellenére, a régiektől is, bár archaizmusa nem álarc, melyet mindig letehet vagy változtathat, hanem vérévé vált. Hasonló módon ítélendők meg graecizmusai és Thukydides-utánzása is, különösen az utóbbi, bár néha egész mondatokat átvesz tőle (Cat. 6, 5, Thuk. 2, 40, 4; Jug. 31, 17, Thuk. 2, 61, 3; etc.) nem annyira a „római Thukydides" cím elnyeréséért, mint inkább a műforma szempontjából. Állítólagos vulgárizmusai is archaizáló tendenciájában lelik magyarázatukat: az ó-latinban még nem voltak vulgárizmusok olyan kifejezések, melyeket később annak tekintettek. Sőt Sallustius tudatosan kerüli a vulgárizmusokat, amire jó példa a Lentulus-féle levél sallustiusi és cicerói fogalmazása (Sall. Cat. 44, 5; Cic. Cat. 3, 12).

Mondatfölépítési technikája *elbeszéléseinek stílusában és kompozíciójában* (21—47. l.) is érvényesül. Míg Caesar csataképeiben álláspontunk és tekintetünk iránya minden esetben egységes (v. ö. EPhK. LVII. [1933] 245—247. l.), addig Sallustiusnál a chiastikus mondatforma ide-oda hullámzása itt az álláspontok állandó változásában jelentkezik. Egyszer a római, másszor az ellenfél táborában vagyunk (Cat. 60. Jug. 101. etc.). A csataképekben lehet, hogy ez a tárgy természetéből is folyik, de megtalálhatjuk ezt elbeszélő stílusában (Cat. 26, Jug. 41—42 etc.), sőt egészen rövid tájleírásaiban is (Jug. 48, 3), jellemrajzaiban pedig jóformán csak az ellentétes tulajdonságokat állítja egymás mellé (Jug. 95, 3. kk.). Plutarchos a közös tulajdonságokat veti egybe, Sallustius az ellentéteseket. A műveiben levő beszédek is tele vannak egy vagy több alapellentéten nyugvó, belőlük fokozatosan fejlődő, művészien összefont ellentétpárokkal (mint Philippus beszéde vagy Pompeius levele a Hist. töredékei közt). Ez az ellentétesség néha ugrásszerű változatosság monografiáinak egész fölépítésében is erősen érvényesül, ennek kedvéért dátumokat változtat, sőt magakitalálta részleteket is beilleszt, különösen a Bell. Catilinae-ben, míg a Bell. Jug. érettebb, zártabb kompozíciójában az ilyen ugrásokat már gondosan megokolja. Az eseményeket *egy* főszemély köré csoportosítja, nem merül el a részletekben, nincs tekintettel az epizódokra, nem pályázik a fotografikus hűségre s az események leegyszerűsített, stilizált képét adja, melyből a realisztikus ábrázolás (mint pl. az alvó Nabdalsa leírása, Jug. 71, 1. kk.) éppúgy hiányzik, mint az erotika vagy trágárság (kivéve talán Cat. 14, 2). Nemcsak a pátoszt, de a patetikus jeleneteket is kerüli s óvakodik a borzalmak festésétől, inkább föláldozza a történeti hűséget. Jugurtha szörnyű kivégzését (melyről Plut. Mar. 12, 4. kk. értesít) éppúgy elhallgatja, mint azt, hogy a Catilina-összeesküvés elesett vezéreinek fejét levágták s Rómába küldték (Dio Cass. 37, 40, 2). A korabeli hellenisztikus történetírás pontosan az ellenkező utakon járt, ám Sallustius tudatosan szembeszáll ezzel az iránnyal és Thukydides követője lesz. Azonban, Thukydidesszel ellentétben, nem egyszer válik erkölcsbíróvá is, bár igazi elismerés vagy hibáztatás ritka nála. Komor reménytelenség üli meg sorait: a történelem nála véletlen és céltalan harcok végnélküli sorozata, melyekből legföljebb az individuum tud néha kiemelkedni.

A merev, keresett, harmoniátlan nyelv és ábrázolásmód, az ellentétekre épített szerkezet, mely a mondat legelemibb részeitől kezdve állandó tulajdonsága marad, elvezet bennünket *személyiségének és korának* (47—59. l.) megértéséhez. A plebejus szépen induló karrierje a szenátusból való kizárással, majd a numidiai zsarolásokkal (Dio Cass. 43, 9, 2) végleg letörvén, az akkor római emberre nézve tűrhetetlen helyzetbe került: vissza kellett vonulnia a politikától. A csalódott, keserűszívű ember minden reménye ágaskodik abban az akkor még hallatlan nézetében, hogy a történelem írója éppúgy érdemes a dicséretre, mint a történelem csinálója (Cat. 3). Maga Thukydides sem lép föl ilyen igényekkel, aki pedig hasonló körülmények között fanyalodott a „semmittevésre". Sallustius korában még volt olyan erőben a római gravitas, hogy a bölcseletet felnőtt emberhez méltatlannak, a túlzott képzettséget a nép előtt veszélyesnek tartották. Cicero is csak otium moderatum et honestum névvel illeti (Brut. 8) a szellemi foglalkozást, melyben, szerinte, kevés komolyság és sok irodalom van (σπουδαῖον οὐδέν, φιλόλογα multa Att. 13, 52, 2), s mely nála is csak gyönge pótléka elveszett politikai hatalmának. Ám ő legalább kezében tartotta egyszer a legfőbb hatalmat, míg Sallustius számára csak a re-

zignáció maradt s az a vágy, hogy legalább utólag és elméletileg alkothassa meg képét az utókor számára, amit a valóságban csak politikai siker alkothat meg. Ezért nyúl a levitézlett római demagóg Platon álarcához. Hajótörött lelke nem véletlenül választja ki monografiáinak vigasztalan tárgyát sem. S mivel a jelenben szinte mindent tagad, a régi rómaiságot csodálja, hogy egészen légüres térben ne maradjon. Ám a régi Róma igazi megértésétől távol van (pl. a földművelést Cat. 4, 1, rabszolgafoglalkozásnak minősíti!) és sajátmaga értékeit ahhoz mérni eszébe sem jut, legföljebb nyelvezetének külsőségeiben símul hozzá. Monografiáinak középpontjában sem a catói erények, hanem az esküszegés s az árulás állanak, főhősei gonosztevők, akiknek borzalmas nyugtalansága felejthetetlen képet hágy az olvasóban (Cat. 15, 4, Jug. 72, 2). Azt a reménytelen kiegyensúlyozatlanságot, mely az író elérhetetlen vágyai s a vigasztalan valóság következménye volt, s mely stílusában oly erősen érvényesül, sikerült a szerkezet fölényesen erős struktúrájával megfékezni. Ez igazi római tulajdonság. Azonban csak az *író* tulajdonsága, *az ember* felőrlődött a vágyak és a valóság között s nem érte meg azt a kort, amidőn a szellemiekkel való foglalkozást már nem a rezignáció szomorúsága, hanem a költő ama nagyszerű öntudata kísérte, hogy ércnél maradandóbb emléket állított magának.

Kurt Latte bizonyára mélyebben belelátott Sallustius lelkébe, mint előtte nagyon sokan s a személyiségéről alkotott képében szerves egységbe tudta foglalni mindazt, amit erről az érdekes íróról ókori és modern ócsárlói vagy magasztalói mondottak.

(Nagykálló.) *Hári Ferenc.*

•

Der Verfasser versucht in diesem Werk die Persönlichkeit und die Zeit Sallusts aus seiner Ausdrucksform und Satzform, aus seinem Erzählungsstil und aus der Komposition seiner Werke zu erklären. Der Versuch ist gut, ja ausgezeichnet gelungen, die rätselhafte Persönlichkeit des vielumstrittenen Historikers wird auf Grund dieser Analyse in das richtige Licht gestellt. F. Hári.

Henri Bornecque: *Tite-Live.* Paris, Boivin & Cie, 1933. 216 l.

Taine Essai sur Tite Live 1855-ben megjelent műve óta Liviusról monografiánk nem volt. Taine munkája elmélyedő, részletkutatások nélkül készült. A nagy kritikus a race, milieu és moment fénycsóváit önmagukban is elégnek tartotta arra, hogy Liviusról igaz képet vetítsenek. Vizsgálódásai bizony nagyon egyoldalú eredményben végződtek: Livius = l'historien orateur és több semmi. E kétségtelenül érdekes, de különc végeredményen nem csodálkozhatunk. Taine egyoldalú kutatói módszertana Liviusnál már munkája közben csődöt mondott és saját bevallása szerint,[1] nem kis fáradság árán sikerült neki ezt a Liviusban domináló jellegzetességet kierőszakolni. Taine tehát a kutató reflektor hármas fénycsóváját túlmessziről vetítette Liviusra s a mai tudományos kritika még a franciáknál is a munkát

[1] La difficulté pour moi, dans une recherche, est de trouver un trait caractéristique et dominant duquelle tout peut se déduir géometriquement, en un mot d'avoir la formule de la chose. Il me semble que celle de Tite-Live est la suivante: un orateur qui se fait historien (H. Taine sa vie et correspond. II. 6).

oly író műveként könyveli el,[2] aki a tárgyat túlmagasról kezelte. Varázsa azonban mindmáig megmaradt s nagyon sok kiadást ért el.

A Livius-kutatás azóta a filológia minden területén tovább haladt és meghozta a maga új eredményeit. Hogy csak az útjelző munkákat említsem: az ókori történetírás területén Niebuhr, Schwegler, Nissen és Soltau[3] a történeti adatszolgáltatás hitelessége és forráskérdés szempontjából vizsgálták Liviust, a grammatika és stilisztika kérdéseiben Riemann és Stacey tettek mélyreható kutatásokat,[4] irodalmi területen pedig egymással szinte vetekedő s mindig jobbnak tartott módszerekkel Livius elbeszélő művészetére vonatkozólag tettek érdekes megfigyeléseket és megállapításokat. Így K. Witte[5] 1910-ben elemzés alá vette Livius azon részeit, amelyekben Polybiost követte s kimutatta, hogy Polybios egységes, összefüggő előadásmódjától eltérően hogyan farag Livius ugyanazon anyagból kerek, kis elbeszéléseket.[6] Délaruelle 1913-ban ugyanily irányú kutatásokat végzett Livius azon részein, amelyekben ő az annalisták után dolgozott. W. Kroll[7] 1921-ben a peripatetikus görög történetírás befolyására vetett fényt. E részleteredményeket csak egy liviusi monográfia egyesíthette s erre gondolt Bornecque e munkájában.[8]

B.-nek az volt az elgondolása, hogy a Liviusra vonatkozó és Taine műve óta megjelent részletkutatások eredményeivel egy új monográfiát készít Liviusról. Taine műve azonban még ma is annyira szuggesztív és érdekes neki, hogy ezt az új monográfiát is a milieu-elmélet alapján építi fel. B. célja tehát az, hogy alakilag Taine monográfiáját felújítsa s tartalmilag kiegészítse a Liviusra vonatkozó újabb kutatások eredményeivel. Műve tehát egy modernizált Taine, ha szabad ezt a kifejezést használnom, s így már módszertani szempontból is nagyon érdekes.

B. — egyéb munkái mellett — a római retorikai elmélet és a retorikai iskolák specialistája s e területen végzett előtanulmányait Livius értékelésénél érdekes és új megállapításokban tudta felhasználni. Szerinte a rétori iskolák levegője, a feladott tételek ottani tárgyalási módja igen sok nyomot hagyott L. történeti művén, aki szorgalmas látogatója volt ezen iskoláknak éppen akkor, amikor e munkáján dolgozott. A másik s még ennél is hatékonyabb alakítóerő: L.-nak az irodalmi elmélethez s az előző írók által követett gyakorlathoz való alkalmazkodása, szóval az irodalmi tradició hatása. B. ezzel igen sok, eddig egyszerűen L. rovására elkönyvelt megállapítást helyezett más megvilágításba.

[2] L. Délaruelle: Les procédés de redaction de Tite-Live. Rev. de phil. N. S. 1913.

[3] Niebuhr: Röm. Geschichte, 1873. Schwegler: Röm. Geschichte, Nissen: Krit. Untersuch. 1863, Soltau: Livius' Geschichtswerk, 1897.

[4] Riemann: Études sur la langue et la grammaire de Tite-Live, 1885, Stacey: Die Entwickelung des Livianischen Stiles, Archiv f. lat. Lexikographie, 1898.

[5] K. Witte: Über d. Form d. Darstellung in Livius' Geschichtswerk, RH. M. 65, 1910.

[6] Burck: Die Erzählungskunst des Livius, Problemata 11, 1934. és 2. jzet alatt.

[7] W. Kroll: Die Kunst des Livius, Neue Jahrb., 1921.

[8] Klotz: RE. XIII. átfogó cikke összegez ugyan, de egészen részletes természetszerűleg nem lehetett.

A munka négy főrészre tagozódik: I. L'homme et l'œuvre, II. Application de la théorie des milieux, III. Tite-Live historien, IV. T.-L. écrivain.

Az I. főrész L. életéről szól. B. az életrajzi keretet a rendelkezésünkre álló adatok kritikai megrostálásával alkotja meg, kétes értékű feliratok, a honfitárs-írók túlbuzgó állításai természetesen átesnek e rostán. Talán Taine hatása az, hogy B. is levetíti a római birodalom csillagképét a vezérlő csillagokkal L. születési évében: Vergilius 11, Horatius 5, Augustus 3 éves, Cicero a számkivetés előtt áll. A II. alfejezet L. történeti művének általános ismertetésével foglalkozik. Érdekesebb részeit közlöm csupán. B. a pentas és decasokra való felosztás liviusi eredetét elveti.[9] A nagy anyag előzetes tervszerű beosztása legfeljebb oly mértékben képzelhető el, ahogyan azt L. a Praefatióban maga jelzi: régi és új kor. A munka tárgya: kizárólag a római nép történetének megírása a kezdet kezdetétől fogva. Más, idegen népek története csak annyiban kap helyet, amennyiben vonatkozásban állott a rómaiak történetével. E programm szigorú keresztülvitelében L. az elődök gyakorlatát követi: így tettek az annalisták, Sallustius és Caesar is. Az első egyetemes történetért Pompeius Trogusig kell mennünk. Az anyag tárgyalásában évről-évre halad. Ebben is részben az elődök gyakorlatát követi, akik (Cato, Sempronius Asellio és Sallustius kivételével) mind annalisztikus keretben írtak. L. ezt is szigorúan megtartja: kísérletet sem tesz soha arra, hogy egy több évre nyúló, de összetartozó eseményt egy évben csoportosítson. Hogy hogyan tárgyalta ezt az anyagot, hogyan tanulmányozta és kutatta a történeti adatokat, e kérdések megfejtéséhez B. szerint feltétlenül ismernünk kell azokat a hatásokat, amelyek alatt L. dolgozott. E befolyásokat B. Taine módszerével kutatja s a milieu-elmélet ezen alkalmazása a II. főfejezetben történik.

Módszertani szempontból ez a részlet B. könyvének alapját teszi. Innen vetíti B. Liviusra a Taine-i elmélet hármas fénycsóváját s ezeknek fényénél támpontokra akad. E II. főfejezet három alcímre oszlik: 1. race, milieu, moment politique, 2. moment litteraire: idées romaines sur le genre historique, 3. moment litteraire: l'historie à Rome avant Tite-Live.

1. A race fénykévéje mindössze annyit vetít, hogy L. páduai születésű.

A milieu fénye ellenben már több támpontra világít rá. Ezek: Pádua hatása: a város a régi római erkölcsök mentsvára, a mély vallásosság helye, politikailag konzervatív Pompeius-párti. Innen származik L. erkölcsös gondolkozásmódja, erős vallásossága és politikai magatartásának magva.

Róma hatása a retorikai iskolák révén érezhető, amelyeket L. szorgalmasan látogat. Ez iskolák módszere nem tanított a szerkesztés művészetére, a feladott tételek nem voltak szabatosak, még a történelemből merített példáknál sem törekedtek pontosságra, ötletes megfejtések kedvéért elferdítették a tényeket, szokásokat s szellemben erősen republikánusok. E rétori iskolák minden vonása erős nyomokat hagyott L. művén s még a tárgyalás nyelvi jellegzetességei s annak stílusa is erősen befolyásolták L.-ét.

[9] Schanz—Hosius 1935-i legújabb és Teuffel—Kroll—Skutsch 1920-i felfogásával ellentétben. B. egyezik ebben Klotz és Rosenberg (Einl. z. röm. Gesch.) nézetével.

Moment politique: már mint gyermek nagy politikai események szemtanuja lehet: Caesar galliai kormányzása, Pharsalus, Cicero és Caesar meggyilkolása, Philippi, majd Actium. Ezek mind fokozták érdeklődését a politikai pártharcok iránt. Az actiumi csata után bekövetkezett várva-várt béke Vergiliust is írásra ihleti (Aeneis) s körülbelül ezidőtájt fog L. is történeti művéhez.

2. Moment litteraire: idées romaines sur le genre historique. Az irodalmi élet a történetírásról, mint irodalmi műfajról L. korában már kidolgozta volt a maga elméletét s éppen Cicero, L. eszményképe vetette azt papírra a De oratore c. művében. Ez az elmélet a történetírótól és a történetírástól bizonyos feltételeket kívánt, amelyek röviden így foglalhatók össze: a történetírás a retorika egy ága, a történetírótól megkívánt kvalitások pedig a következők: elfogulatlan pontosság, erkölcsi célra való törekvés, műgond a munka kidolgozásában. A történetíró tehát a rómaiak szemében nem kutató búvár, hanem elsősorban író.

B. szerint a retorikai iskolák és a tradició mellett az irodalmi elmélet ezen kívánalmai nyomtak legerősebb bélyeget L. történeti művére.

Hogy e műfaji követelmények hogyan valósultak meg a L. előtti történeti irodalomban, arra vetít fényt B. a Moment litteraire: l'histoire à Rome avant T.-L. c. alfejezetben. A történetírótól megkívánt három tulajdonság közül az elfogulatlan pontosság csak elméleti előírás maradt s a gyakorlat másként alakult. Hogy a tények legelső leírói hogyan jártak el, azt nem ismerjük ugyan, azonban tény az, hogy a római történetírók egész Tacitusig elvszerűen követték azt a gyakorlatot, hogy előttük egyszer már leírt események leírásában nem tartották szükségesnek azt, hogy az eredeti történeti okmányokat ismét átnézzék, hanem megelégedtek a tények olyan beállításával, ahogyan azt elődd írótársuknál találták. Ugyancsak szükségtelennek tartották azt is, hogy ellátogassanak az események színterére. A geográfiai és topográfiai érdeklődés különben sem volt római vonás. Ami az elfogulatlanságot illeti, ebben az elődök teljesen a hazafias érzés befolyása alatt állottak. Ilyen ellentét volt a L. előtti történeti irodalomban az elfogulatlan pontosság elmélete és gyakorlata között.

A morális cél és a műgond azonban megvalósul az elődöknél a gyakorlatban is. Minden történetíró kiemeli, hogy művével erkölcsileg tanítani akar. Munkájukban irodalmi alkotásra törekszenek: a festői elem már Catonál megjelenik, az eseményeket igyekszenek drámai módon előadni; Cato még csak egy beszédét illeszti be művébe, Caelius Antipater már maga által szerkesztett beszédekkel és regényes elbeszélésekkel igyekszik színt adni művének.

A II. főfejezettel B. műve további részének alapjait meg is vetette: a milieu-elmélet eszközeivel megtalálta a végleges támpontot: a történetírótól megkívánt kvalitásokat. Most már áttérhetett a tulajdonképeni tárgyra: L. történetírói tulajdonságainak vizsgálatára s azok korszerű értékelésére. Ezeket fejtegeti B. könyvének III. T.-L. historien és IV. T.-L. écrivain c. főfejezeteiben.

A történetírótól megkívánt elfogulatlan pontosság vizsgálatát L.-nál B. a: Le sens de la vérité, Les sources (3 részben),[10] s az „Impartialité" c. alfejezetekben végzi, s kimutatja, hogy ebben a pontban L.-nál is megvolt az ellentét az elmélet és gyakorlat között.

[10] Souvenirs et documents. Écrivains anterieurs. Conséquences.

A forráskérdés fontosabb pontjairól s annak őserdőszerű irodalmáról három alfejezetben ad B. áttekinthető képet. Az első három és félszázadra vonatkozólag legfeljebb a szoros értelemben vett műemlékhagyomány állhatott L. rendelkezésére, de az ennek felhasználásához szükséges archeológiai ismeretekkel nem rendelkezett. A következő évszázadok már az okirati hagyományt is bőven ontották, amely azonban a szenátusi levéltár és a publikált politikai beszédek kivételével kétes értékű volt. A szenátusi levéltár minden gondozottsága mellett csak a senatus consultumokat tartalmazta s nem őrizte meg az ülések jegyzőkönyveit. A kiadott politikai beszédek szöveghű közlését nem engedte meg a történeti mű irodalmi jellege se, amely időben tartózkodott, mert azokat mindenki számára hozzáférhetőnek tartotta. De e különféle stílusban elmondott beszédek szószerinti leközlését nem engedte meg a történeti mű irodalmi jellege se, amely szigorúan kerülte a stílus kirívó szélsőségeit. Ezért nem fordul elő L.-nál egyetlen beszéd sem oly alakban, ahogy az elhangzott. Ezt az okirati hagyományt L. nem eredetiben, hanem másod- vagy harmadkézből használta, mert ez volt elődeinek is a gyakorlata. Hogy az íróelődök közül kiket követett, ezt a legnehezebb megállapítani, mert az ókori történész nem tartotta szükségesnek azt, hogy forrásait megnevezze. Több forrást használ egyszerre s ezeket tisztán tapasztalati alapon válogatja ki. Forrásaira van utalva teljesen, mert ezek tévedéseit csak geográfiai és helyrajzi ismeretekkel, hadászati és politikai intézmények területén szerzett tájékozottsággal hidalhatta volna át, ezekkel azonban nem rendelkezett. De a földrajzi és helyrajzi ismereteket Polybioson kívül senki sem ambicionálta, a politikai intézmények iránt pedig a szenátori rangú annalisták, sőt még a magas közhivatalt betöltő történetírók, mint Sallustius és Tacitus, se mutattak mélyebb érdeklődést; hadászati szempontból pedig azzal menthető, hogy katona nem volt. Hogy nem használt fel minden forrást, azt többek közt a viszonyok is okozták: a kézirat kevés, az első nyilvános könyvtárt a L.-nál mindössze 17 évvel idősebb Asinius Pollio alapítja. De még ha hozzá is jutott volna minden forráshoz, a volumenek nehéz kezelési technikája lehetetlenné tette számára, hogy ily nagy történeti munka minden forrásanyagát pontosan átdolgozza. Gondoljunk csak arra, hogy a volumenben index nem volt, hogy a sorokban sem a szavak, sem a mondatok elkülönítve nem voltak, hogy jobb kézben tartva s ballal görgetve kellett a forrástanulmányokat végezni.

A források megválasztásának s követésének módja természetesen meghozta a maga káros következményeit az ismétlődésekben, ellentmondásokban s kihagyásokban.

Ami az elfogulatlanságot illeti, L. ezt éppúgy nem tudja megtartani, mint annalista elődei. Lobogó hazafisága tényeket másít, római hibákat menteget. Jellemzésekben — ha ellenségről van szó — csak az elhallgathatatlan érdemeket említi, a hibákat ellenben szételemzi.

A történetírótól megkívánt második kvalitás az erkölcsi célra való törekvés volt. B. a Les intentions morales c. alfejezetben vizsgálja L.-t ezen oldaláról. Amint az elődöknél, éppúgy L.-nál is a teória ebben a pontban egyezett a gyakorlattal. L. már a Praefatióban jelzi, hogy Rómát akarja dicsőíteni. A 25 éves pártharcokban eltompult a hazafias érzés, a terjeszkedő birodalom kapott ugyan polgárokat, de nem kapott bennük római lelkeket. Ezt a fáradt és idegen szellemet ezzel kellett tehát felfrissíteni. Minden időben legjobb eszköz erre az volt, ha a nép elé a dicső mult emlékét vetítik. Ezt tette L. is. Három ideálja van: a régi rómaiak, a polgárháborúk előtti római köztársaság,

s a polgárháborúk előtti Róma. A régi római erények e dicsőítése nem L. eredeti gondolata, minden nagy író-kortársa ugyanezt tette, de az antik erkölcsök dicsőítése egyiküknél sem éri el azt a fokot, mint éppen L.-nál, aki mondhatni rendszeresen foglalkozott e tárggyal művében.

Hogy milyen eszközökkel igyekezett L. munkájának művészi jelleget adni, azt fejtegeti B. a Rhétorique c. alfejezetben. Ez volt az irodalmi elmélet harmadik követelménye a történetírótól. Ez az elmélet a történetírást a szónoki műhöz tartotta leghasonlóbbnak. Innen van a történeti műveknek a sajátságos bevezetése, amely az annalistáknál még művészi szempontból nagyon kezdetleges, Sallustiusnál, Liviusnál és Tacitusnál (az Agricolában és a Historiaeban) már magasabb irodalmi kvalitásokat mutat s az olvasó hangulatának megnyerését célozza. Az ókori történetírók csak ritkán írták át betűről-betűre a különböző nyelven és stílusban írt történeti dokumentumokat, mert az ókori felfogás szerint az irodalmi mű legfontosabb tulajdonsága az volt, hogy stílusában kerülte a kirívó ellentéteket. Hogy az erkölcsi tanítás, amelyet minden római történetíró célul tűzött ki művében, ne mesterkélt, hanem észrevétlen legyen, azt érdekfeszítő előadási formával igyekeztek elérni. Ennek eszközei L.-nál: a függő beszéd, az események feletti elmélkedések kerülése, lehetőleg kevés jellemrajz és helyleírás minél több beszéd és elbeszélés. Erre szolgált a sok kitérés, tárgytól való elkalandozás. Innen érthető, hogy miért kedvelte L. az ő forrásai közt annyira az újabb annalistákat: tetszett neki Valerius Antias szónoki dagályossága s Claudius Quadrigarius regényes leírása.

Ám kevésbbé érthető az, hogy művének külső alakját, az annalisztikus formát is átvette tőlük, amelynek két nagy hátránya volt: az események évről-évre való tárgyalása feldarabolta a főeseményt s az évről-évre való szükségszerű átmenetek egyhangúságot okoztak az előadásban. A forma átvételében B. a rétori iskolák hatását látja. Az annalisztikus történetírási forma L. szellemi tevékenységének bizonyos lassúságot, kényelmet biztosított azáltal, hogy így a történeti anyagot egyévi időtartamra beosztva tárgyalhatta. L. e szellemi habitusa az általa oly sokat látogatott rétori iskolák szellemi gyakorlataiban gyökerezik, ahol minden feladott tételt két nézőszögből pro és kontra vitathattak meg s minden tételt három részre bontottak.

E fejezettel B. befejezte L.-ról, mint történetíróról szóló fejtegetéseit. A IV. és utolsó főfejezetben L.-t, mint írót mutatja be négy képben: Les récits, Les discours, Les portraits, La langues et le style. Ezen alcímek tulajdonképen a teoretikusok harmadik kívánalmának: a művészi célra való törekvés elvének részletes kifejtését adják. Az első három alfejezet a szakirodalom ismert eredményeinek[11] nyomán halad s a nagyszámú szövegre való utalással B. igen hasznosan egészítette ki azokat. A nyelvről és stílusról szóló alfejezet is nagyrészt Riemann és Stacey alapján készült.

A könyv Résumé et conclusions c. fejezettel és egy bibliográfiai függelékkel fejeződik be.

B. előszószerű tájékoztatójában csak azt a célt tűzte maga elé, hogy a Liviusra vonatkozó s Taine műve óta megjelent részletirodalom összefoglalásával hasznos munkát végezzen. A monográfia áttanulmá-

[11] L. Witte, Delaruelle és Kroll id. cikkeit, azonkívül Ullmann: La technique des discours dans Tacite, Salluste et Tite-Live, 1927, Oslo diss. — Bruns: Die Persönlichkeit in der Geschichtschreibung der Alten, 1898.

nyozása után úgy érzi az ember, hogy B. ennél sokkal többet adott. Tisztázta a római történetíró fogalmát minden vonatkozásban, részletesebben, jobban, mint az eddig volt. Visszaállította Liviust a római történetírás fejlődési vonalának arra a pontjára, ahonnan történetírói útjára elindult. Elindult, de nem tabula rasa-val kezében, hanem olyannal, amelyre kora irodalmának műfaji előírásai, történetíróelődeinek gyakorlata s az általa látogatott retorikai iskolák irányító hatása már előre felírták utasításaikat. Ezek azok az új sugarak, vagy ahogyan B. nevezi: „circonstances atténuantes", „circonstances explicatives", amelyek nemcsak azt mutatják, hogy milyen L. műve az újabb részletkutatások összfénye mellett, hanem azt is, hogy miért ilyen. Ezentúl nem fogunk bosszankodni, ha csataleírásait papíron rekonstruálni nem tudjuk, elnézzük a tárgytól való elkalandozásait, megértjük, ha a cannae-i csata elvesztését a forgószél által felvert porfelhőnek tulajdonítja és megértünk még sok mást is. Azt nem lehet állítani, hogy B. elhallgatja L. több, minden felül álló fogyatékosságát, hanem sokat közülük igenis megmagyaráz, s ezért könyvének főérdemét abban találom, hogy L. történetírói kvalitásait és hibáit nemcsak meglátta, de meg is magyarázta.

Van azonban B. művének egy olyan vonása, amely nem egészen érthető: s ez a módszere, a milieu-elmélet alkalmazása. Taine elmélete felett a kritika már sokszor elkongatta a lélekharangot s a módszer B. alkalmazásában is elárulja gyenge oldalait. B. művének tudományos eredményei ugyanis korántsem a milieu-elmélet rekvizítumainak köszönhetők, hanem azoknak az előzetes, elmélyedő tudományos részletkutatásoknak, amelyeket részint ő maga, részint mások végeztek e területen. Talán nem lesz merészség, ha ebben egyszerűen azt a nagy vonzóerőt látjuk, amellyel Taine műve még mindig rendelkezik s azt a nagy kegyeletet, amely még ma nem engedi, hogy egy új Livius-monográfiaíró — különösen ha francia — e nagyhatású mű kereteit is lebontsa.

(Budapest.) *Tomasz Jenő.*

•

Le livre de M. B. représente une sorte de reprise de la monographie de Taine (Essai sur Tite Live), il n'en tient pourtant pas moins compte des recherches modernes sur Tite-Live. La caractéristique de l'historiographe romain y est plus complète et plus détaillée qu'elle n'a été jusqu'ici. La figure de Tite-Live est replacée dans cette époque initiale où commence le développement de l'historiographe romain. Le fait que ce livre ne se contente pas d'analyser les qualités et les défauts de son héros, mais il cherche aussi à les expliquer, en constitue le mérite principal. L'application de la méthode de Taine, c. à d. de la théorie du milieu, est d'un effet assez étrange. Peut-être est-elle due à l'intérêt et à l'attraction qu'inspire encore l'oeuvre de Tite-Live, ou plutôt aux sentiments de piété qui aujourd'hui ne permettent pas encore au nouveau monographe — surtout quand celui-ci est un Français — de démonter les cadres méthodiques si vénérables de l'Essai. Eugène Tomasz.

J. Damourette és **E. Pichon:** *Des mots à la pensée. Essai de grammaire de la langue française.* I—IV. kötet. Párizs, 1927—1934.

Évek óta a francia nyelvészet legjelentősebb eseményei közé sorozzák ezt a most megjelenő hatalmas munkát, melynek szerzői pedig nem is hivatásos nyelvészek, hanem amatőrök. J. Damourette

fáradhatatlan búvára, élesszemű megfigyelője a francia nyelv múltjának és jelenének, E. Pichon pedig előkelő állást tölt be az egyik nagy párizsi kórház orvosi karában. „Curieux de langue" — mondja róluk Meillet — „ils ont, dès leur jeunesse, observé le français et réuni de nombreux exemples, soit dans le parler courant du milieu de bourgeoisie cultivée de Paris auquel ils appartiennent, soit chez des écrivains" (Bull. Soc. Ling. Paris, XXXI. 152 l.). Épp ez az amatőr-jelleg biztosított nekik egész kivételes helyzetet a nyelvi tényekkel szemben; épp ez szabadította fel elgondolásukat a nyelvészeti rutin hagyományos formáitól. Teljes őszinteséggel és elfogulatlansággal vizsgálták a nyelv életét: a nyelvet reális megnyilatkozásában értékelték, minden esetben magából a kifejezés struktúrájából indultak ki. Ezért vezetett az ő útjuk a szavaktól a gondolat felé (des mots à la pensée) s nem a logikai tartalomtól az adott nyelv kifejezéskészletéhez (v. ö. Brunot, La Pensée et la Langue). Annyira a nyelvi tények szolgáltak vizsgálódásuk pozitív alapjául, hogy még az I. kötetben összefoglalt általános vezérelveik is csak egy bizonyos nyelvközösségre, a franciára alkalmazhatók maradéktalanul. Idézik ugyan a Port-Royal grammatikáját s elfeledett, XVIII—XIX. századi francia nyelvészek egész sorát szorítják jegyzeteikbe (ez ad tudományos apparátusuknak határozott nemzeti jelleget), mégis távol áll tőlük a „grammaire générale" gondolata. Így például a beszédrészek új osztályozásához rögtön hozzáteszik, hogy „la classification des mots dans les douze essences logiques ne vaut, bien entendu, que pour la langue française" (I. k. 109. l.).

Igaza van Meilletnek, mikor megállapítja, hogy ez az általános rész sem teljesnek, sem egészen újnak nem mondható. Hozzátehetjük még azt, hogy a meghatározások gyakorta ingadozóak, ami annál meglepőbb, mert az itt röviden vázolt elvekre épül majd fel az egész mű sokezer oldala. Nem elég világos, nem pontosan körülhatárolt például a mondat definíciója: „Toute phrase est ou un factif simple, ou un ensemble de mots groupés dans une idée factive, ou un système plus ou moins complexe autour d'un factif" (I. k. 69. l.). Ehhez hozzáteendő persze, hogy itt „factif" egy tény megállapítását („expression d'un fait") jelenti. Ez a felfogás teljesen ellentétben van a Wundt-féle mondatmeghatározással, mivel épp azt nem emeli ki Damourette és Pichon, hogy a mondat „tagolt teljes képzet nyelvi kifejezése". Mi ennek az igen tág értelemben vett mondatfogalomnak alkalmazása? Mindenekelőtt az, hogy elmosódik minden határ felkiáltószó és valóságos mondat között. Kétségtelenül igaz ugyan az a gyermeknyelvi tény, hogy „le cri est devenu langage quand il a pris une valeur factive" (79. l.), de vajjon jogosult-e „factif nominal"-nak tekinteni a *pst, hem*-féle indulatszavakat, sőt a „do, ré, mi"-féle énektagolást is (751. §)? Értékes gondolata viszont ennek az általános bevezetésnek, hogy bizonyos nyelv igazi karakterét állandó mondatfűzései s egyben gondolkodásbeli kapcsolatok („idées directrices") adják meg, melyeket a szerzők „taxième"-nak neveznek. Erre vonatkozólag fontos megállapítás az is, hogy „le caractère le plus profond d'un idiome se traduira par son système taxiématique" (6. §). Figyelmet érdemel a beszédrészek új osztályozása is, bár itt már felmerülnek az új terminológia összes nehézségei. Damourette—Pichon rendszerének teljes kifejtése igen hosszúra nyúlna; itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a szerzők négy kategóriát és három osztályt vesznek föl s e fogalmak egymásravonatkoztatásából nyerik a szófajok új típusait. Négy kategóriájuk felölel két központi („cat. centrales") és két segédkategóriát („cat. juvantes"). Előbbibe tartozik a „factif", vagyis az „accidence" kifejezője, és a „substantif", mint a „permanence" hordo-

zója; a „catégories juvantes" két tagja pedig az „adjectif" (qualité applicable aux substances) és az „affonctif" (modalité applicable aux phénomènes). A három „classe" magában foglalja a „strument"-ot (ez hasonló a Vendryès-féle „mot-outil" fogalmához), a „verbe"-et, melynek mondatfűzési funkciója van (un sémiome pourvu de puissance nodale) és a „nom"-ot, mely elsősorban szemantikai jellegű. Így lesz a „pronom", vagyis a névmás, ebben az új rendszerben „substantif strumental", a „gérondif" — „affonctif verbal" stb. Minderre jellemző mondattan és alaktan állandó összekeverése Jespersen, V. Broendal és mások határozott ellenzése mellett is. Damourette és Pichon teljes tudatossággal lemondanak a szétválasztásról,[1] bár ezzel, sajnos belenyugszanak egész munkájuknak sajátságos keverék-jellegébe.

A hangtani rész jellegzetesen francia; semmilyen más nyelvre vonatkozólag nem szenteltek volna annyi figyelmet például a „calembour" elemzésének. Már az a tény, hogy ez a jelentéstani anyag átkerült a hangtanba, mutatja, hogy a szerzőknek van bizonyos nézetük a hangok funkciójáról.[2] Sajnos, mégis távolállnak a fonológia elveitől; a helyett, hogy ennek termékeny szempontjait anyanyelvükre alkalmazták volna, jórészt fizikai hangrealizációval, a hangok írásképével bíbelődnek s e téren eredetiségük legfeljebb egy csomó nehézkes műszóból áll (sokszor kifogásolták már, miért kellett például az n, m, ñ mássalhangzókat „nasifluentes"-nak elnevezni, l. I. 167—8 l.).

Lehetetlen volna behatóan elemezni a feldolgozott nyelvi anyag minden részletét. Az eddigi négy kötet csupán a „nom" és a „verbe" nagy kategóriáit dolgozza fel, eddig páratlan részletességgel. Megjegyzéseinket tehát két gondolat közé csoportosítjuk:

Az egyik inkább a mű szerkezetét és megfogalmazását illeti. Világos, hogy az imént jelzett terminológiai nehézségekre gondolunk. Damourette és Pichon rendkívül konstruktív elmék; szeretnek ugyan szilárd talajra építeni, elvben mindig a nyelvi kifejezésből indulnak ki, de az, amit e kifejezés mögé képzelnek, bonyolult latin-görög műszavaikra támaszkodva, sokszor erőltetett és „túlkomponált". Nem hihetjük el, hogy a beszélő egyén nyelvrendszerének kétségkívül bonyolult apparátusa ily elvont módon, szinte öncélúan funkcionáljon. Az még nem okoz nehézséget, hogy a „genre" neve itt „sexuisemblance" (I. 289 l.) s azt se bánjuk, ha a „nombre" helyett „quantitude"-ről beszélünk.[3] De vajjon szabad-e az *-esse* nőnemű végzet elevenségét (v. ö. type ∞ typesse) így állítani az általános nyelvi tendenciák keretébe: „Une tendance très intéressante du français moderne c'est l'intervocabularisation définitive de sexuisemblance en ce qui concerne la

[1] „Le langage est, avant tout, chose psychique; tous ses phénomènes sont dominés par des raisons sémantiques, si bien qu'en dernière analyse aucune partie de la grammaire ne peut être examinée avec fruit que du point de vue du problème mental qu'elle pose. Ce serait donc de notre part une faute de méthode que de vouloir envisager séparément la morphologie et la syntaxe, celle-ci étant la raison d'être même de celle-là" (98. §).

[2] Alkalomadtán szó esik még a hangok affektív értékéről is, például ebben a Proust-idézetben: „C'est la princesse de Guermantes, dit ma voisine au monsieur qui était avec elle, et ayant soin de mettre devant le mot *princesse* plusieurs *p*, indiquant que cette appellation était risible"...

[3] Viszont nem felesleges-e a „diminutif"-ot „pullisemblant"-nak nevezni (a latin *pullus* révén)?

catégorie substantive du nom" (I. 314 l.). Pedig ez még a legérthetőbb megállapítások közé tartozik. Vegyük azonban ezt az egyszerű mondatot: *Pécuchet devint très rouge.* Ennek állítmányi kiegészítőjét könyvünk így írja le: „Quand la visée du verbe est une syndèse, on a une première sorte d'about, consubstantiel au repère, qui s'appelle *l'étance*" (III. k. 154 l.). Az affonctifról szóló részben például az „enfantinement facile" kifejezésben előforduló adverbiumot „épicatarrhème"-nek, a „bachique discrètement" módhatározóját pedig „épanarrchème"-nek nevezi (II. k. 236). Mindez nem könnyíti meg a mű kezelhetőségét. Pedig — és ezt hozzá kell tennünk kifogásaink enyhítéséül — Damourette és Pichon néhány műkifejezése valóban sikerült, képszerű és jellemző. Szívesen hisszük el nekik, hogy az igéknek vannak „tiroir"-jai (paradigmatikus sorok) s jó rendszerező eszköz az „assiette" is. Utóbbit így határozzák meg: „Un certain degré de détermination touchant l'identité permanente de la substance" (I. k. 350). Erre az összefoglaló névre azért volt szükség, mert megengedi „assiette notoire" *(le, la)*, „présentatoire" *(ce, cette)* és „transitoire" *(un, des)* szorosabb összefűzését. Különösen fontos ezzel kapcsolatban az *„assiette illusoire" (de)* kiemelése az efféle mondatokban: „Il y a rarement alors *de* chute" vagy „En réalité, au bal de l'Internat, je n'ai pas fait connaissance avec *de* poule".

A másik megjegyzés magára a feldolgozott nyelvi anyagra vonatkozik. A legtöbb nyelvész úgy gondolja, hogy Damourette és Pichon műve elsősorban a mai francia beszélt nyelvből tartalmaz sok és újszerű példát. Meg kell állapítanunk, hogy a saját gyűjtésükből merített esetek, — melyek pedig mindig érdekesek és gondolatkeltőek — aránylag háttérbe szorulnak az irodalmi idézetek és a nyelvtörténeti példák mellett. Diachronia és synchronia oly szoros egységbe olvadnak itt, a jelen nyelvállapot leírását annyira át meg átszövi ó- és középfrancia példák interpretációja, hogy sokszor az az érzésünk, nem lett volna-e érdekesebb és újszerűbb egy mai francia nyelvtudatának tisztán synchronikus regisztrálása? Mindenesetre értékes az a törekvés, mely a ma uralkodó nyelvi tendenciáknak azonnal nyelvtörténeti magyarázatát is próbálja adni, de mindig fennforog az a veszély, nem hamisítja-e meg a mai nyelvtudat a régi nyelvi tények logikai és lélektani értékelését? Más szóval: az új francia nyelvérzék belehelyezkedhetik-e az ófrancia mentalitásba? Az a véleményünk: e téren nem bizonyul elég hajlékonynak e könyv rendszerezése. A névelő használatának lélektani háttere például egész bizonyosan nagy változásokon ment át az első francia nyelvemlékek óta. Ezért nyugtalanító egy kategóriába sorozni La Fontainet A. France-szal vagy az Eulália-sequentiát Marcel Proust egyik stílusfordulatával. Máshelyütt pedig, amikor a melléknévi jelző helyéről van szó („opposition sémantique polarisée" (516. §), aligha lehet a *fière brute-* és *brute fière*-féle esetekkel egy kalap alá venni ezt a La Fontaine-idézetet:

„Certaine fille un peu trop fière
Pretendoit trouver un mary",

annál kevésbbé, mivel itt a jelző egyáltalában nem megfordítható. A történeti szempont gondosabb érvényesítésével az efféle merész általánosítások, a modern nyelvészek számára oly kedves „Zusammensehen" efféle túlzásai elkerülhetők lettek volna. Másik nehézség a példák csoportosításában és interpretációjában a stílushatások elválasztása a nyelvi kifejezés lélektani hátterének többi elemétől. Kérdés,

lehet-e az „építhète"-ek halmozásánál egy színvonalra helyezni ezt az akartan száraz és konvencionális mondatot: „Madame Cornouiller fit une *longue* et *minutieuse* enquête" (A. France, Putois) és ezt a Germain Nouveau versből vett részletet:

„Le bassin immense, les hanches
Et les adorablement blanches
Et fermes fesses de Paros" (La Statue), l. II. k. 102. l.

Pedig sok-sok esetben az irodalmi fordulatok különleges stílussajátságok is pompás értelmezést nyernek. E téren igazán csodálatraméltó a szerzők tájékozottsága, mely még egy-egy surrealista versben is felfedezi azt, ami nyelvészetileg értékesíthető (v. ö. III. k. 406. l.).

Mindent összevéve: világosabb, hozzáférhetőbb nyelven kifejtett terminológia és leíró-történeti szempontnak következetesebb érvényesítése csak hasznára vált volna ennek a nagyon értékes, egyéni „életműnek". E két föltétellel valóban megérdemelné Damourette és Pichon munkája, hogy az egyetemi francia oktatásnak vezérfonalává váljék. Mai alakjában azonban semmiesetre sem szoríthatja ki a használatos kézikönyveket, hiába szeretné egyik kritikusa a főleg Közép-Európában oly elterjedt Nyrop helyére bevezetni. Kívánatos lenne, ha az, ami valóban új ebben a négy vaskos kötetben, rövidítve, egyszerű köntösben is megjelennék s minél szélesebb körökben termékenyítené meg korunk tudományos gondolkodását. *Gáldi László.*

*

L'ouvrage grandiose de MM. Damourette et Pichon s'ouvre par une partie générale où les auteurs développent les principes qui les guideront dans ce nouvel essai d'enregistrement du français moderne. Bien que leurs définitions (p. e. celle de la phrase, I. p. 69) soient plus d'une fois assez discutables et que leur terminologie abstraite et encombrée de néologismes ne facilite nullement la pénétration de cette vaste synthèse, ils réussissent à faire ressortir la „structure interne" et les „idées directices" de leur langue maternelle. Malgré les théories de M. Broendal et d'autres linguistes, ils renoncent à dessein à séparer la morphologie d'avec la syntaxe, d'où le caractère complexe de leur exposé. Les considérations psychologiques y côtoient les remarques d'ordre stylistique, morphologique ou syntaxique. Il est dommage d'ailleurs que les auteurs, peu soucieux des principes de synchronisme et de diachronisme, admettent parfois des rapprochements trop risqués comme dans le cas de brute fière ∾ fière brute qu'ils n'hésitent pas à comparer au passage suivant de La Fontaine: „Certaine fille un peu trop fière | Pretendoit trouver un mary." L. Gáldi.

Dr. Henrik Selver: *Die Auffassung des Bürgers im deutschen Drama des 18. Jahrhunderts.* Leipzig, 1931. Kommissionsverlag Bernhard Liebisch. VII. + 126 l.

Értékes kísérlet a német irodalom egy fontos fejezetének szociológiai elemzésére. A XVIII. század a német polgárság anyagi és szellemi fellendülésének nagy korszaka, amely hosszú idő után ismét erőteljesebben szóhoz juttatja a polgárt az irodalom munkaterületén is. Selver két síkon vizsgálja a XVIII. századi drámaíró viszonyát a német polgárhoz. Első kérdése, hogyan fejezi ki a drámairodalomban a kor polgára a maga sajátos perspektíváit, s hogyan szerez általában a polgár színpadi ábrázolásának esztétikai létjogosultságot; a második:

milyen portrékat kapunk a század német drámájában a polgár típusairól. Az előbbi problémakört Gottsched követőnek (Cronegk, Weisse, Brawe) taglalása indítja meg, akik még hősi drámákat írnak, de drámáikba szinte észrevétlen belopódzik a felvilágosult polgárság éthosza. A hősi dráma műfaját csakhamar a polgári dráma váltja fel, amelynek fejlődésében két fokozatot állapíthatunk meg. Az első fokon, amelyet Miss Sara Sampson klasszikusan képvisel, a polgárt mint „embert", mint „eszes erkölcsi lényt" látjuk küzdeni, éspedig a maga átlagos mivoltában. A polgári dráma ezen a fokon a polgári erény apotheozisa. Csak a következő fokon kapjuk a polgári társadalom szociális öntudatának drámáját, amelyben a konfliktus a polgár erkölcsi eszményeinek s a velük össze nem egyeztethető szociális viszonyoknak ellentétéből folyik, mint például az Emilia Galottiban. Ezen a fokon az erkölcsdráma társadalmi drámává érik.

Érdekes párhuzamot nyujt e folyamathoz a dráma teóriájának a fejlődése is, amint az főleg Lessing munkáin megfigyelhető. A drámaesztétika fölfogásában mindinkább a megindító elemekre terelődik a hangsúly a régebben szinte korlátlanul uralkodó fenséges helyett. S ezzel az életközelség, a realizmus a mindennapi témák, a prózai forma művészi lehetőségeinek felismerése is együttjár.

Hasonló fejlődési fokokat állapít meg a könyv második fejezete a polgár XVIII. századi drámai portréjáról is. Lessing és kora (Wieland, Brawe) drámáik polgár-alakjaiban a hősi erkölcs megszemélyesítőit adják, éspedig fokozatosan haladva a felvilágosodás absztrakt-etikai álláspontjáról a Genie-kor társadalometikai felfogása felé. A második fokon a Sturm und Drang nyersen reális ábrázolásában egy szenvedő polgáralak bontakozik ki, éspedig vagy a maga bűneivel és gyengéivel, mint az antiszociális viszonyok alakulásában felelős tényező (Wagner: Kindermörderin, Lenz: Soldaten, Hofmeister), vagy mint értékes egyén, akinek sorsa tiltakozásra hív a társadalmi konvenciók igazságtalanságaival szemben (Schiller: Kabale und Liebe, Wagner: Reue nach der Tat). A harmadik fokon végül: Schröder, Gemmingen, Grossmann, Iffland és Kotzebue családi tárgyú darabjai a jóllakott polgárt mutatják be, akinek alakjában kedvtelve láthatja magát tükröződni az erényei, „deréksége", valamint gazdasági függetlensége és emancipáltsága tudatában kéjelgő századvégi polgár.

Selver könyve érett munka, eleven társadalomszemléletet reveláló, logikus és egész. Kár, hogy első felében nem fekteti szélesebb alapra érveléseit, noha a könyv egészének gondolatmenete mindvégig meggyőző. Kiváló bizonyítéka e munka az irodalomszociológiai kutatás korszerűségének és termékeny voltának. *Sándor (Skala) István.*

•

Ein reifes Werk, mit lebhafter Gesellschaftsauffassung, vollständig und logisch. Ein ausgezeichnetes Beispiel für die Fruchtbarkeit und Aktualität literatursoziologischer Untersuchungen. Schade, daß die Argumentation in der ersten Hälfte des Buches nicht reicher fließt, obzwar der Gedankengang des Ganzen auch so fast immer überzeugend bleibt. Stephan Sándor.

Otto Jespersen: Linguistica. *Selected Papers in English, French an German.* (Levin and Munksgaard, Copenhagen; Allen and Unwin, London; 1933.) 461 lap.

Jespersen ebben a gazdag gyüjteményben jobbára régebbi cikkeit adja némelyiket átírva és kiegészítve; de közöl néhány új tanulmányt is.

A cikkek tárgya éppen olyan változatos, mint Jespersen egész tudományos munkássága; vannak köztük általános nyelvészetiek és speciálisan angol nyelvészetiek, sőt még tudománytörténetiek is.

Az általános nyelvészeti cikkek sorában az első egy szellemes, kissé népszerű elnöki megnyitó, mely különösen a nemzetközi tudományos együttműködés fontosságát hangsúlyozza. Fontosabb az „Energetik der Sprache" c. tanulmány, mely a beszédben felhasznált energiamennyiség szempontjából vizsgálja a nyelvfejlődést és e téren fontos gyakorlati szerepet szán a modern nyelvtudománynak.

Két érdekes cikk foglalkozik Saussure módszertanának (Cours de linguistique générale; éd. Ch. Bally et A. Sechehaye; Paris—Lausanne, 1916) bírálatával; kikel a synchronikus és diachronikus nyelvszemlélet merev szembeállítása ellen; visszautasítja Bally vádját, aki ultraindividualizmust vetett Jespersen szemére; hangsúlyozza a nyelvi jelenségek kettős: egyéni és szociális oldalát és — mint „Mankind, Nation and Individual" (1925) c. művében — „a Saussure-i értelemben vett individuális beszéd (parole) és szociális nyelv (langue) fogalmát az aktuális és potenciális nyelv kettősségével helyettesíti" (Gombocz Z.: Funkcionális nyelvszemlélet; MNy. 1934. 2. l.), melyet itt Jespersen az „idée générique" és a „variations individuelles" kettősségének nevez. Ugyanitt érdekes példákkal cáfolja a nyelvi átöröklés lehetőségét.

A „Wesen und System der Sprachlaute" (1904) c. tanulmányban szembeállítja egymással az akusztikai és a fiziológiai vagy genetikus fonétikát és az utóbbit fontosabbnak tartja. A rendszertani részben hosszasan tárgyalja a zárhangokat s a különféle hangkapcsolatok (nas. + expl., expl. + lat. stb.) vizsgálata alapján megállapítja, hogy az egyetlen mozzanat, mely minden zárhangra minden helyzetben jellemző, a zár (plosion); egyben kikel az implózió és explózió fogalmának túlságos kitágítása ellen, amit később Saussure szótagdefiníciójának (op. cit. 77—95. l.) is hibájául rótt fel.

A hangtörvények kérdését három ízben tárgyalja (1886, 1904, 1933); megtámadja az újgrammatikus iskola tételét a hangtörvények kivételnélküliségéről; részletesen elemez egy csomó tényezőt, melyek a szabályos hangfejlődést megakadályozzák vagy szabálytalan hangfejlődéseket hoznak létre, mint pl. analógia, kontamináció, egyszerejtés, mots savants, emphatikus hangjelenségek, hangcsere, hangsúlytalan szavak és szótagok hangtestének elsorvadása (pl. fr. me ∾ moi, a. „that" mutatónévmás (*δετ*) és „that" kötőszó (*δət*). Nagy elismeréssel szól a fonológiáról s örömmel közli az 1930-as prágai kongresszus táviratát, amely Jespersenben az új módszer egyik úttörőjét üdvözölte (ugyanígy állítja be Jespersent Laziczius Gy.: Bevezetés a fonológiába, 1932 14. l.). Végmegállapítása, hogy szabályos hangmegfelelések vannak ugyan, de ezek korántsem kivételnélküliek s nem is szükségképen olyan párhuzamosak, mint pl. a germán Lautverschiebung; pl. „im Ungarischen wird p zu f; die anderen Verschlusslaute bleiben". Ez azonban egyfelől nem szabatos, mert csak a szókezdő fgr.* p-nek felel meg f- a magyarban, a szóbelseinek -p- vagy -v- felel meg (Szinnyei J.: NyH., 1927⁷. 38—39. l.); másfelől az sem áll, hogy a *p-n kívül minden más fgr. szókezdő zöngétlen zárhang megmaradt a magyarban, mert a veláris magánhangzó előtti fgr. *k- szabályosan h-vá vált, még hozzá ugyanolyan fokokon keresztül, mint a *p- ∾ f-é (Szinnyei J. op. cit.: 24. l. és Gombocz Z.: Nyelvtörténeti módszertan, 1922 : 17. l.).

„Verners Gesetz und das Wesen des Akzents" c. cikkében Jespersen a legkülönbözőbb nyelvekből hoz fel példákat arra, hogy hangsúlytalan szótagok után álló intervokalikus zöngétlen spiránsok a zöngés környezet hatása alatt maguk is zöngésekké válnak, képletesen;

ásasa > ásaza, asása > azása. Egy pár nyelvnél Jespersennek kétségtelenül sikerült ezt a törvényszerűséget kimutatnia, (pl. eszkimó, újangol stb.), de legtöbb esetben maga is kételkedik az eredményekben (így pl. a fgr. fokváltakozás magyarázatánál; v. ö. G. T. Flom bírálatát: Journal of English and Germanic Philology 1934 : 471—75. l.).

Egy rövid verstani fejtegetés után, mely különösen a relatív nyomaték és a szünet ritmikai szerepével foglalkozik s érdekesen állítja szembe a iambikus és trochaikus lejtés esztétikai hatását, két hangmetafizikai tárgyú cikk következik. Az első az ellentétes kötőszóknál meglepően gyakori szókezdő *m*-et tárgyalja (skandináv *m*en, finn *m*utta, latin *m*agis és románnyelvi folytatásai stb.); a másodikban azt fejtegeti, hogy *kicsiséget*, gyors mozdulatot, rövid időt kifejező szavakban az *i* hangnak szimbolikus értéke van, mely hozzájárult e szavak népszerűvé való válásához; rengeteg szemléletes példát idéz a legkülönbözőbb nyelvekből. Holthausen a bírálatában (Anglia-Beiblatt 1934 : 161—165. l.) kissé mereven visszautasítja ezt a feltevést, pedig bizonyos esetekben talán ilyen szempontok is szerepelhetnek magyarázó elv gyanánt. (V. ö. pl. Bruno Migliorini fejtegetéseit az olasz „cicerone" szó történetéről: „Dal nome proprio al nome comune", Genf, 1927, 141 l.: „alla fortuna del nome deve aver contribuito il simbolismo fonetico"; v. ö. még Benedetto Croce magyarázatát a „barok" szóról: Storia della età barocca in Italia; Bari, 1929 : 20—23. l.).

A „System of Grammar" c. hosszú cikk Jespersen angol leíró nyelvtanának (Essentials of English Grammar; London, Allen and Unwin, 1933) módszertani alapvetését adja. Részletesen tárgyalja, jobbára a saját régebbi munkái alapján, az egyes leíró nyelvtani problémákat, különösen a szófajokat, a „three ranks" elméletét és föként a kázusok és a bizonyos igemódok kérdését. Az utóbbi részben tisztán formális alapra helyezkedik s nem hajlandó a különböző funkciójú, de formailag egyező névszó- és ige-alakokat (I see *him* ∞ I give *him* a book; he *existed* ∞ if he *existed*) külön kázusoknak (accusativus ∞ dativus), illetőleg külön igemódoknak (indicativus ∞ coniunctivus praeteriti) nevezni. De ezt a szempontot nem tudja az infinitivus tárgyalásánál következetesen keresztülvinni (342. l.: If the essential unity of the base is admitted, no harm is done by employing different names for these various uses: 1. I may drink (infinitivus); 2. drink this! (imperativus); 3. I drink (indicativus); 4. if he drink (coniunctivus praesentis).

Végül a „Nature and Art in Language" (1929) c. cikkben visszatér kedves gondolatához, a világnyelv kérdéséhez, s kimutatja, hogy a nemzeti nyelvekben is sok a tudatos alkotás (art), pl. a modern tudományos szakkifejezések; viszont az ő nemzetközi nyelvének, a „novial"-nak a szerkezete a lehető legegyszerűbb és legtermészetesebb (v. ö. Jespersen: An International Language, London, 1928 és Rubinyi M. bírálatát: Budapesti Szemle, 1928 okt. : 144—46. l.).

Az angol nyelvészeti tárgyú cikkek közül a legterjedelmesebb az angol spiránsok zöngésüléséről szól s legnagyobbrészt Jespersen egy korai munkájából való (Studier over engelske kasus, København, 1891). A legérdekesebb az „Ancrene Riwle" (XIII. sz. eleje) szókezdő f- és v- hangjainak tárgyalása, amelyek zöngésségben az előző szó végső hangjához igazodnak (pl. pe *u*eor*ð*e ∞ pet *f*eor*ð*e), Notker ó-felnémet helyesírási reformjához hasonlóan; továbbá érdekes a hangsúlytalan szótagok spiránsainak és affrikátáinak (f, th, s; ks, tš) a Verner-törvény értelmében történt zöngésülése, mely a XV—XVII. sz. közt ment végbe.

A „Monosyllabism in English" részletesen vizsgálja e jelenség okait, elterjedtségét és hatását az angol nyelv szerkezetére és kifejező erejére. A „Veiled Language" c. tanulmány az olyan komikus nyelvi alakokat tárgyalja, mint pl.: I am for Bedfordshire = I want to go to bed; travel by Mr. Foot's horse; Hungarian = a hungry man (első példa 1608-ból). A „veiled language" elnevezés nem egészen szerencsés, mert egyesek így neveztek egy egészen más nyelvi jelenséget, t. i. a szabad függő beszédet (Th. Kalepky: Verschleierte Rede: Germ.-Rom. Mon. 1913); igaz, hogy Jespersen ezt a jelenséget „represented speech"-nek nevezte (v. ö. Philosophy of Grammar, 1929[3] : 291. l.). — Egy rövid tanulmány (1927) kimutatja, hogy az angol -ster képző (webster, tapster, spinster) nem volt eredetileg nőnévképző, mint eddig gondolták; érdekes, hogy Fowler, Wyld és Onions azóta készült szótáraiban nyoma sincs e cikk hatásának. Végül egy rövid cikk megpróbál lélektani úton megfejteni egy kétes értelmű helyet a „Lear király"-ban (IV, 3, XIX—XXVI), melyet — ha Jespersen magyarázata helyes — Vörösmarty is félreértett.

A tudománytörténeti cikkek közül az egyik érdekesen foglalja össze a fonétikai kutatás történetét és többek között kiemeli Kempelen Farkas nagy érdemeit is. A „Karl Verner" és a „L'étude de la langue maternelle en Danemark" c. cikkek és különösen Jespersen 1925-i búcsúelőadása a kopenhágai egyetemen, melyben saját tudományos pályafutását vázolja, élénk képet festenek a kis Dánia tudományos világról, mely Rasmus Rasktól Brøndalig annyi kiváló nyelvészt termelt ki, s melynek talán Jespersen a legnemzetközibb hatású és leggazdagabb munkásságú képviselője. (V. ö. Gőbl László: Újabb dán munkák az általános nyelvészet köréből: EPhK. 1934 : 28—35. l.)

Ullmann István.

•

The selected papers of Professor Jespersen belong to three distinct fields of modern philology: philosophy of language, English linguistics, and the history of linguistic research. The most valuable contributions of the first group are two polemic articles against de Saussure and the Geneva school, a study on the „System of Grammar", and a detailed discussion of sound laws. In the latter treatise, Professor Jespersen defines his own attitude towards the Neogrammarian school and towards phonology. There are also two essays on sound symbolism, and several minor papers. In the second group there are, besides some minor contributions, two outstanding treatises: a sterling paper on „Monosyllabism in English", and an application of Verner's law to the history of English fricatives. The third group consists of four interesting articles: an autobiographical sketch, a lively account of the life of Karl Verner, a rapid survey of the development of phonetics, and a brilliant summary of the history of linguistic research in Denmark, a country which has always been amazingly fertile in first-class contributions to the study of language.

Stephen Ullmann.

A Budapesti Philologiai Társaság LX. közgyűlése.

I. Titkári jelentés.

Tisztelt Közgyűlés! Multévi titkári jelentésemet azzal fejeztem be, hogy Társaságunk további eredményes munkássága, sőt szinte egész jövője attól függ, hogy mennyiben sikerül az egyetemi tanulmányait

folytató vagy éppen befejezett fiatal magyar filológus-nemzedéket Társaságunk céljai szolgálatába állítani, igazán tevékeny és munkás tagokká megnyerni.. Mai jelentésemet nem kezdhetem mással, mint hogy ismét felhívom a Tisztelt Közgyűlés figyelmét erre, a Társaságunk további fejlődésére nézve döntő körülményre: ifjú filológusaink bekapcsolódása Társaságunk munkájába megindult ugyan, de még mindig nem abban a mértékben, amint azt Társaságunk multja és nemes hagyományai kívánatossá teszik. Tisztelettel kérem Társaságunk valamennyi tagját, hogy elsősorban ebben az irányban szenteljenek figyelmet törekvéseinknek: a Budapesti Philológiai Társaságnak újból azzá kell lenni, ami hat évtizedes multjának legnagyobb részében volt: a magyar tudománytörténet egyik legfontosabb hordozójának, mely azonban éppen a fejlődés folytonossága érdekében mindig új erőkkel felfrissülve törekszik céljai megvalósítására.

Felolvasó üléseink keretében a lehetőségekhez képest igyekeztünk fiatal tagtársainkat minél nagyobb mértékben szóhoz juttatni. Az elmult év folyamán közgyűlésünkön kívül hét felolvasóülést tartottunk. Január havi közgyűlésünkön Láng Nándor alelnök megnyitó beszédében az elnöki tisztségről lemondott Némethy Géza elévülhetetlen érdemeit méltatta, majd Marót Károly és Koszó János Társaságunk két elhúnyt kiváló tagjának, Hornyánszky Gyulának és Bleyer Jakabnak tudományos pályájáról és munkásságuk főbb irányairól emlékeztek meg felolvasásukban. Februárban Belohorszky Ferenc „Bessenyei írói fejlődése" és Nagy Ferenc „Szépségidea és Aphrodite a görög irodalomtudományban" címen tartottak felolvasást, márciusban Kerényi Károly „Szövegtöredékek görög istenekről" című tanulmányát mutatta be, Dobrovits Aladár pedig „Az Osiris hármasságról" adott elő; április havi ülésünkön Horváth Endre „Dionysziosz Szolomosz a görög szabadságharc költője" és Szent-Iványi Béla „Bevezetés a magyarországi pietizmus történetéhez című értekezései szerepeltek; májusban Hári Ferenc „Munkák és napok", Országh László pedig „Shakespeare sorsa a XX. században" címen olvastak fel. Október havi felolvasóülésünket karöltve rendeztük a „Parthenon"-egyesülettel; tárgya Raym. Lebègue rennesi egyet. tanár előadása volt: Renan és Taine felfogása a görögségről. Novemberben Ivánka Endre „Eis Penian"-himnusz nyomai", Pukánszky Béla pedig „Rákóczi Ferenc alakja az egykorú német sajtóban" címen értekezett, végül decemberben Alföldi András „A római principátus alkotmányának vallásos-érzelmi alapja" címen tartott előadást. Felolvasóüléseinket tagtársaink és a közönség általában szép érdeklődéssel fogadták.

Társaságunk folyóirata, az Egyetemes Philológiai Közlöny az elmult évben, sajnos, nem jelenhetett meg abban a terjedelemben, mint 1933-ban. Oka ennek az a sajnálatos körülmény, hogy a vallás- és közoktatásügyi minisztérium és a Magyar Tudományos Akadémia anyagi támogatása jelentékenyen kisebb összegű volt, mint az előző évben. Társaságunk anyagi helyzetéről egyébként a pénztárvizsgáló-bizottság jelentése nyujt tájékoztatást. A kép, mely e jelentésből elénk tárul, különösen a tagdíjhátralékokat illetőleg, megdöbbentő; a jövőben kénytelenek leszünk a legszigorúbb intézkedéseket alkalmazni, hogy a tagdíjfizetésben késedelmes tagjainkat a Társaságnak tartozó kötelezettségeik teljesítésére késztessük. Ez úton is kérem Társaságunk minden rendű tagjának támogatását. Jóltevőink közül elsősorban a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak és a Magyar Tudományos Akadémiának kell hálás köszönetünket kifejeznünk; mindkettő jelentős segélyben részesítette Társaságunkat, utóbbi azonkívül a hagyományos készséggel engedte át heti üléstermét felolvasóüléseink számára. Köszöne-

tet mondunk köztiszteletben álló alelnökünknek, Láng Nándornak is, aki 100 pengős adományával támogatta Társaságunkat.

Súlyos veszteség érte Társaságunkat az év folyamán Rácz Lajos sárospataki főiskolai tanár elhúnytával. Rácz Lajos Descartesről, Leibnizről és Spinozáról szóló tanulmányai nem túlságosan gazdag filozófiai irodalmunknak magasszínvonalú alkotásai, de különösen jeles érdemei vannak Rousseau magyarországi népszerűsítése körül és a magyar-francia szellemi kapcsolatok feltárásában. Társaságunknak éveken keresztül választmányi tagja, az Egyetemes Philológiai Közlönynek pedig szorgalmas munkatársa volt. Emlékét kegyelettel őrizzük.

Ezekben voltam bátor összefoglalni Társaságunk életét az elmult esztendőben. Újból hangsúlyozom, hogy a mai nehéz helyzetből csak akkor emelhetjük ki Társaságunkat, ha sikerül fiatal filológusainkat munkánkba bekapcsolni s ha azok, akik névszerint szerepelnek csupán tagokként, igazán, szellemileg és anyagilag egyaránt újra részeseivé válnak törekvéseinknek. Ha a kibontakozásnak ezeket a lehetőségeit nem hagyjuk kihasználatlanul, nyugodt bizalommal tekinthetünk a jövőbe. Társaságunk sorsa egyúttal a magyar tudomány jelentős részének sorsa is, s munkájára ma — amikor nemzetünknek az európai népek versenyében keményen kell küzdenie sajátosságának és öncélúságának elismertetéséért — nagyobb szükség van, mint valaha. Ezzel az érzéssel folytassuk nehéz, de fáradságra mindenképen érdemes munkánkat. Tisztelettel kérem jelentésem szíves tudomásulvételét.

Budapest, 1935 január hó 22-én.

Pukánszky Béla, I. titkár.

II. Jegyzőkönyv

a Budapesti Philologiai Társaság 1935. évi január hó 22-én tartott LX. rendes közgyűléséről

Elnök: *Láng Nándor*. Jegyző: *Pukánszky Béla*.

Jelen vannak: Alszeghy Zsolt, Bárczi Géza, Csengery János, Eckhardt Sándor, Egry Gyula, Elek Oszkár, Endrei Gerzson, Ernyey József, Esztergomy Ferenc, Faludi Szilárd, Finály Gábor, Garda Samu, Gerevich Tibor, Gombocz Zoltán, Graf András, Gröger Rezső, Győry János, Hankiss János, Heinlein István, Horváth Endre, Huszti József, Jirka Alajos, Karl Lajos, Lazicius Gyula, Lelkes István, Marót Károly, Melich János, Moravcsik Gyula, Nagy Ferenc, Nagy Pál, Pintér Jenő, Pröhle Vilmos, Roseth Arnold, Schwartz Elemér, Sipos Lajos, Sipőtz Pál, Szabó Miklós, Szemkő Aladár, Szentiványi Béla, Szinnyei Ferenc, Szerb Antal, Tamás Lajos, Thienemann Tivadar, Travnik Jenő, Vayer Lajos, Wagner József, Waldapfel Imre, Waldapfel József, Zlinszky Aladár és Zolnai Béla.

1. Elnök megnyitja a közgyűlést, üdvözli a megjelenteket s a hatvanadik közgyűlés alkalmával visszatekintve a társaság történetére, méltatja jelentőségét a magyar tudománytörténetben. A pénztáros jelentése alapján megállapítja, hogy 52 tag van jelen s így a közgyűlés az alapszabályok módosítására is határozatképes. A közgyűlés jegyzőkönyvének hitelesítésére Garda Samu és Moravcsik Gyula választmányi tagokat kéri fel

2. Zolnai Béla „Az író Rákóczi" címen tart előadást.

3. Moravcsik Gyula felolvassa „A grenoblei triptychon görög feliratа" című tanulmányát. Elnök indítványára a közgyűlés mindkét előadónak köszönetet mond.

4. Pukánszky Béla bemutatja titkári jelentését. A közgyűlés tudomásul veszi, köszönetet mond a Magyar Tudományos Akadémiának, a

vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak, Láng Nándornak a Társaság támogatásáért s a titkárnak működéséért.

5. Finály Gábor előterjeszti a pénztárvizsgáló-bizottság jelentését. A közgyűlés a jelentést tudomásul veszi. Lelkes István pénztárosnak köszönetét fejezi ki és az 1934. évre a felmentést megadja.

6. Jirka Alajos előterjeszti az alapszabálymódosító-bizottság jelentését. A közgyűlés a jelentést tudomásul veszi s az abban javasolt módosításokat egyhangúlag elfogadja.

7. Pukánszky Béla első titkár a választmány megbízásából javasolja a közgyűlésnek Császár Elemér, Csengery János, Gyomlay Gyula, Kuzsinszky Bálint, Tolnai Vilmos és Vári Rezső választmányi tagoknak tiszteleti tagokká való választását. A közgyűlés egyhangúlag tiszteleti tagokká választja a nevezetteket. A megválasztottak nevében Csengery János mond köszönetet a közgyűlésnek.

8. Elnök elrendeli a szavazást a tisztikar és a választmány megújítására, az elnöklést a szavazás tartamára átadja Zlinszky Aladár választmányi tagnak, a szavazatok összegyüjtésére Vayer Lajos, Horváth Endre és Egry Gyula választmányi tagokat kéri fel és a szavazás idejére a közgyűlést felfüggeszti.

9. Zlinszky Aladár újból megnyitja a közgyűlést és felkéri Vayer Lajost, hogy tegyen jelentést a szavazás eredményéről. A jelentés szerint beadatott összesen 31 szavazat. 31 szavazattal a közgyűlés a társaság elnökévé Láng Nándort, alelnökeivé Eckhardt Sándort és Huszti Józsefet, első titkárrá Pukánszky Bélát, második titkárokká Jirka Alajost és Schwartz Elemért, pénztárossá Lelkes Istvánt, ellenőrré Finály Gábort, a számvizsgálóbizottság tagjává Travnik Jenőt, Nagy Ferencet és Bariska Mihályt választotta meg. Választmányi tagokká a következők választattak meg: Alföldi András, Alszeghy Zsolt, Antal Imre, Balogh József, Bárczi Géza, Baros Gyula, Birkás Géza, Császár Ernő, Darkó Jenő, Egry Gyula, Friml Aladár, Gálos Rezső, Garda Samu, Gombocz Zoltán, Gulyás József, György Lajos, Hankiss János, Heinlein István, Horváth Endre, Horváth János, Ivánka Endre, Kardos Tibor, Karsai Géza, Kastner Jenő, Kemenes Illés, Kerényi Károly, Koszó János, Kövendi Dénes, Kristóf György, Lám Frigyes, Magyaryné Techert Margit, Marót Károly, Melich János, vitéz Mészáros Ede, Molnos Lipót, Moravcsik Gyula, Pap Károly, Papp Ferenc, Pintér Jenő, Prácser Albert, Pröhle Vilmos, Rados Tamás, Szabó Miklós, Szidarovszky János, Szinnyei Ferenc, Tamás Lajos, Thienemann Tivadar, Vayer Lajos, Vietorisz József, Wagner József, Waldapfel József, Zlinszky Aladár, Zolnai Béla és Zsigmond Ferenc 31 szavazattal, Belohorszky Ferenc, Förster Aurél, Módi Mihály, Schmidt Henrik és Zoltvány Irén 30 szavazattal, végül Gyulai Ágost 27 szavazattal. Szavazatot kaptak még: Szemkő Aladár (3), Mészöly Gedeon, Sik Sándor és Szerb Antal (2—2).

10. Elnök a megválasztottakat üdvözli és a közgyűlést berekeszti.

Budapest, 1935. évi január hó 22-én.

Láng Nándor s. k. elnök. *Pukánszky Béla* s. k. első titkár.

Hitelesítik: *Garda Samu* s. k., *Moravcsik Gyula* s. k. választmányi tagok.

Beküldött könyvek:

Bach, Vera: Un disciple de Michelet: Charles-Louis Chassin (1831—1901). Études françaises p. p. l'Inst. Fr. de l'Univ. de Szeged. 14. Szeged, 1935, 112 l. in-8°.

Bogár Ágnes: Magyar bájoló imádságok a XV—XVI. századból. Budapest, 1934. 37 l. in-8°.

Bognár Cecil: A magyarság jellemrajza. Budapest, 1935. Különny. a Bp. Szemle, 1935. évf., 62—88. l.

Bohuss, Rose: Victor Tissot. Debrecen, 1935. 64 l. in-8°.

Cerny, Václav: Essai sur le Titanisme dans la Poésie Romantique Occidentale entre 1815 et 1850. Aux Éditions Orbis, Prague (1935), 437. l. in-8°.

Désiné Éltes Emilia: A XVIII. század francia szavai a magyar nyelvben. Biblioth. de l'Inst. Fr. à l'Univ. de Budapest, 28. Budapest, 1935. 95 l. in-8°.

Écsy Ö. István: Sziget vára és Zrínyi a magyarországi latin költészetben. Csurgói könyvtár, I. köt. Kaposvár, 1935. 80 l. in-8°.

S. Etienne: Expériences d'Analyse textuelle en vue de l'explication littéraire. Travaux d'élèves présentés par ... Bibl. de la Fac. de Philos. et Lettres de l'Univ. de Liège. Fasc. LXX. Droz, Paris, 1935. 145 l. in-8°.

Europäische Revue. Október, 1935. Deutsche Verlags-Anstalt. Stuttgart—Berlin. (Kiemeljük: *Paul Valéry:* Über die Tugend; *H. Cysarz:* Vom Sinn des barocken Gleichnisses; *Georg Meri:* Estlands Sendung im baltischen Raum.)

Galla Ferenc: A Pázmáneum alapítása és a Szentszék. Olaszországi Magyar Oklevéltár. Közreb. a Római Magy. Tört. Intézet. Vác, 1935. 98 l. in-8°.

Gergely, Marie-Madeleine: La réalité vécue dans les romans de guerre des combattants (parus de 1918 à 1928). Debrecen, 1935. 106 l. in-8°.

Hajdu Pál: Egy fejezet a Jézus-Társaság Voltaire elleni küzdelméből: P. Claude François Nonnotte (1711—1793). Budapest, 1935. 122 l. in-8°.

Hóman Bálint és *Szekfü Gyula:* Magyar történet, III. és IV. kötet. Budapest, Egyet. Nyomda. 645 és 664 l. in-8°.

Ibrovac, Miodrag: Anthologie de la Poésie Yougoslave des XIXe et XXe siècles. Avec une introduction des Notices par ... en collaboration avec Mme Savka Ibrovac. Paris, Delagrave, 1935. 392 l. in-16°.

Jakubovich Emil: A székely rovásírás legrégibb ábécéi. A Magy. Nyelvtud. Társ. kiadványai, 35. sz. Bpest, 1935. 16 l. IV. lap melléklet.

Kiss Árpád: Irodalmi bergsonizmus. Balassagyarmat, 1934. 84 l. in-8°.

Lakatos Géza: A francia nyelvoktatás multja hazánkban. A Bécsi Coll. Hung. füzetei, XIII. Budapest, 1934. 82 l. in-8°.

Mészáros Vendel: Le gamin dans la littérature française. Debrecen, 1934. 47 l. in-8°.

Nagyiványné Barhó Margit: Francia irodalom a magyarországi német folyóiratokban 1767—1852. Budapest, 1934. Német Phil. Dolgozatok LIX. 158 l. in-8°.

Országh László: Az amerikai irodalomtörténetírás fejlődése. Budapest, 1935. 60 l. in-8°.

Schoen Arnold: Óbuda multjából. Budapest, 1935. Óbudai gróf Zichy-Emlékbizottság. 64 l. in-8°.

N. Sebestyén Irén: Az uráli nyelvek régi halnevei. Különny. a Nyelvtud. Közl. XLIX. kötetéből. Budapest, 1935. 97 l. in-8°.

Sik Sándor: Egyetemesség és forma. A kat. irodalom problémájához. Különny. a Vigilia 1935 húsvéti sz. 22 l. in-8°.

Kiadásért felelős: Huszti József.

22.959. — K. M. Egyetemi Nyomda. Budapest (F.: Thiering Richárd.)

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
Eötvös József Kollégium Könyvtára

Lap

György Lajos: A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai. *(Zolnai Béla)* 422
Juhász Gergely: Klopstock Magyar Utókora. *(Zlinszky Aladár)* 423

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Giorgio Pasquali: Storia della tradizione e critica del testo. *(Moravcsik Gyula)* 425
Kurt Latte: Sallust. *(Hári Ferenc)* 428
Henri Bornecque: Tite-Live. *(Tomasz Jenő)* 430
J. Damourette—E. Pichon: Des mots à la pensée. *(Gáldi László)* 436
Henrik Selver: Die Auffassung des Bürgers im deutschen Drama des 18. Jahrhunderts. *(Sándor István)* 440
Otto Jespersen: Linguistica. *(Ullmann István)* 441
A Budapesti Philologiai Társaság LX. közgyűlése 444
Beküldött könyvek 447

Most jelent meg:

ECKHARDT SÁNDOR

Magyar-francia szótára

A budapesti egyetem francia nyelv- és irodalomtörténet tanárának tízévi gyüjtését és gondos munkáját nyujtja ez a kötet. A modern élethez illeszkedő és a magyar szótárirodalomban páratlanul gazdag szókészlet és szólásgyüjtemény található meg itt igen könnyen kezelhető kis nyolcadrét alakban, a legsűrítettebb és mégis világosan áttekinthető szedésben, közel ezer oldalon. Az első és egyetlen használható nagyobb magyar-francia szótár; az egyházi, jogi, kereskedelmi, katonai, orvosi, nyelvészeti, történet- és természettudományi, technikai, iskolai, háztartási, sport- stb. műszavak gazdag tárháza. Praktikus tipográfiai kiállításánál fogva a középiskolai oktatásba is bevezethető.

Az erős vászonkötésbe kötött közel ezeroldalas mű ára **24** pengő.

Eggenberger-féle könyvkereskedés (Rényi Károly) kiadása.

Vient de paraître:

Dictionnaire Hongrois-Français

par

ALEXANDRE ECKHARDT

professeur de langue et de littérature françaises à l'Université de Budapest

Le premier dictionnaire hongrois-français qui offre un recueil complet au possible du vocabulaire hongrois de nos jours et de la phraséologie usuelle. Indispensable à toutes les bibliothèques publiques et à tous les étrangers lisant ou étudiant le hongrois.

Prix du volume de 952 pages en forte reliure pleine toile:

24 pengős.

Adresser les commandes à la Librairie Eggenberger, Kossuth Lajos-utca 2, Budapest IV. (Hongrie.)

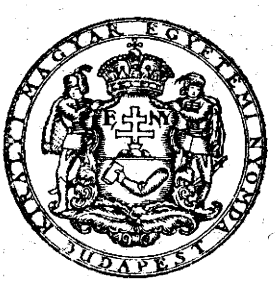
MAGYAR EGYETEMI NYOMDA
BUDAPEST